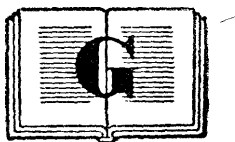

A KÖZGAZDASÁGI ELMÉLET TÖRTÉNETE

ÍRTA

HELLER FARKAS

A NEMZFIGAZDASAGTAN ÉS PÉNZÜGYTAN NT. R. TANÁRA
A M. Kir. JÓZSEF NÁDOR MŰEGYETEMEN

BUDAPEST, 1945.
GERGELY R. KÖNYVKERESKEDÉSE
V. DOROTTYA-UTCA 2.

Felelős kiadó: Dr. Heller Farkas.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

Előszó.

Több mint két évtizede tartok a Műegyetemen előadásokat a közgazdaságtan fejlődéséről. E tárgyról egy lipcsei kiadó felszólítására 1920-ban németül rövid vázlatom is jelent meg. Bár ezt újabb kiadásaiban több irányban bővítettem, nem tudtam rászánni magam arra, hogy magyar nyelven is kiadjam, mert mindig az volt a szándékom, hogy a közgazdaságtan elméletévé bővítsen ki. A megvalósítás szakába a tervem akkor lépett, midőn dr. Buday Kálmán úr londoni tartózkodása alkalmával munkámra felhívta egy előkelő angol kiadó figyelmét, akitől ajánlatot kaptam annak angol fordításban való kiadására. Egyszerű fordítás helyett azonban új munkát akartam nyújtani, melynek Eredeti dolgozás közben folyton bővültek, úgy, hogy csak a második világháború kitörése után készültem el a könyvvel.

Egy tudományág történetével foglalkozó munka talán sohasem tekinthető véglegesen lezártnak, mert a bőséges irodalmi anyag tanulmányozása újabb és újabb bepillantásokat nyújt a tudomány fejlődésébe. Mégis azt hiszem, most már annyira előrehaladtak tanulmányaim, hogy azok alapján a közgazdasági elmélet fontosabb kérdései fejlődésének megbízható képét nyújthatom. Az alapjául szolgáló német munkám 1931-ben megjelent 4. kiadásától könyvem nemcsak terjedelmében, hanem tartalmában is lényegesen különbözik, mert az elmélet fejlődését nemcsak nagy vonásokban, hanem részleteiben is igyekszik megvilágítani.

Munkám a közgazdaságtan történetéről szóló, közkézen forgó könyvektől is lényegesen különbözik, mert nem a közgazdaságtan iskoláinak vázolására helyezi a súlyt, hanem egyes főbb kérdéseinek fejlődésére. A könyv tehát arra kíván világot vetni, hogy miképen fejlődött tudományunk mai színvonalára. Bevezetésül azonban az iskolákat is tárgyalja, különös súlyt helyezve a tudomány módszerének fejlődésére, mely az eleinte merész elvonatkoztatások alapján elindult elméletet az élet tényeihez jelentékenyen közelebb hozta. Ez pedig oly tudománynál, melynek feladata az élet tényeinek megmagyarázása, nagy haladást jelent.

Munkám beható forrástanulmányokon nyugszik. Aggodalmam, hogy a budapesti könyvtárakban az eredeti kiadásban tanulmányozni kívánt munkák nem lesznek megtalálhatóak, szerencsére nem bizonyult idokolónak, mert a szükséges idegen nyelvű könyveket és folyóiratokat — csekély kivétellel — sikerült megkapnom. Legyen szabad mind azoknak, akik nekem e könyveket hozzáférhetővé tették, ezen az úton köszönetet mondanom. Köszönettel tartozom Theiss Ede és Kádas Kálmán műegy. magántanár uraknak, a kézirat egyes fejezeteinek átolvasásáért, és ennek kapcsán tett értékes megjegyzéseikért; hasonlóképpen dr. Budav Kálmán úrnak is, aki a munka angol nyelvre való lefordítását végezte és több nehezen megszerezhető könyv megszerzésében is segítségemre volt.

Budapest. 1943. november 11-én.

*Heller
Farkas.*

BEVEZETÉS.

A közgazdasági elmélet fejlődésének áttekintése.

1. A merkantilizmus. A mai közgazdaság fokozatos fejlődés eredménye. Csak lassanként a civilizáció terjedésével alakultak ki az emberek között azok a kapcsolatok, melyek a maguk összességében a mai közgazdaságot alkotják. Hasonló Kapcsolatok már az ókor népeinél sem hiányzottak és azokat az ókor bölcselei is figyelemben részesítették. A közgazdaságra vonatkozó nézetek fejlődésének vázolását mégis célszerű egy későbbi korról kezdeni, mert az ókornak a rabszolgaságra, és a természetbeni gazdaságra (naturalgazdaság) felépített társadalmi és gazdasági szerkezete annyira eltér a későbbi korokéitól, hogy a közgazdaságtant ma foglalkoztató kérdések nagy része akkor fel sem merülhetett.

A közgazdaság, mint az emberi élet egyik vonatkozása, általában csak későn vonta magára a figyelmet. A gazdálkodás, technológiai vonatkozásaitól eltekintve, a mindennapiság érdektelenségében süllyedt el és kevésbé ösztönzött természetéről való elmélkedésre. A természetbeni gazdálkodás, amely a középkor elején uralkodott, kevés ösztönzést nyújtott arra, hogy vele általánosabb szempontból foglalkozzanak, mert megfelelt annak az elgondolásnak, melyet a középkor legfőbb kulturális tényezője, az Egyház, a gazdaságnak az emberi élethez való viszonyáról magának alkotott. A gazdálkodás az agrárfeudális rendszerben az volt, aminek a keresztény felfogás szerint lennie kellett: közvetlen gondoskodás az ember testi szükségleteiről. Az Egyház maga jó példával járt elől a gazdálkodás fejlesztésében. Szerzetesrendei igyekeztek a népet okszerű földművelésre nevelni. A munka megbecsülését hirdették és elítélték az emberi méltóságot sértő rabszolgaságot.

A gazdaságnak az egyházatyák felfogásával egyező képét a fejlődő pénzgazdaság kezdte megzavarni. A pénzhasználatának terjedésével idegen, a szükségletek és a gaz-

dálkodás közvetlenségét megzavaró elem merült fel a látóhatáron, mely az Egyház erkölcsi nézőpontjából tekintve két szempontból látszott aggályosnak. Egyrészt vagyongyűjtésre csábított, holott a gazdaság az Egyház szemében sohasem lehetett több, mint az ember létfenntartásának eszköze. Másrészt oly ügyleteket honosított meg, melyek a jogtalan gazdagodásnak nyithattak kaput. Ezért az egyházatyák gyanakvással fogadták a pénzügyleteket, melyek mögött jogtalan nyereségek húzódhattak meg és könnyen egyesek részéről embertársaik tájékozatlanságának, vagy szorultságának kihasználása rejtőzhetett.

A pénzgazdaság terjedésével felmerülő erkölcsi aggályok voltak tehát azok, melyek az egyházatyák érdeklődését az emberek közötti gazdasági kapcsolatokra irányították, és ezzel adva volt a szemszög is, amelyből a fejlődő gazdasági kapcsolatokat nézték. A gazdasági élet *erkölcsi vonatkozásaiban* érdekelte őket és ez irányította a figyelmüket két kérdésre: *Az igazságos ár és a kamatszédés kérdésére.* Az egyházatyák érdeklődése tehát nem magának a gazdasági életnek szólt, hanem a gazdasági élet szabályozásának, tehát annak a kérdésnek, hogy milyen legyen a gazdasági élet, hogy erkölcsi kifogás alá ne essék.

A városokban az ipar és a kereskedelem jelentős fejlődésnek indultak; a fejlődő munkamegosztás mind szélesebb köröket vont be a pénzforgalomba. Az igények növekedtek és ezzel lassanként a jólétet, a gazdaságot, már nem azzal a szigorú szemmel kezdték nézni, mellyel arra az Egyház, tekintett, hanem a világiasabb felfogásban a jólétre való törekvés polgárjogot nyert. Erősen alátámasztotta ezt az is, hogy az anyagi jólétnek az állam szempontjából való jelentősége a politikusok figyelmét is felkeltette. Az állami lét kifejlődése, a nemzeti eszme felébredése, a nemzetek között a hatalomért való versengés, és a gyakori háborúk erősen táplálták a gazdaság iránti érdeklődést. A zsoldos hadseregek sok pénzt emésztettek fel, ehhez pedig adófizetők kellettek, kiket viszont, különösen amíg a nemesség az általános adófizetési kötelezettség vállalása elől elzárkózott, főképpen a jobbmódú polgáságban lehetett találni.

Így felébredt az érdeklődés a jólét fejlesztése iránt, a gazdasági élet fejlesztése politikai kérdés lett, és viták indultak meg azokról az eszközökről, amelyekkel a jólét fejleszthető. Előtérben hol a kereskedelem, hol az ipar fejlesztése állott. Az erre vonatkozó irodalmat, minthogy középpontjában a kereskedelem és az üzleti szellem fejlesztése állott, *merkantilizmusnak* nevezték.

A merkantilisták a pénzzel szemben a kanonistákéval homlokegyenest ellenkező álláspontot foglaltak el. Felismerték a *forgalmi gazdaság jelentőségét* és azt, hogy a pénznek döntő fontossága van a forgalom kifejlesztésében. Szemükben a pénz a forgalom élesztője volt és mennyiségének szaporításában látták az üzleti élet fejlesztésének főszerepét.

Különösen Angliában volt ez így, ahol hatalmasan mekilendült az üzleti szellem, melyet a szigetország külkereskedelmének felvirágzása erősen táplált. Folytonos panaszok hallatszottak itt, hogy kevés a pénz és magas a kamatláb. A forgalom lebonyolításához szükséges érmék hiányát az üzletemberek az érmék külföldre való kivitelének, a magas kamatlábat pedig a pénzhíánynak tulajdonították. Ez vezetett a pénz szerepének túlbecsüléséhez és lett forrása a merkantilisták számos tévedésének. Mentségül szolgálhat azonban az, hogy a pénzforgalom a kezdődő kapitalizmusnak valóban *égető* kérdése volt, melyben az akkori ismeretek mellett nem volt könnyű eligazodni. Az érdeklődés mindjobban e pont körül kristályosodott ki és a viták középpontjába a külkereskedelem és a pénzforgalom összefüggése került. Angliában, melynek nincsen aranytermelése, majd oly országokban is, amelyekben a hazai aranytermelés nem tudta az érmeszükségletet fedezni, a külforgalomban kezdték látni a szükséges nemesfémek megszerzésének eszközét.

Így fejlődött ki a merkantilizmus dogmája, a *kereskedelmi mérleg tana*, vagyis az a tétel, hogy a nemzet gazdagodásának legfontosabb eszköze a más országokkal való forgalom. Mert — így okoskodtak a merkantilisták — ha a kivitel értéke felülmúlja a bevitelét, akkor a különbözet érmék alakjában folyik be az országba, és pénzforgalmát növelve, gyarapítja gazdagságát. Ezért az államnak mindent meg kell tennie a vállalkozás támogatására, és az ipar fejlesztésére, mely a kivitelt táplálja. Így lett az *állam megszemenő beavatkozása* a gazdasági életbe a merkantilisták követeléseinek második sarkpontja. Az ipar fejlődése munkaalkalmakat teremt. Gondoskodik a lakosság megélhetéséről és lehetővé teszi a népszaporodást, ami a nemzet gazdagsága mellett főtámasza az ország hatalmi helyzetének és a nemzetek közötti versengésben helytállásának.

A merkantilizmus a kor követelményeiből és történelmi adottságaiból nőtt ki. Ezek hatása alatt formálódtak tételei, melyek az ébredő vállalkozási szellem, a terjedő munkamegosztás és az ez által megkövetelt növekvő pénz-

forgalom táplálását szolgálták. Ez a kor közgazdasági felfogásának bizonyos egységességet adott, mely a részletekben való számos eltérés dacára is jogosulttá teszi, hogy a merkantilizmusban a gazdasági élet egységes irányzatát, vagy iskoláját lássuk. Egy gazdaságilag fejlődésnek induló korszak nézetei tükröződnek benne vissza.

Többször vetették fel azt a kérdést, tudományos rendszernek tekinthető-e a merkantilizmus? Hogy nem tisztán a tudányszomj és a dolgok összefüggésének egyszerű megismerése iránti vágy volt az, amiből a merkantilizmus keletkezett, az kétségtelen. Törekvése az élet által felvetett gyakorlati kérdések megoldására irányult. A merkantilista írók tekintélyes része a kereskedelmi élet köreiből, vagy a fejedelmek tanácsadóiból és olyanok köréből került ki, akik tanításukkal a gyakorlati gazdaságpolitikát kívánták szolgálni. Bármennyire gyakorlati szempontból vetették fel azonban a kérdéseket, az ezekre adandó válasz mindig a tényekbe és az egyes tekintetbe jövő jelenségek közötti összefüggésbe való bizonyos elmélyedést kívánt. Miként már az egyházatyák is kénytelenek voltak a cserének és az árnak a lényegéről gondolkozni akkor, amikor az őket tisztán erkölcsi szempontból érdeklő igazságos ár kérdését akarták megfejtetni, éppen úgy a merkantilisták is mind jobban igyekeztek behatolni az őket érdeklő kérdések mögött rejlő tényezők egymásközötti összefüggésébe. Ha tehát a merkantilizmus, kivált első korszakában, nem is tekinthető a szó szorosabb értelmében tudományos rendszernek, mégis mindenesetre komoly előkészítés volt arra, hogy a közgazdaság kérdései tudományos alapon vettessenek fel és vizsgálattassanak meg. Eltekintve attól, hogy kivált a külforgalom egyes tényezői, mindjobban tisztázódtak a merkantilista irodalom kifejlődésével, tévedéseik is jelentékenyen hozzájárultak a közgazdaság alapösszefüggéseinek megismeréséhez, aminthogy hibás nézetek nem egyszer voltak kiindulási pontjai az igazság felismerésének, így azután, ha nem is tudományos szempontból indult ki a kor gazdasági kérdéseinek megvitatása, mégis későbbi fejlődési fokán a merkantilizmus egyes képviselői a tudományos nézőpontot is mind jobban megközelítették; és ha nem is mondhatjuk, hogy a közgazdasági elméleti gondolkozás a merkantilistákkal kezdődik, mégis ők teremtették meg az elmélet kifejlődésének alapját, amidőn az érdeklődést a közgazdaság egyes fontos kérdései felé terelték.

Midőn a merkantilisták a *gazdasági* politikának útjait egyengettek, maguk ie mindjobban érezni kezdték, hogy igazi elméleti

megalapozás nélkül a gyakorlati élet kérdéseinek megoldása a sötétben tapogatódik. Az életbe irányítólag való belenyúlás biztos alapokra csak akkor helyezhető, ha az életnek belső természetéből folyó összefüggéseit ismerjük. Ehhez pedig másképpen, mint alapos és elfogulatlan vizsgálattal nem lenét eljutni. Ezért biztos alapokra a gazdasági politika csak akkor helyezhető, ha alapos elméleti vizsgálatokra támaszkodik. A merkantilizmus ehhez inkább csak a lökést adta meg és későbbi korra maradt az az alapvetés, amely a gazdasági politika szilárd talajon való felépítéséhe nélkülözhetetlen.

A merkantilista irodalom legerőteljesebben Angliában fejlődött ki. 1581-ben jelent meg egyik legkimagaslóbb terméke „Compendious or briefe Examination of certayne ordinary Complains of divers of our Countrymen in these our Dayes” címen. Szerzője csak nevének kezdőbetűit, W. S., jelölte meg. E munkát *E. Larnond* beható kutatás után *John J. Hales*-nek tulajdonította.¹ Kimagasló képviselői voltak a merkantilizmusnak *Thomas Mun* (1571—1641), *Gerard Malynes*, *Edward Misseiden* (XVII. század elején), *Sir Josiah Child* (1630—1699) és *Charles Davenant* (1656—1714). *Sir William Petty* (1625—1687) és *John Locke* (1632—1704) szélesebb látókörükkel több tekintetben kimagaslanak e kor irodalmából, de nézeteik szorosan érintkeznek a merkantilista felfogással.

A merkantilizmus második gócpontja Olaszország volt, ahol a gazdasági élet fejlett voltánál fogva a kereskedelem kérdései erős érdeklődést keltettek és az ország tengeri fekvése következtében a külkereskedelem is különös figyelemben részesült. *Gasparo Scaruffi* (1519—1584), *Bernardo Daoanzati* (1529—1606) és *Geminiano Montanari* (1633—1687) különösen a pénzzel kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak, míg *Girolamo Belloni* (megh. 1761-ben), *Antonio Serra* (1712—1769) és mások a külkereskedelem kérdéseinek szenteltek beható fejtegetéseket.

Franciaországban a merkantilizmus némileg más irányban fejlődött, amennyiben Colbert-nek (1619—1683), aki Franciaországban a merkantilista gondolkodásnak főoszlopa volt, elsősorban a hazai ipar fejlesztése lebegett szeme előtt. *Jean Bodinnal* (1619—1683) a pénzforgalom kérdései itt is előtérbe kerültek és erősen foglalkoztatták *Charles de Moritesquieui* (1689—1765) is. *Antoine de Monchrétien*² (1576—1621), *J. Fr. de Melon* (megh. 1738), valamint *F. Forbonnais* (1722—1808.) közgazdasági szempontból mind jobban kiszélesítették a vizsgált kérdéseket, különös figyelmet

¹ L. E. Larnond cikkét az „English Historical Review” 1891. áprilisi számában. *Jean Yves le Branchu* eltérő véleménye szerint nem *Bales*, hanem *Thomas Smythe*, esetleg *William Smith* vagv *Smythe* volt a mű igazi szerzője. (1. Écrits notables sur la monnaie. I. köt. Paris 1934. a LXXVII-LXXX. old.)

² *Th. Funck-Brentano*, ki *Monchrétien* munkájának új kiadását rendezte sajtó alá (Paris, 1889.), benne látta a közgazdaságtan tudomá-

szentelve a külkereskedelemnek is. Hollandiában és Spanyolországban is szószólókra találtak a merkantilizmus eszméi.¹

Németországban azok az eszmék, amelyek a merkantilistákat vezették, sajátos fejlődést mutatnak, amelyet első sorban Németország akkori politikai szervezete magyaráz meg. Háborúk által gazdaságilag sokat szenvedve, a fejedelmekre hárult az a feladat, hogy a gazdasági életet ismét teljesítőképesse tegyék, és egyúttal a fejedelem bevételeit is megfelelően szaporítsák. Így azután azok a törekvések, amelyek a gazdasági élet fejlesztésével kapcsolatosak, a fejedelmi pénzügy főszervével, a fejedelmi kincstárral (camera principis) kerültek érintkezésbe, mely a fejedelem akkor még erősen előtérben álló magángazdasági bevételeit kezelte. Ez a magángazdasággal szoros érintkezésben lévő szerv kínálkozott mintegy legtermészetesebben ama rendszabályok megállapítására is, amelyek a gazdasági életet előmozdítják. Széleskörű irodalom fejlődött ki arra vonatkozólag, hogy milyen eszközökkel lehet a fejedelem bevételeit és az azokat tápláló magángazdaságot fejleszteni. Ez az irodalom, melyet *kameralisztikáiLak* vagy *kameralizmusnaL* neveztek, nagy részben azt a célt szolgálta, hogy a fejedelmi pénzügy és a gazdasági élet irányítására hivatott tisztviselők hivatásukra kellően előkészítettessenek. Pénzügyi, technológiai és közigazgatási ismeretek egyaránt helyet találtak a kameralisztikában.⁴

nyának megalapítóját. (1. *Funck-Brentano* előszavát.) Jogosan utasította vissza ezt *August Oncken* (*Geschichte der Nationalökonomie*. Leipzig, 1902. a 3—4. old.). *MonchrétientőX* egy francia közgazda is ezt írja: „Monchrétien, en effét, n'a ni théorie, ni méthode didactique, et s'il a inventé le nom d'économie politique, personne ne peut revendiquer pour lui la gloire d'en avoir fondé, ni même de l'avoir entrevue la science.” (*Joseph Rambaud*: *Histoire des doctrines économiques*. 3. kiad. Paris-Lyon, 1909. a 199. old.). Az, amit a tudomány *Monchrétiennek* köszönhet, valóban csak egyik legelterjedtebb és talán nem is legszerencsésebb elnevezése.

¹ A merkantilizmusról szóló általánosan elismerten legjobb munka *E. F. Heckscher*: *Mercantilism*. I—II. köt. (Angol ford. London 1934.) V. ö. továbbá *E. A. J. Johnson*: *Predecessors of Adam Smith*. London, 1937 és *Edgar S. Furniss*: *The Position of the Laborer in a system of Nationalism. A Study in the Labor Theories of the later English Mercantilists*. Boston—New York, 1920. — *Louise Sommer*: *Die österreichischen Merkantilisten*. I. köt. Wien, 1920. — *August Oncken*: *Geschichte der Nationalökonomie*. 3. kiad. Leipzig, 1932. — *H. Schacht*: *Der theoretische Gehalt des englischen Merkantilismus*. Berlin, 1900. — *Hey king*: *Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie*. Berhn 1880. — *C. Gilio*: *Mercantilismo*. Padova 1940. — Régebbi munkák: *Bischoff*: *Der Merkantilismus* Graz, 1876. — *W. A. S. Hemens*: *Mercantyle System*. London, 1896. — *N. Ch. Bunge*: *Le system mercanuliste*. Basel, 1897. — *G. Schmoller*: *Der Merkantiismus in seiner historischen Bedeutung*. (*Schmoller's Jahrbuch* 1884. évf.)

² A kameralisztikáról *A. J. Kautz*: *Die geschichtliche Entwicklung*

Leginkább kiemelkedő képviselője *V. L. von Seckendorff* (1626—1692) volt, akit kortársai a nagy *Seckendorffnak* neveztek. Egyéb kiváló képviselői voltak: *J. Joachim Becher* (1625—1685), és *F. Hörnigh* (1638—1715), valamint *W. O. Schröder* (megh. 1689). Az utóbbi a szepesi kamaránál Magyarországon is működött.

A kameralisztika lényeges befolyást gyakorolt Németországban a közgazdaságtan fejlődésére is. Már *Th. A. H. Schmalz* a kameralisztika külön részének tekintette a közgazdaság elméletét (ő „*Staatswirtschaff*-nak nevezte, mely elnevezés sokáig tartotta magát Németországban) és *Heinrich Rauom* (1792—1870) keresztül közvetlen kapcsolat vezet *Adolf Wagnerhez* (1835—1917), Németországban az elmélet egyik legtekintélyesebb képviselőjéhez.

2. A fiziokratizmus. A kereskedelmi mérleg tanából kiindulva a merkantilisták fokozatosan a közgazdasági élet mind több vonatkozásával foglalkoztak és így a közgazdasági ismeretek egyre szélesebb körűek lettek. Ahhoz, hogy e tudás valóban a tudomány magaslatára emelkedjék, más légkörre volt szükség, mint amelyben a merkantilisták mozogtak. Az üzleti és politikai szemszög helyett, mely a merkantilizmusban uralkodott, a bölcelet szellemének kellett áthatnia a közgazdaság szemléletét, mely a gazdasági élet megismerését nem csupán a politika eszközének tekinti, hanem a jelenségek megismerését önmagáért is értékeli. Azt a légkört, amely ehhez szükséges volt, az ú. n. *felvilágosodás bölcselete* teremtette meg, amely a természettudományok fejlődésétől ösztönözve, a társadalmi élet tényezőinek elemzésük útján való megismerését tűzte ki céljául.

Nem lehet itt feladatunk a felvilágosodás bölcseletének beható vizsgálata.⁵ A közgazdaságtan fejlődésének megértéséhez erre nincs is szükség; elegendő annak megállapítása, hogy e bölcseleti irány más szemmel nézett a gazdasági jelenségekre, mint az elmúlt századok üzleti életének vezetői vagy politikusai. Csupán *Hugo Grotiusra*. (1583—1645.), *Thomas Hobbesre* (1588—1679) és *John Lockera* (1632—1704) akarunk utalni, mint ama férfiakra, akik az államról, az eti-

der Nationalökonomie. Wien 1860. — *W. Röscher*: Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland. München, 1874. — *K. Zielenzieger*: Die alten deutschen Kameralisten. Jena 1914. — *L. Sommer*: Die österreichischen Kameralisten in dogimengeschichtlicher Darstellung. 1 — II. köt. Wien, 1929—1925.

⁵ A közgazdaságtannal való kapcsolatára vonatkozólag 1. *Theo Surányi-Unger*: Philosophie in der Volkswirtschaftslehre. I. köt. Jena, 1925. a 227—236. old. — V. ö. továbbá *J. G. Eibben*: The Philosophy of Enlightenment. London 1910.

káról és a társadalmi élet természetéről való felfogás gyökeres átalakítását kezdeményezték.

Ez az új irány az emberi életnek és a társadalomnak tisztán észszerű magyarázatára törekedett. Kiindulási pontul az ember önfenntartási ösztönét vette. Ezzel elfordult az aszketikus eszménytől és az önzésnek bizonyos határok között való jogosultságát hangsúlyozta. Az élvezet és áldozat szempontja léptek előtérbe az emberi cselekvési magyarázatában, a gazdasági cselekvés lényege pedig abban domborodott ki, hogy az ember a természet által belé oltott hajlamánál fogva a kettőt összeméri és csak addig hajlandó áldozatot hozni, amíg azzal megfelelő élvezet áll szemben. Ezen új nézőpont számára a társadalmi élet is új színben mutatkozott. Míg a középkori gondolkozók számára az állam oly szervezetnek tűnt fel, amely létalapját és létjogosultságát önmagában hordja, addig az új társadalombölcselet az emberi közösségek magyarázatánál is *az egyén* felé fordult, és a társadalmat, valamint az államot az egyénből kiindulva igyekezett megmagyarázni. A régebbi gondolkozás a társadalmi közösséget csak állammá kikristályosodva tartotta szem előtt; most a társadalom önálló fogalma bontakozott ki, mint oly közösség, amely az egyénekből indul ki. Ezért e felfogás szerint, ha az emberi közösségeket és köztük az államot is megmagyarázni kívánjuk, az egyének törekvéseiből kell kiindulnunk, mert az egyének egymáshoz való viszonylataiból fejlődik minden emberi közösség. Áll ez az államra vonatkozólag is, amely legegyszerűbben úgy látszott megmagyarázhatónak, hogy az egyének szabadságuk és tulajdonuk megóvása érdekében megegyezésre léptek egy főhatalom szervezése iránt, amely jogaikat biztosítja. Ilymódon az állani az egyének akaratából és józan belátásából született intézménynek látszott, amelyet azok egyéni jólétük növelése érdekében létesítettek. Korlátozták egyéni szabadságukat azért, hogy egyéb irányokban nyugodtan élvezhessék szabadságukat és tulajdonukat. Az államnak ily alapon való magyarázata már *Johannes Althusius* (1557—1637) munkáiban jelentkezik és *Rousseau* (1712—1778) államszerződési elképzelésében (*contrat social*) csúcsosodik ki.

E gondolatsorból a jogelméletnek új alapja született meg, a *természetjog*, amely az embernek lényéből folyó jogokat, mint az emberi lét követelményeit hangsúlyozta, amelyek tehát az embertől elválaszthatatlanok, mert személyiségének következményei. Különös súlyt helyeztek a természetjogászok

arra, hogy az egyének saját érdekeik előmozdítására szabadságukat kölcsönös megállapodással, tehát szerződések útján korlátozhatják. Ez nyitotta meg az útját annak, hogy az egyéni rugók társadalmi eredményeket hoznak létre, anélkül, hogy ebben az egyéneket más, mint saját érdekük vezetné. A szerződés önkéntes akaratkorlátolás, tehát oly kapcsolat az emberek között, amelyet nem valamely felső hatalom kényszerít ki, hanem amelyet az egyének saját jószántukból vállalnak magukra. Az államnak csupán a szerződések betartását kell biztosítani és akkor *az egyének jól felfogott önérdelke is társadalomalkotó erővé lesz.*

A szerződések túlnyomó része gazdasági vonatkozású. Ennek megállapítása irányította a természetjogászok érdeklődését a gazdasági élet felé. A természetjogászoknak a szerződésekre vonatkozó fejtegetései mindjobban előtérbe helyezték azt a gondolatot, hogy miként a természet, úgy a társadalom is önmagában hordja szabályozó erejét, amely részeit összekovácsolja és közös törekvésekben egyesíti. *Samuel Pufendorff* (1632—1684) és *Christian Wolff* (1679—1754) erősen elmélyítették e gondolatkört, mely mind jobban megérlelte azt a nézetet, hogy termiészetes erőkből az emberek között oly kapcsolatok létesülnek, amelyek önmagukat szabályozzák és önmagukban hordják alakulásuk törvényét.⁶

A dolgok természetes folyásának bámulata töltvén el e kor gondolkozását, a dolgok egy *természetes rendjének* eszméje született meg, amely alatt a dolgok oly folyását értették, amely minden mesterséges belenyúlástól független és magának a dolgok természetének felel meg. E mögött a természetes összhang gondolata rejtőzött, mely e kor felfogása szerint megvalósul akkor, ha a dolgok természetével ellenkező hatósági beavatkozással azok rendes és természetes folyását nem akadályozzák. Hogy a dolgok ily állása megvalósuljon, ahhoz elsősorban a jelenségek természetének és természetes lefolyásának felismerése szükséges, ami az emberi észnek a feladata. Abban, hogy az ember az igazság felismerésére képes, e kor gondolkozói nem kételkedtek.

E gondolatmenetnek egy új tudomány, a közgazdaságtan, megalapozására való felhasználása. *François Quesnay* (1689—1774) hervadhatatlan érdeme. A természet nagyszerű összhangját szemlélve, és attól a meggyőződéstől vezetve, hogy

¹ A természet jogászok szerepére vonatkozólag L. W. Hasbach: Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen ökonomia Leipzig 1891. —, továbbá O. H. Taylor: Economics and the Idea of Natural Laws. (Quarterly Journal of Economics. XLIV. köt. 1—39. és 205—241. old.)

természetes állapotában az emberi társadalom is összehangzott működésre képes, *Quesnay* azoknak az erőknek tanulmányozását tűzte ki céljául, amelyek a gazdasági életet szabályozzák. Mint orvos az emberi test mintájára, a közgazdaságban is a normális működés szabályait igyekezett felkutatni, szembeállítva az „*ordre naturel*”-t, vagyis a természetes rendet az „*ordre positif*”-vel, vagyis a tényleges állapottal, amely a tételes jogrendnek felel meg.

A közgazdaságtan feladataként *Quesnay*, mint igazi tudós, a tényeknek és ezek összefüggésének tanulmányozását tűzte ki. Szemei előtt a *közgazdasági életei szabályozó törvények felkutatása* és a gazdasági élet oly tudományának megalapozása lebegett, amely hasonló az anatómiához, mintegy boncolgatva a közgazdaság alkatelemeit és fürkészve azok működését. Ezért mondhatjuk joggal, hogy *Quesnay* volt a közgazdaságtannak mint tudománynak megalapítója. Ő volt az, aki a közvetlen célt a tiszta megismerésben és a szenttelen vizsgálatban tűzte ki.

A *Quesnay* által megalapozott tudomány középpontjában már nem a kereskedelem állott, hanem a termelékenység gondolata, amely alapja az emberi élet anyagi feltételei előteremtésének és ezzel az emberi jólét emelésének. Végeredményben a természettől függünk, mert tőle kell elhódítanunk mindazt, ami életünk fenntartásához és életszínvonalunk emeléséhez szükséges. *Quesnay* korának természettudományi gondolkozása különösen hajlamos volt ennek hangsúlyozására, ami azután *Quesnayt* és iskoláját erős túlzásokra is ragadta. Nevezetesen a mezőgazdaságnak az emberi megélhetés szempontjából való kétségtelen fontosságát kiemelve, arra az eredményre jutottak, hogy csak a mezőgazdaság termelékeny, mert végeredményben ettől nyerjük élelmünket és nyersanyagainkat. Ezen az alapon *Quesnay* szerint •csupán a mezőgazdák osztálya a társadalom termelékeny osztálya (*classe productive*), míg az iparosok és kereskedők meddő osztályok (*classes stériles*).

E megkülönböztetés alapján nem mindig egészen jogos szemrehányások érték a fiziokratákat. Amidőn ugyanis az ipart és a kereskedelmet terméketlen foglalkozásoknak bélyegezték, ezzel nem azt akarták mondani, hogy ezek haszontalan foglalkozások, hanem csupán azt akarták kiemelni, hogy mégis csak a természet a végső forrása az emberi

⁷ *Quesnay* munkáira vonatkozólag I. Oeuvres économiques et philosophiques. Aug. Oncken bevezetésével Frankfurt a. M. 1888. — Továbbá *Quesnay* és *Turgot* munkáiból. Ford. Fenyvesy A. 2. kiad. Budapest, 1899. — *Quesnay tol. Schelle*: Fr. Quesnay. Paris, 1902.

jólét gyarapodásának. Hasonlóképpen akkor, amidőn mindig a természetbeni javakra utaltak, mint az emberi jólét alapjára, nem akartak a pénznek a forgalomban való fontosságát tagadni, hanem csupán arra utalni, hogy a pénz magában véve nem teremt jólétet.

Egyoldalúsága ellenére is *Quesnay* elmélete a közgazdasági életnek oly vonatkozásaira mutatott rá, amelyeket a korábbi irodalom nem, vagy csak alig érintett. A termelékenység fogalmán kívül ezek közé tartozik mindenekelőtt a jövedelemeloszlás folyamata, melynek felismerés'ére *Quesnayt* éppen a gazdasági élet és az emberi test működése között vont párhuzam vezetete. *Quesnay* ugyanis az élőlények anyagcseréjére gondolva szemléltette a társadalom vérkeringését, amely a termeléssel kezdődik és a javaknak a termelőktől a többi osztályokhoz vándorlása útján folytatódik. Híres „Tableau économique”-ja igyekezett e folyamatot szemlélhetővé tenni.

Quesnay köré a tanítványok köre csoportosult és így indult meg az az iskola, amelyet korukban az *Ökonómist áknak* neveztek. Később keletkezett a fiziokratizmus elnevezés, midőn *Pierre Samuel Dupont de Nemours* 1767-ben e címen adta ki *Quesnay* munkáit⁸ *Riquetti Marquis de Mirabeau* (1715—1789), *Paul Pierre Mercier de la Rivière* (1720—1797), *Guillaume François Letrosne* (1728—1781) és *Nicolas Baudeau* (1730—1792) voltak a fiziokratizmus nevezetesebb képviselői. *Quesnay* iskolája mellett *J. Cl. Vincent de Gournay* (1712—1759) köré csoportosulva a fiziokratizmusnak egy másik ága alakult ki, amelynek kimagasló egyénisége *Anne Robert, Jacques Turgot* (1727—1781), ki rövid ideig XVI. Lajos pénzügyminisztere is volt.⁹ Franciaországon kívül Németországban és Svájcban is akadtak a fiziokratizmusnak képviselői. Az előbbiben *Johann August Schlettwein* (1731—1802), *Markgraf Karl Friedrich v. Baden* (1728—1811) és *Th. A. E. Schmalz* (1760—1831), míg Svájcban *Isaak Iselin* (1729—1782) csatlakoztak a fiziokratizmushoz.

A fiziokratizmus jelentőségét sokáig nem ismerték fel. Alapvető teljesítményeit a fiziokrata tan egyoldalúsága, túlzott racionalizmusa és teljesen elvont, minden történeti távlattól távolálló gondolatmenete elhomályosították. Ezért nem

¹ La Physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. (Keceuil des traités du Quesnay) I.—II. köt. Paris, 1768.

² Munkája: Reflexions sur la formation et la distribution des richesses. Paris 1776. — Magyarul l. a *Quesnay*nél idézett munkát. *Turgotról Stephens: Life and Writings of Turgot* London 1895.. továbbá, *Neumarck: Turgot et ses doctrines.* Paris, 1885.

értették meg sokáig azt a törekvést, mely a közgazdaságtannak tisztán tudományos alapon való kialakítására irányult, és a fiziokratizmust inkább politikai színezetében látták. Csak a mi századunk elején kezdték mindjobban felismerni a fiziokratizmus alapvető teljesítményét a közgazdasági tudomány kifejlesztése terén.¹⁰

Abban a korban, amelyben a fiziokratizmus kialakult, más országokban is jelentkezett a törekvés a közgazdasági jelenségek általánosabb nézőpontból való áttekintésére. Angliában különösen *James Steuart* (1712—1780) munkája emelkedett ki e tekintetben, mert *Steuart* a merkantilizmussal való szoros érintkezése ellenére már erősen előrehaladott nézeteket képviselt. A német irodalomban is a kameralizmus utolsó nagy képviselői *Johann Heinrich Gottlob Justi* (1720—1771) és *Josef v. Sonnenfels* (1733—1817) már sok tekintetben felülemelkedtek azon a látókörön, amely abban az irodalomban megnyilvánult, mely az ő vizsgálati irányuknak létet adott. E korszak általában a közgazdasági gondolkozás terén átmeneti korként jellemezhető, amelyben a múlt és a jövő eszméi kereszteződtek és mindjobban mutatkozott az elméleti elmélyedés. *Richard Cantillon* (1680—1734), kit bizonyos vonatkozásban a fiziokraták elődjének is tekinthetünk, *Abbé Etienne Bonnet de Condillac* (1714—1780) és *François de Forbonnais* (1772—1800.) már jelentős lépést tettek a közgazdaságtan összefüggéseinek megértésében, míg Angliában *David Hume* (1711—1776) és *François Hutcheson* (1694—1746) magaslottak ki, akik közül az első főként a merkantilizmus tévedéseinek felfedésével, az utóbbi pedig, ki egyúttal tanszékén elődje volt *Smithnél.*, erkölcsbölcseleti felfogásával gyakorolt nagy hatást az utóbbira.

3. A klasszikus iskola. Bár, mint láttuk, *Quesnay* volt a közgazdaságtan első tudományos iskolájának megalapítója, mégis *Adam Smith*¹¹ az, akit a köztudat a közgazdasági tudomány megalapítójaként ünnepel. Ennek annyiban megvan a jogosultsága, hogy ő volt az, aki a fiziokraták egy-

¹⁰ V. ö. *Stefan Bauer: Zur Entstehung der Physiokratie. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. N. F. XXI. köt. (1890.) a 113—158. old.*

¹¹ Alapvető munkája: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Edinburgh, 1776.* (Magyarul: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól.* Ford. Éber Ernő. Átnézte Theiss Ede. Budapest, 1940.) — *Smith* egyéb munkái: *The Theory of Moral Sentiments. Glasgow, 1759.* — *Lectures on Justice, Police and Arms.* Kiadta E. Cannan. Oxford, 1896. (Német fordítás Halberstadt, 1928.) — *Smithről: Navrátil A.: Smith Ádám rendszere és ennek bölcseleti alapjai. Budapest, 1898.* — *W. Hasbach: Untersuchungen über A. Smith. Leipzig, 1891.* — *John Rae: Life of Adam Smith. London. 1895.*

oldalúságától megszabadította a közgazdaságtant és egyúttal a történelmi tényezőket is méltányolva, közelebb hozta a tudományt a való élethez. Nézőpontját tárgyilag is kiszélesítette és a társadalom, általános szemléletével hozta kapcsolatba. Tanítása távról sem olyan elvont, mint a fiziokratáké és a történelmi távlaton kívül széles bölcséleti alpra is támaszkodik. E tekintetben különösen *Hume* és *Hutcheson* gyakoroltak rá jelentős befolyást. E mellett *Smith* bő irodalmi készültség alapján fogott a közgazdasági kérdések vizsgálatához; áttanulmányozta *Petty*, *Dudley North*, *Child*, *Steuart*, *Loche*, *Berkeley*, *Mandeville*, *Tucker* és *Ferguson* munkáit és egyaránt méltányolta a közgazdaság dologi, valamint pénzfolyamatait.

Ami azonban *Smith* művének a legnagyobb sikert biztosította, az annak a szerepnek a felismerése volt, melyet a munka és ezzel az ember a gazdasági életben játszik. Nagy művének első mondata az emberi munkáról szól és azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy „minden nemzet évi munkája az az alap, amelyből eredetileg az egy éven át felmerülő életszükségleteket és kényelmi igényeket kielégíti”. A munkamegosztás az a kiindulási pont, amelynek alapján indul el az egész munka a közgazdaság jelenségeinek vizsgálatában. Ezzel a közgazdaság lényege oly találóan van jellemezve, hogy *Smith* fejtegetéseinek hatása alól senki sem vonhatja ki magát, ha munkáját elolvassa.

A széleskörű nézőpontból, melyre *Smith* fejtegetéseit helyezte, adódott a termelékenység kiszélesített fogalma és a cserének döntő szerepe a gazdasági életben. A piac, mint az az összekötő kapocs domborodik ki, amely az embereket gazdasági tevékenységükben egyesíti és a jól felfogott önérdék mint az a mozgató erő bontakozik ki, amely működésben tartja a közgazdaság egész rendszerét. Munkájának széles talapzata dacára *Smith* élesen kiragadja a társadalmi élet egyetemes voltából a gazdaság alapvonását, midőn megállapítja, hogy: „a mészárosnak, a sörfőzőnek vagy péknek nem jóindulatától várjuk ebédünket, hanem attól, hogy azok saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk és sohasem emlegetjük előttük saját szükségletünket, hanem az ő előnyüket.”¹² Ezzel találóan jellemezte azoknak a törekvéseknek sajátos mivoltát, melyek a közgazdaságban együttműködő egyének eljárásában megnyilvánulnak, anélkül azonban, hogy elveszí-

¹² Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Éber Ernő. Átnézte Theiss Ede. Bpest 1940. L. 15. old.

tette volna a társadalom magasabb szempontjai iránt való érzéket, mert a szabad versenyre utalva rámutatott arra az erőre is, mely az önös érdekből fakadó cselekedeteket a társadalom érdekeit szolgáló keretek közé szorítja. Ezek után valóban nem csodálkozhatunk azon, hogy *Smith* munkája háttérbe szorította a fiziokraták egyoldalú nézeteit és valóban kiindulási pontja lett a közgazdaságtan továbbfejlődésének.

Smith munkája nagy népszerűségének az idők is kedveztek. Midőn az 1776-ban megjelent, az idő éppen megérett arra, hogy a term észét jogászoktól és fiziokratáktól erre előkészítve általános érdeklődéssel fogadják a közgazdasági elmélet alapvető munkáját. A közgazdaságtan rövidesen e kor egyik legnagyobb figyelemben részesülő tudományága lett és gyors fejlődésnek indult. Csakhamar *David Ricardo*-ban (1772—1823) oly képviselője akadt, aki éles fogalmazásban kérlelhetetlen logikával, bár sokkal elvontabban, mint *Smith*, fejtette ki az új tudomány alapelveit.

Ricardo már első munkájában,¹³ amely az akkor napirenden levő valutakérdés éles megvilágítását tartalmazta, magára vonta a közfigyelmet és rendszeres munkája,¹⁴ mely 1817-ben jelent meg, végleges formában látszott megállapítani a közgazdasági összefüggések lényegét. Letérve arról a szélesebb és történelmi nézőpontoktól átszőtt alapról, amely *Smith*-t jellemezte, *Ricardo* erősen elvont fejtegetésekkel és tisztán a gazdasági térre szorítkozva, fejtette ki az érték, a csere, a pénzforgalom, a jövedelemelosztás és a külkereskedelem alapelveit. Ezzel *Ricardo a tiszta ökonómiának* lett megalapítója, mely minden mellétekintet nélkül a szorosan vett gazdasági folyamatok vizsgálatára szorítkozik. Jelentékenyen szűkebb lett ezáltal a közgazdaságtan vizsgálati köre, de egyúttal erősen el is mélyült. Miként *Quesnay*-nél, úgy *Ricardonál* is az elvont, tisztán a gazdasági folyamatra összpontosított vizsgálati módszer került előtérbe és különösen a jövedelemelosztás kérdései, valamint a pénzforgalom és a külkereskedelem nyertek éles megvilágítást.

Ricardo tanítása azonban el sem képzelhető *Thomas Robert Malthus* (1776—1834) kortársaira mély benyomást

¹³ *The High Price of Bullion as a Proof of the Depreciation of Bank Notes.* London 1810.

¹⁴ Alapvető munkája: *Principles of Political Economy and Taxation* London, 1817. (3. kiad. 1821.) Magyarul: *A közgazdaság és adózás alapelvei.* Ford. Nagy D. Budapest 1940. — *Ricardo* egyéb munkáit is magában foglalja: „*The Works of D. Ricardo.* Ed. by Mac Culloch”. London, 1846. — *Ricardoról* 1. *Földes B.*: Ricardo, Budapest, 1919.

tevő népesedési elmélete¹⁵ nélkül, mely szerint a népességnek mindig megvan az irányzata arra, hogy gyorsabban szaporodjék, mint a létfenntartási eszközök. *Ricardora* e tétel döntő befolyást gyakorolt és egész érték-, ár- és jövedelemeloszlási elméletét erre építette fel. *Malthus* azonban a népesedésről szóló munkáján kívül egy nagyjelentőségű, rendszeres munkával¹⁶ is gazdagította a közgazdaságtant, melyben oly nézeteket fejtett ki, amelyekkel *Ricardo* legnagyobb részt nem tudott egyetérteni.¹⁷ Ez nem is csoda, mert *Malthus* egészen más irányú gondolkodó volt, mint *Ricardo*. Míg az utóbbinak a tekintete a közgazdasági élet hosszú távlatú összefüggéseire és tényezőinek változásokhoz való végleges alkalmazkodására volt irányítva, addig *Malthus* gyakorlatiasabb elméje inkább az alkalmazkodási folyamat közbenső és közvetlen lefolyását szemlélte.¹⁸ Így azután elkerülte azt a merevséget, mely *Ricardot* jellemezte. Ezért *Malthus* nézetei az árról és a jövedelem eloszlásról sok tekintetben erősen eltértek *Ricardo*éitól és *Malthus* számos oly szempontot hangsúlyozott, melyek jelentősége csak később lett nyilvánvaló, midőn a közgazdaság tényezőinek egymáshoz való alkalmazkodási folyamatát közelebbről vizsgálták. Már a népesedésről írt munkája a gazdasági élet dinamikus nézletére terelte figyelmét és rendszeres munkájában is különös előszeretettel foglalkozott az emberi haladás gazdasági következményeinek kérdéseivel.

¹⁶ An Essay on the Principles of Population as its affects the Future Improvement of Society, with remarks on the Spekulations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other Writers. (Tanulmány a' népesedés törvényéről. Ford. György Endre. Bpest, 1902.) *Malthusról* v. ö. *Charles Comte*: La vie et les travaux de Malthus. (Acad. de Sciences Morales et Politiques. 28. XII. 1936.) es *S. N. Patten*: Malthus and Ricardo. 1889.

¹⁶ Principles of Political Economy considered with a view to their practical application. London 1920. (Magyarul: A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gyula, Bpest, 1940.) Ezenkívül *Matthusnak* számos nagyjelentőségű értekezése is jelent meg. Ilyenek: Observations on the Effects of the Corn Laws, and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country. 1914. — An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated. 1815.

¹⁷ Erre vonatkozólag 1. Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus. 1810—1823. Kiadta J. Bonar. Oxford 1887. és *David Ricardo*: Notes on Malthus' Principles of Political Economy. Kiadták J. H. Hollander es T. E. Gregory. Baltimore-Oxford 1928.

¹⁸ *Smith, Say, Ricardo* és *Malthus* módszertani álláspontjának eltéréseire vonatkozólag 1. *Marian Bowley*: Nassau Senior and Classical Economics. London, (1937) a 30—38. old. — A rövid időközökben bekövetkező hatások tanulmányozása, melyet az angolok „short period analysis”-nek neveznek, *Malthussal* kezdődik, aki már a „short period” kifejezést is használta. (Principles a 309. old.)

A *Smith, Ricardo* és *Malthussal* meginduló irány a *klasszikus iskola*¹⁹ nevet nyerte, méltán, mert a közgazdaság jelenségeinek széles alapon nyugvó egységes, beható magyarázatát adta. A klasszikusok közé számít *Jean Baptiste Say*¹⁹ is (1767—1832). Egészen téves benne egyszerűen *Smith* munkájának népszerűsítőjét látni. *Say*, mint alább látni fogjuk, nem egy eredeti eszmével gazdagította az elméletet²¹ és *W. Nassau Seniorra* (1790—1864) együtt nem egy kérdésben *Ricardoiói* eltérő álláspontot fejtett ki. A jövő fejlődésre is nagy kihatású volt a vállalkozó szerepének *Say* részéről való kidomborítása. Alapvető munkát végzett *Say* a közgazdasági jelenségek rendszerezésével is, midőn a jelenségeket munkájában a termelés, a forgalom, a jövedelemeloszlás és a fogyasztás fejezeteiben csoportosította.

Angliában a klasszikus tanok kifejlesztésében *James Mill* (1775—1836), *John Ramsay Mac Culloch* (1789—1864), *Thomas de Quincey* (1785—1859), *William Nassau Senior* (1790—1864) és *Elliot Caimes* (1823—1875) működtek közre és tetőpontját az iskola *John Stuart Millel* (1806—1875) érte el, aki a klasszikusok tanítását — főleg *Ricardora*. támaszkodva — szerves egésszé olvastotta össze.²² Ezentúl az ő munkáját tekintették a klasszikus közgazdaságtan elvei összefoglalásának és belőle indultak ki úgy az elmélet elmélyítésére irányuló törekvések, mint pedig a klasszikus

¹⁹ A klasszikus iskolát ismertető fontosabb munkák a következők: *Cannan*: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy, from 1776 to 1848. London 1893. 3. kiad. 1924. — *Cannan*: A Review of Economic Theory. London 1929. — *Price*: A Short History of Political Economy in England from Adam Smith to Toynbee. London 1891. — *Gide-Rist*: Histoire des doctrines économiques. Paris 1909. — *Schumpeter*: Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte. Grundriß der Sozialökonomie. 2. kiad. Tübingen 1924. — *Brentano*: Die klassische Nationalökonomie. Leipzig 1888. — *Schulter*: Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner. Berlin 1895. — Erösen bírálati jellegűek: *Seidler-Schmid*: Die Systemgedanken der sogenannten klassischen Volkswirtschaftslehre. Jena 1926. — *Spann*: Tote und lebendige Wissenschaft. 4. kiad. Jena 1935.

²⁰ Főmunkái: *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Paris, 1803. — *Cours complet d'économie politique*. I.—VI. köt. Paris, 1828—29. (3. kiad. I.—II. köt. u. o. 1852.)

²¹ Helyesen jegyezte meg *L. H. Haney Saytól*, hogy „He was no Smith nor Ricardo, but he was no mere populariser.” (*History of Economic Thought*. New York 1913. 1. 276. old.)

²² *Principles of Political Economy, with some Application to Social Philosophy*. London 1848. — Magyarul A nemzetgazdaságtan alapelvei. A 6. kiad. után ford. Dapsy László. Budapest 1874?—75. — *Műről* I. *Bain*: J. S. Mill. London, 1882. — Élvezetes olvasmány *Mill* önéletrajza is: *Autobiography*. 2. kiad. London, 1873.

elmélet további bírálatai. Szorosan ragaszkodott *Mill* rendszeréhez *Henry Fawcett* (1833—1884), míg *Henry Sidgwick* (1838—1900) és *J. S. Nicholson* (1850—1927.) több-kevesebb módosítással építették ki a klasszikus elveket.

Az, amit a klasszikus elmélet nyújtott, minden tekintetben megfelelt annak a kornak, amelyben az elmélet kiépült. Az individualisztikus és a racionalizmus felé hajló kor különösen vonzódott az emberi élet anyagi alapjait biztosító tünemények vizsgálata felé és ezek észszerű magyarázata idevágó okozati összefüggések feltárásával e kor minden várakozásának megfelelt. A közgazdasági élet automatikus működésének felismerése és jellemzése összhangban volt a XIX. század természettudományi beállítottságával és a jól felfogott önérdék működése, valamint a verseny szabályozó ereje, a tapasztalat által is megerősítve, nagy visszhangra találtak e kor gondolkozásában. Ezek alapján érthető, hogy a munkamegosztásra és a „homo oeconomicus”-ra alapított rendszer nagy sikert aratott mindenfelé, mert az ember természetével szorosan összefüggő mozdítóerőkből simán magyarázta az áralakulásnak és a jövedelemeloszlásnak a jelenségeit, valamint a pénzforgalomnak a tüneményeit, kiterjeszkedve egyúttal a nemzetközi forgalomra is, amely ugyané tényezők hatása alatt bontakozott ki.

A klasszikus iskola sikere valóban óriási volt. A kontinensen elsősorban *Jean Baptiste Say* tette népszerűvé *Adam Smith* tanait, melyek különösen Franciaországban a fiziokraták által előkészített talajon nagy rokonszenvre találtak. *Joseph Gamier*, *Michel Chevalier*, *Courcelle-Seneuil*, *Léon Say*, *H. D. Passy*, *L. Leroy-Beaulieu* és mások igyekeztek, faképpen *Say* hatása alatt, bővebben kifejteni *Smith* tanait, szembeállva ugyancsak *Say* hatása alatt *Ricardo* és *Malthus* pesszimizmusával. A gazdasági erők összhangzatos működésének képe töltötte el a francia gondolkozókat, mely optimizmus már erősen jelentkezett *Charles Dunoyer* munkáiban és a legszélső módon *Frederic Bastiat* munkájában bontakozott ki.

Ricardo és *Malthus* pesszimizmusával szembehelyezkedve, az Egyesült Államokban *Henry Charles Carey* (1793—1879) élesen bírálta egyes tételeiket. Az utóbbi eszméit már 1837-ben fejtette ki,²³ míg *Bastiat* írásai az 1844—1850-es évekből valók és így mindenestre későbbi keletűek.²⁴ *Carey* különösen *Malthus* népesedési

²³ *Carey* alap gondolatait először „Principles of Social Science” c. munkájában dolgozta ki. (I.—III. köt. 1837—1840.) Korában munkájával nagy sikert aratott és az magyar fordításban is megjelent: A társadalmi tudomány kézikönyve. C. H. Principles of Social Science c. munkájának átdolgozása. Ford. Halász Imre. Pest 1867.

²⁴ Főmunkája: *Les harmonies économiques*. Paris 1850. — *Carey* heves íámadást intézett *Bastiat* ellen, azzal vádolva őt, hogy nézeteit eltulaj-

törvényét és *Ricardo* járadékelméletét vetette el, mert természeti kincsekben bővelkedő hazája egészen más színben tüntette fel előtte e kérdéseket, mint ahogy ezeket Angliában megítélték. Erősen az Egyesült Államok terjeszkedési lehetőségeinek hatása alatt állva, *Carey* mérhetetlen derűlátással tekintett a jövőbe és teljes bizalommal volt aziránt, hogy az emberi haladás lehetővé fogja tenni a társadalmi osztályok érdekeinek összeegyeztetését. Az Egyesült Államokban különösen *S. Peshin Smith* és *Francis Bornen* rokonszenveztek *Carey*vel, míg Németországban *Eugen Dühring* karolta fel nézeteit,²⁵ Olaszországban pedig *Francesco Ferrara* (1810—1900) többirányban osztotta *Carey*nek a klasszikus iskolával szemben gyakorolt bírálatát.

Ha e bírálatról beszélünk, annak tudatában kell azonban maradnunk, hogy az nem a klasszikus tannak egész rendszere ellen, hanem főképpen *Ricardo* és *Malthus* egyes tételei ellen irányult. Maga *Carey* nagyrabecsülte *Smith*t és az Egyesült Államokban *Francis Amasa Walker* (1840—1897) lelkesen készítette elő a talajt a klasszikus tanok befogadására. Olaszországban aránylag csak lassan terjedtek el a klasszikus elvek, miután *Angelo Messedaglio* (1820—1901) és *Luigi Cossa* (1831—1896) feléjük fordultak, bár ők sem minden bírálati megjegyzés nélkül.

Eleinte a klasszikus közgazdaságtannak Németországban is jó talaja volt. *G. F. Sartorius* (1766—1828), *A. F. Lueder* (1760—1819), *Christian Kraus* (1753—1807), *Ludroig H. W. Jacob* (1757—1827), *Julius Soden* gróf (1754—1831), *Gottlieb Hufeland* (1760—1817) és *J. Fr. Eusebius Lotz* (1770—1838) készségesen fogadták el *Smith* tanait, míg *Heinrich Karl von Rau* (1792—1870) szerencsés módon kísérelte meg a német kamerálisztikának *Smith* rendszerével való egybeolvasztását. Már *Johann Heinrich O. Thiinen* (1783—1850) *Ricardo* módszere felé vonzódott. Később *Ricardo* befolyása növekedett Németországban. Tanai ugyanis igen nagy befolyást gyakoroltak a német tudományos szocializmus megalapítóira, mint *Karl Johann Robertus Jagetzowra* (1805—1875), *Ferdinand Lassallera* (1825—1764) és *Heinrich Karl Marxra* (1718—1883), akik *Ricardo* törvényeiből vezették le a szocializmus követeléseit. *Adolf Wagner* (1855—1917), *Hans Karl Emil O. Mangoldt* (1824—1868) és *Karl Dietzel* (1857—1935) ugyancsak sok

donította és saját termékeként adta elő. Erre nézve v. ö. a *Journ. des Économistes* 1851. évi kötetét.

25 Nagy tisztelettel viseltetve *Smith* iránt, *Dühring* élesen szembezállt *Malthus* és *Ricardo* fő tételeivel és fennen dicsérte *Carey* állásfoglalását. V. ö. különösen „*Carey's Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Sozialwissenschaft*.” München 1865, továbbá „*Die Verkleinerer Carey's und die Krisis der Nationalökonomie*.” Breslau 1867. c. munkáit. „*Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*”. Berlin 1871. c. munkája több kiadást ért. (4. kiad. 1900.) Saját elveit *Dühring* „*Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre*.” Berlin 1866. c. könyvében fejtette ki. — *Dühringről* 1.: *G. Albrecht*: Eugen Dühring, Jena 1927.

tekintetben *Ricardo* tanaihoz álltak közel, bár igen. különböző inertekben.

4. A klasszikus iskola visszahatása. Az a bölcseleti háttér, amelyből a klasszikus elmélet kinőtt, a XVIII. századbeli felvilágosodás filozófiája volt, melynek alapjait a racionalizmus, az individualizmus, a materializmus és a világpolgáriás felfogás képezték. Az akkori gondolkozásnak megfelelően, a klasszikus közgazdaságtan módszere deduktív volt és néhány általános érvényűnek elfogadott tételből vezette le a közgazdasági élet jelenségeit. Abból indult ki, hogy az emberek cserélési ösztöne, jólétük növelésére való törekvése, a munka értékteremtő hatása és a föld csökkenő hozadéka annyira rányomják bélyegüket a közgazdasági életre, hogy az e tényezők hatása alatt mindig egyformán folyik le. Elhanyagolta azt, hogy a közgazdaság szerves része az emberi kultúrának és mint ilyen, az általános társadalmi tényezők hatása alatt is áll.

Már a XIX. század elején, bár csak elvétve, kifogások merültek fel ennek a nézőpontnak egyoldalúsága ellen. Szemlére vetették, hogy csupán az egyéni erők játékát látja a közgazdaságban és túlságosan bízik abban, hogy az egyéni törekvések szabad érvényesülése a közérdek megvalósításához vezet. Élesen megkülönböztetve az egyéni boldogulást és társadalmi jólétet, *Lord Lauderdale* már 1804-ben azt igyekezett bizonyítani, hogy az egyéni érdek az összerdekkel ellentétbe is kerülhet.²⁶ Lassankint az a gondolat mindjobban erősödött, hogy az államnak az egyéni és összerdekkek összeegyeztetése körül fontos feladatai vannak.

Lelkes szószólója lett e gondolatnak *Adam Müller* (1779—1829), ki a német romantikus bölcselet hatása alatt állva, élesen visszautasította *Smith* egész rendszerét,²⁷ szemére vetve azt, hogy egyéni rugókból magyarázza a közgazdaság felépítését, holott annak főtényezője nem az egyéni érdek, hanem a közösségi tudat, mely a nemzetben és az államban testesül meg. Szembefordulva az individualista és materialista felfogással, mely a gazdasági életnek csupái egyéni vonatkozásait veszi figyelembe, *Müller* az ember szellemiségének közösséget alkotó erejét domborította ki és

²⁶ *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth*. Edinburgh 1804.

²⁷ *Die Elemente der Staatskunst*. I.—III. köt. Berlin, 1809, (Új kiadás: „Die Herdflamme” c. sorozatban I. köt. Jena, 1922.) — Továbbá *J. Baxa*: A. Müller. Jena 1930.

ehbol igyekezett levezetni a közgazdaság kialakulását. Szerinte a közgazdaságot, az állami lét erejétől támogatva, az emberiség tökéletesedésre való hajlama és a nemzetet összefűző közösségi öntudat hozta létre. Ezért a közgazdaságot *Müller* szerint más szemmel kell nézni, mint amellyel *Smith* tekintett rá. Nem szabad benne csupán az egyéni önös rugókat meglátni, hanem az emberi közösségek magasabb nézőpontjában kell magyarázatát keresni.

Ebből a nézőpontból kiindulva *Adam Müller* a középkor testületi szellemével és intézményeivel rokonszenvezett. Barátja, *Friedrich O. Genz* (1764—1832), továbbá *Franz O. Baader* (1765—1841) és *Karl Ludwig O. Haller* (1768—1854) hasonló nézeteket vallottak. *Roscher* ezt az irányzatot a *romantikus iskolának* keresztelte.²⁸ A romantikus iskola volt az első szélesebbkörű tiltakozás a közgazdaságnak racionalista, anyagi és világpolgári alapon való szemlélete ellen és egyúttal az első határozott és elvi visszautasítása ama törekvéseknek, amelyek az emberi és a társadalmi élet egyéb vonatkozásaitól elszigetelve akarják a közgazdaság lényegét megérteni. A német idealizmus első tiltakozása volt ez az angol utilitarizmussal szemben.

Amíg *Adam Müller* az állambölcselet és a tudomány módszertanának magaslatából támadta a klasszikus rendszert, azalatt sokkal gyakorlatiasabb irányban is kezdtek körülötte a felhők tornyosulni. Az érdekeknek az az összhangja, amelyet a klasszikus elveknek az életbe való átültetésétől vártak, nem következett be. Azokkal a bajokkal szemben, amelyek a társadalmi osztályok ellentétét mindjobban ki élesítették, a klasszikus iskola tanaiból nem lehetett eszközöket meríteni a helyzet enyhítésére. A klasszikus iskola megalapítói, bár a gazdasági szabadság jótékony hatásában bíztak, mindig tudatában maradtak annak, hogy az elméletet és a gyakorlati életet széles ür választja el egymástól, mely abból következik, hogy az elmélet a való élei sokoldalúságát nem veheti alapul akkor, amidőn a dolgok általános összefüggéseit kutatja. A klasszikus elmélet hívei azonban gyakran elfelejtették ezt és az elméletet közvetlenül igyekeztek alkalmazni a gyakorlatra, nem tudván kiolvasni belőle mást, mint azt, hogy az államnak a gazdasági életbe nem szabad beavatkoznia és minden körülmények között szabad folyást kell engednie a gazdasági erők játékának

²⁸ *L. W. Roscher*: Über die romantische Schule in der Nationalökonomie. 1870., továbbá *J. Baxa*. Einführung in die romantische Staatswissenschaft. Jena, 1925.

Ezen az alapon *Malthus* és *Ricardo* pesszimizmusából megbiztatást sem lehetett meríteni a társadalmi állapotok javítására.

Amíg a gazdasági liberalizmus szélső hívei, a *manchesteridák*, minden állami beavatkozást visszautasítottak nemcsak a kereskedelem terén, hanem szociálpolitikai téren is, addig a munkásosztály nyomorult helyzete mindinkább beszédes bizonyítékát szolgáltatta annak, hogy ezt az állapotot sem az erkölcs, sem pedig a politikai józanság szempontjából nem szabad az államnak közömbösen néznie. A viszonyok oda fajultak, hogy elkerülhetlenné vált annak felismerése, hogy az államnak e téren tennie kell valamit, mert az ilyen állapotokat nem lehet egyszerűen oly szükség-szerűségnek tekinteni, amelybe bele kellene nyugodni.

Ennek felismerése jutott kifejezésre elsősorban *J. C. L. Simonde de Sismondi* (1773—1843) írásaiban, aki mint közgazda pályafutását *Smith* híveként kezdte és *Smith* elveit hirdette első közgazdasági munkájában.²⁹ Hosszabb angliai tartózkodása azonímn felháborodással töltötte el az angol munkásság nyomora miatt és ennek hatása alatt írta újabb közgazdasági munkáját,³⁰ melyben már élesen fordult a klasszikus tanok ellen, melyek véleménye szerint tisztán az üzleti élet szemszögéből nézik a közgazdaság működését és elhanyagolják az embernek és társadalmának erkölcsi lényegét. Ezért *Sismondi* óva inti a közgazdákat, hogy ne a gazdagság minden áron való növelését, hanem a jólétnek széles körökre való kiterjesztését tekintsék feladatuknak. Ugyanerre intettek *Thomas Carlyle*³¹ (1795—1881) és *John Ruskin* (1819—1900) is. A növekvő társadalmi ellentéteket szemlélve erkölcsi felháborodással utasították vissza a manchesteristák kalmár szellemét és mindketten a közgazdaságtannak oly bölcséleti alapra helyezését követelték, amely az ember erkölcsi természetével számol és feladatát elsősorban abban látja, hogy a közgazdasági élet oly irányban való kifejlesztéséhez nyújtson segítséget, amely erkölcsi alapelveken épül fel. Ezért ezt az irányt, mely egyébként erősen előtérbe helyezte a cselekvő gazdaságpolitika szempontját, *etikai iskolának* nevezzük.

²⁹ La richesse commerciale ou principes d'économie politique appliquées à la législation du commerce. Genève 1803.

³⁰ Les nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population. Paris 1819. Magyar fordítás: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi Lukács. Bpest, 1893.

³¹ L. *Gaal Jenő*: Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. Budapest 1897.

A klasszikus közgazdaságtan elleni támadások igazi gócpontja azonban Németország maradt. *A. Müller* fejtegetései ugyan csak gyenge visszhangra találtak, mert egy leűnt kor intézményeit pártolták, de az angol elmélet kiindulási pontjaival a német szellem nem tudott megbarátkozni. Sehogy sem tudott belenyugodni minden más szempontnak a közgazdaságtanból való kirekesztésébe és annak tisztán anyagi szemléletébe. Heves támadást intézett a múlt század negyvenes éveiben *List Frigyes* (1789—1846) a nemzeti szempont elhanyagolása miatt a klasszikus felfogás ellen.³² Mint a német egység lelkes előharcosa, *List* élesen kikelt az ellen, hogy a közgazdaságtan teljesen mellőzte az emberiségnek nemzeti tagozódását és a nemzetnek mint magasabb egységnek törekvéseit. Világpolgáris felfogásában elfelejtette, hogy az egyén és az emberiség összessége között a nemzet áll, melynek gazdasági tekintetben is megvannak a jogosult törekvései. A gazdasági elemek tisztán a csereügyletek szempontjából való szemlélete mellőzi a nemzetek kibontakozásának gazdasági követelményét, a *termelő erők* kifejelesztését, mely nélkül nincs nemzeti haladás.

List nézetei kialakulására nagy hatással volt az Egyesült Államokban való tartózkodása, hol közvetlenül szemlélhette a természeti kincsekben bővelkedő, de akkor gazdaságilag még kiaknázatlan hatalmas terület képét és a jövő fejlődés lehetőségeit. Ez és az akkor még a nemzeti egységet nélkülöző hazája viszonyainak szemlélete vitték őt a gazdasági élet *dynamikus* nézete felé, figyelmét arra irányítva, hogy a közgazdaság erői nem változatlan adottságok, hanem fejlődési lehetőségeket rejtenek magukban. Ezzel már *List* a közgazdaság történeti távlatban való tanulmányozására irányította a figyelmet és nemsokára ez lett az a pont, mely körül a közgazdaságtan megújhodását sürgető német törekvések kikristályosodtak.

Miután *G. F. Krause*³³ és *E. Baumstark*³⁴ rámutattak a történeti nézőpontnak a közgazdaság szempontjából való fontosságára, *Wilhelm Röscher* (1817—1897) karolta fel azt a gondolatot, hogy a közgazdaság bölcseleti szemlélete mel-

³² Das nationale System der politischen Ökonomie. Stuttgart 1841. (Magyarul: A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Ford. Horn J. Budapest, 1940.)

³³ Versuch eines Systemes der National- und Staatsökonomie mit vorzüglicher Berücksichtigung Deutschlands; aus dem Gange der Yölker-cultur und aus dem praktischen Leben entwickelt. Leipzig 1830.

³⁴ Volkswirtschaftliche Erläuterungen, vorzüglich über D. Ricardo's System. Leipzig 1838.

lett, amilyenek a klasszikus elméletet tekintette, történeti szemléletre is szüksége van e tudománynak.³⁵ *Roscher* köré csoportosult rövidesen a német közgazdák egy gárdája, melyet az *első történeti iskolának* neveznek.

Roschernél nem volt szándékában a klasszikus közgazdaságtan eredményeinek lekicsinylése. Midőn a történeti módszer jelentőségét hangsúlyozta, ezzel csak egy új távlat megnyitására gondolt, mely, miként *Eichorn* és *Savigny* a jogtudomány terén tették, megvilágítja a gazdasági élet kibontakozási folyamatát.

Persze a közgazdaság törvényeire vonatkozólag bizonyos relativitásnak a gondolata *Roscher* felfogásában is már lapangott, mert ez a történeti vizsgálattól elválaszthatatlan. Az iskola többi hívei tovább mentek és egyenesen erre helyezték a súlyt. *Bruno Hildebrand* (1812—1871) szemrehányást tett *Roschemek*, hogy természeti törvényekről szolt, melyek a forgalmi gazdaságban érvényesülnek.³⁶ *Eildehrand* szerint változhatlan, mindenkor egyformán érvényes törvények csak a természetben vannak, míg az emberi kultúra és vele a közgazdaság is folytonos változás eredménye és így a tudomány feladata vele szemben csak a *fejlődés törvényeinek* feltárása lehet.

Már *Roscher* is a népek gyermek-, férfi- és aggkoráról beszélt, mely gazdaságukra is kihat. *List* a pásztorélet, a földművelés, az ipar és földművelés, és az ipar, földművelés és kereskedelem korszakait vélte mint a fejlődés eredményét megkülönböztethetni. Szerinte minden közgazdaság fejlődésének irányát jelzi ez a sorrend. *Hildebrand* hibáztatta *List* elgondolását, de annak alapgondolatát, hogy vannak fejlődési törvények, magáévá tette és csak a fejlődés lépcsőinek más értelmezését adta, midőn a természetbeni gazdaság, a pénz- és a hitelgazdaság korszakát különböztette meg.

Sokkal higgadtabban és határozott elméleti érzékkel ítélte meg a történeti módszer jelentőségét *Karl Knies* (1821 — 1898).³⁷ Elismerve az elmélet teljesítményeit, *Knies* csak az ellen fordult, amit a tudomány „abszolutizmus”-ának nevezett,³⁸ értve alatta a tételek olyan általánosítását, mely nincsen tekintettel sem a közgazdasági élet fejlődésére, sem

³⁵ Grundriß zu Vorlesungen über die Staatswirtschaft. Nach geschichtlicher Methode. Göttingen 1843.

³⁶ V. ö. a Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik-ban, melyet Hildebrand 1863-ban alapított „Die gegenwärtige Aufgabe der Wissenschaft der Nationalökonomie”. (I. köt. a 22. old.)

³⁷ Die politische Ökonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode. (Braunschweig, 1853.)

³⁸ E. i. m. különösen a 285—286. old.

pedig a különböző közgazdaságok sajátos jellegére. Szerinte a kor, melyben az elméleti elgondolások születnek, ezekre is rányomja bélyegét és ezért az elmélet sem tekinthető soha véglegesen lezártnak. Kétségbe nem vonva azt, hogy a különböző korok és népek gazdasági életében sok a közös vonás, mégsem szabad *Knies* szerint megfedkezni arról, hogy a kor és a népi sajátosságok mindenre rányomják bélyegüket. Az élet jelenségeiben az örök és általános törvényszerűség mellett egyúttal mindig a fejlődésnek alávetett rugók is érvényesülnek³⁹ és ezért abszolút törvényszerűségek helyett az *analógia, a hasonlóság törvényeiről* kell szólnunk a közgazdaságtanban.⁴⁰

Knies felfogásának ez a rövid összefoglalása is mutatja, hogy ő tőle távol állt a törvényszerűségek kutatásának elvetése. Szerinte ennek nagyon is megvan a jogosultsága, csak azt kívánta hangsúlyozni, hogy e mellett nem szabad megfedkezni arról, hogy e törvények csak oly általános megállapítások, melyek az emberiség fejlődésétől befolyásolva számtalan változatban érvényesülnek.

Az a törekvés, amely a német történeti iskolában megnyilvánult, lényegileg a közgazdaságtan elvont módszere ellen irányult, hangsúlyozva azt, hogy a közgazdaság az általános társadalmi életnek szerves része, amelyet megérteni csak az összes társadalmi tényezők figyelembevételével lehet, figyelmet fordítva egyúttal e tényezőknek az idők folyamán való változására. *Roscher és Knies* tehát nem a közgazdasági elmélet kiküszöbölését kívánták: inkább csak arra akarták a figyelmet felhívni, hogy a közgazdaság törvényei nem a klasszikus elmélet által feltételezett elvontságukban, hanem a történelmi fejlődés folyamán változó helyzetekben érvényesülnek és szoros kapcsolatban állanak a társadalom mindenkori szerkezetével. *Roscher* kézikönyvében⁴¹ nem mellőzte, hanem inkább csak történeti példákkal világította meg a klasszikus tételeket és *Knies* elméleti jellegű munkát írt a pénzről, melyben azonban a gazdasági vonatkozások mellett nagy súlyt helyezett a jogi vonatkozásokra is.⁴²

További fejlődésében a német történeti iskola nem *Roscher* és *Knies* álláspontját tette magáévá, hanem a szoros értelemben vett elmélet és a történeti irány közötti ellen-

³⁹ U. o. 558. old.

⁴⁰ U. o. 546. old.

⁴¹ System der Volkswirtschaft. I. köt. Die Grundlagen der Nationalökonomie. Stuttgart, 1854. (8. kiad. 1869.) (Magyarul: A nemzetgazdaságtan alaptanai. Budapest, 1895.) A többi kőtet gazdaságpolitikai tárgyú.

⁴² Geld und Kredit. Berlin 1875—1879.

tétet kiélesítette. *Gustav Schmoller* (1838—1917), a *második történeti iskola* megalapítója *Hildebrand* példáját követve kifejezetten szembehelyezkedett az elméleti kutatással, melynek kiindulási pontját elvetette. *Schmoller* szeméi előtt a közgazdaságtan alapjainak oly kiszélesítése lebegett, amely felöleli a természeti és népi tényezőktől kezdve a közgazdaság kialakulására ható összes tényezőket és a közgazdaságtan tudományát a való élethez annyira közelhozza, bogy közvetlen alapjául szolgálhat a gazdasági politikának. Mint a német szociálpolitika egyik vezérférfia, különösen a szellemi és erkölcsi tényezők szerepére helyezett súlyt. A gazdasági élet szerkezetének vizsgálata lépett munkáiban előtérbe, egészen háttérbe szorítva a törvények kutatását, melynek helyét *Schmoller* tanítványainál és követőinél a leírás és a történeti kutatás foglalta el. Szinte gazdasági szociológiának vagy gazdaságtörténeti szociográfiának mondhatnók azt, amit *Schmoller* közgazdaságtannak nevezett.

Schmoller törekvéseit a német közgazdák helyeselték, mert a közgazdasági élet oly magyarázatát helyezte kilátásba, mely a való életre támaszkodva figyelemmel van a közgazdaság összes tényezőire. Az ő irányzata az elvont elmélettől való idegenkedést tények kutatására való törekvéssel párosította. Egymás után keletkeztek *Schmoller* kezdeményezésére a gazdaságtörténeti monográfiák és részletkutatások. Erre az irányra nézve jellemző *Lujo Brentano* (1844—1926) mondása, mely szerint a közgazdasági megismerés számára a legkisebb gazdasági tény leírása nagyobb jelentőségű, mint a legszebb elmélet. Pedig *Brentano* nem tartozott a történeti iskola szélső követőihez, hanem alkalomadtán maga is fejlesztette az elméletet.⁴³ *Karl Bücher* (1847—1930),⁴⁴ *Georg Friedrich Knapp* (1842—1926)⁴⁵ és még számos német közgazda szentelte életét gazdaságtörténeti kutatásoknak és közülük különösen kivált *Werner Sombart* (1863—1941) a kapitalizmus fejlődéséről szóló munkájával.⁴⁶

A klasszikus iskola elvont módszerével széniben más országokban is mutatkozott visszahajtás, így Angliában *Richard Jones* (1734—1855) szembeszállt *Ricardo* egyes tételeivel, sürgetve a közgaz-

⁴³ Különösen a munkabérelméletről szóló fejezetben fogunk nevével találkozni.

⁴⁴ Főmunkája „Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen. 1893. (17. kiad. u. o. 1926.)

⁴⁵ Később azonban *Knapp* is nagy elméleti munkával lepte meg a közönséget (Die staatliche Theorie des Geldes. Leipzig 1905.)

⁴⁶ Der moderne Kapitalismus. Leipzig, 1902,

daságtannak az élethez való közelebbhozatalát,⁴⁷ *Th. E. Cliff Leslie* (1825—1882), *Walter Bagehot* (1826—1877),⁴⁸ *Arnold Toynbee* (1852—1883),⁴⁹ *J. E. Thorold Rogers* (1825—1890), *William Cunningham* (1849—1919) és *W. J. Ashley* (1860—1927) erősen a történeti módszer felé hajlottak és a gazdasági élet fejlődését több irányban világitották meg. E törekvésnek Olaszországban is megvolt a maga visszahatása és nálunk Magyarországon *Kautz Gyula* (1829—1909) rokonszenvezett erősen *Roscherral*.⁵⁰ Úgy ő, mint *Földes Béla*⁶¹ és *Gaál Jenő*⁵² távolmaradtak azonban a történeti iskola túlzásaitól és az elmélet jelentőségének lekicsinylésétől. Ugyanez áll *Bálás Károlyról* és különösen *Navratil Ákosról*. Bár a gazdaságtörténet művelője, *Kovács Ferenc* is híve az elméletnek.

Az Egyesült Államokban a történeti iskola hatásai csak később és kisebb mértékben jelentkeztek. Igazi történeti iskola azonban itt nem fejlődött ki és az amerikai írók inkább arra szorítottak, hogy a klasszikus iskola egyes tételeit bírálják, melyek, mint p. o. *Ricardo* járadékelmélete, nehezen voltak összhangba hozhatók az Egyesült Államok adottságaival és gyorsan fejlődő gazdasági életével.

Míg a történeti iskola a klasszikus elméletben főképpen a történeti távlat mellőzését kifogásolta, addig a német közgazdák egy másik csoportja azt vetette a szemnére az elméletnek, hogy a közgazdaságot jogi alapjaitól elvonatkoztatva vizsgálja. Már *John Stuart Mill* érintette ezt a pontot, amide azt mondta, „hogy a termelés törvényeitől különbözőleg a vagyonmeosztás törvényei már ... emberi intézmények mivel az a mód, amely szerint a vagyon valamely adott társadalomban szétoszlik, azt ezt eszközlő határozatok vagy szokásoktól függ.”⁵³ Ez a szent pont, különösen a német szocialistákat érdekelte, kik ebben kitűnő alapot láttak annak bebizonyítására, hogy a jogi rend megváltoztatásával a közgazdaság; folyása is más volna, minthogy módosulnának azok a keretek, amelyekben belül a gazdasági törvények érvényesülnek.

⁴⁷ *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation. Part I. Rent* 1831.

⁴⁸ Különösen ismert *Lonbard Street. A Description of the Money Market. London* 1873. c. munkája, a pénzpiacról ad realisztikus magyarázatot. E munka magyar fordításban is megjelent. (Ford. Bernát L, Budapest, 1882.)

⁴⁹ Főmunkája: *Lectures on the Industrial Revolution in England. London* 1884.

⁵⁰ *Nemzetgazdaság- és pénzügytan* 1863. (5. kiad. 1890.)

⁵¹ *Társadalmi gazdaságtan. Budapest*, 1892—94. (6. kiad. 1917.)

⁵² *A nemzetgazdaságtan rendszere. Budapest* 1899—1900.

⁵³ *A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy László. Budapest*, 1874. I. könyv, 30. old.

Karl Johann Rodbertus-Jaetzow (1805—1875) szerint a közgazdaság igazi képét el sem lehet képzelni anélkül, hogy egyúttal meg nem volna határozva az a jogi rend, amelynek alapján a társadalmi élet végbemegy.⁵⁴ Ennek figyelembevétel nélkül, így okoskodik *Rodbertus*, a termelésitek csupán technológiai nézletéhez juthatunk és igazán közgazdasági természetű csak akkor lesz szemléletünk, ha figyelembe vesszük a társadalom jogi alapjait, különösen azt, hogy a társadalmi rend a magántulajdonra van-e építve, vagy nem. Munka és tőke magukban véve, folytatja *Rodbertus*, a termelésnek csak technikai oldalával állnak Vonatkozásban és közgazdasági természetük csak a jogi renddel kapcsolatban bontakozik ki. A jogrend történeti fejlődés eredménye és ezért a közgazdaságnak mindazon jelenségei, amelyek a jogrendtől függenek, mint *történeti és jogi kategóriába* tartozók (*historisch-rechtliche Kategorie*) élesen megkülönböztetendők azoktól a jelenségektől, amelyek a természeti adottságok szükségszerűségével következnek be. E megkülönböztetésével *Rodbertus* a társadalmi berendezés változó voltára Mvánt rámutatni, annak hangsúlyozása végett, hogy e berendezések nem örökérvényűek, mert nem a természet, hanem, az emberi akarat hozta létre és változtathatja meg ezeket.

Wagner Adolf (1835—1917) tette magáévá e megkülönböztetést és elméletében különös figyelmet szentelt a gazdasági élet társadalmi szerkezetének. Más irányban karolta fel a *Rodbertus* által érintett gondolatot *Rudolf Stammler*, behatóan fejtegetve azt, hogy a gazdasági élet a jog által szabályozott emberi cselekvés.⁵⁵ *Rudolf Stolzmann*⁵⁶ és *Kari Diehl*⁵⁷ csatlakoztak e felfogáshoz és az utóbbi vezetése alatt kifejlődött a közgazdaságtan *társadalom jogi iskolája*, (*sozialrechtliche Schule*).⁵⁸ Ez miként *Diehl* hangsúlyozta, az elvont elmélettel konkrét elméletet kíván szembeállítani, amely a közgazdaságot a mindenkori jogrendszerrel kapcsolatban és abból kifejtve kívánja magyarázni. E felfogás szerint, mintegy légtérben mozog az elmélet addig, amíg nem egy határozott jogrendből indul ki. mert a gazdasági összefüggé-

⁵⁴ Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände. Neu-Brandenburg u. Friedland. 1845. — Soziale Briefe an von Kirehmann. Berlin, 1851—1858.

⁵⁵ Wirtschaft und Recht. Leipzig, 1896. (2. kiad. 1906.)

⁵⁶ Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre, Berlin, 1896. és Die Volkswirtschaft als soziaethisches Zweckgebilde. Berlin, 1909.

⁵⁷ Theoretische Nationalökonomie. I. köt. Jena, 1916.

⁵⁸ Az iskola fejlődésére vonatkozólag I. K. Diehl: Die sozialrechtliche Richtung in der Nationalökonomie. Jena 1941. — *Diehl* a magyar közgazdák közül *Bálás Károlyi* említi, mint az iskola hívét.

sefc mint társas kapcsolatok a mindenkori jogrend alapján alakulnak ki.

Élénk visszhangra talált a *Rodbertus Wagner-féle* társadalomjogi irányzat Magyarországon. Első sorban *Navratil Ákos* volt az, ki sikeresen fűzte tovább e gondolatmenetet, élesen szétválasztva a közgazdaságnak a jogrendtől függetlenül lefolyó jelenségeit azokétól, melyek, mint különösen a jövedelemeloszlás, szorosan a jogrenden épülnek fel. Az első csoportba tartozó jelenségeket a gazdasági élet *elemi jelenségeinek* nevezte *Navratil*, míg a második csoportba tartozókat a gazdasági élet *másodlagos jelenségeinek*, keresztelte.⁵⁹ Szoros rokonságban áll e felfogással *Bálás Károly* közgazdasági rendszere is, midőn erősen hangsúlyozza a közgazdasági élet jogi oldalát és egyes jelenségeinek jogi természetét.⁶⁰ A társadalom jogi irány alapgondolata, t. i. az, hogy a közgazdasági élet szoros kölcsönhatásban áll a társadalmi berendezéseikkel, idővel más országokban, így p. o. századunk húszas éveiben az Egyesült Államokban is tért hódított, Németországban pedig egyik alapvető szempontja lett a legújabb irányzatoknak.⁶¹ E hatások azonban csak hosszabb idő után jelentkeztek. Ezzel szemben a gazdasági élet és a társadalmi berendezések szoros kapcsolatának hangsúlyozása közvetlenül befolyásolta a *szocializmus* fejlődését.

Koruk bölcseleti felfogásának hatása alatt állva, az első szocialisták szemei előtt a természetes társadalmi rend gondolata lebegett, mely semmi tekintettel sem volt arra, hogy a társadalmi rend is történeti fejlődés eredménye. Ezért a XIX. század első felének szocialistái egyszerűen abban látták feladatukat, hogy a szocializmus elveit, mint a természetes társadalmi rend követelményeit, kifejtsék és így teljesen hiányzott az érzékük aziránt, hogy a társadalmi rend alakulását történelmi tényezők határozzák meg. Optimizmusukban azt hitték, hogy egy új társadalmi rend megalakítása érdekében elegendő a társadalmi igazság eszméjének hirdetése. A történelem tényezőinek figyelembevételétől mentes elgondolásuk az akkori korszellemnek felelt meg. Míg azonban a klaszszikus közgazdaságtan *Malthus* és *Ricardo* hatása alatt peszszimisztikus következtetésekhez jutott, addig a szocialisták

⁵⁹ Először „A gazdasági élet és a jogi rend” c. értekezésben (Ünnepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből. Földes emlékkönyv. Budapest 1905. a 141—190. old.) — Alapját képezi ez a megkülönböztetés *Navratil* közgazdasági rendszerének. (V. ö. Közgazdaságtan. I. köt. Budapest, 1959.)

⁶⁰ Politikai gazdaságtan. Budapest, 1922.

⁶¹ Ezekről később lesz szó.

a század elején bekövetkezett nagy technikai haladástól elszédítve, a legnagyobb bizalommal tekinthettek a jövőbe. Szembehelyezkedve a klasszikusoknak az emberiség fejlődését illető felfogásával, mely szerint az alsó osztályok helyzetén a dolgok természetéből kifolyólag nem lehet gyökeresen segíteni, *Saint Simon*, *Robert Owen*, *Charles Fourier*, *William Thompson* épp úgy, mint *Louis Blanc* egyszerűen mellőzték a klasszikus elméletet, mert feladatukat nem a közgazdasági élet törvényeinek felkutatásában, hanem képzelő tehetségüknek szabad folyást engedve, a gazdasági élet oly elrendezésének kigondolásában látták, amely felfogásuk szerint az erkölcsnek és az igazságnak megfelelő, megvalósítja az emberek természetes együttműködésének gondolatát.

A jogi berendezések alapvető szerepének hangsúlyozásával a német szocializmus új kiindulási pontot talált. A klasszikus elméletnek, kivált *Ricardonak* élesen fogalmazott tételei egyszerre érdekessé váltak a szocializmus számára, azzal a beállítással, hogy csak egy határozott gazdasági rend, vagyis a kapitalizmus keretein belül érvényesülnek. *Rodbertus* szerint éppen *Ricardo* tételeinek helytálló volta döntő érv amellet, hogy a gazdasági élet jogi alapjait kell megváltoztatni, ha az emberiség számára szebb jövőt kívánnak biztosítani. A magántulajdon intézményét háttérbe kell szorítani az állam hatáskörének szélesbítésével és ilymódon a társadalomnak oly szerkezetét kell megvalósítani, amely az emberi együttélésnek jobb és igazságosabb alapot szolgáltat. A német *tudományos szocializmus* melyet *Rodbertus* indított útnak, az államtói várta a szocializmus megvalósítását. Esménye az *államszocializmus* volt. *Heinrich Karl Marxot* (1818—1883.) az állam erkölcsi céljaira és feladataira való hivatkozás nem elégítette ki. *Hegel* és *Feuerbach* bölcséletére támaszkodva *Marx* a történelem erőiben kereste azt a tényezőt, mely a szocializmust szükségképpen létrehozza. Elméletének alapja a történelmi fejlődésnek materialista alapon való magyarázata, (*történelmi materializmus*), mely szerint az emberek gondolkozását és cselekedeteit és ezen az alapon a társadalmi együttélés szerkezetét is anyagi érdekek határozzák meg. Az anyagi érdekek közös volta az embereket társadalmi osztályokká tömöríti. A fejlődés folyamán azok, akik mások munkáját kizsákmányolják, érdekeik kö-

⁶² *Fr. Engels*: Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. Új kiad. Berlin 1911. — *Muckle*: Die Geschichte der sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert. 2. kiad. Leipzig—Berlin 1917. — *W. Sombart*: Der proletarische Sozialismus, Marxismus. I.—II. köt. Jena, 1924.

zössége folytán épp úgy tömörülnek, mint maguk a kizsákmányoltak. Ezen az alapon a kapitalizmusban két társadalmi osztály áll egymással szemben: a polgárság, mint a kizsákmányolók osztálya és a munkásság, vagyis a proletariátus, mint a kizsákmányoltak osztálya (*osztályharc*). A kizsákmányolás által keletkezik, hogy a munkaadó a munkást hosszabb ideig dolgoztatja, mint amely ahhoz szükséges, hogy a munkás megélhetését biztosítsa. Ilymódon a munkaadó *többletértéket* kap rendelkezésére, amely azután alapja lesz a tőkefelhalmozódásnak (*akkumulációs elmélet*). A többleteket ugyan a munkások állítják elő, de abban a vállalkozók egyformán részesednek, akár nagyobb vagy kisebb hányadban alkalmaznak üzemükben munkásokat vagy gépeket. A piac ugyanis nem törődik evvel és ugyanazon az áron veszi fel a terméket akármilyen a tőke^ szerves összetétele, vagyis az állótőke és a munkások foglalkoztatására szolgáló tőke aránya a cikk termelésében. A nagyobb álló tőkével dolgozó vállalkozó tehát jobban jár, mert ugyanazt a nyereséghányadot kapja, mint az, aki aránylag több munkást foglalkoztat (*a nyereséghányad kiegyenlítődése*). Ennek következménye a termelési eszközök szaporodása, a gépeknek és felszerelési tárgyakkal mind nagyobb szerepe a termelésben, ami viszont a munkásoknak mind nagyobb részét teszi feleslegessé és szórja az utcára. Az így beálló elproletárosodás (*elnyomorodási elmélet*) azonban fokról-fokra megfosztja a vállalkozót piaci lehetőségeitől és az egymást követő válságok megrázkódtatják a közgazdaságot addig, amíg végre a válságok hatása alatt az össze nem omlik (*összeomlási elmélet*) és nem lép helyébe a szocializmus.⁶³

Marx tanítása merész kísérlet volt az elméleti és történelmi nézőpont összeolvasztására. A jogintézmények szerepét hangsúlyozva, benne a történelmi távlat arra szolgál, hogy *Ricardo* tételeiből kiindulva a szocializmus szükségszerű megvalósulását igazolja. Történelmi erők dolgoznak tehát *Marx* szerint a szocializmus érdekében és a dolgok belső logi-

⁶³ *Marx* elméletét „Das Kapital” c. munkájában fejtette ki. (Hamburg I. köt. 1867. II. köt. 1885., III. köt. 1893.) — Egyéb fontosabb munkái: *Misère de la philosophie*. Bruxelles és Paris, 1847. (Német nyelven 2. kiad. Stuttgart, 1892.) — *Manifest der kommunistischen Partei*, London, 1848. (Engels-el.) — *Zur Kritik d. politischen Ökonomie*. I. füzet Berlin, 1859. — A magyar irodalomból v. ö. *Marx és Engels válogatott művei*. Szerk. Szabó Ervin. Budapest, I. köt. 1905., II. köt. 1909. — *Marxról* v. ö.: *Sombart W.*: *Lebenswerk von K. Marx*. Jena. 1909. — *Mehring, Fr.*: *Karl Marx, Geschichte seines Lebens*. 2. kiad. Leipzig, 1919. — *Kautsky K.*: *Marx K. történelmi jelentősége*. Ford. Garami E. Budapest, 1918.

kajából kifolyólag sodorják a gazdasági fejlődést a szocializmus felé.

Ezzel a tétellel helyezkedett szembe *Thorstein Veblen* (1857—1929.) a kételkedés szellemének nagy amerikai képviselője.⁶⁴ Szerinte *Marx* az idealizmus és utopizmus áldozata volt, midőn úgy képzelte, hogy a társadalmi erők a történelem folyamán határozott irányban, tudatos oélszeru,séggel dolgoznak. *Veblen* szerint ebben az elgondolásban még mindig a természetes társadalmi rend képzete nyilvánul meg, holott a társadalom erői vakon hatnak, nem állanak határozott cél szolgálatában. Bizonyos ismeretek szerzése lassan kiemeli a társadalmat kezdetleges állapotából és felkelti a munka szeretetét („instinct of workmanship”-nak nevezi ezt *Veblen*, ahogy számára az ösztönös és kevésbé a tudatos cselekvés vezeti az embereket). Megindul a haladás és előtérbe lép a magántulajdon, mely csalárdassággal és erőszakkal vagyongyűjtéshez és később a bérmunkásság keletkezéséhez vezet. Megszületik a gazdagság tisztelete és a szegénység megvetése. Új fordulatot ad a fejlődésnek a gépek alkalmazása, mellyel a termelés technikai és üzleti vonatkozásai szétvál-
nak és a gazdasági élet az üzletemberek vezetése alá kerül, akiket a nyereség vágya vezet. Hatalmukat *Veblen* szerint az üzletemberek a termelés szabotálására használják fel, mert a pénzügyi erejükkel megszervezett monopóliumok oly korlátok között tartják a termelést, melyeket a legnagyobb nyereség elve szab meg.

Elgondolásának átfogó történeti távlatával és egységes-ségével *Veblen* rendszere vetélkedik *Marx*éval, de egyúttal egyoldalúságában is.⁶⁵ Mindkettő kilép az elmélet kereteiből és történetbölcseleti nézőpontjával a politika terére is átnyúl. *Marx* tanaira építette a *szociáldemokrácia* programját és *Veblen* hatása alatt keletkezett a *technokrácia*, valamint a kevésbé egyoldalú *szociális ellenőrzés* (social control of in-

⁶⁴ Főbb munkái: *Theory of the Leisure Class*. New York 1899. (Új kiad. 1924.), — *Theory of Business Enterprise*. U. o. 1904. (új kiad 1927.), — *Instinct of Workmanship*. U. o. 1914. (új kiad. 1918.), — *Place of Science in Modern Civilisation*. U. o. 1919. — *Vested Interest and the State of Industrial Arts*. U. o. 1919., — *Engineers and the Price System*. U. o. 1921. *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times*. U. o. 1923.

⁶⁵ *Marx* tanainak bírálata egy félszázadon keresztül foglalkoztatta a német tudományt. E bírálatok könyvtárakat töltenek be és egyenkint szedik szét *Marx* tételeit. Átfogó történetbölcseleti elgondolásban csak *Veblen* rendszere állítható melléje. — *Veblen* bírálatára nézve v. ö. *L. H. Haney*: *History of Economic Thought*. 3. kiad. New York 1936. és *Gaétan Pirou*: *Les nouveaux courants de la théorie économique aux États Unis*. I. köt. 2. kiad. Paris 1939.

dustry) programja, mely *Roosevelt* politikájában érvényesült.

5. A határhaszon iskola. A történeti iskola, midőn arra rávilágított, hogy a közgazdaság szervezete az idők folyamán változik, a közgazdasági kutatás számára új távlatot nyitott. Ráirányította a figyelmet arra, hogy a közgazdaság szoros kölcsönhatásban áll az emberi élet egyéb vonatkozásaival a társadalmi lét alapvető tényezőivel, az erkölcsi elfogással és a nemzeti törekvésekkel. Ezzel messzemenőleg újtját egyengette az idők változásával számoló gazdasági politikának, különösen a cselekvő szociálpolitikának. Ily módon számolt azokkal a tényezőkkel, amelyeket az elvont elmélet módszerénél fogva kénytelen volt elhanyagolni. Míg a klasszikus elmélet a közgazdasági élet sajátlagos gazdasági erőinek működését tárta fel, addig a történeti iskola az ezen kívül fekvő, de a társadalomra és gazdaságára egyaránt jelentős befolyással bíró összefüggésekre hívta fel a figyelmet. Emellett élesen rávilágított a klasszikus elmélet elvont módszerének határaitra és veszélyeire is és kimutatta azt, hogy mily jelentékeny új keletkezhetik az elvont okoskodás és a való élet között. Ezzel a történeti iskola megvilágította a nagy általánosításokban rejlő veszélyeket is, előkészítve annak megértését, hogy az általános megállapításokból leszűrt elvek a körülmények sokféleségénél fogva az életben csak jelentős súrlódások mellett érvényesülnek.

A történeti iskola azonban határozottan lebecsülte azt a tényt, hogy a dolgok összefüggésének megértéséhez csak az egész rendszert átfogó általános megállapítások útján juthatunk el. Hiába utalt arra, hogy az általános elvek a maguk tisztaságában az életben sohasem érvényesülhetnek; a tudomány nem tudta beérni a gazdasági élet történeti megvilágításával. Az életben adódó különbözőségek ellenére is kétségtelenül van a világban végbemenő folyamatokban általános törvényszerűség, amelynek felkutatásáról nem lehet lemondani és a tisztán történeti, vagy normatív irányú gondolkodás nem elégítheti ki az emberi elmét a dolgok mélyebb összefüggésének megértésére irányuló törekvésében. Ezért az elmélet további fejlődését a történeti iskola ellenvetései sem akaszthatták meg.

Egyszerre több országban jelentkezett a vágy a közgazdasági elméletnek felújítására és azoknak a hézagoknak a kitöltésére, melyeket a klasszikus elmélet hagyott. Angliában *William Stanley Jeoons* (1835—1882), Ausztriában *Carl Menger* (1840—1921), Svájcban pedig a francia származású *Marie Esprit Walras* (1854—1910) majdnem egyidejűleg talál-

iak meg a nézőpontot az elméletnek új irányban való továbbépítésére. Mindhárman felismerték, hogy a klasszikus elmélet gyenge pontja a munkaértékelmélet volt. Ezért mindhár-
muk törekvése arra irányult, hogy az értékelméletet új alapokra fektessék, számotvetve azzal, hogy az értékelés feladata a gazdasági elhatározások irányítása és ezért azoknak a határoknak a kijelölése, amelyekig szükségletkielégítésükben elmehetünk. Ebből kiindulva egy új fogalommal gazdagították az elméletet, melyet határhaszonnak nevezünk. E fogalom annak megvilágítására szolgál, hogy a korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre álló javak értéke az utolsó még gazdaságilag megengedett felhasználási lehetőségtől függ. E gondolatnak, mint az alábbiakban látni fogjuk, messze-
menő kihatása volt az elmélet egészére, mert nemcsak az értékelméletnek, hanem az ár- és jövedelemeloszlási elméletnek is új alapokra fektetését vonta maga után.

Az újítók közül legelőször Mengernek sikerült Ausztriában iskolát alapítania. *Friedrich Wieser* báró (1851—1926), *Eugen Böhm O. Bmuerk* (1851—1914), valamint *Emil Sax* (1845—1927.) szegődtek először munkatársaiul és nemskára a követők hosszú sora csatlakozott hozzájuk, közöttük *Eugen O. Philippooich* (1858—1927) és *Robert Zuckerkandl* (1856—1926), majd pedig *Josef Schumpeter*, *Hans Mayer*, *Ludwig O. Mises*, *F. A. Hayek* és *öskar Morgenstern* folytatták az elmélet továbbépítését. Az osztrák, vagy bécsi iskola mindenekelőtt az Egyesült Államokban és Skandináviában, hol különösen *Knut Wicksell* (1851—1926) karolta fel, később pedig másfelé is több-kevesebb visszhangra talált.

Szintén a határhaszon fogalmára épített, de azt más irányban fejlesztette tovább *Walras*. Idővel körüle is a tanítványok serege csoportosult és kifejlődött a *lausannei iskola*, melynek *Walras* halála után *Vilfredo Pareto* (1848—1923) lett a vezére. A lausannei iskola a tiszta ökonómia művelésének gócpontja, melynek különös hatása volt az olasz közgazdasági tudomány fejlődésére, ahol elsősorban *Maffeo Pantaleoni* (1857—1924), *Enrico Barone* (1859—1924), *Luigi Amoroso*, *Umberto Ricci* és mások csatlakoztak ehhez az irányhoz. Később Franciaországban is kezdett tért hódítani, ahol *Francois Divisia*, *P. Boninsegni*, *Etienne Antonelli*, *Jacques Morét* képviselik a lausannei iskolát, míg *Albert Aftalion* a bécsi iskolához áli közel.

Angliában a klasszikus iskola hagyománya olyan erős volt és másrészt *Jevons* oly hirtelen hunyt el, hogy az új irány csak lassan kezdett érvényesülni. Így annak ellenére, hogy a határhaszon gondolatát *Jevons* már 1862-ben kifejtette, az

ő tanításai csak hosszabb idő letelte után hozták meg gyümölcsüket. Első pillanatra ugyanis az angol közgazdák úgy érezték, mint hogyha *Jevons* elméletének elfogadása az egész, klasszikus iskola elveinek egyszerű tagadása lett volna. Ez közelebbi vizsgálatra tévedésnek bizonyult és *Alfred Marshall* (1842—1924) az érdem, hogy ezt felismerte és megkísérelte *Jevons* nézőpontjának a klasszikus elmélettel való összeolvasztását. A határhaszon fogalmát beolvasztva az elméletbe, *Marshall*nak a piaci folyamatok oly egységes és megnyerő magyarázatát sikerült nyújtania, hogy ezentúl az angol közgazdaságtan általában erre az álláspontra helyezkedett. *Marshall* iskoláját a *cambridgei iskolának* nevezik, amelynek sok érintkezési pontja van a lausannei iskolával különösen a matematikai módszerrel való rokonszenvezése kapcsán. *Francis Isidro Edgemorth* (1854—1926) és *P. H. Wicksteed* (1844—1927) hathatósan támogatták e módszer fejlődését Angliában, melynek kimagasló képviselője ma *A. Q. Pigou*, *Marshall* utóda tanszákén. A mai angol közgazdaságtan egészen *Marshall* hatása alatt áll és *Marshall* befolyását az angol közgazdasági tudományra egyenesen ahjhoz hasonlíthatjuk, amelyet *J. St. Mill* gyakorolt annakidején.

A közgazdasági elméletnek a határhaszon elvének alapján való megújítása élénk visszhangra talált az Egyesült Államokban. Miután itt *F. A. Walker* (1840—1897) az elmélet iránti érzéket felkeltette, az amerikai közgazdasági tudomány kezdetben a klasszikus vizeken evezett. A XIX. század utolsó évtizedeiben azonban az Egyesült Államok közgazdái fogékonyabbá kezdtek válni új szempontok befogadására. Így élénk visszhangra találtak itt a bécsi iskola munkái, főképpen azonban *Jevons* és *Marshall* befolyása kezdett növekedni. *John Bates Clark* (1847—1938) vezetése alatt megalakult az *amerikai lélektani iskola*, melynek kiváló képviselői *Clarkon* kívül *A. T. Haroley*, *E. R. Seligman*, *H. L. Seager*, *Irving Fisher*, *F. A. Fetter* és *F. W. Taussig*.

6. Módszertani viták. A határhaszoniskola az értékelmélet új alapra helyezésével új lendületet adott az elméleti kutatásnak, erősen elmélyítve az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseinek vizsgálatát. E fejlődés mindenestre új utakat nyitott a közgazdasági vizsgálatok számára, de távol maradt attól, hogy miként különösen az osztrák iskola hívei hirdették, forradalmasítsa a régi elméletet és helyébe teljesen új elméletet építsen fel. Az az éles ellentét, amely a régi és új elmélet hívei között keletkezett, indokolatlannak bizonyult, mert kitűnt, hogy a határhaszonelmélet inkább bővítése mint cáfolata volt a klasszikus elméletnek. Az értékelés új nézete

más színben tüntette fel ugyan az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseit, de az érték szubjektív természetének kidomborításán kívül a módszer szempontjából nem jelentett változást. Megmaradt a szigorú elmélet útján, továbbra is élve az *el-szigetelés módszerével*, mely a gazdasági életre ható egyéb tényezők mellőzésével a hedonizmus elvére támaszkodva az élvezet és áldozat szembeállításával magyarázza az érték és a piac jelenségeit.

Éppen ez volt azonban az, amivel mindazok nem tudtak egyetérteni, akik a közgazdasági élet vizsgálata számára szélesebb alapot kívántak, mely annak a történeti és az általános társadalmi tényezőkbe való beágyazottságát is figyelembe veszi. Így az az ellentét, amely a klasszikus iskola és a történeti iskola között fennállt, nem enyhülhetett. A történeti és szociológiai beállítottságú közgazdák továbbra is idegenkedést éreztek az elvont elmélettel szemben és helytelenítették a közgazdasági életnek, kivált a történeti fejlődéstől és a gazdasági élet szerkezeti változásaitól elvonatkoztatott vizsgalatát. Így volt ez nemcsak Németországban, mely a történeti iskola igazi hazája maradt, hanem Angliában is, ahol p. o. *W. J. Ashley* a közgazdasági tudomány rövid áttekintése után kijelentette, hogy a nagy általánosítások kora lejárt.⁶⁶

Mindamellett Angliában a kölcsönös megértésre való hajlandóság nem hiányzott. Helytelenítve az induktív és deduktív módszert követő közgazdák közötti ellentétet, *Henru Sidgmick* a felesleges ellentétek elkerülését tűzte ki céljául, igyekeztén az elmélet keretein belül a lehetőséghez képest helyt adni egy, az egyéb vonatkozásokat is figyelembevevő nézőpontnak.⁶⁷ *W. Bagehot*, bár erősen hajlott a közgazdasági realizmus felé, igyekezett bizonyítani, hogy a helyesen felfogott történeti módszer nem versenytársa a helyesen felfogott, elvont elméletnek.⁶⁸ Ugyanebben a szellemben írta meg *I. N. Keynes* a közgazdaságtan tárgyáról és módszeréről szóló erősen elterjedt munkáját.⁶⁹

Franciaországban, ahol *Ricardo* elvont okoskodásai nem szorították annyira háttérbe *Smith* életet lehelő tanításait és ahol a német történeti iskola hatása is kisebb volt, a mód-

⁶⁶ The Present Position of Political Economy in England. (Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre in neunzehnten Jahrhundert. Berlin 1908. 1. 24. old.)

⁶⁷ The Principles of Political Economy. 2. kiad. London 1887. 1. a 7. old.

⁶⁸ Economic Studies. Kiadta Richard Holt Hutton. London 1880. 1. 15. old.

⁶⁹ The Scope and Method of Political Economy. London 1891., mely munka hangadó volt az angol irodalomban.

szertani viták jóidéig nem találtak visszhangra. Ennek mindenestre egyik oka az volt, hogy a francia közgazdák /. B. Say nyomdokait követve, mindig nagyobb közelségben maradtak a való élethez és így kevesebb okot is szolgáltatottak az elmélet elleni támadásokra. Csak amikor *Comte* és *Durkheim* pozitívizmusa kezdte erősebben befolyásolni a közgazdákat, támadtak bizonyos módszerbeli ellentétek. Az utóbbinak tanítványa, *François Simiand* a közgazdaságtannak a statisztikai megfigyelésre alapítását sürgette, gyanakvó szemmel nézve az elvont okoskodásból származó elméletet.⁷⁰ *Simiand* módszerét *positiv módszernek* nevezte és többen osztották nézetét, hogy a közgazdaságtannak a tények statisztikai megfigyeléséből kell kiindulnia és ezen az alapon kell igyekeznie a jelenségek megismerésére, kerülve az általános elvek felállítására alapított elvont okoskodásokat.⁷¹ Az ellentét a régi és az új irány között azonban nem élesedett ki erősen és a pozitív módszer barátai között is találunk közgazdákat, kik, mint p. o. *Albert Aftalion*, erős elméleti hajlamot is mutatnak.⁷² Olaszországban a német történeti iskolának volt ugyan némi hatása, de nagyobb módszertani vitákra nem került a sor. A legnevesebb olasz közgazdák, mint *Pareto* és *Pantaleoni* híven kitartottak az elmélet mellett.

Nem így volt ez Németországban, ahol a historizmusnak szilárd gyökerei voltak. Azok a támadások, amelyeket *Knies* és különösen *Hildebrand* intéztek az elmélet ellen, *Carl Mengert* erélyes válasza ösztönözték, melyben az elmélet elengedhetetlen voltát bizonyította.⁷³ A válasszal *Gustao Schmoller* nem maradt adós. *Menger* módszertani munkáját bírálva, azzal vádolta a közgazdasági elméletet, hogy a való élet bonyolultságából kiszakítva akarja megmagyarázni a közgazdaságot, holott ez csak része a társadalmi életnek, amelynek egyéb tényezőit figyelembe nem véve, csak elferdített képét kaphatjuk a közgazdaságnak.⁷⁴ Ezzel megindult

⁷⁰ Idevágó fő munkái: *La méthode positive en science économique*. Paris 1912. és *Statistique et expérience*. Paris, 1922.

⁷¹ Franciaországban a vita főképpen történészek és szociológusok között folyt le. Annak rövid összefoglalását nyújtja *C. Bougie*: *Qu'est-ce que la sociologie*. Paris, 1907.

⁷² A módszer kérdésével behatóan foglalkozó munkájában *Henri Gunton* egyenesen a pozitív módszer jellegzetes képviselőjének állítja oda *Aftalion*-t, ki a konjunktúra elméletéről, valamint a pénzről írott munkáiban valóban erősen a statisztikai megfigyelésből indul ki. (*L. H. Guiiton*: *Économie rationnelle, économie positive, économie synthétique*. Paris, 1938. a 64. old.)

⁷³ *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Leipzig 1883.

⁷⁴ *Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften*. (*Schmoller's Jahrbuch*. VII. köt. a 975—994. old.)

a módszertani vita, amelyben *Heinrich Dietzel*,⁷⁵ *Emil Sax*,⁷⁶ *Eugen u. Philippovich*⁷⁷ és *Eugen v. Böhm-Bawerk*⁷⁸ a *Menger-éle* álláspont mellett, a történeti iskola hívei pedig *Schmoller* mellett foglaltak állást. A vitának csendesebb mederbe terelődéséhez erősen hozzájárult *Böhm-Bawerk* azon kijelentése, hogy az elmélet hívei nem kívánják a történeti kutatásnak a közgazdasági kérdések számára való jelentőségét kétségbe vonni. Ezi bizonyította Németország akkori egyik legtekintélyesebb közgazdájának, *Adolf Wagnernek* működése is, aki továbbra is híve maradt az elméletnek, de annak a történeti távlat keretében szélesebb alpra való helyezésére törekedett és nagyjában hasonló álláspontot foglalt el *Karl Bücher* is, aki azonban legelterjedtebb munka* jában⁷⁹ maga is elsősorban történeti távlatát nyújtotta a közgazdaság kialakulásának. Élete vége felé azután maga *Schmoller* is enyhítette az elmélettel szemben elfoglalt merev álláspontját.⁸⁰

Alig csendesedtek le az első német módszertani vita hullámai, újra éles ellentét villant föl a német közgazdák között. *Lujo Brentano* ugyanis egy cikkében⁸¹ élesen kikelt az ellen, hogy gazdaságpolitikai kérdéseket a közgazdák a tudomány nevében döntsenek el. Arra hivatkozott, hogy a gazdasági politikában számos olyan körülményre is figyelemmel kell lennünk, mely kívül esik a tudomány körén. Ha p. o. a közgazdák egy része a szabad kereskedelmi, a másik a védővamos rendszer mellett foglal állást és az egymással szemben álló felek mindegyike kijelentéseit a tudomány nevében teszi, ez csak alááshatja a tudomány tekintélyét. Pedig a nézeteltérések gyökere nem a tudományban, hanem annak körén kívül fekvő körülmények figye-

⁷⁵ Über das Verhältnis der Volkswirtschaftslehre zur Sozialwirtschaftslehre. Berlin 1882.

⁷⁶ Das Wesen und die Aufgaben der Nationalökonomie. Wien, 1884.

⁷⁷ Über Aufgabe und Methode der politischen Ökonomie. Freiburg, 1886.

⁷⁸ L. *Schmoller*: Zur Literaturgeschichte der Staats- und Sozialwissenschaften c. munkájának ismertetését. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge XX. köt. 1890. 75—95. old.) *Böhm-Bawerk* ebben az ismertetésben *Philippo Oich* előbbi munkájához hasonlóan már kevésbé harcias hangon védte az elméleti kutatás jogosultságát.

⁷⁹ Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen 1895. (17. kiad. 1926.)

⁸⁰ A Handwörterbuch der Volkswirtschaft. VIII. kötetében 1. különösen a 481—498. oldalakat.

⁸¹ Die Meinungsverschiedenheit unter den Volkswirtschaftslehrern. Cosmos. 1896. április. (Újra megjelent később. „Die Werturteile in der Volkswirtschaftslehre” címen az Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 33. köt. (1911.) 695—714. old.)

lembevételében van. *Brentano* cikke eleinte kevés figyelmeztetést keltett. Midőn azonban *Max Weber* erősen hangsúlyozva a közgazdasági tudomány empirikus természetét, a tapasztalatra alapított tárgyilagos megállapítások és a világnézeti különbségeknek helyt adó alanyi természetű nézetek közötti éles megkülönböztetést sürgette,⁸² heves vita indult meg.⁸³ *ĀVerner-Sombart* a Weber-féle álláspont mellett szállt síkra,⁸⁴ míg *Schmoller*, *G. Cohn*, *H. Herkner*, *H. Pesch* és mások is tiltakoztak *Weber* álláspontja ellen. Azt vitatták, hogy a közgazdaságtudomány feladatát tágabban kell értelmezni, mint ahogy ezt *Weber* tette és hogy ezért gazdaságpolitikai kérdésekben a tudomány nevében való állásfoglalásnak jogsultsága el nem vitatható. Ezt az álláspontot foglalta el *Philippovich* is, aki egyébként a bécsi iskola híve volt. E vita egyik késői terméke volt *Robert Wilbrandt* egyeztető álláspontja,⁸⁶ mely azonban már csak mérsékelt érdeklődést keltett. Bár ezúttal a vita az elmélet és a gazdasági politika határai körül folyt, háttérben mégis ismét a tiszta ökonómia és a történet-ethikai irány ellentéte állt, amint ez a vitának legújabbban való kiújulása alkalmával is kitűnt.⁸⁶

A történeti és etikai szempont iránt rokonszenvük ellenére is a német közgazdák fiatalabb nemzedékét a történeti és szociológiai irány nem elégítette ki. Érezve az elmélet szükséges voltát, annak oly megalapozása lebegett szemük előtt, mely nézőpontjait kiszélesíti és az élet tényeihez közelebb hozza. E törekvésük nyert kifejezést akkor, amidőn *nézletes elméletről* (*anschauliche Theorie*) szóltak, amely elhagyva a klasszikusok elvont magasságát, közelebb jön az élethez és elsősorban a gazdasági tünemények minőségi vonatkozásait kutatja. *Arthur Spiethoff*, *Max Weber*, *Werner Sombart*, *Friedrich Lenz*, *Edgar Salin* és még többen, rokonszenveztek e törekvéssel, azt hangoztatva, hogy inkább a gazdasági élet jelenségeinek szervezeti összefüggéseit kell feltárni, mintsem a figyelmet mindig csak a piacra és a vele

⁸² Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. (U. o. a 19. köt. (1904.) a 22—87. old.)

⁸³ A Verein für Sozialpolitik 1909. évi bécsi ülésén lefolyt vita megjelent a *Schriften des Vereins für Sozialpolitik* 132. kötetében (Leipzig 1910.) *M. Weber* álláspontját a következőkben foglalta össze: „... eine empirische Wissenschaft gibt es nicht anders als auf dem Boden des Seins, und sie besagt nichts über das Sollen.” (U. o. 582. old.)

⁸⁴ U. o. 563—572. old.

⁸⁵ *Der Volkswirt als Berater der Volkswirtschaft*. Stuttgart, 1928

⁸⁶ Erről alább lesz szó.

kapcsolatos mennyiségi viszonylatokra irányítani.⁸⁷ Olyan bölcséleti és szociológiai háttérrel bíró magyarázat lebegett szemük előtt, mely a fejlődés tényeinek is nagyobb teret szentelve, nem éri be általános tételek felállításával, hanem betekintést nyújt a nemzetek gazdasági életének szerkezetébe is. A klasszikusok deduktív és általános tételek megállapítására irányuló törekvéseivel szemben, melyet sokszor *formális elméletnek* neveztek, a gazdasági élet szemléltetésére irányuló tudomány felépítésén fáradoztak. *Max Weber* a közgazdasági szervezet *eszményi típusairól* (Idealtypen) beszélt, amelyek a jelenségek logikai mivoltát is feltárva, kiemelik jellemző vonásaikat, számotvetve a fejlődés ama fokával is, amelyen az egyes új típusok keletkeznek. Az eszményi típus tehát közvetlenül a való életből elvonatkoztatott kép, amely a jelenség lényegének megértését célozza, mellékes vonásainak elhagyásával, de mégis annak számbavételével, hogy a gazdasági élet háttérét képező tényezők bizonyos alakulása hozta létre a szóbanforgó alakulatot. *Max Weber* eme javaslata nagy tetszést aratott, de az elméletnek ez alapon való újraképzése csak kísérletekben merült ki, melyek nem tudtak általános megalapozást kelteni.⁸⁸

7. A legújabb áramlatok. Az 1914-ben kitört világháború nagy megrázkódtatást jelentett nemcsak a közgazdák számára, kik az összhangzatos munkamegosztás és a békés csere feltételei alapján vizsgálták a gazdasági élet menetét, hanem az egész emberi gondolkodás számára is. A háború légkörében lassanként minden új színezetet nyert és új eszmények keletkeztek. Az érdeklődés elfordult az egyéni tevékenységtől, mely a gazdasági életre vonatkozólag a régebbi magyarázatok homlokterében állott és a kollektív erők szerepe lépett előtérbe. A világ a háború után sem találta meg egyensúlyát. Általános nyugtalanság kerítette hatalmába az

⁸⁷ Különösen élesen jut kifejezésre e törekvés *Fr. Lenz*: *Aufriß der politischen Ökonomie*, Stuttgart és Berlin 1927., valamint *E. Salin*: *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. Berlin 1929. c. munkákban. A „nézletes elmélet” kifejezést *Edgar Salin* honosította meg. (*Geschichte der Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. 1929.)

⁸⁸ Az ideáltípusok módszerét legújabban *Walter Eucken* karolta fel „*Die Grundfragen der Nationalökonomie*.” Jena 1940. c. munkájában, mire alább rátérünk. — A német módszertani vitára vonatkozólag *I. Surányi-Vnger Tivadar*: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre*. II. köt. Jena 1926. a 347—374. old., továbbá u. e. szerző: *A célkitűzés problémája a gazdaságpolitikában*. Budapest 1924, valamint *Heller Farkas*: *A társadalmi gazdaságtan tudományának feladata a gyakorlati kérdésekkel szemben*. Athenaeum. XIII. köt. (1904.) a 107—128. és 243—267. old.

emberek szellemét, mely minden téren szembefordult mindennel, ami-régi és mindenképpen új után vágyódott.

Mint a közösség életének szinterei, az általános politika és a közgazdaság érezték meg természetesen legerősebben e nyugtalanságot. Ami az utóbbit illeti, minden irányban zavarokkal küzdött. Régi alapokon való felépítése ezer akadályba ütközött. A pénzügyek összekuszálva, a fáradságosan felépített nemzetközi aranyvaluta romokban, mindenféle vámügyi ellentétek és ijesztően növekvő munkanélküliség. A gazdasági élet hirtelen fellendülése, majd éppoly hirtelen visszahanyatlása közepette a statikus beállítású elmélet nem tudott segítséget nyújtani a felmerülő nehéz kérdések megoldásában és a gazdasági egyensúly mint a tudományos magyarázat eszköze szinte gúnyként hatott ebben a megoldatlan kérdésekkel teli, nyugtalan és hullámzó világban. Pedig a gazdaságpolitikus sohasem szorult rá jobban arra, hogy legyen kitől tanácsot kérnie.

Csodálkozhatunk-e ezek után azon, hogy azok a kételemek, melyek a közgazdasági tudomány módszerét és feladatkörét illetőleg már a háború kitörése előtt is támadtak, hatalmas ellenáramlatokká fejlődtek a hagyományos elmélettel szemben? És nem érthető-e az, hogy az újítási vágy hullámai legelőször és leghevesebben a német tudományban mutatkoztak, melyben e vágy, mint láttuk, már régi keletű volt? Kissé meglepetésszerű a dologban csak az, hogy a bécsi iskola egyik neveltje, *Othmar Spann vette* kezébe az újítás zászlaját.

A világháború utáni gondolatzavarból *Spann* a német romantikus bölcseletben keresett menekvést. Azonban nemcsak az ellen volt kifogása, hogy túlságosan szűk látókörből tekinti a hagyományos elmélet a közgazdaságot, midőn azt magában, a társadalom általános tényezőitől elszigetelten vizsgálja, hanem lelkesen csatlakozott ahhoz a felfogáshoz is, hogy a megismerés szempontjából éles ellentét van a természet és az ember világa között és ezért az utóbbi megértése feltétlenül más módszer alkalmazását kívánja, mint az előbbi. Már *Bruno Hildebrand* hangoztatta ezt⁸⁹ és *Schmoller*, midőn *Menger* módszertani munkáját ismertette,⁹⁰ *W. Ditthey* ama megállapítására⁹¹ hívta fel a figyelmet, hogy az emberrel és a társadalommal foglalkozó tudományoknak a termé-

⁸⁹ Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft. I. Bd. Frankfurt a. M., 1848.

⁹⁰ Zur Methodologie der Staats- und Sozialwissenschaften. Schmoller's Jahrb. 1885. a 239—238. old.

⁹¹ Einleitung in die Geisteswissenschaften. I. köt. Leipzig 1883.

szeitudományokétól eltérő módszerrel kell élniök. *W. Windelband*?⁹² és *II. Rickert*⁹³ behatóan igyekeztek ezt az álláspontot indokolni és *Spann* magáévá tette azt a felfogást, hogy a közgazdaságtannak bölcséleti és társadalomtudományi háttérre van szüksége.

Végzetes hibába esett *Spann* szerint a közgazdaságtan, midőn az egyének elszigetelt akaratnyilvánulásából és az egyes csereaktusokból akarta a közgazdaságot megmagyarázni. Hibája az volt, hogy az egyént nem mint a társadalom részét, hanem önmagában tekintette és elfelejtette, hogy az egyének nem függetlenül és csak önmagukból merítve állnak egymás mellett, hanem énjük nagy részét is a társadalomból merítik. Ezért *Spann* szerint vissza kell térnünk *Adam Müller* és a német romantikus iskola nézőpontjához, mely nem az individualizmus szemszögéből, hanem a társadalom összessége szempontjából igyekezett a közgazdaságot megérteni. A közgazdaságtant tehát az *univerzalizmus* alapjára kell helyezni. A romantikus iskolával való kapcsolata folytán *neoromantikus* iskolának nevezték *Spann* irányát.⁹⁴

Spann elmélete azonban csak részben elégítette ki a német közgazdákat. Helyeselték kiindulási pontját, mely szerint az ú. n. szellemtudományok a természettudományoktól eltérő módszert kívánnak, de véleményük szerint *Spann* ebben a fele úton megállt, mert szemei előtt oly elvonatkoztatások lebegtek, melyek nem a történeti valósághoz kapcsolódnak. *Spann* szerintök még mindig a természettudományokhoz hasonlóan megakadt a dolgok összefüggésének megismerésében, holott a közgazdaságot meg kell érteni. Ebben a törekvésében *Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld* lett vezérük, ki már régebben — kezdetben kevés sikerrel — ezen fáradozott.⁹⁵ *Gottl* elméletének középpontjában a társadalmi ala-

⁹² Geschichte und Naturwissenschaft. Straßburg, 1894.

⁹³ Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Tübingen, 1898.

⁹⁴ Univerzaliztikus felfogását *Spann* már a „Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre.” (Leipzig 1910.) c. munkájában alapozta meg és építette ki azután fokozatosan. E munka a háború után nagyon népszerűvé vált és 20. jubiláris kiadás 1930-ban jelent meg. „Tote und lebendige Wissenschaft.” (Jena 1921. 4. kiad. 1935.) című munkájában *Spann* még élesebben szállt szembe a klasszikusok individualizmusával, míg „Fundament der Volkswirtschaftslehre.” (Jena, 1918, 4. kiad. 1929.) c. könyvében sok szempontból eredeti és figyelmet érdemlő módon vázolta a közgazdaság alapösszefüggéseit.

⁹⁵ Régebbi munkái: Die Herrschaft des Wortes. 1901. — Die Wirtschaft als Leben. 1925. — Rendszerének kiépítését tartalmazzák: Wirtschaft und Wissenschaft. I.—II. köt. Jena 1931., — Volk, Staat Wirtschaft und Recht. I. T. Berlin, 1936., továbbá Wirtschaftspolitik und Theorie. Berlin, 1939. — *Gottl* terjedelmes munkáiban kifejett tana-

kulat vagy képződmény (soziales Crebilde) fogalma áll, mert törekvése nem valamely, a társadalmi élet kapcsolataiból kiszakítottan elképzelt gazdaságnak, hanem a gazdaságnak mini a társadalmi együttélés egyik termékének megértésére irányul. Ezzel *Gottl* is hadat üzent az elszigetelési módszernek, mert szerinte a gazdasági életei csak mint szerves alakulatot a társadalmi működés egészébe való beágyazottságában lehet igazán megérteni. Ez *Gottl* szerint azonban nem egyértelmű az elmélet tagadásával, mert a gazdaságra vonatkozó általános megállapításokra (*Allwirtschaftslehre*) szerinte is szükség van. Ezekhez csatlakozik azután a gazdasági élet alakitana (*Formenlehre*), mely a társadalmi gazdaság berendezésének formáit tárgyalja, míg a harmadik rész az alakítás tana (*Gestaltungslehre*), mely a gazdasági szervezetnek a társadalom életére való visszahatásával foglalkozik.

Ezzel *Gottl* a gazdasági rend helyes és célszerű voltára vonatkozó ítélkezést is az elmélet körébe vonja, melyet, mint említettük, *Max Weber* és hívei onnan kizárni igyekeztek. A német közgazdák nagy része most *Gottl* álláspontját rokonszenvvel fogadta, mert alapot nyújtott a közgazdaságtannak a szó szoros értelmében „politikai gazdaságtan”-ná való átalakítására. Különösen *Georg Weippert* szállt síkra ennek érdekében⁹⁶ és mások is újból vitatni kezdték azt a kérdést, hogy miképpen lehetne a gazdasági politikát szervesen egybeolvasztani a közgazdasági elmélettel.⁹⁷

Ebben a törekvésében a német szellem kétségtelenül hatalmas munkát végzett, midőn tisztázni igyekezett a közgazdasági tudomány határait, társadalomtudományi és bölcséleti háttérét. Kezdetben úgy látszott, mintha a közgazdasági elmélet feltétlen elvetése volna e törekvések célja és az elmélyedéstől idegenkedők szerették volna ezt a következtetést levonni. Örömrömben azonban az erre hajlók csalódtak, mert az elvont közgazdasági fejtegetések helyét most még elvontabb bölcséleti, módszertani és társadalomelméleti fej-

nek összefoglalását *Ulrich Oldenburg* kísérelte meg „List-Knies-von Gottl-Ottlilienfeld” (Berlin 1936.) a munkájában a 65—100. old.

⁹⁶ *Daseinsgestaltung*. Leipzig 1938., továbbá *Vom Werturteilsstreit zur politischen Ökonomie*. (*Weltwirtsch. Arch.* 40. köt. (1939.) az 1—100. old.)

⁹⁷ V. ö. egyebek közt *Gerhard Weisser*: *Der politische Charakter der Wirtschaftswissenschaft*. *Finanz Archiv*. N. F. IV. köt. (1956—38.) — *Siegfried Wendt*: *Grenznutzentheorie der Volkswirtschaftslehre*. U. o. III. köt. (1935—56.), — *Theodor Pütz*: *Über den politischen Charakter der Volkswirtschaftslehre*. U. o. IV. köt. — *Reinhold Bethke*: *Gesetz and Gestaltung*. *Über die Einheit und Grenze der Wirtschaftstheorie*. Jena 1935.

tegetések foglalták el. Sem *Spann*, sem *Gottl*, sem *Weisser*, sem pedig az újabb irány komoly képviselői nem az elmélet-nélküliség útján haladtak. Csak a klasszikus elmélet és a határhaszoniskola volt támadásaik célpontja. Azt ők is elismerték, hogy elvonatkoztatásokra szükség van, mert ezek nélkül nincs elmélet; csak más, inkább társadalomtudományi alapon nyugvó elvonatkoztatásokat kívántak alapul venni, amilyen p. o. a *Gottl*-féle társadalmi alakulat. Egyesek, mint p. o. *Walter Eucken*⁹⁹ gazdasági típusokat vettek alapul magyarázatukban, melyek, mint a *Max Weber*-féle ideáltípusok, szintén elméleti elképzelések, mert a maguk tisztaságában a valóságban elő nem fordulnak, mások pedig, — ha nem is *Gottl* vagy *Spann* hívei, — „gazdasági-modellek” segítségével építették fel elméletüket, így nevezve a bizonyos gazdasági szerkezetre vonatkozó feltevések összességét. Ezen az alapon azután *Hans Peter*¹⁰⁰ és *Heinrich D. Stackelberg*¹⁰⁰ egészen közel kerültek a *Walras*-, vagy *Pareto*-féle rendszer módszertani kiindulási pontjaihoz, úgy *Peter*, mint *Stackelberg* a matematikai iránynak is hívei maradtak és érdekes módon *Gerhard Weisser*, kinek *Gottl*-lal is vannak érintkezési pontjai, szintén védelmébe vette ezt az irányt.¹⁰¹

Az a feltétlen elítélése a hagyományos elméletnek, mely *Spannal* és *Gottl*-lal felülkerekedett, szintén nem maradt ellenmondás nélkül. Így *W. Eucken* arra figyelmeztetett, hogy ez a német szellem régebbi kiváló képviselői teljesítményeinek lekicsinylését jelenti,¹⁰² míg *Albert Hesse* szintén óva intett a túlzásoktól.¹⁰³ A közgazdaságtan új alapokra helyezésének szükségét erősen hangoztató *Erwin Jriskemann*, méltatva *Gottl* érdemeit, mégsem tudta azt a szemrehányást elhallgatni, hogy az utóbbi a gazdasági élet számszerű mozzanatait erősen mellőzi,¹⁰⁴ és hasonlóképpen nyilatkozott

⁹⁸ Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena, 1940.

⁹⁹ Die Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie. Stuttgart 1933. I—III. füz.

¹⁰⁰ Marktform und Gleichgewicht. Wien—Berlin 1934

¹⁰¹ Der politische Charakter der Wirtschaftswissenschaft. Finanz-Arch. IV. köt. (1936.) V. ö. 626—628. old. Maga *Spann* is, bár szélsőséges ellensége a matematikai módszernek, árelméletében ennek az iránynak egyik főeredményével azonos következtetésre jut, midőn az árak egymás közötti összefüggését hangsúlyozza.

¹⁰² *Eucken* rámutatott *Thünen*, *Hermann*, *Gossen* és *Mangoldt* teljesítményeire, mint amelyekre a német irodalom büszke lehet. L. Die Leistung der deutschen Volkswirtschaftslehre (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 146. köt. 1937 a 225—231 old.)

¹⁰³ Grundfragen der deutschen Volkswirtschaftslehre. (Weltwirtsch. Arch. 47. köt. 1938. I. 403—429. old.)

¹⁰⁴ Grundlagen einer deutschen Volkswirtschaftslehre. (Zeitschr. f. d. ges. Staatswissensch. 97. köt. 1936. a 202. o.)

Klaus W. Rath,¹⁰⁵ az új irány egy másik vezéralakja,¹⁰⁶ míg *Andreas Predöhl* ugyancsak a közgazdaság mennyiségi vonatkozásainak fontosságára figyelmeztetett.¹⁰⁷ Teljes határozottsággal szállt síkra a közgazdaságtan analitikai módszere mellett *Wilhelm Vleugels*.¹⁰⁸ Mint *Hans Peter*,¹⁰⁹ ő is azt igyekezett kimutatni, hogy a közgazdasági jelenségek elméleti elemzése nemcsak, hogy nem kerül összeütközésbe a közgazdasági élet tudatos irányításával, hanem ellenkezőleg, elengedhetetlen feltétele annak azért, mert csak az elemi összefüggések komoly és beható ismerete alapján lehet a gazdasági élet menetébe valóban eredményesen beavatkozni.,.

Nagy tárgyilagossággal fogadta *Werner Sombart* is az újabb áramlatokat. Bár *Sombart* mindig a történeti kutatás, felé hajlott, mégsem értett egyet a német történeti iskola módszerével¹¹⁰ és erősen ellenezte a gazdasági élet történeti távlatból való vizsgálatának az elmélettel szem behelyezését.¹¹¹ Ez vezette az új áramlatok megítélésében is.

Sombart szerint háromféle szempontból lehet a közgazdaság tüneményeit vizsgálni. Az első az *értékelő közgazdaságtan* (richtende Nationalökonomie), melyet már a skolasztikusok alapoztak meg és a romantikus, valamint a neoromantikus iskola fejlesztettek tovább. A második az *elrendező közgazdaságtan* (ordnende Nationalökonomie), mely arra törekszik, hogy a közgazdaság fogalmait és összefüggéseit tisztázza, és legmagasabb kifejlődését a matematikai iskolában érte el. A harmadik a *megértő közgazdaságtan* (verstehende Nationalökonomie), amely az összefüggéseknek nemcsak megállapítására, hanem megértésére is törekszik.

¹⁰⁵ *Rath* nézetére vonatkozólag v. ö. Die Aufgabe einer Selbstbesinnung der Finanzwissenschaft. (Finanz.-Arch. N. F. III. köt. (1935.) és *Hans Peter* polemikus cikkét u. o.).

¹⁰⁶ Die Wendung zur Volkswirtschaft als Aufgabe volkswirtschaftlicher Theorie. (Weltwirtschaftl. Archiv. 50. köt. 1939. 403. old.)

¹⁰⁷ L. a Weitwirtschaftl. Archiv 50. kötetében lefolyt vitában a 405—414. oldalt.

¹⁰⁸ Die Volkswirtschaftslehre als politische Ökonomie und die formale Wirtschaftstheorie. Stuttgart—Berlin 1936. L. továbbá *E. Mühlhäuser*: Über sozialökonomische Kausalgesetzmäßigkeit Stuttgart—Berlin 1939., mely arra is hivatkozik, hogy *Dilthey* sem vetette, el feltétlenül a közgazdaságtanban okozati összefüggések keresését.

¹⁰⁹ T_{er} Ganzheitsgedanke in Wirtschaft und Wissenschaft. Stuttgart. 1934.

¹¹⁰ V. ö. Der moderne Kapitalismus. I. köt.-nek (Leipzig, 1902.) előszavát a XXI—XXII. és különösen XXIX. old.

¹¹¹ Der moderne Kapitalismus I. köt.-nek 2. kiad.-ban (1916.) „tradicionálizmus”-nak tulajdonította *Sombart* a történeti és elméleti irány éles szembeállítását (Előszó XVI. old.), mely félreértésen és az elmélet feladataival szemben való meg nem értésből származik.

A közgazdasági tudomány e három ága közül az elsőt a metafizikához való kapcsolata jellemzi, míg a második erősen elvont és számos fikcióval kénytelen élni. Ezért *Sombart* szerint csupán a harmadik az, amely igazán kielégítő eredményeket nyújthat, mert számol azzal, hogy az emberről és az ember által alkotott képződményekről van szó, amelyeknek nemcsak leírására, hanem mozgató erők megértésére is képesek vagyunk.¹¹²

A régi elmélet iránti megértés útját ügyes kézzel egyengette *Eucken*, ki már előbb magas színvonalú elméleti munkával gazdagította az irodalmat.¹¹³ Új könyvében¹¹⁴ meggyőzően fejtette ki, hogy a történeti módszer csak a történés egyéni lefolyását és az események egymásmellettségét világítja meg,¹¹⁵ nem pedig magasabb összefüggéseket.¹¹⁶ Ezért a közgazdasági folyamatok igazi elemzését csak az anály 4 tükai módszer, tehát az elmélet nyújthatja. *Eucken* azzal, hogy egy német talajból származó eszköz, *Max Weber* ideáltípusai segítségével építi fel elméletét, erősen megkönnyítette a német közgazdák számára a régi elmélettel való kapcsolat megtalálását.¹¹⁷

Az új idők szele erősen érintette Olaszországot is. Miután *Mussolini* erős kézzel úrrá lett a fenyegető anarchián, a politikai helyzet változásával új gazdaságpolitikai elvek kerültek előtérbe és a régi elméletet a gazdasági liberalizmus felé hajlása népszerűtlenné tette. Ezzel itt is kipattantak az ellenzés szikrái. Itt is a társas kapcsolatokat mint a közgazdaság alkotó elemeit kezdték hangsúlyozni és elhibázottnak bélyegezni a klasszikus közgazdaságtan ama törekvését, mely tisztán az egyénekből kiindulva és azok haszonra törekvéséből kívánja megmagyarázni a közgazdasági folyamatokat. *Gino Arias*,¹¹⁹ *Filippo Carli*¹¹⁹ *Carlo E. Ferri*¹²⁰ *Alberto de*

¹¹² L. Die drei Nationalökonomien. München, 1930. Felfogásában *Sombart* elgondolásával sok tekintetben érintkezik *Stefan Zmeig* Die vier Systeme der Nationalökonomie. Berlin 1932. c. munkája.

¹¹³ Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena 1954.

¹¹⁴ Die Grundlagen der Nationalökonomie. Jena 1940.

¹¹⁵ E. i. m. 37. old.

¹¹⁶ Arról, aki a történeti módszerrel akarja a közgazdaság jelenségeit felderíteni, ezt mondja *Eucken*: „Er sieht ein Nebeneinander von Tatsachen, deren Zusammengehörigkeit mit seinen Forschungsmitteln unerkennbar bleibt.” (U. o. 39. old.)

¹¹⁷ Komoly megértéssel fogadta *Eucken* könyvét többek között *H. O. Stackelberg*. (V. ö. WeLtwirtsch. Arch. 51. köt. 1940.) a 245—286, old,

¹¹⁸ L'economia nazionale corporativa. Roma, 1929.

¹¹⁹ Teoría generale della economia politica nazionale. Milano, 1931.

¹²⁰ L'ordinamento corporativo dal punto di vista economico. Padova, 1933.

*Stefani*¹²¹ és *Ugo Spirito*¹²² élesen kikeltek a régi elmélet individualista szelleme ellen. *Arias* szerint a gazdasági «let fejlettebb fokán a *testületi tudat* (conscienza corporativa)¹²⁸ lesz a gazdasági élet egyik legfontosabb szabályozó ereje, mely az állam vezetésével alkotja meg a gazdasági intézményeket. E gondolatot követve a *Carli* szerint a tudománynak a homo oeconomicus helyébe a *testületi embert* (homo corporativus) kell állítania, mert a gazdasági ember magában véve csak elképzelés, míg a testületi szellemtől vezetett ember valóság. Hasonló gondolatkörben mozogva, *Eraldo Fossati*¹²⁵ a hedonista elvet tartotta kiküszöbölendőnek, mint amely a múlt század maradványa,¹²⁶ de azért sem ő, sem pedig — kevés kivétellel — mások nem osztották azt a szélső felfogást, hogy a régi elmélet mindenben elhibázott volna.¹²⁷ A közgazdasági elméletet mindenestre szélesebb alpra kívánják helyezni, mint ahogy ezt régebben tették. E tekintetben az újabb olasz közgazdák követelése szorosan érintkezik a német törekvésekkel, mert a társas lét és főképpen az állam, valamint a társadalmi nevelés szerepének figyelembevételét követeli az elméletben. Miként *Marco Fanno*¹²⁷ és *Guiseppa Ugo Papi*,¹²⁸ úgy a legtöbb újabb olasz közgazda bírálati törekvései mellett is megértéssel van a hagyományos elmélet iránt. Ezt különösen annak tulajdoníthatjuk, hogy *Pareto* tanítása Olaszországban továbbra is nagy becsben maradt¹²⁹ és ezért az egyensúlyi gondolat is megtartotta helyét az elméletben. *Attuio Cabiati* bátran szállt síkra mellette és ő, valamint *Luigi Einaudi* továbbra is kitartottak a gazdasági automatizmus szerepének hangsúlyozása mellett,¹³⁰

¹²¹ L'ordine economico nazionale. Bologna, 1936.

¹²² I fondamenti dell'economia corporativa. Milano—Roma, 1932.

¹²³ Corso di economia politica corporativa. Roma, 1937.

¹²⁴ Osservazioni sulla statica e sulla dinamica economica. Padova, 1929.

¹²⁶ Zur korporativen Wirtschaftstheorie c. cikkében 1. Zeitschr. d. Nationalök. IX. köt. (1938.) 203. old.

¹²⁶ *Fossati* p. o. örömmel üdvözölte *Pantaleoni* tiszta ökonómiájának új kiadását (Weltwirtsch. Arch. 37. köt. (1933.) a 158 old.), melyet a fentemlített *A. de Stefani* rendezett sajtó alá.

¹²⁷ Introduzione allo studio della teoria economica del corporativismo. Padova, 1935.

¹²⁸ Lezioni di economia generale e corporativa. Padova, 1934—1936.

¹²⁹ *Fossati* nem mulasztotta el arra utalni, hogy maga *Mussolini* leghíresebb tanárának nevezte *Paretot*, (v. ö. *Fossati* e. i. cikkét a Zeitschr. f. Nationalök. IX. köt.-ben a 214. old.) és *hello Gagnemi* szociológiai munkáira utalva a fascizmus előhírnökének nevezte *Paretot* (Weltwirtsch. Arch. 40. köt. 1934. a 87. old.)

¹³⁰ *A. Cabiati*: Crisi del liberismo o errori di uomini? Torino. 1934. c. könyve merész védelmezése a gazdasági egyensúly elméletének, sőt a gazdasági szabadság elvének is.

míg Pareto egyik tanítványa, Guido Sensini,¹³¹ valamint Letto Gagnemi¹³² is elismerték a tudományban a folytonosság szükségét és azt, hogy az állami beavatkozás szükséges voltát a változott körülmények között a régi elméleti alapok fenntartása mellett is meg lehet indokolni.

Hogy a közgazdasági tudomány felújítására és körének kiszélesítésére való törekvés mennyire nem csupán a háború és az azáltal okozott gazdasági és szellemi válságnak volt következménye, azt legjobban az bizonyítja, hogy nemcsak a háborútól közvetlenül érintett és gazdasági viszonyaiban erősen felkevert Európában nyilvánult meg e törekvés, hanem az Egyesült Államokban is.

Itt már a század elején, amidőn a Clark-féle lélektani iskola tetőpontján állt, ellene éles, bár eleinte kevés visszhangot keltő támadások hangzottak el. Thorstein Veblen (1857—1929) élesen kikelt J. B. Clarknek, az iskola vezérének optimista jövedelemeloszlási elmélete ellen és hamisnak bélyegezte Clark és hívei elméletének lélektani kiindulási pontját, nevezetesen a hedonista elvet.¹⁸³ Körülbelül egyidejűleg William Mac Dougall vezetésével a lélektan terén is a hedonizmus egyoldalúságát hangoztató új irány indult meg Amerikában, mely szerint téves az a feltevés, hogy egyszerűen a haszon keresése és a fáradtság kerülése irányítja az emberek gazdasági cselekedeteit. Veblen szerint az emberek kevésbé az észszerűség hatása alatt, mint inkább ösztönszerűleg cselekszenek és ezért alapján elhibázott a piacnak és az egész gazdasági életnek tisztán az észszerűség alapján való magyarázata. Veblen tehát, bár eltérő alapon, ugyanazon a ponton támadta a határhaszonelméletet, mint a német közgazdák és ugyanúgy, mint ők, elvetette a „homo oeconomicus” feltevését és az elszigetelés módszerét. Még egy másik pontban is érintkezett velük bírálata, amennyiben a társadalmi környezet és jogintézmények befolyását erősen hangsúlyozta a gazdasági életben, amiben nem-sokára erős segítő társat talált John R. Commonshan.¹³⁴

Eleinte elszigetelten maradtak ezek a támadások, de lassankint szaporodtak.¹³⁵ Az idő mindenesetre mellettök dol-

¹³¹ Studi di scienza sociali. I. köt. Roma, 1932.

¹³² Lineamenti di politica economia corporativa. Catania 1832.

¹³³ Professor Clark's Economics. (Quart. Journ. of Ec. XXII. köt. (1908.) a 147—195. old.)

¹³⁴ The Distribution of Wealth. New York 1893. — V. ö. továbbá: Political Economy and Business Economy: Comments on Fisher's Capital and Income. (Quart. Journ. of Ec. XXII. köt. a 120—125. old.)

¹³⁵ V. ö. E. H. Downey: The Futility of Marginal Utility. (Quart. Journ.) of Ec. XVIII. köt. (1910.) és O. F. Boucke: The Development of Economics. 1921., továbbá u. a.: A Criticism of Economics. 1922.

gozott és a század második évtizedében nagyon megnőtt azok száma, akiket a Clark-féle iskola nem elégitett ki, amiben itt is nagy része volt annak, hogy az kevés segítséget tudott nyújtani a háború után felmerült nehéz közgazdasági kérdések megoldásában. Tekintélyes közgazdák csatlakoztak az elégedetlenek táborához — közütek csak *W. C. Mitchell* kell említenünk — és 1924-ben a *behaviorism-nek* vagy *institutionalizmus-nak* nevezett mozgalom zászlót bontott, nyíltan hadat üzenve az „orthodox”-nak nevezett régi (a klasszikus elmélet és a határhaszoniskola) elméletnek.¹³⁶

Az új irány céljait *W. C. Mitchell* a közgazdasági elméletnek szélesebb alapra helyezésében, az elmélet, a gazdasági fejlődés és a gazdasági politika közötti szoros kapcsolat kiépítésében és oly szellemben való kifejlesztésében jelölte meg, mely a fennálló intézményeket nem tekinti változtathatatlan, örökre való adottságnak. A tisztán gazdasági szempontnak általánosabb társadalmi szemponttal való helyettesítése, a történeti fejlődés és a gazdasági berendezéseknek alaposabb tanulmányozása és a kutatás realiztikusabb iránya érdekében a statisztikai indukciónak szélesebb szerep biztosítása tehát főképpen azok a célok, amelyeket az institutionalisták maguk elé tűztek. *W. C. Mitchell* annak a reményének adott kifejezést, hogy egy minden orthodoxiától mentes tudományt lehet felépíteni, amely az értékelés és a jövedelemeloszlás kérdéseit új világlátásban mutatja be.¹³⁷

A zászlóbontás azonban nem volt olyan egységes, mint ahogy *Mitchell* bevezető cikke után várni lehetett. *Raymond T. Bye*¹³⁸ a kötetben írt cikkében a határhaszonelmélet védelmére is talált módot és végül is arra az eredményre jutott, hogy nem lehet lebontani, hanem továbbépíteni kell a hagyományos elméletet. *Frank H. Knight* is hangoztatta az elvont elmélet jogosultságát, bár éles bírálati érzékével helyesbítése elől nem zárkózott el.¹³⁹ *J. M. Clark* — az amerikai lélektani iskola megalapítójának fia — csatlakozott a realizmus és dinamizmus követeléséhez az elmélettel szemben, de sietett hozzátenni azt, hogy a statikus elmélet és annak kitűnő eszköze, a határhaszon alapján való okoskodás ezzel nem lesz értéktelenné.¹⁴⁰ A mozgalmon egészben vagy részben kívül

¹³⁶ *The Trend of Economics*. Ed. by Rexford Guy Tugwell, New York 1924.

¹³⁷ *The Prospects of Economics*. (*Trend of Economics*. 1. 17. old.)

¹³⁸ *Some Recent Development of the Economic Theorv.* (U. o. 239—300. old.)

¹³⁹ *The Limitations of Scientific Method in Economics*. (U. o. 1. 227—267. old.)

¹⁴⁰ *The Socializing of Economics*. (U. o. a 71—102. old.) „The mar-

állók közül *Allyn A. Young*¹⁴¹ és *Frank A. Fetter*¹⁴² kétkedéssel fogadták az új irányt és maga *Mitchell*, bár erősen közeledett a statisztikai megfigyelésből kiinduló kutatási módhoz¹⁴³ és a klasszikus iskolát, valamint a határhaszonelméletet egyaránt szigorúan bírálta, a gazdasági hullámzásokról írott munkájában oly dolgozattal gazdagította az irodalmat, mely nagy mértékben használja fel a *Mitchell*től előbb orthodoxnak nevezett elméletet.

A széleskörű célkitűzésekkel megindult institucionalizmus hullámai lassanként elcsendesedtek. Maradandó hatásként két irányú törekvés mutatkozik az Egyesült Államokban: az egyik a *gazdasági élet és a jogrend közötti kapcsolatnak behatóbb vizsgálata, a másik az elméletnek erősebben induktív alapra helyezése*.¹⁴³ Az első irányban különösen *Commons* fejtett ki munkásságot, mely — bár amerikai légkörben született — némi rokonságot mutat a német történeti iskolával, sőt *Gottl-Ottlilienfeld* felfogásával is. *Commons* is a gazdasági élet „alakítását” tartja szem előtt, melyet azonban bevált módszerek keretében tartandónak vél.¹⁴⁵ A második irány, melyhez ma a legnagyobb tekintélyű amerikai közgazdák állnak közel, éppenséggel nem vezetett a hagyományos elmélet elvetéséhez, hanem annak, különösen a *Walras-féle* egyensúlyi elmélet alapján való továbbfejlesztéséhez,¹⁴⁶ mellyel szemben az amerikai közgazdák fiatalabb

ginal method, as a tool of analysis, is invaluable; but as the sole source of truth it is fully inadequate”. (U. o. 101. old.) *J. M. Clark* állásfoglalását szépen elemzi *G. Fir ou: Les nouveaux courants de la théorie économique aux États Unis*. 2. kiad. I. köt. Paris 1939. a 155—177. old.

¹⁴¹ The Trend of Economics, as seen by some American Economists. *Quart. Journ. of Economics*. XXXIX. köt. 1925. 1. 155—189. old.

¹⁴² L. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. Wien, 1927. I. köt, az Amerikáról szóló fejezetet. (31., 60. old.)

¹⁴³ *Henri Guitton* egyenesen *Mitchell*ben véli felfedezhetni a Franciaországban felvirágzott pozitív módszer legjellegzetesebb képviselőjét. (L. e. i. m. 64. old.)

¹⁴⁴ A „technokrácia” c. mozgalomtól, mely *Veblen* gondolatainak vad hajtásaként keletkezett, eltekintünk.

¹⁴⁵ *Commons* újabb munkái: *Legal Foundations of Capitalism*. New York 1924. és *Institutional Economics*. New York 1934.

¹⁴⁶ Azok sorából, akik az institucionalizmus zászlóbotásában résztvettek, *P. H. Douglas* nagyjelentőségű és lényegileg *J. B. Clark*ra, támaszkodó elméleti munkát tett közzé (*The Theory of Wages*. New York 1934.) és *J. M. Clark* atyjának, a lélektani iskola megalapítójának ajánlotta legjelentősebb munkáját. (*Studies in the Economics of Overhead Cost*. New York, 1923.) Amidőn pedig megkérdezték *John L. Commons*t, hogy milyen viszonyban van az institucionalizmus az orthodox elmélettel, a következőt felelte: „I do not think institutional economics is contrary to pure economics.” (L. *Theresa S. Mc. Mahon* ismertetését *Commons* *Institutional Economic* c. könyvéről a *Weitw. Arch.* 44. köt. 1936. 58. old.)

nemzedékének nevesebb tagjai közül csak *J. M. Clark* őrizte meg kétkedését. Az a Húszas években szószólókra talált törekvés határozottan csődöt mondott, mely elmélet nélkül pusztán a statisztikai indukcióra kívánta építeni a közgazdaságtant.

Angliában *Marshall* nagy tekintélye elejét vette a szélesebbkörű módszertani vitáknak. Eltekintve a történeti irány egyes szélső képviselőinek állásfoglalásától, mint p. o. *Ashley* előbbi idézett kijelentésétől, a módszer kérdése itt behatőbb vitáknak tárgyát főképpen azért nem képezte, mert *Marshall* az elvont elméletet oly szerencsésen tudta az élet tényeinek közelségébe hozni, hogy munkája általános helyesléssel találkozott. Utódja, *A. C. Pigou* teljesen nyomdokait követte és az elmélet alapos elmélyítését a gyakorlat által felvetett kérdések szolgálatába állította. Erősen elméleti alapokon tárgyalva a monopóliumot, a munkanélküliség és a bérpolitika kérdéseit, *Pigou* munkái is megerősítették azt meggyőződést, hogy az elmélet művelése nemcsak hogy nem távolítja el a közgazdákat a gazdasági életben felmerülő alapvető kérdésektől, hanem inkább elősegíti azok alapos megoldását. Ilymódon, főképp *Marshall* és *Pigou* munkássága folytán, Angliában sikerült az elméletnek azt a rugalmasságot biztosítani, mely számot vet az élet változásaival és az elvonatkoztatás magas rétegeiből le tud szállni a mindennapi élet tényeinek megmagyarázásához. *Neo-klasszikus* elméletnek szokták nevezni a *Marshall* nyomdokain kialakult irányt, mert a klasszikusok alapvető megállapításainak felhasználásával és azok szellemében helyt adott újabb gondolatoknak is.

Pigou is tesz azonban engedményeket az újabb irányzatoknak. Mindenekelőtt hangsúlyozza a közgazdaságtannak azt a feladatát, hogy a közgazdaság gyakorlati kérdéseinek megoldásában segítséget nyújtson a gazdasági politikának. Ezért igyekezni kell az elméletet realisztikus irányban fejleszteni.¹⁴⁷ *Pigou* vizsgálatait nem a nemzeti gazdagodásnak szenteli, mint a régiek tették, hanem a nemzeti jólét szempontját állítja középpontjukba, ezzel is kifejezésre juttatva a szociális szempontot. Gondosan ügyel fejtegetéseiben arra, hogy a pénzbeli folyamatok mennyiben mozdítják elő vagy hátráltatják a nemzeti jólét kifejlődését.¹⁴⁸

Újabban *John Maynard Keynes* azzal érvelt, hogy a klasszikus és a rajta nyugvó neo-klasszikus elmélet nem tisztázta eléggé azokat a feltevéseket, amelyek mellett tételei ér-

¹⁴⁷ V. ö. az *Economics of Welfare*. 4. kiad. London, 1932. előszavát.

¹⁴⁸ Ebben a szellemben tárgyalta *Pigou* e. i. művében a monopóliumok és a közüzemek kérdését, valamint a munkáskérdést.

vényesek és különösen nem részesítette figyelemben azt a lényeges különbséget, amely a közgazdasági jelenségek lefolyása között van akkor, ha a termelési erők teljesen ki vannak használva, vagy pedig egy részük kihasználatlan marad. *Keynes* ezzel kétségtelenül egy fontos szempontra mutatott rá, mely azonban az 5 meggyőződése szerint is inkább csak egyes tételek módosításához vezet és ahelyett, hogy mint más országokban, az elvont elmélet ellen kételyeket támasztanak az elmélet továbbfejlesztésének szükséges voltát sürgeti. Maga *Keynes* is ebben az értelemben fogta fel bírálatát és maga is megmaradt az elvont elmélet talaján.¹⁴⁹

8. Módszertani eredmények. Visszatekintve azokra az ellentétekre, melyekről az előbbieken szó volt, megállapíthatjuk, hogy azok — az ilyenkor soha sem hiányzó túlzásoktól eltekintve, — kiét forrásból fakadtak. Az elégedetlenek, kikhez, mint láttuk, számos amerikai közgazda is csatlakozott, egyrészt túlságosan szűk körűnek és az élettől erősen elrugaszkodottnak tartják a tiszta elméletet, másrészt olyan elméletet követelnek, mely a gazdasági politikát is felöleli, vagy legalább is szilárd kiindulási pontokat nyújt számára.

Ami a bírálat első pontját illeti, a vita a tiszta ökonómia hívei és ellenzői között nem a körül forog, hogy kívánatos-e a közgazdaság elméletének olyan irányban való további kiépítése, mely az élet bonyolultságához közelebb jön, mint a gazdasági elv érvényesülésére felépített elmélet, mert ezt a tiszta ökonómia neves képviselői, mint p. o. *Walras* és *Pa-reto*, sohasem vonták kétségbe. *Menger* is készségesen elismerte annak jogosult voltát, hogy a leegyszerűsített feltevésekből kiinduló elvont elmélet *realisztikus-empirikus elmélettel* egészítsék ki, mely a közgazdasági jelenségeket a ható tényezők sokaságának figyelembevételével elemzi.¹⁶⁰ Ezzel az elmélet a gazdasági politika számára is újabb hathatós segítséget nyújthat. Figyelemre méltó javaslatot tett az elmélet kibővítésére *Charles Rist*, amidőn az általános elméletnek és a gazdasági élet szerkezetére vonatkozó vizsgálatoknak szétválasztását javasolta.¹⁶¹ Az elsónél ugyanis az elszigetelés módszere elengedhetetlen: mert a gazdasági cselekvés sajátosságos lefolyásának vizsgálatáról van szó, míg a má-

¹⁴⁹ „We are thus led” írja *Keynes* „to a more general theory which includes the classical theory with which we are familiar, as a special case”. (The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. előszavában a VII. old.)

¹⁵⁰ Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere. Leipzig, 1883.

¹⁶¹ Économie optimiste et économie scientifique. (Revue de Métaphysique et du Morale. XII. köt. 1904.K)

sodiknál oly területen mozgunk, melyen a közgazdaságnak a társadalmi élet egészébe való beágyazottsága figyelmen kívül nem hagyható.

Az elmélet hívei csak egyet utasítanak legnagyobb határozottsággal vissza, t. i. azt, hogy az elmélettől többet követeljünk mint amit nyújtani tud. Ezt teszi szerintük az, aki azt követeli, hogy az elmélet oly módon olvassza magába a gazdasági politikát, hogy tisztán az elmélet eredményei alapján lehessen a gazdasági politikát irányítani. E követelés elutasítását azzal indokolják, hogy az elmélet mindig csak a vizsgált jelenségek jellegzetes általános összefüggéseire szorítkozik és természeténél fogva nem is tehet mást. Ezért nem lehet tekintettel sem az életben érvényesülő összes tényezőkre, sem pedig különösen a gazdaságon kívül fekvő célkitűzésekre, melyekre történelmi adottságok és ezekből folyó vágyakozások és törekvések is döntő befolyást gyakorolnak. A gazdasági politika, mint általában a politika és az érzelmi elemekkel keveredő elhatározások pedig mindig adott helyzetekkel és törekvésekkel kapcsolatosak és ezért az elméletnek, melynek mindig az általánost kell a jelenségekben felkutatnia, hozzáférhetetlenek.

Világosan megmondta ezt már *Senior*. Rámutatott arra, hogy az elmélet feladata csupán a közgazdaság lefolyásában érvényesülő azon általános elvek megállapítása, melyek figyeimen kívül hagyása veszélyes, de amelyekre egyedül nem lehet és nem is kívánatos a gazdasági politikát felépíteni.^{15*} *Senior* ezzel a megjegyzésével éles világításba helyezte az elmélet és a gazdasági politika közötti elvi különbséget, mely abban áll, hogy az elmélet csak abban igazít el bennünket, hogy mi folyik szükségszerűen a gazdaság és a gazdasági kapcsolatok sajátos jellegéből, de nem érintheti azokat a célkitűzéseket, melyek a gazdasági életnek én társadalmi vonatkozásainak az emberi és társadalmi élet nagy egészébe való beágyazottságából folynak.

Ha *Senior* intelmét megszívlelték volna, sok céltalan vitának lehetett volna elejét venni. A közgazdák azonban, élükön az angol irodalommal — a háttérben lappangó liberális felfogásnak megfelelően — a gazdasági politika rendszeres kidolgozását elhanyagolták és ott, ahol, mint Németországban hagyományossá vált az elmélet és a gazdasági politika megkü-

¹⁶² „The Business of Political Economy is neither to recommend nor to dissuade, but to state general principles, which it is fatal to neglect, but neither advisable, nor perhaps practicable, to use as the sole, or even the principal guides in the actual conduct of affairs.” (Political Economy. 7. kiad. London 1872. 1. 3. old.)

lönbötzetése, ez nem a *Seniortól* hangsúlyozott alapon történt, hanem az általa kiemelt elvi különbség mellőzésével a közgazdaság általános és alkalmazott része címen.

A közgazdasági elmélet azt nyújtja az életnek, amit az elmélet általában nyújthat, t. i. azoknak az alapvető összefüggéseknek az ismeretét, melyek a dolgok természetéből folyólag érvényesülnek és amelyek figyelmen kívül hagyása lehetséges ugyan, de azokkal a következményekkel jár, melyek az összefüggések szükségszerűségéből folynak. Aki ennél többet követel tőle, olyan valamit kíván, ami az elmélet természetével ellenkezik, mert a gazdaságpolitika intézése nem kutatás, mint a tudomány, hanem elhatározások láncolata, melyek csak akkor érhetik el céljukat, ha a nagy általános összefüggésekkel nem jutnak ellentétbe, de amelyeknek mindig az összes adott körülmények figyelembevételével kell történniök. Amint *Senior* megállapította, a politika művészet,¹⁶³ mely az adott helyzetek helyes felismerését és megítélését tételezi fel. Sikeréhez nemcsak alapos ismeretek szükségesek, melyeket a tudomány nyújt, hanem a helyzet — itt valóban helyén van az új irányú mómet közgazdák kifejezése — megglátása is. Ez nem jelenti azt, hogy a közgazdaságtannak mint tudománynak a gazdasági politikát mellőznie kellene. De, amit mint tudomány ezen a téren nyújthat, az csupán az egyes elgondolható intézkedések hatásainak vázolása, kiterjeszkedve az azokkal a múltban tett tapasztalatokra. Midőn ezeket megállapítják, az elmélet hívei tisztán látják az elmélet határait, tehát azt, hogy mit tud nyújtani az elmélet és mit nem.

Azok, akiknek ellenszenvük van az elvont okoskodás ellen, állandóan szemére vetik az elméletnek, hogy elvont. Már a múlt század elején felhangzott ez a szemrehányás és mint láttuk, egyes irányok annyira mentek, hogy a közgazdasági elmélet jogosult voltát tagadták, mert szerintük az az elszigetelés módszere, mely az embert csak gazdasági mivoltában vizsgálja, elferdíti a valóságot. Ez az álláspont hadüzenet az elemző (analytikai) gondolkozásnak és elfelejti, hogy az elmélet minden téren elvont és él az elszigetelési módszerrel. Él vele egyszerűen azért, mert a világot az emberi ész sohasem foghatja fel úgy, hogy egyszerre veszi figyelembe az összes ható tényezőket. Aki az utóbbit kívánja, nem

¹⁶³ „To decide in each case how far those conclusions are to be acted upon, belongs to the art of government, an art to which Political Economy is only one of many subservient sciences”. (E. i. m. 3. old.) *Concha* is „az országglás művészetének” nevezte a politikát mint cselekvést. (Politika. I. köt. Budapest, 1895. v. ö. az előszót.)

tud különbséget tenni az egyes eset és a szabály között, mert oly szabály, mely az összes lehető eseteket magában foglalja, a ható tényezők sokaságánál fogva lehetetlen. Ezért nem is vezetett eredményekre sem a németek *motivációs tana*,¹⁵⁴ sem pedig az institucionalizmus követelése, hogy a gazdaságilag cselekvő ember (homo oeconomicus) helyébe a közösség érzetétől is áthatott vagy hagyományos felfogások szerint cselekvő ember állíttassák az elméletben. Az ember nem „homo oeconomicus”, de gazdasági cselekedeteiben az és a közgazdaságtan elmélete csak ezeket vizsgálja. Ha az elmélet kitart e mellett, ez nem jelenti azt, hogy nem az életet vizsgálja, hanem tisztán elképzeléseket, sem pedig azt, hogy nem törekednék arra, hogy az életet, amennyire ez az elmélet segítségével lehetséges, megközelítse. Az utóbbi irányban a közgazdaságtan módszerének kifinomításával a klasszikusok óta jelentős előrehaladást mutat.

A klasszikusok — koruk szellemének megfelelően — a jelenségek okainak felkutatásával igyekeztek a közgazdaság jelenségeit megvilágítani. Módszertani eszközük a *kauzális törvény* volt. Hátránya e módszernek az, hogy két tény között keresi az összefüggést, holott helyesen mondotta *J. M. Keynes*, hogy a közgazdaságban minden összefügg mindennel.¹⁵⁵ Ezt először *Cournot* vette figyelembe és ezért a matematikai függvény fogalmát vette segítségül a közgazdasági összefüggések megmagyarázásánál, mert a függvény több mennyiség közötti összefüggést fejez ki és a közgazdaságban, vagy legalább is a piacon, tényleg mennyiségi változásokról van szó.

A matematikai módszernek, mely ily módon bevonult a közgazdasági elméletbe, az az előnye, hogy több tényezők egymással való összefüggését teszi kifejezhetővé. Ezzel lehetővé válik a már a klasszikusok szeme előtt is lebegő egyensúly gondolatának közelebbi kifejtése. Ennek előnyét *Jevons* és *E. L. Walras* fogták fel és így született meg a *piaci egyensúly* kiépített elmélete, melynek alapgondolata az, hogy a közgazdaság tényezői kölcsönös függésben vannak egymástól (interdependencia).

A függvényszerű törvényszerűségek azonban a jelenségek lefolyásában a pontosságnak oly fokát tételezik fel,

¹⁵⁴ Már *Fr. B. Hermann* és *Roscher* az egyéni önzés mellett a közösségi érzetet is igyekeztek mint az emberi cselekvés egyik indokát figyelembevenni. *Schmoller* és különösen *A. Wagner* az emberi cselekvés indítékait bővebben elemezték és igyekeztek erre elméletükben is tekintettel lenni.

¹⁵⁵ *A Treatise on Money*. London, 1950. I. köt. 147. old.

melyen joggal kételkedett a közgazdák tekintélyes része. Arra utaltak, hogy ezen az alapon valóban a közgazdaságnak csak teljesen elvont és az élettől távolmaradó elmélete építhető fel, már csak azért is, mert e módszer nem vesz tudomást arról, hogy az emberek bizonyos akaratszabadsággal cselekszenek és cselekvésük alapjául szolgáló körülményekre vonatkozó észlelésük is sokszor nagyon távol marad a pontosságától. A függvény exakt összefüggést fejez ki, mely a valóságban csak annyiban áll fenn, amennyiben *csak* a benne figyelembevett tényezők hatnak, minden más tényező hatása tehát ki van zárva. A közgazdaság azonban mindig a tényezők sokaságának hatása alatt áll, melyek különböző intenzitással hatnak és oly számosak, hogy mind egyszerre alig vehetők figyelembe általánosabb érvényű megállapításoknál. Ezért azok a közgazdák, akik az élet lehető megközelítésére nagyobb súlyt helyeznek, mint az alapösszefüggések éles kidomborítására, egyszerűen elejtették a szigorú törvénykutatást, mely szerintük csak formális, az élettől távolmaradó megállapításokhoz vezethet.

Ezt a kényelmes megoldást, mely az igazi törvénykutatásról lemond azért, mert oly törvények fel nem állíthatók, melyek az életben előforduló minden esetben helytállóan, az analitikai hajlamú közgazdák nem tudták magukévá tenni.¹⁸⁶ Nem tudták az életet egyszerűen a véletlen vagy alapjaiban is kifürkészhetetlen tényezők játékának felfogni azért, mert az analitikai úton nyert szabályszerűségek nem minden esetben érvényesülnek pontosan. Álláspontjukat erősen alátámasztja a statisztikai megfigyelés, mely azt mutatja, hogy úgy a természetben, mint a társadalmi életben vannak törvényszerűségek, melyek félreismerhetetlenül észlelhetők, ha figyelmünket az esetek nagy számára kiterjesztjük. A statisztika ugyanis azt mutatja, hogy akár az ember fizikai alkatáról, p. o. bizonyos korban való testmagasságáról vagy testsúlyáról, akár bizonyos társadalmi jelenségekről van szó, az esetek túlnyomó része határozott értéket mutat, mely körül bizonyos szóródás mutatkozik az értékekben, úgy azonban, hogy a szabályszerű értéktől távol eső értékek mind ritkábbak lesznek.

¹⁸⁶ Hogy nemcsak a közgazdák között, hanem a társadalomtudományok szélesebb körében is visszautasításra talált a törvénykutatás elejtése, bizonyítja *Concha Győzőnek* az a bírálata, melyben *Kautz* „Politika és Nemzetgazdaságtan” e. munkáját részesítette azért, mert végleg lemond „általános igazságoknak megállapításáról, holott a tudománynak, ha ennyire-jutni nem is bír egyszerre, mégis ez a végcélja.” (Politika I. köt. Budapest, 1895. a 21. old.)

Az ily szabályszerűségek megállapításában, melyeket *stochastikus törvényeknek* nevezünk, a biometrika járt elől. A statisztikusok aztán megtalálták annak a módját, hogy két statisztikai sor között az összefüggés szorossága megállapítható legyen. Ez a *korrelációs számítás*, mely az összefüggés szorosságát számszerűleg kifejezhetővé teszi a *korrelációs együtthatóban*. Ha az összefüggés két adatsor között teljes, vagyis teljesen egyformán változik a két adatsor, akkor a korrelációs együttható 1, mégpedig + 1, ha egyirányú, és - 1, ha ellentétes irányú a két adatsor változása. Ilyen teljes összefüggés az életben alig található, mert ez azt feltételezné, hogy a vizsgált két jelenségcsoport csak a figyelembevett tényezők hatása alatt áll. Ha a korrelációs együttható 0.2 vagy 0.3, ez gyenge összefüggésre mutat; 0.7 vagy 0.8 együtttható viszont arra enged következtetni, hogy az egyik jelenség változásának nagyon lényeges befolyása van a másikra. Hogy az összefüggés nem teljes, vagyis hogy a korrelációs együttható nem 1, hanem, bár közel jár az egységhez, mégis ennél kisebb, onnan származik, hogy az egyik jelenségcsoport nem csupán a másik hatása alatt áll, hanem, bár annak behatása uralkodó változásában, egyféb tényezők is befolyásolják azt. A korrelációs számítás ily módon eszköze lesz azon tényezők megállapításának, melyek valamely közgazdasági történést döntően befolyásolnak és melyek hatása csak azért nem teljes, mert az összefüggés meghatározásánál figyelembe nem vett tényezők is közrehatnak a megfigyelés tárgyát képező esetekben.

Henry Ludwell Moore érdeme, hogy a korrelációs módszernek a közgazdaságtan számára való jelentőségét felismerte és e módszert a közgazdaságtanba bevezette.¹⁶⁷ Új területe nyit meg ezzel a közgazdasági kutatásnak, megadva a lehetőséget arra, hogy a statisztikai módszerrel, mint az indukció kitűnő eszközével tökéletesebb módon éljen, mint ahogy ezt régen a nyers statisztikai adatok felsorolásával tette. Áll ez természetesen elsősorban azokra a jelenségekre, amelyek, mint a forgalmi gazdaság jelenségei, a tömegmegfigyelésnek nagyobb mértékben hozzáférhetők és amelyekre ezen az alapon számszerű megállapítások tehetők. A közgazdaságtannak új ága kezdte meg ezzel pályafutását, melyet *ekonometrikának* neveztek és amely *Ragnar Frisch* meghatározása szerint a közgazdasági jelenségek mennyiségi

¹⁶⁷ *Economie Cycles: Their Law and Cause*. New York, 1914. Előbbi kísérletekre vonatkozólag lásd *H. Schultz*: *The Theory and Measurement of Demand*. Chicago 1938. 63—64. old.

összefüggéseinek statisztikai megfigyelések alapján való tisztázását tűzte ki céljául.¹⁶⁸

Különösen nagy lendületet vett az Egyesült Államokban a *quantitativ analysis*, vagyis a piaci jelenségeknek statisztikai sorok alapján való elemzése. Kiegészítették ezt a módszert a valószínűségi számítás újabb eredményei, melyek a megállapított tételek hibahatárainak meghatározását is lehetővé tették.¹⁵⁹

Az elméletnek a való élethez való közelebbhozatalát egy másik, nem kevésbé fontos irányban is sikerült elérni. Sikerült ugyanis annak *útját* egyengetni, hogy a közgazdaság vizsgálatánál annak eddig elhanyagolt tényezője, az idő folyása is figyelembe vétessék.

Erre egy bizonyos vonatkozásban már régebben is történetek kísérletek. Már a klasszikusok figyelmét sem kerülte el az, hogy az idő folyásával a közgazdaságban változások következnek be. Úgy *Ricardo*, mint *Malthus* és *J. St. Mill* foglalkoztak ezzel, de figyelmüket a közgazdaság hosszú távlatú fejlődése kötötte le, melyet a népesség szaporodásának hatása alatt úgy képzeltek el, hogy a fejlődés egy stacionár állapot felé vezet, mely akkor áll be, ha a népszaporodás elérte határát és a vállalkozói nyereség minimumra csökkenésével a további tőkeképződés is megszűnik.¹⁶⁰

Ez az elgondolás azonban az idővel csak egy vonatkozásban, t. i. a fejlődés képzetével kapcsolatban és ezzel is erősen egyoldalúan számolt, mert középpontjában a népszaporodás és nem az idő szerepe állt. Az elmélet kiváló képviselői *J. St. Mill* óta mindjobban érezték az elméletnek abból származó fogyatékoságát, hogy az idő folyását a maga igazi természetének megfelelően nem tudták elgondolásaikba beilleszteni.¹⁶¹ Elméletük eme fogyatékoságának tudatában fordultak a *Mill* óta szokásossá vált „*ceteris paribus*” zára-

¹⁶⁸ *Econometrica*. I. köt. (1933.) Szerk. beköszöntő 2. old.

¹⁶⁹ Erre vonatkozólag lásd: *Theiss Ede*: Statisztikai korreláció és keresleti törvény. *Közgazdasági Szemle* 1937. LXI. évf. 80. köt. 1—53. old.

¹⁶⁰ Helyesen jellemezte *B. Guittou* következő szavaival *Ricardo* dinamizmusát: „Ricardo est tourmenté par l'évolution rets l'avenir. 11 a l'idée du progrès... L'oeuvre de Ricardo est une dynamique provisoire qui conduit à une statique définitive.” (*Économie rationnelle, économie positive, économie synthétique*. Paris, 1938. a 96—97. old.)

¹⁶¹ Miután végigtekintett a közgazdaság alapvető összefüggésein, *Mill* szükségesnek látta arra rámutatni, hogy az élet folytonos változásait nem szabad elhanyagolnia a közgazdaságtannak, hanem a közgazdasági statikához a közgazdasági dynamikát kell csatolnia. (L. a *Dapsy*-féle fordításban a IV. könyv 1—2. old.) *Marshall* szerint pedig a statikus egyensúly elmélete csak bevezetés a közgazdaság tanulmányozásához. (*Principles*. 8. kiad. 461 old.)

dékhoz, jelezve, hogy a megállapított eredmény csak azzal a hozzáadással áll, hogy időközben a többi tényezőben változás nem következett be. *Walras* és *Pareto* nyíltan kimondták, hogy elméletük *statikus* jellegű, vagyis figyelmen kívül hagyja az idő folyásának hatását a közgazdasági mechanizmus alkalmazkodási folyamatára. Nagy fogyatékosága volt ez az elméletnek, mert a statikus egyensúly elméletében az idő folyása, mely tagadhatatlanul lényeges eleme a gazdaságnak, csak mint zavaró körülmény szerepelt. Egyik fő forrása volt ez az elméletben oly következtetéseknek, melyeket a való élet nem erősített meg, mert a piacnak valamely tényezőjében végbement alkalmazkodása nem olyan közvetlen, mint ahogy ezt a statikus elmélet feltételezi.

Az elmélet e fogyatékoságának kiküszöbölését először ugyancsak *H. L. Moore*¹⁶² kísérelte meg. Áthatva attól a meggyőződéstől, hogy realiztikusabbá kell tenni az elméletet *Moore* — *Simiandhoz* hasonlóan — a közgazdasági folyamatok: statisztikai vizsgálata felé vonzódott. *Simianddal* ellenében azonban erre kiindulási pontul elfogadta a neoklasszikus elméletet oly módon, hogy a *Walras-féle* statikus rendszer dinamizálását tűzte ki céljául, figyelmet fordítva arra, hogy az idő folyásával az egyes tényezőkben változások mennek végbe. Kutatásában módszertani elvének megfelelően tényleges adatokból indulva ki¹⁶³ számára a vizsgált idősorokból (ár- és termelési adatokból)¹⁶⁴ eredményként adódott az időbeli változások tekintetbe vétele. Ragaszkodva a közgazdaság egyensúlyi irányzatának gondolatához a *mozgó egyensúly* fogalmához jutott, vagyis annak megállapításához, hogy úgy az áraknak, mint a termelésnek van egy határozott fejlődési irányzata (a trend),¹⁰⁵ mely körül — az egyensúlyi helyzetet keresve ingadoznak az illető értékek. *Moore* abból a feltevésből indult ki, hogy az irányvonal, melyet tényleges adatok alapján nyert, a tényezők változásánál fogva magában is változó egyensúlyi helyzetnek felel meg és a tőle való eltérések úgy az árakban, mint a termelési mennyiségben, az egyensúly keresésének következményei, melyeket az idéz elő, hogy az időközben beállt változáshoz úgy az árak, mint

¹⁶² Már *Economic Cycles: Their Law and Cause*. New York 1914. c. munkájában.

¹⁶³ A fent említett pozitív módszer és az elmélet összekapcsolásával óhajtott szilárd alapokra állítani és realiztikusná tenni a tudományt. Ezért nevezte *synthetikusnak* elméletét. (*Synthetic Economics*. New York 1929.)

¹⁶⁴ *Moore* az Egyesült Államok burgonyaárait és burgonyatermelését vizsgálta 1881—1913 időszakban.

¹⁶⁵ E fogalom további magyarázatát L a konjunkturaelméletben.

a termelés igyekszik alkalmazkodni. Ezért ingadoznak, de az irányvonalától való eltérésük, tehát úgy az áraknak az irányvonal árától való eltérése (price-ratio), mint a termelés hasonló eltérései (production-ratio) magas korrelációt mutatnak.

Moore elévülhetetlen érdemet szerzett nagyszabású kezdeményezésével; a közgazdasági elmélet dynamizálásának feladatát azonban nem oldotta meg. Az irányvonal, mely körül az árak és a termelt értékek ingadoznak, az idővel kapcsolatos elgondolás ugyan, de inkább adatként, semmint ható tényezőként veszi figyelembe az idő folyását. Az elmélet igazi értelemben dinamikussá fejlesztése annak figyelembevételét követeli, hogy a gazdaság egyes tényezőiben és ezek egymásra hatásában miképp érezteti hatását az idő folyása. *A közgazdasági dynamikának* tehát mindenekelőtt *azt kell vizsgálnia, hogy az egyes tényezőkben bekövetkezett változások az időben hogyan érvényesülnek*, vagyis azt, hogy miképpen érinti a közgazdaság folyását az a körülmény, hogy egyes tényezőinek változása éppen úgy, mint a többinek ehhez való alkalmazkodása az időben megy végbe, mégpedig úgy, hogy az idő, mely alatt ez megtörténik, az egyes tényezők szerint különböző.

Amint lassankint térthódított az a gondolat, hogy az egyes tényezőknek a többi tényezők valamelyikében beállott változáshoz való alkalmazkodása időt igényel, felébredt az érdeklődés az átmeneti helyzetek iránt. Míg tehát a statikát csak a végeredmény, az egyensúly érdekelte, addig a dinamikát kezdték érdekelni az *egyensúlyi zavarok* is. Már *Malthus* kezdett figyelmet fordítani rájuk és minél inkább érezték a közgazdák a statikus szemlélet hiányait, annál inkább kezdtek arra felfigyelni, hogy a közgazdasági tényezők változásának vannak *azonnali* és *későbbi*, valamint *közvetlen* és *közvetett* hatásai.

Az azonnali és későbbi hatások közötti különbségre már *Marshall* nagy gondot fordított. Rámutatott arra, hogy a kereslet, illetőleg a kínálat változásának hatása az árra más, ha csak egy rövid időközről (short run) van szó és más, ha hosszú időköz (long-run) tekintünk, mert az első esetben a kereslet növekedése áremelkedéshez vezet, mely azonban a régi árnak, illetőleg még ársüllyedésnek is adhat helyet akkor, ha a termelés már alkalmazkodni tudott a megnövekedett kereslethez, ami természetesen időbe telik.¹⁶⁶ Amidőn azután a gazdasági élet hullámozása mindinkább az érdeklődés homlok-

¹⁶⁶ Az árelméletben erre majd részletesebben kitérünk.

terébe került, a figyelem erősebben fordult a felé, hogy a változásokhoz való alkalmazkodás sokszor hosszabb időt igényel és így a hatás csak késedelmekkel jelentkezik. Ez az, amit az angol irodalom „lag”-nak nevez.

Mindinkább be kellett látni, hogy az idő folyásának nemcsak az áralakulásban van szerepe, hanem az lényeges eleme a gazdaságnak és döntő jelentőségű a közgazdaságban is.¹⁶⁷ Döntően beleszól úgy a termelésbe, mint a fogyasztásba. A vállalkozónak kétségtelenül gondot kell fordítania arra, hogy termelő berendezései egy bizonyos idő alatt elhasználódnak és felújításra szorulnak és tartalékolását, illetőleg leírását úgy kell eszközölnie, hogy azt az időt figyelembe vegye, mely után fel kell újítania gépeit. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a vállalkozó viselkedését egyéb vonatkozásokban is erősen befolyásolja egy időbeli elgondolás; az ugyanis, hogy termelését a megszokott keretei között tartja, vagy növeli-e és esetleg üzeme bővítését eszközli, *várakozásaitól* függ, t. i. attól, hogy jó üzleti kilátásokat vár-e, vagy pedig rossz üzletmenetet. Ezek az *anticipációk* irányítják üzleti terveit. A fogyasztóknál nyugodt időkben az anticipációk szerepe ugyan csekély, de a gazdasági élet erősebb hullámzása idejében erősen befolyásolhatja vételkedvüket az, hogy süllyedő vagy emelkedő árakra számítanak-e. Az előrehaladó infláció alatti erős vásárlási kedv ebben bírja magyarázatát.

Azt a haladást, melyet a közgazdasági elmélet az utolsó évtizedekben tett, talán legjobban az idősebb *Clark* és az ifjabb *Clark* álláspontjának egybevetésével szemléltethetjük. Míg az első a közgazdaság statikus elméletét építette ki, az utóbbi már csak a dinamika lépcsőjének tekinti azt, mert csak a változások és az ismétlődő egyensúlyi hiány jellemzik igazán a közgazdasági valóságot. Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy mindinkább ez a kérdés foglalkoztatja, különösen a mai változásokban oly gazdag időkben, a közgazdákat. Főképpen *G. C. Evans*¹⁶⁸ és *C. F. Roos*¹⁶⁹ igyekeztek azokat a módszereket kifinomítani, amelyek segítségével az idő folyását és annak a gazdasági életre való hatását figyelembe vehetjük az elméletben. Ugyanezen fáradoztak *Tin-*

¹⁶⁷ Már *J. St. Mill* jelezte, hogy az elméletnek nem szabad ez elől elzárkóznia és *Marshall* egyenesen megmondta, hogy a statikus elmélet csak előkészítése a dinamikus elméletnek (*Principles of Economics* 8. kiad. a 461. old.).

¹⁶⁸ *Mathematical Introduction to Economics*. New York és London 1930.

¹⁶⁹ *Mathematical Theory of Price, Production, Fluctuation and Economic Crises*. (*Journ. of Pol. Ec.* XXXVIII. köt. 195a).

*bergen*¹⁷¹ és *Lundberg*¹⁷² is. Mindeme törekvésekkel a közgazdasági elmélet elérkezett arra a pontra, amelyen az idő szerepét a közgazdaságban már nem kell egyszerűen zavaró tényezőnek, vagyis a feltételezett lefolyásban figyelembe nem vett körülménynek tekintenie, hanem annak helyet tud adni magában az elméletben, figyelmet fordítva arra, hogy a jelenségek időben folynak le és az idő folyása befolyással van azon visszahatásokra is, amelyek abból keletkeznek, hogy a közgazdaságban egybefűzött tényezők a változások hatásával számolnak és az utóbbiak gyakran csak bizonyos késsedelemmel következnek be.

Módszerének a jelzett irányokban való bővülésével a közgazdaságtan abba a helyzetbe jutott, hogy a valóságot most már sokkal nagyobb mértékben tudja megközelíteni, mint annakelőtte. Elvesztette az a merevséget is, mely kezdetleges elgondolásain uralkodott. Az egyes kérdések fejlődésének vizsgálatánál közelebről fogjuk látni ennek hatását, mely ma már arra képesíti az elméletet, hogy a közgazdasági élet sokoldalúságát jobban tudja megmagyarázni, mint a régebbi elmélet. A statisztika induktív módszereinek kifinomodása lehetővé tette számos közgazdasági folyamatnak számbeli adatok alapján való vizsgálatát és az elmélet dinamikai megalapozása megnyitotta az útját a közgazdaságban fellépő változások tanulmányozásának.

Ezzel bebizonyosodott az, hogy nem volt igazuk azoknak, akik azt hitték, hogy az elmélet feltétlenül oly távolságban kell hogy maradjon a való élettől, hogy megmagyarázásában csak kevés szolgálatot tehet. Módszereinek bővülésével inkább az bizonyosodott be, hogy az elméletre mind nagyobb szükség van, mert hiszen ahhoz, hogy adatokat tudományosan értékesíteni tudjunk, sőt már ahhoz is, hogy tudományosan használható anyagot gyűjtsünk, feltétlenül előzetes megfontolásokra van szükség és azok megfelelő módszerekkel való vizsgálata adja meg azután a feleletet arra, hogy a feltevés, amelyből kiindultunk, helyes volt-e. Az új módszerek tehát végeredményben az elméletet elvontsága mellett is közelebb hozták az élethez és megadták annak a módját is, hogy az elméleti feltevések helyességét induktív úton ellen-

¹⁷⁰ L. többek között: *Annual Survey: Suggestions on Quantitative Business Cycles Theory*. *Econometrica* III. köt. 241—308. old.

¹⁷¹ *Studies in the Theory of Economic Expansion*. London 1937. — Igen figyelemre méltó továbbá *Ragnor Frisch: Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics*. (*Economic Essays in Honour of Gustav Cassel*. London 1955. 1. 171—205. old.), melyre alább a konjunkturaelmélettel kapcsolatban rátérünk.

őrizzük. Hogy ehhez megfelelő statisztikai anyag rendelkezésre állása szükséges, az magától értetődik.

Tévednénk azonban, ha az elmélet jelentőségének hangsúlyozását azzal tekintenők egyértelműnek, hogy a történeti módszert akarjuk ezzel lekicsinyelni. A tudomány fejlődése éppenséggel nem ezt mutatja. Ellenkezőleg igazat adott *Baghot* fent idézett megjegyzésének, hogy mindkettő helyes értelemben véve egymást kiegészíti. Ezt legjobban a konjunktúrakutatás terén tapasztaljuk. A konjunktúraelmélet fejlődése dacára is mindjobban az a meggyőződés kerekedett felül, hogy minden konjunktúrahullám nemcsak a konjunktúraváltozás általános jellegét mutatja, hanem bizonyos értelemben történeti adottság is, melynek megvan a maga egyénisége. Ennek adott kifejezést *Schumpeter* legújabbán megjelent munkájában, hangsúlyozva azt, hogy csakis a történeti lefolyás pontos ismerete tudja megvilágítani a valóságban lefolyt konjunktúrahullámzások egyéni okait.¹⁷²

Ez természetesen nemcsak a gazdasági élet hullámzására áll, hanem minden konkrét helyzetre is. Az elmélet csak az általános szabályszerűséget tudja megmutatni. Az egyes eseteket csak a közreható különleges tényezők ismerete alapján lehet megérteni. Az elmélet jelentőségét csak az tudja értékelni, aki alkalmazásának határait is szem előtt tartja.

¹⁷² „It is obvious that only a detailed historic knowledge can definitely answer most of the questions of individual causation and mechanism and that without it the study of time series must remain inconclusive, and theoretical analysis empty.” (Business Cycles. New York, 1939. 220. old.)

I. FEJEZET.

Az érték.

1. A termelési költségek elmélete. Élete fenntartásában és színvonalának emelésében az ember a külvilág tárgyaira szorul. Ez kelti fel és tartja állandóan ébren az irántuk való érdeklődést és vezet megbecsülésükhöz, jólétünk szempontjából való értékelésükhöz. Minthogy a gazdálkodás azoknak az eszközöknek észszerű beosztása és felhasználása, melyek jólétünket szolgálják, az értékelés alapvető jelensége a gazdálkodásnak. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy kezdettől fogva a közgazdák érdeklődésének középpontjában állt azoknak a tényezőknek felderítése, melyek a külvilág tárgyainak, a javaknak gazdasági jelentőségét, értékét meghatározzák.

Már *Aristoteles* is foglalkozott ezzel és már ő felismerte, hogy a javak iránti érdeklődésünk forrása a javak hasznos volta, vagyis szükségleteink kielégítésére alkalmas voltak. Ugyancsak ő tisztában volt azonban már azzal is, hogy a javakat nemcsak közvetlen használatuk szempontjából értékeljük, hanem egymásért való kicserélhetőség szempontjából is. Ezzel már *Aristoteles* eljutott a *használati* és a *csereérték* megkülönböztetéséhez.

Az érték e két faja közül kezdettől fogva a második, a csereérték nagyobb mértékben vonta magára a figyelmet. Nem mintha valaha azon kételkedtek volna, hogy gazdasági szempontból csak oly tárgyak jöhetnek számba, melyek valamilyen módon céljainkat szolgálják, tehát hasznosak. Minthogy azonban a gazdálkodás nem egyéni, hanem társadalmi vonatkozásában került először az érdeklődés homlokterébe, az értékelésben egy általánosabb ítéletet láttak, mely az egyéni szempontoktól függetlenül, mintegy tárgyiasítva fejezi ki a javak hasznosságát. Ebbe az irányba terelte a kérdést az is, hogy már *Aristoteles* aziránt érdeklődött, hogy mikor tekinthetjük igazságosnak, azaz az erkölcs követelményeinek megfelelőnek a cserét. Erkölcsi szempontból a csere

akkor *látszott* kifogástalannak, ha egyenlő értékek cserélődnek ki, mert ekkor nem keletkezhetik jogosulatlan nyereség.

E kérdés eldöntéséhez tárgyi alapra volt szükség. Olyan tulajdonságot kellett tehát keresni, mely a javakban közös és amely mégis az egyes javak különlegességével is összefügg. Ilyennek kínálkozott az, hogy a javak termelés útján keletkeznek és előállításuk *költségekkel* jár, melyek mindig a jószág sajátos termelési feltételeitől függenek. Ezzel az értékprobléma középpontjába a termelési költségek közelebbi meghatározása került és ezen fáradoztak a középkor írói.

A termelési költségeket az akkori kisipari szervezetnek megfelelően a jószág előállítására fordított munkában és a termeléssel járó készkiadásokban látták. Ez a gondolat, melyet már *Albertus Magnusnál* (1193—1180) megtalálunk, vezette a középkor egyházi íróit is, midőn az *igazságos ár*, a *justum pretium* kérdésén töprengtek. A feleletet e kérdésre abban találták, hogy mindenkinek a jószág előállítására fordított fáradsága és pénzkiadásai (*labores et expensae*) meg kell hogy térüljenek az árban, mely akkor fejezi ki a jószág értékét és felel meg az igazságosság követelményének, ha a termelési költségekkel egyezik.

Helytállónak látszott ez az álláspont akkor is, midőn a gazdasági szempont mindjobban előtérbe lépett és az értéket is mindinkább gazdasági szemszögből kezdték vizsgálni. Az igazságos ár kérdésének helyét most a *természetes érték* problémája foglalta el. A termelés gazdasági folyamat és a költség annak természetes kísérője és mint ilyen lesz alapja a jószág természetes, vagyis a dolgok lényegéből folyó értékének. A termelési költségeknek azzal az értelmezésével azonban, melyet az egyházi írók alakítottak ki, a XVI. századtól kezdve előtérbelépő gondolatirány nem tudott egyetérteni. Szeme előtt a társadalmi életnek és a közgazdaságnak olyan magyarázata lebegett, mely a jelenségek eredeti tényezőit, természetes alapjait fedi fel és mindentől eltekint, ami az emberi intézmények változandóságával függ össze. E felfogás szerint a pénzkiadások, melyek a kanonisták költségfogalmában a kézműves munkája mellett szerepeltek, nem tekinthetők az érték eredeti tényezőjének. Mögöttük is valóságos, az ember által hozandó áldozatnak kell rejtőznie mert a gazdaság lényegében az embernek a természethez való viszonyából származik és a termelés nem más, mint az ember küz-

¹ V. ö. R. Kaulla: Die Lehre vom gerechten Preis in der Scholastik. Zeitschr. f. die gesamte Staatswissenschaft. 60. évf. Tübingen 1904. az 579—602. old. — V. ö. továbbá R. Kaulla: Theory of the Just Price. London 1940.).

delme a természet fukarságával, melytől csak, verejtékével, fáradságos munkájával tudja elhódítani javait.

Ebből az okoskodásból származott a termelési költségeknek az az értelmezése, melyet reálköltségnek nevezünk, szemben a pénzköltséggel. *Reálköltség az az áldozat, amely az emberi intézményektől függetlenül mint a dolgok természetes rendjéből folyó szükségképeniség merül fel a javak előállításánál,* vagyis az az áldozat, amelyet az embernek a természet törvényeiből kifolyólag hoznia kell a javak előállításánál. A reálköltségek fogalma tehát az értéknek a gazdaság természetes alapjaiból való levezetésére irányuló törekvésből származott: vele azt akarták hangsúlyozni, hogy a pénz csak a forgalom eszköze, míg a termelési költség emberi erőfeszítés.

Amilyen egyszerűnek és megdönthetetlennek látszott azonban az a tétel, hogy az embernek csak áldozatok árán lehet megszereznie a javakat, melyeket ezért a hozott áldozat alapján értékel, annyi nehézség merült fel, midőn a kapitalisztikus alapon nyugvó közgazdaság tünetényeit kellett ennek az elgondolásnak segítségével megmagyarázni. Pedig a klasszikus iskola evvel a feladattal találta magát szemben. Ezért egész értékelmélete a reálköltségek oly magyarázatán való fáradozás volt, mely valamenyire összhangba hozható a fejlett munkamegosztáson nyugvó közgazdaság lefolyásával. A kifejlett közgazdaságban ugyanis a termelési költségek *pénzköltségek*, tehát semmi esetre sem jut bennük az emberi áldozat közvetlenül kifejezésre. A klasszikusoknak tehát a reálköltség fogalmához való ragaszkodásukban azt kellett bizonyítaniuk, hogy a javak termelésénél felmerülő pénzköltségekben a reálköltségek tükröződnek vissza.

Smith még nem látta a nehézséget és előkelő könnyedségével egyszerűen átsiklott rajta, amidőn kijelentette, hogy az érték eredeti forrása az a munkaáldozat, amelyet a javak előállítása okoz, de a társadalom magasabb fokán a vállalkozó kiadásai határozzák meg az értéket.³ *Ricardo* azonban már tisztán látta, hogy a javak értékét nemcsak a végzett munka, hanem a tőkének a termelésben való szerepe is valamilyen módon befolyásolja. Ennek figyelembevétele azonban igen nagy nehézségbe ütközött, mert a reálköltsé-

² Világosan fejezte ki e gondolatot később *Robert Torrens*: „Natural price is that which we must give in order to obtain the article we want from the great warehouse of nature and is the same thing as cost of production.” (Essay on the Production of Wealth. London 1821. I. 50. old.)

³ Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Eber E., átnézte Theiss E. Budapest, 1940. 1. a 49—50. old.

geik fogalmának középpontjában *Ricardonál* is a munkaáldozat állt és így *Ricardo* éles elméje sem tudta megtalálni annak a módját, hogy a tokét, mint a termeléssel kapcsolatos áldozatot, megfelelően beillessze a reálkötségek fogalmába. Végül is azzal hidalta át a nehézséget, hogy feltételezte, miszerint a *tőkeköltség*, vagyis az ő fogalmazása szerint a tőkés nyeresége, *nagyjában arányos azzal a munkaáldozattal, melyei a javak előállítására kíván.*⁴ Ezzel a munkáért ék elv, mint a reálkötség magva, meg volt mentve és *Ricardo* kimondhatta, hogy a javak értéke tőkés termelés mellett is arányos a bennök fekvő munkamennyiséggel,⁵ mert ezt az arányt a tőke szerepe nem zavarja meg lényegesen. E megoldás gyengéje azonban szembetűnő, mert a tőke szerepe nincsen igazán szervesen beolvastva a reálkötségek fogalmába, hanem csak egyszerűen mint a munkamennyiség függvénye a munkaköltségek mellé van állítva, mégpedig pénzbeli, számitásbeli elgondolással.

Nézetének alátámasztására *Ricardo* arra hivatkozott, hogy szabad verseny esetén a tőkének jutó rész, vagyis, a nyereséghányad a különböző termelési ágakban kiegyenlíődik és így ez a rész, vagyis a nyereség, nagyjában arányos a munkaköltségekkel ; minthogy pedig ezek a javakra fordított munkamennyiséget fejezik ki, a javak értéke arányos az előállított tárgyakra fordított munkaáldozattal. Ezzel a magyarázatával azonban *Ricardo* szándéka ellenére egysze-

⁴ *Ricardo* tehát nem állítja azt, hogy minden jószág értéke egyenlő a benne fekvő munkamennyiséggel és még kevésbbé azt, hogy az értéket a kifizetett munkabérek határozzák meg. Idevágó szavai ezek: „Csak azt állítom, hogy egymásközötti értéküket a termelésükre fordított munkamennyiségek aránya szabja meg.” (A közgazdaság és adózás alapelvei. Ford. Kisléghi Nagy Dénes. Budapest, 1940. a 34. old.). *Ricardo* értékelméletéről v. ö. *A. C. Whitaker: History and Criticism of the Labor Theory of Value in English Political Economy.* Columbia University 1904. a 41—60. old.; a *Ricardo*-féle értékelmélet fejlődéséről pedig *Jacob H. Hollander: The Development of Ricardo 's Theory of Value.* (Quart. Journ. of. Ec. XXII. köt. a 445—491. old.), és *D. Ricardo: Notes on Malthus: „Principles of Political Economy.”* Ed by J. H. Hollander and T. E. Gregory. 1928.

⁵ The... value of a commodity I think it means the same thing as its cost of production, and the... cost of production of two commodities is nearly in proportion to the quantity of labour from first to last... bestowed upon them”. (Notes on Malthus a 15. old.) Midőn pedig *Malthus* kétségbe vonta *Ricardo* állításának helyességét, az utóbbi ezt felelte: „I acknowledge, that it is not rigidly true, but I say it that is is the nearest approximation to truth... cost of production is, with some deviations, in proportion to labour employed.” (Letters of David Ricardo to Th. R. Malthus 1810—1823. Ed. by J. Bonar. Oxford 1887. a 176. old.).

rően átsiklott a pénzsámítás síkjára, mert a nyereség- kiegyenlítődés pénzbeli folyamat.

Ricardo maga sem volt megelégedve megoldásával.⁷ Ismételten kifejezte is ezt^T és egyik levelében bevallotta, hogy szeretne volna művének az értékre vonatkozó fejezetét újból más fogalmazásban megírni.⁸ Azzal vigasztalódott azonban, hogy megoldása mégis nagyjában helytálló, mert a nyereség a javak árának csak kis hányada és ezért csak csekély az értékre gyakorolt befolyása.⁹

A reálköltségek fogalmának a tőkés termelés viszonyaihoz való alkalmazásában *Torrens* még kevésbé volt szerencsés, mint *Ricardo*. Felismerve a tőke döntő szerepét a vállalkozásban, *Torrens* belátta, hogy a vállalkozó költségei tőkeköltségek. Szerinte azonban ez nem zavarja meg a munkavérték elvének érvényesülését, mert bár az, ami az értéket meghatározza, a termelésre fordított tőkemennyiség, az ő értelmezése szerint a *tőkeköltség lényegileg felhalmozott munkamennyiség* és így a javak végeredményben akkor is a bennük foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek ki» ha azt mondjuk, hogy azok kicserélési arányát a bennük fekvő tőkemennyiség határozza meg. Szerinte ezen a vállalkozói nyereség azért nem változtat, mert *Ricardoval* egyetértett abban, hogy a nyereség mindig arányos a termeléshez szükséges munkamennyiséggel.

Torrens megoldása számolt ugyan azzal, hogy a valóságban a vállalkozó tőkéjéből fedezi a termelési költségeket, de a javak előállítására közvetlenül fordított munkát kifejezetten kizárta az érték tényezői közül és ragaszkodott ahhoz, hogy csupán a felhalmozott munka (accumulated labour) irányadó a javak értékére nézve. Látszólag tehát *Torrens* közeledett ugyan ama tapasztalati tényhez, hogy a vállalkozó tőkéjéből fedezi a termelési költségeket, de végeredményben teljesen elfogadhatatlan megoldásra jutott •akkor, amidőn egyszerűen a felhalmozott munkamennyisé-

⁶ Ezt bizonyítja, hogy a „Principles” utolsó kiadásában az értékről szóló fejezetbe a tőke szerepét megvilágító IV. és V. szakaszokat iktatta be.

⁷ Így *Malthushoz* írt leveleiben.

⁸ *Mac Cullochnak* ezt írta: „I sometimes think that if I were to write the chapter on value again which is in my book, I should acknowledge that the relative value of commodities was regulated by two causes instead by one, namely, by the relative quantity of labour necessary to produce the commodities in question and by the rate of profit” (Letters to Mac Culloch a 71. old.)

⁹ „... profits themselves ensistute but a small portion of price.” Letters to Malthus a 176. old.)

get, melyet a tőkeköltségekkel azonosított, tekintette az érték, forrásának. Így megoldása nem volt alkalmas a vállalkozó költségeinek megmagyarázására és a munkaértékelmélet híveit sem elégítette ki.

Sokkal sikeresebb kísérletet tett a termelési költségek, megmagyarázására *Senior*, ki világosan felismerte a munkaértékelmélet egyoldalúságát. *Senior* belátta, hogy a tokét mint a termelési költségek egyik alkotó részét sajátos szerepének megfelelően kell figyelembevenni. Ennek lehetőségét abban látta, hogy a javak előállítása nemcsak emberi erőfeszítést, tehát fáradságáldozatot kíván, hanem a munka hatályossá tétele érdekében egy másfajta áldozat is szükséges, melyet ő *önmeztartóztatásnak* (abstinence) nevezett. A javak előállítása ugyanis időt igényel, mely alatt a munkás megélhetésének biztosítva kell lennie, amit csak megfelelő tőkeösszeg tehet lehetővé. Ahhoz, hogy e tőke rendelkezésre álljon, kell, hogy legyenek, akik magukra veszik azt az áldozatot, hogy a rendelkezésükre álló javak egy részét nem fogyasztják el, hanem azt tőkeképzésre fordítják. Ezt a hatályosabb termelés biztosításához szükséges áldozatot, az *Önmeztartóztatási* áldozatot, mint a termelési költségek alkotó részét éppen úgy figyelembe kell venni *Senior* szerint, mint a munkaáldozatot.

Senior ezen okoskodása alapján a termelési költségeknek olyan magyarázata született meg, amely a reálköltségek fogalmát kiterjesztette a tőkére is és, azt szervesen beillesztette azon áldozatok sorába, melyek a termeléssel kapcsolatban fellépnek. Az *önmeztartóztatás* ugyanis a munka kifejtéséhez hasonlóan az ember viselkedésével kapcsolatos személyi természetű áldozat, mely nélkül sikeresebb termelést nem lehet folytatni.

Senior megoldása élénk helyesléssel találkozott sokak részéről, mert sikerült olyan költségfogalmat alkotnia, mely a munka mellett a tőkét is magában foglalja, még pedig áldozati minőségében, egy nevezőre hozva azt a munkával. *Senior* felfogása látszólag elérte azt a célt, amelyre a klasszikus értékelmélet törekedett, t. i. oly költségfogalom megalkotását, amely minden vonatkozásában azon az áldozaton nyugodott, amelyet az embernek a javak megszerzéséért hoznia kell. A tőkeképződéshez szükséges *önmeztartóztatásra* mint lelki erő feszítésre, utalva, *Seniomak* sikerült oly áldozati elemet találni, amely egyenrangúnak látszott azzal a fáradsággal, áldozattal amelyet az embernek a javak megszerzéséért hoznia kell. Ily módon *Senior* költségfogalma látszólag

ellentmondás nélkül tudta magába olvasztani a tőke érték-képző szerepét, még pedig ugyanazon az alapon, amelyen a munkát költségelemnek fogták fel.¹⁰ *Senior* megoldását fogadva el, *John Stuart Mill* büszkén jelentette ki, hogy a közgazdaságtan az értékelés kérdését már annyira megoldotta, hogy e téren többé nincsen tisztázandó kérdés.¹¹

E büszke kijelentésében *Mill* nem vette észre, hogy az érték kérdései még mindig nem voltak távolról sem annyira tisztázva, mint ahogy ezt ő feltételezte. Ennek legjobb bizonyítéka magának *Mill*nek e kérdésben való állásfoglalása. Ámbár *Mill* fenntartás nélkül csatlakozott *Senior* termelési költségmeghatározásához, mégis a termelési költségek elemzésénél első helyre *Ricardo* megállapítását helyezte, hangsúlyozva azt, hogy a termelési költségek legfőbb eleme a munka, amely annyira uralkodik a költségeken, hogy csaknem egyedüli elemüknek mondhatnók.¹² Ennek ellenére, midőn arra került a sor, hogy értékelméletét összefoglalja, *Mill* habozás nélkül arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelési költségek különböző elemekből állnak és ezeket részletezve a munkabérekre és a tőkekamatra utalt. Nem vette észre, hogy ezzel elhagyta *Ricardo* munkaérték-elméletét és a pénzköltségek síkjára tolta át költségfogalmát. Ilymódon azután távolról sem olyan egyértelmű *Mill* értékelmélete, mint *Ricardo*é. Az utóbbival éppen költségfogalmának a pénzköltségekkel való összekeverése folytán helyenként ellentétbe is került. Nevezetesen szembehelyezkedett *Ricardo* ama felfogásával, hogy az érték a jószágra fordított munkamennyiségtől függ. *Mill* szerint ugyanis a vállalkozóra nézve a termelési költség nem függ közvetlenül a termeléshez szükséges munkamennyiségtől, hanem a munkabér is befolyásolhatja azt. Abban *Mill* egyetértett *Ricardo*-val, hogy a munkabérek általános színvonala nincsen befolyással a javak értékére; mihelyt azonban „a munkabér az egyik foglalkozásban magasabb, mint a másokban, vagy ha az egyik foglalkozásnál folytonosan emelkedik, vagy hanyatlik anélkül, hogy a többiben is ugyanezt tenné; ez egyenlőtlenségek valóban befolyással lesznek” az értékre,¹³ A nyereség

¹⁰ Ez azonban, mint arra mindjárt rátérünk, nem jelentette azt, hogy *Senior* a termelési költségelméletet mint értékelméletet elfogadta volna.

¹¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. A VI. kiad. után ford. Dapsy László. Budapest, 1875. 3. köt. 5. old.

¹² E. i. m. 36. old.

¹³ U. o. a 41.. old. A következő oldalon. pedig. egyenesen«t-túl pongyola fogalmazásnak nevezi azt az állítást, hogy az érték nem független

szerepére vonatkozólag sem egyezik *Mill* felfogása *Ricardaé* val, mert míg az utóbbi, mint láttuk, nagyjában jelentéktelennek tartotta a nyereségnek az értékre gyakorolt befolyását, *Mill* szerint ez „magának a kiadásnak képezi egy nem jelentéktelen részét.”¹⁴ Már magában az is, hogy *Mill* itt kiadásról (outlay) szól és nem egyszerűen költségről, mely a reálköltség fogalmát jelentené, nagy közeledés a termelési költségeknek pénzkadás gyanánt való felfogásához. Mindezekből kitűnik, hogy *Mill* nem is sejtette azt, hogy a termelési költségek további magyarázatában mily távol került *Ricardo*tól, főképpen pedig nem látta a reálköltség és a pénzköltség összeegyeztetésénél felmerülő nehézségeket.

*J. St. Mill*nél sokkal tisztábban látott e kérdésben *Senior*. Az önmegtartóztatásnak a munkától független áldozati elemként bevezetésével — visszautasítva *Ricardo* mesterkelt gondolatát, hogy a nyereség mindig arányos a munkaáldozattal, — *Senior* már világosan látta, hogy a termelési költségek még az önmegtartóztatási áldozattal kiegészítve is *csak teljesen szabad verseny esetében* határozhatják meg a javak értékét, mert csak ebben az esetben van biztosítva az, hogy a termelő tényezők, a munka és a tőke, valóban azt az ellenértéket kapják szolgálatukért, mely a velük járó áldozatnak megfelel. Mihelyt akadálya van e tényezők szabad áramlásának, a reálköltség és a vállalkozó pénzköltsége közötti összhang megbomlik.

Ennek a gondolatnak alapos és világos kifejtése *Cairnes* érdeme. Elfogadva *Senior* költségfogalmát, *Cairnes*¹⁵ tisztán felvetette azt a kérdést, hogy *vájjon az az ellenérték, amelyet a munkás fáradságáért és a tőkés önmegtartóztatásáért kapnak, valóban mindig arányban van-e a részükről hozott áldozattal.* Ezzel rámutatott a kérdés lényegére, t. i. arra, hogy *magánvállalkozási rendszer mellett a reálköltség csak akkor lehet igazi mértéke a javak értékének, ha a pénzköltségek feltétlenül arányban állnak vele.* A munkabér ugyanis csak akkor fejezi ki a termelésben hozandó fáradságáldozatot, ha valóban mindig ezzel arányban áll. Eziránt pedig *Cairnes-*

a munkabértől „mert a munkabér igenis befolyással van” az értékre (a fordító itt külértékről szól, mi hibás, mert *Mill* egyszerűen a „value” szót használja). *Mill* tetézi kijelentését azzal, hogy a viszonylagos munkabér éppoly befolyással van az értékre, mint a munka viszonylagos mennyisége. (42. o.)

¹⁴ U. o. a 43. old.

¹⁵ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás János, Budapest, 1908. c. művében *Cairnes* bőven foglalkozik az önmegtartóztatási áldozat lényegével. (266—71. old.)

nek kételyei voltak.¹⁸ A munkabéreknek a hozandó fáradságáldozattal arányban való alakulása, mondja *Cairnes*, csak akkor következik be, ha a munkások foglalkozásukat teljesen szabadon választhatják. Ebben az esetben ugyanis, amint valamely foglalkozásban a munkás nem kapja meg fáradságának ellenértékét, míg a másokban többet kap, a munkások addig fognak az egyik foglalkozási ágból a másikba áramlani, amíg a bérek nincsenek valóban arányban a hozandó fáradságáldozattal. Ez azonban miként *Cairnes* kiemeli, gyakran nincsen így, mert a foglalkoztatás változtatásának számos akadálya van és így a munkások között *nem versenyző csoportok* keletkeznek. Értékelméleti fejtegetéseit ezért *Cairnes* azzal végzi, hogy a *termelési költségek csak annyiban szabályozzák az áruk értékét, amennyiben az egymásért kicserélt áruk előállítására minden tekintetben szabad verseny mellett történik.*¹¹

Közelebbtől tekintve *Cairnes* eme fejtegetései komoly támadást jelentettek a termelési költségek törvénye ellen, mert *Cairnes* értékelméleti fejtegetéseit azzal zárta le, hogy a termelési költségek csak bizonyos körülmények között és bizonyos feltételek mellett tekinthetők az érték mértékének. Mindazon esetekre, amidőn nem versenyző csoportokról van szó, *Cairnes*, a költségelmélet helyébe a kölcsönös kereslet törvényét állította.¹⁸

A klasszikus elmélet iránti tisztelete visszatartotta *Cairnest* a végső következtetésnek a levonásától, hogy egyáltalában elejtse a reálköltségeket, mint az érték szabályozóját, így azután megmaradt annál, hogy csak helyesbítette a klasszikusok értékelméletét azzal, hogy behatóbban rávilágított a termelési költségek lényegére. Igaza van azonban *Davenportnak*, hogy valójában a kegyelemdőfést adta

¹⁶ Szerinte „... még azt sem mondhatjuk, hogy a munkabér valamely állandó viszonyban van avval, ami rá (t. i. a munkásra) nézve a valóságos költséget alkotja. Mert ha így volna, akkor a munkabérek minden foglalkozásban, minden országban és minden időben arányosak volnának a munka nehéz voltával... holott a való életben azt tapasztalhatjuk, hogy ez az arány nem áll fenn.” E. i. m. 39. old.

¹⁷ „... a munkabérek és a nyereségek csak *ott* és csak annyiban tehetnek arányosak a hozott áldozatokkal, ahol és amennyiben a termelők között szabad verseny uralkodik, tehát csak *ott* és annyiban, ahol és amennyiben mind a munkások, mind a tőkések szabadon választhatják *meg* a közgazdaság terén kínálgató saját foglalkozásukat.” (E. i. m. 45. old.)

¹⁸ Erről később lesz szó. Itt *Cairnesnek* csak a költségtörvényre vonatkozó álláspontját kívántuk megvilágítani.

meg a munka értékelméletnek,¹⁹ sőt — hozzáfűzhetjük, — minden a reálköltségekre támaszkodó értékelméletnek.

A hagyományos költségelmélet elleni támadásnak élét (*aimes* azzal igyekezett elvenni, hogy a verseny szerepét a tőkére vonatkozólag majdnem korlát nélkül, de a munkára vonatkozólag is messzemenően elismerte.²⁰ A tőkének az a szabad mozgása azonban, amelyből *Cairnes* nagyjában kiindult, a kapitalizmus kifejlődésével mindinkább háttérbe szorult. Minél inkább tért foglalt ugyanis az állótóke a termelésben, annál kevésbé mozog szabadon a tőke különböző termelési ágak között, mert egyszer megtörtént befektetések után az illető vállalkozásból csak veszteségek útján vonható ki. Így tehát az önmegtartóztatási áldozatra ugyanaz áll, amit *Cairnes* a munkára vonatkozólag megvilágított, t. i. az, hogy nincsen olyan szabad áramlás, amely gondoskodik arról, hogy a tőkét pontosan a hozott megtartóztatási áldozatnak megfelelő ellenértéket kapjon.

A klasszikusoknak az a törekvése tehát csődöt mondott, hogy a reálköltségek fogalmának olyan értelmezését megtalálják, mely összhangba hozható a gazdasági életnek pénzgazdasági állapotával. A reálköltségek fogalmához való görcsös ragaszkodásuk megértéséhez szemünk előtt kell tartanunk azt, hogy a klasszikusok az értéknek és a szerintük az értékelés alapját képező termelési költségnek oly fogalmát akarták felállítani, mely annak az emberi berendezésektől független, eredeti alapját fedi fel. Innen származott törekvésük, hogy a pénztől függetlenítsék a fogalmat, mert a pénz nézetük szerint nem elemi, azaz a dolgok természetes rendjéből következő tartozéka a gazdaságnak. A nemzetgazdaságból mint nagy, az egyének fölött álló egységből akarták levezetni az értékelést és az alapjául szolgáló költséget egyéni vonatkozásaiban is, szem elöl tévesztve azt, hogy az értékelés az egyének gazdasága egymásba kapcsolódásának is eszköze és közgazdasági szerepét éppen mint ilyen fejti ki. Ez pedig az, ami a pénzforgalommal szoros kapcsolatba hozza a termelési költségeket.

Csak az angoloknak a hagyományhoz való oly szívós ragaszkodása magyarázhatja meg azt, hogy a klasszikus értékelmélet csődje sem tarthatta vissza *Murshallt* attól, hogy, igaz, inkább csak mellékesen — fenntartva azt a nemzetet, mely szerint a vállalkozó pénzköltségei nagyjában

¹⁹ Value and Distribution. Chicago 1908. 1. 81. old. — *Davenport* e munkája, valamint *Whitaker* fentemlített könyve kitérően elemzik a klasszikus értékelméletet.

²⁰ Vezérelvek stb. a 49. old/-

a termelésnél hozandó munka, illetőleg tőkeáldozatot tükrözik vissza.²²

A klasszikus értékelméletet *objektív értékelméletnek* szokás nevezni, mert egy tárgyi tényből, a termelési költségekből magyarázza az értéket. Ez az elnevezés azonban voltaképpen csak a termelési költségeknek pénzköltségek gyanánt való értelmezésére találó, mert úgy a munkaáldozat, mint az önmegtartóztatási áldozat egyéni vonatkozásában is felfogható, ami azonban távol állott úgy a klasszikusok, mint pedig *Marx* nézetétől.

2. A munkaértékelmélet továbbfejlődése. Miként láttuk, a klasszikus értékelmélet főnehézsége abban volt, hogy ragaszkodva a termelési költségeknek az ember által hozandó eredeti áldozatként való felfogásához nem tudta megtalálni annak a módját, hogy e költségmagyarázat hogyan egyeztethető össze a kifejtett közgazdasággal, melyben a tőkének fontos szerepe van és a munka a vállalkozás keretében bonyolódik le. A tőkének tehát nyilvánvalóan szerepe van a termelésben és erről az értékelméletnek is valamilyen módon tudomást kell vennie. *Senior* idevágó javaslata nagyon tetszetős volt ugyan, de elfogadhatatlan volt azok számára, akik a munkaértékelvhez ragaszkodtak, mert a munkaáldozat mellett az önmegtartóztatási áldozat bevezetésével lért a munkaértékelmélet útjáról. A munkaelmélet hívei felesleges erőfeszítést láttak már *Ricardo* ama megjegyzéseiben is, melyekkel az állótőke szerepét is elismerte mint a javak értékelését befolyásoló tényezőt. Szerintök ugyanis a kérdés ily összebonyolítására nincs szükségemért az sokkal egyszerűbben is megoldható azzal, hogy a tőkének a termelésben játszott szerepét is az emberi munkával hozzuk összefüggésbe.

Ebben a törekvésükben *James Mill* és *Mac Culloch* némi útmutatást is találhattak *Ricardo* ama megjegyzésében, hogy „nemcsak a szükségleti cikkekre közvetlenül fordított munka határozza meg” a javak értékét, „hanem a felszerelésekbe, szerszámokba, épületekbe befektetett munka is, amelyekkel az előbbit segítjük.”²³ E megjegyzés mintegy kezükbe adta annak a kulcsát, hogy milyen úton lehet egy-

²² V. ö. *Principles*. 8. kiad. 352. — Igaza van *Cannan*-nak, hogy *Marshall* idevágó megjegyzései — *Cannan* régebbi munkáiból is idéz egy néhányat — nagyon homályosak. Azt, hogy a termeléssel járó erőfeszítés és áldozat („Efforts and sacrifices”, ahogy *Marshall* a *Senior*-féle költségfogalomra támaszkodva nevezi) arányos a vállalkozó pénzköltségeivel, *Marshall* nem is kísérelte meg bizonyítani. {V. ö. *Cannan*: A Review of Economic Theory. London 1929. I. 190-196. old.}

²³ A közgazdaság és adózás alapelvei. 15. old.»

ségesen munkamennyiségre visszavezetni a javak értékét. Ezt *James Mill* annak hangsúlyozásával vélte elérhetőnek, hogy a tőke, lényegileg nem pénz, hanem olyan javakból áll, amelyeket munka segítségével állítottak elő és így a tőke értékét is az előállítására fordított munkamennyiség határozza meg. Ezért *James Mill* szerint képtelenség azt állítani, hogy a javak értéke a tőkétől mint különálló tényezőtől is függ, mert hiszen a tőkeérték nem önálló, nem végső érték, hanem, minthogy a tőke is tárgyi javakból áll, ez is munkaérték. Ezzel az értéket meghatározó tényezők egységes alapra kerülnek, mert a tőke is munkakifejtés eredménye és így a tőke értékének a mértéke is az a munkamennyiség, amely a tőkejavak előállításához szükséges.²⁴ Ezért, mondja *James Mill*, helyesen értelmezve a nyereség is munka ellenértéke. Csak azzal kell tisztában lennünk, hogy kétféle munkáról van szó: a javak előállításánál közvetlenül alkalmazott munkáról, melyet a gyárban a gépek mellett végeznek a munkások, és arról a munkamennyiségről, melybe a gépek előállítása került, tehát arról a munkáról is, amely a tőkejavakban mintegy felhalmozva foglaltatik.²⁵ Ezzel már *James Mill* bevezette az elméletbe a *megjegecenedett munka* fogalmát, mely azután a szocialisták értékelméletében nagy szerepet játszott. Munkájának későbbi kiadásában azután *James Mill* arra is kitért, hogy ezen az alapon az idő szerepe is figyelembevehető, mert a felhalmozott munka mintegy törlesztési részletekben szerepel az értékben.²⁶

Még tovább ment *Mac Culloch*. Szerinte egyáltalában egészen téves azt gondolni, hogy a vállalkozók pénzkidá-

²⁴ „To say, indeed, that the value of commodities depends upon capital, as the final standard, implies one of the most obvious of all absurdities. Capital is commodities. If the value of commodities, then, depends upon the value of capital, it depends upon the value of commodities; the value of commodities depends upon itself... It thus appears, by the clearest evidence that quantity of labour, in the last resort, determines the proportion in which commodities exchange for one another.” (Elements of Political Economy 1821. 74. old.)

²⁵ „... we, in affect, mean that commodities are produced by two quantities of labour, differently circumstanced, the one, *immediate labour*, that which is applied at once by the hand of the labourer; the other, *hoarded labour*, that which has been the result of former labour, and either is applied in aid of the immediate labour, or is the subject-matter upon which it is bestowed.” (U. o. 75. old.)

²⁶ Element of Political Economy. 1826. V. ö. 99—100. old. Az, hogy a pincében vagy a kereskedőnél raktáron levő bor értéke miért emelkedik, holott hevertetése munkával nem jár, sok fejtörést okozott a munkaértékelmélet híveinek, de *James Mill* a fentiekben megtalálta vélte ennek magyarázatát.

sának közvetlen befolyása van a javak értékére. *Adam Smith* nagy munkájának általa rendezett kiadásában *Mac Culloch* élesen szembefordult avval a nézettel, hogy a fejlett közgazdaságban a javak értéke a járadék, a nyereség és a bérek változásától függ. A járadék, a nyereség és a munkabér jövedelemeloszlási hányadok; szerepük a jövedelemeloszlás terére tartozik, de az értékelést magát nem érintik, mert az utóbbi a javak keletkezésével függ össze.²⁷ Minden jószág emberi erőlködésnek és fáradozásnak az eredménye és csakis ennek mértéke szabhatja meg a javaknak tulajdonított jelentőséget, az értéket. Ennek mértéke tehát egyedül a közvetlenül és közvetve a javak előállítására fordított munkamennyiség lehet.

A közvetett, vagyis felhalmozott, vagy megjegecesedett munka fogalma ezután polgárjogot nyert az irodalomban. Már említettük, hogy *Forrens* is ezen az alapon kereste az érték magyarázatát. Egyenesen alapvető szerephez jutott a fogalom azután a német tudományos szocializmusban. A szocialisták természetesen nagy örömmel karolták fel az értéknek azt a magyarázatát, amely szerint a munka az érték egyedüli alkateleme. Szerintük egyedül a munka hoz létre értékeket és ezért minden olyan csere, amelynél a javak árában más elemet, mint a munkaértéket is meg kell fizetni, kizsákmányolást jelent, melyet a kapitalista termelési rendszer tesz lehetővé.

Robertus ennek az álláspontnak alátámasztására azzal érvelt, hogy a termelés folyamatában az emberi munkán kívül nincsen semmi más, amire azt lehetne mondani, hogy az ember szempontjából igazi költség, azaz valódi áldozat volna.²⁸ Végeredményben minden termelési eszköz a felszerelést és a gépeket épp úgy, mint a nyersanyagot az emberi munka hozza létre és teszi hozzáférhetővé és használhatóvá, és így más, mint az emberi munka, a termelés költségei között nem szerepelhet.

Továbbfűzte ezt az okoskodást *Marx*. Mindazokat a javakat, amelyeket az ember élvez, a emberi munka állítja elő és ez az igazi és egyetlen mértéke a javak értékének.²⁹

²⁷ V. ö. *Mac Culloch* megjegyzéseit *Smith* „Wealth of Nations”-jének általa rendezett kiadásában. (London 1838.) a 21. old. 3. jegyzetét és a 443., valamint a 479. old. található érvelését.

²⁸ *Smithre* és *Ricardora* hivatkozva mondja: „daß alle Güter wirtschaftlich mir als Produkte der Arbeit anzusehen sind, nichts als Arbeit kosten.” (Zur Beleuchtung der sozialen Frage. Berlin (1875.) I. 23—24. old.)

²⁹ De nem árának, mint *Tugán-Baranomsky* helyesen kiemelte, merít ára *Marx* szerint olyan valaminek is lehet, amit nem az emberi munka hozott létre. (Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig 1905. I. a 138. o.)

Mínt hogy a mai gazdaság társadalmi alapon nyugszik, természetesen nem az egyéni munkafejtés, hanem az a munkamennyiség szabályozza a javak értékét, amelyet a termelési technika állása az illető jószág előállítására szükségessé tesz. Ezáltal *Marx* szerint a javak értékét meghatározó munkamennyiségnek pontos mértékét találhatjuk meg *a társadalmilag szükséges munkamennyiségben*, mely az adott termelési rendszer mellett egy bizonyos időegységben p. o. egy órában kifejezve szükséges a tárgy előállítására.³⁰ Elméletének alátámasztására *Marx* arra hivatkozott, hogy a társadalmilag megszervezett termelésben a javakban semmi más nem közös, mint az, hogy emberi munkának a termékei. Ennélfogva az összes javakat kikristályosodott munkamennyiségeknek tekinthetjük, melyek mindegyike a társadalmi munkának azt a mennyiségét testesíti meg, amely előállításához szükséges. Miként *James Mill és Mac Culloch*, úgy *Marx* is megjegecesedett munkának tekinti a tőkét, de a munkaértékelmélet értelmezésében még túltesz rajtuk, mert *Marx* szerint nemcsak hogy a javak a bennük foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek ki, hanem szerinte ez a munkamennyiség az értéknek az igazi lényege.

A munkaértékelmélet továbbkifejtése vezetett azután a többletérték fogalmához. E fogalmat már *William Thompson* érintette, de *Marx* alakította ki, mint a szocialista jövedelemeloszlási elmélet alapját. Kiindulási pontja az, hogy miként minden értéknek, úgy a munka értékének alapja is az az emberi erő kifejtés, amely létrehozatalához szükséges. Ez pedig a munkánál semmi más, mint az a munkaáldozat, amelylyel a munkás létfenntartását fedezheti. A kapitalista gazdasági rendben a munkás kénytelen ennél többet dolgozni, tehát több értéket állít elő, mint amennyi munkája fenntartásához szükséges. Ha p. o. 5 óra alatt végzett munkával fedezheti életszükségeit és mégis 10 óra hosszat dolgozik, akkor oly többletérték keletkezik, amely a kapitalista rendszerben nem a munkást, hanem nyereség alakjában a tőkést gazdagítja. Így a többletérték tanán épül fel a marxisták jövedelemeloszlási elmélete, a kizsákmányolási elmélet.

Újabban a szocialisták közül többen, akik egyébként lényegileg egyetértenek *Marxai*, értékelméletét nem osztot-

³⁰ „Jede dieser individuellen Arbeitskräfte ist dieselbe menschliche Arbeitskraft wie die andere, soweit sie den Charakter einer gesellschaftlichen Durchschnitts-Arbeitskraft besitzt und als solche gesellschaftliche Durchschnitts-Arbeitskraft wirkt, also in der Produktion einer Waare auch nur die im Durchschnitt nothwendige oder gesellschaftlich nothwendige Arbeitszeit braucht.” (Das Kapital. I. köt. 7. kiad. Hamburg. 1914 az 5. old.)

ták. Így p. o. *Tugan-Baranowsky*³¹ és *Christian Cornélissen*³² elvetették a munkaértékelméletet, mint a kizsákmányolás tényének magyarázatát. Mindketten az értékelméletben a határhaszonelmélet felé hajlanak és azt hangoztatják, hogy a kizsákmányolásnak nem a Marje-féle többletérték, hanem egyszerűen a magántulajdon az oka. Különösen *Tugan-Baranorosky* helytelenítette a szocialista követeléseknek a munkaérték elméletére való alapítását, mert szerinte e követeléseknek nincsen szükségük erre a kétes támaszra, hanem összeegyeztethetők a szubjektív értékelmélettel is. *W. Gelesnoff*³³* nem ment ugyan annyira, hogy egyenesen visszautasította volna a munkaértékelméletet, mégis azt hangoztatta, hogy a szocializmus összeegyeztethető az értékelés szubjektív alapon való alakulásának magyarázatával is.

Tugan-Baranorosky egészen helyesen szembeszállt azzal a felfogással is, minthogyha *Marx* értékelmélete nem volna más, mint a *Ricardo-féle* értékelmélet további kifejtése. Arra utalt ugyanis, hogy míg *Ricardo* csak azt állította, hogy a javakat a bennük fekvő munkamennyiség arányában cserélik ki, addig *Rodbertus* és *Marx* ezen túlmenőleg azt tanították, hogy minden jószágnak az értékét a benne fekvő munkamennyiség határozza meg és így a javakban fekvő munkamennyiség alkotja az érték lényegét. Egészen helyesen *Tugan-Baranomosky* viszonylagos munkaelméletnek nevezte *Ricardo* munkaelméletét, szembehelyezve azt a német szocialisták abszolút munkaértékelméletével.TM *Tugan-Baranorosky* szemében ugyanis a javakban fekvő munkamennyiség nem az értéknek, hanem csak a reálköltségnek a kifejezője. Igazi költség *Tugan-Baranorosky* magyarázata szerint csak a javak létrehozatalára fordított munka, mert csak ez az ember énjének, az emberi szervezetnek az az áldozata, amelyet a javak termelésénél hoznia kell.³⁵

E tételével *Tugan-Baranomosky* is a reálköltségek fogalmának alapjára helyezkedett, azt állítva, hogy az igazi áldozat, amelybe a javak az embernek kerülnek, csakis a munkaáldozat, tehát az a fáradtság, amelyet megszerzésükért ki kell fejtenie. Attól azonban tartózkodott, hogy ezt a reálköltséget, vagyis az ő fogalma-

³¹ Theoretische Grundlagen des Marxismus. Leipzig 1905.

³² Theorie de la valeur. Paris 1913.

³³ Grundzüge der Volkswirtschaftslehre. Deutsch herausgegeben von E. Altschul. 2. Aufl. Leipzig 1928.

³⁴ E. i. m. 159. old.

³⁵ „Unsere Arbeit ist unsere Lebenstätigkeit und der Arbeitsaufwand ist der Aufwand unseres Organismus, unseres Selbst... darum sind Arbeitskosten absolute Kosten.“ (E. i. m. 146. old.)

z-ásabau az abszolút költséget, valamilyen viszonyba hozza a inai életben felmerülő pénzköltségekkel, amelyeket ő viszonylagos költségeknek nevezett. Ezek szerinte más lapra tartoznak, mert oly pénzbeli kiadások, amelyeket a vállalkozónak a termelési tényezők megszerzésére kell fordítani. *Tugan-Baranowsky* ily módon tehát elkerülte azt, hogy a reálköltségek és a pénzköltségek között szükségszerű összefüggést állapítson meg.³⁶ Sok tekintetben hasonló álláspontot foglalt el egy nem szocialista író, *Otto Conrad* is.³⁷ Szerinte is a munka az egyedüli igaz költség, amely a termelésnél hozandó áldozatot foglalja magában. Az egyéb költségek, melyek a vállalkozásban felmerülnek, *Conrad* szerint tisztán a magántulajdoni rendszernek a következményei. A magántulajdon szerepe tehát az, hogy a termelési tényezőket elvonja a munkás szabad rendelkezésétől és ezáltal megakadályozza azt, hogy az érték az eredeti költségekhez alkalmazkodjék.

3. A haszonértékelmélet keletkezése. A legújabb időig általános volt az a vélemény, hogy *Ricardo* és / *St. Mill* tekintélyének hatása alatt a termelési költségek elmélete a múlt század első felében lényegesebb ellentmondás nélkül uralkodott. Ha azonban közelebbről betekintünk e korszak közgazdasági irodalmába, meggyőződhetünk arról, hogy e felfogás téves. Már *Malthus*, ki készségesen elismerte azt, hogy a termelési költségeknek igen lényeges befolyásuk van az értékre, kiemelte, hogy e befolyás csak közvetett, mert csupán a kínálat szabályozására vonatkozik.³⁸ Miképpen *Edwin Seligman* kimutatta,³⁹ a XIX. század első felében több angol közgazda nemcsak, hogy határozottan visszautasította a termelési költségek elméletét, hanem már az értékelmélet új alapvetésén is dolgozott. Ezek között találjuk elsősorban *Samuel Baileyt*,⁴⁰ ki szerint a javak előállítására fordított munka csak akkor határozhatná meg az értéket, ha a munka egyedüli tényezője volna a termelésnek.⁴¹ *Bailey* vissza-

³⁶ Úgy ő, mint *Cornélissen* és *Gelesnoff* erősen hangsúlyozták, hogy a mai rendben az értéket nem a munkaköltség, hanem a kapitalisztikus pénzköltség határozza meg.

³⁷ Ezt a nézetét már „Lohn und Rente” 1909. c. munkájában kifejtette és ezen épül fel „Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena, 1931.” c. könyve is, ahol a munkát nevezi az egyedüli termelő tényezőnek. (207. old.)

³⁸ *Malthus* ugyanis, miként az árról szóló fejezetünkben látni fogjuk, a kínálat és kereslet szempontjából nézte az értékelést. (Lásd: A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gyula. Bpest 1940. I. 48—80. old.)

³⁹ On some neglected British Economists. Econ. Journ. XIII. (1903.)

⁴⁰ A Critical Dissertation on the Nature, Measurement and Causes of Value. (Névtelenül.) London 1825. Újból kiadva a Series of Reprints of scarce Tracts in Economic and Political Science. No 7. London 1931.

⁴¹ „On a review of the subject it appears” — írja *Bailey* — „that

utasította azt a felfogást is, hogy a tőkeköltségeket munka-költségre lehetne visszavezetni. Az utóbbi állítás ellen fordultak *Samuel Read*⁴³ és *F. B. Hermann*⁴⁴ is. Úgy a költségelméletnek, mint pedig egyoldalú változatának, a munkaelméletnek voltak tehát már a XIX. század első felében is ellenzői. Egyébként is a munkaértékely, de az egész költségelmélet is csak a javak egy részére, t. i. az ú. n. *tetszés szerint szaporítható javakra* volt alkalmazható. Ezt, mint láttuk, maga *Ricardo* is elismerte és *Senior* erősen hangsúlyozta.⁴⁴ Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a javak összes csoportjait felölelő értékelési elv felkutatására irányuló törekvés sohasem szűnt meg.

Természetes alapnak kínálkozott erre az a soha senkitől kétségbe nem vont tény, hogy az ember a javak bírására azért vágyik, mert szükségleteinek kielégítésére alkalmasak. Valahányszor a régi árelmélet a javak keresletére utalt, az mindig erre való hivatkozással történt. Olaszországban már *Lottini*, *Bernardo Davanzati* és *Geminiano Montanari* ismételten utaltak az értéknek a szükségletkielégítéssel való kapcsolatára, *Fernando Galiani* pedig már egész határozottan látta a hasznosságnak és a javak ritkaságának az értékre gyakorolt befolyását.⁴⁸ Franciaországban már a XVIII. században *Condillac abbé* és *Turgot* ugyanerre az álláspontra helyezkedtek, míg Németországban már a XIX. század elején *Soden* gróf és *Eusebius Lotz*, *Gustav Hufeland* és különösen *Karl Thomas*, valamint *Bruno Hildebrand* az értékelés lélektani alapjaira is utaltak.

Mindezek a kísérletek azonban ugyanazon a nehézségen feneklettek meg, t. i. azon, hogy sehogy sem sikerült a javak hasznosságát azok használati értékétől elhatárolni. Ez *Condillacnak* sem sikerült, bár az érték lényegének felismerésé-

economists attempt too much. They wish to resolve all the causes of value into one and to reduce the science to a simplicity of considerations operating on the mind in the interchange of commodities". (E. i. m. 21. old.)

⁴² An Inquiry into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth, Edinburgh 1829. 1. 14—15. old.

⁴³ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. München 1832. 3. kiad. Leipzig 1924. 1. 229—231. old.

⁴⁴ Szerinte *Ricardo* tévedett, midőn azt állította, hogy a javak túlnyomó része munka által *tetszés szerint szaporítható*. Éppen ellenkezőleg áll a dolog *Senior* szerint: „the articles of wealth which do not owe the principal part of their value to the labour which has been bestowed on their respective actual production, form, in fact, the bulk of wealth, instead of a small and unimportant portion of it”. (Political Economy. 6. kiad. 24. old.)

⁴⁵ V. ö. A. *Graziani*: Storia critica della teoria del valore in Italia. Milano 1889.

hez elég közel jutott, midőn kimondotta, hogy az érték *nem a javak tulajdonsága*, hanem az a *jelentőség*, amelyet az emberek a javaknak tulajdonítanak. Az értékelésnek a javak haszna alapján való megmagyarázása nem is sikerülhetett mindaddig, amíg a szükségletkielégítés folyamatának beható elemzése hiányzott, mert csak ez tette lehetővé a javak értékének hasznuktól való megkülönböztetését. Csak ez tette nyilvánvalóvá, hogy a javak hasznossága értéküknek csak egyik tényezője, mely magában nem állapíthatja meg értéküket, mert csak azt jelenti, hogy a javak a szükségletkielégítésre általában alkalmasak, ez pedig magában véve nem elég ahhoz, hogy felhasználásukat helyesen irányítsuk.

Jevons, aki az új értékelmélet úttörői közé tartozott, *Hermann Heinrich Gossent* tekintette azon gondolatmenet megalapítójának, amely az elmélet számára a használati érték magyarázatának az útját megnyitotta. *Seligman* idevágó vizsgálataiból azonban kitűnik, hogy már a XIX. század második és harmadik évtizedében egyes angol közgazdák előkészítették az értékelmélet új irányba terelésének útját. Így p. o. *J. Craig* már 1821-ben az értéknek a javak hasznos voltából való levezetésén fáradozott⁴⁶ és *S. Bailey* a használati értéket a javak jelentőségének becslésével hozta összefüggésbe.⁴⁷ A megkezdett úton legmesszebb azonban *W. F. Lloyd* jutott, aki az értékelés egyéni gyökerét tárta fel.

William Foster Lloyd a haszon fogalmának elemzésére alapította az értékre vonatkozó fejtegetéseit. Így jutott el az emberi szükségletek alapos vizsgálatához. Minél kevesebb szükséglete van az embernek, úgy okoskodott *Lloyd*, annál gyorsabban éri el szükségleteinek telítési fokát, amelyen túl a javaknak számára nincsen többé jelentőségük. Minthogy azonban a műveltség magasabb fokán az embernek sokféle a szükséglete és a javaknak sokféle felhasználási módját ismeri, a javak bírása iránti vágy benne erősödik és a szükségletek sokszorozódásával majdnem a végtelenbe nő. A javaknak ugyanis mindaddig jelentőségük van számára, amíg valamilyen célját szolgálják. Ha általánosságban haszonról beszélünk, ezzel csak azt jelezzük, hogy a illető tárgy valamilyen szükségletünk kielégítésére alkalmas. Ez azonban a haszonnak csak elvont fogalma (abstract utility), amely nem elegendő ahhoz, hogy szükségletkielégítésünket irányítsuk. Ehhez az illető jószágnak az *adott körülmények között* jutó jelentőségét kell ismerni (special utility). Ahhoz, hogy ezt az

⁴⁶ Remarks on some Fundamental Doctrines in Political Economy. Edinburgh 1821.

⁴⁷ V. ö. e. i. m. a 180. old.

utóbbi ismerjük, azt kell vizsgálnunk, mit veszítenénk azzal, ha nem az illető tárgyról általában, hanem annak csak egy *adott mennyiségéről* kellene lemondanunk. Csakis ez szolgálhat ugyanis zsinórmértékül abban, hogy miképp használjuk a javakat. Ezen az alapon függ össze az érték a haszonnal, mert nyilvánvaló, hogy valamely jószágból az első egységnek szükségletkielégítésünk szempontjából való jelentősége nagyobb, mint a másodiké, és így tovább. Éppen ezért az értékelés az emberi elmének egy állapotát jelzi, amely összefügg azzal a határnál, ahol a még kielégített és a már kielégítetlenül maradó szükséglet között kell választani. E megállapítással miként látjuk, *Lloyd* a szükségletek elemzéséből az értékelésnek azt a magyarázatát szűrte le, amelyet *szubjektív értékelméletnek* nevezünk, mert már tisztán látta a haszon és az érték közötti különbséget és azt, hogy az értékelés mindig a javak egy adott mennyiségére vonatkozik.⁴⁸

Lloyd-al egyidejűleg úgy Angliában, mint Franciaországban egyes közgazdák hasonló eredményre jutottak, ha ezt nem is fejtette ki mindegyikük oly tisztán, mint *Lloyd*. Így *Mountfort Longfield* teljesen tisztában volt az értékelés egyéni alapjaival,⁴⁹ hasonlóképpen *Senior* is, bár az utóbbi inkább futólag, érintette azt a tényt, hogy a javak használata által nyújtott élvezet azok mennyiségével csökken.⁵⁰ Miiként említettük, Franciaországban már *Condillac*⁵¹ tisztán látta azt, hogy az értékelés az egyének ítélete a javaknak számukra való jelentőségéről.⁵² Bár *Say* is hangsúlyozta, hogy

⁴⁸ A Lecture on the Notion of Value as distinguishable not only from Utility, but also from Value in Exchange. Delivered before the University of Oxford in Michaelmas Term. 1833. *Lloyd* ezen értekezését *F. R. Harrod Lloyd* életrajzi adataival együtt leközölte az *Economic Journal Economic History* 2. sz. füzetében 1927. máj. L. 169—182. old.

⁴⁹ *Lectures on Political Economy*. Dublin 1834. L. VI. fejezet.

⁵⁰ „Not only are there limits to the pleasure which commodities of a given class can afford, but the pleasure diminishes in a rapidly increasing ratio long before those limits are reached.” (*Political Economy*. 6. ed. London, 1872. I. 12. old.)

⁵¹ *Le Commerce et le Gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*. 1776. *Oeuvres Complètes de Condillac*. Tome IV. Paris, 1789. Alábbi idézeteink *Condillac* munkáinak a gyűjteményéből valók.

⁵² „Il faut donc se souvenir” — mondja *Condillac* — „que, quoique les choses n'aient une valeur que parce qu'elles ont des qualités qui les rendent propres à nos usages, elles, n'auront point de valeur pour nous, si nous ne jugeons pas qu'elles ont en effet ces qualités. Leur valeur est donc principalement dans le jugement que nous portons de leur utilité; et elles n'en ont plus ou moins que parce que nous les jugeons plus ou moins utiles, ou qu'avec la même utilité nous les jugeons plus rares ou plus abondantes.” *É. i. m.* 18. old.

az értékelés alapja a javak haszna,⁵³ mégis figyelme erről elterelődött a csereérték felé.⁵⁴ Ezért súlyos megrovásban részesült is *Auguste Walras*, *Léon Walras* atyja részéről,⁵⁵ ki már tisztán látta a haszon és az érték közötti különbséget. A haszon, úgy okoskodott *A. Walras*, csak akkor lehetne az értéknek a forrása, ha az érték a haszonnal arányosan alakulna.⁵⁶ Minthogy azonban ez nincs így, valamilyen másik tényezőnek is befolyással kell lennie az értékre, és ez nem lehet más, mint a javak ritkasága (rareté).⁵⁷ Miképp *Auguste Walras*, úgy *Augustin Cournot*⁵⁸ és *Etienne Juvenal Dupuit*⁵⁹ is megértették már a használati értéknek egyéni mivoltát és egyidejűleg egy német közgazda, *Karl Thomas*⁶⁰ is hasonló megállapításra jutott.

Az a nem csekély számú kísérlet, amely az értékelés egyéni természetének megértése irányában történt, természetesen nem szállíthatja le *Gossen* érdemét, aki elődeitől függetlenül fejtette ki az értékelés alanyi alapjaira vonatkozó gondolatait és foglalta össze azokat oly tételekben, melyek a szükségletkielégítés folyamatát élesen megvilágítják.⁶¹

⁵³ Cours complet d'économie politique. 2. kiad. Horace Say által sajtó alá rendezve. Paris 1840. 1. 80. old. (Többi idézeteink is e kiadásból valók.)

⁵⁴ U. o. 82. old.

⁵⁵ *Walras* azt írja *SayrSĪ*: „il est venu se jeter dans les bras de l'école anglaise”. (*August hairas*: De la nature de la richesse et de l'origine de la valeur. Pirou előszavával újból kiadva Paris 1939. Függelék 336. old.)

⁵⁶ *Auguste Walras* az értékelés kérdésével az előbbi jegyzetben említett munkájában foglalkozott, mely Parisban jelent meg 1831-ben. Itt a következőket írja: „Si l'utilité était la cause de la valeur, il faudrait que l'effet se proportionnât à la cause, et que la cause augmentant l'effet augmantât avec elle.” (172. old. az 1938. évi kiadásban.) E kiadásban bentfoglaltatik *A. Walras*: „De la valeur de la richesse et de l'origine de la valeur” című értekezése melyet 1931. jún. 2-án olvasott fel a Société d'Agriculture, Sciences, Arts et Belles-Lettres du département de l'Eureben, továbbá a „Mémoire sur l'origine de la valeur d'échange ou Exposition critique et réfutation des opinions les plus accréditées chez les économistes, sur cette question” című érdekes értekezése, melyet az Académie des Sciences Morales et Politiques 1849. szept. 15-i ülésében terjesztett elő.

⁵⁷ „La valeur se proportionnera à la rareté, et par cela même à l'utilité considérée dans son intensité. Tel est le sens dans lequel l'utilité pent servir de mesure à la valeur.”* (E. i. m. 177. old.)

⁵⁸ Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses. Paris 1838.

⁵⁹ De la mesure de l'utilité des travaux publics (Annales des Ponts et Chaussées 2. série 1844 semestre a 332—375. old.)

⁶⁰ Theorie des Verkehrs. 1841.

⁶¹ Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regelung für menschliches Handeln. Braunschweig, 1854.

Gossen első tétele ugyanabban a gondolatmenetben mozog, melyet már *W. F. Lloyd* vázolt. A szükségletek kielégítésének, mint telítési folyamatnak elemzése után ugyanazon jószág több egységének folyamatos élvezésére vonatkozólag a *csökkenő haszon törvényét* állítja fel, melynek *Wieser* később a *Gossen-féle törvény* nevet adta.

Gossen azonban nem állt meg, mint elődei, a csökkenő haszon törvényének megállapításánál és annak hangsúlyozásánál, hogy a jószágkészlet által még megengedett szükségletkielégítés döntő az értékelésre nézve. Ő ugyanis kiterjesztette figyelmét arra is, hogy az emberi szükségletek nincsenek egymástól elszigetelve, hanem egymás mellett mintegy egymással versengve lépnek fel. Ha tehát — okoskodott *Gossen* — valamely jószág többféle szükséglet kielégítésére alkalmas, akkor annak készletét különböző felhasználási módjai között úgy kell megosztani, hogy a szükségletek minden neménél egyenlő kielégülési fokot érzünk el. Ezzel *Gossen* az új értékelméletnek a második pillérét rakta le, kimondva, hogy *szükségletkielégítésünk maximumát akkor érzük el, ha minden szükségletünket lehetőleg ugyanazon telítési fokig elégítjük ki.*

Téves tehát egyszerűen a *Gossen-féle törvényről* szólni, mert a csökkenő haszon törvényével egyenlő jelentőségű *Gossen* második megállapítása, t. i. a szükségletkielégítésnek a különböző szükségletekben egyenlő telítési fok elérésére való törekvés. *Gossen* e második, tételét *Lexis* a második *Gossen-féle törvénynek* nevezte.⁶⁸

Második tételének felállításával *Gossen* egy nagy horderejű gondolatot vetett fel, mely, mint látni fogjuk, nemcsak az érték, hanem az árelméletre is döntő befolyást gyakorolt. Azzal ugyanis, hogy szakított az egyes szükségletek egymástól elszigetelt vizsgálatával, arra hívta fel a figyelmet, hogy egész értékelésünk szervesen összefügg és az egyes javak értékelésénél is mindig a szükségletkielégítés egészére vagyunk tekintettel. Amíg az értékelmélet ezt figyelmen kívül hagyja, az életnek azt a fontos tényét mellőzi, hogy a különböző javak élvezése nem független egymástól, mert eltekintve attól, hogy mindenkinek életmódja a javak élvezése-

⁶² *Neubauer Gyula* egy harmadik *Gossen-féle törvényről* is beszél (lásd: A „Határhaszonelmélet bírálata” Pécs, 1927. a 25. oldalon). Szerinte a harmadik *Gossen-féle törvény* így hangzik: „Egy és ugyanannak a jószágnak különböző egységei egyazon ember számára igen különböző, mégpedig fokozatosan csökkenő értékűek és egyazon ember számára csak egy jószágnak bizonyos mennyisége értékes, melynek minden további szaporodása értéktelen.” *Gossen* e harmadik megállapítása azonban voltaképpen első tételének kiegészítő része, mert csak újból körülírja a csökkenő haszon törvényét.

tének összehangolása, vannak bizonyos javak, amelyek csak együttesen élvezhetők, vagy legalább is együttesen élvezve nagyobb kielégülést nyújtanak, mint magukban használva (*komplementáris javak*),

Gossen más irányban is túlszárnyalta elődeit. Nevezetesen igyekezett tételeire vonatkozólag a praemissákat is pontosan megállapítani. A csökkenő haszon törvényét a szükségletkielégítés természete indokolja, amely, miként már elődei is megállapították, telítési folyamat, amely a szükséglet fokozatos megszűnését vonja maga után. *Gossen* ennek kifejtése kapcsán arra is világosan rámutatott, hogy a szükségletek különböző sürgősségi fokokban jelentkeznek, amelyeken keresztülhaladunk akkor, ha egymásután élvezzük a javak rendelkezésünkre álló egységeit. Az egyenletes haszon-színvonalra törekvés indokát is megjelölte, utalva a javak oszthatóságára és arra, hogy szükségletkielégítésünk legmagasabb fokra emelése csakis akkor érhető el, ha egyes szükségleteinket nem tekintjük elszigeteltségükben, hanem a javak használatánál minden szükségletünkre tekintettel vagyunk.

Miképpen angol és francia elődei elszigetelten maradtak nézeteikkel, éppen úgy hazájában *Gossen* fejtegetései sem részesültek figyelemben. Ezen egyébként nem is csodálkozhatunk, mert Németországban a hedonista elv kevés visszhangra talált. Könyvének mellőzése *Gossent* annyira elkedvetlenítette, hogy visszavonta munkáját a piacról. Egy angol tudós, *Stanley Jevons* volt az, aki *Gossen* nevét világszerte ismertté *iette*. Maga *Jevons*, ki egy 1862-ben a „British Association” elé terjesztett értekezésében *Gossen* elméletéhez hasonló gondolatokat fejtett ki,⁶³ csak *Kautz Gyulána*L. a közgazdaságtan történetéről írt munkája kapcsán lett figyelmessé *Gossenre*.⁶⁴ Gondolatmenetét azután *Jevons* rendszeres munkájában továbbfűzte és elismerte annak *Gossenével* lényegében azonos voltát.⁶⁵ Rövidesen Ausztriában is jelent-

⁶³ Notice of a General Mathematical Theory of Political Economy. (Addresses and Papers of the British Assotiation. 1862.)

⁶⁴ The Theory of Political Economy 1879-ben megjelent második kiadásának előszavában *Jevons* elmondja, hogy *Adamson tette* őt figyelmessé *Kautz Gyula* „Theorie und Geschichte der Nationalökonomie 1858—60.” c. könyvére, mely *Gossen* elméletét röviden ismerteti. Mindenesetre nagy dicsősége *Kautz Gyulának*, hogy nem mellőzte hallgatással *Gossen* munkáját, midőn saját hazájában *Roscher* a német közgazdaságtan történetét írva meg, nem vett arról tudomást.

⁶⁵ L. az említett előszót *Jeoons* Theory of Political Economy. 3. kiadásában (1888.), hol ezt írja: „From this statement it is quite apparent that *Gossen* has completely anticipated me as regards the general principles and method of the theory of Economics.” (XXXIV. old.)

kezett az új gondolatmenet, ahol azt *Carl Menger* — függetlenül *Jevons*tól — ugyanabban az évben fejtette ki,⁶⁶ melyben *Jevons* rendszeres munkája megjelent. Néhány évvel ezután (1874-ben) *Léon Walras* — szintén önállóan — a francia irodalomba vezette be az értékelmélet új fogalmazását, amely az érték fogalmát a haszon fogalmára támasztva fejtette ki. Ily módon tehát három különböző országban három egymással akkor érintkezésben nem lévő tudós lépett elő rövid időn belül az értékelméletnek új alapokra fektetésével.

Miután tisztázást nyert az a kérdés, hogy mily módon lesz a javak haszna az értékelés alapja, már csak az volt hátra, hogy a haszonnak az a foka külön megjelöltessék, mely döntő az értékelésre nézve. Ezt a hiányt elsőnek *Jevons* pótolta, amidőn az egyén rendelkezésére álló készlet utolsó egységének hasznát *határhaszonnak* (final degree of utility) nevezte el. Később az angol irodalomban a *Wicksteed* által átvett „marginal utility” kifejezés terjedt el. *Walras* ugyanezt a fogalmat a ritkaság (rareté) fogalmával azonosította, míg *Mengernek* nem volt külön elnevezése az utolsó egység hasznára vonatkozólag. A német „Grenznutzen” elnevezést *Wieser* vezette be. Minthogy az egész okoskodás a határhaszon fogalma körül csoportosult, az új értékelméletet *határhaszon-elméletnek* nevezték el.⁶⁷

Azzal az indokolással, hogy a hasznos az ártalmasnak ellentéte, *Pareto* nem tudott avval megbarátkozni, hogy a kívánatos hasznosnak nevezzük és ezért a haszon helyett az „ophélimité” kifejezést ajánlotta. Kívánatos ugyanis az egyén számára olyan valami is lehet, ami számára nem igazán hasznos, p. o. a szesz, mely szervezetének árthat. Új kifejezésével élve *Pareto* „ophélimité élémentaire”-nek nevezte a határhasznot⁶⁸ és a határhasznok kiegyenlítésével kapcsolatban „ophélimité élémentaire pondérée”-roi szólt.⁶⁹

⁶⁶ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien 1871 a 87—114. old. V. ö. különösen 98—99. old.

⁶⁷ A határhaszonelmélet áttekintését nyújtják: *Heller Farkas*: A határhaszon elmélete. Budapest 1904. — *Neubauer Gyula*: A határhaszonelmélet bírálata. Pécs, 1927. — *Weinberger*: Die Grenznutzenschule. Halberstadt, 1926. — *K. Wicksell*: Vorlesungen über Nationalökonomie auf Grund des Marginalprinzips. I. köt. Jena 1913. — *L. V. Birch*: The Theory of Marginal Utility. London, 1922. *P. E. Taviani*: Il concetto di utilità e la teoria economica. Milano, 1938.

⁶⁸ „L'Ophélimité élémentaire est le final degree of utility de Jevons.” (Cours d'économie politique Lausanne, 1896. I. köt. 10. old.)

⁶⁹ „Si nous appelons ophélimité élémentaire pondérée Γ ophélimité élémentaire divisée par le prix de la marchandise, nous dirons: *Les ophélimité s élémentaires pondérées sont égales.* (U. o. 21. old., amivel *Pareto* a második Gossen-féle törvényt fejezte ki.)

4. A határhaszonelmélet. Az új értékelmélet oly kérdést oldott meg, melynek megfejtésén rég óta sikertelenül fáradoztak a közgazdák: megvilágította *a javak haszna és azok értéke közötti összefüggést*. Ezzel tisztázódott az a kérdés is, hogy a javak ritkasága, vagyis mennyiségük korlátolt volta hogyan befolyásolja értéküket. A klasszikus értékelmélet is látta, hogy a javak korlátolt mennyiségben rendelkezésre állása feltétele értékes voltuknak, de abból kiindulva, hogy a javak nagy része munka által tetszés szerint szaporítható, *Ricardo* a munkaérték elvéhez jutott. Már *Senior* kimutatta ennek hibás voltát,⁷⁰ de csak a határhaszonelméletnek sikerült e tényezőnek oly módon való figyelembevételével, hogy annak valódi természete, mint az érték alapvető tényezője kidomborodjék. Mindennek, miként láttuk, feltétele volt a szükségletek tanának kiépítése, valamint annak felismerése, hogy az értékelés lényegében *egyéni* folyamat, amely mindig egy *adott helyzetre* vonatkozik.

Sokkal több rejlett ennek felismerése mögött, mint első pillanatra látszik. Az értékelés egyéni természetének megvilágítása ugyanis nemcsak azt a kérdést oldotta meg, melynek megfejtése körül a tudomány évszázadokon keresztül hiába fáradozott, hogy t. i. az értékelés miképpen függ össze a javak hasznával, hanem a határhaszonelmélet a gazdaság gyökeréig hatolt elő akkor, amidőn megmutatta, hogy a javak értékelésének kell irányítania az ember gazdasági elhatározásait. A régi, csupán a csereértékkel foglalkozó értékelméletben ez teljesen hiányzott, mert szemei előtt mindig csak az a kérdés lebegett, hogy mi határozza meg a javak egymás közötti kicserélési arányát. Ily módon a régi objektív értékelmélet inkább ár-, mint értékelmélet volt.

Nem kevésbé fontos tényre mutatott rá a határhaszonelmélet, amidőn kifejtette, hogy *a szükségletkielégítés tervszerű irányítása a szükségletkielégítés határainak a rendelkezésünkre álló eszközök számbavétele alapján való meghatározásában áll*. A szükségletkielégítés határa az, ahol a gazdálkodásra vonatkozó döntő elhatározások történnek. A gazdálkodás ugyanis a szükségletkielégítés és az erre ren-

⁷⁰ „It has lately been a general opinion that the bulk of commodities is produced under circumstances of equal competition... Now, it is clear that the production in which no appropriated natural agent has concurred is the only production which has been made under circumstances of perfectly equal competition. And how few are the commodities of which the production has in no stage been assisted by peculiar advantages of soil, or situation, or by extraordinary talent of body or mind, or by processes generally unknown, or protected by law from imitation!” (Political Economy. 6. kiad. London, 1872. a 102—103. old.)

delkezésünkre álló eszközök közötti összhangnak oly módon való biztosítása, hogy eszközeinket a legcélszerűbb módon, tehát az elérhető legmagasabb haszon elérésére használjuk fel; ezt pedig csak úgy érhetjük el, hogy gondosan mérlegeljük azt, hogy az egyes szükségletek Melegítésében — szükségleteink és eszközeink gondos egybevetése után — meddig mehetünk. Ezzel a határhaszoniskola magának a gazdaságnak a lényegére világított rá és oly kiindulási pontot talált, mely messze az értékelméleten túl érezte hatását.

Az új értékelmélet erős támaszt nyert a gazdálkodásra vonatkozólag a XVIII. századtól kedve előtérbe lépő felfogásban, mely szerint a gazdasági cselekvés az élvezet és áldozat mérlegelésén nyugszik. A határhaszonelmélet kiindulási pontja teljes összhangban volt a *hedonista elvével*, vagyis azazal a megállapítással, hogy az embert cselekvésében az élvezetre való törekvés vezeti és az élvezet megszerzésére csak oly áldozatot hajlandó magára venni, amely kisebb annál az élvezetnél, melyet vele magának szerezhet. E nézőpontból tekintve hiányosnak kellett feltűnnie minden oly magyarázatnak, mely, mint a költségelmélet különböző változataiban, csak az áldozatra volt tekintettel és nem hozta azt közvetlen kapcsolatba a vele megszerezhető élvezettel, holott ez a végső célja a gazdasági cselekvésnek.

A határhaszoniskola azonban nemcsak a szükségletek tanának volt megalapítója, hanem a jószágok elméletében is nagy lépést jelentett. A klasszikus elméletnek a tetszés szerint szaporítható és ritkasági javak között felállított megkülönböztetését mellőzve a *fogyasztási* és *termelési javak* közötti alapvető megkülönböztetést helyezte előtérbe és előkészítette az útját az *egymást kiegészítő* (komplementáris) javak és az *egymással versenyző* vagyis egymás helyettesítésére alkalmas javak megkülönböztetésének, mely, mint látni fogjuk, az elmélet további kifejtésében jelentékeny szerephez jutott.

Megszoktuk a határhaszonelmületről, mint egységes elmületről beszélni. Ez azonban csak annyiban jogosult, amennyiben az értékek mindazok a magyarázatai, amelyek itt szóbajönnek, ugyanazon gondolon épülnek fel, t. i. azon, hogy az értékelés teljesen egyéni folyamat, amely a csökkenő haszon törvénye alapján folyik le. E gondolon további kifejtése azonban egyrésztől *Jevons* és *Walras*, másrésztől pedig *Menger* követői által egymástól függetlenül történt, úgy, hogy a határhaszoniskola két változatban fejlődött.

Az egyik az, amely megalapítóit követve a matematikai alapon való okoskodás felé hajlik (*matematikai iskola*), a másikkak jellegét pedig főképpen a lélektani mozzanatoknak az

értékelésben való előtérbe helyezése adja meg (*lélektani iskola*). Az utóbbinak alapvető formája a *bécsi*, vagy *osztrák iskola*, míg második változata, az *amerikai lélektani iskola*, lélektani megalapozása mellett is bizonyos érintkezést mutat a matematikai iskolával. Ezzel szemben az osztrák iskola a legújabb időkig egészen elszigetelten maradt a határhaszonelmélet matematikai ágától, és csak újabban találta meg avval az érintkezést, mely *Schumpeter* kezdeményezésére indult meg,⁷¹ de teljes sikerre még nem vezetett. Ennek okait könnyen megérthetjük, ha a két irány kiindulási pontjait közelebbről vizsgáljuk.

A matematikai iskola egészen a hedonista elv gondolkörében mozog. Alapja a gazdaságnak az az elgondolása, mely szerint a gazdálkodó egyén az élvezet és az érte hozandó áldozat *kiegyensúlyozására* törekszik, addig folytatva a javak megszerzéséért való fáradozását, míg az elért haszon megéri az áldozatot. A határhaszonelmélet e változatában tehát nem kizárólag a haszonról van szó, hanem ennek az érte hozandó áldozattal való egybevetéséről. úgy *Gossen*, mint *Jevons* és *Walras* a haszon és az áldozat mérlegelésében látják a gazdasági folyamat lényegét úgy, hogy az áldozat éppen úgy jellemzőnek látszik az érték mértékére nézve, mint a haszon.

A matematikai iskolának, mint a gazdasági egyensúly elméletének másik sarkalatos pontja a határhasznok kiegyenlítődének tótele, vagyis a második *Gossen-féle* törvény. Már *Gossen* tisztán látta, hogy a határhasznok kiegyenlítődének nemcsak a javak oszthatósága és többféle célra felhasználhatósága a feltétele, hanem az is, hogy a hasznokat egy közös egységben fejezhessük ki. Ennek lehetőségét a pénz használata adja meg,⁷² és így a határhasznoknak különböző szükségleteinkre vonatkozó kiegyenlítése azt jelenti, hogy az egyes szükségleti cikkekre küldött utolsó pénzegység egyenlő kielégítést nyújt szükségletkielégítésünk minden ágában. *Jevons* azt vizsgálva, hogy egy magában álló egyén miképpen

⁷¹ *Schumpeter* idevágó nézeteit: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Leipzig 1908. című munkájában fejtette ki. Egyeztetési kísérletének követője *Oskar Morgenstern*: „Die drei Typen der Theorie des subjektiven Wertes” című értekezésében. (Schriften des Vereins für Sozialpol. 183/1. köt. München—Leipzig 1931. I. 1—42. old. A bécsi és a matematikai iskola álláspontjának összehasonlítására vonatkozólag lásd *H. Bayer*: „Lausanner und österreichische Schule der Nationalökonomie.” (Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft. 76. köt. (1929.) 491—512. old.) és *E. Quittner Bertolasi*: „Die Stellung der Lausanner Schule in der Grenznutzenlehre.” (Archiv f. Sozialwiss. und Sozialpol. 64. köt. (1930.) 16—44. old.)

⁷² *L. Gossen* e. i. m. a 93—94. old.

osztja fel jószágkészletét különböző szükségletei között, kevésbé óvatosan fejezte még ki a *határhasznok kiegyenlítő-désének* tételét,⁷³ de már *Irving Fisher* világosan a pénzértékben mért határhasznok kiegyenlítéséről szólt⁷⁴ és ugyanezt tette *Marshall* is.⁷⁵ A határhasznok kiegyenlítése tehát a pénzen keresztül történik oly módon, hogy az egyes szükségleti ágakban elért hasznok pénzbeli értéke egyenlő. E megállapítás visszatükrözi a matematikai iskola alaptételét is, mely szerint a gazdálkodás mindig az elért haszon (a határhaszon) és a hasonló áldozat (az elérésére elköltött pénzmenyiség) összemérése.

Ily módon a határhasznok iskola matematikai ága mindig az egyén szükségletkielégítésének szerves összefüggését tartotta szem előtt, hangsúlyozva, hogy az egyes szükségletek kielégítése a szükségletkielégítés egészét szem előtt tartva, tehát az összes szükségletekre való figyelemmel történik. E gondolat további kifejtésében *Auspitz* és *Lieben élvezeti görbék*et szerkesztettek (Lebensgenusskurve)⁷⁶ *Edgeworth* és *Irving Fisher* pedig az *összhasznfüggvény* fogalmát vezették be az elméletbe,⁷⁷ melynek részleges leszármazottai az egyes haszongörbék. Ezzel az az alapvető fontosságú tény nyert megvilágítást, hogy az egyes javakból fogyasztott mennyiség és annak haszna nem csupán a szóbanforgó jószág szükséglettelítési folyamatától függ, hanem függvénye az illető egyén gazdasági helyzetének megfelelően a többi javakból fogyasztható mennyiségeknek is.

A határhasznonak és az összhaszonnak egymáshoz való viszonya a matematikai iskola megvilágításában egyszerű megoldást nyert. Már *Gossen* és *Jeons* eldöntötték ezt a kér-

⁷³ „... when the person remains satisfied with the distribution he has made, it follows that no alteration would yield him more pleasure, which amounts to saying that an increment of commodity would yield exactly as much utility in one use as in another.” (E. i. m 59. old.)

⁷⁴ „A consumer will so arrange his consumption that the marginal utility per dollars's worth of each commodity shall be the same.” (Mathematical Investigation into the Theory of Value. 1892. 1. 32. old.)

⁷⁵ „... in a money-economy management is shown by so adjusting the margins of suspense on each line of expenditure that the marginal utility of a shilling's worth of goods on each line shall be the same”. (Principles of Economics. 8. kiad. 1925. 1. 118. old.)

⁷⁶ Untersuchungen über die Theorie des Preises. Leipzig 1889. Lásd különösen a II—IV. részt.

⁷⁷ *Edgeworth* volt az első, aki 1889-ben a British Association F. osztályában tartott elnöki megnyitójában hangsúlyozta azt, hogy egy ország határhaszna nem csupán a belőle fogyasztott jószágmenyiségnek, hanem egyúttal a más javakból fogyasztott mennyiségeknek is függvénye. (Lásd: On the application of mathematics to Political Economy. Papers relating to Political Economy. II. köt. London 1925. 296—297. o.)

dést abban az értelemben, hogy egy jószágkészlet *összhasznú* nem a határhaszontól, hanem az egyes jószágegységek hasznainak összegétől függ.⁷⁸ Míg tehát a határhaszon a már meglévő jószágmennyiség és a hozzánövekvő utolsó egység közötti viszonyt fejezi ki, addig az összhaszon az összes jószág-egységek által nyújtott hasznok összegezéséből adódik. Ily módon a csökkenő haszon törvénye könnyen összeegyeztethető volt az összhaszonnak az élvezett egységek számával való növekedésével, mert világosan adódott az a következtetés, hogy a valamely jószágkészlethez hozzánövekvő mennyiségek növelik ugyan az összhasznot, de csak csökkenő arányban. E megállapításnak nem kis jelentősége volt, mert visszatartotta az elmélet híveit attól a túlzástól, hogy a szükségletkielégítés összes tényeit a határhaszon szempontjából nézzék, holott a gazdálkodás végeredményben az elért összhaszon növelését tartja szem előtt és a határhaszon alapján való értékelés csak ennek eszköze. Ezt fejezi ki a második Gosse-féle tétel is.

Az osztrák iskola, amint ezt *Hans Mayer*, ki *Wieser* halála után feje lett, hangsúlyozza, az érték keletkezésének megmagyarázására helyezi a súlyt, tehát az érték genetikus magyarázatát kívánja adni. Az értékelés lélektani vonatkozása került ezzel a bécsi iskola fejtegetéseinek középpontjába, mi által okfejtése egészen más irányba terelődött, mint a matematikai iskoláé. Míg ugyanis az utóbbi a határhaszon fogalmának alapvető jelentőségét a gazdasági egyensúly megmagyarázásában látta, addig az osztrák iskola számára a határhaszon fogalma nemcsak az elmélet alapja, hanem annak egyúttal központi fogalma is lett, abban az értelemben, hogy az értékeléssel kapcsolatos tünetenyeket mind közvetlenül a határhaszon fogalmából igyekezett megmagyarázni. Ilyképpen az osztrák iskolában elsősorban az értékelés alakí természetű és lélektani jellege lett az uralkodó szempont és elsősorban az domborodott ki, hogy az értéknek azt a jelentőséget kell kifejezni, amelyet bizonyos adott esetben az illető jószágnak tulajdonítunk. Az értékelés egyéni jellegét hangsúlyozva, az osztrák iskola legszívesebben Robinson életéből vette példáit, mert a zárt gazdaság elszigeteltségében jut leginkább kifejezésre az értékelésnek tisztán egyéni természete.

Az osztrák iskola érdeklődését részben a klasszikus

⁷⁸ *Jevons* a határhasznot oly differenciálhányadosként határozta meg, mely a haszonnövedék és a jószágmennyiség növedéke közötti viszonyt fejezi ki. (Theory of Political Economy. 3. kiad. 51. old.) Ennek megfelelően az összhaszon az egyes haszonnövedékek integrálja.

értékelmélet bírálata, részben pedig a határhaszon szerinti értékelés eszméiének adott esetekre való alkalmazása kötötte le. Különösen két kérdés foglalkoztatta: a termelési javak értékelése és a készletek értékelése.⁷⁹

A határhasznok kiegyenlítődésének törvényét a bécsi iskola visszautasította. Kevés rokonszenvet érezve a matematikai iránnyal, már *Wieser* felhozta vele szemben azt, hogy a helybeli adottságok erősen befolyásolják a szükséglet-kielégítést, bőségesebb kielégítést engedve bizonyos szükségleteknek ott, ahol az illető jószág gyakori és könnyen megszerezhető, másrészt pedig arra hivatkozott, hogy az egyes haszonskálák különböző alkatúak és ez nem engedi meg azt, hogy minden szükségletünket egyenlő telítettségi fokig elégtűk ki. *Wiesernek* az első érve egyáltalában nem érinti a határhasznok kiegyenlítődésének törvényét, mert a javak különböző hozzáférhetőségére utal. Komolyabb ellenérv a szükségleti skálák egyenlőtlensége, mely a határhasznok *pontos* kiegyenlítődésének valóban útjában áll. De a *Wieser* részéről javasolt fogalom, az általános *használati határ* (allgemeine Nutzungsgrenze)⁸¹ mégis lényegileg egyezik a határhasznok kiegyenlítődésének tételével. *Wieserhez* hasonlóan *Lexis*⁸² és *Bilimovic*⁸³ is azzal érveltek, hogy az emberi szükségletek nem jelentkeznek oly pontossággal öntudatunkban, hogy kielégítésükben teljes kiegyenlítődésről lehetne szó. Legélesebben *Hans Mayer* foglalt állást a határhasznok kiegyenlítődésének gondolata ellen. Szerinte a kiegyenlítődés csak úgy volna megvalósítható, ha összes szükségleteinket, összes fokozatainkban folytonosan egymás mellé állítanék, vagyis szinkronizálnók; ez szerinte márcsak azért sem lehetséges, mert a különböző javak egységeinek fogyasztásában azok élvezetének egymásutánja sem közömbös.⁸⁴

Végigtekintve azokon az érveken, amelyek alapján az osztrák iskola visszautasította a határhasznok kiegyenlítődésének tételét, álláspontját nehéz megérteni. Közelebbről vizs-

⁷⁹ *Wieser* más helyen azonban az egyensúlyi elmélet bizonyos előnyét is elismerte. (V. ö. *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. 2. kiad. Tübingen, 1924. a 125. old.)

⁸⁰ E. i. m. a 40—41. old.

⁸¹ „Die allgemeine Nutzungsgrenze soll so gezogen werden, daß sie möglichst viele Nutzungsgrade einschließt für alle enger gespannten Bedürfnisse soll volle Sättigung erreicht werden.” (U. o. 41. old.)

⁸² *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. Berlin, 1913. a 32. old.

⁸³ V. ö. *Ragnar Frisch* munkájáról írt bírálatát. (*Zeitsch. f. Nationalök.* IV. köt. 1933. a 181. old.)

⁸⁴ V. ö. *Der Erkenntniswert der funktionellen Preistheorie*. (*Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*. II. köt. Wien 1932. a 170—180. old. különösen a 175—176. old.)

gálva a kérdést, érvei csak a szóban forgó elv teljes pontossággal való érvényesülését érintik, nem pedig magát az elvet.⁸⁵ Az az elv ugyanis, amelyet a határhasznok kiegyenlítődsének tétele tartalmaz, semmi más, mint a gazdaság egységes lefolyásának elve, amely pedig az egész határhaszn elmélet alapkiindulási pontja. A kiegyenlítőds csak azt jelenti, hogy az egyes szükségletek kielégítése nem történik a szükségletek összességére való tekintet nélkül. Ezt pedig lényegileg az osztrák iskola sem kívánja kétségbe vonni. Viszont a matematikai irány képviselői sem állítottak többet, mint azt, hogy a határhasznok kiegyenlítődsére meg van az irányzat. A szükségleti skálák felépítésében kétségtelenül meglévő egyenlőtlenségek létezését e tétel távolról sem tagadja és teljesen tisztában van azzal is, hogy a szükségletkielégítésnek az egész vonalon egy színvonalra hozatala csupán egy messzenenőleg osztható és teljesen egynemű egység segítségével lehetséges. Ezért emelték ki összes képviselői a pénznek a szerepét e téren. A tétel ellenzői erre többnyire nincsenek figyelemmel, pedig a matematikai irány hívei a pénzbeli jövedelem felhasználására vonatkoztatják a határhasznok kiegyenlítődsének törvényét. Hogy a törekvés az összes szükségleteknek egy egységes színvonal elérésére meg van, nem jelent semmi mást, mint azt, amit *Gossen* második tételében kifejezett. Ezért *Lexis*, ki mint láttuk, maga sem fogadta el a határhasznok kiegyenlítődsének tételét, nem zárkózott el annak elismerése elől, hogy logikai szempontból az helytálló.⁸⁶

A második lényeges eltérés az osztrák iskola és a matematikai irány között az összhaszn kérdésével kapcsolatos. A bécsi iskola magát a kérdést is másképpen vetette fel. Nem a határhaszn és az összhaszn viszonyára fordította a figyelmet, hanem azt kérdezte, hogy miképpen alakul egy adott *jószágkészlet* értéke. A válasz, amelyet az osztrák iskola vezetői e kérdésre adtak, nem volt egyértelmű. *Böhm-Bawerk* a matematikai iskolához hasonlóan oldotta meg a kérdést, t. i. úgy, hogy egy adott jószágkészlet haszna egyenlő az egyes egységek hasznának összegével. E megoldás ellen *Wieser*nek az volt a kifogása, hogy a határhaszonnak a szerepé-

⁸⁵ Maga *H. Mayer* is elismeri a tétel alap gondolatának helyes voltát következő kijelentésébeijb: „Wenn... einige neuere Theoretiker sagen, der Grenznutzen eines Gutes sei eine partielle Abgeleitete der Gesamtnutzenfunktion des ganzen verfügbaren Vorrates der verschiedenen Guter, so haben sie damit zweifellos recht.” (176. old.) Csak túl általánosnak találja ezt a kijelentést.

⁸⁶ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Leipzig—Berlin 1913. L. 32. old.

vei nem számol. *Wieser* szerint egy jószágkészlet összhasznát úgy kapjuk meg, ha egységeinek számát megszorozzuk a határhaszonnal.⁸⁷ Indokolásul arra hivatkozott, hogy a jószágkészlet egyenlő és egymást helyettesíthető egységekből áll, ennél fogva egyik egységnek sem lehet a másiktól eltérő értéke. Ha pedig ez így van, akkor csakis a határhaszon lehet irányadó az érték megállapításánál oly módon, hogy a készlet haszna annyszorosa a határhaszonnak, ahány egységből áll a készlet.⁸⁸

Wieser álláspontját csak kevesen osztották. Hozzája csatlakozott *Zuckerlandl*, míg *O. Kraus*, *Schumpeter*, *Mises*, *F. X. Weiss*, *K. Engländer* és *E. Broda* a *Bohm-Bawerk-Éle* megoldás felé hajlottak. Az ellentét sokáig kiegyenlíthetetlennek látszott, míg végre *Hans Mayer*nek sikerült azt áthidalni.

H. Mayer mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy *Böhm-Bawerk* és *Wieser* különbözőképpen vetették fel a kérdést. Míg ugyanis az előbbi valóban az összhásznonra gondolt a készletek értékelésénél, addig a kérdés megoldásánál *Wieser szemé* előtt a határhaszonnak a gazdasági cselekvést szabályozó szerepe állott. *Mayer* is elimerte azt, hogy lényegében *Böhm-Bawerk*nek igaza volt, midőn az egyes hasznok összegezésében látta a megoldást, de *Wieser* álláspontja is fontos igazságot tartalmaz, amidőn a határhaszon szerepét hangsúlyozza. *Mayer* szerint *Wieser* megoldását helyesnek kell tartanunk akkor, ha a mindennapi életben felvetődő eseteket tartjuk szem előtt, mert az életben leggyakrabban adódó kérdés nem az összhásznonak megállapítása, hanem annak meghatározása, hogyan érjük el a haszonmaximumot.⁸⁹ Ezért *Mayer* szerint lényegileg mégis csak *Wieser*nek volt igaza, amidőn a határhaszon szerepét hangsúlyozta, mert a mindennapi életben adódó gazdasági elhatározásainkban csak a szükségletkielégítés határát kell megállapítanunk, míg azokkal a hasznokkal, amelyek a határhaszon és az egységek számának szorzatán felül adódnak, a mindennapi életben nincsen okunk különösképpen törődni.

Idevonatkozó fejtegetéseiben *Hans Mayer* egy értékes

⁸⁷ „Aus dem Grenzesetze ergibt sich die Folgerung, daß jeder teilbare Vorrat wirtschaftlich mit einem Vielfachen des Grenznutzes komputiert wird, welches der Zahl der Einheiten (Teilmengen, Stücke) entspricht.” (Grundriß der Sozialök. I. Abt. Tübingen 1914. I. 194. old.)

⁸⁸ „... ein Vorrath ... hat einen Wert, der gleichkommt dem Produkte der Stückzahl... mit dem jeweiligen Grenznutzen.” (Der natürliche Wert. Wien, 1889. a 24. old.)

⁸⁹ Untersuchungen zu dem Grundgesetz der wirtschaftlichen Wertrechnung. (Zeitschrift für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. I. köt.)

szemponttal gazdagította az elméletet, amelyet már *Jevons* is érintett. Nevezetesen rámutatott *Mayer* arra, hogy a szükségletek időszakos fellépésénél fogva az *időnek is szerepe van a jószágok értékelésében*. *Jevons* figyelmet fordított ugyan e körülményre, de egy sajátos okoskodás alapján arra az eredményre jutott, hogy az idő az értékelésnél elhanyagolható.⁹⁰ *Mayer* közelebről elemezte azt a tényt, hogy a javak fogyasztása az időben történvén, az értékelésnek ezzel is számolnia kell. Ezért *Mayer* szerint nem elegendő értékelésünkben a szükségleti skálák haszonintenzitásait csupán egyszer számba venni, hanem figyelemmel kell lennünk arra az időszakra, amelyre gazdasági tervünket felállítjuk. Ennek megfelelően visszatérő szükségleteknél ugyanazon intenzitási fokokat többször kell számításba vennünk, ha azt a hasznot meg akarjuk állapítani, amelyet egy jószágkészlet nyújt. Az, amire *Jevons* gondolt, *Mayer* okoskodásában figyelemre méltó módon nyert megoldást, mert kétségtelen, hogy gazdasági elhatározásainkban és így értékelésünkben is mindig szemünk előtt tartjuk a gazdaság folytonosságát és a szükségletek visszatérését is. *Mayer* ezirányban tehát határozottan előbbre vitte az elméletet. *Mayeréhez* hasonló megoldásra jutott *Eraldo Fossall* is.⁹¹

A készletek értékelésével kapcsolatban említést érdemel az a kísérlet is, amelyet *Neubauer* Gyula tett e kérdés megoldására.⁹² Elismerve azt, hogy *Wieser* okoskodása elfogadhatatlan eredményre vezet, mert a határhaszonnak zérusra süllyedése esetében szerinte az összhazsonnak is zérusnak

⁹⁰ *Jevons* abból indult ki, hogy egy adott jószágmennyiségnél mindig figyelemmel kell lennünk az időre, mely alatt a készletet elfogyasztjuk. A jószágmennyiség pozitív, az idő pedig negatív előjellel szerepelvén, Af-el jelölve a mennyiséget és T-vel az időt, e tényállást az $M \cdot T$ szorzat fejezi ki. $M \cdot T^{-1}$ tehát egy bizonyos idő alatt fogyasztott jószágkészletét jelent, de nem mint abszolút mennyiséget, hanem az időben rendelkezésre álló hányadot. Ha már most ezen az alapon a szükségletkielégítésnek azt a fokát akarjuk kifejezni, amelyet egy bizonyos jószágkészlet számunkra képvisel, ezt a kifejezést U-val kell megszoroznunk, mely a szükségletkielégítés intenzitását jelzi. Az eredmény tehát $M \cdot U \cdot T$, ami azonban nem egyszerűen haszonmennyiséget fejez ki, hanem csak egy oly mennyiséget, mely az élvezet tartamát kifejező idővel megszorozva adja a nyújtott hasznot. $M \cdot U \cdot T^{-1}$ tehát csak oly haszonintenzitást fejez ki, amelyet még T-vel kell megszoroznunk, hogy az azon idő alatt nyert hasznot kifejezzük. Minthogy azonban az időnek (T) itt pozitív értelme van, a szorzat $M \cdot U \cdot T^{-1}$ lesz, ami annyit jelent, hogy e kifejezésből a T, vagyis az idő kiküszöbölődik és egyszerűen csak $M \cdot U$ marad. Ily módon tehát *Jevons* további okoskodásában az időt figyelmen kívül hagyta. (Principles of Political Economy. 3. kiad. 6Φ—69. old.)

⁹¹ Ricerca sulle relazioni fra il tempo e l'utilità. Firenze, 1938.

⁹² A határhaszon elmélet bírálata. Pécs 1927. I. 51—65. old.

kellene lennie, *Neubauer* mégis ragaszkodik ahhoz, hogy a készlet egységeinek értéke nem lehet egymástól eltérő. Ezért igyekezett olyan megoldást találni, amely összeegyeztethető úgy a csökkenő haszon törvényével, mint pedig azzal, hogy egynemű egységeket csak egyenlően lehet értékelni. Így jutott el azután arra az eredményre, hogy egy *átlagos hasznot* kell az értékelésben alapul vennünk, amely a jószágból rendelkezésre álló egységek által egyénileg nyújtott hasznok összegének a jószágegységek számával való elosztásából adódik. E szerint az egységek számának növekedésével az átlaghaszon csökken, míg az összhason mégis növekszik. Egy japáni író, *T. Takeda* hasonlóképpen okoskodott.⁹³ E szellemes megoldás azonban nehezen tekinthető kielégítőnek, mert nehéz belátni, miért alapítanak számításunkat éppen az átlaghaszonra.

Visszapillantva arra a vitára, amely *Böhm-Bawerk* és *Wieser* megoldásai alapján a készletek értékelésére vonatkozólag felmerült, abban igen tanulságos példáját láthatjuk annak, hogy a kérdések nem elég határozott módon való felvetése milyen zavarokat okozhat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a készletek értékelésének a kérdése egészen más természetű, mint annak a határnak a megállapítása, ameddig szükségletkielégítésünkben elmehetünk. Míg a határhaszon szerepe abban van, hogy szükségletkielégítésünk határait megvonja, addig az összhason kérdése inkább elméleti kérdés, t. i. annak a vizsgálata, hogy egy jószághalmaz a maga egészében milyen szükségletkielégítést biztosít. Nagy hiba volt tehát e kéjt kérdést összekeverni és annak feltételezésével elhomályosítani, hogy a készletet alkotó egységek mindegyikének csak ugyanaz az értéke lehet. Ez kétségtelenül igaz, mert az egységek egymást helyettesíthetik, de e ténynek az összhasonhoz nincsen semmi köze. Teljesen igaza volt *Taussignak*, amidőn a *Wieser* szemei előtt lebegő összesített határhaszon (total marginal utility) képzetét azzal utasította vissza, hogy a határhaszon gondolata mindig csak az utolsó egységgel hozható kapcsolatba, vagyis az utolsó szükségletkielégítéssel, de soha az összhasonnal.⁹⁴

Gazdasági viselkedésünk szempontjából mindenesetre a javak felhasználásában megengedett határ megjelölése a fontos. Ezért az összhason kérdése, bár maximális összhason elérésére törekszünk, csak elvont probléma, melyet gyakorlatilag fel sem vetünk, mert a határhasznok szinteződésével igyekszünk azt elérni. Így van ez a készletek értékelésénél is, mert itt is az, ami érdekel,

⁹³ Die Durchschnittswertheorie. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 35. köt. (1931.) 1. 30—38. old.

⁹⁴ Quart. Journ. of Ec. XXI. köt. 161. old.

nem az összhason, hanem csak a határ, ameddig a szükségletki-elégítésben elmehetünk. Hogy azután a készlet helyettesíthető és *tetszés* szerint felcserélhető egységeinek ugyanazt a hasznot tulajdoníthatjuk, ez következik éppen az egységek helyettesíthetőségéből.

5. Vita a termelési költségek lényegéről. Midőn a határhaszonelmélettel a haszonelv került az értékelmélet középpontjába, úgy látszott, hogy evvel a költségelv elvesztette az értékelmélet számára jelentőségét. A matematikai iskola könnyen megtalálta ugyan a haszon- és a költségelv összeegyeztetésének módját, amidőn a gazdaság lényegét az elérni kívánt haszon és az érte hozandó áldozat összehasonlításában látta, az osztrák iskola azonban első fellobbanásában hadat üzent az egész költségelvnek, fennen hirdetve, hogy a költségelmélet alapján elhibázta az érték magyarázatát, mert az értékelés egyedül az elérhető haszonnal áll összefüggésben.

Ez kihívta a klasszikus elmélet híveinek ellenzését, melynek *Heinrich Dietzel* adott kifejezést, ki — bár *Wieser*nek az értékről adott meghatározását elfogadta, — azt vetette a határhaszonelmélet szemére, hogy a költségek háttérbe szorításával elmossa a *tetszés* szerint szaporítható javak és a ritkasági javak értékalakulásában mutatkozó alapvető különbséget. Azt *Dietzel* is készségesen elismerte, hogy a határhaszonelmélet a ritkasági javakra vonatkozólag haladást jelent, de ezzel a *tetszés* szerint szaporítható javak értékérc vonatkozólag szerinte visszaesés áll szemben, mert a határhaszonelmélet nem tudja megmagyarázni a termedé» feltételeiben bekövetkezett változásnak az értékre gyakorolt befolyását.⁹⁵ Ez a többször ismételt érv, melyet *A. Wagner* is osztott,⁹⁶ mint látni fogjuk, nem volt helytálló. *Dietzel* végeredményben ragaszkodott ahhoz, hogy az értékelés legfontosabb esete a *tetszés* szerint szaporítható javak értékelése, melynek mértéke a termelési költség, illetőleg az a munkamennyiség, melybe a jószág előállítása kerül.

Még élesebben keit ki a határhaszonelmélet ellen *MacVane*, ki *Wieser*nek azt vetette a szemére, hogy nem érti meg a termelési költségek lényegét, mert őt a termelési költségek fogalma csak annyiban érdekli, amennyiben az a határhaszon fogalmával összefüggésbe hozható. Szerinte tehát *Wieser* költségmagyarázatával csak kivezető utat keres arra, hogy a termelési költségeknek az értékre gyakorolt tagadhatatlan befo-

⁹⁵ Die klassische Werththeorie uad die Theorie vom Grenznutzen Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge XX. köt. (1890.) a 606. old.

⁹⁶ Grundlegung der politischen Ökonomie. I. r. 3. kiad. Leipzig 1892. a 325. old.

lyását rendszerébe valahogyan, beillessze.⁹⁷ *MacVane* nézete szerint ez útját állja annak, hogy *Wieser* a termelési költségek valódi értelmét felfogja. *MacVane* szerint a termelési költségnek a haszonnal kapcsolatba hozatalával, melyre mindjárt rátérünk, *Wieser* csak összezavarta az elméletet, mert a haszon és a költség ellentétek⁹⁸ és ezért a költségnek és a haszonnak nem lehet közös forrása. *Wieser* költségértelmezése *MacVane* szerint összegegyeztethető az üzletember szempontjából, de teljesen ellenkezik a költségnek igazi és eredeti értelmével, amely nem lehet más, mint az az áldozat, amelyet az emberiségnek a javak előállítására hoznia kell. Ezek az áldozatok, hangsúlyozza *MacVane*, mindig fáradság- és várakozási áldozatból állanak és mihelyt valahogyan a haszonnal hozzuk kapcsolatba a költségfogalmat, kivetkőztetjük azt igazi értelméből. Mint látjuk, *MacVane* ragaszkodott a reálköltségek fogalmához, mely szerint az embernek saját énjéből kell valamit áldoznia a javak megszerzéséért és ezért a költség mindig a haszon ellentétét jelenti.

MacVane utóbbi megjegyzésére *Böhm-Bawerk* nagyon helyesen azt válaszolta, hogy a munka- és az önmegtartóztatási áldozat, tehát a reálköltség, csak Robinson gazdaságában áll közvetlen kapcsolatban a termeléssel és így a munkamegosztásos közgazdaságban nem is lehet az érték mértéke.” *Böhm-Bawerk* e válasza komoly bírálata a reálköltségek fogalmának, mert megmutatja, hogy ezek nem mérhetik az értéket mihelyt a reáláldozat és a termék között közvetlen kapcsolatot megszünteti a munkamegosztás.

Habár *Wieser* is elvetette a klasszikus elmélet reálköltség fogalmát és tagadta azt, hogy az értéket a termelési költségek határozzák meg, az ellentét mégsem volt olyan éles, mint első pillanatra látszott, mert *Wiesertől* is távol állott annak tagadása, hogy a termelési költségeknek a javak értékére van befolyásuk. Kitént ez már első munkájából,¹⁰⁰ melyben világosan elismerte azt, hogy bár a javakat nem azért értékeljük, mert előállításuk költséges, mégis a termelési költségeknek

⁹⁷ The Austrian Theory of Value. (Annals of the Acad. of Pol. and Social Science. IV. köt. 359. old.) Ez a cikk válasz volt *Wieser*: The Theory of Value (megjelent az Annals II. köt. 600—628. old.) című cikkére.

⁹⁸ *Mac Vane* érvelése *Cannes* szavaira emlékeztet, melyekkel a költség és a jutalom (vagyis a termelés eredményében való részesedés) egymással ellentétes voltát hangsúlyozta. (Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás J. Budapest, 1908. a 35—36. old.)

⁹⁹ Der letzte Mafistab des Güterwertes. (Zeitschr. f. Volkswirtsch., Sozialpol. u. Verwaltung. III. köt. (1894.) 1. 199—200. old.)

¹⁰⁰ Über den Ursprung und die Hhauptgeseize des wirtschaftlichen Wertbes. Wien, 1884.

van Lefolyásuk az értékre, mert tőlük függ az, hogy a javak milyen mennyiségben állnak rendelkezésünkre. A termelési költségek tehát *Wieser* szerint sem közömbösek az értékelésre, de befolyásuk az értékelésre nem közvetlen, hanem csak közvetett, amennyiben nem magát az értéket, hanem csak a javak rendelkezésre álló mennyiségét szabályozzák.

Wieser nem elégedett meg ennek megállapításával, hanem igyekezett a termelési költségek fogalmát a határhaszon elmélet keretébe beilleszteni. Abból kiindulva, hogy a termelési tényezők legnagyobb része számos jószág előállítására alkalmas, rámutatott arra, hogy ez kapcsolatot teremt mindazon javak között, melyeknek előállítására az illető termelési tényezőt felhasználjuk. E kapcsolatot *Wieser* *termelési rokonságnak* nevezte.¹⁰¹ A termelési rokonság *Wieser* szerint összekapcsolja mindazon javak értékének az alakulását, melyek előállításánál azonos termelési tényezőket használunk. E kapcsolat forrása az, hogy, mint a fogyasztási javaknál, úgy a termelési javaknál is a legnagyobb haszon elvét kívánjuk érvényesíteni, ami azt jelenti, hogy mennyiségük korlátolt voltára való tekintettel *kiválasztjuk azokat a felhasználási ágakat, amelyekben a legértékesebb termékeket kapjuk*. Ha növekszik a termelési javak készlete, akkor kevésbé értékes javakra is telik belőle, de minél szűkebb egy termelési jószág készlete, annál inkább kell arra vigyáznunk, hogy azt ne pazaroljuk kevésbé értékes javak előállítására.

Ezzel a termelési költségek *Wieser* magyarázatában új értelmezést nyertek. A költség természetesen *Wieser* értelmezésében is áldozatot, de nem fáradtsági, vagy önmegtartóztatási áldozatot, hanem *haszonáldozatot jelent, vagyis lemondást arról a haszonról, amelyet megvalósíthatnánk, ha sorrendben a határtermék után következő termék előállítására is elegendő volna készletünk*.¹⁰² A termelési költség tehát az az áldozat, amelyet azzal hozunk, hogy a határterméknél kisebb jelentőségű következő jószág előállításáról lemondunk. A termelési költségeknek ezt az értelmezését, illetve az annak alapjául szolgáló elvet, *Pantaleoni* a *JFieser*-féle törvénynek nevezte.¹⁰³

Wiesernél a termelési költségek szerepére vonatkozó fel fogása bizonyos szemszögből tekintve nem is áll oly távol

¹⁰¹ Der natürliche Werth. Wie», 1889. a 166. old. A fogalmat máielő értékelméleti munkájában (Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes Wien. 1884.) is megtaláljuk.

¹⁰² „Kosten sind Produktiv guter, wenn dieselben bei einer Widmung um ihrer anderweitigen Verwendbarkeit willen als Aufwand eingesetzt werden.” (Der natürliche Werth. Wien, 1889. 1. 168. o.)

¹⁰³ Pure Economics. Transi, by T. E. Bruce. London 1898. 1. 184. old.

Ricardo nézetétől, mint hinnők. Mindkettő szerint ugyanis a termelési költségek szerepe a rendelkezésre álló jószág-mennyiség szabályozása. Míg azonban *Ricardo* figyelmét az kötötte le, hogy a verseny nyomása alatt addig folytatjuk a termelést, amíg a jószág értéke nem süllyed le a termelési költségek színvonalára, addig *Wieser*, a másik oldalról nézve a költségek szerepét, annak szintén a jószágmennyiséget korlátozó szerepét látta meg, t. i. azt, hogy munkánkat és az egyéb termelési javakat csak oly javaknak és oly mennyiségeknek az előállítására szabad felhasználnunk, mely mellett azokat nem vonjuk el más, nagyobb hasznot nyújtó javak előállításától. Ezzel *Wieser* is reálköltség fogalmat képviselt, mely azonban *Ricardo*ótól abban tért el, hogy a haszon- elvra és nem a munkaérték-elvra támaszkodik.

Wieser felfogása mélyebb betekintést enged a gazdaság menetébe, mint *Ricardo* elmélete. Először is felhívja a figyelmet arra, hogy az *emberi munka is korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló jószág, mellyel gazdálkodni kell*. Másodszor rámutat arra, hogy nemcsak a termelési javak rendelkezésre álló Jmennyisége befolyásolja a fogyasztási javak értékét, hanem a *fogyasztási javak értékének változása is visszahat a termelési javak értékére és ezek felhasználási módjára*. A fogyasztási javak hasznának bármily okból p. o. a fogyasztási szokások változása folytán való eltolódása ugyanis kihat az előállításukhoz szükséges termelési javak felhasználására is.

Wiesernek a termelési költségek lényegéről adott magyarázata éles ellentétben állt a klasszikusok költségfogalmával és a két álláspont valóban összeegyeztethetetlennek látszott. Lassankint azonban az Egyesült Allamok közigazdái közül sokan kezdtek rokonszenvezni *Wieser* magyarázatával és igyekeztek azt közelebb hozni a klasszikus állásponthez. *S. N. Patten* a haszon és a termelési költségek fogalmának behatóbb vizsgálatával foglalkozó fejtegetéseiben a termeléssel járó áldozatokat kezdte elemezni.^{104*}

MSajd további kísérletek történtek arra, hogy a haszon és a termelési költségek közötti összefüggés tisztáztassék. *Patten* a költség és áldozat között kívánt különbséget tenni, az első alatt a munkával járó fáradságot, a második alatt pedig haszonáldozatot értve; az összköltség szerinte mindkettőnek az összege.¹⁰⁵ *Seligman* szerint az áldozat valamiről

¹⁰⁴ Cost and Expense. (Annals of the American Academy of Political and Social Science. III. köt. (1893.).

¹⁰⁵ „Die Gesamtkosten sind... aus zwei Elementen zusammengesetzt, aus den positiven Produktionskosten, und den negativen Kosten

való lemondás,¹⁰⁶ *L. Merriam* negatív haszonról beszélt; *J. B. Clark* pedig a fogyasztástól való tartózkodás negatív hasznát („negatív utility of non-consumption”) ajánlotta, mint oly fogalmat, amely híven fejezné ki a termelési költségek lényegét. Ai költségek fogalmának áldozati jellegét hangsúlyozva, *D. I. Green-nek*. sikerült oly értelmezést találnia, amely teljesen összhangba volt hozható *Wieser* magyarázatával. Kezdetleges viszonyok között, így érvelt *Green*, szó lehet arról, hogy a termelési költségeket a munkával járó fáradság alkotja. A gazdasági élet magasabb fejlődési fokán azonban közvetlen kapcsolat a fáradságáldozat és a termelési költségek között már nem mutatható ki.¹⁰⁷ Ilyen körülmények között *Green* szerint a termelési költségek főképpen bizonyos felhasználási alkalmak feláldozásában állanak. Minthogy ugyanis, ha erőnket és eszközeinket bizonyos célnak, vagyis valamilyen jószág előállításának szenteljük, szükségképpen le kell mondanunk arról, hogy eszközeinket valamilyen más cél elérésére fordítsuk, a termelési költségek lényegét abban az áldozatban kell keresnünk, amely bizonyos más felhasználási alkalmakról való lemondásban áll. Ezt a feláldozott haszonra támaszkodó, költségfogalmat az amerikai irodalomban, „opportunity cost”-mak nevezik. *Green*nel egyidejűleg *H. J. Davenport* is a termelési költségek hasonló fogalmát fejtette ki,¹⁰⁸ mely azóta széles körben terjedt el.

Az amerikai közgazdák legnagyobb része azonban a termelési költségeknek ezt az új értelmezését olymódon tette magáévá, hogy mégsem tekintette a termelési költségeket tényleges áldozatnak, hanem a fáradságáldozatot, amely a termeléssel jár, továbbra is a költségek egyik elemeként fogta fel. Ezen az alapon a termelési költségeknek egy oly fogalma fejlődött ki, amelyet az angol irodalomban „disutility”-nek neveznek, amivel a haszonnak az elletétét akarják kifejezni. A költség tehát e felfogás szerint is ellentéte a haszonnak, de oly értelemben, hogy más haszonról való lemondást

des Verzichts.” (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. Folge II. köt. 504. old.)

¹⁰⁶ „.....the idea of sacrifice (is) the giving up of something in return for the object to be attained” (Quarterly Journ. of Ec. XV. köt. 329. old.)

¹⁰⁷ „The complicated processes of modern production make it difficult to compare the pain involved in making different commodities” (Pain Cost and Opportunity Cost. Quart. Journ. of Ec. VIII. köt. (1894.) 1. 220. old.) — *Green* tehát ugyanazzal érvelt a reálköltségekre való hivatkozással szemben, mint *Böhm.—Bawerk*.

¹⁰⁸ „The Formula of Sacrifice. (Journal of Political Economy. 1894.)

és munkaáldozatot jelent.¹⁰⁹ A költségek ilyen értelmezése nem volt ugyan összhangban *Wieser* felfogásával, kinél a munkaáldozat is lényegileg használdozatot jelent, de mégis szakítás volt azzal a felfogással, amely egyszerűen munka- és önmegtartóztatási áldozatra vezette vissza a termelési költségeket. Az új felfogás tisztában volt már azzal, hogy miként ezt *Davenport* is kifejezte, a termeléssel járó emberi erőki-fejtés) csak egyik eszköze azon ellenállások legyőzésének, amelyek a javak előállításánál felmerülnek. A termelési költségek ilyen módon való értelmezésének előnye az volt, hogy megkönnyítette a termelési költségek fogalmának a határtörvénnyel való kapcsolatba hozatalát, mert ez mintegy magától adódott a termelési költségeknek a disutility fogalma alá foglalásával. Azt pedig még *MacVane* is elismerte, hogy a határhaszonelmélet a határhaszon fogalmának kifejtésével oly fontos tényt világított meg, amely a klasszikusok figyelmét elkerülte.¹¹⁰

Miként említettük, az amerikai írók legnagyobb része, a határhaszoniskola matematikai ágához hasonlóan, a termelési költségeknek a használdozattal való kapcsolatba hozatala mellett sem ejtette el azt az elgondolást, hogy a fáradtságáldozatnak a termelési költségek között szerepe van a használdozatot és a fáradtságáldozatot, közös fogalomban — a disutility fogalmában — összeegyeztethető elemként állították egymás mellé. Behatóbb vizsgálat alá véve ezt az álláspontot, *Schumpeter* igyekezett bizonyítani, hogy a költségek helyes értelmezésénél annak az említett két elemre való felbontására nincs szükség és hogy a fáradtságnak, mint olyannak a termelési költségek helyes értelmezésében nincsen közvetlenül szerepe. Ezt lényegileg ugyanazzal indokolta, mint *Wieser*, rámutatva arra, hogy a munka is mint hasznok forrása, tényezője az értékelésnek. Hasonlóképpen feleslegesnek jelezte *Schumpeter* a várakozási áldozatnak a termelési költségek közé való számítását, mert szerinte ez az áldozat is végső eredményben használdozatot jelent.¹¹¹ Szerinte egyébként az e körüli vitának egyáltalában nem sok az értelme, mert a kínálati görbe alakját tekintve egy megfordított ériókgörbe, amely nem fejezhet ki mást, mint

¹⁰⁹ E kifejezést eredetileg *Jevons* használta, bár nála ennek nem volt ugyanaz az értelme, mint amilyenben a termelési költségekben lefolyt vita eredményeként e megjelölést ma használják. (Theory of Political Economy, 3. kiad. 58. old.)

¹¹⁰ Marginal Utility and Value. (Quart. Journ. of Ec. VII. köt. 270. old.)

¹¹¹ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig 1908. 224. old.

azoknak a javaknak a használatát, amelyeket a szóbanforgó jószág termelése céljából fel kell áldoznunk.¹¹²

Bár *Schumpeter* a maga szemléletében a „disutility” fogalmát nem használta, mégis teljes mértékben elismerte azt a szolgáltatást, amelyet e fogalom kifejtése a tudomány fejlődésének tett.¹¹³ Valóban a disutility fogalmának segítségével a gazdaság lényegéről való eredeti elgondolás, mely az elérni kívánt élvezet és az érte hozandó áldozat egymással szembeállításán alapszik, a termelési költségek fogalmának új kifejtésére kitűnő alapot talált. Nevezetesen az új költségfogalom nagyon megkönnyítette az értéklésnek arra a sikra hozatalát, amely már *Grossen* és *Jevons* rendszereiben előtérben áll. Ezen az alapon építették ki azután a legtöbben az angol és amerikai irodalomban rendszerüket. Az osztrák iskola felfogásától eltérően ezen értelmezés mellett az értéket lényegileg úgy a haszonnal, mint pedig a hozott munkáldozattal lehet mérni, mert miként *Marshall* mondta, épp oly joggal lehetne azon vitatkozni, hogy a haszon vagy a költség mértéke-e az értéknek, mint azon, hogy valamit az olló felső, vagy alsó száraival vágunk-e el,¹¹⁴ vagy mint *Seligman* mondta, hogy a hangot a kalapácsra, vagy arra a lemezre kívánjuk-e visszavezetni, amelyet vele megütünk.¹¹⁵ Bár *Pantaleoni* a „disutility” kifejezést nem használta, mégis az ő felfogása szerint is az értéket egyenlőképpen lehet haszonáldozattal, vagy fáradságáldozattal mérni.¹¹⁵

Ezen felfogás szerint tehát hiábavaló az azon való vitatkozás, hogy a termelési költség, vagy az elérhető haszon szabályozza-e az értéket. A gazdaság lényege ugyanis abban áll, hogy a kettőt egyenlővé igyekszünk tenni, vagyis csak addig hozunk áldozatot a javakért, amíg a haszon megéri ezt az áldozatot. *Birck* ezt egy hányados útján igyekezett kifejezni, melyet a *haszonhányadosnak* nevezett és melynek alakja $\frac{u_s}{u_d}$. Ha ugyanis az elérni kívánt hasznot U_d -vel, az érte hozandó áldozatot u_s -vel jelöljük, akkor csak addig fogunk a jószág megszerzéséért erőlködni, amíg a jelzett hányados pozitív.¹¹⁷ Éppen ezért, úgy mondja *Birck*, végeredményben mégis csak a haszon, mint az emberi szükséglet ki-

¹¹³ U. o. 221. old.

¹¹² U. o. 226. old.

¹¹⁴ Principles of Economics. 8. kiad. 348. old.

¹¹⁵ Principles of Economics. New York 1905. 199. old.

¹¹⁶ Lásd Pure Economics. London 1898. 170—173. old., ahol *Pantaleoni* ezt az álláspontot igen szépen fejti ki.

¹¹⁷ The Theory of Marginal Value. London, New York 1922. I. 38—39. old.

fejezése mértéke az értékeknek, mert ez határozza meg a hozandó áldozatot és nem megfordítva. Helyesen mondja ezért *Birch*, hogy a költség csak mint a javak biztosítását korlátozó tényező jöhet számba és végeredményben ily módon csak közvetve játszik szerepet az értékelésnél.

A termelési költségek értelmezése körüli vitának Németországban nem igen volt visszhangja. A határhaszonelmélet hívei természetesen a költségek használdozat mivoltát fogadták el, míg azok, akik nem csatlakoztak az új értékelmülethez, a régi költségfogalomhoz ragaszkodtak. A disutilitynek mint az érték mértékének visszautasításával az osztrák iskola a munkának mint termelési tényezőnek az értékét szintén az általános értékelv alapján magyarázta, mely szerint a munka haszna (termelő ereje) és mennyiségének korlátolt volta teszi azt értékessé és ezek mérik is egyúttal értékét. E szerint a fáradtság és kellemetlenség, mely vele jár, csak egyik tényezője a munka értékének, amennyiben korlátozza a belőle rendelkezésre álló mennyiséget. *Böhm-Bawerk* ezerint nem lehet arról szó, hogy az elért haszon és a hozott áldozat pontos mértékét *fejezze* ki az érték,¹¹⁸ *Wiener* pedig határozottan kijelentette, hogy szó sem lehet arról, hogy a haszon és a fáradtságáldozat egyszerre lehetnének az érték mértéke.

6. A termelési javak értékelése. Midőn a szubjektív értékelmület az érték magyarázatánál a haszonból indul ki, oly kérdés merült fel, amelyet a régi értékelmület nem ismért. A klasszikus értékelmület számára ugyanis csak egy kérdésnek a megoldásáról volt szó, nevezetesen arról, hogy mitől függ a fogyasztási javak értéke. Erre a kérdésre a régi elmélet a termelési költségekre utalva válaszolt és a termelésnél hozott áldozatra való utalással a régi értékelmület feladatát megoldotta, mert véleménye szerint rámutatott azon végső tényezőkre, amelyek a javak értékét meghatározzák.

A határhaszonelmélet nem helyezkedhetett erre a kényelmes álláspontra, mert hiszen szerinte a használati javaknak az ember szükségletei szempontjából való jelentősége az értékeknek a végső tényezője és így a termelési költségekre való utalással a kérdés el nem intézhető. Ezzel egy új kérdés merült fel, t. i. a *termelési javak értékelésének* a kérdése.

Az az álláspont, amelyet a határhaszonelmületnek ebben a kérdésben el kellett foglalnia, már kiindulási pontjában adva volt. Nevezetesen a termelési javak értéke sem volt más forrásból levezethető, mint a fogyasztási javaké, mert a termelési javak értékes volta is csak abból származhatik, hogy szükségletkielégítésünknek szolgálnak. Csupán a mód, amelyen e szolgálatot teljesítik, különbözik a fogyasztási javak szerepétől. A termelési javak ugyanis nem közvetlenül, ha-

nem csak közvetve szolgálják a szükségletkielégítést azáltal» hogy fogyasztási javak előállítását biztosítják. Ezért az értékelés folyamata itt bonyolultabb, mint a fogyasztási javak esetében, mert a termelési javak értékelése közvetett, amennyiben a fogyasztási javakra támaszkodik. Elvi nehézséget azonban ez nem jelent, mert a határhaszon elve nyilvánvalóan itt is érvényesül és így a termelési javak értékének mértékéül a *határtermék*, vagyis az illető termelési jószágból gazdaságosan még előállítható fogyasztási *jószág* jelentősége szolgál.

Evvel azonban a kérdés nincs megoldva. A termelésnél ugyanis nemcsak egy tényező működik közre, hanem mindig csak több termelő tényezőnek együttes eredménye az, amely közvetlenül megfigyelhető; ahhoz pedig, hogy a termelésnél közreműködő föld, tőke és munka értékét megállapíthassuk, azt is tudnunk kell, hogy az egyes termelési tényezőknek az eredmény mily részét tulajdonítsuk. E kérdés megoldását *Menger* annak vizsgálatában kereste, hogy a termelésnél felhasznált egyes termelési tényezők egységének az elvesztése mit jelentene a termelés eredménye szempontjából. Ő rámutatott arra, hogy a termelési tényezők adagainak változtatásával, esetleg az egyik tényező elhagyásával, kikísérletezhető az, hogy e változtatásnak milyen hatása van a termelés eredményére. Ezzel, úgy gondolta, megállapítható, hogy az egyes termelési tényezőknek mily részük van a termék létrehozásában és ezeket azután e szerint értékeljük.¹¹⁹

Menger a termelési tényezők sajátosságát abban látta, hogy ezek nemcsak közvetett jószágok, hanem egyúttal egymást *kiegészítő javak* (komplementáris javak) is, mert csak együttesen hoznak létre élvezeti (közvetlen) javakat. *Böhm—Baroerk* is a termelési javak ezen tulajdonsága alapján kereste értékük megállapításának a módját. Mindenekelőtt különbséget tett az egymást kiegészítő javaknál az olyanok között, amelyek valamely termelési csoportban *helyettesíthetők* és az olyanok között, melyeknél e körülmény nem forog fenn. Az előbbieknél *Böhm—Bawerk* szerint az érték nem enielkedhetik azon termelési javak értéke fölé, amelyekkel az illető jószág a termelésben helyettesíthető, mert ha értékük ennél magasabb volna, akkor egyszerűen a másik *jószággal* helyettesítenők a kérdéses jószágot a termelési folyamatban. Viszont, ha valamely tényező feltétlenül nélkülözhetetlen és sehogy sem helyettesíthető más által, (*Böhm—Bawerk* ezt „Schlußstück”-nek nevezte), akkor ennek azt a

¹¹⁹ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien 1871. V. ö. a 139—142. old.

teljes értéket kell tulajdonítanunk, amely a termék értékéből a helyettesíthető tényezők értékének levonása után fennmarad.¹²⁰

Wieser másképp látta a dolgot. Szerinte az értékelésnél nem az a veszteség irányadó, amelyet valamely egység elvesztése okoz, hanem az a jelentőség, amellyel egy egység bírása befolyásolja szükségletkielégítésünket. *Wieser* szerint a termelés egész eredményét fel kell osztani a termelésnél közreműködő tényezők között és ezek értékének megállapítása végett meg kell határozni azt, hogy a hozadék mely része tulajdonítandó az egyes, a termelésben közreműködött termelési javaknak. A hozadéknak az egyes termelési tényezők között való felosztása *Wieser* szerint beszámítási folyamat (*gazdasági beszámítás*), mely lényegében hasonlít a büntetőjogi beszámításhoz, amidőn megállapítjuk azt, hogy valamely tett elkövetésében az érte felelős egyének mindegyikének milyen szerep jutott. Miképpen a büntetőjogi beszámításnál csak az a kérdés, hogy milyen szerepe volt a szereplő egyéneknek az eredményben, éppen úgy, okoskodott *Wieser*, a gazdasági beszámításnál is csak annak meghatározásáról van szó, hogy gazdaságilag mit jelent az egyik és a másik termelési tényező az eredmény szempontjából és nem arról, hogy fizikailag milyen eredményt hozott létre. *Wieser* szerint a gazdasági beszámításnak meg is van a lehetősége, mert csak azt kell vizsgálnunk, hogy a különböző termelési tényezők különböző csoportosításokban milyen gazdasági eredményt hoznak létre. Hiszen a termelési tényezők legnagyobb része, mint a föld, a munka és a tőke, számtalan csoportosításban használatnak a termelésben és így nagyszámú összehasonlítási lehetőségünk van. Voltaképpen tehát a szimultán egyenletek egész rendszerével állunk szemben, amely lehetővé teszi az egyes termelési tényezők értékének, vagyis az ismeretleneknek a kiszámítását.¹²²

Később *Wieser* némileg módosította beszámítási elméletét, amennyiben igyekezett azt közelebb hozni *Menger* és

¹²⁰ Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerts. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. Neue Folge. XIII. köt. 56—61. old.) L. továbbá: Kapital und Kapitalzins 3. kiad. Innsbruck 1912. II. Abt. I. Halbland. 276—286. old. és Exkurs VII. — *Böhm-Bawerk* álláspontját *Marshall* is elfogadta. (Principles a 386. old. 2. jegyzetében.)

¹²¹ Der natürliche Werth. Wien, 1889. 1. 87. old. és Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. kiad. Wien 1914 (Grundriss der Sozialökonomik. I. Abt. 212. old.)

¹²² *Wieser* a gazdasági beszámítás kérdését már „Über den Ursprung und die Hauptgesetze des wirtschaftlichen Werthes. Wien, 1884.” c. munkájában érintette és a „Der natürliche Werth. Wien, 1889.” c. könyvében dolgozta ki.

Böhm-Bawerk álláspontjához. Elfogadva a helyettesíthető és nem helyettesíthető javaik közötti megkülönböztetést, az első csoportra nézve fenntartotta eredeti álláspontját, mert szerinte a helyettesíthető termelési eszközök költségjelleggel bírnak (Kostenproduktivmittel) és ezért értékük a különböző felhasználási módokban elért eredmények összehasonlításával meghatározható. *Wieser* ezt *közönséges beszámításnak*, (gemeine Zurechnung) nevezte. Ezzel szemben áll a *különleges beszámítás* (besondere Zurechnung), mely a nem helyettesíthető termelési javakra vonatkozik és abban áll, hogy, Böhm—Bawerk álláspontjának megfelelően, azt az értéket tulajdonítjuk e javaknak, amely a helyettesíthető termelési javak értékének levonása után az összeredményből megmarad.¹²³

A termelési javak értékelésére vonatkozólag a *Menger*-től kezdeményezett és *Böhm-Banyerckel* folytatódó magyarázat *Wieser* kezében azzá lett, amit a *gazdasági beszámítás elmélete* néven tárgyal az irodalom.¹²⁴ Az ellenvetések is, melyek e magyarázat ellen felmerültek, első sorban a *Wieser*-féle fogalmazás ellen irányulnak, bár lényegileg magát az alap gondolatot is elvetik, hogy t. i. lehetséges volna az együttműködés termelési tényezők összeredményéből az egyes termelési tényezőknek tulajdonítandó eredményt megállapítani.

A gazdasági beszámítás elméletének ellenzői / *St. Millnek*, arra a megjegyzésére szeretnek hivatkozni,¹²⁵ hogy ha valamely eredmény létrehozásában két tényezőre feltétlen szükség van, akkor nincs értelme annak, hogy egyik, vagy másik tényező részesedését kutassuk, mert az erre való kísérlet annak meghatározásával volna egyértelmű, hogy az álló két karja közül melyik vágja el a papírt. *Wieser*¹²⁶ és

¹²³ Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. V. ö. 2. kiad. 82—91. old. — *Böhm-Bawerk* és *Wieser* nézeteinek beható vizsgálatára nézve *1-Schumpfeier*: Bemerkungen über das Zurechnungsproblem. (Zeitschrift f. Volkswirtschaft. Sozialpol. und Verwaltung. XVIII. köt. 1909. a 79—132. old.) Továbbá *W. Vluegh*: Die Losungen des wirtschaftlichen Zurechnungsproblems bei Böhm-Bawerk und Wieser. Halle, 1930.

¹²⁴ Az elmélet fejlődésének összefoglalására nézve *1. Hans Hefendehl*: Das Problem der ökonomischen Zurechnung. Essen, 1922. — *Eugen Haydt*: Die ökonomische Zurechnung. Leipzig—Wien 1931, valamint *Willem L. Valk*: The Principles of Wages. London, 1928.

¹²⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. I. köt. 38—39. old.

¹²⁶ V. ö. Der natürliche Wert. 72. old. és „Das Problem der Ertragsaufteilung ist praktisch nicht auf Ergründung der physikalischen Kausalität, sondern es ist auf wirtschaftliche Zurechnung gestellt” (Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. Aufl. Grundriss der Sozialök. Tübingen 1924. 85. old.)

*Böhm-Bawerk*¹²⁷ ezzel szemben azt hangoztatták, hogy ők nem gondolnak fizikai, hanem csak értékbeszámításra. Erre *W. Mohrmann* azt felelte, hogy ha a fizikai beszámítás lehetetlen, akkor értékbeszámításról sem lehet szó, mert ha fizikailag nem tudjuk megkülönböztetni azt, hogy a termelés összeredményéből mi tulajdonítandó az egyik és mi a másik termelési tényezőnek, akkor az értékre nézve sem tehetjük ezt. Éppen ezért az eredménynek különböző termelési összetételében való összehasonlításai és a *Wieser-féle* szimultán egyenletek sem tartalmazznak megoldást, mert meg nem állapítható értékekre vonatkoznak.¹²⁸ *R. Liefmann*¹²⁹ is osztotta ezt a nézetet.¹³⁰

Wieser és *Böhm-Bawerk* védekezése kétségtelenül nem volt szerencsés,¹³¹ mert ha a fizikai beszámítás lehetetlen, akkor az értékbeszámítás sem oldható meg. Ezt belátva, *Hans Mayer* ennek elismerésével törekedett annak bebizonyítására, hogy a gazdasági beszámítás lehetséges. Már *Hayek*¹³³ rámutatott arra, hogy *Wiesernek* idevágó alap gondolata a vitában kissé háttérbe szorult, nevezetesen sokan — *Hayek* szerint *Böhm-Bawerk* is — szem elöl vesztették azt, hogy az értékelésnek, és ennek megfelelően a beszámításnak is, a tulajdonképpeni célja annak meghatározása, hogy milyen felhasználási lehetőségeket szabad valamely jószág számára választani, ha gazdaságosan akarunk eljárni. *H. Mayer*¹³³ is ezen a ponton ragadta meg a kérdést, kidomborítva azt, hogy a termelési javak értékelésénél voltaképpen annak a határnak a megállapításáról van szó, amelyik az egyes termelési tényezőket különböző csoportosításokban a belőlük ren-

¹²⁷ Kapital und Kapitalzins. 3. kiad. I. Halbband a 285. old. jegyzetében.

¹²⁸ Dogmengeschichte der Zurechnungslehre. Jena, 1914 a 68. és köv. old.

¹²⁹ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart—Berlin 1917. (3. kiad. 1923. Az első kiadásban az 521. old.)

¹³⁰ Erösen ellenezték a beszámítási elméletet *Otto Conrad* (Die Lehre vom subjektiven Wert als Grundlage der Preistheorie. Wien, 1912. és Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena, 1931. a 37. old.), valamint *Friedrich v. Kleinmächter* (Die Lehre vom Grenzutzen und das sogenannte Zurechnungsproblem der Wiener nationalökonomischen Schule, a Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. F. 59. köt. 1920. a 97—133. old) .

¹³¹ Mint *H. Mayer* kimutatta, maga *Wieser* is kénytelen volt a fizikai beszámítás lehetőségét elismerni. (L. Handwörterbuch d. Staatswissenschaften 4. kiad. VIII. köt. 1216. old.)

¹³² Bemerkungen zum Zurechnungsproblem. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 1924. köt. (1926.) old.

¹³³ *H. Mayer* elméletét a Handwörterbuch a. Staatsw. 4. kiad. VIII. köt.-ben a „Zurechnung” cikkben fejtette ki. (1206—1228. old.)

delkezésre álló mennyiségükre való tekintettel felhasználhatjuk. *Mayer* szerint a beszámítás tapasztalati kérdés. Ki kell kísérleteznünk azt, hogy különböző csoportosításokban milyen eredményt adnak a termelési tényezők, mert a feladat az, hogy a rendelkezésünkre álló termelési tényezőket a legeredményesebben használjuk fel. Meg kell találnunk tehát annak a módját, hogy a különböző termelési tényezők különböző felhasználási lehetőségei között választva, miképp érhetjük el velük a legjobb eredményt. Ilymódon kísérletezés útján mindenekelőtt meg kell találnunk a *termelésnek határait*, vagyis minden termelési tényezőre vonatkozólag azt, hogy melyik az a legutolsó felhasználási mód, amely a legnagyobb haszon elvével összeegyeztethető, vagyis amelyben az illető termelési jószágot még fel szabad használni. *Az a haszon, amelyet az utolsó felhasználási ágba még elérhetünk, határozza meg a szóbanforgó termelési tényezőnek az értékét.* Minthogy a legtöbb termelési jószág számos felhasználási ágba és számtalan csoportosításban használható fel, a termelési javak legnagyobb részének az értékét *Mayer* szerint ezen az úton megállapíthatjuk. Abban a ritka esetben, amelyben két termelési jószág csak egyetlen csoportosításban szolgál a termelésnek és így nem eszközölhetünk több felhasználási mód közötti összehasonlítást, *Mayer* szerint a beszámítás kérdése fel sem merül.

H. Mayer még két fontos irányban fejlesztette tovább a gazdasági beszámítás elméletét. Először is egyszerűsítette, midőn rámutatott arra, hogy számos termelési jószág egyúttal a közvetlen fogyasztásnak is szolgál és így ezekben az esetekben beszámításra nincsen szükség, mert a közvetlen fogyasztásban elért hasznot vehetjük az értékelésnél alapul. Másodszor felhívta a figyelmet arra, hogy a termelési javak felhasználásánál is figyelemmel kell lennünk az időre, vagyis arra, hogy a termelésnek az időben lefolyó gazdasági terv keretében a megfelelő eszközök rendelkezésére álljanak. Ez annyit jelent, hogy a termelési tényezők időben megfelelő mennyiségben való rendelkezésre állását is figyelembe kell vennünk azok értékelésénél.

Ezek kifejtésével *II. Mayer* a termelési javak értékelésének *Menger* óta vajúdo kérdését hatalmas lépéssel vitte előre. Nézőpontja összes elődei álláspontjánál sokkal szerencsésebb, mert a termelés gazdasági irányítása, a termelési javaknak különböző felhasználási ágai közötti helyes elosztása szempontjából tekinti a kérdést és ezenkívül a fizikai beszámítás lehetőségét is elismeri.

A termelési javak értékelése oly kérdés, melyet a gya-

korlati élet napról-napra megold, midőn azt keresi, hogy milyen termelési ágakban szabad a földet, a munkát és a tőkét és ezek konkrét mennyiségeit gazdaságosan felhasználni. Minden vállalkozó és minden üzemmérnök szembe kerül e kérdéssel és azt tapasztalati úton, a termelési javak által nyújtott eredmények alapján oldja meg. Hogy a kísérletezés, annak vizsgálása, hogy egy tényező hozzáadása mit jelent a termelés eredményében, ennek az eszköze, ezt a gyakorlat is beigazolja, midőn p. o. a gazda azt nézi, hogy a műtrágya alkalmazása kifizetődik-e a termelés növelésével, stb. Erre már *Carver* rámutatott.¹³⁴ Ha nem volna lehetséges a termelési tényezőknek a termelés eredményére való kihatását megállapítani, akkor a termelési tényezők helyes felosztása a különböző termelési folyamatok között lehetetlen volna. Ha valaki kétségbe vonja azt, hogy a termelés különböző módjaiból következtetést lehet vonni az egyes termelési tényezők közreműködésétől függő eredményre, nem tudja megmagyarázni, miképpen lehetséges az észszerű termelés. A termék értékének; a termelési tényezők technológiai tulajdonságainak és a termelési technikának ismerete azonban kezünkbe adják az adatokat, melyek képesítenek arra, hogy e feladatot megoldjuk.

A Wieser-féle elmélethez lényegében hasonló megoldáshoz jutott az Egyesült Államokban *J. B. Clark* is. *Thünen* módszeréhez való vonzódásában az ú. n. *adagolás* módszeréhez folyamodott. E szerint valamely termelési tényező értékét úgy határozzuk meg, hogy valamely termelési csoportosítás összes tényezőit egy kivételével változatlanul hagyjuk és azt vizsgáljuk, hogy a változott tényező egy növedékének milyen hatása van a termelés eredményére. A valamely termelési tényezőtől használt utolsó növedék értéke azután a határtörvény értelmében az egyes egységek helyettesíthetőségének a termelési javaknál is való fennforgása folytán az egész készletre nézve irányadónak tekintendő. Ilymódon érkezett el azután *Clark* a *határtermelékenység* elméletéhez,¹³⁵ amely azonban lényegileg a gazdasági beszámítás elméletétől nem különbözik,¹³⁶ csak az összefüggés,

¹³⁴ Principles of Political Economy. New York 1919. 1. 376—377 old. — Találón mondja *Marshall*: „Every business man indeed, according to his energy and ability, is constantly endeavouring to obtain a notion of the relative efficiency of every agent of production that he employs, as well as of others that might possibly be substituted for some of them”. (Principles 406. old.)

¹³⁵ V. ö. Distribution of Wealth. New York 1902., különösen a XIT. fejezetet.

¹³⁶ *Clark* elméletével bőven foglalkozik: *C. Landauer*: Grundprobleme der tünai unci len Verteilung· des wirtschaftlichen Wertes. Jena, 1923.

melyben *Clark* elméletét kifejtette, más, amennyiben ő nem közvetlenül a termelési javak értékelését vizsgálva, hanem a jövedelemeloszlás kérdései kapcsán jutott határtermelékenységi elméletéhez. *Aftalion*¹³⁷ is a *Clark*-féle gondolatmenet-hoz csatlakozott.

A *Clark*-féle határtermelékenységi ehnélettel szemben különösen azt szerették hangoztatni, hogy az ő ú. n. adagolási módszere, tehát az infinitezimális mennyiségekkel való kísérletezés a gyakorlatban nem vihető keresztül. Maga *Hans Mayer* is szemére vetette ezt *Clark*nak és *J. A. Hobson* azt is hangoztatta, hogy a beszámítás ilymódon való megoldása a termelési tényezők végtelen oszthatóságát tételezi fel, ami pedig a gyakorlatban nem forog fenn.¹³⁸ *Hobson* szerint a határtermelékenység elmélete lényegileg egy átlagos termelékenység gondolatává zsugorodik össze.¹³⁹ Ezzel szemben *P. H. Douglas* arra hivatkozott, hogy az infinitezimális mennyiséget egy nagy közgazdaságban nem kell úgy értelmezni, hogy a szó szoros értelmében végtelen kis mennyiségről van szó, mert még ha nem is egyes munkások, hanem bizonyos munkáscsoportok együttesi munkáját vesszük figyelembe, a közgazdaság egészét tekintve, ezek mégis végtelen kis mennyiségeknek tekinthetők.¹⁴⁰

Beszámítási elméletének (theory of specific productivity) védelmezésére *J. B. Clark* egy közömbösségi körzet (zone of indifference) gondolatát vetette fel.¹⁴¹ Ez alatt azt értette, hogy a közömbösségi körzetbe esik minden munka, melyet az oly munkás végez, ki éppen csak annyit állít elő, hogy a munkaadó őt a munkában megtartsa, akin tehát a munkaadó már nem keres; hasonló minden gép, vagy föld esete, melyet üzemben tartani még éppen érdemes. Ebben a közömbösségi körzetben dől el *Clark* szerint a munkának, a gépeknek és a földnek beszámítandó hányada, mert itt mindegyik tényező mintegy magában érvényesül, mint az az utolsó egység, mely gazdaságilag még számbajön. Egészen hasonló gondolatot fejezett ki *H. Mayer*, midőn arra utalt, hogy a munka értékét gyakran abból ismerhetjük fel, hogy milyen eredményt tud létrehozni szabad javakkal való termelésnél.¹⁴²

¹³⁷ Les trois notions de la productivité et. les revenus. (Revue d'économie politique. 25. köt. (1911.)

¹³⁸ The Industrial System. London 2. kiad. 1909. 110. old.

¹³⁹ U. o. a 109. old.

¹⁴⁰ The Theory of Wages, New York, 1934. a 61. old.

¹⁴¹ The Distribution of Wealth. New York. 1902. a 102. és 105. old.

¹⁴² Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 4. kiad. VIII. köt. 1928. a 1221. old.

A bécsi iskola beszámítási elmélete és a vele lényegében egyező határtermelékenységi elmélet a termelésnek a közgazdaságban játszott nagy szerepe folytán kihatással van az ár és a jövedelemeloszlás kérdéseire. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy lényegében mindakettő az érték alakulását magyarázza, tehát szorosan az értékelméletbe tartozik. Ezt sokszor figyelmen kívül hagyták és szem elől tévesztették, hogy az áralakulás és a jövedelemeloszlás forgalmi folyamatok és mint ilyeneknek az egyéni értékelés csak egyik tényezőjük. A jövedelemeloszlásról szóló fejezetben erre majd visszatérünk.

Itt kell azonban rámutatnunk arra, hogy a gazdasági beszámítás, illetőleg a határtermelékenység megállapítása éppenúgy, mint a fogyasztási javak értékelése egyéni folyamat és a közgazdaságban ehhez képest csak közvetve a piacon keresztül fejt ki hatásait. Az a körülmény, hogy a fogyasztási javak hasznát a fogyasztók értékelése határozza meg, míg a határtermelékenység megállapítását a termelő, azaz a vállalkozó végzi, nem okoz nehézséget a beszámításban. A vállalkozó ugyanis minthogy piacra dolgozik, mindkettőt piaci vonatkozásában, tehát mint árat veszi figyelembe. A termék értéke tehát a vállalkozó számításában mint az eladási ár szerepel, a termelési tényező eredményességét pedig abból a szempontból figyeli, hogy mennyire emeli vállalata jövedelmezőségét.

A zárt egyéni gazdaságban, melyből az elmélet kiindult és melynek nincsenek piaci összefüggései, a beszámítás természetesen közvetlen folyamat, melynél a termelő közvetlenül ítéli meg az egyes tényezők, vagy azok bizonyos mennyiségének hozzáadásával elért eredményt, melynek alapján a beszámítást végzi. A különbséget azonban, mely az egyéni és a közgazdaság között a gazdasági beszámítás szempontjából fennáll, a gazdasági beszámítás, illetőleg a határtermelékenység elméletének megalapítói nem mindig domborították ki kellő világossággal.

A termelési javak értékelésének egy fontos tényezőjét a beszámítási elmélet elhanyagolta. Nevezetesen nem fordított figyelmet arra, hogy a termelési tényezők minősége is befolyásolja értéküket. Pedig ez kétségtelenül lényeges tényezője értéküknek, mert a többet termő föld kétségtelenül értékesebb, mint a gyengébb minőségű föld és a jobb határfokkal dolgozó gép többet ér, ha ugyanazt a terméket hozza is létre, mint az a gép, melynek hatásfoka gyengébb.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Erre már Közgazdaságtan I. köt. 2. kiad. Budapest 1921. c. munkámban 57. old. rámutattam.

A beszámítás alapelvét ez természetesen nem érinti, de a termelési javak értékelésének fontos mozzanata.

A termelési javak értékelésének kérdése az angol közgazdátakat is foglalkoztatta. *Marshall* híve volt a határtermelőkenységi elméletnek, de felfogása több tekintetben eltért az osztrák iskolától, bár evvel való bizonyos rokonságát ő maga is elismerte. *Marshall* az egész kérdést az áralakulás szempontjából nézte. A termelési tényezők iránti keresletet *származtatott keresletnek* (derived demand) fogta fel, jelezve, hogy a termelési javak értéke a belőlük előállítható termékek értékétől függ.¹⁴⁴ Minthogy az egy jószág előállításához szükséges javak egymást kiegészítő (komplementáris) javak, a rájuk irányuló keresletet *összetett keresletnek* nevezte (composite or aggregate demand), mert a termék értékéből a termeléshez szükséges egyéb tényezőkkel együtt kell kikerülnie annak az értéknek, melyet a szóban forgó termelési tényezőnek tulajdonítunk.¹⁴⁵ A származtatott kereslet fogalma lényegében azt fejezi ki, hogy a termék értékétől függ a termelési javak értéke, tehát egyezik a beszámítás alap gondolatával, az összetett kereslet fogalma pedig azt a tényállást foglalja magában, mely a beszámításnál abból adódik, hogy az eredmény együttesen jelentkezik és abból kell valahogyan következtetni az egyes tényezők értékére. A *Wieser-féle* megoldással azonban *Edgemorth*¹⁴⁶ és *Marshall*¹⁴⁷ egyaránt kételkedően álltak szemben. A határtermelőkenyeégi elmélet lelkes képviselőt talált *P. H. VPicksteedben*, aki azonban *Clarkhoz* hasonlóan a jövedelemelosztás kapcsán foglalkozott vele.¹⁴⁸ A lausannei iskola a maga részéről a beszámítás elméletével egyáltalában nem foglalkozott és a gazdasági egyensúlyra vonatkozó elgondolásában a kérdés más világításban jelentkezett, mint az osztrák iskolánál. Abban azonban nincsen különbség közöttük, hogy a termelési tényezők értéke termelőkenységüktől függ, amint már *Say* is ezt az álláspontot képviselte.

7. A határhaszonelmélet ellenzői. A határhaszonelmélet elleni támadások nem szorítkoztak a gazdasági beszámítás

¹⁴⁴ Alkalomadtán „származtatott kereslet” helyett „származtatott értékről” (derived value) is szólt. Így a „Principles” 393. old.-án levő jegyzetben, ahol a következőket is olvashatjuk: „The Austrian doctrine of „imputed value” has something in common with that of derived value given in this chapter.”

¹⁴⁵ U. o. 455. old.

¹⁴⁶ *Wieser*: Der natürliche Wert című munkájának ismertetésében *Edgeroorth* hibáztatta *Wieser* megoldását és a határtermelőkenység elmélete mellett foglalt állást. (Papers Relating to Political Economy. III. köt. London, 1925. az 52—58. old.)

¹⁴⁷ L. Principles a 393. old. levő jegyzetet. *Marshall* megoldása azonban kissé elnagyolt. (V. ö. az előbb idézett 455. old.) Midőn munkáját megírta, már ismerte *Böhm-Bawerk* értékelméletét (V. ö. az i. kiadás 494. old. levő 3. jegyzetet.)

¹⁴⁸ V. ö. The Co-ordination of the Laws of Distribution. 1894. (Újból kiadva: Scarce Tracts of Economic and Political Science. Npo. 12. London), és The Common Sense of Political Economy. London 1910.

tanára és az osztrák iskola költségmagyarázatára. Voltak, akik az elmélet alapgondolatával nem tudtak megbarátkozni és visszautasították módszerét és kiindulási pontjait egyaránt.

Mindenekelőtt azok fordultak a határhaszonelmélet ellen, akik visszautasították a közgazdasági elméletnek a hedonista elvre alapítását, mert szerintük ez a nézőpont túlságosan szűkkörű és elhanyagolja azt, hogy az emberek gazdasági cselekedeteikben is nem csupán a haszon és az áldozat indítékai alapján cselekszenek, hanem egyéb tényezők befolyása alatt is állanak. Számos kifogás merült fel a határhaszonelmélet matematikai irányának egyensúlyi elgondolása ellen is, melyet azzal vádoltak, hogy mechanisztikus és a természettudományokból merített olyan képzetekre épít, amelyek a társadalmi élet szerves mivoltának nem felelnek meg. Így a határhaszonelmélet ellenzői táborába sorakoztak mindazok, akik a tiszta ökonómiának ellenesei. Különösen a német történeti iskola hívei vádolták egyoldalúsággal a határhaszonelméletet és tisztán a haszon és áldozat szembeállítására felépített érvelését: az ú. n. *motivációs tan* (Motivationslehre) ama nézőpontját hangsúlyozták, mely szerint a gazdasági viselkedés az emberi cselekvés általános összefüggésébe tartozik és így nem magyarázható meg másként, mint az emberi cselekvést vezérlő, szétágazó lelki indítékok figyelembevételével. Ha ezeket elhanyagoljuk, így okoskodtak, akkor meg nem engedett módon leegyszerűsítjük és eltorzítjuk elképzelésünkben a való életfolyamatot. Ezt a nézetet tette magáévá az institucionalizmus is.

A határhaszonelmélet módszertani eljárásával szemben felmerült kifogásokon kívül tárgyi szempontból is több támadás érte a határhaszonelméletet. Mindenekelőtt azzal vádolták, hogy a közgazdaságtant lélektanná alakítja át. Némelyek szerint még ennél is sokkal rosszabb az, hogy ebben nem a lélektan tudományára, hanem különleges elgondolásokra támaszkodik.¹⁴⁹ *Diehl* p. o. egyenesen lélektani dilettantizmussal vádolta az elméletet.¹⁵⁰ *W. C. Mitchell*, ki egyébként nem hiva a határhaszonelméletnek, erre teljes tárgyilagossággal azzal válaszolt, hogy egészen naiv elgondolás az, hogy a közgazda egyszerűen a psychologustól merít-

¹⁴⁹ Így p. o. *Amonn* szerint: „Die Grenznutzen-theoretiker treiben zwar Psychologie, aber nicht „wissenschaftliche d; h. auf fachwissenschaftlicher Grundlage beruhende Psychologie.“ (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe für Lujo Brentano. II. köt. München u. Leipzig 1935. 280. old.)

¹⁵⁰ Theoretische Nationalökonomie. I. köt. Jena 1916. 287. old.

netné azt a lélektani elgondolást, amelyre közgazdasági elméletét építheti..”¹⁵¹

Az említetteken kívül különösen azt szokták a határhaszonelmélet szemére vetni, hogy az értékelés tárgyi tényezőinek elhanyagolásával túlságosan szubjektív alapra helyezkedik és az értékelést csupán egyéni vonatkozásában öleli fel. Azt mondták, hogy a határhaszonelmélet alkalmas lehet arra, hogy megmagyarázza Robinsonnak teljesen kivételes körülmények között való értékelését, de nem alkalmazható a mai körülményekre, amidőn nem elszigetelt egyénekről, hanem a társadalomban élő gazdasági alanyokról van szó. E szemrehányást különösen az osztrák iskolával szemben lehetett hangsúlyozni, melynek hívei mindig vissza és visszatértek Robison esetére és példáikat előszeretettel innen vették. Midőn állandóan azzal vádolták az elméletet, hogy csupán alanyi szempontból tekinti az értékelést, *Böhm-Bawerk* erre azt felelte, hogy a határhaszon alapján való értékelés távolról sem jelenti a tárgyi tényezők elhanyagolását, mert az egyének szükségletei mellett a szükségletkielégítés tárgyi feltételei irányítják az értékelést; minthogy azonban az egyén értékeli, a helyzetnek az egyén által való megítélése alapján hatnak a tárgyi adottságok. A tárgyi tényezőket tehát a határhaszonelmélet távolról sem zárja ki, mert ezek az egyén megítélésén keresztül érvényesülnek az értékelésében, midőn az egyénnek kell szükségletkielégítése szempontjából elhatározásra jutnia.

A határhaszonelmélet amerikai képviselőit e szemrehányások kevésbé érték. Szemük előtt az értékelméletben is inkább az árak magyarázata lebegett és fejtegetéseik kezdetől fogva kevésbé voltak individualisztikusak. Gyakran emlegették a *társadalmi határhaszon* fogalmát és *Seligman*¹⁵² határozottan amellet foglalt állást, hogy a határhasznot nem szabad túlságosan individualisztikusan értelmezni, meri a határhaszon mértéke ugyan az értéknek, de az, amit mér, nem az egyéni haszon, mint ahogy *Jevons* gondolta. Hasonló álláspontot foglaltak el *Clark*¹⁵³ és *Ch. Cornélissen*¹⁵⁴ is és az utóbbi egyenesen „valeur d'usage sociale”-ról beszélt.

¹⁵¹ „... It is ... naive to talk as if the economist borrowed or could borrow all his psychological notions from the psychologists...” (The Trend of Economics. New York. 1924. 17. old.)

¹⁵² Social Elements in the Theory of Value. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 524 2f—547 old. V, ö. különösen a 336. old.)

¹⁵³ The Theory of Distribution. New York 1902. 243. old.

¹⁵⁴ „Mais cette valeur subjective est considérée dans un sens général, parce que les consommateurs sont pris ici en tant que membres de la société.” (Théorie de la Valeur. 2. kiad. Paris 1913. 88. old.)

A társadalmi haszon elgondolása az amerikaiaknál az ár magyarázatával kapcsolatban merült fel.¹⁵⁵ A határhaszon gondolatának eredeti fogalmazása szerint azonban csak átvitt értelemben lehet társadalmi határhaszonnól beszélni. Hiszen a határhaszon fogalma önmagában egységesen értékelő egyént tételez fel, a társadalom pedig csak igen nagy elhanyagolásokkal tekinthető ilyennek. Ezért, ha társadalmi határhaszonnól beszélünk, legalább is tisztáznunk kell a társadalom és az egyén határhasznának egymáshoz való viszonyát. Az amerikai közgazdák, amidőn társadalmi határhaszonnól szóltak, azt is figyelmen kívül hagyták, hogy az új értékelméletben a határhaszon fogalmának éppen az a rendeltetése, hogy az egyéneknek a társadalomban való viselkedését megmagyarázza. Érthető tehát, hogy *Oskar Morgenstern*¹⁵⁶ a bécsi iskolának híve, nagy kétkedéssel fogadta a határhaszon fogalmának amerikai értelmezését.

A határhaszonelmélet ellen való érvelésben gyakran hivatkoztak arra, hogy nem minden jószágnak van meg aa oszthatóság olyan foka, amilyent a határhaszonelmélet feltételez. Ezzel szemben *J. B. Clark* igyekezett kimutatni, hogy a nem osztható javaknál is érvényesül a határtörvény. A nem osztható javak ugyanis *Clark* szerint különböző hasznok halmazának tekinthetők oly értelemben, hogy ugyanazt a szükségletet minőségük szerint különböző fokban képesek kielégíteni. E hasznok közül az értékelésre az a haszon irányadó, amelyet az illető jószág utolsó egysége biztosít, mely tehát az utolsó, még elérhető kielégülést nyújtja.

A határhaszonelmélet ellenesei közül kétségtelenül azok mentek a legtovább, akik közvetlenül a szükséglettelítés törvényét vontak kétségbe. Elsősorban *Spann* és *Graziadéi* támadták ezen az alapon a határhaszonelméletet, arra hivatkozva, hogy valamely jószág mennyiségének növelése nem mindig csökkenti annak a hasznát. *Spann* szerint a csökkenő haszon törvénye inkább csak kivételes és csak egy fejlett közgazdaságban alig előforduló feltételek között csökkenti a hasznat, t. i. csak akkor, ha nem nyitják meg újabb használatok lehetőségét.¹⁵⁸ *Gossen* első törvénye szerint csak valamely jószág folyamatos és elszigetelt élvezete esetében érvényes, tehát tulajdonképpen csak oly javakra, amelyek

¹⁵⁵ Nyilvánvaló ez p. o. *Clarknál*: „Things sell, indeed, according at their final utilités but it is their final utilités to society.” (E i. m. 243. old.)

¹⁵⁶ L. Probleme der Wertlehre. I. köt. München 1931. a 33. oldalon.

¹⁵⁷ Essentials of Economic Theory. New York, 1907. a 108—111. old.

¹⁵⁸ Gleich Wichtigkeit gegen Grenznutzen. (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III. Folge 68. köt. (1925.) 289—330. old.)

csupán egyfajta célra szolgálnak. Minthogy pedig kevés ilyen jószág van, elhibázott az értékelméletet a csökkenő haszon törvényére felépíteni. *Spann* e megjegyzésében majdnem érthetetlen módon elhanyagolta *Gossen* második törvényét, amely éppen arról szól, hogy miképpen befolyásolja a csökkenő haszon törvénye oly javaknak a felhasználását, amelyek nem egy, hanem több szükséglet kielégítésére alkalmasak.

Spann nem maradt meg a határhaszonelmélet bírálatánál, hanem új értékelmélettel kísérelte meg azt helyettesíteni. Abból indult ki, hogy a valamely eredmény elérésére szükséges összes szolgálatok és hasznok egymással összefüggnek, mert csak együttesen hozzák létre a kívánt eredményt. Ezért szerinte lehetetlenség azokat külön értékelni. Valamiben, ami magában egy egészet képez, az összes részeknek kellő összhangban kell lenniök és ezért mind egyformán lényegesek. Ennek megfelelően a határhaszon fogalmát az *egyenértékűség* (Gleichwichtigkeit) fogalmának kell felváltania. Ez a kissé nehezen megérthető magyarázat az *egyenértékűség elmélete*, mely azonban visszhangra nem talált, mert valóban nehezen lehet belátni, hogyan tudná ez az értékelés tényeit megmagyarázni.¹⁵⁹ Tényleg alig mondható értékelméletnek, mert tisztán csak annak a kifejezése, hogy valamely dolog mint egységes egész, egymást kiegészítő részekből áll. Ezt *Spann* is érezte, amidőn elismerte azt, hogy egyenértékűség elvének közvetlen az értékeléshez, illetőleg az érték méréséhez nincs köze és az alig alkalmazható arra az esetre, amidőn a szükségletekben, vagy a termelésben lényeges változás megy végbe. Világos azonban, hogy az értékelésnek éppen az a feladata, hogy a felmerülő tényállásokkal szemben való gazdasági viselkedésünket szabályozza.

Az érték fogalma körül lefolyt végnélküli viták egyes közgazdákat annyira elkedvetlenítettek, hogy megkísérelték az érték fogalmát egyáltalában kiküszöbölni a közgazdaságtanból. *Liefmann* szerencsétlen fogalomnak nevezte az értéket,¹⁶⁰ melyet szerinte egyáltalában mellőzni kellene. En-

¹⁵⁹ *Spann* egyenértékűségi elméletében tagadhatatlanul egy fontos gondolatot érintett, t. i. azt, hogy a javak szükségletkielégítésünkre való felhasználása mindig egy bizonyos összefüggésben történik, úgy, hogy az egyes javak értékelése nem teljesen független egymástól. Ez azonban nem a javak egyenértékűségéhez vezet, mint ahogy ő gondolta, hanem csak a javaknak szükségletkielégítésünkben való csoportosítását befolyásolja, mint ezt *Püreto* már előtte kifejtette. Erre mindjárt rátérünk.

¹⁶⁰ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. I. köt. Stuttgart és Berlin 1917. 74 old.

nek ellenére ő maga is szubjektív egyéni ítéletek segítségével igyekezett árelméletét alátámasztani. *Cassel*, ki kezdettől fogva szembefordult a határhaszonelmélettel, arra tett kísérletet, hogy az értékelméletet teljesen mellőzve, elméletét tisztán a piacra és az áralakulásra alapítsa.¹⁶¹ Némileg hasonló utat követett *Amonn*, ki bár az osztrák iskola kebeléből került ki, mégis kétkedő maradt a határhaszonelmélettel szemben és azzal kívánta áthidalni a nehézséget, hogy az értékelést az egyéni lélektan keretébe utalta. Elismerve azt, hogy valamilyen egyéni becslési folyamat megy végbe az áralakulással kapcsolatban, mégis azt javasolta, hogy a közgazdaságtan elmélete igyekezzék beérni ennek megállapításával és szorítkozzék az árelméletre, amelynek keretébe tartoznak azok a becslési folyamatok, amelyek a forgalmi gazdaságban végbemennek.¹⁶²

Az értékelmélet kiküszöbölésére irányuló követelésekben legmesszebre *Gottl-Ottlilienfeld* ment. Szerinte az értékelés ködös képzet, és az értékelés problémája látszatprobléma, amely létét tisztán szóharcnak köszöni. El kell ejteni tehát az egész kérdést, mert a közgazdaságtannak semmi szüksége nincsen rája. Meglepő módon azonban *Gottl* ennek ellenére egy, az értékhez veszedelmesen hasonlító képzetet vezetett be elméletébe, melyet *gazdasági dimenzió*nak nevezett el. Ez alatt valami az egyének fölött álló, egyénközi képzetet értett, amely szerinte áthidalja a jelenlegi és a jövőbeli árakat.¹⁶³ A gazdasági dimenzió, így folytatta, egy jellegzetes szám, az emberek között érvénnyel bíró nagyság, (geltende Größe), amely megmagyarázza, hogy az árak miért változnak és miért állapodnak meg bizonyos magasságban. Ezek után kevéssé meggyőzően hangzik az, hogy *Gottl* az elhaló értékelméletről beszél. Aligha szerencsésebb *Ulisse Gobbi* „convenienza economica”-nak nevezett képzete, amelyet ugyan-

¹⁶¹ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig 1932. I. 42- old. A határhaszonelmélet ellenzése dacára az árelméletről írt első tanulmányában *Cassel* mégis elismerte, hogy az áralakulással kapcsolatban valamely formában történnek becslések. (Grundriss einer elementaren Preislehre. Zeitschrift für die ges. Staatswissenschaft. 55. köt. (1889.) 433—438. old.)

¹⁶² Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie. Wien és Leipzig 1911. 215—213. és 260—267. old. Amidőn azonban a Verein für Sozialpolitik 1932.-i gyűlésén többen támadták a határhaszonelméletet, *Amonn* azt védelmébe vette. (Probleme der Wertlehre. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. 183. IL köt. 121—126. old.)

¹⁶³ Die wirtschaftliche Dimension. Abrechnung mit der sterbenden Wertlehre. Jena 1923. 23. old. — *Gottl* már „Der Wertgedanke eine verhülltes Dogma der Nationalökonomik” és „Die Herrschaft des Wortes” című munkáiban is szembefordult az értékelmélettel.

csak az értéképzet helyettesítésére kíván alkalmazni.¹⁶⁴ Ez is sokban hasonlít az értékhez, sőt erősen a matematikai iskola elgondolásának közelségébe kerül, amidőn az elérhető haszonnak és a hozandó áldozatnak egyéni összehasonlításáról szól. *Dietzel*, aki hosszú időn keresztül a klasszikus értékelméletnek egyik legelszántabb védelmezője volt, később az értékelmélet ellenzőinek táborához csatlakozott, feleslegesnek jelezve az egész értékelméletet.¹⁶⁵

Az értékelmélet ellen elhangzott támadások nem maradtak válasz nélkül. *A. Voigt* meggyőzően fejtette ki, hogy ha elméletünkben el is kerüljük azt, hogy értékelésről beszéljünk, ez még távolról sem jelenti azt, hogy az érték fogalmát valóban kiküszöböltük volna az elméletből. Ez az értékelmélet egyik ellenzőjének sem sikerült, mert mindegyikük, amint az előbbiekből kitűnik, valamilyen módon és új elnevezéssel lényegileg mégis csak felvette elméletébe az értékelést. Amíg *Voigt ezt Cassellel* szemben bizonyította be,¹⁶⁶ addig *Diehl* kimutatta azt, hogy ez így van *Gottlnál* is.¹⁶⁷ Kétségtelenül csak egy mód van arra, hogy az értékelméletet kiküszöböljük a közgazdaságtanból, t. i. az, hogy miként *Amonn* tette, az értékelést önkényesen a lélektan körébe utaljuk és ezen a címen mellőzzük. Ennek kevéssé kielégítő voltát *Amonn* maga is elismerte, midőn *Casselnak* azt vetette szemére, hogy a kereslet természetét nem tudja kellően megmagyarázni és árelmélete ezért hiányos.¹⁶⁸ Amidőn *Amonn* rendszeres munkában foglalta össze a közgazdaságtan alapelveit, ő maga sem kerülhette el az értékelméleti fejtegetéseket.¹⁶⁹

8. Pareto értékelmélete. A határhaszonelmélet körül lefolyt hosszas viták eredménye végre mégis az lett, hogy a legtöbben kifejezetten, vagy hallgatólagosan kisebb, vagy nagyobb mértékben, de mégis valahogyan megbarátkoztak legalább is az elmélet alapgondolatával és azt valamilyen formában beillesztették magyarázatukba. Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy a közgazdák kivétel nélkül a határhaszonelméletet a maga egészében elfogadták, csupán azt, hogy magát a határhaszon gondolatát az elmélet

¹⁶⁴ Memoria sul Principio della Convenienza Economica. Atti del Institute) Lombardo di Science e Lettere. Milano 1900.

¹⁶⁵ Vom Lehrwert der Wertlehre Leipzig 1921.

¹⁶⁶ Zeitschrift für Sozialwissenschaft (N. F. X. köt. (1919.) 597-598. old.)

¹⁶⁷ Von der sterbenden Wertlehre. (Schmollers Jahrbuch 49. köt. (1925.) 1269—1295. old.)

¹⁶⁸ Cassel's System der theoretischen Nationalökonomie. (Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 51. köt. (1924.) a 42. old.)

¹⁶⁹ Grundzüge der Volkswohlstandeslehre. Jena 1926. a 173—177 old.

fontos eszközének ismerték el. Annak, aki ezt teszi, még távolról sem kell abba a túlzásba esnie, melyet különösen az osztrák iskola követett el, amidőn úgyszólván az egész közgazdasági elméletet a határhaszon fogalmából kívánta levezetni. A határhaszonelmélet az értékelés alanyi vonatkozásainak felderítésével nagy hiányt pótol, mert lehetővé tette annak az alapvető összefüggésnek a megértését, melyben a gazdasági cselekvés a szükségletkielégítéssel van. Megvilágította továbbá azt, hogy az értékelés egyéni tevékenység, vagyis egyéni elhatározás és hogy az értékelés mindig az adott körülmények alapján keletkező ítélet, mely mindenkor az adott helyzetre alapítva irányítja az egyén gazdasági viselkedését.¹⁷⁰

Azok közé, akik mindezt teljesen átértették és messze-menően méltányolták az új értékelmélet előnyeit, tartozott *Vilfredo Pareto* is, aki azonban két irányban mégsem tudott egyetérteni a határhaszonelmélettel. Mindenekelőtt osztotta a *Neumann*,¹⁷¹ *Cuhel*¹⁷² és *Lexis*¹⁷³ által hangoztatott azt az ellenvetést, hogy haszonintenzitásokat nem lehet mérni. Bár a határhaszonelmélet megalapítói kifejezetten nem állították a határhaszon mérhető voltát, mégis különböző példákban úgy tüntették fel a dolgot, minthogyha e mérhetőség fennforogna. Az elhangzott ellenvetésekre *Böhm-Bawerk* azzal felelt, hogy sohasem tételezte fel azt, hogy a haszonintenzitásokat pontosan mérhetjük,¹⁷⁴ de ez *Böhm-Bawerk* szerint a határhaszonelv érvényességéhez nem is szükséges, mert az élet nem folyik le matematikai pontossággal és cselekvéseinkben a helyzetek bizonyos pontatlansággal való megfigyelése és megítélése is kellően eligazíthat bennünket. *Paretot* e válasz nem elégítette ki. Visszariadt attól, hogy elmé-

¹⁷⁰ Maga *Casse/* is elismerte azt, hogy a határhaszonelmélet nagy tantörténeti jelentősége annak kidomborításában áll, hogy az értékelésnek mindig egy adott helyzetből kell kiindulnia, hogy levonja ebből az egyén viselkedésére a következtetést. (Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss. köt. 1899. 434. old.)

¹⁷¹ Schönberg's Handbuch der Politischen Ökonomie. 2. kiad. I. köt. 1885. I. 159. old.

¹⁷² Die Lehre von den Bedürfnissen. Innsbruck 1907.

¹⁷³ Handwörterbuch d. Staatswiss. „Grenznutzen” cikkében I. I. Supplementband. Jena 1895., ahol *Lexis* ezt írja: „Aber das Bestehen von Gradeunterschieden der Bedürfnisempfindungen und die unter Umständen mögliche Gleichsetzung der Intensität derselben macht sie noch nicht zu quantitativ darstellbaren Grössen und berechtigt daher auch nicht, mit ihnen zu rechnen.” (a 423. old.)

¹⁷⁴ Kapital und Kapitalzins. 3. kiad. II. köt. Innsbruck, 1909. Exkurse, 307. old. — V. ö. *Eugen Slutsky*: Zur Kritik der Böhm-Bawerkschen Werttheorie und seiner Lehre von der Messbarkeit des Wertes. Schmoller's Jahrbuch. 51. köt. (1927.) 545—560. old.

letét ily, szerinte ingatag talajra építse, mert miként magát kifejezte, arra törekedett, hogy az elméletet minden metafizikai képzettől megtisztítsa.

Paretonak azonban még egy másik irányban is voltak kételyei. Nevezetesen kétségbe vonta a határhaszonelméletnek azt a kiindulási pontját, mely szerint a javak határhaszna csupán az *illető jószágból* rendelkezésre álló mennyiség függvénye. Ez a tétel *Pareto szerint* csak abban a kivételes esetben érvényesül, ha az illető jószág élvezete egyéb jószágok élvezetétől teljesen független. A szabály ezzel szemben az, hogy az egyes *javak élvezete egymással szoros kapcsolatban áll* és így az az élvezet, melyet egy bizonyos jószág számunkra biztosít, nemcsak az e jószágból rendelkezésünkre álló mennyiségtől, hanem a bizonyos egyéb jószágokból rendelkezésünkre álló mennyiségektől is függ.¹⁷⁶ Ezért *Pareto* szerint nem elegendő valamely jószág saját mennyiségének figyelembevétele, hanem az élvezetet kiegészítő javak mennyiségére is tekintettel kell lennünk. Ennélfogva *Pareto* szerint a határhaszonelmélet szokásos kiindulási pontja helyesbítésre szorul.¹⁷⁸

Álláspontjának alátámasztására talált is előmunkálatókat. *Edgeworth* már 1881-ben, amidőn a határhaszonelmélet már kialakulófélben volt, hangoztatta, hogy az egyes javaknak tulajdonított haszon nem csupán attól függ, hogy az illető jószág milyen mennyiségben áll rendelkezésünkre, hanem attól is, hogy egyéb jószágokból milyen mennyiségekkel rendelkezünk. Ezen az alapon vizsgálva a csere lefolyását, vetette fel *Edgeworth* azt a gondolatot, hogy szükségletkielégítésének irányításánál az egyén szemei előtt mindig *egész jószágcsoportok* állanak, melyek együttesen élvezve nyújtanak bizonyos kielégülést. E csoportokon belül az egyes javak mennyisége különbözőképpen csoportosítható a nélkül, hogy az összkielégülés változnék. Azt a vonalat, amely az ily összességükben ugyanazt a kielégülést nyújtó csoportosításokat jelző pontokat összeköti, *Edgeworth közömbösségi vonalnak* (line of indifference) nevezte.¹⁷⁷ Ennek az elkép-

¹⁷⁵ Manuel d'économie politique. 2. kiad Paris 1927. 159. old. és Appendix az 545. és követk. old.

¹⁷⁶ E. i. m. Appendix 540—42. old., ahol *Pareto* álláspontját megindokolja. Nem érdektelen az a tény, hogy, bár egészen más gondolatmenet alapján, *Pareto* álláspontja lényegében egyezik *Spann* ama tételével, mely szerint a szükséglettelítés törvénye csupán oly javakra nézve állt amelyek csak egyféle használatot engednek. (Tote und lebendige Wissenschaft. 3. kiad. Jena 1929. 1. 160 old.) — *Pareto* okoskodása helyes világitásba helyezi *Spann*-nak azt a gondolatmenetét is, mely az utóbbit tévesen egyenértékűségi elméletéhez vezette.

¹⁷⁷ Mathematical Psychics. London 1881. 21—22. old.

zelésnek alapja tehát az, hogy szükségletkielégítésünk egységes és mindig a jószágok bizonyos csoportosításából adódik oly módon, hogy valamely fajta jószág mennyiségének csökkenését egy másiknak a megszerzése, vagy mennyiségének növelése közömbösítheti és így végeredményben a jószágok többféle csoportosítása vezethet egyforma szükségletkielégítéshez. E gondolatmenetét továbbfejlesztve *Edgeroorth* azután *preferencia vonalakról* is beszélt, amelyek a nem közömbös jószágcsoporthatásokat kötik össze, tehát azt mutatják, hogy mily módon változtathatja az egyén a javak csoportosítását a maga előnyére. Egy évtizeddel később *Irving Fisher* karolta fel ezt a gondolatmenetet¹⁷⁸ a kenyér és a vaj példáján mutatva be azt, hogy e jószágok valamelyikének csökkenése változtatni fogja a másiknak élvezetünk szempontjából való jelentőségét, vagyis hasznát.¹⁷⁹ Ezen az alapon *Irving Fisher* (ugyancsak a *közömbösségi görbék* fogalmához jutott el.¹⁸⁰

Ezen előzmények után látott hozzá *Pareto* ama törekvésének megvalósításához, hogy az értékelméletből a haszonintenzitások mérhetőségének *gondolatát* kikapcsolja. Különösen *Edgeroorth* ama gondolata ragadta meg *Pareto* figyelmét, liogy vannak olyan jószágcsoporthat, amelyek szükségletkielégítésünk szempontjából közömbösek. Amikor az egyén a szóbanforgó javak különböző csoportosítása között választ, akkor tehát *Pareto* szerint nem a számbeli kifejezésnek hozzáférhetetlen haszonintenzitások között kell választania, hanem könnyen számbavehető *józágmennyiségek között*, melyekkel — az egyiknek és a másiknak mennyiségét változtatva — ugyanazt a kielégülést érheti el.¹⁸¹ Ezzel — úgy vélte *Pareto* — rendszeréből kiküszöbölheti a haszon fogalmát és feleslegessé teheti nemcsak az egyes haszongörbék, de az összhaszongörbe ismeretesként való feltételezését is.¹⁸² Egész okoskodásának alapja a javak *helyettesíthetőségének* a gondolata, mert ez rejlik a közömbös jószágcsoporthat mögött, amelyek a nyújtott élvezet szempontjából azáltal válnak közömbössé, hogy az egyes javaik különböző mennyiségeit foglaljuk össze KÖZÖS csoportba.

¹⁷⁸ *Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices.* Transactions of the Connecticut Academy. IX. köt 1892. júl.

¹⁷⁹ E. i. m. 64. old.

¹⁸⁰ U. o. 70. old.

¹⁸¹ *Manuel d'économie politique.* 2. ed. Paris 1927. 1. 168—169 old. *Pareto* példája nem éppen szerencsés, mert a kenyér és a bor különböző mennyiségben bírásán akarja a közömbösséget bemutatni. Jobban helyettesíthető javakat kellett volna példája számára kiválasztania.

¹⁸² Ú. o. 169. old.

Nyilvánvaló, hogy a felek gazdasági törekvése nem merül ki javaik oly csoportosításában, amelyek egyenlő hasznot nyújtanak, hanem inkább afelé irányul, hogy helyzetüket úgy változtassák, hogy szükségleteik magasabbfokú kielégítéséig jussanak el. A közömbösségi vonalak gondolatának felhasználásával *Pareto* e törekvést úgy jelímeztes, hogy a közömbösségi vonalakat a térkép magassági szintvonalai mintájára képzelhetjük el — *Pareto colline du plaisir*-ről szolt¹⁸³, — melyen felfelé jutni törekszik az egyén. A preferencia vonal eszerint tehát — mint már *Edgeworth*-nál is — azt az irányt jelzi, amelyben az egyén, ha eszközei megengedik, a szükségletkielégítését javítani törekszik. Ezt eszközeinek oly módon való felhasználásával igyekszik elérni, hogy egy alacsonyabb közömbösségi vonalról egy magasabb, nagyobb kielégülést nyújtó vonalra kúszik fel. *Pareto*nak ezt az elméletét nevezték a *választás elméletének*.

Lényegét tekintve a *Pareto* elmélete alapjául szolgáló gondolat *Gossen* második törvényére és *Jevons*nek a határhaszonkiegyenlítődesről szóló törvényére támaszkodik. *Pareto* elgondolásában azonban a *szükségletkielégítés egységes volta nemcsak a szükségletek különböző fajaira, hanem a szükségletkielégítés eszközeire is alkalmazást nyer*, erősen kidomborítva a javak helyettesíthetőségét.

Pareto elgondolásában az értékelés folyamata egyszerű választásnak a jellegét nyerte, oly értelemben, hogy az egyén a javak különböző csoportosításai közül a számára legelőnyösebbet választja ki. Ezzel *Pareto* okoskodásából — legalább is eredeti fogalmazásában — a határhaszon fogalma kiküszöbölődött.¹⁸⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy *Pareto* a határhaszonelméletet elvetette volna. *Pareto* maga készségesen elismerte azt, hogy a használati érték és a haszon fogalmi nagy szolgálatot tettek a közgazdaságtannak és nyíltan kimondotta, hogy ő tisztán módszertani aggályainak hatása alatt küszöbölte ki elméletéből ezeket a fogalmakat, mert az általa talált megoldásban ezek már nem szükségessék.¹⁸⁵

¹⁸³ U. o. 170—171.

¹⁸⁴ Büszkén mondotta *Pareto* „Grace à l'usage des mathématiques, toute cette théorie... ne repose plus que sur un fait d'expérience, c'est-à-dire sur la détermination des quantités de biens qui constituent des combinaisons indifférentes pour l'individu... La théorie de la science économique acquiert ainsi la rigueur de la mécanique rationnelle: elle déduit ces résultats de l'expérience, sans faire intervenir aucune entité métaphysique.” (Manuel 2. kiad. 160. old.)

¹⁸⁶ „Les notions de *valeur d'usage*; *d'utilité*, *d'ophélimité* *d'indices*, *d'ophélimité*, etc. facilitent beaucoup l'exposé de la théorie de l'équilibre

Tényleg azonban Paretonak csak formálisan sikerült a haszonintenzitások kiküszöbölése. Bár az egész folyamat tisztán tárgyi alapon való elgondolásra törekedve *Pareto* jószágmennyiségekben okoskodott, ezzel nem küszöbölődött ki az egyéni elhatározásoknak az elérhető haszonnal kapcsolatos volta, mert a jószágmennyiségek különböző csoportosítása mégis csak oly elhatározásoknak az eredménye, melyekben — ha csoportosan is — a haszonintenzitások figyelembevétele nem hiányozhatik. A közömbösségi vonalakat *Pareto* is indexekkel látta el, melyek közül a magasabb számú a nagyobb élvezetet, az alacsonyabb számú a kisebb élvezetet nyújtó jószágcsoporthoz jelzi. Gazdasági cselekvésünkben a várt hasznot mérlegelő elhatározásokra feltétlenül szükség van és ezeket semmiféle tisztán tárgyi folyamat nem helyettesítheti. Ennek hangsúlyozása természetesen nem csökkenti *Pareto* azon gondolatának jelentőségét, hogy a javak helyettesíthetősége erősen befolyásolja gazdasági elhatározásainkat.

Szemére vetették *Paretonak* azt, hogy túlságosan meszszire ment a javak helyettesíthetősége gondolatának alkalmazásában, elhanyagolva a javak komplementaritását,¹⁸⁶ amelyet különösen *Pantaleoni* domborított ki erősen.¹⁸⁷ Úgy a javak helyettesíthetősége, mint pedig a használatban összekapcsolt voltak (komplementaritás) egyaránt nagy szerephez jutnak a gazdálkodásban. Ha a komplementaritást *Pantaleonival* *tág* értelemben vesszük, akkor elfogadhatjuk nézetét, mely szerint a termelésnek és a fogyasztásnak minden kérdése végeredményben a javak, illetőleg a termelési tényezők egymást kiegészítő voltának a kérdésévé alakul át.¹⁸⁸ Valóban, minthogy a javak mindegyikének szükségletkielégítésünkben megvan a maga helye, azok többé-kevésbé az egyének életmódja szempontjából egymást kiegészítő javaknak tekinthetők. Az ily értelemben vett komplementaritás azonban e fogalom oly kitágítása, mely aligha vezet célhoz. Hátránya az, hogy a javak helyettesíthetőségére nincsen tekintettel. Tágabb értelemben véve a komplementaritás fogalma túlságosan elmosódik és csak azt fejezi ki, hogy a javak élvezete között mindig van valami összefüggés, úgy hogy az egyes javak által nyújtott élvezet a többiek által

économique, mais elles ne sont pas nécessaires pour construire cette théorie.” (Manuel 160. old.)

¹⁸⁶ *Julius Neubauer*: Grenznutzen, Indifferenz, Elastizität, Durchschnittsnutzen. Jahrbücher für Nationalök. u. Stat. 133. köt. (1930.) 667—671. old.

¹⁸⁷ Pure Economics. Ford. Boston Bruce. London 1898. 82—85. old.

¹⁸⁸ L. *Pantaleoni* e. i. m. a 82. old. A komplementaritást *Pantaleoni* law of definite proportions-nak nevezte u. o. a 83. old.

nyújtottál többé- vagy kevésbé szoros kapcsolatban van. *Pareto* viszont túlságosan a javak helyettesíthetőségére összpontosította magyarázatát és ezzel a szűkebb értelemben *leit* komplementaritást háttérbe szorította. Ez tagadhatatlanul bizonyos egyoldalúságot jelent és miként az árelméletnél látni fogjuk, a *Pareto* nyomán elinduló közgazdák igyekeztek is arra, hogy a javak komplementaritását és helyettesíthetőségét egyaránt figyelembevegyék.

II. Fejezet. Az ár.

1. A klasszikus érelméjét. A klasszikusok előtti korban, valamint a klasszikusoknál is az értékelmélet egyúttal ár-elmélet is volt. Minthogy az érték tisztán, mint csereérték állott ekkor előtérben, ez oda vezetett, hogy az érték és az ár fogalmát nem különböztették meg élesen egymástól. Még *Ricardo* is gyakran összekeverte a kettőt, miként ezt *J. St. Mill* szemére is vetette. Maga *Mill* is azonban csak úgy tudta a két fogalmat megkülönböztetni, hogy árnak a javak pénzbeli értékét nevezte.¹ Mindamellet még ő is gyakran értékről szólt, amidőn árra gondolt.

Ez nem is csoda, mert a klasszikus elmélet ugyanazon elv alapján vélte megmagyarázhatni az árat, mint amellyel az értéket magyarázta. Az értéket és az árat a klasszikusok szerint egyaránt a *költségtörvény* szabályozza, legalább is az árúk nagy tömegére vonatkozólag, t. i. azokra nézve, amelyek az ú. n. *tetszés szerint szaporítható javak* csoportjába tartoznak, vagyis azokra a javakra, melyek *Ricardo* szavaival élve, „emberi szorgalom segítségével mennyiségileg szaporíthatók és amelyeknek termelésében korlátlanul érvényesül a verseny”.² Nehézség csak abból származott, hogy az árak folytonos ingadozásától nem lehetett eltekinteni, és ezzel a kereslet és kínálat viszonyának folytonos változására is tekintettel kellett lenni. Így azután felvetődött az a kérdés, hogy az árakat szabályozó két elv, nevezetesen a költségtörvény és kínálat és a kereslet törvénye milyen viszonyban állanak egymáshoz.

A megoldás látszólag nem volt nehéz. Csak abból az elgondolásból kellett kiindulni, hogy minden jószágnak van *természetes ára*, mely termelési feltételeiből adódik és mintegy annak az áldozatnak felel meg, amelyet az illető jószág megszerzéséért az adott körülmények között a társa-

¹ A nemzetgazdaság alapelvei. V. ö, 6—7. old.

² A közgazdaság és adózás alapelvei a 6. old.

dalomnak hoznia kell. Már *Cantillon* ehhez a megoldáshoz folyamodott, midőn azt mondotta, hogy az egyes árúk árának alapjául az a mennyiség szolgál, amelyet belőle eladásra kínálnak viszonyítva az iránta megnyilvánuló kereslethez és ettől az ártól a *piaci ár* messze el nem térhet.³ Ez azt jelentette, hogy minden árúnak meg van a maga természetes ára, amelyet az szab meg, hogy a fennforgó kereslet mellett milyen mennyiségben látszik indokoltnak annak előállítása és e körül az ár körül ingadozik a piaci ár, amely a kereslet és kínálat változásait tükrözi vissza.

Már *Adam Smith* is ezt az álláspontot fogadta el és *Ricardo* azt tovább kifejtette. Bár *Cantillon* felfogásában a kínálat és kereslet egymáshoz való viszonya volt hangsúlyozva, *Ricardo* a dolgok egyszerűsítésére irányuló hajlamában és figyelmének a hosszabb időközökben előálló eredményre való összpontosításában⁴ a természetes árat hangsúlyozta, melynek alaptörvényét a költségtörvény fejezte ki. *Say* és *Lord Lauderdale* a kereslet és kínálat törvénye felé hajló nézeteit bírálva, *Ricardo* megjegyzi, hogy ezek helyesek lehetnek a ritkasági javakra vonatkozólag, de olyan a jószágok ára, melyek verseny tárgyai és amelyeknek a mennyiségét szaporítani tudjuk, végeredményben nem a kereslet és kínálat viszonyától, hanem a termelési költségek emelkedésétől, vagy csökkenésétől függ.⁵ Minthogy pedig a javak legnagyobb része a tetszés szerint szaporítható javak csoportjába tartozik, ezért úgy vélte *Ricardo*, általános ártörvénynek a költségtörvényt kell tartanunk.

Ebben *Malthus* nem értett egyet *Ricardoval*, mert szerinte „a közgazdaságtan összes ervei közül egy sincs, amelynek az alája tartozó jelenségekben oly nagy része volna, mint a kínálat és kereslet elvének.”⁶ E törvény *Malthus* szerint oly általános érvényűnek látszik, hogy „valószínűleg az árváltozásnak egyetlenegy példája sem található, amely nem volna kielégítő módon visszavezethető azoknak az okoknak valamilyen előző változására, melyek a keresletet és kínálatot befolyásolják”.⁷ Akár piaci, akár természetes

³ *Essai sur la nature du commerce en général*. Ed. by H. Higgs. London 1831. 119. old.

⁴ *Ricardo* munkáinak általa rendezett kiadásában írja *Mac Culloch*: „The establishment of general principles being Mr. Ricardo's great object, he has paid comparatively little attention to their practical application; and sometimes, indeed, he had in great measure overlooked the circumstances by which they are occasionally countervailed.” (XXV. old.)

⁵ V. ö. e. i. m. a magyar fordításban a 311. old.

⁶ A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. L 49. old.

⁷ U. o.

árról van szó, a kereslet és kínálat törvénye az, mely alakulására nézve irányadó és „a termelési költség csak annyiban határozza meg a javak árát, amennyiben ennek megfizetése kínálatuknak szükséges feltétele.”⁸ Hasonló álláspontot foglalt el *M. Longfield* is, azt hangoztatva, hogy a termelési költségeknek az árra gyakorolt befolyása csak közvetett.⁹ *Malthus* és *Longfield* tehát azt igyekeztek hangsúlyozni, hogy nem a költségtörvény, hanem a kereslet, kínálat törvénye az általános ártörvény, amiben kétségtelenül igazuk volt.

J. St. Mill ebben a kérdésben is *Ricardohoz* csatlakozott, helyeselve azt az álláspontot, hogy a tetszés szerint szaporítható javak ára nem függ a kereslet és kínálattól, hanem éppen ellenkezőleg a kereslet és kínálat függ a termelési költségektől.¹⁰ Elismerve azt, hogy a ritkasági javak értéke a kereslet és kínálat viszonyától függ, *Mill* az árra vonatkozó fejtegetéseit avval fejezi be, hogy a tetszés szerint szaporítható javak árát a költségtörvény határozza meg, mert „a kereslet és kínálat az ár-ingadozást csak azon idő alatt szabályozza, mely a készlet megváltozásához szükséges.”¹¹ *Mill* e megjegyzése szépen világítja meg *Ricardonak*. és híveinek az álláspontját, melyet világos fogalmazásban úgy foglalhatunk össze, hogy tetszés szerint szaporítható javaknál a kereslet és a kínálat egymásra hatása kényszeríti ki a költségtörvényt, mert a kereslet és kínálat a javak e csoportjánál csak akkor egyensúlyozódhajtik ki, ha árúik egyenlő a termelési költségekkel. Eszerint tehát a kereslet és kínálat törvénye idézi fel az árak változását, de végeredményben a költségtörvénynek kell érvényesülnie.

A költségtörvény azonban nem volt olyan egyszerű, mint amilyennek első pillanatra látszott. Már *Turgot* rámutatott ugyanis egy jelenségre, amely a termelési költségek alakulására hatással van.¹² Arra figyelmeztetett ugyanis hogy a földbe fektetett tőke a termelés hozamát csak egy bizonyos pontig növeli a termelésre fordított költségekkel arányosan és ha e határt elértük, akkor nagyobb tőkebefektetéssel elérhetjük ugyan a hozam növelését, de csak csökkenő arányban. Angliában e tény csak később, a gabonavámokról szóló vitával kapcsolatban vonta magára a figyelmet. Midőn

⁸ E. i. m. 1. 57. old.

⁹ Lectures on Political Economy. Dublin 1834. (No. 8. Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Sciences. 207. old.)

¹⁰ E. i. m. 33. old.

¹¹ U. i. 1. 34. oW.

¹² Observations sur le Mémoire de M. de Saint Péravy (1768.) (Oeuvres de Turgot. Kiadta Daire. I. köt. 420—21. old.) V. ö. *Cannan*: A Review of Economic Theory. London 1929. 74—76. old.

ugyanis a napóleoni háborúk hatása alatt rosszabb földeket is művelés alá vettek, sokan azt hangoztatták, hogy ez nem gazdaságos, mert rosszabb földeken csak magasabb termelési költséggel lehet gabonát termelni. *Malthus* e kérdést már egy 1814-ben közzétett dolgozatában érintette¹³ és a következő évben tovább fejtette ki,¹⁴ amidőn *Edward West*¹⁵ is hasonló megállapításra jutott. Ezzel felmerült az a gondolat, hogy a termelési költségek alakulása, legalább is a mezőgazdaságban bizonyos sajátosságot mutat, mellyel az árelméletnek számolnia kell. Az a tény ugyanis, hogy a mezőgazdaságban a *csökkenő termelékenység törvénye* érvényesül, okvetlenül hatással kell, hogy legyen a mezőgazdasági termények árának alakulására.

E megállapításból a következtetéseket *Ricardo* vonta le, közelebbről tanulmányozva a csökkenő termelékenységnek az árakra való befolyását. E megállapításra alapította mindenekelőtt a járadékelméletet, amelyre később rátérünk és ezzel egyúttal beolvasztotta a csökkenő termelékenység törvényét az árelméletbe is. Általánosítva azt a tételt, hogy az árnak oly magasnak kell lennie, hogy a *határtermelő*, vagyis az a termelő is még megtalálja számítását, akinek árujára a piacnak az adott körülmények között még szüksége van, de aki azt a legkedvezőtlenebb körülmények között állítja elő, *Ricardo* a *legmagasabb költségek törvényéhez* jutott.¹⁶ törvényét azonban az élet is megerősíteni látszott, mert az E tétel, melyet *J. St. Mill* is osztott,¹⁷ annak felismerésére volt alapítva, hogy valamely árunak termelői nem dolgoznak mind egyenlő feltételek mellett és ezért termelési költségeik is egyenlőtlenek. A kedvezőtlenebb körülmények között levő termelők azonban csak addig termelhetnek, amíg ez szá-

¹³ Observations on the Effects of the Corn Ljaws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of the Country. London. 1814.

¹⁴ An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated. London. 1815. Arra vonatkozólag, hogy helyt áll-e az a nézet, mely szerint *Malthus* már népesedési munkájában kifejtette volna a csökkenő hozadék törvényét v. ö. *Cannan*: e. i. m. a 78—81. oldalon.

¹⁵ An Essay on the Application of Capital to Land. 1815.

¹⁶ „Minden jószág cseréértékét, akár az ipari készítményeiről, akár a bányák hozadékáról, akár a föld terméséről van szó, nem az a legkisebb munkamennyiség szabja meg, amely teremléséhez rendkívül kedvező viszonyok között elegendő, amelyeket kizárólag azok élveznek, akiknek különös termelési előnyeik vannak, hanem az a nagyobb munkamennyiség, amelyet kénytelenek termelésére áldozni olyanok, akiknek nincsenek ilyen előnyeik, akik a legkedvezőtlenebb körülmények között termelnek.” (E. i. m. 44. old.)

¹⁷ E. i. m. III. könyv a 69. old. a VII. pont.

mukra is kifizeti magát, úgy, hogy végeredményben az ár-
nak a határtermelő költségeihez kell alkalmazkodnia. Ezzel
Ricardonál már megtaláljuk a *határköltség* fogalmát, de
nem az egyes üzemre vonatkoztatva, amint azt az elmélet
további fejlődése folyamán *Marshall* nyomán kifejtették,
hanem egy egész termelési ágra alkalmazva.

A csökkenő termelékenység törvényének most említett
fogalmazása statikus jellegű, mert egy adott állapotra vonat-
kozik. Egy másik, még fontosabbnak látszó alkalmazása is
kínálkozott azonban, mely már dinamikai jellegű, mert
azokra az átváltozásokra vonatkozik, amelyeket a kereslet
növekedése a csökkenő termelékenység törvénye alatt álló
termékek árára gyakorol. *Malthus* hatása alatt a klassziku-
sok korát tudvalevőleg erősen foglalkoztatta az, hogy a né-
pesség növekedésének milyen hatása van a közgazdaságra.
A népesség növekedésével, úgy okoskodtak, növekszik az
élelmiszerek iránti kereslet, minél fogva a gabonatermelést
gyengébb minőségű földekre is ki kell terjeszteni és a már
művelés alatt álló területeket belterjesebben kell művelni;
minthogy pedig a mezőgazdaság a csökkenő termelékenység
törvénye alatt áll, ezzel a *növekvő költségek törvényének*
kell a földtermékekre vonatkozólag érvényesülnie. Tudjuk,
hogy *Ricardo* a ritkasági javak és a tetszés szerint szaporít-
ható javak közötti megkülönböztetést vezette be a közgaz-
daságtanba, mert szerinte a javak e két csoportja az áralaku-
lás szempontjából különböző törvények alatt áll. Most *J. St.*
Mill szükségesnek látta a növekvő költségek törvényére való
tekintettel a javak egy új csoportjának megkülönböztetését,
t. i. az olyan javak csoportját vette fel osztályozásba, ame-
lyek csak növekvő költségekkel állíthatók elő nagyobb
mennyiségben.¹⁸

Mihelyt azonban a növekvő költségek törvényét felis-
merték, nem késhetett sokáig annak belátása sem, hogy van-
nak viszont javak, amelyeknél a mennyiség növekedése a
termelési költségek viszonylagos csökkenéséhez vezet. E vé-
leményt erősítette a klasszikusoknak az az elgondolása, hogy
a mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység természeti
törvények kifolyása, mely az iparnál, ahol az emberi mun-
kának döntő befolyása van a termelés eredményére, nem
érvényesül. Szemlélve azt a haladást, amely a múlt század
elején az ipar terén észlelhető volt és amely az emberi talá-
lékonyságnak és szorgalomnak a termelékenységre való be-
folyását éles világításba helyezte, *Senior* párhuzamot vont
a mezőgazdasági és ipari termelés lehetőségei között, rá-

¹⁸ E. i. m. III. köt. 18. old.

mutatva arra, hogy míg a mezőgazdaságban az emberi erőfeszítést a természet ellenállásai gátolják, addig az iparban az emberi munka termelékenysége szabadabban érvényesül és lehetővé teszi azt, hogy a találékonyság fokozásával a termelékenység növekedjék és így a termelési költségek viszonylagos csökkenése következzen be.¹⁹ Ezzel *Senior* elérkezett a *növekvő termelékenység*, vagyis a *csökkenő költségek törvényéhez*. *J. St. Mill* csodálatos módon kétkedő volt *Senior* e megállapításával szemben, bár megengedte annak a lehetőségét, hogy az iparnál a csökkenő költségek törvénye a fenti értelemben érvényesülhet.²⁰ A csökkenő költségek törvényét azonban a megfigyelés is beigazolta, mert az iparcikkek árai az ipar terén bekövetkezett haladással csökkenő irányzatot mutatnak. Ilymódon azután mind általánosabban kezdték elfogadni a költségelméletnek azt az értelmezését, mely szerint a mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység, az iparban pedig a növekvő termelékenység érvényesül és így a népesség szaporodásával a mezőgazdasági termények ára emelkedő, az ipari termékeké pedig csökkenő irányzatot követ.

A termelési költségeket a klasszikus árelmélet sohasem magyarázta olyan értelemben, minthogyha az árúk árát az előállításuknál fellépő egyéni költségáldozat határozná meg. A termeléssel egybekötött áldozatot kezdettől fogva társadalmi vonatkozásában tekintették, mint olyan áldozatot, mely a termelés technikájának adott fokán tárgyi szükség-szerűség. Midőn tehát később *Marx* a társadalmilag szükséges munkamennyiségről szólít, akkor a maga nyelvezetén ugyanazt a gondolatot fejezte ki, amely már a klasszikus érték- és árelméletben kifejezésre jutott.

2. A határpárok törvénye. A klasszikus árelmélet élesen megvilágította az áralakulás folyamatát a kínálat vonatkozásában, a keresletre vonatkozólag azonban beható elemzést nem tudott nyújtani. A kereslet elemzésének hiányos voltát maga *Smith* is érezte és igyekezett e hiányt azzal pótolni,

¹⁹ „The advantage possessed by land in repaying increased labour, though employed on the same materials, with a constantly increasing produce, is overbalanced by the diminishing proportion which the increase of the produce generally bears to the increase of the labour. And the disadvantage of manufactures in requiring for every increase of produce an equal increase of materials, is overbalanced by the constantly increasing facility with which the increased quantity of materials is worked up.” (Political Economy. 6. kiad. London 1872. 83. old.)

²⁰ „Én azonban nem hiszem, hogy a termelés növekedését még a műiparnál is valami törvényszerűleg követné a termelés olcsóbbodása, hanem csak azt, hogy ez valószínűleg és rendszerint, de nem szükségképp szokott bekövetkezni.” (E. i. m. IV. könyv. 13. old.)

hogy *hatályos keresletről* szólt, jelezve ezzel azt, hogy valamely jószág bírásának vágya magában véve még nem jelenít keresletet. Mélyebbre hatolni e kérdésbe azonban nem tudott, mert e pusztá kifejezéssel a kereslet természetére és alakulásának mikéntjére vonatkozólag voltaképpen nem mondott semmit. A kereslet közelebbi meghatározására törekedve *Malthus* ennek kölcsönös voltát, t. i. a cserében résztvevők mindegyikénél való jelentkezését érintette²¹ és a *kölcsönös kereslet* gondolatát azután *Cairnes* igyekezett árelméletében értékesíteni. Lényegileg azonban ez sem vezetett a kereslet természetének bővebb elemzéséhez, mert voltaképpen csak azt hangsúlyozta, hogy csere csak akkor jöhet létre, ha erre mindkét oldalon meg van a hajlandóság. *J. St. Mill* is érezte azt, hogy kívánatos volna a kereslet természetének közelebbi megvilágítása. Behatóbban elemezve a kereslet lényegét, *Mill* már eljutott arra a megállapításra, hogy a kereslet nem egy önmagában meghatározott mennyiség, hanem, mint ő mondotta, az árú értékével változik.²² Evvel mindenestre a kereslet egy fontos tulajdonságát állapította meg. Ennél tovább jutni azonban nem tudott és ezért árelméletét végeredményben mégis csak a költségtörvényre alapította.

A klasszikusok módszere nem is volt alkalmas arra, hogy a kereslet természetére rávilágítson. Értékelképzelésük annyira az ember és a természet küzdelmére és arra volt alapítva, hogy az embernek erőfeszítése árán kell a javakat „a természettől elhódítania, hogy a kereslet, bár jelentőségét érezték, megközelíthetetlen vár maradt számukra, amelyet azokkal a fegyverekkel nem lehetett bevenni, melyekkel a klasszikus elmélet rendelkezett.

Az a hadjárat, amely kezdettől fogva a kereslet területére való behatolásra irányult, más fegyvereket kellett, hogy alkalmazzon. Olasz és francia írók voltak azok, akik a fegyvertárat készítették akkor, amidőn, mint *Davanzati* és *Montanari*, valamint *Condillac*, *Turgot* és *Auguste Walras* az értékre és az árra vonatkozó képzeiteket a szükségletekkel és a javak ritkaságával hozták kapcsolatba. Ezen az alapon kísérleteztek *Barbon*, *Senior* és *Say* a kereslet lényegének felderítésében. Elképzelésük azonban általános maradt és *Raunak*, valamint *Hermáimnak*, sem sikerült a célt igazán elérniök, bár ahhoz már közeledtek, amidőn a vevőnek a

²¹ „Minden cserének tehát nemcsak a képességet és szándékot kell magában foglalnia valamely árucikknek cserébe való adására egy inkább szükségelt helyébe, de egy viszonos keresletet is a szükségelt árucikk birtokában levő fél részéről annak az árucikknek ellenében, amelyet érte cserébe felajánlottak.” E. i. m. 40. old.

²² E. i. m. III. könyv. II. Fejezet. §. 1. 21. old.

árakra vonatkozó becslését és vásárlóképességét tolták vizsgálatukban előtérbe. Mind e kísérletek sikertelen voltának az értékelmélet hiányossága volt az oka, t. i. az, hogy a haszon és az érték fogalmát nem tudták egymástól szétválasztani.

A helyzet csakis a határhaszonelmélet kialakulásával változott meg. Most már világossá vált az, hogy a kereslet igazi forrása az egyének azon elhatározásában van, hogy valamit egy bizonyos áron hajlandók-e megszerezni, vagy nem. E gondolatot fejezte ki mái* *S. Bailey* azt mondván, hogy az érték egyéni becslés²³ és ugyancsak *W. F. Lloyd*, midőn a még kielégített és a már éppen ki nem elégített szükségletek határára mutatott rá.²⁴ Ebben a világításban két tényező domborodott ki a kereslettel kapcsolatban. Az egyik az *egyén szükséglete*, a másik pedig *fizetőképessége*. Nyilvánvaló lett, hogy az egyének a piacon való viselkedése e két tényezőtől függ.

Ezen az alapon megnyílt a lehetősége annak, hogy a kereslet természetét közelebbről megvilágítsák. Az egyének szükségletei a rendelkezésükre álló anyagi eszközökkel kapcsolatban irányítják a piacon való cselekvésüket azon elvnek az alapján, hogy szükségletkielégítésüknek a legmagasabb fokát éri el. Ezen az alapon nyilvánvalóan minden egyén addig lesz hajlandó valamely jószág megszerzésére, amíg az abból megszerzett mennyiség határhaszna megéri az áldozatot, vagyis amíg a rendelkezésére álló anyagi erő összes szükségletei között felosztva még érdemes neki az illető jószágból bizonyos mennyiségnek a megszerzése. Ezen az alapon világossá vált az, hogy a piaci felek hajlandósága bizonyos ár megfizetésére, vagy egy bizonyos mennyiségnek egy meghatározott áron való átvételére különböző, mert hiszen minden piaci fél a saját szükségletei és a saját magának rendelkezésére álló vásárlóerő alapján dönü el azt, hogy mit és milyen mennyiségben hajlandó megvásárolni. A felek különböző *csereképességéről* szolt ezért *Böhm-Bawerk*, rámutatva arra, hogy a piacon versenyző felek küzdelmükben csereképességüket vetik latba, hogy az áruk oly mennyiségét biztosítsák maguknak, amely az ő egyéni helyzetük

²³ A Critical Dissertation on the Nature, Measurement and Cause» of Value. (Anonym) London (1825.) Series of Reprints of Scare Tracts in Economic and Political Science. No. 7. London 1931. 1. old.

²⁴ A Lecture on the Notion of Value as distinguishable not only from Utility, but also from Value in Exchange. Delivered before the University of Oxford in Michaelmas Term. 1833. Kiadva 1834.-ban. Újra kiadta *Harrod*: Economic History. Supplement of the Economic Journal. Máj. 1927. 174. old.

mellett a legmagasabb haszon elvének megfelel. *Böhm-Bawerk* megvilágításában ilymódon a piac hadszíntérhez hasonlít, amelyen a felek azért küzdenek, hogy adott helyzetükben szükségleteik legmesszebbmenő kielégítését biztosítsák maguknak a csere útján.

E küzdelemnek egy fontos törvényszerűségét állapította meg már *Menger*, amidőn rámutatott arra, hogy a piaci felek inkább hajlandók, ha a piac erre rákényszeríti őket, kisebb nyereséggel cserélni, semmint a vételtől általában tartózkodni (*Menger-féle tétel*), mert hiszen a szabad csere csak addig folyik, amíg haszonnyereséget biztosít a félnek és egy kisebb nyereség is még mindig javít a szükségletkielégítés helyzetén. Ugyanezt a gondolatot fejezte ki egyébként *Jevons* is.²⁵

A fentiekben megalapozott új árelmélet igazi vívmánya nem annak hangsúlyozása volt, hogy a felek rendelkezésére álló vásárlóerő befolyásolja az árakat, mert ezt a nyilvánvaló tény, már régóta ismerték. *Az új árelmélet igazi haladása abban állt, hogy sikerült neki a kereslet természetét azzal megmagyarázni, hogy rávilágított annak a szükségletekkel való kapcsolatára.* Nevezetesen világossá tette azt, hogy mindenki egyéni helyzetének megfelelően és szükségletkielégítésének maximumát keresve, dönt afölött, hogy mit, milyen mennyiségben és milyen áron hajlandó megszerezni. Minthogy pedig a cserélő felek mindegyikének megvan a maga ítélete arról, hogy mit és milyen áldozattal érdemes megszerezni, a cserélő felek között bizonyos határok alakulnak ki, amelyekben belül az *alkuvásnak* lehetősége nyílik meg. Az árak, miként ezt *Menger* részletesen kifejtette, e határok között kell valahol megállapodnia, mert mindaddig, amíg e határok között marad, mind a két cserélő félnek nyeresége van az ügyletből. Mindegyik fél nyereséghez jut ugyanis mindaddig, amíg a megszerezni kívánt árut csak valamivel kisebb áldozattal is sikerül megkapnia, mint az, amely az a végső áldozat, melyet az áru megszerzéséért még éppen hozni hajlandó. Természetesen minden fél az alku folyamán igyekezni fog hozandó áldozatát csökkenteni annyira, amennyire csak lehet.

Az így származó alkuvásnak tág tere van az *elszigetelt cserénél*, vagyis akkor, ha csupán két fél áll egymással szemben a cserénél. Nyilvánvaló, hogy e határok jelentékenyen szűkülnek, minél több fél óhajt cserélni. Minél többen van-

²⁵ „Exchange will thus go on until each party has obtained all the benefit that is possible, and loss of utility would result if more were exchanged.” (The Theory of Political Economy. 3. kiad. London 1888. 96. old.)

nak ugyanis a piacon, annál inkább érvényre jut a felek csereképességének különböző volta. A csereképesebb felek ugyanis, mihelyt látják, hogy az először ajánlott áron nem szerezhetik meg maguknak a kívánt jószágmenyiséget, ár-ajánlatukat növelni fogják és ezzel kiszorítják a piacról azokat, akiknek csereképessége kisebb és már nem engedi meg az árunak magasabb áron való megszerzését. Ugyanez történik az eladók oldalán is, csak hogy itt a csereképesség abban áll, hogy minél olcsóbban ajánlják áruikat. Minél inkább süllyed a piaci alku folytán az ár, annál inkább kiszorúlnak a piacról azok, akik árujukat csak magasabb áron hajlandók eladni. Ilymódon az árnak a határait a felek értékelése állapítja meg, még pedig, úgy, hogy a legcsereképesebb felek jutnak cseréhez.

E gondolatmenet alapján kidomborodott az, hogy a piacon bizonyos *árhatárok* alakulnak ki, amelyek közé kell esnie az árnak. E gondolat már *Rau* és *Hermann* ár-elméletében is meg volt, de csak lappangó állapotban. *William T. Thorton* azonban már világosan beszélt árihatárokról.²⁶ A határhaszonelmélet hívei e tételre alapították ár-elméletüket. Miután már *Longfield* említette a határkeresletet,²⁷ az osztrák iskola továbbépítette e gondolatot és *Böhm-Bawerk* világosan megfogalmazta a *hat ár párok törvényét*. Eszerint úgy a kereslet, mint a kínálat oldalán két-két félnek az értékelése döntő arra nézve, hogy az ár hol fog kialakulni. Az ár felső határát a kereslet szabja meg, még pedig oly módon, hogy az ár nem lehet magasabb, mint az utolsó még vételhez jutó fél — a határvevő — értékelése, de ennél nem is lehet alacsonyabb, mert akkor más vevők is jelentkeznének; az ár alsó határát viszont a kínálat szabja meg úgy, hogy az ár nem lehet alacsonyabb az áruját legdrágábban kínáló oly termelő értékelésénél, kinek árujára a piacon még szükség van, de nem is lehet ennél magasabb, mert különben olyan termelők is bekapcsolódnának a piacba, akik az árut csak drágábban tudnák előállítani.

Amidőn *Menger* és *Böhm-Bawerk* a piac elemzésénél az egyéni értékelések szerepére helyezték a súlyt, a piacnak túlságosan individualisztikus képét festették, melyben annak

²⁶ „The upper of these limits is marked by the utility, real or supposed, of the commodity for the customer, the lower of its utility to the dealer.” (On Labour; Its Wrongful Claims and Rightful Dues. London 1869. 58. old.)

²⁷ Lecture on Political Economy. Dublin 1834. No. 8. Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Science. London 1931. 115. old.

tömegjellege kissé elmosódott. A valóságban azonban éppen a tömegszerűség jellemzi a piacot, amelynek mechanizmusa nem működik olyan pontosan, hogy egyes egyéneknek döntő szerepe volna az ár kialakulására mindaddig, amíg a felek között igazi értelemben vett verseny forog fenn. Már *Commons* figyelembe vette ezt,²⁸ és az ár kialakulásánál a kereslet különböző rétegeiről beszélt. *Wieser* azután keresleti, illetőleg kínálati rétegekről (*Grenzreihen*) szólt és a határpárok törvényét a *határrétegek* törvénye alakjába öltöztette. Ez természetesen nem változtat a dolog lényegén, csupán azzal számol, hogy az egyes egyének befolyása az árra eltölpül és a kereslet, valamint a kínálat egész csoportok értékelése alapján hatnak egymásra. Ezen az alapon azután *Wieser* megkülönböztette az áralkulás szempontjából a tömegjavakat és a különleges fényűzési cikkeket, valamint az ezek közé eső javak közbenső csoportját, melyeknek az ára ama rétegek értékelése irányadó, amelyek ezeket vagyoni helyzetükre való tekintettel még éppen fogyasztani képesek.²⁹ Ebben talán némi közeledést láthatunk az amerikai írók társadalmi határhaszon fogalmához, mert itt is az áralkulásnál döntő haszonbecslés társadalmi rétegződésében van elképzelve. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy itt már az áralkulásról van szó, amelynél a határhaszon alapján való becslés valóban társadalmi kihatásában mutatkozik, anélkül azonban, hogy e tény érintené azt, hogy minden egyén a maga részéről saját körülményei alapján határozza el azt, hogy mit és mennyiért vásárol.

A határhaszonelmélet osztrák fogalmazásában elhanyagolta azt a kérdést, hogy az árhatárok pontosan egybeesnek-e és adódik-e ezen az alapon egy határozott ár. Minél tökéletesebb a piac, azaz minél nagyobb tömegek állanak egymással szemben, és minél élesebb a verseny közöttük, annál inkább lehet meg ennek a valószínűsége. Azonban az árhatárok pontos találkozásának szükségszerűsége még itt sem forog fenn. Már *William T. Thornton* is gondolt erre és rámutatott arra, hogy az árnak valahol a két határ között kell megállapodnia.³⁰ E gondolatot azután *Jevons* karolta fel, rámutatva különösen arra, hogy e kérdésben a javak oszthatóságának, illetőleg annak is nagy szerepe van egyes javaknál, hogy az oszthatóság milyen mértékben forog fenn. Arra is felhívta a figyelmet *Jevons*,³¹ hogy az alkuvási

²⁸ *The Distribution of Wealth*. New York. 1895. 1. 129. old.

²⁹ *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. 2. kiad. 134—35. old.

³⁰ E. i. m. 58. old.

³¹ *The Theory of Political Economy*. 3. kiad. 124. old.

ügyességnek, az üzleti jártasságnak és a tapasztalatnak mily szerep jut abban, hogy ki milyen áron tudja megszerezni a vásárolni kívánt árut, illetőleg milyen áron tudja a vevőnek árúját felszámítani. Ugyanezt ismételte *Launhardt*³² és behatóan vizsgálta *J. A. Hobson*³³ különösen rámutatva a piac tökéletlenségeire, melyek az árbatárokat tágabbá és az ár kialakulását bizonytalanabbá teszik. Ilyen esetekben *Hobson* szerint az alkuvási ügyesség és egyes nem tisztán gazdasági tényezők is jelentékeny befolyást gyakorolnak az árra. Egyes feleknek ügyességük, vagy bizonyos helyzeti előnyük folytán sikerülbet cserenyereségüket növelni. Azt a nyereséget, amelyet a batárvevő, vagy a batáreladó tud magának ilymódon biztosítani, *kikényszeríteti nyereségnek* (forced gain), azt pedig, amelyet egyes egyének különös ügyességükkel szereznek maguknak, *különleges nyereségnek* (specific gain) nevezte.

A határpárok törvénye sokak előtt oly világításban tűnt fel, mint hogyha azt tartalmazná, hogy a határvevő és a határeladó kezdettől fogva különleges állást foglalna el a piacon. Ez természetesen téves és *Marshall* helyesen mutatott rá arra, hogy a határpárok törvénye neim mond semmi mást, mint azt, hogy az egész piaci készlet oly áron kel el, amely mellett a határvevő még éppen vételhez, és a határeladó még éppen eladáshoz jut.³⁴ Miként *R. T. Bye* helyesen megjegyezte, az utolsó még forgalmazott egységeknek semmiféle misztikus erejük nincsen az ár megállapításában, de az oly piacon, amelyen éles a verseny, az egész készlet csak egy áron kelhet el, még pedig azon az áron, mely az összes vevők és eladók értékelésének figyelembevételével még éppen lehetséges.³⁶ *Jol* fejezte ki ezt *Davenport*, kiemelve azt, hogy a határon lévő felek értékelésében a piacon cserélő összes felek értékelésének eredője jut kifejezésre.³⁶ Bár még a határpárok törvényének tiszta megfogalmazása nélkül, már *Longfield* is így gondolta a dolgot.³⁷

³² *Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre.* Leipzig 1885. 42. old.

³³ *Economics of Distribution.* New York 1907. 21. old., továbbá: *The Industrial System.* 2. kiad. New York 1909. 152—154. old.

³⁴ *Principles.* 7. kiad. V. könyv.

³⁶ *The Trend of Economics.* 282. old.

³⁶ *The Economics of Enterprise.* New York 1913. 54. old.

³⁷ „Still a demand may affect prices, although it be not sufficiently intense to lead to an actual purchase. Of this an example is, the demand of those who will not purchase at the existing price, but who would come into the market and purchase, if a slight reduction should take place. Such a demand always does exist, and has an effect in keeping up prices, exactly similar to the bidding at a a auction of the person whose bidding is next in amount to that of the actual purchaser.” (Lectures, 111—112. old.)

Böhm-Barwerk bizonyos könnyedséggel siklott át azon a kérdésemre, hogy a szubjektív értékelés nem tartalmaz szám-szerű elképzelést és így aligha lehet biztos alapja az ár kialakulásának. Ezért már *Philippovich* figyelmet fordított arra, hogy a vevők értékelésére a fennálló pénzértéknek is kell, hogy legyen befolyása.³⁸ Azt az utat, amely az általános érték-képzettől a számszerű árajánlatokhoz vezet, *A. C. Whitaker* igyekezett közelebről megvilágítani. Azt az összeget, magyarázta *Whitaker*, melyet a vevő pénzben hajlandó valamely áruért megadni, a vevő csak akkor képes meghatározni, ha az árak fennálló rendszerét tartja szem előtt.³⁹ Figyelembevette *Whitaker* azt is, hogy a pénzegységnek az egyén részéről vagyoni helyzete alapján való értékelése is befolyásolja azt az Összeget, amelyet a vevő az áruért megadni hajlandó, úgy, hogy az említett tényezők összessége alapján a vevő valóban képes arra, hogy számszerűleg meghatározza azt, hogy mit adhat az áruért.

Mac Vane és *Scharling* azt hiányolták a szubjektív ár-elméletben, hogy az áralkulás tárgyi tényezőit elhanyagolja. Ez azonban határozottan tévedés, mert miként láttuk, az egyéni értékelés a piac tárgyi tényezőin épül fel és azoknak csak az egyéni helyzet alapján való megítélését fejezi ki: Úgy az egyén szükséglete, mint pedig jövedelme, illetőleg vásárlóereje tárgyi tényezők és egyéni vonatkozást csak az ad nekik, hogy az egyén megítélésében jelentkeznek, ami azonban elkerülhetetlen, mert az egyénnek magának kell a tárgyi adottságok alapján viselkedése felett döntenie.

A határpárok törvénye ellen felhozott érvek közül kétségtelenül az a legkomolyabb, mely az ellen fordul, hogy az eladó értékelése éppen olyan alanyi természetű volna, mint a vevőé, vagyis éppen úgy a használati értékkel volna kapcsolatban, mint a vevő értékelése. Az osztrák iskola hívei eleinte valóban úgy tüntették fel a dolgot, mint hogyha az értékelés természetét illetőleg nem volna különbség az eladó és a vevő között. *Philippovich* azonban sietett rámutatni arra, hogy a mai forgalmi gazdaságban tényleg nagy a különbség a vevő és az eladó értékelése között, amennyiben az első a használati értéket, a második pedig a csereértéket tartja szem előtt.⁴⁰ A szabad piacon az eladók addig igyekezzenek a termelés lehetőségeit kihasználni és a kínálatot növelni, amíg az ár nem kerül termelési költségeik közvet-

³⁸ Grundriss der politischen Ökonomie- 8. kiad. (1909.) 224. old.

³⁹ History and Criticism of the Labor Theory of Value in English Political Economy, Columbia University 1904 150°. old.

⁴⁰ Grundriss der politischen Ökonomie. I. köt. Tübingen 8. kiad. 1909. 228. old.

len. közelébe. Az eladók értékelését ennél fogva a termelési költségek irányítják, mert miként *Wieser* mondta, a termelők oly mennyiséget igyekeznek piacra hozni, melyet üzleti számításaik alapján még a termelési költségeknél valamivel magasabb áron tudnak eladni.⁴¹ Ilymódon különösen *Wieser*-nek sikerült költséghelméletével az eladók értékelését kellően megvilágítani, miközben az. is kitűnik, hogy voltaképpen az eladók értékelése határozottabb, mint a vevőké, mert biztos üzleti számításokon nyugszik. *Clark természetes mennyiségnek* (natural quantity) nevezte azt a mennyiséget, mely szabad verseny mellett a piacra kerül.⁴²

E kiegészítésekkel a határpárok törvénye biztosítva van ama kifogások ellen, amelyeket az eladók értékelésére vonatkozólag ezeretnek hangoztatni, mert voltaképpen a régi költségtörvényt sikerült e magyarázattal a határpárok törvényébe beolvasztani. Az említett kiegészítésekkel a határpárok törvénye szépen megvilágítja azt, hogy a fogyasztók értékelése és a termelési költségek együttesen hogyan határozzák meg az árat és egyúttal a piacra kerülő mennyiséget is.

Az áralakulás magyarázatában a határpárok törvénye nemcsak azért volt nagy haladás, mert egyéni gyökeréig vezette vissza az áralakulást és annak az egyének viselkedésével való kapcsolatát élesen megvilágította, hanem azért is, mert az alkuvásnak az áralakulásban való szerepét teljes jelentőségében felismerte. Megmutatta azt is, hogy *az árnak bizonyos határok között*, t. i. a határpárok értékelése között *bizonyos mozgási szabadsága van*. Ezzel az ár-elmélet elveszítette merevségét, mely a régi elméletben akkor megnyilvánult, midőn az árat egyetlen szigorúan meghatározott pontnak, t. i. a kereslet és kínálat metszési pontjának fogta fel.

3. A piaci egyensúly elmélete. Amíg az osztrák iskola azzal foglalkozott, hogy az egyének szubjektív értékítéleteinek egymásra hatásából hogyan keletkezik az ár, addig a matematikai irány figyelme a piac tényezőinek összefüggése felé fordult, azt vizsgálva, hogy a piaci felek egyéni viselkedésükkel miképpen befolyásolják az ár kialakulását. Abból kiindulva, hogy mindenki azért kapcsolódik be a piacba, hogy csere útján javítsa gazdasági helyzetét és így addig cserél, amíg elérte a pontot, ahol számára már nem származik előny a cseréből, a matematikai irány sarkpontja a *piaci egyensúly* gondolata lett. Ha ugyanis mindenki addig folytatja a cserét, amíg az számára haszon-

⁴¹ Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. kiad. 143 old.

⁴² Essentials of Economic Theory. New York 1907. 114. old.

gyarapodást hoz, akkor az árnak azon a ponton meg kell állapodnia, ahol adott vásárlóképességük alapján a piaci felek egyikének sem érdeke többé tovább cserélni. Így tehát, amidőn a felek saját gazdaságuk egyensúlyát keresik a piacon, az utóbbit is *egyensúlyi helyzet*, vagyis oly állapot felé terelik, *amelyen senkinek sem érdeke változtatni*, míg a körülmények nem változnak, vagyis amíg a kereslet vagy a kínálat mértékében valamely okból kifolyólag változás nem következik be.

A piacnak ily módon a maga egészében való vizsgálatánál a kereslet, a kínálat és az ár mint egymással szoros kapcsolatban lévő mennyiségek lépítek előtérbe, melyek függése kölcsönös. Így azután a mennyiségtani iskola törekvése *a piaci mennyiségek egymásközötti összefüggésének* megértésére irányult, kidomborítva azt, hogy a piacon nem egyszerű okozati kapcsolatokról, hanem *függvényszerű összefüggésekről* van szó. Ezeknek egyenletekben való rögzítése volt az, amire ennek az iránynak hívei törekedtek, hogy ezzel megvilágítsák azt, hogy a piaci felek különböző adottságaiból miképpen alakul ki egy egységes ár.

Az a törekvés, hogy a matematika segítségével vessenek világot a közgazdasági összefüggésekre, régebbi keletű,⁴³ de csak a határhaszoniskola francia és angol alapítói karolták fel rendszeresen a matematikának a közgazdaságtanban való alkalmazását. Úttörőnek e téren *Antoine Augustin Cournot-t* kell tekintenünk, aki vizsgálódásaiban abból indult ki, hogy a piac jelenségeinek megmagyarázására elegendő egyetlen elvre alapítani okoskodásunkat, nevezetesen arra, hogy a piacon minden egyén a legnagyobb haszon elérésének elvét tartja szem előtt (*hedonista elv*).⁴⁴ Ez annyit jelent, hogy a rendelkezésére álló eszközökből, vagy munkaerejéből mindenki a legnagyobb gazdasági eredményt igyekszik kihozni és ez irányítja egész piaci viselkedését. Ezen az alapon jutott el *Cournot* a kereslet törvényéhez, felismerve azt, hogy a kereslet az árnak függvénye, mert minél magasabb az ár, annál kisebb a kereslet és fordítva. Ez a *keresleti függvény* legegyszerűbb alakjában, mely szerint a kereslet nagysága egyszerűen az illető áru árától függ. *Cournot* meg is szerkesztette a keresleti görbét, amely balról

⁴³ V. ö. *W. Zawadski*: Les mathématiques appliquées à l'économie politique. Paris 1914. — *J. Moret*: L'emploi des mathématiques en économie politique. Paris 1915. es *Irving Fisher* bibliográfiáját *Cournot* alapvető munkájának angol kiadásában. New York 1927.

⁴⁴ Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses. Paris 1938. Idézeteink e munkának *Irving Fisher* által rendezett angol kiadásából valók. New York 1927. 44. old.

jobbra eső görbe akkor, ha az Y tengelyen az árakat, az X tengelyen pedig a keresett mennyiségeket tüntetjük fel.

Cournot még nem érkezett el a határhaszontörvény tiszta fogalmazásához, bár maga az elv már egészen tisztán lebegett szemei előtt. *Jevons* azután határozott formába öntötte a határhaszon törvényét és ezzel az árelméletnek nagy lendületet adott, mert kifejtette azt, hogy e törvény az egyének piaci viselkedésének irányításával miképpen vezet a piac egyensúlyba helyezkedéséhez. Az egyén a piacba való bekapcsolódásával egyéni gazdaságának az egyensúlyát igyekszik a cserelehetőségek felhasználásával biztosítani. Ezt a cserealkalmak figyelembevételével akkor éri el, ha már nem áll rendelkezésére olyan jószág vagy pénzmenyiség, amelyet kicserélve, magának haszonnövekedést biztosíthatna. A piaci folyamat *Jevons* szerint tehát az által válik határozottá, hogy minden piaci fél ugyanazt az elvet tartja szem előtt, t. i. a haszonmaximum elérésének elvét. Ez okozza azt, hogy a piac egy határozott pont felé mozog, t. i. azon helyzet felé, amikor a piacra jövő felek mindegyike a fennálló piaci lehetőség és a maga egyéni helyzete szempontjából maximálisan van kielégítve.⁴⁵ Ezt másképp úgy is fejezhetjük ki, hogy a piac *egyensúly* felé törekszik, mely helyzet akkor következik be, ha a felek közül egyik sem hajlandó tovább cserélni.

A piac egységes voltából következik, hogy egy piacon ugyanannak az árunak csak egy ára lehet, mert a legnagyobb haszon elérésére törekedve, senkisé is hajlandó valamiért többet fizetni, mint versenytársai, vagy kevesebbért eladni, mint mások. Ezt *Jevons* „law of indifference”-nek nevezte⁴⁶ és tisztában volt azzal, hogy ez csak egy teljesen tökéletes, vagyis *ideális piacon* érvényesül pontosan, mert az, hogy milyen tökéletességgel valósul meg az a tétel, hogy egy piacon ugyanannak az árunak csak egy ára lehet, függ a piaci felek tájékozottságától, a jószág oszthatóságától, stb.

Jevons eme gondolatmenetével élesen megvilágította a piaci felek egyéni helyzete és a piac egésze közötti viszonyt, világot vetve arra, hogy az egyének határozott elv szerint való viselkedéséből hogyan adódik az áralakulás lefolyásának szükségessége. Okoskodásában kezdettől fogva súlyt helyezett arra, hogy a javak értékelése a belőlük rendelkezésre álló mennyiséggel függ össze és így *nem elegendő általánosságban a felek értékelésére tekintettel lenni*, mert a

⁴⁵ The Theory of Political Economy. 3. kiad. 96. old.

⁴⁶ E. i. m. 91. old.

vásárolt és eladott mennyiségek épp annyira alkatelemei a piacnak, mint a rájuk vonatkozó értékelés. *Jevons* megállapítása szerint minden egyén az egyes javakból oly mennyiséget szerez meg, amelynek határhaszna egyenlő az árral, vagyis pénzhasználat mellett olyan árat hajlandó az áruért megfizetni, amely mellett részéről az áruból megszerzett mennyiség utolsó egységének haszna egyenlő az érte fizetett pénzösszeggel.

Jevonstól függetlenül *M. E. Léon Walras* is egészen hasonló szellemben elemezte az áralakulás folyamatát. Ő is arra az eredményre jutott, hogy az egyének addig cserélnek, amíg az ár nem arányos a vásárolt mennyiségek határhasznával.⁴⁷ *Walras* azonban nemcsak kiszélesítette az árelmélet analitikus eszközeit, hanem több tekintetben kiegészítette magát az árelmélet et is.

Mindenekelőtt a gazdasági egyensúlynak a fogalmát szélesítette ki akkor, amidőn szakított azzal a módszerrel, mely az egyes áruk árának alakulását magában tekinti és nincsen figyelemmel arra, hogy a piaci felek viselkedése nem csupán egy áru megszerzésének a lehetőségeit tartja szem előtt, hanem azt, hogy a rendelkezésükre álló gazdasági erőt hogyan használhatják fel oly haszonmaximum elérésére, amely tekintettel van Összes szükségleteikre. *Jevons* ezt már tisztán látta, de nem jutott el a szempont teljes kidolgozásához. *Walras* azonban kezdettől fogva abból indult ki, hogy az egyes áruk ára nem egyszerűen annak a mennyiségnek a függvénye, amely belőlük rendelkezésre áll, hanem függvénye egyúttal a többi áraknak is, mert hiszen az egyének az általa keresett összes javakra úgy kell rendelkezésre álló eszközeit felosztania, hogy összes szükségleteire vonatkozólag érje el a haszonmaximumot.

Walras e lépése lényeges fordulatot jelentett az árelméletben. A részleges (partialis) egyensúly fogalma helyett az általános egyensúly fogalmára alapította az árelméletet, számot vetve az ár magyarázatában kezdettől fogva avval, hogy az árak egymástól nem függetlenek. A későbbiekben látni fogjuk, hogy mily nagy jelentősége volt e módosításnak az árelmélet további fejlődése szempontjából.

Walras azonban nemcsak az általános egyensúly fogalmát dolgozta ki az árelméletben, hanem fontos kiegészítéssel is gazdagította, az egyensúlyi elméletet. *Jevons* ugyanis az áralakulás és a szubjektív értékelmélet közötti kapcsolat

⁴⁷ „Les prix courants ou prix d'équilibre sont égaux aux rapports de rareté.” (Éléments d'économie politique pure. Paris-Lausanne 1926. 101. old.)

kidolgozásával lévén elfoglalva, az árelméletnek a termeléssel való kapcsolatait elhanyagolta. Általános egyensúlyi elgondolásából kiindulva *Walras* minden nehézség nélkül megtalálta azt az utat, mely az áralakulás új magyarázatába a termelés folyamatát is bekapcsolja. Ahelyett, hogy, mint az osztrák iskola, az új árelméletnek a régivel szemben való kiélezésére törekedett volna, *Walras* habozás nélkül beiktatta a költségtörvényt az új árelméletbe. Tette pedig ezt olyan módon, amely teljesen összhangban volt a határhaszonelmélet idevágó gondolataival, mert abból indult ki, hogy a fogyasztási javak árának döntő szerepe van abban, hogy mit lehet piacra hozni, mert a fogyasztási javak ára nem lehet alacsonyabb termelési költségeiknél. Ez azt jelentette, hogy, műit a gazdasági beszámítás elméletében, a fogyasztási javak ára irányadó az előállításukhoz szükséges termelési javak — vagy mint *Walras* kifejezte — a termelőkeny szolgálatok (*services producteurs*) — értékére nézve. Egyensúlyi helyzetben, úgy okoskodott *Walras*, a piacon lévő versenyél fogva a fogyasztási javak ára nem is lehet magasabb, mint termelési költségük és így *a költségtörvényt simán beiktatta rendszerébe*. Egyenletrendszerét csupán az egyenletek új sorozatának figyelembevételével kellett kiegészítenie, t. i. a termelési egyenletekkel, melyek azt fejezik ki, hogy *a piacra kerülő áruk ára egyenlő a termelési költségükkel*.

Ezzel *Walras* egyúttal a *termelés elméletének* az alapját is megvette. Amellett ugyanis, hogy a termelés mennyiségének az ártól való függését vette alapul. *Walras* figyelme arra is kiterjedt, hogy a termelési költségek megállapításánál nem egyszerűen a termelési javak ára szerepel, mert a termelési tényezőket a termelés technológiai követelményeiből kifolyólag meghatározott arányokban kell az elérendő cél érdekében felhasználni. Ezeket az arányszámokat, melyek a termelési tényezőknek adott esetben való csoportosítását jellemzik, *Walras termelési együttthatónak* nevezte; az irodalomban gyakran *technikai együttthatók* néven is szerepelnek. Ezen együttthatóknak a termelés elméletében jelentős szerep jut, mert a termelés folyamatának lényeges alkat-elemei és a termelési tényezők árával együtt lényegesen befolyásolják azt, hogy mit mennyiért lehet előállítani. Bár tisztában volt azzal, hogy a valóságban a termelési együttthatók nem állandóak,⁴⁸ hanem az adott körülmények szerint változnak, elméletének egyszerűsítése kedvéért *Walras ezeket* adottaknak és változatlanoknak tétélezte fel egyenletei-

⁴⁸ Már az „*Éléments d'économie politique pure*”. 2. kiadásában (Lausanne, 1889.) ezt kifejezetten meg is mondotta. (V. ö. a 232. old.)

ben. *Walras* gondolatait továbbfejlesztve, *Pareto* és *Barone* behatóbban foglalkoztak a termelési együtthatók változásával, valamint avval, hogy a termelési tényezők egységárai változásának fontos szerep jut abban, hogy a technikai lehetőségek határai között milyen csoportosításban használjuk a termelési tényezőket. Kiemelték továbbá, hogy a technikai lehetőségek határain belül gyakran arra is mód kínálkozik, hogy egyes termelési tényezőket, illetőleg javakat másokkal helyettesítsünk akkor, ha ezt a termelési tényezők árának alakulása előnyösebbé teszi. Ezzel a termelés elméletének új és fontos távlatát nyílt meg,⁴⁹ mert lehetővé vált a termelési eljárásokkal összefüggő változásoknak az áralakulással kapcsolatos figyelembevétele.

Az egyensúlyi elméletnek *Walras* által kifejtett fogalmazása oly következetes és átfogó, hogy ez lett alapja az ár-elmélet továbbfejlődésének. *Walras* elgondolására vannak alapítva úgy az angol és amerikai, mint a francia és olasz, sőt legújabbban a német irodalomnak is az idevágó vizsgálódásai, összefoglalva *Walras* rendszerét, az a keresleti egyenletekben indul ki, melyeket azonban már nem *Cournot* egyszerűségében, hanem az általános egyensúly alapján, tehát a határhasznok kiegyenlítésének törvénye figyelembevételével állít fel. Ezekhez csatlakoznak *piaci egyenletei*, melyek a kereslet és kínálat egyenlőségét fejezik ki, valamint a *háztartási egyenletek*, melyek a legnagyobb haszon elvét tartalmazzák, kifejezve azt, hogy az egyén úgy használja fel jövedelmét, hogy vele a legnagyobb eredményt érje el.⁵⁰ Az egyenletek e sorozatát a *termelési egyenletek* fejezik be, amelyek a költségtörvényt iktatják be a rendszerbe. Ily módon *Walras* sikertelenül *Cournot* elgondolását valóra váltana, melynél fogva a hedonista elvből az egész ár-elmélet levezethető.⁶¹ *Walras* rendszerének tökéletes voltát *Hans Mayer* is elismerte, dacára annak, hogy e megoldási módot ellenezte.⁵²

⁴⁹ A termelési együtthatókra vonatkozólag 1. *Pirou*: Les theories de l'équilibre économique: Walras et Pareto. Paris 1943. 286—90. old., továbbá *Schultz*: Marginal Productivity and the General Pricing Process. Journal of Political Economy. XXXVII. köt. 1929., továbbá *Schneider*: Theorie der Produktion. Wien, 1934.

⁵⁰ *Jevons* a háztartási egyenletet így fejezte ki: „in expending a person's income to the greatest advantage the algebraic sum of the quantities of commodity received or parted with, each multiplied by its final degree of utility, will be zero.” E. i. m. 140. old.

⁵¹ A *Walras* és *Jevons* elmélete közötti különbségekre vonatkozólag lásd: Journal des Économistes. 1874., továbbá *Pirou* e. i. m., a 245—49. old.

⁵² „In den wenigen Seiten dieses Kapitels ist die Meisterleistung

Mint a subjektív értékelmélet ellenese, *Cassel*, *Walras* nyomán elindulva, megkísérelte az árelméletet a haszonelgondolásától függetlenül kifejteni.⁵³ Németországban *Amonn*⁵⁴ és *Adolf Weber*⁵⁵ karolták fel a Cassel-féle árelméletet, mert *Walras* erősebben matematikai színezetű fejtegetéseivel nem tudtak megbarátkozni. A Walras-féle egyensúlyi elgondolás! azonban, mint láttuk, annyira összefügg az egyéneknek haszonítéletek alapján létrejövő egyensúlyi törekvésével, hogy a haszonelemzés mellőzésével voltaképpen alapját veszíti. *Jeons* és *Walras* elméletének nagy jelentősége ugyanis éppen abból származik, hogy a piaci egyensúlyt a piaci felek egyensúlyi törekvéséből tudják levezetni, ez pedig értékelméleti háttér nélkül akadályokba ütközik. A Walras-féle elmélet egyes irányokban való továbbfejlesztése *Pareto* érdeme, mire később rátérünk.

Az egyensúlyi elmélet ugyanannak az alapgondolatnak a gyümölcse, melyen a bécsi iskola árelmélete nyugszik. Mégis lényeges eltérés van közöttük, ami azonban inkább az áralakulás egyes vonatkozásainak hangsúlyozására, mint a lényegre vonatkozik. Mint már fent is említettük, az osztrák iskola elsősorban az árnak egyéni értékítéletekből való levezetésére helyezte a súlyt és ezáltal inkább *genetikus* elmélethez jutott, amely az egyéni értékítéletek keletkezésének elemzésében merül el. Ezzel szemben az egyensúlyi elmélet mindig a tényezők kölcsönös kapcsolatára és azok kölcsönös alkalmazkodására helyezi a súlyt.

A nézőpont különböző, de az eredmény nagyjában ugyanaz és az új árelmélet egyik ága legtöbb esetben elfogadhatja azt, amit a másik állít. A határpárok törvénye a kereslet és kínálat kölcsönhatását fejezi ki úgy, hogy abból végeredményben egy egyensúlyi állapot áll elő. Genetikus eljárásában az osztrák iskola ugyan inkább az ár keletkezé-

Walras konzentiert, welche seinen Ruhm als l'inventeur de l'équilibre économique begründet hat. Es gibt kaum eine andere Leistung in der ganzen Entwicklungsgeschichte der ökonomischen Theorie, welche dieser an Größe und Geschlossenheit der Konzeption und an Strenge der Logik in der gleichsam spielend hergestellten Verbindung der ökonomischen Elemente auch nur nahe kommt." (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. Wien, 1932. 195. old.)

⁵³ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig 1918.

⁵⁴ Der Stand der reinen Theorie. (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe für Lujo Brentano. München-Leipzig, 1925. a 299—293. old.)

⁵⁵ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. a 226—228. old. — *Weber* még az irodalomnál sem említi *Walras* nevét és sem ő, sem *Amonn* nem említi azt, hogy *Cassel* árelmélete a Walras-féle árelmélet egyszerűbb alakba öltöztetése.

sének módjára helyezte a súlyt és folytonosan visszatért az egyéni értékelésekre, de lényegében szintén elismerte azt, hogy *teljes verseny mellett az egyes egyén az áron nem változtathat* semmit, hanem azt maga számára oly adottságnak kell tekintenie, melyhez piaci viselkedésében alkalmazkodnia kell. E megállapítás azonban a bécsi iskolánál inkább hallgatólagos és a háttérben marad, míg az egyensúlyi elmélet világosan kifejtette, hogy az egyének azzal alkalmazkodnak a piachoz, hogy milyen mennyiséget adnak el, illetőleg hoznak piacra. Ezzel kifejezésre jutott az *árak folyamatos volta, vagyis az*, hogy a piaci felek elgondolása mindig már valami fennálló árképzethez csatlakozik. A fennálló ár változása azután azáltal következik be, hogy az egyének egyéb körülményeik változása folytán módosítják a vásárolt, illetőleg kínált mennyiségeket. Így a vevők többet vagy kevesebbet vásárolnak aszerint, hogy jövedelmük hogyan változott, az eladók pedig többet vagy kevesebbet hoznak piacra, aszerint, hogy termelési költségeik milyen változáson mentek keresztül.

összehasonlítva a szubjektív árelmélet két irányát, az egyensúlyi elmélet megközelítési módja annyiban eredményesebb volt, hogy a piaci tényezők egymás közötti kapcsolatára helyezte folytonosan a súlyt és így a piaci helyzethez való alkalmazkodás folyamatát élesen megvilágította. Nagy előnye az egyensúlyi elméletnek az is, hogy, miként láttuk, a termelés folyamatát is be tudta kapcsolni a piacról alkotott elképzelésébe és vele szemben nem lehet azt a szemrehányást hangoztatni, mely sokszor érte az osztrák iskola árelméletét, hogy t. i. figyelmen kívül hagyta azt, hogy a javak kínálata nem adottság a piacon, hanem szintén a piacból nő ki, illetőleg a piaci helyzettel függ össze.⁵⁶

Hasonló alapokból kiindulva, az osztrák árelmélet és az egyensúlyi elmélet sokáig egymásról alig tudomást véve fejlődtek. A bécsi iskola hívei a legújabb időkig kevéssé tértek ki *Jeuons* és *Walras* elgondolására, mely számukra idegenszerű volt. *Schumpeter*, majd pedig *Hayek*, *Morgenstern* és még néhányan a fiatalabb nemzedékből igyekeztek a két elmélet között a kapcsolatot megtalálni. Míg azonban ők inkább az érintkezési pontokat keresték az «elmélet két változata között, addig *Hans Mayer* egyenesen szembe-

⁵⁶ E szemrehányást tették többek között *A. C. Whitaker* (*History and Criticism of the Labour Theory of Value* 1. 148. old.) és *Hans Peter* (*Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie*. Stuttgart 1933, I. köt. 1. 32. old.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e szemrehányás inkább *Böhm-Bawerket*, mint *Wiesert* illeti, aki kezdettől fogva számot vetett azzal, hogy a piacon kínált javak a termelés folyamatából kerülnek elő.

helyezkedett az egyensúlyi elmélettel és főképpen azt vetette szemére, hogy okozati megalapozása hiányzik, minthogy szimultán összefüggésekkel dolgozik, anélkül, hogy az ár keletkezésének a folyamatát bővebben elemezné.⁵⁷ Az egyensúlyi elmélet szerint, mondja *Mayer*, az árakat a kereslet határozza meg, a keresletet pedig az árak, és így végeredményben nem nyer megvilágítást az, hogy miképpen alakul az ár, mert csak a kölcsönös összefüggés a kereslet és az ár között, illetőleg a kínálat és az ár között van kidomborítva.⁵⁸ *Pantaleoni*, aki egyébként lelkes híve az egyensúlyi elméletnek, szintén azt vetette szemére Paretonak, hogy az árajánlatok keletkezésének folyamatába nem hatol be mélyebben, mint azt p. o. a határpárok törvénye teszi.⁵⁹

Már fent említettük, hogy *Hans Mayer* élesen ellenezte a határhasznok kiegyenlítődsének törvényét. Ezen az alapon fordult azután az egyensúlyi elmélet által nyújtott ármagyarázat ellen is, arra utalva, hogy az egyének nem rögzítik agyukban egyszerre és előre a javak által nyújtott élvezetet és így képtelenek a piacon a határhasznok kiegyenlítődsének törvénye értelmében cselekedni. Midőn az egyensúlyi elmélet mégis feltételezi, hogy az egyének a határhasznok kiegyenlítődséje által vezetetik magukat piaci elhatározásaikban, akkor téves alapon indul el. Mindent összevéve *Mayer* szerint az egyensúlyi elmélet az áralakulásnak tisztán formális magyarázata. Midőn az árat kívánja megmagyarázni, már egy meglévő árat kell feltételeznie, ez pedig semmi más, mint egy „regressus ad infinitum.”⁶⁰

Az egyensúlyi elv, melynek az árelméletben való alkalmazása ellen még ma is hangzanak el észrevételek, már régóta és sokkal az áralakulás egyensúlyi elméletének kifejlesztése előtt a háttérben lappangott. Ez volt alapja már a klasszikus árelméletnek is, miként az különösen *J. St. Mill* árelméletében kibontakozott. És teljesen igazan van *Hans Péternek*, amidőn azt mondja, hogy már az objektív árelmélet is az egyensúlyi gondolaton épült fel.⁶¹ *Jevons* és *Walras* lappangó állapotából emelték ki az egyensúlyi gondolatot és helyezték az árelmélet középpontjába. Az egyensúlyi gondolat tehát lényegét tekintve nem sajátossága a szubjektív árelméletnek és lelkesen csatlakozóit hozzá *Otto Conrad*, aki egyébként nem híve a határhaszonelméletnek.⁶² *Launhardt*,⁶³ *Auspitz* és *Lieben*⁶⁴ igyekeztek a német irodalomba is bevezetni az egyensúlyi elgondolást, de sokáig e törekvésnek nem volt

⁵⁷ Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. 193. old.

⁵⁸ U. o. 238. old.

⁵⁹ Y. ö. *PITOU*: Les théories de l'équilibre économique de L. Walras et V. Pareto. Paris 1934. L. 371. old.

⁶⁰ L. i. m. 196. old.

⁶¹ Grundprobleme d. theoretischen Nationalökonomie. Stuttgart, 1933. I. 53. old.

⁶² Der Mechanismus der Verkehrswirtschaft. Jena 1931.

⁶³ Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre. Leipzig., 1885.

⁶⁴ Untersuchungen über d. Theorie des Preises. Wien 1889.

sikere. A német irodalom csupán a legújabb időben karolta azt fel. *Erich Schneider*, *Heinrich O. Stackelberg* és *Hans Peter* alkalmazták újabban elméletükben. Olaszországban *Pareto* hatása alatt ezen az alapon fejlődött ki az árelmélet, miben nagy része volt *Pantaleon* is. Skandináviában úgy *Wicksell*, mint *Cassel* szintén ehhez az irányba terelték a fejlődést.

Bár a bécsi iskola, mint említettük, nem rokonszenvezett a lausannei és a cambridgei iskola gondolatmenetével, *Spann* pedig még a határhaszon elmélet ellen is fordult, mégis az utóbbinak árelméletében sok rokonvonást találunk az egyensúlyi elmélettel. Abból kiindulva ugyanis, hogy az árakat nem elszigetelten, hanem mindig a gazdasági folyamat egészét tartva szem előtt kell megmagyaráznunk, *Spann* is kezdettől fogva az egyes árak egymás közötti összefüggését hangsúlyozta. Ezzel *Spann* árelméletében is az árak egymás közötti kapcsolata kerül előtérbe, persze azzal a különbséggel, hogy ő ezt az összefüggést a teljesítmények tanából (*Leistungslehre*) vezeti le, amely azt hangsúlyozza, hogy a teljesítményeket mindig abban a vonatkozásukban kell szemünk előtt tartani, hogy azokat céltudatos összeredmények elérésére irányítjuk.⁶⁵

4. Az egyensúlyi elmélet továbbfejlődése. A közgazdák nagy része az egyensúlyi elmélettel szemben főképpen azért tanúsított idegenkedést, mert ellenszenvvel viseltetett a hívei részéről alkalmazott matematikai módszerrel szemben. Szélesebb körben az egyensúlyi elmélet csak akkor terjedt, amikor *Alfred Marshall* sikerült azt oly formába önteni, amely hozzáférhetővé tette azok részére is, akik a mennyiségtani módszer alkalmazását elítélték.

Marshall kerülte az ellentétek kiélezését. Az elvontságot a gyakorlatiassággal összeegyeztetni tudó képessége hivatottá tette őt arra, hogy elvont tételeket is könnyen megérthető alakba öltöztessen és ezáltal ezeket szélesebb körök megértéséhez is közelebb hozza.⁶⁶ Bár *Marshall* erősen rokonszenvezett a matematikai iránnyal, mégis idevonatkozó okoskodásait inkább munkájának függelékében csoportosította és az elmélet alapjainak kifejtésénél tartózkodott mennyiségtani képletek alkalmazásától. Egész törekvése arra irányult, hogy a klasszikusok iránti tiszteletében ezek elméletét megtartsa és egyúttal összeegyeztesse az elmélet újabb vívmányaival, nevezetesen a határhaszonelmélettel. Ennek túlzásait is kerülve, oly megoldásokat keresett, amelyek úgy a klasszikusok felé vonzódnak, mint pedig az újabb áramlatokkal rokonszenvező közgazdákat is lehetőleg kielégítik. Elméletét nagyjá-

⁶⁵ Tote und lebendige Wissenschaft. 4 kiad. Jena 1935.

⁶⁶ Principles of Economics. London 1890. (8. kiad. 1925. Német ford. Handbuch der Volkswirtschaftslehre. Ford. H. Ephraim es H. Salz. -Stuttgart—Berlin 1905.)

ban *Ricardo* és *Jevons* magyarázatai szintézisének tekinthetjük.

Marshall azonban nem állott meg itt, hanem sok irányban maga is továbbfejlesztette az árelméletet. Áll ez mindenekelőtt a kereslet elemzésére vonatkozólag. Miként annakidején *Malthus* és *J. St. Mill*, úgy *Marshall* is érezte, hogy a klasszikus árelmélet gyenge pontja a kereslet elemzésének hiányos volta. Ezért elsősorban a kereslet bővebb-elemzésével igyekezett az árelméletet továbbfejleszteni. Az árak változása és a kereslet mennyiségének változása közötti összefüggés ragadta meg különösen figyelmét, melyet már *Malthus*,⁶⁷ *J. St. Mill*⁶⁸ és *Cournot*⁶⁹ is érintettek. Nem került el figyelmét *Gregory King* szabálya sem, mely azt állapította meg, hogy gyenge aratás esetében a gabonaár nem arányosan, hanem ugrásszerűen növekszik aszerint, hogy a termésben mutatkozó hiány nagyobb-e, vagy kisebb.⁷⁰ A határhaszonelmélet alapján állva *Marshall* annak a viszonyoknak a meghatározására fordította figyelmét, mely az ár csökkenése és a kereslet mennyiségének növekedése között fennáll. Felismerve azt, hogy ez a körülmény döntő jelentőségű az árak alakulásában, igyekezett ezt az összefüggést közelebről meghatározni. A *kereslet elaszticitása*, miként *Marshall* ezt az összefüggést nevezte, azt fejezi ki, hogy valamely árunak kereslete miképp változik az árnak bizonyos csökkenésével vagy növekedésével. A keresleti elaszticitás tehát a keresletnek az a változása, melyet az árak változása idéz elő.⁷¹

⁶⁷ „... és igen ritkán történik meg, hogy az áresés nem okoz meg-növekedett fogyasztást.” (A közgazdaságtan elvei 52. old.)

⁶⁸ „A keresett mennyiség azonban nem valami határozott összeg, még ugyanazon helyen és ugyanegy időben sem, hanem az érték szerint változik az; ha a tárgy olcsóbb, rendszeren többet keresnek belőle, mintha drága.” (A nemzetgazdaságtan alapelvei III. köt. 20. old.)

⁶⁹ „... in general, that 100 units of an article have been sold at 20 francs is no reason that 200 units would sell at 10 francs in the same lapse of time and (under the same circumstances.” (Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. 45. old.)

⁷⁰ *Gregory King* Angliában a statisztika úttörői közé tartozott és *Ch. Davenant* a terméseredmény és a gabonaár közötti összefüggésre vonatkozó megállapítását *King* törvényének nevezve, ennek népszerűséget biztosított. *Marshall* keresleti elemzésében utalt is e törvényre (Principles I. kiad. 167. old.) és dicsőítőleg említette *Lauderdalenak* e törvényre vonatkozó fejtegetéseit. (L. 106. old. a 8. kiad.-ban.) A *King*-féle szabályra vonatkozólag v. ö. *Henri Guittou*: Essai sur la loi de *King* Paris, 1936., mely újabb adatok alapján vizsgálja e szabályt.

⁷¹ Gondolatmenetének további megvilágítására *Marshall* munkájának későbbi kiadásaiiban az „elasticity” kifejezés mellett zárójelben a „responsiveness” kifejezést iktatta be, amit talán *msszahatóképességnek* fordíthatunk, *Moore* pontos meghatározása szerint: „Elasticity of de-

A keresletnek az ár csökkenésével nagyobb, vagy kisebb mértékben való növekedése *Marshall* szerint elsősorban az illető cikkekre irányuló szükséglet sürgős voltától, a cikknek más jószággal való helyettesíthetőségétől és az illető cikket fogyasztó rétegek jövedelmének változásaitól függ. Amíg az ár magas, addig annak süllyesztése aránylag kevésbé növeli az áru iránti keresletet, de az ár bizonyos nagyobbfokú csökkenésével a kereslet növekedése jelentékeny lesz mindaddig, amíg oly pontot nem ér el, amelyen a szóban forgó árut fogyasztó rétegek nagyjában idevágó szükségletük telítési fokáig érkeznek el, amely ponttól fogva azután az ár további mérséklése már csak kevésbé hat ki a keresletre.

A keresleti elaszticitás mérésének módját keresve, *Marshall* *elaszticitási együtthatónak* (coefficient of elasticity) nevezte a kereslet viszonylagos, azaz százalékokban kifejezett változásának az ár viszonylagos, vagyis szintén százalékokban kifejezett változásához való viszonyát. Az elaszticitási együttható tehát *Marshall* meghatározásának megfelelően egy dimenzió nélküli szám, mely az elaszticitás fokát határozza meg. *Marshall* nyomán n -vel szokás jelölni az elaszticitási együtthatót.⁷² Ha az ár egy százalékos esésével a keresett mennyiség ugyancsak egy százalékkal növekszik, akkor az elaszticitási együttható egyenlő az egységgel. A keresleti görbe ebben az esetben egy egyenszerű hyperbolával ábrázolható. *Marshall* az ilyen keresleti görbét *állandó kiadási görbének* (constant outlay curve) nevezte,⁷³ mert az ár minden esésének pontosan arányos keresleti változás felel meg és ezért az az összeg, melyet az egyén erre a cikkekre költ, az ár változásával nem változik. Ha az ár változásával a kereslet mennyisége nagyobb mértékben változik, akkor az elaszticitási együttható nagyobb az egységnél. Az utóbbi esetben az illető áru iránti kereslet elasztikusnak, ellenkező esetben inelasztikusnak mondjuk.

A keresleti elaszticitás fogalmának kifejtésével *Marshall*-nak sikerült *Cournot* keresleti törvényét határozott alakba önteni, mert a keresleti görbének jellemzője az, hogy a keresett mennyiség mily módon változik az ár változásával. *Marshall* vizsgálatának nagy jelentőségét nem mindjárt ér-

mand is... defined as the ratio of the relative change in the quantity of commodity demanded to the relative change in the price per unit of commodity" (Synthetic Economics a 38. old.)

⁷² Ha a kereslet D -vel, az árat p -vel, a kereslet infinitezimális változását dD -vel, az ár infinitezimális változását pedig dp -vel jelöljük,

az elaszticitás matematikai kifejezése $v = \frac{dp}{p} \cdot \frac{D}{dD}$

⁷³ Principles. 8. kiad. 839. old.

tették meg és hosszabb idő volt szükséges ahhoz, hogy az elaszticitás fogalmának az áralakulás magyarázatában való nélkülözhetetlen voltát felfogják. Eredetileg maga *Marshall* is csak a fogyasztási javak keresleti elaszticitásával foglalkozott: később azonban a termelési tényezők keresleti elaszticitására is kiterjesztette figyelmét.⁷⁴ Nevezetesen közelebbről meghatározta azokat a feltételeket, melyek a termelési tényezők keresletét inelasztikussá teszik. Ezek között első helyen az illető tényezőnek egyéb tényezőkkel való pótolhatatlansága áll, kivált ha az illető tényező elengedhetetlen kelléke a termelésnek. Növeli a szóban forgó termelési tényező keresletének inelasztikus voltát, vagyis merevségét, ha oly fogyasztási jószág termelési tényezőjéről van szó, melynek kereslete merev. Ugyanebben az irányban hat az, ha a kérdéses termelési tényezőre fordított kiadás csak kis része a termelés költségeinek, valamint az is, ha az e tényezőre vonatkozó kereslet kis mértékű csökkenése is jelentékeny süllyedéshez vezet a termelés többi tényezőinek árában. Az utóbbi esetben ugyanis — úgy gondolta *Marshall* — a termelők könnyebben fizethetnek magas árat a kérdéses tényezőért.⁷⁵

A keresleti elaszticitás fogalmát *Marshall* a parciális, tehát a részleges egyensúly gondolkörében maradvá fejtette ki, vagyis feltételezte, hogy a valamely áru iránti kereslet csupán a szóbanforgó áru árától függ. Elhanyagolta tehát azt, hogy a javak helyettesíthetőségénél fogva valamely áru iránti keresletet nemcsak az illető áru árának változása befolyásolja, hanem azon áruk árának változása is, amelyek akár a fogyasztásban, akár a termelésben a szóbanforgó árut helyettesíthetik. Nyilvánvaló, hogy az ilyen áruknak a köre többé-kevésbé korlátolt, mert a javaké helyettesíthetőségének megvannak a határai. Mégis a valóságtól való jelentős eltávolodást jelent az, ha elhanyagoljuk, hogy a többi áraknak, különösen az illető jószágot helyettesíteni alkalmas javak árainak is van befolyása egy adott áru iránti kereslet nagyságára. E hiányt pótolta *H. L. Moore*, amidőn az általa *parciális elaszticitásnak* nevezett fogalmat fejtette ki, amely a javak helyettesíthetőségére tekintettel van.⁷⁶ Ugyancsak *Moore* volt az, aki az elaszticitás fogalmát a kínálatra is alkalmazta.

⁷⁴ U. i. a 385—386. old.

⁷⁵ Az elaszticitás fogalmának a termelési tényezőkre való ezen kiterjesztése már a *Principles* 4. kiadásában megtalálható a 457—458. old.

⁷⁶ *Partial Elasticity of Demand*. *Quart. Journ. of Ec.* XL. köt (1926.) 393—401. old.

Marshall elaszticitási fogalmában a kereslet aránylagos változását viszonyította az ár aránylagos változásához. Közel feküdt azonban a viszonyinak a másik oldalról való szemlélete, vagyis az összefüggésnek az ár változása szempontjából való vizsgálata. Így született meg az ár *flexibilitásának* fogalma, mely az elaszticitás reciprokja és azt fejezi ki, hogy a kereslet százalékos változása milyen százalékos változást okoz az árban.⁷⁷ Az ár flexibilitása (hajlékonysága) tehát azt jelzi, hogy az ár a kereslet bizonyos változásával milyen százalékos változást szenved. Hajlékony az ár akkor, ha a kereslet csekélyebb változása is viszonylag erős árváltozást okoz.

Az árelmélet fejlődésében mindkét fogalom alapvető szerephez jutott, úgy, hogy ma az árelméletet e fogalmak nélkül el sem képzelhetjük, mert mindkettő oly vizsgálatokat tett lehetővé, amelyekről régebben a közgazdák nem is álmodhattak. Bizonyítékai ennek *H. L. Moore*nak és *Henry Schultz*nak a kereslet mérésére vonatkozó vizsgálatai,⁷⁸ valamint *Ragnar Frisch*nek a pénz flexibilitására vonatkozó kutatásai, melyekben a pénz határhaszna és a jövedelem százalékos változása között igyekezett összefüggést találni.⁷⁹ A flexibilitás fogalmát egyesek azután a határtermelékenység változásaira is alkalmazták. Így p. o. *P. H. Douglas* ezen az alapon igyekezett a munka és a tőke határtermelékenységében beálló változásokat vizsgálat alá venni.⁸⁰

Új világlátásba került a keresleti és kínálati görbe, mielőtt *Moore* kezdeményezésére az Egyesült Államokban statisztikai adatok alapján láttak hozzá a keresleti görbének egyes árukra vonatkozó meghatározásához. *Cournot* és *Mar-*

⁷⁷ Matematikai fogalmazásban az ár flexibilitását Φ -vel jelölve $= \frac{dp}{p} / \frac{dD}{D}$, ahol p az árat, dp az ár növedékét, D a keresletet, dD pedig a kereslet növedékét jelenti. Az elaszticitás és a flexibilitás fogalmait a kínálatra alkalmazva *Moore* ezeket a következőképpen fejezte ki: $\eta_s = \frac{dS}{S} / \frac{dP}{P}$ és $\Phi_s = \frac{p}{P} / \frac{dS}{S}$, ahol η_s kínálatelaszticitását, pS pedig a kínálati ár flexibilitását jelenti. A kínálati ár („supply price”) flexibilitását *Moore* „expansiveness of supply price”-nak nevezte. (Synthetic Economics. New York, 1929. 66. old.) Kínálati ár az angol irodalomban azt az árat jelenti, amelyért az eladó hajlandó átengedni az árut.

⁷⁸ Economic Cycles: Their Law and Cause. 1914 — The Theory and Measurement of Demand. Chicago 1938. L. továbbá *B. Schultz*: Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn 1930.

⁷⁹ New Methods of Measuring Marginal Utility. (Beiträge zur ökonomischen Theorie. Tübingen 1932. 3. old.) v. ö. *Theiss* Ede: A határhaszon mérésének problémája. (Közp. Szemle XLVI. évf. 75. köt. (1952.) L. 705—713. old.)

⁸⁰ The Theory of Wages. New York 1934.

shall abból indultak ki, hogy az elaszticitással teljesen jellemezve van a keresleti görbe. Ezzel szemben már *Edgeworth* figyelmeztetett arra, hogy az egyes árúk kereslete nem független egymástól⁸¹ és ezt a keresleti görbe elgondolásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni. Midőn a statisztikai megfigyelés alapján adott idősorokból igyekeztek meghatározni a keresleti görbét, egyéb szempontokból is merültek fel arra nézve kételyek, hogy a Marshall-féle elgondolás valóban mindenben megfelel-e a valóság követelményeinek, *Moore* már 1914-ben úgy nyilatkozott, hogy a Marshall-féle keresleti görbe a statikus állapot eszményi elgondolása, a valóságnak azonban csak a dinamikus keresleti görbe felel meg,⁸² *Elmer Working* pedig a keresleti és kínálati görbék változásaira való figyelemmel arra az eredményre jutott, hogy az elaszticitás nem kielégítő jellemzője e görbéknek, hanem azok variabilitását is figyelembe kell venni,⁸³ mert ez fejezi ki erősebb eltolódásra való hajlamuk fokát. *Wassily Leontief* igyekezett a kérdést leegyszerűsíteni és élesen szétválasztani a görbének egyszerűen föl- vagy lefelé való eltolódását attól az esettől, midőn a görbe alakja is megváltozik. *Leontief* azt igyekezett bizonyítani, hogy gyakoribb eset a görbe egyszerű eltolódása, mert a görbe alakját csak a gazdasági élet strukturális változásai következtében változtatja.⁸⁴ Már *H. Schultz* felhívta azonban a figyelmet arra, hogy *Leontief* módszere, mellyel eredményét nyerte, nem megfelelő, mert olyan feltevésekből indul ki, melyek egészen valószínűtlenek⁸⁵ *R. Frisch* szerint, ki élesen bírálta *Leontief* módszerét, egyenesen a csodával volna határos, ha feltevései bekövetkeznének.⁸⁶

⁸¹ V. ö. a „Demand Curves” c. cikkét a Palgrave-féle „Dictionary of Ec. XLL köt. 1927. (a 212—235. old.).

⁸² *Economic Cycles: Their Law and Cause.* New York 1914.

⁸³ What Do Statistical „Demand Curves” Show? (Quart. Journ. of Ec. XLI. köt. 1927. a 212—235. old.) A görbe variabilitást így határozza meg: the demand for an article may be said to be „elastic” if, at a given time, a small reduction in price would result in a much greater quantity being sold while it may be said to be variable if the demand curve shows a tendency to shift markedly.” (U. o. a 224. old.)

⁸⁴ Ein Versuch zur statistischen Analyse von Angebot und Nachfrage. (Weltwirtsch. Archiv 30. köt. 1929. az 1*—53*. old. V. ö. a 16*—17* old.) Németországban *Erich Schneider* igyekezett *Leontief* megállapítását a monopolárról szóló dolgozatában értékesíteni. (V. ö. Über den Einfluß von Änderungen der Nachfrage auf die Monopolpreisbildung. Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 64. köt. 1930. a 293. old.)

⁸⁵ Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn, 1930. V. ö. a 84—97. old.

⁸⁶ Pitfalls in the Statistical Construction of Demand Supply Curves. (Veröffentlichungen der Frankfurter Gesellschaft für Konjunktur-

A keresleti és kínálati görbék tényleges adatok alapján való vizsgálata azt mutatta, hogy az árúk természete szerint nagyon különbözők lehetnek az idő folyamán bekövetkező változások és csak bonyolult és erősen kifinomult módszerekkel és gondosan megválasztott elméleti feltevésekkel érheti el célját az erre vonatkozó vizsgálat. Amint azonban *Schultz* kiemelte, ez nem jelenti azt, hogy a kérdés első megközelítése, amint azt *Marshall* nyújtotta, értéktelenné válnék, mert mint *Schultz* helyesen megjegyzi, egyszerűségében is sokat mond.⁸⁷ *Walras* és *Marshall* nélkül a *Moore* által kezdeményezett vizsgálatok sem indulhattak volna meg. Viszont az újabb vizsgálatok azt mutatták, hogy a keresleti és kínálati görbe a valóságban sokkal változatosabb, semhogy természete egyedül az elaszticitással minden tekintetben jellemezve volna.

Marshall munkássága nyomán nemcsak a kereslet vizsgálata lendült fel. Úttörő volt ő a kínálat elméletében is. Aból kiindulva, hogy egyensúlyi helyzetben a keresletnek és a kínálatnak egyenlőnek kell lennie, már *Walras* igyekezett a piacra kerülő mennyiség közelebbi megállapítására és a termelési költségek fogalmának oly irányú meghatározására, mely a fogalmat az üzleti élet elgondolásaihoz közelebb hozza. *Marshall* azután az erre vonatkozó törekvést felkarolva, behatóbban tanulmányozta a termelési költségek változását. Bár *Ricardo* iránti tiszteletében igyekezett megtartani a reálköltségek fogalmát, ez elméletében mégis a magyarázat értékelméleti háttérében marad és az áralakulásnál a pénzben kifejezett költségek kerülnek előtérbe. A két fogalom közötti áthidalást *Marshall* abban kereste, hogy a költségek elemei gyanánt a munkabéretet, kamatokat és a nyereséget úgy fogta fel, mint ama pénzkiadást, amelyet a termelés szervezőjének fizetnie kell azért, hogy a munka, a tőke és a vállalkozás szükséges mennyiségét biztosítsa magának.⁸⁸ További fejtegetésében azonban *Marshall* a vállalkozó pénzköltségeinek oly magyarázatát vezette be, amely a ter-

forschung. Neue Folge 5. Heft Leipzig 1933. V. ö. a 37. old.) továbbá: More Pitfalls in Demand and Supply Curve Analysis (Quart. Journ. of Ec. XLVIII. köt. 1933. a 749—755. old.) — *Leontief* válasza u. i. a 355 361. és 755—759. old. — A magyar irodalomból v. ö. *Theiss Ede*: Statisztikai korreláció és keresleti törvény. (Közgazd. Szemle 80. köt. 1927. az 1—53. old.)

⁸⁷ The Theory and Measurement of Demand. Chicago (1957.) az 53—54. old.

⁸⁸ *Marshall*nak a reálköltségek és pénzköltségek összeegyeztetésére vonatkozó kísérleteit illetőleg l. *Cannan*: A Review of Economic Theory, 189—190. old.

melők üzemi számításaival kapcsolatos és az *általános* és a *különleges költségeket* különbözteti meg. *Marshall* az utóbbiakat „prime cost”-nak, az előbbieket pedig „supplementary cost”-nak nevezte ami tehát a *közvetlen* és *közvetett költségeknek* felel meg. Némelyek e felosztást még ma is a magán-gazdaságtanba tartozónak vélik, mert az üzleti számítás módszerével kapcsolatos; könnyű azonban belátni, hogy a forgalomgazdaságban a vállalkozónak valóban az üzleti élet követelményeihez kell alkalmazkodnia, mert csak így módon állapíthatja meg azt, hogy a termelt mennyiség és az annak előállításához szükséges költségek között milyen az összefüggés. Éppen ezért a termelés forgalomgazdasági elmélete csak e megkülönböztetéssel kezdődik és e fogalmak a mai árelmélet alapvető fogalmai közé tartoznak.

A termelési költségeknek így irányú vizsgálata vezetett azután az *átlag-*, vagy *egységköltség* fogalmának megállapításához, amely egy bizonyos mennyiség előállítása mellett a termék egységére eső költséget tünteti fel. *Marshall*, kinek érdeklődése erősen a nagyipar fejlődésének jelensége felé fordult, különös figyelmet szentelt az egységköltség tömegtermelés mellett való süllyedésének. *Marshall* továbbá már alkalmazta a *határköltség* fogalmát is, azonban ezt még nem abban az értelemben fejtette ki, amelyben az a mai árelméletben nagy szerepet játszik. Nevezetesen *Marshall* határköltségfogalma Ricardoéhoz hasonlóan a határtermelő költségeit jelenti és így nem az egyes üzemre, hanem az egész termelési ágra vonatkozik. A *Marshall* nyomán elinduló további vizsgálatok eredménye volt azután a határköltségek fogalmának az egyes üzemre való alkalmazása oly módon, hogy a határköltség az egyes üzem termeléséhez hozzánövekvő utolsó egység (vagy gépi termelésnél az utolsó sorozat) által okozott költséget jelenti. Minthogy szabadverseny esetében a piaci felek részére az ár adottság, melyhez a termelőnek alkalmazkodnia kell, a határköltségnek döntő szerep jut, amennyiben adott ár mellett a termelő legelőnyösebb helyzete oly mennyiségnek az előállítása esetében áll elő, amelynél a határköltség, vagyis az utolsó termelési növekmény költsége egyenlő az árral.

Különösen *Pigou*, *Robertson*, *Sraffa* és *Harrod* igyekeztek azután a termelési költségek különböző neveinek figyelembevételével a költséggörbék alakulását meghatározni és ennek a sajátosságait megvilágítani.⁸⁹ Ily módon a kínálat

⁸⁹ V. ö. erre vonatkozólag főképpen az *Economic Journal*-ban megjelent értekezéseiket.

elemzése mindinkább a költséggörbék különböző fajaival kerül összefüggésbe. Egyes különleges kérdések megoldására a termelési költségek további fajait is megkülönböztették és a költséggörbék elemzésével, különösen a cambridgei iskola, számos, egyébként nehezen megközelíthető kérdést világított meg.

Az áralakulásnak monopólium esetében való megfejtésére már *Marshall* beiktatta a *határ jövedelem* fogalmát, amely az utolsó még előállított egység, illetőleg sorozat által biztosított jövedelmi növekvényt fejezi ki. *Harrod*, *Yntema*, *Schneider*, *H. Stackelberü* és mások a tökéletlen verseny esetében való áralakulás magyarázatában használták fel e fogalmat.

Az árak közötti kapcsolatot *Marshall* eem hanyagolta el, de idevágó fejtegetései kazuisztikájukkal nem érik el *Walras* világos elvi álláspontját. A *kapcsolt kereslet* (joint demand) és *kapcsolt kínálat* (joint supply) valamint az *összetett kereslet* (composite demand) és *összetett kínálat* (composite supply) kérdéseivel foglalkozó fejtegetéseivel igyekezett világot vetni az áralakulás bonyolultabb vonatkozásaira. Felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak olyan javak vannak, melyek a fogyasztásban egészítik ki egymást, hanem, mint a hús és a bőrök, olyanok is, melyek a termelés oldaláról állnak egymással kapcsolatban. Külön figyelmet szentelt *Marshall* a javak terén a helyettesíthetőség kérdésének, vagyis annak, hogy sokszor több jószág szolgálja — ha nem is mindig egyenlő hatályossággal — ugyanazt a célt, ami azután az ily egymással versenyző javaik ára között is kapcsolatot létesít. Ily módon igyekezett *Marshall* pótolni az egyébként rendszerében uralkodó parciális egyensúly módszerének hiányait.

Végigtekintve a fogalmaknak és a gondolatoknak ama bőségén, amelyekkel *Marshall* az árelméletet gazdagította, érthető, hogy fejtegetései, melyek egyébként sok tekintetben érintkeznek *Walrasnak* elvontabb alakban kimunkált tételével, nagy lendületet adtak az árelméletnek. Csupán egy fontos kérdés maradt *Marshall* rendszerén kívül annak következtében, hogy rendszere lényegesen statikus rendszer maradt. Nevezetesen *Walrashoz* hasonlóan az idő folyásának az áralakulásban jutó szerepét *Marshall* sem tudta elméletébe beleilleszteni. Az árelmélet akkori fejlődési fokán e feladat nem is volt könnyen megoldható és vele még *Pareto* sem tudott megbirkózni.

Bár rendszere lényegében statikus maradt, egy vonatkozásban azonban *Marshall* mégis figyelembe vette az idő szerepét az áralakulásban. Megkülönböztette ugyanis azt a hatást, melyet az ár valamely tényezőjének változása közvetlenül előidézik, attól a hatástól, mely akkor következik be, ha egy hosszabb időközre vagyunk tekintettel. A kereslet

növekedésének az árra való hatása p. o. egészen más, ha tisztán egy rövid időközt tartunk szem előtt, mint akkor, ha egy hosszabb időközt veszünk alapul. Az első esetben ugyanis a kereslet növekedése feltétlenül emeli az árat, mert változatlan kínálat áll a megnövekedett kereslettel szemben. Más a helyzet azonban akkor, ha egy hosszabb időközre irányítjuk figyelmünket, miért ebben az esetben már érvényesül az a hatás, amelyet az ár emelkedése a kínálatra gyakorol. A magasabb ár ugyanis ösztönzőleg hat a termelésre és ha a megfelelő termelési tényezők a termelés jövedelmezőségét biztosító áron rendelkezésre állanak, a termelés növekedése az ár süllyedéséhez vezethet, különösen akkor, ha mint a nagyiparban, a termelt mennyiséggel az egységköltség csökken.

Megkülönböztetésével *Marshall* a piac egyensúlyozó irányzatának egy alapvető fontosságú vonatkozására mutatott rá, mely megvilágította a klasszikus elmélet módszerének egyoldalúságát, midőn figyelmét a jelenségeknek hosszú távlatban való lefolyására korlátozta. *Marshall* megmutatta, hogy nemcsak a *hosszú*, hanem a *rövid időközökben* bekövetkező eltolódások is figyelmet érdemelnek. Ez kétségtelenül számbavehető haladást jelentett, mely nála közvetlenül az árelméletben jelentkezett, de lényegileg még sem változtatott azon, hogy *Marshall* rendszere statikus maradt. Maga *Marshall* is érezte rendszerének e hiányát és nem habozott elismerni azt, hogy a statikus elmélet csak bevezetés a dinamikus elméletbe, mely egyedül számolhat az élet körülményeinek változandóságával.

Újabban a közgazdák mindjobban átértették azt, hogy a gazdasági élet statikus voltának feltételezése tekintélyes távolságban hagyja az elméletet a való élettől, melyben a gazdaságra ható tényezők erősen változnak. Megértették azt, hogy e változások hatása az időben érvényesül, amivel az árelméletnek számolnia kell. Az úttörő munkát e téren ismét *H. L. Moore* végezte, aki az árelmélet dinamizálását oly módon kísérelte meg, hogy a Walras-féle rendszer felhasználásával igyekezett az idő folyásának hatását figyelembe venni. E célból a normál állapotok sorozatát, mely az egyensúlyi helyzetnek felel meg, az időben változó irányzatnak, *trend*-nek tekintette, mely a rendelkezésre álló adatokból valamely jószágnak — *Moore* példaképpen a burgonyát választotta — keresleti és kínálati, valamint árváltozásaiból határozható meg. Miután ténylegesen megfigyelt adatokból, tehát a statisztika adataiból meghatározta a vizsgált időszak (1900—1913) irányzatát, *Moore* a tényleges adatoknak az

irányzathoz való viszonyát számítja ki (trend-ratios) úgy a keresletre, mint a kínálatra vonatkozólag. *Moore* módszerének lényege tehát az, hogy dinamizálja, időbe vetíti ki a piaci egyensúly fogalmát és ezzel a statikus nézlet helyébe a dinamikus állítja az által, hogy a *mozgó egyensúly* fogalmát vezeti be. Ennek tengelyéül a vizsgált időköz irányzatát tekinti, mely körül ingadoznak az árak.⁹⁰

A kereslet és kínálat változásainak megmagyarázására más elméleti kiindulási pontok is kínálkoznak. Ezek alapja az a meggondolás, hogy úgy a kereslet, mint a kínálat alakulására a gazdasági viszonyok *várható változásai* is hatással vannak. Elvitathatatlanul áll ez különösen a kínálatra, mert nyilvánvaló, hogy a vállalkozók termelésük kiterjesztésénél vagy megszorításánál a jövő kilátásaira vannak tekintettel. Ha fellendülést várnak, igyekeznek termelésüket növelni. A kereslet oldalán a jövőre vonatkozó megfontolások kevésbé érvényesülnek. A két évtized előtt lefolyt infláció, valamint a mostani háborús helyzet azonban megmutatták, hogy a jövő kilátásai, t. i. az, előrelátható áremelkedések vagy árubeszerzési nehézségek a keresletet is erősen befolyásolhatják, bár a fogyasztási javaknál ez inkább csak kivételes körülmények között érvényesül iszámbavehető mértékben. A termelési javak kereslete természetesen a termelés menetével függ össze és ezért arra a vállalkozók várakozásai erősen hatnak.

Ennek megfelelően úgy a kereslet, mint a kínálat nagyságát a jövő kilátásainak megítélésétől is függőnek kell feltételeznünk. Beszélhetünk az árak *változási sebességéről* is, mely nyugodt időkben csekély, bizonyos körülmények között azonban jelentékeny is lehet. Ha a jövő kilátásainak figyelembevételét *anticipációjának* nevezzük, azt mondhatjuk, hogy a kereslet és kínálat változásai függenek az *anticipációktól*, vagyis az *előlegezett árváltozásoktól*.

E gondolatot felkarolva *Griffith C. Evans* abból indult ki, hogy a kereslet akkor függ egyszerűen csak a folyó ártól, ha árváltozásokra nincsen kilátás. Ez pedig csak teljesen stationär, vagyis teljesen egyenletesen folyó és az ártényezőkben semmiféle változást nem mutató gazdaságban van így, amidőn az árváltozásra való kilátás számba nem jön, vagyis az árváltozási sebesség zérussá válik. Mihelyt azonban ez nincsen így és az árakra befolyást gyakorló

⁹⁰ Synthetic Economics. New York 1929. — *Moore* módszerének bírálatára nézve v. ö. *U. Ricci*: Die „syntetische Ökonomie“ von Henry Ludwell Moore. (Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. (1930.) 642—668. old. és *J. Akerman*: Dynamische Wertprobleme. (U. o. III. köt. 579—616. old.)

tényezők lényegesebb változásokat mutatnak, az erre való kilátás tényezőjévé lesz magának az áralakulásnak.⁹¹ E gondolatmenetet *C. F. Roos*, *Amoroso* és *U. Ricci* karolták fel *Irving Fisher* viszont a termelési index, vagyis a termelés mennyiségi változásait feltüntető jelzőszám és az árak változása között keresett összefüggést.

Ezekon az alapokon indult meg az árelmélet dinamikus irányban való továbbfejlesztése, amely természetesen nagy mértékben, támaszkodik az elaszticitásnak a fogalmára és a javak helyettesíthetőségének gondolatára. A rendelkezésre álló statisztikai anyag felhasználásával és az ökonometriai kutatások segítségülvételével jelentős munka indult meg e téren.

5. A kereslet elméletének újabb fejlődése. A klasszikus árelméletnek gyenge oldala, mint láttuk, a kereslet elemzése volt. A haladás útját e téren csak a határhaszonelmélet nyitotta meg. Az első nagy lépést *Cournot* és *Marshall* tették az ár és a kereslet nagysága közötti viszony tisztázásával. újabb hatalmas lépéssel vitte előre a kereslet elméletét *Pareto* értékelmélete, midőn a javaknak a fogyasztásban összekapcsolt voltára és helyettesíthetőségére irányította a figyelmet.

Azt, hogy a valamely áru iránti kereslet nemcsak a szóbanforgó cikk áratól, hanem egyéb áraktól is függ, már *Walras* is kifejtette és *Marshall* sem hanyagolta el. *Walras* azonban megelégedett az áriák általános összefüggésének megállapításával, ami már magában nagy haladás volt az ő korában, *Marshallt* pedig az árak egymással való összefüggése inkább egyik vonatkozásában, t. i. a javak helyettesíthetőségével kapcsolatban érdekelte⁹² és ennek kihatását is első sorban a termelés szempontjából vizsgálta, de csak kevés figyelmet szentelt annak, hogy a javak a fogyasztás szempontjából is összefüggnek.⁹³

Ezzel szemben *Pareto* figyelme értékelméleti álláspontjából kifolyólag kezdettől fogva a javaknak a fogyasztás

⁹¹ *Mathematical Introduction to Economics*. Newyork—London 1930.

⁹² A helyettesíthetőség elvére vonatkozólag *Marshall* azt írta, hogy „applications of this principle extend over almost every field of economic inquiry.” (*Principles*. I. 341. old.) Könyve egy másik helyén a vállalkozással kapcsolatban mondja: „A chief function of business enterprise is to facilitate the free action of this great principle of substitution.” (U. o. 662. old.)

⁹³ Ebből a szempontból a pénzérték és a szokások változásának és újabb felhasználási lehetőségek hatása inkább érdekelte *Marshallt*, mint azok használatának kapcsolt volta.

ierén való helyettesíthetőségére irányult. Ez szerencsés kiindulási pontnak bizonyult, a csere magyarázatára, mert azt domborította ki, hogy a cserében addig áldozzuk fel a jószágkészletünk egy részét más javakért, amíg evvel szükségletkielégítésünk színvonalát emelhetjük. E célból a birtokunkban levő javak közül azokat, amelyek szükségletkielégítésünk szempontjából kevésbé fontosak, olyan javakért cseréljük ki, melyek szükségletkielégítésünk egészében előnyös változást idéznek elő, ami azt jelenti, hogy jószágkészletünk bizonyos egységeit csere útján addig helyettesítjük másokkal, amíg evvel javíthatjuk helyzetünket.

Mint hogy *Pareto* okoskodásában központi szerephez jutott a javaknak a fogyasztásban való összefüggése, előtérbe lépett az a kérdés, hogy milyen természetűek azok a kapcsolatok, amelyeket a különböző javak használatában észlelhetünk. Ha ugyanis az az élvezet, amelyet a javak bizonyos csoportja nyújt, mindig összeredményében tárgya gazdasági mérlegelésünknek, akkor a javak csoportosításában való változás eredménye attól függ, hogy az egyes javak élvezése miképp hat ki egymásra. Ennek jelentősége az, amit *Pareto* megértett, de nem aknázott ki egész terjedelmében.

Azt, hogy *Pareto* a javaknak élvezetük szempontjából való különböző viszonyát érintve az árelméletnek egy fontos vonatkozására mutatott rá, csak lassan kezdték megérteni. *W. E. Johnson* már 1913-ban *Edgervorth* közömbösségi vonalaira alapított haszonelemzésében igyekezett a javak helyettesíthetőségének és egymást kiegészítő voltának a következményeit kimutatni.⁹⁴ *Pareto* ide vonatkozó eszmemene-tét *E. Slutsky* karolta fel 1915-ben,⁹⁵ de az csak jóval később keltett szélesebbkörű érdeklődést, amidőn *Dominedo*,⁹⁶ *J. B. Eicksr* *R. G. D. Allen*” és *H. Schultz*” kezdtek vele foglalkozni.

⁹⁴ The Pure Theory of Utility Curves. Ec. Journ. XXIII. köt. (1913.) 485—513. old.

⁹⁶ Sulla teória del bilancio del consomatore. Giornale degli Economisti. II. köt. (1915.) 1—26. old.

⁹⁶ Considerazioni intorno alia teória dell a domanda. U. o. LXXXIII. köt. (1933.) 30—48. old. és 765—807. old.

⁹⁷ A Reconsideration of the Theory of Value. *Economica* (1934.) 52—76. old.

⁹⁸ U. o. 196—219. old. és Nachfragefunktionen für Güter mit korreliertem Nutzen. *Zeitschr. f. Nationalök.* V. köt. (1934.) 486—506. old.

⁹⁹ Interrelations of Demand. *Journ. of Pol. Ec.* XLI köt. (1933.) 468—512. old.

Irving Fisher¹⁰⁰ és Pareto nyomán H. Schultz a javak három csoportját különböztette meg a szükségletkielégítés összeredményében való szerepük szempontjából. Az első csoportba azokat sorolta, amelyek határhaszna emelkedik akkor, ha azokat egymással kapcsolatban élvezzük. Az e csoportba tartozó javakat *egymást kiegészítő* vagy *komplementáris javaknak* nevezte. A javak második csoportját Schultz szerint az *egymással versenyző javak* (competing goods) alkotják. Ezek határhaszna ugyanis nagyobb akkor, ha külön-külön élvezzük, mert egymást a fogyasztásban többé-kevésbé helyettesíthetik. Ezért, ha a másik jószágból nagyobb mennyiséget tudunk magunknak biztosítani, az elsőnek a határhaszna süllyed. A harmadik csoportba tartoznak végül azok a javak, melyek élvezete egymásra semmiféle hatással nincsen, amelyeket éppen ezért Schultz *független javaknak* nevezett. Schultz osztályozása az angol irodalomban általános elfogadásra talált.

A következő kérdés már most az volt, miképpen lehet meghatározni, hogy mily fokban tartoznak a javak e csoportok valamelyikébe. Schultz erre a célra a parciális elaszticitásnak Moore által ajánlott fogalmát használta fel, mely már számolt azzal, hogy az egyes javak által nyújtott kielégülés nem független a többi javak élvezetétől. Mjás megoldást kerestek H. Hotelling,¹⁰¹ j. B. Hicks és R. D. G. Allen¹⁰² annak a meghatározására, hogy a komplementaritás, vagy a helyettesíthetőség mennyiben forog fenn az egyes javak között.

Hicks és Allen — tovább fűzve Pareto gondolatmenetét — abból indultak ki, hogy a határhaszon fogalma nem alkalmas a javak egymáshoz való viszonyának tisztázására, mert az egyes javak határhasznát a többiekétől függetlennek tételezi fel. Abból indul ki, hogy minden jószág határhaszna — a többiekétől függetlenül — csökken, ha az illető jószág mennyisége növekszik. Ez helytálló addig, amíg a javak élvezete egymástól független, de nem felel meg a valóságnak, mihelyt valamilyen kapcsolat van az egyik és a másik jószág használata között.

Mínthogy tehát Pareto nyomán haladva nem tételezhetjük fel, hogy az egyes javak haszna független a birto-

¹⁰⁰ Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices. (1892.) V. Ö. a 64—67. old.

¹⁰¹ Edgeworth's Taxation Paradox and the Nature of Demand and Supply. Journ. of Pol. Ec. XL. köt. (1932.) 577—616. old.

¹⁰² Economica. New Series I. köt. 52—56. old. és 196—219. old.

kunkban levő egyéb javak élvezetétől, más kiindulási pontot kell keresnünk a kereslet elemzésében, még pedig olyant» mely számol avval, hogy az egyes javak határhaszna nem független egymástól. Ilyennek *Hicks* és *Allen* a javak *helyettesíthetőségét* jelölték meg. Ez — mint már az érték-elmélet tárgyalásánál említettük — nem jelenti a határhaszonelmélet elvetését, csak oly irányban való módosítását, mely figyelembeveszi azt, hogy különböző javak határhaszna között van valamilyen összefüggés.

Ennek az összefüggésnek a tisztázására szerintük annak kutatása vezet, hogy mily mértékben alkalmasak az egyes javak egymás helyettesítésére. Két jószágra vonatkozólag ezt úgy határozhatjuk meg, hogy megállapítjuk *helyettesíthetőségük határát*. Azt kell tehát az egyénnek eldöntenie, hogy adott helyzetében mily mennyiségű más jószágért érdemes valamely jószág' egységét kicserélni, vagyis, hogy milyen arányban hajlandó x -et y -al helyettesíteni.¹⁰³ Ezt az arányt nevezte *Hicks a helyettesíthetőség határárányának* (marginal rate of substitution).¹⁰⁴

A határhelyettesíthetőség arányának fogalma voltaképpen azonos a határhaszonnal és ettől csak abban különbözik, hogy figyelembe veszi a javaknak élvezetük szempontjából való összefüggését. Ahelyett azonban,» hogy csökkenő határhasznról szólnánk, az új elgondolás szerint az egy jószágból rendelkezésünkre álló mennyiséggel *növekvő helyettesíthetőségről* beszélünk, mert minél több áll valamely jószágból rendelkezésünkre, annál inkább fogunk afelé hajolni, hogy a bőségben, vagy legalább egyéb fajta jószágkészletünkhöz viszonyítva bőségben rendelkezésünkre álló jószág készletből egyes egységeket feláldozunk azért, hogy ezeket olyanokért cseréljük be, melyek adott helyzetünkben kívánatosabbak. Az a határ, ameddig ebben elmegyünk, két-két jószág helyettesíthetőségének határáránya.

Ez a határárány megadja egyúttal a lehetőségét annak, hogy a helyettesíthetőség mértékét számszerűleg is kifejezzük. A csökkenő haszon törvénye tehát ebből a szempontból nézve a határhelyettesíthetőség növekedését jelenti és az az arány, amelyben két jószág közül az egyik viszonylagos jelentősége a másikkal való helyettesíthetőség esetén növe-

¹⁰³ „We may define the marginal rate of substitution of X for Y as the quantity of which would just compensate the consumer for the loss of a marginal unit of X” (*Hicks: Value and Capital*. Oxford. 1939. a 20. old. V. b), továbbá „Economica, New Series, Np. 1. az 59. old.)

¹⁰⁴ *Hicks* büszkén állapítja meg, hogy e fogalom független a iháson mérhetőségétől, (*L. Value and Capital*. 25. old.)

szik, a *helyettesíthetőség elaszticitását* fejezi ki.¹⁰⁵ Ezt a fogalmat már *Joan Robinson*¹⁰⁶ és *Lerner*¹⁰⁷ is használták. A helyettesíthetőség elaszticitása végtelen, ha a szóbanforgó javak tökéletesen helyettesíthetik egymást és zérus akkor, ha a két jószágot csak egy meghatározott arányban lehet felhasználni. *Schultz* rámutatott azután arra, hogy a kereslet mennyiségének változása mily különböző mértékben érinti az egymást kiegészítő és az egymással versenyző javak árát. Az első esetben a keresett mennyiségnek akár az egyik, akár a másik jószágban való növekedése emeli a másinak az árát, míg a második esetben az egyik jószág keresletének növekedése a másinak ársüllyedését idézi elő. Így p. o. jó gyümölcsstermés esetén a cukor iránti kereslet a gyümölcs konzerválásának fokozódása folytán növekszik, míg a kávé árának erősebb emelkedése a kávé iránti keresletet csökkenti és a tea, valamint a kávépótszerek iránti keresletet növeli.*¹⁰⁸ Az első esetben egymást kiegészítő, a másodikban egymást helyettesítő javakról van szó.

Pareto módszere arra is felhívta a figyelmet, hogy még egy másik szempontból is nagy jelentősége van annak, hogy az egyes javak egymás között helyettesíthetők-e, vagy pedig használatukban egymást kiegészítik. A csere törvényeit vizsgálva, *Pareto* ugyanis, amint tudjuk, abból indult ki, hogy a cserélő fél birtokában levő javak mennyisége döntő befolyással van magára a cserére. A pénzforgalomra alapított cserében ez annyit jelent, hogy a cserélő fél pénzben kifejezett vásárlóerejének döntő szerep jut abban, hogy milyen javakat és milyen mennyiségben keres a szóbanforgó egyén.

Azt, hogy a jövedelem nagyságának, illetőleg változásának, befolyása van az egyének keresletére, természetesen már régen tudták és különösen német közgazdák, mint *Hufeland* és *Hermann* igyekeztek is a kereslet elemzésénél figyelembe venni. A javak helyettesíthetőségének figyelembevétele nélkül azonban ez a megállapítás általánosságban maradt. *Paretonak* a javak helyettesíthetőségére alapított módszerével sikerült e kérdés megoldására megfelelő kiindulási pontot nyújtania. Gondolatmenetének jelentősége abban van, hogy a *jövedelem változásával a kereslet irányának*

¹⁰⁵ A helyettesíthetőség elaszticitása e szerint a két jószágból (X/Y) bírt arány százalékos változása tekintettel a helyettesíthetőség határarányának százalékos változására.

¹⁰⁶ *Economics of Imperfect Competition*. London, 1953. 256. old.

¹⁰⁷ *Elasticity of Substitution*. *Review of Ec. Studies*. 1933. okt. 68—70. old.

¹⁰⁸ Természetesen az utóbbiak árát változatlanak feltételezve.

változásaira hívta fel a figyelmet. Rávilágított ugyanis arra, hogy a *jövedelem változása nemcsak a fogyasztás mennyiségének változásával jár, hanem a javak helyettesíthetőségénél fogva gyakran a fogyasztás irányát is megváltoztatja* azáltal, hogy valamely, az előbbi jövedelem mellett fogyasztott jószág helyébe egy másik jószág lép és így mind a két jószág iránti kereslet változik. Itt is láthatjuk, mennyire elmélyítette *Pareto* az árelméletet akkor, amidőn a javaknak a fogyasztásban való összefüggéseire irányította a figyelmet. A jövedelemváltozás és a kereslet változása közötti összefüggés ugyanis teljesen hozzáférhetetlen volt az elmélet számára addig¹, amíg az árak magyarázatánál mindig csak egy árú keresletének és kínálatának viszonya foglalkoztatta. A parciális egyensúly gondolköre ezért nem tudott eljutni oda, ahova a generális egyensúlyi gondolat természetsszerűleg vezetett el.

Amíg ugyanis csak egy árú és a rendelkezésünkre álló pénzmennyiség közötti összefüggést vizsgáljuk, csak arra az eredményre juthatunk, hogy ha több pénz áll rendelkezésünkre, akkor ugyanabból az árúból többet fogunk vásárolni éppen úgy, mint ahogyha az árú ára csökken. Ez lehet így egyes árúknál, de nyilvánvalóan nincs így minden árúnál, mert a kisebb és nagyobb jövedelmű emberek fogyasztása nemcsak abban különbözik, hogy a jószágok különböző mennyiségét és minőségét, hanem abban is, hogy a javak különböző fajait öleli fel. Jövedelmünk emelkedésével tehát nemcsak az előbb fogyasztott árúból vásárolunk többet vagy jobbat — már az utóbbi is jószághelyettesítés számba megy —, hanem egyes előbb fogyasztott javak elhagyásával másokra is kiterjesztjük fogyasztásunkat. Amíg ezt figyelmen kívül hagyjuk, a kereslet változásairól ferde képet kapunk, mert elhanyagoljuk azt, hogy a jövedelmi változások eltolódásokat is okoznak a keresletben. Így p. o. a középosztály anyagi helyzetének leromlásával egyes árúk iránti kereslet erősen megcsappan és oly árúk iránti kereslet növekszik, melyeket azelőtt a középosztálybeliek kisebb mennyiségben fogyasztottak.

A jövedelmi változások és a keresleti változás közötti összefüggés közelebbi meghatározása végett *Hicks* a *jövedelmi elaszticitás* fogalmát állította fel. A kereslet jövedelmi elaszticitása azt a viszonylagos változást fejezi ki, amely valamely árú keresletében a jövedelem viszonylagos változásával bekövetkezik, feltéve, hogy az árak változatlanul maradnak. Az árak változását ugyanis itt figyelmen kívül kell hagyni, mert annak hatása a keresleti elaszticitásban nyilván-

vánul.¹⁰⁹ Azt, hogy jövedelmi változások mennyiben befolyásolják az egyes árúk iránti keresletet, a *kiadási görbével* (expenditure curve)¹¹⁰ ábrázolhatjuk.

A helyettesíthetőség elaszticitásával és a jövedelmi elaszticitással könnyen állapítható meg az a hatás, amelyet a jövedelem változása, vagy valamely árucikk árának változása a keresletben előidéz. Ha valakinek a jövedelme növekszik, akkor — az árak állandóságát feltételezve — vagy többet fog az eddig fogyasztott cikkekből vásárolni, vagy új javakra is kiterjeszti keresletét. Ha jövedelme marad állandó, de valamely az egyén részéről fogyasztott cikk ára süllyed, akkor az eredmény két irányban mutatkozik. Egyrészt a cikk árának süllyedése folytán az egyén reáljövedelme növekszik, vagyis pénz szabadul fel, másrészt pedig lehetővé válik, hogy e vásárlóerő felett rendelkezessék akár az olcsóbbodott cikkből többet vásárolva, akár pedig más jószágnak fogyasztásába való beillesztésével. Az első hatást *Hicks-szel jövedelmi-*, a másodikat *helyettesítési hatásnak* nevezhetjük. Mindakettő függ természetesen nemcsak a jövedelmi, illetőleg az árváltozás nagyságától, hanem attól is, hogy nagyobb vagy kisebb hányada-e a szóbanforgó cikkre fordított kiadás az illető egyén összkidadásainak. Ha egy kis kiadási tételről van szó, a jövedelmi hatás nagyon csekély lesz és a helyettesíthetőségre nézve is csekély lesz a kilátás, de a kiadások nagyobb tételénél mindkét hatás számbavehető lehet.

E tények tisztázása a keresleti görbére vonatkozó felfogásnak némi módosítását tette szükségessé. *Cournot* és *Marshall* ugyanis a keresleti görbét balról-jobbra süllyedő görbének ábrázolták, ha az Y tengelyre az árakat, az X tengelyre pedig a kereslet nagyságát rakjuk fel. *Marshall* ehhez hozzátette, hogy a keresleti görbe ily lefolyását általános szabálynak fogadhatjuk el.¹¹¹ Első megközelítésre természetesen a keresleti görbének az a jellemzése teljesen helytálló, hogy az ár süllyedésével a kereslet növekszik. Közelebbről tekintve azonban el kell ismernünk, hogy nem feltétlenül és nem minden esetben ilyen természetű a keresleti görbe, mert a javak helyettesítési lehetősége egyes esetekben módosíthatja

¹⁰⁹ *Hicks*: *Economica*. New Series No. i. 1. 64. old. V. ö.: *Value and Capital*. 27—30. old. is. Az X jószág keresletének jövedelmi elaszticitása tehát az X iránti kereslet százalékos változása viszonyítva a jövedelem százalékos változásához.

¹¹⁰ Az utóbbi munkában *Hicks* ezt „income-consumption curve”-nak nevezi. (27. old.)

¹¹¹ *Principles*. 103. old.

annak alakját. Akkor ugyanis, amidőn egy nagyobb mennyiségben fogyasztott cikk ára süllyed, lehetséges, hogy kereslete ebben a cikkben nem fog növekedni, mert, a felszabadított vásárlóerőt más cikk vásárlására fogja fordítani. Ugyanez következhetik be, ha valakinek a pénzjövedelme annyira növekszik, hogy fogyasztásában módosításokat eszközölhet. A valószínűség erre annál nagyobb lesz, minél alacsonyabb rendű jószágról és minél nagyobb felszabaduló vagy hozzánövekvő vásárlóerőről van szó. Így p. o. valaki, aki csekély jövedelem mellett jelentős keresletet támaszt kenyér iránt, eziránt keresletét esetleg, sőt valószínűleg jelentékenyen csökkenteni fogja akkor, ha jövedelmének változása következtében finomabb süteményt is megengedhet magának, vagy éppen étrendjének megváltoztatásával a kenyér fogyasztás abban háttérbe szorul.

A keresletnek a javak helyettesíthetősége, valamint a jövedelmi változások folytán való módosulására vonatkozó megállapítások a kereslet vizsgálatának egészen új irányt szabtak. Felhívták a figyelmet arra hogy a javak egymást kiegészítő volta vagy helyettesítőképessége éppen úgy, mint a jövedelmi változások számbavehető hatást gyakorolhatnak a kereslet alakulására. Kifinomított statisztikai módszerek segítségével, kivált az amerikai közgazdák egész sora, mint *H. L. Moore, H. Schultz, M. Ezekiel, H. Working, G. F. Warren, F. A. Pearson, J. Marschak* és *L. H. Bean* mélyreható tanulmányokat eszközöltek ezen az alapon, megmutatva azt, hogy az árelmélet legújabb fejlődése lehetővé tette a régen szokásos általánosítások helyett az árak alakulására vonatkozólag adatszerű vizsgálatok keresztülvitelét. Ezek a tanulmányok vetették meg az alapját annak a tárgyalási módnak, melyet *Moore* kezdeményezésére *synthetikus ökonomiának* nevezték, mert egyaránt támaszkodik az elvont elmélet eredményeire és tényleges adatokra, közvetlenül az életből merített adatok alapján igyekezve elméletileg is fontos eredmények nyerésére.

Nagy haladás rejlik ebben, mert lehetővé tette az ár-alakulás terén jelentős kölcsönhatások figyelembevételét. A neo-klasszikus elmélet keresleti törvényét csak a *ceteris paribus* záradékkal, tehát annak feltételezésével fogalmazta, hogy más változás, mint a vizsgált cikk árának vagy keresett mennyiségének változása nem következik be. Az újabb vizsgálatok érdeme az, hogy ettől a feltevéstől, mely a valóságtól nagyon távol esik, eltekinthetünk és figyelembevehetjük azt, hogy valamely árú keresletének változására nemcsak ezen árú változásának, hanem más árúk

árának változása is tatással lehet. Ennek valószínűsége annál nagyobb, *minél nagyobb mértékben állunk egymást kU egészítő vagy egymással helyettesíthető javakkal szemben és minél nagyobb helyet foglal el kiadásainkban az illető áru-ra költött összeg.* A fent említett jövedelmi hatás ugyanis annál nagyobb lesz árváltozás esetében, minél jelentősebb tételről van szó kiadásainkban. Ezzel pedig a helyettesítési hatás, tehát keresletünknek más árú felé fordulása is valószínűbbé válik. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a keresleti görbének pusztán magasságbeli eltolódása inkább a független javak esetében és akkor valószínű, ha az árváltozás által érintett jószág kisebb kiadási tételünket képezi, míg ellenkező esetben a keresleti görbe elaszticitása is érintve lesz.

6. A monopolár. A klasszikusok számára az árelmélet igazi kérdése a szabadverseny mellett kialakuló ár volt. Koruk a szabad verseny elve előretörésének korszaka volt és így abból indultak ki, hogy a javak túlnyomó részének előállítására és forgalomba hozatala a versenyszabadság hatása alatt történik és csak igen korlátolt azoknak a javaknak a köre, amelyekre vonatkozólag a verseny elve nem érvényesül. Ezért nem is fordítottak nagyobb gondot a monopolár elméletének kifejlesztésére, mire egyébként módszerük is kevésbé volt alkalmas.

Ezek után érthető, hogy a klasszikus elmélet a monopolár kérdését néhány rövid megjegyzéssel intézte el. Így p. o. *Adam Smith* főművében azt mondta, hogy a monopolár az elérhető legmagasabb ár.¹¹² Bár *Smith* főművének általa rendezett kiadásában *Mac Culloch* túlerősnek találta *Smith* eme kijelentését, a maga részéről is csak annyit tudott ehhez hozzáfűzni, hogy a monopolár rendszeren, bár nem mindig, a legmagasabb ár, amelyet az eladó a vevőtől kicsikarhat.¹¹⁸ *Ricardo* a tetszés szerint szaporítható és a ritkasági javak megkülönböztetése alapján igyekezett a monopolárat megközeleltetni, megjegyezve azt, hogy a monopolár a vevők gazdagságával és az áru vásárlása iránti hajlandóságával függ össze és „az a legmagasabb ár, amelyen a fogyasztók megvásárolni hajlandók”¹¹⁴ a szóbanforgó árut. Nem sokkal többre ment *J. St. Mill* a monopolár magyarázatával, mert végül is csak annyit tudott megállapítani, hogy a monopolárak „szinte nem függenek valami különös elvtől, hanem

¹¹² Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. 64. old.

^m *A Wealth of Nations* Mac Culloch féle kiadásában 1. a 28. old. íévő jegyzet.

A közgazdaság és adózás alapelvei. 195. old.

csupán egy válfaját képezik a kereslet és kínálat rendes-eseteinek.”¹¹⁵ Ezek után teljes inertelekben oszthatjuk *Edgeworth* ama megjegyzését, hogy a klasszikus közgazdák inkább megbélyegezték, mint elemezték a monopolárakat.¹¹⁶

Annak, hogy a klasszikusok nem tudták jobban megközelíteni a monopolár kérdését, kézenfekvő oka volt. Hiszen egész árelméletük, miként értékelméletük is, a kínálat elemzésére volt felépítve és a keresletre vonatkozólag teljesen általánosságban maradt, pedig a monopolár megmagyarázása a kereslet beható elemzése nélkül teljesen lehetetlen. A határhaszonelmélet viszont már kiindulási pontjaiban rejtette a monopolár megközelítésének lehetőségét, mert hiszen a kereslet alapos elemzését tartalmazta. Könnyen megérthetjük ezután a határhaszonelmélet híveinek a hajlamát arra, hogy az áralakulás magyarázatát legszívesebben a monopolárral kezdték, mert a kereslet oldaláról tekintve, ez látszott az egyszerűbb esetnek. Nem a költségtörvényből indulva ki, hanem a felek értékelését véve alapul az áralakulás magyarázatában, az áralakulás legegyszerűbb esetének az tűnt fel, amidőn csak az egyik oldalon, t. i. a kereslet oldalán van verseny, a kínálat pedig egy egyelőre meghatározott mennyiség.

Ezen az alapon *Cournot* könnyen megtalálta a monopolár alakulásának törvényét. Egyszerűség kedvéért oly természetes ásványvíz forrás vizének értékesítését vizsgálta, melynek nincsenek termelési költségei (a palackozási és egyéb költségektől *Cournot* eltekintett). Minthogy feltevése értelmében a termelési költségek ez esetben nem játszanak szerepet, a monopolistának az ármegállapításnál csak arra kell tekintettel lenni, hogy a forgalmazott mennyiség az ár magasságával összefügg, mert az ár emelésével az eladható mennyiség csökken. Ennélfogva a monopolistának azt kell kikísérleteznie, hogy milyen ár mellett lesz maximummá az eladható mennyiség és az ár szorzata. Ezzel a monopolár elve meg volt állapítva és így *Cournot-t* kell a monopolár elmélete megalapítójának tekinteni.

Annak figyelembevétele, hogy rendes körülmények között a monopolista nem költségmentesen kapja az értékesíteni kívánt termékeket a természettől, hanem költségei is vannak annak előállításával, nem okozott nagyobb nehézséget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elv ebben az esetben is ugyanaz, mint a leegyszerűsített esetben, mert a monopo-

¹¹⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 25. old.

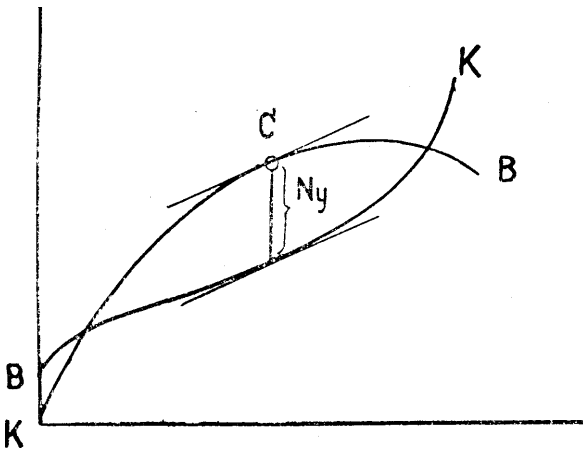
¹¹⁶ *Econ. Jaum.* XXII. kötet. 1912. 1. 198. old.

lista itt is a legnagyobb nyereséget kívánja elérni és azt az árat, amely mellett ez biztosítható, ugyancsak a keresletnek az ár változásával való viselkedése fogja meghatározni. A változás csupán abban áll, hogy a monopolistának nem egyszerűen az eladható mennyiség és az ár szorzatát kell maximummá tennie, hanem azt a különbséget, mely összbevétele és összkiadásai között mutatkozik. Azt a pontot, mely ezen az alapon a monopolista számára legelőnyösebb árat mutatja, *Cournot-féle* vontnak¹¹⁷ nevezték.

Cournot nemcsak a monopolár alapelvét tisztázta, hanem a monopolár alakulására vonatkozólag még egyéb körülményeket is; nevezetesen rámutatott arra, hogy a hozzáadéki törvények hatása miképpen érvényesül a monopolárnál és figyelmet fordított már az *arrêtegzés* tenyéré is.

Néhány évvel *Cournot* munkájának megjelenése után *Charles Ellet*¹¹⁸ és *Juvenal Dupuit*¹¹⁹ karolták fel a mono-

¹¹⁷ Ezt a pontot a következő ábra mutatja.

Ezen az ábrán B—B az összbevételt, K—K pedig az összköltséget mutatja a mennyiség K—M függvényében. C az a pont, a Cournot-féle pont, melyben a bevétel és a kiadás különbszete, a nyereség (Ny) maximumát éri el.

¹¹⁸ *Ellet* munkája kevésbé ismert. / *Viner* hívta fel a figyelmet rá *Sachot* munkájáról szóló ismertetésében. (Journ. of Pol. Ec XXXVI. köt. (192S.) 1. 411. old.).

¹¹⁹ „La même marchandise, déguisée dans divers magasins sous des formes variées, se vend très-souvent à des prix très-différents aux gens riches, aux gens aisés et aux gens pauvres.” (Annales des Ponts et Chaussées. 1844. V11T. köt. 341. old.).

polár kérdését. Mindketten mérnökök voltak és figyelmük bizonyos technikai teljesítmények (gazdasági kihatásainak tanulmányozásával fordult a monopolár felé. A monopolár elméletének az egyensúlyi elmélet szélesebb kereteibe való beillesztése azután *Walras* érdeme volt. Nevezetesen ő mutatott rá először világosan arra, hogy a *monopólium csupán különleges esete a piaci egyensúlynak*.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a klasszikusok nem találtak közös törvényt a verseny árra és a monopolárra vonatkozólag, akkor jelentős teljesítménynek kell minősítenünk *Walras* megállapítását. *Walras* tétele nemcsak az ár-elmélet egységesítése irányában volt jelentős lépés, hanem élesen megvilágította a szabadverseny és a monopólium tényálladécai közötti különbséget is, mert magában foglalta azt, hogy míg szabad verseny esetében az ár kollektív eredmény, vagyis, mint később *Pareto* ki is mondotta, egyik félnek sincsen döntő befolyása az árra, addig monopólium esetében a monopolista maga választhatja meg azt az árat, amelyen áruját forgalomba hozza, amivel azonban, ha maximális nyereséget akar elérni, már az a mennyiség is meg van határozva, amelyet előállíthat.

A verseny és a monopólium közötti különbségeket keresve, *Walras* elsősorban arra mutatott rá, hogy *monopólium esetében az ár nem esik egybe a termelési költségekkel*, holott teljesen szabad verseny mellett az ár a költségek színvonalára süllyed. E megállapítás újat nem tartalmazott. Lényegesebb volt az a második körülmény, melyet *Walras* hangsúlyozott, megállapítván, hogy míg szabad verseny esetében egyazon árunak egy piacon csak egy ára lehet (a Jevons-féle „law of indifference”), addig monopólium esetében *ugyanazon árut többféle áron is lehet eladni*, ha a monopolista megtalálja a módját annak, hogy vevőkörét megfelelően csoportosítsa és üzleti ügyességgel különböző áron árusítsa ugyanazon cikket. Ez az *árrétegzés* esete, melynek tárgyalásánál *Walras* elismerte *Dupuit*nek e kérdés tisztázásában való érdemeit.¹²⁰ A termelési költségekre vonatkozólag *Walras* megállapította, hogy *az olyan költségek, amelyek nem változnak az előállított mennyiséggel, a monopolárat nem befolyásolják*, mert nincsen közvetlen hatásuk az

¹²⁰ *Éléments d'économie politique pure*. Édition définitive. Paris-Lausanne. 1926. 44. old. — *Walras* azonban mégis hibásnak tartotta *Dupuit* megállapításait azért, mert nem vette figyelembe a fogyasztó részére származó haszonnak, illetőleg pénzáldozatának az egyéb általa fogyasztott áruk hasznától, illetőleg azok árától való függését. (V. ö. a 447. old.).

előállított mennyiségre. Annak megvilágítására, hogy Imi-
képpen állapítja meg a monopolista a számára legelőnyö-
sebb árat, *Walras* egy a különböző egységárak mellett el-
helyezhető mennyiséget, az ennek előállításával előálló költ-
ségeket és a nyereséget feltüntető táblázatot készített,¹²¹
mely módszert azután a matematikai analízist nem ked-
velő közgazdák gyakran használták fel a monopolár ala-
kulásának bemutatására.¹²² Miután az úttörő lépések a
monopolár elméletében a francia írók által megtörténtek,
lassanként az angol közgazdák is nagyobb figyelmet kezd-
tek fordítani arra. Különösen *Marshall*¹²³ és *Edgeworth*¹²³
karolták fel ezt a kérdést és mélyítették azt el jelentéke-
nyen.

Marshall mindenekelőtt annak kidomborítására helye-
zett súlyt, hogy a monopolár nem feltétlenül és nem minden
esetben magasabb, mint a versenyár. A monopolistának
ugyanis üzeme vezetésében olyan lehetőségek is nyitva-
állanak, amelyek a versenyben álló termelőnek nehezebben
hozzáférhetők. Nevezetesen a versenytől szabadulva és na-
gyobb nyereségét felhasználva, a monopolista könnyebben
tökéletesítheti üzemét és szállíthatja le ezáltal a termék
egységére eső termelési költséget. Könnyebben eszközölhet
technikai újításokat is üzemében, ami szintén leszállíthatja
termelési költségeit és megnyithatja a lehetőségét annak,
hogy nagyobb mennyiség eladhatása érdekében termévé-
nyének árát leszállíthassa. Azzal a nézettel szemben,
hogy a monopólium a közönségre nézve feltétlenül hátrá-
nyos,¹²⁵ *Marshall* tehát rámutatott olyan körülményekre,
amelyek esetleg enyhíthetik, vagy ellensúlyozhatják a
monopólium hátrányos voltát.

Pigou behatóbb vizsgálat alá vette azt a kérdést, hogy
tekintettel a monopólium esetében elérhető költségcsökken-
tésekre, hogyan viszonylik a monopólium esetében piacra
kerülő mennyiség ahhoz, mely szabad verseny mellett

¹²¹ U. o. 442. old.

¹²² L. p. o. *H. Mayer* cikkét „Monopol” a *Handwörterbuch d. Staatswiss.* 4 kiad. VI. köt. 1027. old.

¹²³ *Principles*jeinek már első kiadásában behatóan foglalkozott *Marshall* a monopolárral. 456—472. old.

¹²⁴ *Edgeworth* idevonatkozó alapvető tanulmánya „Teoría pura del monopolio”, amely a *Giornale degli Economisti*-ban 1897-ben jelent meg. E tanulmány angol szövege *Edgeworth: Papers Relating to Political Economy* című munkájának I. kötetében (1925.) a 111—142. oldalon található.

¹²⁵ Pareto a *Cours*-jában (1896.) a következőket írja: „Il est facile de voir que, dans tous les cas, le bénéfice du monopolesur n'est obtenu qu'au détriment des autres individus.” (69. old.)

piacra kerül, valamint ahhoz a mennyiséghez, mely a közgazdaság egészére nézve legelőnyösebb volna.¹²⁶ Vizsgálatában tekintettel volt arra is, hogy a termelékenységi törvényeknek fontos szerep jut e mennyiség megállapításában. Arra az eredményre jutott, hogy növekvő termelékenység, tehát csökkenő költségek esetében szabad verseny mellett az ideális mennyiségnél kevesebb kerül a piacra, mert a költségeket csökkentő lehetőségek nincsenek teljesen kihasználva. Állandó költségek mellett a verseny éppen az ideális mennyiséget eredményezi, míg csökkenő termelékenység esetében annál többet. Másképpen alakul a viszony monopólium esetében. Ha egyszerű, tehát nem ármegkülönböztető monopólium forog fenn, a monopolista össztermelése általában kisebb lesz, mint a teljes verseny melletti össztermelés, tehát még inkább az ideális mennyiség alá száll. Különbséget kell tenni azonban itt is a között, hogy milyen költségekkel dolgozik az illető termelési ág. Ha a csökkenő költségek esetével állunk szemben, a monopolista össztermelése is alatta, marad az elérhető legkedvezőbb termelési mennyiségnek, de a monopolistáé nagyobb mértékben, mint a szabad verseny esetében. Állandó költségek, vagyis állandó termelékenység esetében, midőn a szabad verseny mellett előállított mennyiség *Pigou* szerint egyenlő az elérhető legkedvezőbb piacra kerülő mennyiséggel, a monopolistáé kisebb az ideális mennyiségnél, míg növekvő költségek esetében, midőn az egymással versenyben álló termelők, a legkedvezőbb mennyiségnél többet állítanak elő, ugyanez áll ugyan a monopolistára nézve is, de azzal a különbséggel, hogy a monopolista a termelés korlátozására hajlásával jobban megközelítheti a közösségre nézve legkedvezőbb termelési eredményt.¹²⁷

A monopolár kérdésének a jelzett irányokban való elmélyítése mind szembetűnőbbé tette azt a nagy különbséget, amely az *egyszerű monopólium* és az *arrêtegzó monopólium* között van. Erre a különbségre már *Edgeworth* ráirányította a figyelmet¹²⁸ és a kérdés további tanulmányo-

¹²⁶ Ennek meghatározását 1. *Economies of Welfare*. 4. kiad. London, 1939. a 222—223. old.

¹²⁷ *The Economics of Welfare*. 4. kiad. London, 1932. V. ö. 270. old. A kérdés további beható elemzésére vonatkozólag! 1. *R. F. Kahn*: Some Notes on Ideal Output (Econ. Journal XLV. köt. 1935. v. ö. I. 68. oldal), továbbá *Theiss Ede*: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. Közgazd. Szemle. 82. köt. 1939. a 388—442. old.

¹²⁸ *Edgeworth* idevágó fő megállapításai a *Theory of Railway Rates*. Ec. Journ. XXI. köt. (1911.) 346—370, 551—571. és XXII. köt. (1912.) 198—218. old-on találhatók.

zására különösen a vasúti tarifák ügyének beható vizsgálata ösztönözte a közigazdákat. A vasúti forgalom, ugyanis úgy a személyszállítás kocsiosztályainál, mint az áruszállítás keretében is módot ad arra, hogy az árrétegzés alkalmaztassék.

Pigou mindenekelőtt azokat a feltételeket igyekezett megvilágítani, amelyek az árrétegzést lehetővé teszik. Eközben rámutatott arra, hogy az árrétegzés lehetőségét leginkább a javaknak az egyik piacról a másikra át nem helyezhetősége, illetőleg ennek foka (the degree of non-transferability) határozza meg. Ezen az alapon azután *Pigou* az árrétegzés három lehetőségét különböztette meg, melyek közül azonban csak egynek van gyakorlati jelentősége, t. i. annak az esetnek, amikor a monopolista gyakorlatilag is keresztülvihető alapot talál egyes vevőrétegek megkülönböztetésére.¹²⁹

Ami már most az árrétegzésnek a közönség szempontjából való hatását illeti, *Pigou* azt találta, hogy bizonyos körülmények között *az árrétegző monopólium a közönségre nézve kevésbé hátrányos, mint az egyszerű monopólium*. Az árrétegző monopólium *esetleg* csökkenő költségek esetében nagyobb mennyiséget is vethet piacra, mint amely erős verseny mellett kerül a piacra, minthogy a különböző vevőrétegek fizetőképességének kihasználásával esetleg nyereséges számára ily nagyobb mennyiségnek a piacra hozatala. Minél inkább módjában van a monopolistának az árrétegzés, tehát minél több különböző áron kiszolgált piacra tudja az árú keresletét felosztani, annál inkább lesz meg a hajlandósága arra, hogy a termelését valóban növelje is. Végül is *Pigou* azonban arra az eredményre jut, hogy általában véve mégis csak kevésbé valószínű, hogy a monopolista valóban több árút fog a piacra hozni, mert a különböző vevőrétegek megkülönböztetése sokszor igen bonyolult és így az árrétegzés nem könnyű.¹³⁰ *Joan Robinson* hasonlóképpen azt találta, hogy bizonyos körülmények között árrétegzés esetében a monopolista össztermelése nagyobb lehet, mint egyszerű monopólium esetében.¹³¹ Hogy ez valóban úgy lesz-e, a piac szerkezetétől, különösen az egyes részpiacok keresletének alakulásától függ.¹³² Az árrétegző monopólium közszempontból való megítélése tekintetében *J. Robinson* különösen azt emelte ki, hogy az árrétegzés könnyen a termelési javaknak

¹²⁹ Economics of Welfare. 4. kiad. 279. old.

¹³⁰ E. i. m. 287. old.

¹³¹ The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. 201. old.

¹³² U. o. 202. old.

különböző felhasználási ágaik között való helytelen megosztásához vezet.

Azokra a megjegyzésekre célozva, amelyek a monopóliumoknak bizonyos feltételek mellett való előnyére mutatnak rá, *Achille Loria* igyekezett bebizonyítani, hogy a monopólium mindig hátrányos a közre nézve, mert sohasem érdeke a termelékenységnek a növelése. *Loria* szerint a monopólium elsősorban a jövedelemelosztást érinti és a rá vonatkozó kérdések is ebből a szempontból ítélendők meg, mert az emlegetett előnyök *Loria* felfogása szerint a produktivitas kérdésével vajmi kevésbé függnek össze.¹³³

Az árrétegzés tanulmányozása kapcsán a figyelem nagyobb mértékben fordult a *dumping* felé is, amely maga is az árrétegzés egy neme. *A. Cabiati*,¹³⁴ *J. Viner*,¹³⁵ *T. Yntema*¹³⁶ világították meg bővebben a *dumping* kérdését és mélyítették el azt az árelmélet újabb eredményeinek figyelembevételével.

Visszapillantva arra a fejlődésre, melyet a monopolár elméletének kibontakozása az árak magyarázata szempontjából eredményezett, jelentős fejlődésről szólhatunk. Nevezetesen a klasszikusi árelmélet lényegében különbözőnek fogta fel a versenyár és a monopolár alakulásának eseteit, és azt a látszatot keltette, minthogyha a versenyben álló termelőt más indokok vezetnék, mint a monopolistát. Közlelbi vizsgálatra azután mindjobban fel kellett ismerni azt, hogy a termelőt irányító szempontok lényegileg azonosak a verseny és *monopólium* esetében és *csupán a feltételek, amelyek között működnek*, különböznek. Amint *E. Chamberlain* helyesen megjegyzi, a versenyben álló fél pontosan ugyanazt teszi, mint a monopolista, t. i. éppen úgy az elérhető legnagyobb nyereséget keresi, mint az utóbbi és az egyetlen különbség csak az, hogy az egyik is, a másik is más feltételek között érheti el a legnagyobb nyereséget.¹³⁷

Míg szabad verseny esetében, midőn a termelő az áron

¹³³ Les apologistes du monopole. Revue Économique Internationale. 26. évf. I. köt. 20—32. old.

¹³⁴ A Riforma Sociale 1913. évf.-ban megjelent cikkében és Betrachtungen über das Dumping. Zeitschr. f. National. 6. köt. (1935.) 1—27. old.

¹³⁵ Dumping, a Problem in International Trade Chicago, 1923. — Memorandum on Dumping. Submitted to the Preparatory Committee for the International Conference. Geneva, 1926.

¹³⁶ The Influence of Dumping on Monopoly Price. Journ. of Pol. Ec. XXXVI. köt. (1928.) 686—696. old.

¹³⁷ L. The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge (Mass.) 1933. 19—20. old.

nem változtathat, mert a vele szemben álló kereslet a vevőknek a termelők közötti szabad választása folytán teljesen rugalmas, számára a termelésnek addig a pontig való folytatása a legelőnyösebb, amíg, a termelt mennyiség határköltése egyenlő az árral, addig a monopolista viselkedését nem a határköltésnek az árhoz, hanem a *határbevételhez*, való viszonya irányítja, ő ugyanis — nem szorítva a versenytől és belátása szerint állapítva meg az árat — a termelést azon a ponton hagyhatja abba, amelyen az utolsó termelt egységen keletkező nyeresége egyenlő a határköltésével, tehát az utolsó egység költségével. Ha ennél többet hoz piacra, az árat kell csökkentenie, mert többet csak alacsonyabb áron adhat el és magasabb határköltéssel termelhet, ha pedig kevesebbet állítana elő, akkor kisebb költséget takarítana meg, mint amilyen nyereségnövekedést érhet el azzal, hogy többet termel. A határjövedelem tehát itt ugyanolyan viszonyban van az árral, mint szabad verseny esetében a határköltés, t. i. irányadó arra nézve, hogy milyen mennyiség előállítását a legelőnyösebb. A különbséget az idézi elő, hogy szabad versenynél a termelőnek az árhoz kell alkalmazkodnia, míg a monopolista az árat befolyásolhatja és oly módon állapíthatja meg, hogy a költség és a bevétel közötti különbözet a legnagyobb legyen.

A határbevétel fogalmát, mely önmagától kínálkozik már a *Cournot*-féle megoldásból, *Joan Robinson* dolgozta ki legjobban,¹³⁸ miután. *T. O. Yntema*,¹³⁹ *R. F. Harrod*¹⁴⁰ és mások is alkalmazták azt.¹⁴¹

7. A korlátozott verseny. A régi árelmélet a piac szerkezetének csak két esetét tartotta szem előtt: a teljesen szabad versenyt és a teljes monopóliumot. Mind a kettőt tiszta típusnak tartotta és nem gondolt arra, hogy a piaci lehetőségeknek e két típus csak a szélső eseteit képviseli. A verseny és a monopólium fogalmát egyszerűen ellentéteknek fogták fel és a szabad verseny feltételeinek tisztázását elhanyagolták. Ezzel a szabad verseny fogalma közelebbi meghatározás nélkül maradt és kiváló közgazdák is a szabad verseny közkeletű és általánosságban maradó fogalmával érték be. *Marshall* p. o. kielégítőnek tartotta a szabad verseny meghatározásánál az arra való utalást, hogy a vevők a vevőkkel, az eladók pedig az eladókkal versyeznek.¹⁴²

¹³⁸ The Theory of Imperfect Competition. London, 1933.

¹³⁹ The Influence of Dumping on Monopoly Price, (Journal of Pol. Ec. 1928. XXXVI. köt. 686. old.)

¹⁴⁰ Notes on Supply. (Econ. Journal 1930. XL. köt. 232—241. old.)

¹⁴¹ Erre nézve l. *Joan Robinson* e. i. m. VI—VII. old.

¹⁴² Principles. 8. kiad. 341. old.

Hozzátette azonban, hogy a piaci felek piaci tájékozottságát olyannak kell feltételeznünk, hogy megakadályozza a vevőket abban, hogy egy másik vevőnél magasabb áron vásároljanak és az eladókat abban, hogy más eladónál olcsóbban adjanak el. *Amonn* is megelégedett azzal, hogy a felek szabad elhatározására és az áruk szabad áramlására utal.¹⁴³ Azt, hogy a versenyszabadság bonyolult tényállás, melynek számos feltétele van, először a matematikai iskola vette észre, mely éppen ezért kezdettől fogva e feltételeknek közelebbi tisztázására törekedett. Már *Cournot* észrevette, hogy a szabad verseny fogalma közelebbi tisztázásra szorul;¹⁴⁴ *Jevons* igyekezett is közelebbről meghatározni a szabadverseny ismérveit,¹⁴⁵ míg azután *Edgeworth* teljes határozottsággal vetette fel a kérdést,¹⁴⁶ hogy mit kell szabadverseny alatt érteni. *Edgeworth* meghatározása szerint a szabadverseny tényálladákhöz elsősorban az tartozik, hogy a piacon minden fél csupán gazdasági indokoktól vezettetve cselekszik és csak azzal cserél, akivel ezt a legelőnyösebb feltételek mellett teheti, továbbá az, hogy a vevők és eladók nagy száma folytán az egyes feleknek a piacra való befolyása elhanyagolható¹⁴⁷ és egyik vevőnek, vagy eladónak sincsen túlsúlya a másik felett. Csak, ha e feltételek mind fennfornak, beszélhetünk *Edgeworth* szerint igazán szabad versenyről, melynek az az eredménye, hogy a kialakult ár mellett az összes piaci felek maximálisan vannak kielégítve és egyiknek sincs indítéka a további cserére.¹⁴⁸ Szembeállítva a szabadversenyt a monopóliummal, *Pareto* abban jelölte meg a kettő közötti különbséget, hogy míg verseny mellett az ár megállapítása szempontjából senkisésem élvez előnyt a másikkal szemben, addig a monopolista kiváltságos helyzetben van, mert azt az árat választhatja, mely őreá nézve a legelőnyösebb, Ilymódon a monopolista az ár megállapítása szempontjából szabadon mozog, míg a versenybenálló felek számára az ár piaci adottság, minthogy azt nem egy fél,

¹⁴³ Grundzüge der Volkswohlstandslehre. Jena, 1926. 135. old.

¹⁴⁴ Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth. 79. old.

¹⁴⁵ E. i. m. 85—88. old.

¹⁴⁶ Mathematical Psychics. London, 1911. 20. old.

¹⁴⁷ *Edgeworth* e megjegyzésével kapcsolatban idézi *Courcelie-Seneuli* következő szavait: „À mesure que le nombre des concourents augmente, les conditions d'échange deviennent plus nécessaires plus impersonnelles en quelque sorte.” (Idézve a *Mathematical Psychics* 30. old.) A szabad verseny feltételeinek gondos összefoglaló elemzését megtalálhatjuk *Moore*: *Synthetic Economics* 13—17. old.-on.

¹⁴⁸ U. o. 31. old.

hanem az összes felek viselkedésének egymásra hatása határozza meg.

Sokáig tartott azonban, amíg szélesebb körökben megértették annak jelentőségét, hogy a teljesen szabad verseny tényálladéka nem olyan egyszerű, mint eleinte hitték, mert számos feltétel teljesüléséhez van kötve. Ezért nehezen tört magának utat az a megismerés is, hogy a verseny fogalmát az elméletben óvatosan kell kezelni, mert magábanvéve az, hogy bizonyos verseny van a felek között, még nem bizonyítja az áralakulásnak azt a lefolyását, amelyet a teljesen szabad verseny eredményeként szoktunk szem előtt tartani. A közgazdák nagy része erről nem szívesen vett tudomást és idegenkedett attól, hogy e kérdésbe mélyebben belehatoljon, mert a klasszikusok óta hagyományos árelmélet annyira egybeforrt a szabad verseny gondolatával, hogy a szabad verseny feltevésének elejtése az egész eddigi árelmélet eredményei veszélyeztetésének látszott. Minthogy azonban másrésről mind kevésbé lehetett elzárkózni annak megfigyelése elől, hogy a klasszikusok értelmében vett szabad piac feltételei gyakran nem forognak fenn, a közgazdák nagy része azzal vélte megoldani a kérdést, hogy a verseny-szabadságtól való eltávolodást a piac pontatlan működésének, tehát súrlódási jelenségnek fogta fel¹⁴⁹ mindaddig, míg a helyzet nem változott át monopolhelyzetté. Ebben a világitásban tehát egyszerűen a piac tökéletlenségei gyanánt minősültek mindazok a tények, amelyek a verseny szabad működését kisebb-nagyobb mértékben csökkentették. Az oly piac, melyen a szabad verseny feltételei teljes mértékben megvannak, a *tökéletes* piacnak tűnt fel, melytől a valóságos piac bizonyos eltéréseket mutat aszerint, hogy a verseny akadályai nagyobbak-e, vagy kisebbek. Így p. o. *Cassel* szerint a normálár a tökéletes piac árát tükrözi vissza, amelytől a verseny tökéletlenségei folytán jelentékeny eltérések lehetségesek.¹⁵⁰ *Pasquale Jannacone* már 1914-ben behatóban kezdte tanulmányozni a tényleges piac és a tökéletes piac közötti különbséget.¹⁵¹ Mind e kísérletek közös hibában szenvedtek, amennyiben megmaradtak azon az állásponton, hogy a piac természetes állapota a teljes versenyszabadság és így elzárkóztak az elől, hogy árelméletükbe egy oly piac-

¹⁴⁹ Erre vonatkozólag lásd p. o. *H. L. Moore*: *Paradoxes of Competition*. *Quart. Journ. of Ec.* XX. köt. (1906.) 212. old.

¹⁵⁰ *Theoretische Sozialökonomie*. Leipzig, 1918. 104. old.

¹⁵¹ *Teoría e practica del dumping*. 1914. Ez értekezés megtalálható *Jannacone*: *Prezzi e Mercati*. Torino, 1936.

nak az esetét állítsák be, amely természeténél fogva csak tökéletlen fokban teszi lehetővé a versenyt.

Hogy a verseny és a monopólium esete nem mindig forog fenn a maga tisztaságában, arra már *Cournot* ráírnyította figyelmét. Már ő felvetette ugyanis a *duopolium* problémáját, vizsgálva azt az esetet, amidőn két termelő osztozik a piacon. Mindegyikük helyzete hasonló a monopolista helyzetéhez, ettől azonban abban tér el, hogy a két monopolista egymással versenyben áll, hacsak a piac egységes kihasználására nem egyeznek meg egymással. A két monopolista közül mindegyik természetesen a legnagyobb nyereséget kívánja magának biztosítani és minthogy egyiknek sincsen befolyása arra, hogy a másik milyen mennyiséget fog a piacra vetni, *Cournot* szerint mindegyik arra fog törekedni, hogy a másik termelését állandónak feltételezve, az e feltétel mellett lehető legnagyobb mennyiséget vigye piacra. Emellett természetesen mindegyik monopolistának kisebb a nyeresége, mintha egymással megegyeztek volna.

Cournot megoldását egy francia matematikus, *Bertrand* kifogásolta először, azzal, érvelve., hogy mindegyik monopolista az ár süllyesztésével fog igyekezni a másikat a piacból kiszorítani és így nem lesz piaci egyensúly *duopolium* esetében.¹⁵² *Marshall* is osztotta azt a nézetet, hogy *duopolium* esetében nehezen érhető el piaci egyensúly és különösen arra hívta fel a figyelmet, hogy ennek főképp akkor vannak akadályai, ha a szóbanforgó termék a növekvő termelékenységtörvénye alatt áll.¹⁵³ *Edgemorth* csatlakozva *Bertrand* és *Marshall* észrevételeihez, ugyancsak arra az álláspontra helyezkedett, hogy *duopolium* esetében nehezen képzelhető el stabil egyensúly.¹⁵⁴ Kiváló elmék, mint *Pareto*,¹⁵⁵ *Moore*,¹⁵⁶ *Pigou*,¹⁵⁷ *Marco Fanno*,¹⁵⁸ valamint *Lexis*,¹⁵⁹ *Schumpeter*¹⁶⁰ és

¹⁵² Journal des Savants. 1883. 503. old.

¹⁵³ Principles. 1890. a 485—486. old. levő jegyzet.

¹⁵⁴ V. ö. La théorie mathématique de l'offre et de la demande. (Revue d'Economie Politique. 1889. 17—18. old.) és Teoría pura del monopolio. (Giornale degli Economisti, 1897. es Papers Relating to Political Economy. I. köt. 111—142. old.)

¹⁵⁵ Cours d'économie politique. Lausanne, 1896. 67. old.

¹⁵⁶ Paradoxes of Competition. (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. 1906. 219. old.) *Moore* már azon a nézeten volt, hogy *Bertrand* jobban megközelítette a valóságot, mint *Cournot*.

¹⁵⁷ Wealth and Welfare. 1912. 193. old.

¹⁵⁸ Contributo alla teoria economica dei beni succedanci. (Annali di economia. II. II. köt. (1925—1926.) 410—414. old.)

¹⁵⁹ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. I. kiad. Jena, 1897. IV. köt. „Monopol” c. cikkében a 1212—1213. old. *

¹⁶⁰ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. 269. old.

*Hans Mayer*¹⁶¹ nagyjában mind egyetértettek abban, hogy duopolium esetében a piac nehezen helyezkedik egyensúlyba. *I. Fisher*¹⁶² is helyeselte *Edgeworth* gondolatmenetét és így az utóbbi joggal írhatta 1922-ben, hogy *Cournot* elméletét a közgazdák általában elutasítják és csupán *Amoroso* tart ki *Cournot* megoldása mellett.¹⁶³

Amoroso azonban, aki első munkájában *Pareto*hoz csatlakozott¹⁶⁴ és később megváltoztatta nézetét, nem maradt magában *Cournot* elmélete helyeslésével, mert nemsokára több kiváló közgazda is arra a megállapításra jutott, hogy *Cournot*nak a maga föltevési mellett igaza volt. Elsősorban *Wicksell* fejezte ki ezt a nézetét, ki már kézikönyvében is rokonszenvezett *Cournot* felfogásával¹⁶⁵ és *Bowley* „Mathematical Groundwork of Economics” című munkájáról írt bírálatában közelebről megindokolta álláspontját.¹⁶⁶ *Wicksell* ugyanis *Cournot* ama feltevését, hogy a monopolista saját termelésének mennyiségét azon az alapon fogja meghatározni, hogy a másik monopolista által piacra vetett mennyiség nem változik, a valószínűséghez közelebb állónak tartotta, mint *Edgeworth* feltevését, mert az utóbbinak *Wicksell* szerint inkább akkor van jelentősége, ha az egyik monopolista a termelésben valamely előnyt élvez, mert csak ebben az esetben válik számára előnyössé az ár leszorításával való versenyzés. *Wicksell* e megjegyzésével oly körülményre mutatott rá, amely döntő fontosságúnak bizonyult a kérdés további elemzése szempontjából, mert éles világításba helyezte azt, hogy *a kérdés megoldása azon fordul meg, hogy a monopolista a másik monopolista viselkedése szempontjából milyen feltevésekből indul ki.* *Wicksell* érvelése annyira meggyőző volt, hogy *Schumpeter*t is álláspontja megváltoztatására indította, aki már most elismerte azt, hogy a *Cournot* által feltételezett esetben valóban egyensúlyi helyzet állhat elő.¹⁶⁷

¹⁶¹ Handwörterbuch der Staats Wissenschaften. 4. kiad. Jena, 1925. VI. köt. „Preis (Monopolpreis)” c. cikkében a 1032. old. V. ö. Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. II. köt. Wien, 1932. 162. old.

¹⁶² Cournot and Mathematical Economics. Quart. Journ. of Ec. XII. köt. 1898. 126. old.

¹⁶³ Papers. I. köt. 111. old. *Edgeworth*nak a bírálatát *Amoroso* álláspontjáról I. Ec. Journ. XXXII. köt. 1922. a 400—407. old.

¹⁶⁴ La teoria del equilibrio economico secondo. Prof. Vilfredo Pareto. Giornale degli economisti. 1909. 364. old., valamint: Lezioni di economia matematica. Bologna, 1921.

les Vorlesungen über Nationalökonomie. I. köt. Jena, 1913. 152. old.

¹⁶⁶ Mathematische Nationalökonomie. (Archiv für Sozialwissenschaft und Socialpol. 58. köt. (1927.) 226—281. old.)

¹⁶⁷ Zur Entführung der folgenden Arbeit Knut Wicksell's (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 58. köt. 1927. a 231—258. old.) L., továbbá

Újabban *Heinrich v. Stackelberg* ismét azt az álláspontot tolta előtérbe, hogy duopolium esetében legtöbbször bizonytalan az áralakulás, mert a két monopolista több lehetőség között választhat eljárásában. Lehetséges ugyanis az, hogy mindketten magukhoz akarják ragadni a vezetést és mind-egyik a másiktól függetlenül cselekszik, tehát mindketten vezető szerepre törekszenek. De az is lehetséges, hogy mindketten előnyösebbnek tartják azt, hogy az egyik a másik viselkedéséhez alkalmazkodjék kínálatával. Mindkét esetben nem jöhet létre tartós egyensúly, mert mindkét esetben a felek a fennálló állapot változtatására törekszenek. Tartós egyensúly csak akkor lehetséges, ha a feleket nem ugyanaz a szándék vezeti, vagyis, ha az egyik a vezetésre törekszik, a másik pedig ennek a monopolistának a viselkedéséhez alkalmazkodik. Ezt *Stackelberg aszimmetrikus duopoliumnak* nevezi.¹⁶⁸ *Stackelberg* szerint tehát Cournotnak az a nézete, hogy duopolium esetében egyensúly alakul ki a piacon, csak akkor helyálló, ha az egyik monopolista a másik kínálatát adottnak, vagyis az övétől független és változatlan mennyiségnek tekinti.¹⁶⁹

A duopolium tárgyalása már *Cournot-t* rávezette az *oligopolium* esetére, midőn nem két, hanem több fél áll a kereslet, vagy kínálat oldalán, de korlátolt számban. *Stackelberg* és mások behatóan elemezték a *bilaterális*, vagyis két oldali *monopóliumot* és *két oldali oligopoliumot* is. E közben rámutattak arra is, hogy a küzdelem, illetőleg az alkalmazkodás nemcsak a piacra hozott mennyiséggel, hanem az ár változtatásával is történhetik. Ezzel a figyelem oly esetekre terelődött, amelyek kétségtelenül közelednek a szabad versenyben álló felek helyzetéhez, de mégis távol vannak a szabad verseny esetétől, minthogy ennek egyik feltétele, az eladók sokasága, nem forog fenn. Az oligopolium lényegéhez tartozik ugyanis az, hogy a szerint, amint keresleti vagy kínálati oligopoliumról van szó, csak kevés számú vállalat áll egymás mellett. Miként a duopoliumnál, úgy az oligopoliumnál is a felek többféle feltevésből indulhatnak ki és e szerint intézik viselkedésüket. Ezért az oligopolium esetében sincs — hallgatólagos megegyezéstől vagy egy ki-

az újabb német irodalomból: *Erich Schneider*: Zur Theorie des mehrfachen Monopols (Archiv für Sozialwissensch. u. Sozialpol. 63. köt. 1930. 539—555. old.) és *Waffenschmidt*: Cournot'sche Gleichungen für beschränkten Weltbewerb (e. i. m. 67. köt. 513—530. old.), melyben elismerte *Cournot* okoskodásának helytálló voltát.

les Marktform und Gleichgewicht Wien u. Berlin, 1934. V. ö. 22. old.

¹⁶⁹ U. o. 68. old.

alakult helyzetbe való időleges beletörődéstől eltekintve — tartós egyensúly.

A piaci helyzet e különböző alakzatai felé akkor terelődött nagyobb mértékben az érdeklődés, amidőn *Piero Sraffa* a hozadéki törvényekről szóló vizsgálatában rámutatott arra, hogy a piacon számos oly körülmény léphet fel, amely megbontja a piac egységes voltát, hangsúlyozva azt, hogy e körülményeket nem szabad egyszerűen súrlódási jelenségeknek tekinteni, hanem külön vizsgálatot kell nekik szentelnünk, azért, mert a piacon állandóan ható és egymást erősítő tényezőkről van szó, amelyek az áralakulást lényegesen befolyásoló erők gyanánt jelentkeznek.¹⁷⁰

E megjegyzések hatása alatt egyszerre felébredt az érdeklődés azon akadályok iránt, amelyek a versenyszabadságot korlátozzák. *Harold Hotelling* ráirányította a figyelmet arra, hogy a szállítás költségei mennyire befolyásolják a versenylehetőségeket,¹⁷¹ mások pedig rámutattak arra, hogy a megszokás, az egyes cégekbe vetett bizalom és az árúk bizonyos minőségeihez való ragaszkodás milyen nagy mértékben érvényesülnek az üzleti életben, mint a versenyszabadság korlátai. Ezen az alapon az árelméletnek egészen új fejezete fejlődött ki, felállítva a *korlátozott verseny* fogalmát. *Edward Chamberlain*¹⁷² és *Joan Robinson*¹⁷³ csakhamar rendszeresen dolgozták ki az áralakulás eme vonatkozásait, beillesztve azokat az árelmélet általános összefüggéseibe. *Stackelberg* igyekezett rendszerbe foglalni a piacnak azokat a különböző alakzatait, melyek a szabad verseny és a monopólium vegyülékéből előállhatnak.¹⁷⁴ Ugyancsak ő és *Joan Robinson*¹⁷⁵ behatóan tanulmányozták a különböző piacok egymással való összefüggéséből folyó különböző esetek lefolyását és a verseny korlátozódásának a termelési tényezők kihasználási fokára való kihatását.¹⁷⁶

¹⁷⁰ The Laws of Returns under Competitive Conditions. (Economic Journal. XXXVI. köt. (1926.) Lásd az 542. old. következő megjegyzését: „Many of the obstacles which break up that unity of the market which is the essential condition of competition are not of the nature of „frictions”, but are themselves active forces which produce permanent and even cumulative effects.”

¹⁷¹ Stability in Competition. U. o. XXXIX. köt. 1929. V. ö. 44—48. old.

¹⁷² The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge (Mass.) 1933. (2. kiad. 1936.)

¹⁷³ The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. Az elmélet összefoglalására vonatkozólag l. *J. R. Hicks*: The Theory of Monopoly. (Econometrica III. köt. 1935. I. 1—20. old.)

¹⁷⁴ Marktform und Gleichgewicht Wien—Berlin 1934.

¹⁷⁶ E. i. munkájában.

¹⁷⁶ Mindezekre vonatkozólag v. ö. *Theiss Ede*: Korlátozott verseny

Már az eddig előadottakból is láthatjuk, hogy a piaci helyzetek bőséges változataival állunk szemben, melyek sem a tiszta szabad versenyek, sem pedig a teljes monopóliumnak a tényálladékaival nem azonosak, hanem egy közbenső állapotot jelentenek, melyet gyűjtő névvel korlátozott versenynek nevezhetünk. A szerint, hogy az adott helyzetben a verseny vagy a monopólium elemei vannak-e túlsúlyban, szűkebb értelemben vett *korlátozott versenyről* vagy *monopolisztikus versenyről* szólhatunk.¹⁷⁷ Mindkettőnek közös tulajdonsága az, hogy a szabad piac automatizmusának az árat tömegeredményként meghatározó ereje, mint pedig a monopolistának ármegállapító hatalma a maguk eredeti mivoltában nem tudnak e helyzetekben érvényesülni és a piacra hozott mennyiség, valamint az ár attól kerül függésbe, hogy a verseny csak a kereslet vagy a kínálat, vagy pedig mindkét oldalon hiányzik, illetőleg korlátozva van-e és hogy a piacon levő vállalatok hogyan ítélik meg önálló cselekvésük lehetőségét és eljárásuk milyen visszahatásokat vált ki versenytársaiknál. Oly tartós egyensúly kialakulásáról, amilyen akár szabad verseny, akár monopólium esetében lehetséges, nem lehet szó a korlátozott vagy monopolisztikus verseny eseteiben, mert a felek különböző viselkedése és ennek visszahatásai bizonytalanná teszik az áralakulást.

A korlátozott verseny eseteinek tárgyalásánál természetesen az árelméletben használt fogalmak nyernek alkalmazást, figyelemmel azokra a módosulásokra, melyeket a verseny korlátozása maga után von. Elsősorban a keresleti görbénél mutatkoznak ily eltérések. Míg ugyanis teljes verseny mellett a keresleti görbét az egész keresletre nézve egységesnek kell feltételeznünk, addig korlátozott verseny esetében minden egyes vállalatnak megvan az *egyéni keresleti görbéje*. Ennélfogva a piacon lévő termelők, illetőleg eladók számára a kereslet nem tételezhető fel többé teljesen rugalmasnak, hanem bizonyos korlátok között merevnek kell azt tartanunk, amely tulajdonságát csak akkor kezdi elveszteni, ha az ár bizonyos magasságra emelkedik. Ez, miként *Chamberlin* kiemelte, nem abból származik, hogy korlátozott verseny esetében a ható tényezők volnának különbözők, hanem

és gazdasági politika. Közgazdasági Szemle. 82. köt. 1939. a 388—442. old. és *Neubauer Gyula*: Monopólium és szabad verseny. U. o. 81. köt. a 367. old.

¹⁷⁷ *Pigou* a monopolisztikus versenyt így határozza meg: „A condition of monopolistic competition exists when each of two or more sellers supplies a considerable part of the market with which they are connected.” (The Economics of Welfare. 4. kiad. London, 1932. à 266. old.)

abból, hogy mások az adottságok monopólium, vagy verseny esetében, mint akkor ha a korlátolt verseny esete forog fenn.¹⁷⁸ Különösen alkalmasnak bizonyult a korlátozott verseny fogalmának tárgyalásánál a *határ jövedelem* fogalmának alkalmazása. Minthogy ugyanis az egyéni keresleti görbe nem teljesen rugalmas, a termelő, illetőleg eladó nem akkor jár legjobban, ha a fennálló ár mellett határköltsége egyenlő az árral, hanem, miként ezt különösen *Joan Robinson* kifejtette,¹⁷⁹ akkor, ha oly mennyiséget hoz forgalomba, hogy határjövedelme lesz egyenlő az árral. Amíg a határjövedelem nagyobb, mint a határköltség, addig a termelt mennyiség növelése előnyös a termelőre nézve.

Már régebben felismerték azt, hogy a forgalomba hozott terméknel minőségi különbségek hiánya fontos feltétele a szabad versenynek. Most, midőn a figyelem a verseny korláta felé fordul, mindinkább észrevették azt, hogy mily fontos szerep juthat a minőségi különbségeknek a piacon. Ezek ugyanis fontos tényezői annak, hogy a verseny korlátozódik, mert minőségi különbségek esetén minden egyes minőség bizonyos fokig külön jószágnak tekintendő, amelynek megvan a maga kereslete és kínálata is. Most levonták ebből a következtetést, felismerve azt, hogy a versenynek az ár nem egyedüli eszköze, hanem *versenyezni lehet minőséggel is* és bizonyos korlátok között a minőségi különbségek az egyes termelőkre nézve a monopóliumhoz hasonló helyzetet teremtenek. Ezért itt van igazán helyén a monopolisztikus verseny elnevezés.¹⁸⁰ A gyakorlati élet az ily versenynek a monopóliumhoz való hasonló voltát teljes mértékben alátámasztja. A mai életben ugyanis a verseny jelentékeny részben nemcsak árakkal, hanem minőségekkel is folyik és a minőség megjelölése mindig nagyobb szerephez jut az üzleti életben. Evvel függ össze a reklám nagy arányú kifejlődése is, mert a reklám célja az illető cikknek mintegy a versenyből való kiemelése.

Ezeken az alapokon a piacnak és az áralakulásnak egészen új képe bontakozott ki. Kitűnt, hogy a verseny különböző akadályai folytán a *piac elveszti egységes voltát*, amely szabad verseny esetében fennforog, de erős csökkenést szenved akkor, ha a vevőknek különböző minőségek iránt való előszeretete és megszokottsága, valamint különböző helyi adottságok a keresletet befolyásolják. E tényezők ha-

¹⁷⁸ E. i. m. 20. old.

¹⁷⁹ E. i. m. 51—52. és 85—88. old.

¹⁸⁰ *Schumpeter* is ebben az értelemben használja az elnevezést. (Business Cycles. I. köt. New York 1939. a. 63. old.)

tása alatt a piac mintegy részpiacokra oszlik, melyek azonban nincsenek egymástól távolról sem elkülönítve, és annál inkább függnék egymással össze, minél inkább képes az egyik árú a másikat helyettesíteni. Az árak bizonyos fokú emelkedése a vevők egy jelentékeny részét még nem indítja arra, hogy máshol szerezze be szükségletét, ami azonban megtörténik akkor, ha az ár emelkedése bizonyos határt ért el.

E tények felismerése nagyon megkönnyítette az árelméletnek a való élet tényeihez való közelebbhozatalát. Az éles minőségi verseny korában ugyanis a teljes verseny mindinkább a kivételek közé kezd tartozni és mind szélesebb körben érvényesül a korlátolt verseny. Miután az árelmélet újabb haladása révén most már a verseny korlátainak hatását is be tudta illeszteni magyarázatába, ma már nem érvényesíthető vele szemben az a szemrehányás, hogy magyarázatát az élettől távolálló esetek tényálladékára alapítja.

Az árelmélet eme haladásával természetesen a szabad verseny és a monopólium elmélete nem vált feleslegessé. Csak az lett világossá, hogy mindkettő oly szélső eset, amely teljes szigorúságában az életben ritkán található. Bebizonyult az is, hogy e szélső esetek magyarázatában kialakult gondolati eszközök némi kibővítéssel és módosításokkal alkalmazhatók akkor is, ha a korlátolt versennyel állunk szemben. Kétségtelen ugyanis, hogy az elv, amely az ár alakulást irányítja, lényegében ugyanaz, akár teljes versenyről, akár monopóliumról, akár pedig korlátozott versenyről van szó. Ahogy a monopolista a legnagyobb nyereség elvét követi, éppen úgy teszi ezt az a termelő, aki teljes versenyben áll, vagy pedig aki korlátolt verseny mellett folytatja termelését. Csupán az út, amelyen a legnagyobb nyereséget a termelő elérheti, különböző a fennforgó körülmények szerint.

Általában azt szokták gondolni, hogy a klasszikus elmélet nem fordított figyelmet arra, hogy a versenynek korlátai is lehetnek. Azonban már *J. St. Mill* kiemelte, hogy voltaképpen a szabad verseny elmélete csakis a nagykereskedelmi árakra érvényes, mert a megszokás és bizonyos cégekhez való ragaszkodás erősen módosíthatja a piaci feltételeket. *Cairnesnél* a nem versenyző csoportokra vonatkozó elmélete ugyancsak korai megnyilatkozása annak, hogy a szabad verseny esetét nem szabad olyannak tekinteni, amelytől eltérés az életben elő nem fordulna. Újabbán *J. A. Hobson* már meglehetősen közel jött a korlátozott verseny fogalmához, amidőn rámutatott arra, hogy a gyakorlatban a teljesen szabad verseny fogalma alá a piacoknak csak kis része tartozik. Sőt már jóval *előbb Jevons is tisztán látta*, azokat az akadályokat, melyek a szabad verseny útjában állnak. Legújabbán *Stackelberg* muta-

tott rá arra, hogy a verseny korlátai nagy mértékben állanak az útjában a teljes piaci egyensúlynak és hogy az ár alaptényezőin kívül más tényezőket is figyelembe kell vennünk akkor, ha az egyensúly létrejöttét meg akarjuk magyarázni.

8. A hozadéki törvények. Mint tudjuk, már régóta felkeltette a figyelmet az, hogy a kereslet növekedésével a piacra hozandó árúmenyiség nem mindig növelhető azonos körülmények között. Arról is fenntebb már szó volt, hogy a klasszikusok általában úgy értelmezték a hozadéki törvényeket, hogy amíg a mezőgazdasági termelés általában a csökkenő hozadék törvénye alatt áll, addig az ipari termelésben nagyjában a növekvő termelékenység érvényesül. Midőn *Marshall* a hozadéki törvények működését rendszeresen beillesztette az egyensúlyi elméletbe, ő is nagyjában ezt az álláspontot foglalta el, hangsúlyozva, hogy a természet, mint termelési tényező, általában csökkenő hozadékot ad, míg az ember szerepe a termelésben a termelékenység növelése irányában halad.¹⁸¹ A csökkenő és növekvő termelékenység törvényéhez *Marshall* még az *állandó termelékenység*, vagyis az *állandó hozadék* esetét csatolta, mely akkor következik be, ha a termelés egységére eső költség a termelt mennyiséggel nem változik.

Marshall érdeklődése különösen a nagyban való termelés felé fordult, mert teljes mértékben felismerte a tömegtermelésnek a jövő szempontjából való jelentőségét. Vizsgálva azokat a körülményeket, amelyek a növekvő termelékenységnél szerepet játszanak. *Marshall* egy fontos megkülönböztetésre jutott azon megtakarítások szempontjából, melyek az üzem nagyságának növekedésével előállnak. Figyelme ugyanis arra a körülményre irányult, hogy a termelési költségek csökkenése nem csupán az üzem terjedelmének növekedéséből származik, hanem az üzemen kívülálló körülményekből is. Ennek megfelelően a termelési költségek csökkenését előidéző megtakarítások két fajtát különböztethetjük meg. Az egyik az, amely az üzem terjedelmének növelésével az üzemszervezés tökéletesítésével, a munkamegosztás célszerűbb alkalmazásával és technikai javításokkal érhető el. Az ily megtakarításokat *Marshall* *belső megtakarításoknak* (internal economies) nevezte. A másik fajta a költségeket csökkentő megtakarításoknak valamely iparágak a maga egészében való növekedéséből származik azáltal, hogy oly lehetőségeket nyit a közlekedés fejlődésével, ipari szakképzéssel és egyéb, a termelés fejlődést előmozdító körülmé-

¹⁸¹ Principles. IV. könyv. XII. fejelet. §. 318. old.

nyekkel, amelyek már nem az egyes üzem fejlődési lehetőségeiből adódnak, hanem az egyes üzemen kívül eső okokból. Ezeket nevezte *Marshall külső megtakarításoknak* (external economics). A megtakarítások mindkét faja az, amely az ipar fejlődésével a csökkenő költségek törvényének az útját megnyitja.¹⁸²

Marshall, kinek szeme előtt mindig egy áru piacának parciális egyensúlya lebegett, még egy további lépést is tett. Nevezetesen arra keresett feleletet, hogy különböző költségek mellett dolgozó üzemek közül melyik az, amelynek költségei a normálárra vonatkozólag irányadók. Ez vezette őt egy később sokat vitatott fogalom felállításához, midőn arra az eredményre jutott, hogy a *jellegzetes üzem* (representative firm)¹⁸³ költségei irányadók a normálár szempontjából. Ez alatt oly üzemet kell értenünk, amely visszatükrözi az egész iparág helyzetét. A jellegzetes üzem tehát mindig az, mely a szóbanforgó iparág technikai és üzemi fejlettségének és üzletvitelének megfelel. E fogalmakkal *Marshall* az őt főképpen érdeklő növekvő termelékenység törvényének működését akarta meghatározni.

Az Egyesült Államokban az érdeklődés inkább a csökkenő termelékenység törvénye felé fordult, minthogy a határhaszonelmélet térfoglalása itt a határtörvény iránti érdeklődést keltette fel. Az érdeklődés a csökkenő termelékenység törvénye iránt annál inkább is nagy volt az Egyesült Államokban, mert közelről érintette a határtermelékenység tanát. A határtörvénynek a termelékenység terén való érvényesülése annak a nézetnek adott tápot, hogy *bizonyos pont elérése után a termelékenységnek minden termelési tényezőre vonatkozólag csökkenie kell*, mert valamely termelési csoportban az egyik tényező növelése nem adhat a végtelenbe növekvő hozadékot. Másrészt a határhaszon törvénye is kell, hogy érvényesüljön a hozam értékében, ez pedig azt jelenti, hogy a termelésnek, tehát a jószágmenységnek a növekedése a határhaszon csökkenéséhez vezet. Az utóbbi tényt különösen *Commons*¹⁸³ hangsúlyozta. Ez az érvelés az amerikai közgazdák körében mindjobban annak a nézetnek az előtérbe lépését idézte elő, mely szerint a csökkenő termelékenység törvénye nem szorítkozik a mezőgazdaságra, hanem a termelékenységnek általános törvénye, amely bi-

¹⁸² Igen világos és beható magyarázatot adott *Haberler* a belső és külső megtakarításokról. (V. ö. Der internationale Handel, Berlin, 1933. a 151—154. old.)

¹⁸³ E. i. m. a 317. old.

¹⁸⁴ Distribution of Wealth. New. York, 1906. I. 145. old.

zonyos ponton túl az iparban éppen úgy érvényesül, mint a mezőgazdaságban.

Ilymódon az amerikai irodalomban mindinkább a csökkenő termelékenységről, mint általános törvényről kezdtek beszélni. *Clark* a gazdaság általános törvényének (universal Law of economics) nevezte és kifejtette, hogy a termelékenységnek valamely termelési tényező hozzáadásával való változása a termelési tényezők egymáshoz való viszonyától függ.¹⁸⁵ A termelékenység minden termelési ágban mindaddig növekszik, amíg az alkalmazott termelési tényezők nem érik el az optimális arányt. Ezen túl alkalmazva a termelési tényezők mindegyike csökkenő hozadékot ad. Ezért *Carver* a *változó arányok törvényének* nevezte (Law of variable proportions) az általánosított termelékenységi törvényt E felfogással, lényegtelen eltérésektől eltekintve, nemcsak *Davenport*¹⁸⁶ és *Taussig* értettek egyet, hanem *Schumpeter*¹⁸⁷ és *Zwiedinec-Südenhorst*¹⁸⁸ is e nézethez csatlakoztak.

Magától értetődik, hogy a termelékenységi törvénynek ilymódon való értelmezése nem jelenti a növekvő termelékenység törvényének tagadását, hanem csak a termelékenységi törvény gyökereinek felfedését, amidőn e felfogás arra mutat rá, hogy a termelékenység változása nem az egyes termelési ágaknak, vagy az egyes termelési tényezőknek a sajátossága, hanem a termelés mikéntjével függ össze. A növekvő és csökkenő termelékenység ugyanazon folyamatnak, t. i. a termelési tényezők csoportosításának az eredménye. Mindaddig, amíg valamely tényező valamely termelési módban még nem szerepel optimális mennyiségével, termelékenysége növekszik, de mihelyt a termelési összetételben az optimálisnál nagyobb hányaddal szerepel, termelékenysége csökken.

A termelékenységi törvény általánosítását élesen ellemezte *Diehl*. Azoknak, akik a csökkenő termelékenység té-

¹⁸⁵ The Distribution of Wealth. New York. 1902. I. 50—51. old.

¹⁸⁶ V. o.: Value and Distribution. Chicago, 1908, mely munkában behatóan elemzi *Davenport* a termelékenységi törvényt, továbbá: The Economics of Enterprise, New York, 1925; hol a törvényt következőképen indokolja: „This Law of the Proportions of Factors... derives its validity from the limitations upon the substitution of factors one for another.” (437. old.)

¹⁸⁷ Das Rentenprinzip in der Verteilungslehre. (Schmoller's Jahrbuch. 31. évf. 1907.) — Hasonló álláspontot fejtett ki *Theodor Vogelstein*: Das Ertragsgesetz der Industrie. (Archiv, f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 34. köt. 1912. v. ö. 782—795.) és a „Grundriss der Sozialökonomik VI. Abt. Tübingen, 1914”-ben írt cikkét a 202—216. old.

¹⁸⁸ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin 1932. a 126—129. old.

telét általánosítani kívánnák, *Diehl* azt vetette a szemükre,¹⁸⁹ hogy a mezőgazdaság és az ipar adottságai közötti különbséget elhanyagolják, holott szerinte ez a különbség a dolog természetében rejlik. A mezőgazdaságban *Diehl* szerint természeti törvénynél fogva kell a csökkenő termelékenységnek érvényesülnie, mert tényezői merevebbek mint az iparéi és ezért a mezőgazdaság gyorsan eléri azt a ihatárt, amelyen túl bármely tényező adagolásával csak csökkenő hozam valószínűsíthető meg. *Diehl* ezen érvelése azonban lényegében nem ellenkezik a termelékenységi törvény általánosításával, mert voltaképpen csak azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaságban gyorsabban következik be az a határ, amelyen túl már csak csökkenő hozamra számíthatunk, mint az iparban.

A termelékenységi törvények általánosítása jelentős lépéssel vitte előbbre az elméletet. Nevezetesen megmutatta azt, hogy a csökkenő termelékenység törvénye, bár a természeti törvények hatása alatt áll, a gazdasági életben még sem egyszerűen ebből kifolyólag érvényesül, mert igazi alapja az, hogy a termelési tényezők között mindig van egy olyan, *amely nem növelhető tetszés szerinti mennyiségben*, amely tehát *merev*. A mezőgazdaságban ilyen a föld, de ilyenek a növények és az állatok természeti tulajdonságai is, amelyek sokszorozásukat, vagy javításukat csak bizonyos korlátok között engedik meg. Egy adott ipari üzemben is van merev tényező; ilyennek tekinthető maga az ipartelep telkével és épületeivel. Ez nem azt jelenti, hogy az ipartelep nem bővíthető, hanem csak azt, hogy amíg az ipartelep adott terjedelmében áll fenn, addig megvan a kihasználásának az optimális pontja. Ha nagyobbítjuk az ipartelepét, akkor természetesen az optimális pont is megváltozik, de azért a termelékenységnek itt is megvan a határa. A mezőgazdaságban a csökkenő termelékenység törvényének hangsúlyozása a föld korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állásából származik, de voltaképpeni értelme itt is az, hogy egy adott földterület belterjesebb művelésével nem kapunk a beruházásokkal arányos hozamot, hanem egy bizonyos ponttól kezdve a csökkenő termelékenység érvényes. *Joan Robinson* az általános termelékenységi törvényt a helyettesíthetőség elaszticitásával hozta összefüggésbe, arra utalva, hogy az egyes tényezők egymás között való helyettesíthetőségének mindig meg van a határa.¹⁹⁰ Bárhogy is fo-

¹⁸⁹ Theoretische Nationalökonomie. II.'köt. Jena, 1934. V. ö. 59—120. old.

¹⁹⁰ *Joan Robinson*: Economics of Imperfect Competition. London. 1933. 90 old. E gondolatot, mint láttuk, már *Davenport* is felvetette.

gümazzuk a termelékenységi törvényt, kétségtelen az, hogy a termelés egy bizonyos határon túl csak növekvő költségekkel fokozható.

Ily világításban a csökkenő termelékenység törvénye az általános termelékenységi törvény egy különleges esetének a jellegét nyeri, mert annak következménye, hogy a föld csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre és így merev tényezője a termelésnek, amelyet nem lehet a népszaporodással arányosan gyarapítani. Annak ellenére, hogy a csökkenő termelékenység törvénye a mezőgazdaság sajátos mivoltának figyelembevételével beilleszthető az általános termelékenységi törvénybe, még mindig vannak közgazdák, akik nem tudnak a termelékenységi törvény új fogalmazásával rokonszenvezni. Ennek oka az, hogy e közgazdák ragaszkodnak a csökkenő termelékenységnek a mezőgazdaság technológiai folyamatával való összefüggéséhez és ezért azt a mezőgazdaság sajátosságának szeretik tekinteni. Áll ez különösen DieMről, aki megalkuvás nélkül visszautasítja a termelési törvény általánosítását.¹⁹¹ míg *Navratil Ákos*, aki szintén különösen a Clark-féle fogalmazással fordul szembe, újabban oly megoldást talált, amellyel a termelékenységi törvény általánosítása összeegyeztethető.¹⁹² Ez olymódon válik lehetővé, hogy addig, amíg a tőke vezető szerepet játszik a termelésben, a növekvő termelékenység lép előtérbe, míg ott, ahol a föld az uralkodó termelési tényező a csökkenő termelékenység érvényesül. Ilymódon *Navratilnak* sikerült a mezőgazdaságra vonatkozólag a csökkenő termelékenység törvényének érvényét fenntartani és az iparra nézve is a növekvő termelékenység oly értelmezését elérnie, amely nincsen többé ellentétben avval, hogy a termelékenységi törvényeket egy általánosabb törvénybe foglaljuk össze.¹⁹³

A *Marshall-féle* elméletben a termelékenységi törvényeknek jelentős szerep jutott és ezért nagy vita indult meg az angol irodalomban *Clapham* egy cikke nyomán, melyben „üres dobozok”-nak nevezte a hozadéki törvényeket, mert nézete szerint közelebbről vizsgálva a csökkenő és a növekvő hozadék fogalmát alig lehet a bírálatot kiálló tartalommal megtölteni.¹⁹⁴ *Piero Sraffa*¹⁹⁵ karolta fel e gondolatot. Sze-

¹⁹¹ E. i. m. II. köt. Jena 1924. 15. §. melyben részletesen bírálja különösen *J. B. Clark* idevonatkozó nézeteit.

¹⁹² Die richtige Deutung der Ertragsgesetze. (Jahrbücher f. Nationalen u. Stat. 144. köt. 257—273. old.)

¹⁹³ E. i. m. 271. old.

¹⁹⁴ *J. H. Clapham*: On Empty Economic Boxes. Econ. Journ. XXXII. köt. (1922.) 305—214. old.

¹⁹⁵ V. ö. The Laws of Returns under Competitive Conditions. (Ec.

rinte a csökkenő termelékenység törvényének nehéz olyan gyakorlatilag is számottevő értelmezést adni, amely a részleges gazdasági egyensúly fogalmával, vagyis egy meghatározott árú piacának egyensúlyával összefér. A csökkenő termelékenység azt tételezi fel, hogy a használt termelési tényezők valamelyike az üzemben elérte kihasználásának optimális fokát úgy, hogy a hozamot csak egy újabb egységének bevonásával lehet javítani, továbbá azt, hogy e tényező csak nagyobb egységekben alkalmazható (az, angolok „lumpy factor”-nak nevezik ezt). Ha a kereslet növekedése folytán valamely termelési ág egyik vállalata növelni kívánja termelését, úgy okoskodott *Sraffa*, akkor, minthogy rendszeren az általánosabban használt termelési tényezőknek aránylag csak egy kis hányadát foglalkoztatja, inkább más iparágaktól igyekszik elvonni e tényezőnek a termelése növeléséhez szükséges mennyiségét, mintsem belterjesebben kihasználni ezt a tényezőt, mert az utóbbi eljárás jobban növelné költségeit. Ezért *Sraffa* szerint a valóságban csak kivételes esetekben fog sor kerülni arra, hogy valamely termelési tényezőt optimális kihasználási fokon túl alkalmazzanak valamely üzemben. Ha pedig valamely vállalat más felhasználási ágaktól vonja el a szóbanforgó termelési tényezőt, akkor ez az eljárása már a rokon iparágakra is befolyással van és így szélesebb körű kihatású, vagyis hatása túlterjed a részleges egyensúly keretein.

Még nagyobb az ellentmondás *Sraffa* szerint a növekvő termelékenység törvénye és a részleges egyensúlyi elképzelés között. Szabad verseny mellett ugyanis szerinte csökkenő költséggörbét nehezen lehet elképzelni, mert külső megtakarítások összeférhetetlenek valamely cikkekre vonatkozólag a részleges egyensúly fogalmával, míg a belső megtakarítások összeegyeztethetetlenek a szabad verseny tényálladékával.¹⁹⁶ Ezekből *Sraffa* azt következteti, hogy szabad verseny esetében az állandó termelékenységet kell nagyjában szabálynak tekinteni, és arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a növekvő termelékenység, vagyis a csökkenő költségek lehetőségének kihasználása többé-kevésbé oly esetekre kor-

Journ. XXXVI. köt. 1926. az 535—550. old.) *Eraldo Fossati* szerint *Sraffat* érvelésében *Pasquale Jannacone* már megelőzte, mert *Costo di produzione* (Bibliotheca degli Economisti 1904.) című munkájában már hasonló okoskodást fejtett ki. (L. *Fossatinak Jannacone* Prezzi e Mercati. Torino 1936. c. munkájáról szóló ismertetését a *Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat.* 146. köt. (1937.) 1. 364. old.)

¹⁹⁶ E. i. m. 540. old.

látozódik, midőn a versenynek akadályai vannak. *Sraffa* érvelését számosan osztották.¹⁹⁷

A vita, amely a csökkenő költséggörbének a részleges egyensúlyi helyzettel való összeegyeztethetősége szempontjából megindult, különösen akörül forgott, hogy a *Marshall*-féle külső és belső megtakarítások mennyiben fémek össze az egyensúlyi helyzettel. *Pigou* eleinte azt tartotta, hogy belső megtakarítások előidézhetik egyes vállalatok költséggörbéjének csökkenését,¹⁹⁸ míg később *Sraffa* érveinek hatása alatt a csökkenő görbe lehetőségét a külső megtakarításokra alapította. A csökkenő költséget okozó megtakarítások kérdésébe mélyebben behatolva *Allyn Young*¹⁹⁹ és *Pigou*²⁰⁰ oly megtakarítások lehetőségét vitatták, amelyek a belső és külső megtakarítások keverékének mondhatók. *D. H. Robertson* viszont azt igyekezett bizonyítani, hogy a belső megtakarítások nem összeférhetetlenek a szabad verseny tényállalásával.²⁰¹

*G. F. Shove*²⁰² is amellett érvelt, hogy csökkenő költségek összeegyeztethetők a részleges egyensúllyal. Arra hivatkozott ugyanis, hogy az egyszer valamely iparág vállalatai között kialakult egyensúlyi helyzetben nincsen feltétlenül biztosítva az, hogy minden vállalat olyan mennyiséget képes eladni, hogy nagyobb mennyiség eladásával nem tudná költségeit csökkenteni. Ennek ellenére tartós lehet az egyensúly, mert a forgalombahozott mennyiségnek az egyes vállalatok közti megosztása, ha egyszer kialakult, oly adottság, melyen az egyes vállalatok csak áldozatok árán változtathatnak. Ha valamelyik vállalat hirtelenül magához ragadhatná a többi vállalatok forgalmának egy jelentékeny részét, úgy okoskodott *Shove*, akkor valóban kihasználhatná a csökkenő költségek előnyét, de ez egyrészt időbe telik, másrészt

¹⁹⁷ így *rho ff Schultz* a következőket írta: „In the present analysis we may neglect the negatively sloping portion of the marginal curve, for the reason that a descending cost-curve is incompatible with the assumption of free competition. When the cost curve descends to the right, we have a condition which in theory should lead to cut-throat competition and ultimately to monopoly”. *Schultz* azonban hozzáteszi: „In practice, economic friction may prevent a monopoly from being attained”. (Journ. of Pol. Econ. XXXVII. 354. old.) — V. ö. továbbá *Ö. Morgenstern*: Offene Probleme der Kosten und Ertrags-theorie. (Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. 1930. a 481—522. old.)

¹⁹⁸ *Ec. Journal* XXXIV. köt. (1924.) 1. 31. old.

¹⁹⁹ Increasing Returns and Economic Progress c. cikkében (*Ec. Journ.* XXXVIII. köt. (1928.) 539. old.)

²⁰⁰ An Analysis of Supply, u. o. 238—257. old.

²⁰¹ Increasing Returns and the Representative Firm: Symposium. *Ec. Journ.* XL. köt. (1930.) 80—89. old.

²⁰² U. o. 94—116. old.

költségekkel jár, melyek rendszeren nagyobbak mint az az előny, melyet a költségcsökkentés biztosít.²⁰³ Az. illető vállalatnak ugyanis vagy számbajövő árengedménnyel, vagy pedig költséges vevőtoborzással lehet csak más vállalatok ve-
vőit elhódítani.

Shove mindenesetre figyelmet érdemlő tényekre mutatott rá, de voltaképpen nem cáfolta meg *Sraffa* állítását. *Shove* ugyanis ismételten a verseny akadályaira hivatkozik érvelésében, míg *Sraffa* állítása csupán a teljes és tökéletes verseny esetére vonatkozik. Abban azonban *Shovertak* igaza van, hogy ez többé-kevésbé oly elvont eset, mely az életben a maga tökéletességében alig fordul elő. Ezért *Sraffának* az az állítása, hogy a hozadéki törvények gyakorlatilag kevés szerepet játszanak, alig fogadható el. Maga *Sraffa* is arra az eredményre jutott, hogy mihelyt a versenynek akadályai vannak, e törvények szerephez jutnak és, mint láttuk, az életben ma a korlátozott verseny sokkal gyakoribb, mint a tökéletes verseny. E mellett *Sraffa* maga is csak a statikus egyensúlyra vonatkoztatta tételét, az élet pedig tele van dinamikával. Erre élesen mutatott rá *Schumpeter*, hangsúlyozva, hogy a csökkenő költségek törvényénél nem is szoktunk nyugalmi helyzetekre gondolni, mert igazi szerepük éppen a gazdasági küzdelemmel függ össze.²⁰⁴

Ezt nem szabad szem elől tévesztenünk, ha meg akarjuk érteni, hogy a csökkenő költségek törvényének érvényesülését éppen a verseny mozditja elő. A kereslet növekedése maga változás, mely megbonthatja a fennálló üzemek között levő egyensúlyt és küzdelmüket idézheti elő, melyben költségeik csökkentésére törekszenek. Az ellentét tehát nem a szabad verseny és a csökkenő költségek között van, hanem a statikus állapot és a költségcsökkentés között. A statikus egyensúlyt pedig a keresleti változás bontja meg, és nem a költségcsökkentés, mely tehát nem előidéző ok, hanem következmény, mert a keresleti változás folyománya. Ezért téves az az állítás, melyet *Haberler* is ismételt,²⁰⁵ hogy t. i. hosszabb időközöket tekintve, csökkenő költségek a szabad versenyenél össze nem férnek. Igenis összeférnek, de csak addig, amíg a kiegyensúlyozódás a megnövekedett kereslet hatása alatt létrejött: sőt a csökkenő költségek e kiegyensúlyozódás tényezői. Mihelyt persze a kiegyensúlyozódás megtörtént és

²⁰³ Találón jegyezte meg *Shove*: „A business reaches its most effecient size when the advantages to be derived from further expansion just balance its disadvantages.” (E. i. m. a 102. old.)

²⁰⁴ *Business Cycles*. New York 1939. I. köt. 1. 91. old.

²⁰⁵ *Der internationale Handel* a 156. old.

statikus helyzet állt elő, további lehetősége a költségcsökkentésnek megszűnik. Ez azonban csak annyit jelent, hogy az egyensúly önmagát meg nem bontja. Mihelyt azonban egy dinamikus tényező közbelép, az egyensúly megbomlik. Ily tényező azonban, miről ebben a vonatkozásban megfeledeznek, egy dinamikus vállalkozó is lehet, aki üzemjavításokat eszel ki. Ekkor ismét tényezővé válik, még pedig éppen mint a verseny eszköze, a költségcsökkentés, belső megtakarítások útján.

Kétségtelen tehát, hogy a csökkenő költségeknek a gazdasági küzdelemben és az ipari koncentrációban jelentős szerepük van. Mégis téves volna ebből azt következtetni, hogy egyensúlyi helyzet csak akkor állhatna elő, ha az üzem kereteinek folytonos növelésével végre egyetlen vállalat mint monopolista kerítette kezébe a piacot. Már *Pareto* rámutatott ennek akadályaira,²⁰⁶ utalva arra, hogy a vállalatok terjedelme növelésének is megvannak a korlátai, mert a fogyasztó piactól való távolság, a vállalat áttekinthetőségének és egységes vezetésének nehézségei a terjedelem növelésének határokat szabnak. Ezt a megállapítást az élet éppenúgy megerősíti, mint ahogy azt is mutatja, hogy a nagy vállalatok, ha nem is határ nélkül, de erősen tért hódítanak.

A most említett vita egyébként rávilágított arra, hogy a kínálati görbe elgondolása nem olyan egyszerű, mint ahogyan régebben képzelték, amidőn egyszerűen és közelebbi meghatározás nélkül a költséggörbével azonosították. Mihelyt ugyanis nem egy üzemről van szó, kérdésessé válik az, hogy melyik üzemnek a költségét vegyük alapul. Megfelelő megoldásnak látszhatnék az, ha a jellegzetes üzem költséggörbéjéből indulunk ki. A lefolyt vita folyamán azonban egyesek a jellegzetes üzem fogalmának célszerű voltát is kétségbe vonták és azt az álláspontot foglalták el, hogy az elmélet a kínálat elemzését illetőleg még számos kiegészítésre szorul.²⁰⁷ *Schumpeter* kevésbé pesszimisztikusan fogta fel a helyzetet. Szerinte nyugodtan kiindulhatunk abból, hogy a csökkenő költséggörbének (az egységköltségnek) csak egy alapja van és ez a termelésben oly tényezőnek a szerepe, amely, mint a gyári épület, a gépek stb., állandó költséget képvisel és ezért az üzem termelékenysége e tényező jobb kihasználásával növekszik.

²⁰⁶ Manuel. 2. kiad. 332—333. old.

²⁰⁷ így *L. Robbins* (The Representative Firm. Ec. Joura. XXXVIII. köt. (1928.) és *M. Kaldor* (The Equilibrium of the Firm. u. o. XLIV. köt. (1934.)), míg *Robertson* e fogalom védelmére kelt (Increasing Returns and the Representative Firm. u. o. XL. (1930.) 89. old.)

Addig, amíg a termelés technikája nem változik, a költségcsökkentések lehetőségei korlátozottak. Az igazi nagy költségcsökkentések találmányokkal és új módszerek kiesztésével lépnek fel. *Történelmi költségcsökkentéseknek* nevezik a német irodalomban az ilyen költségcsökkentéseket, mert nem a termelési és üzemi eljárással kapcsolatos elrendezésekről, hanem valóiban a termelés történelmiének fázisairól van itt szó. A történelmi költségcsökkentések természetesen új költséggörbét eredményeznek, még pedig, ha az új eljárás általánosult, az egész iparágra vonatkozólag. Egyéb javításoknál is új költséggörbe keletkezik, de csak arra az üzemre nézve, melyben a javítás eszközöltetett.

Visszatérve ezek után arra a kérdésre, hogy a kínálati görbe mennyiben azonosítható a költséggörbével, láthatjuk, hogy ez csak a *Marshall-féle* jellegzetes üzemhez hasonló elképzelés alapján lehetséges, mert ez tükrözi vissza, bizonyos idealizált alakban, az illető iparág helyzetét. Egyébként a valóságban minden üzemnek megvan a maga kínálati görbéje, mely költséggörbéjével azonos.

III. FEJEZET.

A jövedelemelosztás.

I.

A jövedelemeloszlási elmélet alapelveinek fejlődése.

A gazdasági élet agrár-feudális korszakában az önellátó gazdaságok álltak előtérben. Az, amit *jövedelemeloszlásnak* nevezünk, csak a kézműnek a városokban való térfoglalásával kezdett kibontakozni és csak lassan vonta magára a figyelmet. Mint a pénzgazdasággal kapcsolatos fogalom, maga a jövedelem képzete is csak később keletkezett. A kölcsöntőke után való kamatszédés kérdése a középkor óta vitákat idézett fel és idővel, részben az árak változásával, részben pedig az adózás kérdéseivel kapcsolatban, a munkabérek alakulása is érdeklődést keltett. A jövedelemeloszlás kérdése a maga egészében, mint a társadalom tagjainak az össztermelés eredményén való osztozkodása, azonban csak lassan bontakozott ki. Mint a közgazdaság nagyjelentőségű és sajátos kérdését csak *Quesnay* állította az érdeklődés középpontjába úgy, hogy csak vele kezdődik annak mélyebben szántó és az egész kérdést felölelő elemzése.

Midőn *Quesnay* a közgazdaság jelenségeinek vizsgálatához látott, mint orvosnak különösen a közgazdaságnak a vérkeringéshez hasonló körfolyamata ragadta meg figyelmét, mely a szerinte egyedüli termelőny osztálytól, a mezőgazdától a piacon keresztül a többi osztályokat is részesíti a termelt javakban. A termelőnyről alkotott egyoldalú fogalma az őstermelés eredményében látta azt a jószág tömeget, amely a forgalom révén az összes osztályok között megoszlik és ezzel megélhetésüket lehetővé teszi. Ezzel, bár egyoldalúan, megalkotta a *nemzeti jövedelem* fogalmát mint a jószág tömeget, mely egy év termelésének eredményeképpen az összes osztályok megélhetésének és egyúttal a termelés fenntartásának is alapja. Később hol a társadalmi termelés eredményének (Szocial-

produkt),¹ hol nemzeti osztaléknak (national dividend)² nevezték azt a jószágmennyiséget, mely a nemzet tagjai között megoszlik, de az alapgondolat nem változott: *a nemzeti termelés eredménye az, melynek nagyságától függ a nemzet életszínvonala és amelyből a társadalom különböző csoportjai osztályrészüket kapják.*

Az a felfogás, hogy végeredményben a mezőgazdaság tartja el egy ország népességét, *Quesnayt* arra is rávezette, hogy milyen módon megy végbe a jövedelemeloszlás, ő már tisztán látta, hogy a különböző társadalmi osztályoknak a munkamegosztás folytán egymásra való utaltsága, midőn arra vezeti az embereket, hogy tevékenységük eredményeit egymással kicseréljék, egyúttal forrása lesz a jövedelemeloszlásnak is. Amidőn ugyanis az emberek egymás szolgáltatait igénybeveszik, ezek ellenértékét pénzben fizetik meg és ily módon a földbirtokos osztály az iparosok termékeit vásárolván, feleslegének egy részét arra fordítja, hogy ezzel megélhetési lehetőséget nyújt azoknak az osztályoknak is, amelyek földműveléssel nem foglalkozva, magukban nem tudnának megélni.

A jövedelemeloszlásnak ez a *Quesnay* által tisztán kifejtett magyarázata lett azután alapja az elmélet további fejlődésének. Az első lépés e téren a fiziokraták egyoldalú termelékenységi fogalmának helyesbítése volt. Amidőn *Smith Ádám* kijelentette, hogy a nemzetek megélhetésének forrása a munka, szélesebb alapra helyezte a *Quesnay* által megalapozott jövedelemeloszlási elméletet, kiküszöbölve belőle azt a gondolatot, hogy a társadalom egyik osztálya tartja el a többieket. Ezzel a földbirtokos helyett a vállalkozó került a jövedelemeloszlási elmélet középpontjába, mint az, aki mint a termelés megszervezője, azáltal lesz a jövedelemeloszlás irányítója, hogy a termelés tényezőit egyesíti és szolgáltatataikat megfizeti. Teljes határozottsággal ezt azonban csak *J. B. Say* fejezte ki. *Smithnél* ugyanis a vállalkozó személye még egybeolvadt a tőkessel, úgyhogy nála a vállalkozó és a tőkés világos megkülönböztetése még hiányzott.

Smith és utódai elsősorban a jövedelemeloszlás érték-elméleti és piaci vonatkozásait építették ki. E közben döntő szerephez jutott az az elgondolás, hogy, miként a fogyasztási javaknak, úgy a munkának és a tőkének is van természetes ára, amely alapjául szolgál teljesítményeik jutalmazásának. Ezzel a *költségek* került teljesen előtérbe a jövedelemeloszlási

¹ Ezt az elnevezést *Schumpeter* honosította meg a német irodalomban.

² Ez *Marshall* megjelölése a fogalom számára, melyet *Pigou* is átvett.

elméletben, mert, miként a fogyasztási javak természetes ára, úgy e felfogás szerint a termelési tényezők ára is a verseny folytán lényegileg a költségek szerint alakul.

Ricardo új fordulatot adott a jövedelemeloszlási elméletnek, melyet a közgazdaságtan fő kérdésének tekintett. Ő is a költségelvből indult ki, melyet azonban szorosán a munkaértékelmélet alapján értelmezett és így jövedelemeloszlási elméletének középpontjába a munkabér került. *Ricardo* szerint ugyanis a javak a bennök foglalt munkamennyiség arányában cseréltetnek ki. Szabad versenyt feltételezve a termékek árának a munkaköltségek szerint kell alakulniok, úgyhogy az árban a munkások megélhetési költségei megterüljenek. A földbirtokos, valamint a tőkés jövedelme csak közvetett összefüggésben van a költségtörvénnyel annyiban, amennyiben a határtermelő költségei határozzák meg az élelmiszerek árát és a földbirtokos különbözeti járadékhoz jut, ha a határtermelőnél kedvezőbb körülmények között termel. A tőkés jövedelme viszont függésbe kerül az élelmiszerek árától, mert a váltakozónak annál magasabb pénzbért kell a munkásnak fizetnie, minél drágábbak a munkás pénzben kifejezett megélhetési költségei.

Evvel az okoskodásával *Ricardo* a költségelv mellett egy második elvet vezetett be a jövedelemeloszlási elméletbe. Ez a *maradékelv*, vagyis annak a gondolatnak a beiktatása, hogy nem minden tényező jövedelmét határozzák meg közvetlenül a termelési költségek, hanem van olyan jövedelem is, amely mint maradék keletkezik, amelynek magasságát tehát nem külön törvény szabályozza.

Ricardo jövedelemeloszlási elméletében a maradékelv a legegyszerűbb alakban érvényesül, amennyiben a földjáradéknak tisztán különbözeti jövedelemként való felfogásával³ *Ricardo* elméletében csak két tényező jövedelmének meghatározásáról van szó, t. i. a munkás és a tőkés közötti osztozkodásról. A maradékelv azonban minden esetben alkalmazható, amidőn a nemzeti jövedelmen osztozkodó tényezők közül csak az egyik számára nem találunk önálló szabályozó elvet. Ezért a maradékelv kedvelt eszköze lett a jövedelemeloszlási elméletnek és azt különböző jövedelmekre igyekeztek alkalmazni. Nem mindig szerencsésen. Így p. o. *F. A. Walker* a munkabért fogta fel maradékjövedelemnek, amely a tőkeamat, a földjáradék és a vállalkozói nyereség kifizetése után megmarad. *Walker* szerint tehát az utóbbi jövedelmek külön elvek által szabályoztatnak és csupán a mun-

³ Erről a későbbiekben lesz szó.

kabér az, amely a többi jövedelmek kifizetése után mint maradék keletkezik.⁴

Érthető, hogy *Hollander* a maradékelvnek ilyen és hasonló alakokban való alkalmazása ellen állást foglalt.⁵ Szerinte a maradékelv lényegileg kisegítő szerepet játszik a jövedelemeloszlási elméletben és abban a mértékben háttérbe fog szorulni, amily mértékben sikerül az egyes jövedelmi ágak számára külön magyarázatot találni. Ha kétségtelenül igaza is van *Hollandernek* abban, hogy a maradékelv alkalmazásával nem mindig éltek helyesen, mégis túlzott az a felfogása, hogy a maradékelv alkalmazása feltétlenül csak az elmélet valamilyen irányban való hiányának leplezésére szolgálhat. Fogalmilag ugyanis éppenséggel nem lehetetlen az, hogy bizonyos jövedelem valóban maradékként keletkezik, amint ezt leginkább a vállalkozói nyereségre vonatkozólag lehet feltételezni.

A klasszikus elméletben a jövedelemeloszlási folyamatnak a termelékenységgel való összefüggése erősen a háttérbe szorult. Ennek az az oka, hogy a klasszikus elmélet a maga egészében a termelési költségek elvére volt felépítve és ez háttérbe szorított minden egyéb szempontot. Jó kiindulási pontot nyújthatott volna a jövedelemeloszlási elméletnek a termelékenységgel való kapcsolatba hozatalára *J. B. Say* azon megállapítása, hogy a termelési tényezők azért értékesek, mert *termelőkeny szolgálatok* (services productives) forrásai. Kivált az angol közgazdák nagy részére azonban mélyebb benyomást tett *Ricardonak* a termelési költségek elvére alapított magyarázata és így — egyes kevésbé befolyásos közgazdáktól, mint p. o. *Longfieldtől* eltekintve — a jövedelemeloszlás és a termelékenység közötti kapcsolat sokáig kevés figyelemben részesült.

Thünen elévülhetetlen érdeme a jövedelemeloszlási elmélet ezen hiányának pótlása. Látva a munkás és a munkaadó közötti ellentét növekedését, *Thünen* azon töprengett, hogy szükségszerű-e a munkabérnek oly színvonalon maradása, mely éppen csak a legszűkösebb megélhetést biztosítja a mun-

⁵ *Walker* ezzel *Ricardo* és *J. St. Mill* felfogását akarta helyesbíteni, mely szerint, ami a termék árából nem kerül munkabér gyanánt kifizetésre, nyereség! volna. *Walker* azt akarta kiemelni, hogy a tőkekaimatnak is megvan a különálló hányada; minthogy a vállalkozói nyereséget járadékszerű jövedelemnek fogta fel, a munkabér tűnt fel szemében maradékjövedelemnek. Legegyszerűbb alakjában „First Lessons in Political Economy. New York, 1893.” c. munkájában fejtette ki ezt Elméletére nézve v. ö. *N. Patten*: President Walker's Theory of Distribution. (Quart. Journ. of Ec. IV. köt. 1890: a 35[^]—49: old.)

⁶ The Residual Claimant Theory. (Quarterly Journ. of Ec. XVII. köt. a 261—279. old.)

kasnak. E kérdés feletti elmékedése arra az eredményre vezette, hogy a munkabér emelése csak addig lehetetlen, amíg a tőkeamat változatlan marad.⁶ Mihelyt kilátás nyílik a kamat süllyedésére, ezzel *Thünen* szerint lehetségessé válik a munkabér emelkedése, mert a tőke hányadának csökkenése lehetővé teszi a munkás hányadának növelését. További vizsgálata arra az eredményre vezette, hogy a tőke fokozott alkalmazása mellett a kamatláb süllyedése be is kell, hogy következzen, mert a tőkének egy adott földterületre való alkalmazása bizonyos határon túl csökkenő hozamot eredményez és ezzel a kamatlábnak is süllyednie kell.⁷ Ez megteremti *Thünen* szerint a lehetőségét a munkabér emelkedésére, mert a termelés határán, ahol nincsen földjáradék, csak a tőkés és a munkás osztoznak a termelés eredményén. A termelékenység tehát hatással van a tőkés és a munkás közötti osztozkodásra, mert ha a termelés előrehaladásával a tőkés hányada csökken, a munkásé emelkedhetik.

Ezzel a gondolatmenettel *Thünen* nemcsak a termelékenységnek a jövedelemeloszlásra való hatását világította meg, hanem egyúttal a jövedelemeloszlás termelékenységi elméletét abban az alakban fejtette ki, melyben az ma is része az elméletnek. *Thünen* szerint ugyanis nem egyszerűen a termelékenység, hanem a *határtermelékenység* irányítja a jövedelemeloszlást, mert a vállalkozó csak annyit lesz hajlandó a munka, illetőleg a tőke hasznalataért fizetni, amennyit az számára ér. Ez pedig a termelés határán alkalmazott munka, illetőleg tőkeegység termelékenységiétől, tehát a határtermelékenységtől függ. Ezzel már *Thünen* fejtegetéseiben előttünk áll a *határtermelékenységi elmélet*, sőt *Thünen* már azt a módszert is alkalmazta, melyet ma is használnak ennek az elméletnek az alátámasztására. *Thünen* ugyanis arra építi okoskodását, hogy egy adott földterületen akár újabb munkásoknak, akár újabb tőkeegységeknek alkalmazása bizonyos határtól kezdve csökkenő hozamot eredményez. Mint-hogy fokozatosan újabb egységek hatásának vizsgálata útján jutott *Thünen* erre az eredményre, *adagolási módszernek* (dosis method) nevezték újabban ezt a módszert.⁸

Thünen a valóságtól igen távoleső feltevések alapján dolgozta ki elméletét. Vizsgálatának tárgya egy elszigetelt, tehát olyan közgazdaság volt, mely más közgazdaságokkal

⁶ Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. E munka két részből áll; az I. rész 1826-ban, a II. rész 1850—1863. sorozatosan jeleni meg. (3. kiad. Jena 1930. V. ö. ebben a kiadásban a 465. old.)

⁷ U. o. 498. old.

⁸ E módszert már *Clark* értékelméleténél említettük.

nem folytat kereskedelmet és amelyben szabad föld áll rendelkezésre, úgy hogy a munkások választhatnak a között, Eogy maguk kívánnak-e egy új földterületet művelés alá venni, vagy pedig mint bérmunkások elszegődni. Nem csodálkozhatunk azon, hogy elvont fejtegetései kortársaira kevés hatást gyakoroltak. A határtermelékenységi elmélet csak jó pár évtized múlva kezdett kialakulni és pedig elsősorban az értékelmélet fejlődésének hatása alatt. Amidőn ugyanis a határhaszon elmélet azt tanította, hogy a termelési javak értéke a belőlük előállítható termékek értékéből származik, akkor a jövedelemeloszlás elmélete számára is döntő elvet állított fel, mert eszerint a termelési tényezőknek az értéke, mely pedig a jövedelemeloszlásra sem lehet közömbös, termelékenységükkel függ össze. Az osztrák iskola jövedelemeloszlási elméletét következetesen ezen az alapon építette ki. Úttörő volt ebben a tekintetben *Wieser*.⁹

Rövidesen az Egyesült Államokban is tért foglalt a határtermelékenységi elmélet *J. B. Clark* munkássága kapcsán, aki a Thünenéhez hasonló módszerrel látott hozzá a jövedelemeloszlás kérdésének megfejtéséhez. Az adagolási módszerrel *Clark* behatóan igyekezett indokolni azt, hogy amennyiben szabad verseny uralkodik a gazdasági életben, minden termelési tényezőnek meg kell kapnia azt a hányadot, amely az illető tényezőnek a termelésben való közreműködésének megfelel. *Clark* elméletét a *különleges termelékenység elméletének* (theory of specific productivity) nevezte, elismerve azt, hogy az lényegében azonos a határtermelékenységi elmélettel. Alap gondolata, valamint indokolása is majdnem teljesen egyezik az osztrák iskola felfogásával.¹⁰

A határtermelékenységi elmélet nemcsak annyiban tért el a klasszikus jövedelemeloszlási elmélettől, hogy a termelékenységnek a jövedelemeloszlásra való befolyását helyezte előtérbe, hanem még abban is különbözött tőle, hogy az ár-elmélet helyett közvetlenül az értékelméletre alapította a jövedelemeloszlási elméletet. Abból indult ki, hogy az egyes termelési tényezők jutalmazása közvetlenül azzal az eredménnyel függ össze, amelyet az illető termelési tényező a termelés határára elér. Eszerint tehát a jövedelemeloszlás közvetlenül a termelési tényezők közreműködésével függ össze és ezért *Clark* az elméletnek ezt a típusát *funkcionális jövedelemeloszlási elméletnek* nevezte, szemben a *személyi jö-*

⁹ Der natürliche Werth. Wien 1889.

¹⁰ „If terms he defined with care, final productivity and specific productivity meant the same thing.” (The Distribution of Wealth. 49. old.)

vedelemeloszlással, amelynek terén az egyes egyének sajátlagos körülményei is érvényesülnek, mert ugyanaz, aki mint munkás munkabért élvez, ha tőkéje is van, kamatban is részesülhet.¹¹ *Clark* okoskodását *Böhm-Barwerk* is teljes mértékben helyeselte.¹²

A határtermelékenységi elmélet új világitásban mutatta a jövedelemeloszlás folyamatát. Jelentősége azonban ennél is tovább terjed. Mindenekelőtt ugyanis kivezette az elméletet abból a sötét légkörből, amelybe különösen *Ricardo* járadék-elmélete folytán jutott azzal a gondolattal, hogy a föld csökkenő termelékenysége mind nehezebbé teszi a megélhetést és csak a járadékosokat gazdagítja. A határtermelékenységi elmélet szétfoslatta azt a ködöt, mely a jövedelemeloszlás folyamatának statikus szemléletéből következett és megglobogtatta a termelés dinamikus szempontját, rámutatva arra, hogy a termelékenység növekedése lehetővé teheti azt, hogy egyes osztályok helyzete javuljon anélkül, hogy másokénak ezáltal romlania kellene.¹³

A határtermelékenységi elmélet által a jövedelemeloszlás elméletnek nyitott új távlat gyors elterjedést biztosított ennek az elméletnek. A múlt század kilencvenes éveitől kezdve a határtermelékenységi elmélet lett az alapja nemcsak az osztrák és Amerikában a *Clark-féle* iskolának, hanem erősen tért foglalt Angliában és Olaszországban is. Angliában erre a talajt már *Jevons* előkészítette¹⁴ és *Mars-hall*, valamint *Philipp H. Wicksteed*¹⁵ ezen az alapon építették ki jövedelmeloszlási elméletüket. Svédországban

¹¹ The Distribution of Wealth. New York. 1902. a 7. old. — *Fetter* e fogalmakat így határolta körül: „Functional distribution is the attribution of value to agents or classes of producers, to land, machinery and labor considered impersonally as groups of productive agents. Personal distribution is the actual apportioning of income to living persons.” (The Principles of Economics. New York, 1904. a 402. old.)

¹² Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. XXIII. köt. (1914.) (a 269—270. old.) A funkcionális jövedelemeloszlási elmélet bírálatára vonatkozólag v. ö. *Charles Rist* érdekes cikkét: Économie optimiste et économie scientifique (Revue de métaphysique et de morale. XV. évf. 1907. az 569—619. old.)

¹³ Helyesen jegyezte meg Cannan: „Socialism will not be exercised by the marginal productivity theory. But the strength of socialist effort may be greatly affected by an investigation into the causes which regulate the division between labour and property. If, for example, it can be shown that labour's proportion is likely to grow in the future under existing institutions, many people will be satisfied to let things take their course, and will not care to accelerate the change, much less to try to carry it to its final and logical conclusion by any violent revolution.” (Quart. Journ. of Ec. XIX. köt. 364. old.)

¹⁴ V. ö. a Theory of Political Economy. 2. kiadásához írt előszavát.

¹⁵ The Co-ordination of the Laws of Distribution. London 1894.

Wicksett, Franciaországban *Aftalion* és a többi országokban is sokan helyezkedtek erre az álláspontra.

Annak a mindinkább növekvő elismerésnek ellenére, amelyben a határtermelékenységi elmélet részesült, ellenvetések is merültek fel vele szemben. Fel kellett ugyanis ismerni azt, hogy bár a jövedelemeloszlás egyik alapvető elvét hangsúlyozza, a határtermelékenységi elmélet oly feltevésekből indul ki, amelyeknek az élettől való egyezését nehéz bizonyítani. Maga az elméletnek egyik lelkes híve, *Wicksteed* is elismerte azt, hogy a határtermelékenység csak a való élettől eléggé távoleső körülmények között irányíthatja a jövedelemeloszlást.¹⁶ Ahhoz ugyanis, hogy a termelés eredményének elosztása a termelésben közreműködő tényezők között határtermelékenységük alapján történjék: nemcsak a közgazdaság statikus állapotából, és a teljes szabadversenyből, valamint a termelési tényezők oszthatóságából és teljes mozgékonyaságából kell kiindulnunk, hanem azt is fel kell tételeznünk, hogy minden tényezőnek növelése arányos növekedést hoz létre a termelés eredményében. Matematikai nyelven ez annyit jelent, hogy a termelékenységi függvény elsőfokú homogén lineáris függvény (Euler-féle tétel).

Tisztán látva azt, hogy mily bonyolult és messzemenő feltevéseknek kell teljesülniük ahhoz, hogy valóban a határtermelékenység elve érvényesüljön a jövedelemeloszlásban, a matematikai iskola hívei óvatosak voltak a határtermelékenységi elmélettel szemben. Lényegileg *Walras* egyetértett ugyan avval, hogy a határtermelékenységnek szerepe van a jövedelemeloszlásban, mégis tartózkodott attól, hogy saját jövedelemeloszlási elméletét erre építse.¹⁷ *Pareto* egyenesen kétségbe vonta a határtermelékenységi elméletnek azt a feltevését, hogy a termelékenység függvényét elsőfokú homogén lineáris függvénynek lehetne felfogni és arra hivatkozott, hogy ámbár egyes esetekben a termelés összes tényezőinek megduplázása hozzávetőlegesen megduplázhhatja a

¹⁶ *The Co-ordination of the Laws of Distribution*. London, 1894.

¹⁷ Miután megállapítja, hogy az ő jövedelemeloszlási elmélete alap gondolatában egyezik a határtermelékenységi elmélettel, *Walras* következőképpen indokolja, hogy miért nem ezen az alapon tárgyalja a kérdést: „... j'ai préféré ne pas introduire dans ma théorie générale de l'équilibre économique déjà suffisamment compliquée, de peur que celle-ci ne devint trop difficile à saisir dans son ensemble.” (Éléments, Paris-Lausanne, 1926. a 376. old.) Tehát *Walras*-t is a határtermelékenységi elmélet felvetéseinek bonyolult volta tartotta vissza attól, hogy ennek az elméletnek az alapjára helyezkedjék, bár kiindulási pontját, a határtermelékenységi gondolatot helyeselte.

terméket is, ezt mégsem szabad általános szabálynak tekinteni. Hivatkozott arra, hogy a termelési együttthatók különböző összetételükben különbözőképpen viselkedhetnek és ezért semmiféle általános feltevés nem lehet jogosult arra nézve, hogy ezek az együttthatók miképpen változnak a termelés eredményével. Minthogy mindezek figyelembevétele rendkívül bonyolulttá tenné az elmélet alkalmazását, *Parefo* úgy gondolta, hogy egyszerűbb a nehézségek kikerülésével megmagyarázni a jövedelemeloszlás folyamatát.¹⁸ Ugyanezen a nézeten volt *Henry Schultz*¹⁹ is és *Edgeroorth-nak*²⁰ valamint *Paretonak*. érveit *Wichsteed* oly súlyosnak találta, hogy visszavonta az előbbi munkájában felállított magyarázatot.²¹ Hasonlóképpen módosította előbbi álláspontját *Enrico Barone* is, akit az ellenérvek szintén meggyőztek.

Azokat a kételyeket, melyek a határtermelékenységi elmélettel szemben felmerültek, többen nem osztják, vagy legalább is azokkal nem vélik indokolhatónak *Wichsteed* érvelésének teljes elejtését. Így p. o. *J. B. Hicks*, bár *Wichsteednek* az első munkájában a határtermelékenységre vonatkozólag adott megoldásával szemben bíráló álláspontot foglal el, még sem osztja feltétlenül *Paretonak* kétkedő álláspontját. *Walras* és *Wicksell* fejtegetéseire utalva, *Hicks* az állandó termelékenység esetére vonatkozólag elismeri a határtermelékenységi elv érvényességét és kételyeket csak a növekvő termelékenységre vonatkozólag támaszt.²² Még tovább megy *P. H. Douglas*, aki elutasítva *Pareto* ellenvetéseit, azt igyekszik bizonyítani, hogy a határtermelékenység elve nem kerül oly mértékben ellentétbe az élet tényeivel, hogy nem volna alkalmas a jövedelemeloszlás folyamatának megmagyarázására. *Douglas* ugyanis csatlakozva ahhoz a felfogáshoz, mely szerint a változó termelékenység össze nem egyeztethető a szabad versennyel, az állandó termelékenység törvényében látja, legalább is a szabad verseny esetére, a valóságnak megfelelő állapotot, melyben pedig a termelékenységi függvényt az *Euler*-féle tétel értelmében tételez-

¹⁸ A határtermelékenységre vonatkozó fejtegetéseit *Pareto* a következő szavakkal fejezi be: „On ne saurait donc faire usage de la production marginal sans tenir compte de ces corrections: et quand on en tient compte, on arrive aux mêmes résultats que nous obtenos plus clairement et plus simplement par la considération des coefficients de production.” (Cours d'économie politique II. köt. Lausanne-Páris, 1897. a 86. old.)

¹⁹ Marginal Productivity and the General Pricing Process. (Journal of Political Economy. XXVII. köt. (1929.) 527. old.)

²⁰ Papers. I. köt. 31. old.

²¹ V. ö. Common Sense of Political Economy. London 1910. a 373. old. levő jegyzet.

hetjük fel, sőt *Douglas* empirikus vizsgálattal igyekszik a határtermelékenységi elmélet helytálló voltát bizonyítani. Az Egyesült Államoknak 1899—1922. időszakra vonatkozó adataiból megkísérli ugyanis a termelési függvényt számszerűleg is meghatározni.²³

A jövedelemeloszlási elméletnek a határtermelékenységi elvre alapításával szemben nemcsak a matematikai irányhoz tartozó közgazdák voltak bizonyos aggályaik.²⁴ Nem maradhatott ugyanis észrevétlen az, hogy a határtermelékenységi elmélet *közvetlenül az értékelmülethez csatolva* kívánja megmagyarázni a jövedelemeloszlást és ezzel elhanyagolja azt, hogy az egyes jövedelmi ágak kialakulása nem tisztán a vállalkozó értékelésétől függ, hanem piaci folyamatnak az eredménye.

Midőn a funkcionális jövedelemeloszlási elmélet egyoldalúan az értékelési folyamatot hangsúlyozta a jövedelemeloszlásban, ezzel mintegy feledésbe ment a folyamatnak az az oldala, amelyet már *Smith* és *Ricardo* is hangsúlyoztak, t. i. az, hogy úgy a munkabér, mint a tőkeamat a vonatkozó kereslet és kínálat egymásra hatása alapján jön létre. Különösen élesen dolgozta ki ezt *J. B. Say*, midőn a vállalkozó szerepét azzal jellemezte, hogy a tőkepiacon tőkét és a munkapiacon munkát vásárol a termelés megszerzése céljából. Ilymódon *Say a termelékeny szolgálatokról* (*services productives*) szóló tanában a termelékenységnek a jövedelemeloszlásra gyakorolt befolyását találóan kapcsolta össze a jövedelemeloszlás piaci vonatkozásával, kidomborítva azt, hogy minden termelékeny szolgálatnak meg van a maga ára, amely az illető szolgálat piacán keletkezik.²⁵ Ilymódon

²² *Theory of Wages*. London 1935. Függelék. 236. old.

²³ A feladatot *Douglas Ch. V. Cobb* közreműködésével igyekezett megoldani és ketten közösen dolgozták ki azt a képletet, amelyet *Douglas* a *Cobb-féle* képletnek nevezett és amelynek alakja a következő: $P' = 1.01 L^{1/4} C^{3/4}$, vagy általános fogalmazásban $P' = (L, C) = bL^k C^l$, mely képletben P' a terméket, L a termeléshez szükséges munkát, C a szükséges tőkét jelzi, míg b és k állandókat jelentenek, amelyeket az alapul vett adatokból kell kiszámítani. (V. ö. *Cobb-Douglas: A Theory of Production*, *American Economic Review*. XVIII. köz. 1. sz. 1928. márc. Supplement. 139—172. old.)

²⁴ Így p. o. *KleinwäcMer*, ki nem tartozott a matematikai irányhoz, Paretoéhoz hasonló ellenvetést tett a beszámítási elmélettel szemben, mely ennél fogva a határtermelékenységi elméletre is áll. (Jahrbücher f. Nationalök u. Stat. III. F. 59. köt. a 133. old.)

²⁵ „Remarque — „*irja Say* —” la parfaite analogie qui existe entre les fermages, les salaires, les bénéfices du fermier, les intérêts touchés par le capitaliste. Toutes ces valeurs sont e prix d'un service productif dont un entrepreneur s'est servi pour créer un produit. (Cours complet d'économie politique. II. köt. Paris 1840. 5. old.)

Say volt az, aki már előkészítette a jövedelemeloszlás folyamatának azt a magyarázatát, amely a termelékenység befolyásának teljes méltányolása mellett nem hanyagolja el annak piaci vonatkozását sem. *Walrasnak* minden nehézség nélkül sikerült is a termelékeny szolgálatok tanának segítségülvételével a jövedelemeloszlási elméletet egyensúlyi elméletébe beolvasztani. Ennek egyszerű módja az volt, hogy *Sayhez* hasonlóan a termelési javak piacának fogalmát illesztette be elméletébe, annak szem előtt tartásával, hogy a termelési költségek elve e piacot összhangba hozza a fogyasztási javak piacával. Miként említettük, *Walras* maga is híve volt a határtermelékenységi gondolatnak, de már csak elméletének egyöntetűsége szempontjából is helyesebbnek tartotta a jövedelemeloszlásnak piaci folyamatként való megmagyarázását. A piaci tényezők behatóbb elemzésével azután *Böhm-Bawerk* építette ki a termelési javak piacának elméletét, amely a jövedelmek keletkezésének a színhelye. A határtermelékenységi elméletnek erre a szélesebb alapra helyezésében jelentékeny haladást kell látnunk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munkamegosztásos társadalomban a jövedelmek túlnyomó része cserefolyamatok eredményeként jön létre. A jövedelmek nagysága tehát nem egyszerűen a társas termelés folyamatában végzett teljesítmények, vagyis a teljesítmény termelékenységének a fokától függ, hanem attól is, hogy milyen mértékben van a szóbanforgó szolgálat, vagy termelési tényező iránt kereslet és hogy milyen kínálat áll ezzel szemben. Miig a határtermelékenységi elméletnél ez legfeljebb közvetve, t. i. azáltal játszott szerepet, hogy a termelés határát meghatározza, addig a jövedelemeloszlás piaci magyarázatánál közvetlenül érvényre jut a kereslet és kínálat viszonya, még pedig anélkül, hogy a határtermelékenységi gondolatot legkevésbé is háttérbe szorítaná. Teljesen érvényben marad ugyanis a határtermelékenységnek a jövedelemre való befolyása, mert nyilvánvaló, hogy a vállalkozó eszerint értékeli az egyes termelési tényezők szolgálatait. Viszont érvényre jut a piaci magyarázatban az is, hogy a határtermelékenység közvetlenül csak a vállalkozó értékelését befolyásolja és e befolyáson kívül még egyéb tényezők is hatással vannak a jövedelmek magasságára. A jövedelemeloszlás piaci elmélete a folyamatot az élet közelségébe hozza és számol azokkal a tényezőkkel is, amelyek nem tisztán az értékeléssel kapcsolatosak. Hogy a jövedelemeloszlás piaci elmélete és a határtermelékenység elmélete mily közeli kapcsolatba hozhatók egymással, legjobban a határtermelékenységi elmélet leg-

újabb kimagasló képviselőjének, *P. H. Douglasnak* a munkája mutatja. Mint a határtermelékenységi elmélet híve szükségét érzi annak, hogy megjelölje azokat a feltételeket, amelyek között a határtermelékenység elve a jövedelemeloszlásban érvényesül. Szerinte azok a feltevések, amelyekből *Clark* határtermelékenységi elmélete kiindult, nem mondhatók sem teljesen a valóságnak megfelelőeknek, sem pedig feltétlenül helyteleneknek.²⁶ Magyarozatából kitűnik, hogy a határtermelékenységen kívül más, elsősorban piaci tényezőknek a befolyását teljesen méltányolja. Az a különbség tehát, mely a határtermelékenység *Douglas* által képviselt elmélete és a jövedelem eloszlás piaci természetét hangsúlyozó elméletek között fennáll, valóban csak árnyalati eltérésekben mutatkozik.

A német irodalomban a határtermelékenység elméletének hívei kezdettől fogva nem képviselték ezt az elvet oly egyoldalúan, mint ahogyan ezt *Clark* és követői tették. Itt már *Hermann*, *Rau* és *Mangoldt* előkészítették a talajt arra, hogy a jövedelemeloszlást piaci oldaláról tekintsék²⁷ és, ha eltekintünk *Wieser* egyik régebbi munkájában mutatkozó némi egyoldalúságtól, a határhaszoniskola hívei is a jövedelemeloszlás piaci elméletét vallották. Nem szólva *Böhm-Bawerk*ről és *Philippovich*ről, áll ez magára *Wieser*re is.²⁸ Hasonló *Zmiedineck-Südenhorst* állásponja is. A határhaszonelmélettől távol álló közgazdák, mint p. o. *Cassel* és *Amonn* szintén a piaci folyamatot állítják előtérbe a jövedelemeloszlásban.

A határtermelékenység gondolatától nem befolyásolva fejlődött a szocialisták jövedelemelosztási elmélete. A munkaértékelméletre támaszkodva, ez az elmélet visszatért arra

²⁶ E. i. m. 93. old.

²⁷ így p. o. *Mangoldt* következőképpen vezeti be jövedelemelosztási elméletét: „An einer Produktion sich betheiligen, heißt zum Zwecke derselben ein persönliches Opfer bringen; für diese Betheiligung ein Einkommen beanspruchen, heißt eine Entschädigung für dieses Opfer verlangen. Das Empfangen einer solchen Entschädigung ist nichts Anderes als ein Tausch des Geopferten gegen die Entschädigung, die letztere selbst bildet den Preis des Opfers.” (Grundriss der Volkswirtschaftslehre. 2. (posthum) kiad. Stuttgart. (1871.) a 128—129. old.)

²⁸ „Die Einkommenslehre ist einerseits die Fortsetzung der Zurechnungslehre, wenn diese auf die geldwirtschaftlichen Verhältnisse der Ertragsbildung eingestellt wird, und ist andererseits die Fortsetzung der Preislehre, wenn diese auf die besonderen Marktfiguren eingestellt wird, die unter der gegebenen Gestaltung des Erwerbsprozesses und unter den bestehenden Verhältnissen der Schichtung für die großen Ertragsfaktoren gegeben sind.” (Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. Grundriß der Sozialökonomik. I. Abt. Tübingen, 1914 a 359. old.)

a felfogásra, hogy egy osztály az, amely a többieket eltartja; ez az osztály pedig a munkásosztály, amely egyedül áldozza azt a termelés folyamatában, ami az értéknek forrása, t. i. munkáját. Amidőn a tőkések tovább dolgoztatják a munkást, mint ameddig saját és családja életének fenntartásához dolgoznia kellene, akkor az értéknek azt a részét, amelyet a munkás megélhetési szükségletén felül termel, elveszik tőle, vagyis kizsákmányolják őt. Ez a *kizsákmányolási elmélet*, amelynek piaci vonatkozása is van annyiban, amennyiben a munkapiac természetéből magyarázza azt, hogy a vállalkozó nem kénytelen a munkásnak mindent kifizetni, amit az termelt, hanem az általa termelt érték csekély hányadával fizetheti ki őt.

A szocializmuson kívülálló közgazdák a kizsákmányolási elméletet élesen visszautasították és hosszú időn keresztül tagadták azt, hogy hatalmi viszonyok befolyásolhatnák a munkabérek magasságát. A gyakorlati élet tényeinek elemzéséhez közeledő irányzatok azonban lassankint elkezdték megérteni azt, hogy nem kell szocialistának lenni ahhoz, hogy a hatalmi tényezőknek a jövedelemeloszlásra gyakorolt szerepét elismerjük. Az elmélet képviselői közül különösen *Böhm-Bawerk* hajlott a hatalmi viszonyoknak a munkapiacra gyakorolt befolyásának elismerése felé. A munkapiacról festett képe a kereslet és kínálat keretein belül kellő helyet talált a hatalmi befolyások méltányolása számára is. Míg *Böhm-Bawerk* főképpen arra mutatott rá, hogy a vállalkozónak piaci előnye van a munkájuk értékesítésére sürgősen rászoruló munkások fölött, addig *Pigou* azt hangsúlyozta, hogy a bérhatárok tág volta a hatalmi tényezők érvényesülésének nyit kaput.

Ezáltal az a mély szakadék, amely az ú. n. polgári közgazdák és a szocialisták elmélete között a jövedelemeloszlás elméleti vonatkozásában évtizedekig áthidalhatatlannak látszott, némileg veszített jelentőségéből. Szocialista részről *Tugan-Baranovsky* készségesen ismerte el a határpárok törvényének befolyását a munkapiacra, csupán azt hangsúlyozva, hogy határrétegek kollektív alkuvásáról van szó,²⁹ míg a polgári közgazdák közül mind többen belátták, hogy a jövedelemeloszlás mint piaci folyamat nem zárja ki bizonyos helyzeti előnyök befolyását arra a hányadra, melyet az egyes tényezők maguknak biztosítani tudnak. A munkásokra nézve ezt egyébként a szakszervezetek működése mindjobban nyilvánvalóvá tette.

²⁹ Soziale Theorie der Verteilung. 1913.

Az árelmélet fejlődése jelentékenyen előmozdította azt az eredményt, amelyet az elmélet a hatalmi tényezők befolyásának elismerésével tett. Az árelmélet ugyanis sokat veszített merevségéből, mihelyt elejtették a költségelv feltétlen uralmának tételét az áralakulás magyarázatában és a szubjektív árelmélettel az a megismerés lépett előtérbe, hogy a piacon árhatárok alakulnak ki, melyeken belül az alkuvási ügyességnek és egyéb tényezőknek tér nyílik érvényesülésükre. Érthető ezek után, hogy különösen azok a közgazdák tudták a hatalmi tényezők befolyását a jövedelemeloszlási elméletbe akadálytalanul beilleszteni, akik a szubjektív árelmélettel rokonszenveztek. Egyike azoknak, akik egyenesen kidomborítják hatalmi befolyásoknak a jövedelemeloszlásban való szerepét *J. A. Hobson* volt, aki szerint a költségek fölötti többleten való osztozkodásnál egyszerűen a felek hatalmi Helyzete a döntő.³⁰

A jövedelemeloszlási elmélet mindenesetre jelentékeny lépéssel közeledett a valósághoz akkor, amidőn a piacot a maga valóságos természetének megfelelően kezdte vizsgálni, elismerve azt, hogy a közgazdaság szerkezetének és intézményeinek is szerep jut a jövedelemeloszlásban. Már *J. St. Mill* is figyelmeztetett erre,³¹ de sokáig tartott, amíg e figyelmeztetés gyümölcsét meghozta. E téren a tiszta ökonómia sokáig elmaradt a történelmi iskola mögött, amely, mint azt *Wagner Adolf Marshall* munkájával szemben is hangsúlyozta, a gazdasági folyamatnak a jogi intézményekkel való kapcsolatát is figyelembe vette.³²

II. A munkabér.

1. A megélhetési színvonal elmélete. Bár a jövedelemeloszlási elméletet a maga egységességében csak a fiziokraták építették ki, a jövedelemeloszlás egyes kérdései már régebben is erősen foglalkoztatták a közgazdákat. Áll ez nem utolsó sorban a munkabérre, amely már a merkantilisták okoskodásában is jelentős szerepet játszott. Őket a bér kérdése elsősorban a kereskedelmi mérleg alakulásával kapcsolatban érdekelte, mert azzal tisztá-

³⁰ *The Industrial System*. 2. kiad. a 80. old.

³¹ *A nemzetgazdaságtan alapelvei*. II. könyv. 3. old.

³² V. ö. *Marshall's Principles of Economics*. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. 1891. a 333. old.)

ban voltak, hogy a kifizetett munkabérek döntően befolyásolják a termékeknek az árát és így befolyással vannak a nemzetközi versenyviszonyokra is. Ebben az összefüggésben figyelmük elsősorban arra irányult, hogy a munkabérek magassága és az élelmiszerek ára között szoros összefüggés van. Már *Mun* abból indult ki, hogy a munkának az ára szoros viszonyban van a munkások megélhetési költségével.

Ez lett azután az általános kiindulási pontja a merkantilisták felfogásának a munkabérré vonatkozólag. Nagy részük arra az álláspontra is helyezkedett, hogy a külföldi versenyre való tekintettel általában a munkabérek alacsony színvonala kívánatos. Egyesek annyira mentek, hogy a bérek magasabb színvonalában oly tényezőt láttak, amely a munkást restségre csábítja. Miként *E. S. Furniss* kimutatta, az utóbbi nézet azonban a merkantilistáknál sem volt egészen általános és egyes későbbi nem merkantilista írók, mint *Dudley North*, *George Berkeley* és *David Hume* már nem osztották ezt a szükkeblű álláspontot és többé-kevésbé megértették azt is, hogy a munkabérek magasabb színvonala a jólétet növeli és ezzel az iparosodásnak is jó szolgálatot tesz.³³ Mégis a merkantilistáknál nagy általánosságban a külkereskedelem szempontja volt döntő e kérdés megítélésénél, fenntartva azt a nézetet, hogy magas munkabére kedvezőtlenül befolyásolják a kivitel.

Az az összefüggés, amelyet a merkantilisták a munkabér és a megélhetési költségek között megállapítottak, szervesen volt beleilleszhető a fiziokraták elméletébe. Hiszen a jövedelemeloszlás lényegét abban látták, hogy a mezőgazdaság által termelt felesleg olymódon oszlik meg a többi osztályok között, hogy ezek termelési költségeit fizetik meg az árban. A munkás költségei a megélhetési költségek és így természetesen adódott az, hogy a munkabérnek a munkás megélhetési költségeivel kell egyenlőnek lenni. *Turgot* kifejezetten meg is mondta azt, hogy a munkásoknak munkalkalmakért való versengése folytán „a munkás bére arra szorítkozik, ami neki élete fenntartásához szükséges”.³⁴

A megélhetési költségek elmélete erős alátámasztást talált a klasszikus értékelméletben és a *Malthus-féle* népesezési törvényben. Már *Torr ens* igyekezett igazolni azt, hogy a munkabér nem emelkedhetik a munkás létfenntartási költségeinél magasabbra, *Ricardo* pedig széles alapon fej-

³³ *E. S. Furniss*: The Position of the Laborer in a System of Nationalism. Boston & New York 1920. a 177—193. old.

³⁴ Quesnay és Turgot munkáiból. Ford. Fenyvessy Adolf. 2. kiad. Budapest. 1899. az 57. old.

tette ki ezt a tételt és tette azt jövedelemeloszlási elméletének tengelyévé. *Ricardo* szerint ugyanis a munkabér az a jövedelmi ág, amelynek szorosan meghatározott mértéke van. A munkabér ugyanis nem lehet állandóan alacsonyabb, mint a munkásnak a megélhetési költségei, mert ha a bér nem elegendő arra, hogy a munkás önmagát és családját eltartsa, akkor a munkásosztály nyomora pusztításokat visz véghez a lakosságban és a megcsappant munkakínálat ismét a létfenntartási költségek színvonalára emeli a bért. De a munkabér állandóan nem is lehet magasabb *Ricardo* szerint a megélhetési költségeknél, mert ha ezek fölé emelkedik, akkor a népesedésnek *Malthus* által kifejtett törvénye alapján a népszaporodás hatása csakhamar érezhető lesz, ami a munkakínálatot növeli és ezzel ismét leszorítja a bért arra a színvonalra, amely éppen a megélhetési költségeknek felel meg.

Első pillanatra azt hihetnők, hogy *Ricardo* bérelmélete ellentmondásba keveredik árelméletével, amennyiben az árakat elsősorban a munkaköltségekből magyarázza, a munkabérenél pedig a munkás létfenntartási cikkeinek az árára hivatkozik. A valóságban azonban semmi ellentmondás nincs *Ricardo* érvelésében, sőt azt teljesen következetes. Amidőn ugyanis *Ricardo* azoknak a cikkeknek az árára utal, amelyek a munkás életfenntartásához szükségesek, a munkaelmélet értelmében arra az erőfeszítésre gondol, amelyet a munkásnak a termelés határán végezni kell, hogy az élelmet előállítsa. Az tehát, amire *Ricardo* bérelmélete végeredményben támaszkodik, a valóságban nem az élelmiszerek ára, hanem az az erőfeszítés, amelyet a termelés határán az élelmiszerek előállítása megkíván. Bérelmélete tehát végeredményben azt mondja, hogy a munkabérnek a magasságát az a munkamennyiség határozza meg, amely a gabona árára vonatkozólag irányadó.

Úgy a fiziokraták, mint pedig *Ricardo* bérelmélete-»a dolgok alakulásának hosszú távlatát tartotta szem előtt. A természetes ár gondolata nyilatkozott meg benne, melynek egyik alkatrésze a *természetes* bér. Az utóbbi nem jelenti azt, hogy a bérnek mindig pontosan a megélhetési költségek szerint kell alakulnia, vagyis helyesebben azzal egyeznie. Amint az áruknak is van piaci ára, mely a kínálat és kereslet viszonyai szerint ingadozhatik és eltérhet a természetes ártól, úgy időnként megtörténhetik ez a munkabérenél is. Annak a megélhetési költségek szerint való alakulása csak azt jelenti, hogy piaci egyensúly esetében a megélhetési költségek szabják meg a munkabérnek a magasságát. Ha a piaci

helyzet folytán a munkabér eltérően alakul, akkor főképpen a népesség alakulásával ez olyan erőt vált ki, amelyek előbb-utóbb a fizetett munkabéreket a természetes munkabérral összeegyeztetik.

A megélhetési költségek elméletében, *Ricardo* fogalmazásában két fontos összefüggés domborodott ki. Az egyik az, hogy az *elsőrendű életszükségleti cikkek ára és a munkabérek között szoros kapcsolat áll fenn*. Ezzel ez az elmélet a munkabér alakulásának egyik alaptételét ismerte fel. A másik megismerés, amely hozzá fűződik, az volt, hogy különbséget kell tenni a pénzben fizetett munkabér és a valóságban élvezett ún. *reálbér* között. Ezzel az a tény nyert hangsúlyozást, hogy a pénzbér még nem világítja meg azt, hogy a munkás hogyan él, mert ebbe az árak színvonala is beleszól annak meghatározásával, hogy béréért a munkás a javaknak kisebb, vagy nagyobb mennyiségét tudja-e megvásárolni. *Ricardonak* a megélhetési színvonalra vonatkozó elmélete magától értetődően a valóságos bért tartja szem előtt, mert hiszen, ha abból indulunk ki, hogy a bérek színvonalát a munkás megélhetési lehetőségei határozzák meg, akkor következetesen csakis arra lehet gondolni, hogy javakban mit vásárolhat a munkás béréért.

A megélhetési elméletet elsősorban a szocialisták karolták fel. *Ricardo* tételét úgy magyarázták, hogy a bér csupán a legszükségesebb életlehetőségeket biztosítja a munkások számára és az ezen színvonal fölé nem emelkedhetek addig, amíg a szocializmus meg nem valósul. Mint a kapitalisztikus berendezkedés kérelmelhetlen törvényét értelmezte *Lassalle* a megélhetési költség elméletét és a *vasbértörvényről* szolt. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a munkabért a kapitalista gazdasági rendben semmiféle eszközzel nem lehet azon színvonal fölé emelni, amely többet nyújt a munkásnak, mint a társadalom fejlettségi fokának megfelelő legszűkösebb megélhetési lehetőséget, tehát a létminimumot.³⁵ Midőn az 1875. évi gótai kongresszuson Összefoglalták a munkásosztály követeléseit, a szociáldemokrata párt a vasbértörvény elleni küzdelmet programjába iktatta, értve ez alatt, a kapitalizmus elleni küzdelmet.

Ugyanezt a gondolatot fejezte ki *Rodbertus* is. *Lassalle*-hoz hasonlóan ő is elismerte azt, hogy a munkások élet-

³⁵ „Dies also, daß Arbeiter und Arbeitslohn immer herumtanzen um den Äußersten Rand dessen, was nach dem Bedürfnis jeder Zeit zu dem notwendigen Lebensunterhalt gehört, bald etwas *über*, bald etwas *unter* diesen Rande stehend — dies ändert sich nie!” (Ferdinand Lassalle's Gesamtwerke I. köt. Leipzig a 18. old.)

színvonala az idők folyamán emelkedhetik. Szerinte azonban a kapitalisztikus gazdasági rendszerben ez sohasem történhetik olyan mértékben, mint amely a munka termelékenysége növekedésének megfelel. A munkabér szükségképpen elmarad emelkedésében a termelékenység növekedése mögött, tehát a termelés eredményének mindig kisebb hányadát képviseli. Ezt nevezte *Rodbertus* a *csökkenő bérhányad törvényének*.TM

Abban természetesen *Marx* is egyetértett a többi szocialistákkal, hogy a kapitalista rendszerben a munkabér a létminimum körül mozog. A vasbértörvényt azonban nem tudta magáévá tenni márcsak azért sem, mert elvetette a Malthus-féle népesedési törvényt, mely szerint semmilyen társadalmi rendszerben, tehát szocializmus mellett sem volna kilátása a munkásnak helyzete javulására. De *Marx*nak nem is volt szüksége e törvényre, mert a tőkére vonatkozó megállapításából is képes volt levezetni azt, hogy a tőke uralma alatt a bér nem emelkedhet számbavehetően. Csak arra kellett utalnia, hogy az állótőke a kapitalista termelési rendszerben gyorsabban növekszik, mint az üzemi tőke és ezért a kapitalizmus előrehaladásával az ipar nem tudja munkával ellátni a növekvő népességet. *Marx* szerint tehát nem magában véve a népesség növekedése okozza azt, hogy a munkabér csakis a megélhetés legalacsonyabb színvonalát biztosítja a munkás számára, hanem ennek oka az, hogy a tőkének állótőke alakjában a termelésben való térfoglalása csökkenti a munkaalkalmakat, vagy helyesebben nem növeli azokat a munkások számának gyarapodásával arányosan. Ennek szerinte nem lehet más következménye, mint a munkanélküliségnek a növekedése, mely az ipari *tartalék seregeben* (industrielle Reservearmee) jut kifejezésre.³⁷ Ennek a

³⁶ Ezt a tételét *Rodbertus* már az 1839-ben „Die Forderungen der arbeitenden Klassen” címen írt cikkében felállította és az 1851-ben megjelent munkájában (Soziale Briefe an v. Kirchmann. Berlin 1851.) bővebben kifejtette. 4- szóban forgó munka 2. kiadásában írja: „wenn der Verkehr in Bezug auf die Vertheilung des Nationalprodukts sich selbst überlassen bleibt, gewisse mit der Entwicklung der Gesellschaft verbundene Verhältnisse bewirken, daß bei steigender Produktivität der gesellschaftlichen Arbeit der Lohn der arbeitenden Klassen ein immer kleinerer Theil des Nationalprodukts wird.” (Zur Beleuchtung der sozialen Fragen. Berlin 1875. a 24. old.).

³⁷ „Da die Nachfrage nach Arbeit nicht durch den Umfang des Gesamtkapitals, sondern durch den seines variablen Bestandteile bestimmt ist, fällt sie also progressiv mit dem Wachstum des Gesamtkapitals”. (Das Kapital. I. köt. 7. kiad. Hamburg 1914. a 594 old.) Ezzel *Marx* azt akarta bizonyítani, hogy a munkabér alacsony voltának nem a Malthus-féle törvény, hanem a kapitalisztikus termelés az oka.

tartalékseregnek a nagysága az ipar helyzetének ingadozásaival változik és léte fontos érdeke a vállalkozói rétegnek, mert a munkát keresők, de elhelyezkedést nem találók széles rétege teszi a kapitalistáknak lehetővé azt, hogy az érték-többletet maguk számára biztosítsák. *Marx* tehát bérelméletét a többletérték és a tőke szerves összetételének változására alapította. A német szocialisták helyeselték ezt a magyarázatot, melyet azonban később *Eduard Bernstein* behatóiban bírált, rámutatva arra, hogy a való élettel kevésbé egyező általánosítás az összes munkásoknak egységes tartalékseregként való minősítése. Az ipari tartaléksereg létezését azért *Bernstein* sem tagadta, aminthogy *Franz Oppenheimer* is elfogadta azt bérelmélete kiindulási pontjául és csak értelmezésében tért el *Marx*tól. Létének okát ugyanis nem a tőke szerves összetételének változásában, hanem a nagybirtokban látta, amely nem tud a növekvő népességnek foglalkozást adni, mely utóbbi azután az iparban való elhelyezkedés keresésére van utalva.

Közelebről tekintve *Ricardo* bérelmélete éppenséggel nem volt olyan merev, mint ahogy ez első pillanatra látszik. *Ricardo* ugyanis elismerte, hogy a munkabér „a lakosság szokásaitól és erkölceitől függ”. Utalt is arra, hogy egy angol munkás „bérét természetes magasságánál kisebbnek és egy család eltartásához kevésnek tartaná, ha nem tudna rajta más élelmet venni, csak burgonyát és más lakást tartani, mint egy vályog kunyhót”.³⁸ Bár *Ricardo* is nagyjában a létminimumra gondolt, de ezt távolról sem tette olyan merevséggel, mint ahogy ezt a szocialisták vashérvénye kifejezi. „Az emberiség barátai” — mondja *Ricardo* — „csak azt kívánhatják, hogy az összes országokban a munkásosztályoknak érzékük legyen a jólét és kényelem iránt és hogy minden törvényes eszközzel ösztönözzék őket ezek megszerzésére.”³⁹

Ricardo utóbbi megjegyzése a megélhetési költségelmélet optimisztikusabb magyarázatának útját egyengette. A szociálpolitikusok felkarolták azt a gondolatot, hogy a munkások igényeik fokozatos növelésével befolyást gyakorolhatnak a munkabérek színvonalára. Szerintük csak komolyan kell venni *Ricardo* szavait és mindent el kell követni a munkásosztály színvonalának emelésére, mert a munkások

— Az ipari tartalékseregge vonatkozólag v. ö. *K. Heimbürger*: Die Theorie der industriellen Reservearmee. Halberstadt, 1928., továbbá *E. Gothein*: Die Reservearmee des Kapitals. Heidelberg, 1913.

³⁸ E. i. m. 64. old.

³⁹ E. i. m. 66. old.

igényeinek növekedésével életszínvonaluk emelhető és az egyszer elért életszínvonalhoz a munkások erősen ragaszkodnak. A szociálpolitikusok tehát, szemben a szocialistákkal, akik szerint a tőke irányításával lefolyó termelés keretei között a munkásoknak nem lehet kilátásuk helyzetük alapos javítására, ezt kétségbevonták és azt hangsúlyozták, hogy a munkások életigényeinek növelésével és kulturális színvonaluk emelésével kezükbe adható az az eszköz, mellyel bérüket javíthatják és magasabb életszínvonalat biztosíthatnak maguknak. Kivált a történeti iskola hívei vonzódtak a bérelmélet ezen válfaja felé, hangsúlyozva azt, hogy a kereslet és kínálat nem egyedüli és feltétlen szabályozói a béreknek, hanem azokra a társadalom általános szervezetének és felfogásának is lényeges befolyása van. Ezt fejtette ki *Schmoller*⁴¹ és Franciaországban *Chr. Cornélissennek*⁴¹ is voltak érintkezési pontjai evvel a felfogással.

A „standard of living” elmélet, ahogy Angliában nevezték, mindenesetre haladást jelentett, midőn szembeszállt a megélhetési költségek azon merev felfogásával, melyet a szocialisták képviseltek. A szociálpolitikai bérelmélet joggal utalt arra, hogy a piac alaptényezői mellett egyéb társadalmi tényezők is befolyásolják a munkabérek magasságát. Jogosan hivatkozott arra, hogy a munkások életszínvonala rugalmas tényező és nem esik okvetlenül egybe a fizikai létminimummal. Az elmélet hívei maguk is érezték azonban azt, hogy a munkásnak az egyszer megszokott életszínvonalhoz való merev ragaszkodására való hivatkozáson kívül gazdasági érvekkel is alátámasztásra szorul tételük, mert pusztán az igények növekedése nem jelenti azok kielégítésének lehetőségét és még kevésbé azok feltétlen figyelembe vételét. Ezért igyekeztek gazdasági szempontokat is segítségül venni magyarázatukban. Így szívesen mutattak rá arra, hogy a munkások kulturális színvonalának emelése a munka termelékenységét növeli⁴² és hogy a magasabb életigényű

⁴⁰ Erre vonatkozó felfogását *Schmoller* már a hatvanas évek elején fejtette ki egy cikksorozatban (*Die Arbeiterfrage*. Preussische Jahrbücher 14. köt. a 393—424., továbbá 523—547. és 15. köt. 32—63. old.) és ugyanezt az álláspontot találjuk kézikönyvében is. (*Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. II. köt. Leipzig 1904. v. ö. különösen a 314—317. old.)

⁴¹ *Théorie du salaire et du travail*. Paris, 1908. (Német fordításban is megjelent: *Der Lohn*. Halberstadt. F. G. Salomon. 1927.)

⁴² Nyomatékosan mutatott rá erre *Henry Farocett*, ki az általános tankötelezettségnek volt ezen az alapon lelkes híve. (V. ö. *Manual of Political Economy*. 5. kiad. London. 1876. különösen a 233. old., hol összefoglalja idevágó érveit.)

munkások körében a születési szám kisebb, mint az egész alacsony színvonalon élő munkásosztályban. Az utóbbi érvükkel már egyenesen a megélhetési elmélet alapját, a Malthus-féle népesedési törvényt vonták kétségbe. Így azután a szociálpolitikai bérelmélet mindinkább tulajdonképpeni alap gondolatán kívül fekvő érvekben keresett támaszt, viszont más bérelméletek hívei is szívesen éltek alap gondolatával. A szakszervezetek hívei p. o. szívesen hivatkoztak arra, hogy a munkások életigényeinek növekedése szerepet játszik a bérek alakulásában, de nem automatikusan, hanem csak akkor, ha a szakszervezetek segítenek a bérek feljavitásában.⁴³

A munkabér megélhetési színvonal elmélete *Ricardo* fogalmazásában lényegében arra támaszkodott, hogy a népszaporodás túlkínálatot idéz elő a munkapiacra. Ennek a felfogásnak a háttérében a Malthus-féle tétel állott, melynek értelmében a munka kínálata teljesen rugalmas, vagyis a munkabér emelkedése a népszaporodás gyorsítása folytán feltétlenül növeli a munkakínálatot, süllyedése pedig — a felidézett nyomor következtében — feltétlenül csökkenti a munkakínálatot. Ezen felfogás szerint tehát a munkabér emelkedése a népszaporodásnak olyan fokát váltja ki, amely a munkakínálatot annyira megnöveli, hogy a munkabérnek előbbi színvonalára vissza kell süllyednie úgy, hogy egybeesik a munkások életfenntartási költségeivel. Ez az elmélet tehát áll vagy bukik *Malthus* állításával, amely szerint a lakosság helyzetének javulása mindig a népesedésnek nagyobb mértékben való szaporodását váltja ki. Ezért a munkabér létminimum elméletének alapját csak azok a kértelyek rendítették meg, melyek *Malthusnak* a népszaporodásra vonatkozó felfogására vonatkozólag támadtak.

Közelebbi vizsgálatok azonban valóban alapos kértelyeket támasztottak aziránt, hogy a jólét emelkedése feltétlenül oly fokú népszaporodást vált ki, mely ismét a legszűkösebb megélhetési színvonalára süllyeszti a béreket. *A. Quetelet*, a tudományos statisztika egyik úttörője, már 1835-ben rámutatott arra, hogy vannak tényezők, amelyek idővel a la-

⁴³ Az életszínvonal elmélet bírálata után *Sidney és Beatrice Webb* az angol szakszervezeti mozgalom világhírű theoretikusai p. o. ezt írják: „Trade-Unionism... remedies all these aspects of a merely instinctive Standard of Life. By interpreting the standard into precise and uniform conditions of employment it gives every member of the combination a definite and identical minimum to stand out for, and an exact measure by which to test any new proposition of the employer.” (Industrial Democracy, London, New York, Bombay 1897. 11. köt. a 700. old.)

kosság szaporodásának ütemét lassítják és esetleg meg is állíthatják.⁴⁴ *P. F. Velhurst* azt igyekezett bizonyítani, hogy a lakosság szaporodásának aránya függvénye a népességnek és a népesség növekedésével a szaporodási arány csökken.⁴⁵ Újabban *R. Pearl* és *L. J. Reed* amerikai biometrikusok *Velhurst*hez hasonló eredményre jutottak⁴⁶ és a népszaporodásra vonatkozólag az 5 képletéhez hasonló képletet dolgoztak ki.

A közgazdák is felfigyeltek és vizsgálat alá vették a kérdést. Élesen bírálta a Malthus-féle tételt többek között *L. Brentano*.⁴⁷ A népszaporodással kapcsolatban újabban behatóan vizsgálta a munkakínálatot *P. H. Douglas*⁴⁸ és arra az eredményre jutott, hogy haladottabb országokban, melyekben a munkások életszínvonala már magasabbra emelkedett, a túlnépesedés veszélye aligha forog fenn. Szemben a klasszikus elmélettel, mely szerint a munkabér emelkedésével a munkakínálat gyors ütemben növekszik, *Douglas* azt a tételt állítja fel, hogy a munkakínálat erősen inelasztikus,⁴⁹ mert a bérek emelkedésével a munkakínálat nem növekszik, hanem inkább bizonyos csökkenésre hajlik. *Douglasnak ezt az* álláspontját az Egyesült Államokban eszközölt statisztikai felvételek annyiban erősítik meg, hogy különösen az iskolaköteles korban levő gyermekek munkakínálatának csökkenését mutatják ott, ahol a munkások jobb helyzetben vannak. Az életszínvonal elméletnek az a feltevése tehát mindenesetre *tévesnek bizonyult, hogy a munkabér emelkedésénél feltétlenül növekednie kell a népszaporodásnak.*

A létminimum elméletnek egyéb gyenge pontjait a későbbi bérelméletek szintén megvilágították. Mindinkább

⁴⁴ Sur l'homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale. Paris 1835.

⁴⁵ Notice sur la loi que la population suit dans son accroissement. Correspondance mathématique et physique publiée par. A. Quetelet. X. köt. 1838. Azután: Recherches mathématiques sur la loi d'accroissement de la population (Nouveaux mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles. XVIII. köt. 1845. az i—38. old.) és Deuxième mémoire sur la loi d'accroissement de la population (U. o. XX. köt. 1847. az 1—32. old.)

⁴⁶ On the rate of Growth of the Population of the United States since 1790 (Proceedings of the National Academy of Sciences. VI. köt. 1920. I. 275—88. p.)

⁴⁷ A bajor akadémiában tartott előadásában (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften), melynek kivonata található az Economic Journalban (The Doctrine of Malthus and the Increase in Population during the last Decades. XX. köt. 1910. a 371—393. old.)

⁴⁸ The Theory of Wages. New York 1934. a 229-420. old.

⁴⁹ U. o. a 420. old

kezdték belátni, hogy a munkakínálatnak egyszerűen a népszaporodással való azonosítása messzemenő általánosítás, éppenúgy mint a munkásosztálynak egységes tömeg gyanánt való elgondolása, mely nincsen tekintettel arra, hogy a munkások tanultság és teljesítőképesség szempontjából különböző csoportokat alkotnak.

Ricardo bérelméletének értelmezése körül Németországban a szabadkereskedelem, és a védvám hívei között vita támadt. A védvámok hívei ugyanis azzal igyekeztek elhárítani a szabadkereskedelem védelmezőinek támadásait, hogy úgy értelmezték *Ricardo* bérelméletét, miszerint a gabona árának a vám által okozott emelkedésével a munkabérek is szükségképpen emelkednek és így a munkások a gabonavámok alkalmazásának hátrányait nem érezhetik. Ezzel szemben a szabadkereskedelem pártolói arra hivatkoztak, hogy *Ricardo* is elismerte miszerint átmenetileg a bérek elmaradhatnak a megélhetési költségek színvonalának emelkedése mögött és így a munkások nagyon is erősen megérezhetik a védvámok hatását. Különösen *H. Dietzel* igyekezett ezzel az érveléssel küzdeni a gabonavámok ellen, hivatkozva arra, hogy ily módon a gabonaárak emelkedése a munkások reálbérét tetemesen leszállíthatja.⁵⁰

Ricardo álláspontjával voltaképpen mindkét felfogás összeegyeztethető. Az első, melyet „Paralleltheorie”-nek neveztek e vitában, *Ricardo* hosszú távlatú nézőpontjára támaszkodik, mely szerint a reálbért végeredményben, a megélhetési költségek határozzák meg és ezért a névleges bérnek, tehát a pénzbérek előbbutóbb emelkednie kell, ha a kenyér ára a vám következtében emelkedett. A második, melyet „Kointrärtheorie”-nek neveztek, viszont *Ricardonak* arra a kijelentésére hivatkozik, hogy időlegesen a reálbér süllyedhet, mert a természetes bér csak az a tengely, mely körül a bérek ingadoznak, de a tényleges bérek nem egyeznek mindig pontosan a természetes bérrel. Az utóbbi érvelés tehát *Ricardonak* a helyzet rövid távlatú alakulására vonatkozó felfogását veszi alapul.

2. A munkabérelmélet. A klasszikusoknak a munkabérrre vonatkozó nézeteiben még egy második gondolat is fellelhető, amely lényegében szorosan érintkezett a megélhetési elmélettel. A népszaporodás és a munkások versenye mellett ugyanis a klasszikusok figyelmét az a korokban már erősen észlelhető körülmény kötötte le, hogy a termeléshez tőkére is szükség van, mert a vállalkozónak tőkájából kell a béreket előlegeznie. Ennélfogva az ragadta meg figyelmüket, hogy a rendelkezésre álló tőkéből függ a munkások foglal-

⁵⁰ V. ö. Kornzoll und Sozialreform. Berlin 1901. — V. ö. továbbá *A. Schultz*: Kornzoll, Kornpreis und Arbeitslohn. Leipzig 1902. — Böven foglalkozik ezzel a kérdéssel: *Diehl*: Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardo's Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung. II. rész. Leipzig 1905. a 86—145. old.

koztatásának lehetősége és ezzel a munkások iránti kereslet. Minél nagyobb a munkások foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke, — így okoskodtak — annál nagyobb a munkások iránti kereslet és annál inkább emelkedhetnek a bérek, míg csekély tőke rendelkezésre állása esetében ennek ellenkezője következik be. Már *Smith* megjegyezte, hogy „a kereslet a munkabérből élők iránt csak abban az arányban növekedhetik, amilyen arányban a munkabér fizetésére szolgáló pénzalapok növekednek”.⁵¹ Hasonlóképpen gondolkozott *Ricardo* is, csak hogy ő ebben az összefüggésben nemcsak pénzösszegekről, hanem alkalomadtán a rendelkezésre álló javaknak arról a részéről beszélt, „amely a termelésben szerepel és élelemből, ruházatból, szerszámokból, nyersanyagokból, gépekből, stb.-ből áll, amelyek a munka hatékonnyá tételére szükségesek”.⁵²

Azt a gondolatot, hogy a munkások a termelés számára rendelkezésre álló tőkén osztoznak és ennek az osztozá»nak az eredményétől függ az, hogy milyen magasak lehetnek a bérek, *James Mill* fejtette ki részletesen. Azt a tőkét, amely a munkások között való felosztásra rendelkezésre áll, a *munkabér alapnak* (wages fund) nevezte és tisztán rámutatott arra a kérdésre, mely ezen magyarázat szerint a munkabérek magasságára vonatkozólag döntő jelentőségű. Az ugyanis, hogy a munkabérek magasak, vagy alacsonyak, *James Mill* szerint egyszerűen attól függ, hogy a munkások száma egyenlő arányban, avagy gyorsabban, illetőleg lassabban növekszik-e, mint a bérek fizetésére szánt tőkemennyiség. Mély meggyőződéssel jelentette ki *James Mill*, hogy a tények tanúsága szerint a munkások sokkal gyorsabb arányú szaporodásra hajlanak,⁵³ mint amilyen mértékben a foglalkoztatásukhoz szükséges tőkemennyiség gyarapodhatik. A népességnek ugyanis, mint mondja, megvan az irányzata arra, hogy néhány év alatt megkétszereződjék, míg a tőke csak takarékoság útján szaporodhatik, aminek pedig határt szab a föld csökkenő termelékenységé.⁵⁴ Az utóbbi ugyanis a névleges bérek emelkedése folytán csökkenti a nyereséget és ezzel a megtakarítási lehetőséget, melynek esélyei szerinte egyébként sem túlságos nagyok. Így tehát *James Mill* szilárd

⁵¹ E. i. m. 72. old.

⁵² E. i. m. 62—63. old.

⁵³ „That population, therefore, has such a tendency to increase as would enable it to double itself in a small number of years, is a proposition resting on the strengest evidence, which ; nothang that deserves the name of evidence has been brought on the other side to oppose.” (Elements of Political Economy London 1821. a 34. old.

⁵⁴ E. i. m. 41—42. old.

meggyőződése szerint bebizonyított ténynek vehető az, hogy a munkásság sokkal gyorsabb ütemben szaporodik, mint a foglalkoztatásához szükséges tőke. Vizsgálva a munkások helyzetének javítására nyíló lehetőségeket, *James Mill* a kifejtettek alapján arra az eredményre jutott, hogy ennek csak egy komolyan számbavehető lehetősége van és ez a munkások szaporodási arányának csökkentése. *James Müi-nél* valamivel kevésbé sötéten látta a helyzetet az elmélet egy másik rendíthetetlen híve, *Mac Culloch*. Szerinte ugyanis a munkások kilátásai a termelés fejlődésével is javulhatnak.⁵⁵ A munkabéralapelmélethez azonban úgy ő, mint *Henry Fawcett*,⁵⁶ *Senior*, *J. St. Mill* és *Cairnes* is szívósan ragaszkodtak.

Magának a munkabéralapnak a fogalma azonban eléggé homályos maradt; legtöbbször magára a pénztőkére gondoltak, alkalmasszerűleg azonban közvetlenül a munkások által fogyasztott javakat is értették alatta. Ebben az értelemben igyekezett a fogalmat tisztázni *Senior*. Szerinte a munkabéralap azokból a javakból áll, melyek a munkások fogyasztására termeltetnek, mert a munkások csak ezeken osztozkodhatnak és nem a termelés egész eredményén, melynek többi része más osztályok szükségleteinek fedezésére fordítatik. *Senior* szerint tehát a munkabér magassága attól függ, hogy mily mennyiségben állanak rendelkezésre azok a javak, amelyek közvetlenül a munkások fogyasztását szolgálják, vagy közvetve teszik ezt, amennyiben a munkások által fogyasztott javakat hoznak be értékülföldről.⁵⁷ Másképpen, a régebbi értelmezéshez közeledve, igyekezett *J. St. Mill* a munkabéralapot meghatározni. Szerinte bizonyos levonással és hozzáadással lényegileg a vállalatok forgótőkét kell a munkabér alatt érteni.⁵⁸ Az alapnak ily értelmezése mellett ő is arra az eredményre jutott, hogy a munkabér „csupán a munkások felfogadására használt összes tőkék növekedése, vagy pedig a bérért versenyzők számának apadása miatt emelkedhetik.⁵⁹ Az a bizonytalanság, mely a klasszikusoknál a pénzforgalom és a reál ja vakban való okoskodás tekintetében gyakran oly zavarólag hatott, ezen a téren is mutatkozott.

⁵⁵ *A Treatise on the Circumstances which determine the Rate of Wages and the Condition of the Labouring Classes.* London 1851. a 90. old.

⁵⁶ *The Economic Position of the British Labourer.* 1865.

⁵⁷ *Political Economy.* 6. kiad. London 1872. a 174. old.

⁵⁸ E. i. m. II kötet. a 209—210. old.

⁵⁹ E. i. m. a 210. old.

Többé, kevésbé nyitva maradt az a kérdés is, hogy állandónak, vagy változónak kell-e feltételezni a munkabéralapot. *Ricardonak* megjegyzései arra mutatnak, hogy az alap változásával is számolt.⁶⁰ Ennek nyomait találjuk *Mac Culloch*⁶¹ és *Farocett*⁶² későbbi munkáiban is. Azt mindenestre elismerték, hogy az idő folyásával nemcsak a népesség, hanem a foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke is változik. Mindig visszatértek azonban arra, hogy végeredményben a munkások foglalkoztatására szánt tőkemennyiség és a munkát keresők számának kiegyensúlyozása határozza meg a bérek magasságát. Egy adott időpontra vonatkozólag nyilvánvalóan meghatározottnak kell tekintenünk a munkabéralapot, mert az egész elgondolásnak csak így van értelme; hiszen csak egy meghatározott dolgon lehet osztozkodni.

A munkabéralap gondolata összhangban volt a klasszikus elmélettel. A kereslet és kínálat törvényére támaszkodott, a tőkének a termelésben való nélkülözhetetlenségét hangsúlyozta és különös figyelmet szentelt a Malthus-féle népesedési törvénynek. Hogy mennyire az utóbbi volt a munkabéralap elméletnek a támasza éppen úgy, mint a megélhetési költségek elméletének, mutatja az, hogy Németországban, ahol kevésbé erősen lépett előtérbe a Malthus-féle tétel, a munkabéralapelmélet is csak kevés visszhangra talált, így p. o. *Rau* fő munkájának még a későbbi kiadásaiban is a munkások foglalkoztatásaira szánt tőkében látja a munkakereslet alaptényezőjét és azt is felemlíti, hogy a munkabér csak igen alacsony lesz ott, ahol igen nagy a munkakínálat.⁶³ Mégis már *Rau* fogalmazásában is sokkal kevésbé éles a munkabéralap gondolatának keresztülvitele, mint angol kortársai munkáiban. Egészen háttérbeszorul a munkabéralapelméletnek szomorú távlata *A. F. Riedl* közgazdaságtanában, aki egyenesen azt állítja, hogy a tőkének gyors ütemű szaporodásra van hajlama, úgy hogy a tőke szaporodása ellensúlyozza a népszaporodás hatását,⁶⁴ és így kilátás nyílik a munkabérek emelkedésére.

Egy német Közgazdái, *Friedrich Benedict Hermanne* az érdem, hogy mint első szállt szembe a munkabéralapelmélettel és igyekezett tévedéseit kimutatni. *Hermann* fő érve

⁶⁰ E. i. m. a 63. old.

⁶¹ *A Treatise on the Circumstances which determine the Rate of Wages.* London, 1851.

⁶² *Manuel of Political Economy.* 5. kiad. London, 1876.

⁶³ *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre.* 7. kiad. Leipzig és Heidelberg 1863. a 231—32. old.

⁶⁴ *Nationalökonomie oder Volkswirtschaft.* Berlin 1839. II. köt. a 411—412. old.

a munkabéralapelmélettel szemben az volt, hogy a munkásokat nem a vállalkozók tartják el, mert az a pénz, amelyből a munkásokat fizetik, a fogyasztók jövedelméből származik és csak a vállalkozók kezén keresztül jut el a munkásokhoz. Ennélfogva nem a tőkének a nagysága, hanem az áruk iránti keresletnek a nagysága az, ami a bérfizetési lehetőségeket meghatározza.⁶⁵

Bár *Mangoldt* nagyjában megmaradt a bérelmélet szempontjából a régi állásponton, Németországban *Hermann* érveit mindjobban kezdték méltányolni. Így *Rosier* különös melegséggel karolta fel *Hermann* gondolatait és *Roscher* is csatlakozott hozzájuk. A munkabéralap elmélet bírálatát azután a német irodalomban *Lujo Brentano*⁶⁶ dolgozta ki legalaposabban. Teljesen osztotta *Hermann* érvét, amikor a fogyasztókra utalt, akik, midőn az árut megveszik, egyúttal a munkabérek fizetésére szükséges pénzt is a vállalkozó rendelkezésére bocsátják. De *Brentano* nem szorítkozott *Hermann* érvének ismétlésére, hanem azt is igyekezett kimutatni, hogy a munkabéralapnak nem lehet olyan értelmet adni, melyből a munkabérek magasságára lehetne következtetést vonni. Nincsen olyan előre meghatározott összeg, melyet feltétlenül a munkások javadalmazására fordítanak a vállalkozók. Ezek alapján *Brentano szembeszállt* azzal a munkabéralapelmélet hívei által felállított nézettel, mely szerint egyes munkáscsoportok csak a többiek rovására vívhatnak ki maguknak magasabb bért. Ez ugyanis csak akkor volna így, ha a munkások valóban egy előre meghatározott összegben egyenlően osztoznának.⁶⁷

Brentano azután írta cikkét, miután már három angol közgazda éles támadásokat intézett Angliában is a munkabéralapelmélet ellen, és így *Brentano* már okoskodásában az δ érveket is felhasználta. Nevezetesen *Longe* is elsősorban azt az elgondolást támadta, minthogyha léteznék olyan valami, mint amit munkabéralapnak neveztek. Sőt még hogyha léteznék is egy munkabéralap, akkor sem volna biztos, hogy a munkabérek pontosan felemésztenék ezt az összeget és így a munkabéralap legfeljebb azt jelölné meg, hogy mennyit fizethetnek a vállalkozók végső esetben munkabér fejében a munkásoknak. A valóságban azért nincsen munkabéralap, mert a munkások bére abból az árból kerül ki, melyet

⁶⁵ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. Leipzig 1924. 279—285. old. (E munka első kiadása 1832-ben jelent meg).

⁶⁶ Die Lehre von den Lohnsteigerungen mit besonderer Rücksicht auf die englischen Wirtschaftslehrer. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. XVI. köt. 1871. 251—281. old.)

⁶⁷ U. o. a 273—274. old.

a fogyasztók fizetnek a vásárolt árukért.⁶⁸ *Cliff Leslie* különösen azt hangsúlyozta, hogy a béreket nem egyszerűen a munkások versenye határozza meg, hanem azok a munkapiac sajátos viszonyai szerint különbözőképpen alakulhatnak.⁶⁹ Legerélyesebben és leghatározottabban azonban *Thornton* fordult szembe a munkabérialapelmélettel⁷⁰ és a már eddig is említett érveket oly hatásosan tudta csoportosítani, hogy azok jogosultsága előtt *J. St. Mill* sem zárkózhatott el. *Thornton* munkájáról írt bírálatában *Mill* elismerte, hogy előre meghatározott munkabérialapról, mint ahogy azt előbb ő is hirdette, nem lehet szó és hogy a munkabér bizonyos határok között mozoghat.⁷¹ *Thornton* érvelését azonban nem fogadta el minden bírálat nélkül; fenntartotta régi álláspontját, mely szerint a munkabér csak a nyereség rovására emelkedhetik és egyes munkáscsoportok bérjavítást csak a többi munkások rovására érhetnek el. Főmunkájának későbbi kiadásában *Mill* azonban mégsem mellőzte a munkabérialapra vonatkozó megjegyzéseket, de álláspontjának a *Thornton* könyvéről írt bírálatban való megváltoztatása nagy hatással volt az angol közvéleményre.

A munkabérialapelméletet azonban egyes közgazdák mégsem ejtették el. Nevezetesen *Henry Fawcett* és *J. E. Cairnes* helytelenítették *Mill* engedményeit. *Fawcett* továbbra is megmaradt előbbi álláspontja mellett, mely szerint a munkabér a rendelkezésre álló tőke mennyisége és a népszaporodás közötti viszonytól függ,⁷² és *Cairnes* is kitartott amellett, hogy bizonyos szellemi és fizikai adottságok, valamint a nemzeti gazdálkodás jellege szigorúan meghatározzák a befektetések irányát és a tőkének a különböző célok között való megoszlását. Így azután az adott körülmények alapján a tőke megoszlásának csak egyetlen olyan módja képzelhető el, amely a befektetőkre nézve a legelőnyösebb, és amely mellett egy határozott hányad az, amely a munkabérek fizetésére szolgál.⁷³ *Cairnes* azonban, amint *Marshall* megjegyezte, oly engedmények árán igyekezett megmenteni a munkabérialapelméletet, hogy az egészből nem sok maradt.⁷⁴

⁶⁸ A Refutation of the Wage Fund Theory of Modern Political Economy as enunciated by Mr. Mill, M. P. and Mr. Fawcett, M. P. London 1866.

⁶⁹ Frazers Magazinban 1868. évfolyamában megjelent cikkében.

⁷⁰ On Labour. London 1869.

⁷¹ V. ö. a Fortnightly Reviewban 1869-ben megjelent ismertetését.

⁷² E. i. m. 131. old.

⁷³ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. V. ö. a 162. old.

⁷⁴ Principles. 8. kiad. a. 825. old.

Nem is csodálkozhatunk azon, hogy *Cairnes-el* és *Fawceti-el* kihaltak Angliában a munkabéralapelmélet hívei. Eltekintve ugyanis attól, hogy az utóbbi csak a régi és most sikeresen bíralt gondolatmenetet ismételte, *Cairnes*¹⁵ lérvélese pedig nehézkes és mesterkélvt volt, de a munkabéralapelmélet egyébként is nehezen volt tartható akkor, amidőn az élet sorozatosan a munkásmozgalom által kivívott béremelésekről számolt be. Ezeket a munkabéralap elmélet alapján legfeljebb úgy lehetett megmagyarázni, hogy azoknak megfelelően a többi munkások bérének süllyednie kell, ami azonban szintén nem következett be. A munkabéralapelmélet összeomlása tehát az élet tényeinek súlya alatt történt és következménye volt azoknak a sikereknek, amelyeket a munkásmozgalom ebben az időben elsősorban Angliában és rövidesen más országokban is elért.

Az Egyesült Államokban, ahol a munkásmozgalom csak jóval később éreztette hatását, *Mac Vane* erősen kitartott a munkabéralapelmélet mellett. Csak miután Németországban és Angliában is elhangzottak az ellenérvek, indult meg Amerikában is a támadás a munkabéralapelmélet ellen, mégpedig nem kisebb tekintély, mint *F. A. Walker* fordult ellene. A munkabérekről szóló, nagy elismeréssel fogadott munkájában⁷⁶ mély meggyőződéssel hirdette, hogy a munkaadó a termelés eredményéből fizeti a béreket és a termelés várható eredménye szabja meg azok magasságát. A tőke szerepe a bérekkel kapcsolatban csak az, hogy lehetővé teszi a munkabérek előlegezését.

Beható vizsgálat után kiderült azonban, hogy a munkabéralapelmélet bírálata túllőtt a célon, mert az elméletnek nem csak azokat a gondolatait vetette el, amelyeknek a tarthatatlanságát a tapasztalat bebizonyította, hanem ezekkel együtt elejtette az elmélet egészséges magvát is. Amilyen téves volt ugyanis az az elgondolás, hogy a munkások a tőke egy bizonyos hányadán osztoznak, valamint az a feltevés, hogy a munkások feltétlenül gyorsabban szaporodnak, mint a termelés számára rendelkezésre álló tőke, éppen annyira igaz maradt továbbra is az, hogy a termelésnek a lehetőségei korlátozottak. Nehezen vonható ugyanis kétségbe az, hogy a termelésnek mindig meglevő javakra kell támaszkodnia és hogy azok mennyisége a termelésnek korlátokat szab úgy a meglevő termelési felszerelés, mint pedig az annak segítségével

⁷⁶ Cairnes munkabérelméletére nézve v. ö. *Stuart Wood* megjegyzéseit (*Annals of the American Academy of Political and Social Science*. I. köt. 1891. a 451—455. old.)

⁷⁰ *The Wages Question*. 1876.

előállítható árúmenyiség korlátozott voltánál fogva. Ez volt az, amit a munkabérialap bírálói figyelmen kívül hagytak akkor, amidőn hadjáratukat ellene megindították.

Azt, hogy a munkabérialapelmélet nemcsak tévedéseket tartalmazott, hanem egy kétségbevonhatatlan, alapvető tény-megállapítást is, elsőnek *Jevons* ismerte fel.⁷⁷ *Jevons* ugyanis abból indult ki, hogy a vállalkozók részéről a munkások foglalkoztatására szánt összegnek, — mely azonban nem változatlan nagyság, mert a vállalkozók várakozásaitól függ, — valóban befolyása van a munkabérek magasságára, valamely termelési ágban megnyíló nyereségkilátások munkások iránti keresletet támasztanak és növelik a munkások foglalkoztatására szánt összeget, mely azonban a verseny folytán idővel ismét rendes keretei közé szorul. Ezért *Jevons* a munkabérialapnak csak időleges (temporary) hatásáról beszélt.⁷⁸ A munkabérialap képzetének igazi jelentőségére azonban *Jevons* nem ezzel a bérekről szóló fejezetében adott magyarázatával világított rá, hanem a tőkének a termelésben játszott szerepének új magyarázatával, midőn meglátta azt, hogy a termelési folyamatok megválasztása a rendelkezésre álló jóság-, illetőleg tőkemennyiségtől függ.

Az utóbbi gondolatnak alaposabb kidolgozása *Böhm-Bawerk* érdeme, aki abból indult ki, hogy a termelés mindig időbe telik és az, hogy a termelésnek milyen módját választjuk, a közgazdaságban rendelkezésre álló javak mennyiségétől függ. Ezeknek ugyanis elegendőknek kell lenni arra, hogy a *termelés folyamata alatt a munkásoknak a megélhetése biztosítva legyen*. Az erre a célra rendelkezésre álló javak mennyiségét *Böhm-Bawerk* a *megélhetési* alapnak (Subsistenzmittelfond) nevezte. Ennek az alapnak a nagyságától függ tehát szerinte az, hogy milyen hosszúságú termelési folyamatokat választhat a közgazdaság. Minél nagyobb a megélhetési alap, annál több tagozatra lehet osztani a termelést, tehát annál hosszabb termelési körutakat választhat a vállalkozás, míg kisebb megélhetési alap szükségszerűen összehúzza a termelési időszakokat. A hosszabb termelési körutak *Böhm-Bawerk* szerint termelékenyebbek és ezért az adott lehetőségek figyelembevételével ezek választására fog irá-nyulni a törekvés.

⁷⁷ „The wage-fund theory is... illusory as a real solution of the problem, though I do not deny that it may have a certain limited and truthful application.” (Theory of Political Economy. 3. Mad. London, 1888. a 266. old.)

⁷⁸ E. i. m. a 269—271. old.

⁷⁹ Positive Theorie des Kapitals. 3. kiad. Innsbruck 1909. 595—652, old. A bérelmélet tárgyalása itt a tőkepiaccal kapcsolatban történik.

A *Böhm-Bawerk-féle* megélhetési alapnak a szerepe lényegileg hasonló a régi munkabéralapéhoz, mert, bár bonyolultabb módon, t. i. a termelési időszakon keresztül, ez szabhatárt a bérek magasságának, sőt a Böhm-Bawerk-féle megélhetési alap annyiban is hasonlít a klasszikus elmélet munkabéralapjához, hogy azt egy adott időben meghatározott mennyiségnek kell tekinteni. Tovább azonban a hasonlóság nem terjed, mert *Böhm-Bawerk* elméletében nem áll előtérben az átlagos bér, melyre a régi munkabéralapelmélet vonatkozott. *Böhm-Bawerk*-től távol állt az a gondolat is, hogy a megélhetési alap közvetlenül határozza meg a bérek magasságát. A bérek nagyságát szerinte ugyanis nemcsak a megélhetési alap nagysága és a munkások száma határozza meg, hanem a választott termelési időszak, valamint az ezek alapján várható termelékenység is befolyásolja azt. A megélhetési alap változása tehát szerinte nem érinti közvetlenül a munkabérek magasságát, hanem a termelési lehetőségeket szabja meg, különösen időbeli vonatkozásokban. A munkabérek magassága *Böhm Bawerk* szerint nem egyszerű osztózás eredménye olyan értelemben, mint hogyha a megélhetési alapot a munkások között felosztanak, hanem piaci küzdelem folyománya. Ezért joggal tiltakozott is *Böhm-Bawerk* az ellen, hogy a munkabéralapelmélet felújítóját lássák benne.⁸⁰ Bizonyos tekintetben azonban *Böhm-Bawerk* elmélete mégis az volt, mert azt a korlátot hangsúlyozta, melyet a meglévő javak mennyisége a termelésnek és ezen keresztül a munkabér magasságának szab. Ezt *F7 W. Taussig* is elismerte,⁸¹ aki maga is *Böhm-Bawerk* gondolatmenetének nyomán elindulva, a munkabéralaphoz, vagyis inkább a Böhm-Bawerk-féle megélhetési alaphoz hasonló korlátra gondolt a termelésnél és a munkabéreknél.⁸²

Taussig igyekezett a munkabéralap fogalmának határozott értelmet adni. Nevezetesen azt hangsúlyozta, hogy nem a pénztőke, hanem a meglévő tárgyi javak mennyisége az,

A munkabéralapelméletre vonatkozó nézeteit tömören és világosan foglalta össze *Böhm-Bawerk* abban az ismertetésben, melyet *Mac Vane* könyvéről írt. (*Quarterly Journ. of Ec.* IV. köt. 1890. a 331—339. old.) A Böhm-Bawerk-féle megélhetési alap elméletét *R. Strigl* fejlesztette tovább (*Kapital und Produktion*. Wien, 1934; v. ö. a 9—21. old.) L. továbbá: *Strigl*: *Lohnfonds und Geldkapital*. (*Zeitschrift f. Nationalök.* V. köt. 1934. a 18—41. old.)

⁸⁰ E. i. m. 647. old.

⁸¹ *The Wages-Fund Doctrine at the Hands of German Economists*. (*Quart. Journ. of Ec.* IX. köt. (1894.) 1—25, old. 1. a 24. old.

⁸² *Wages and Capital, an Examination of the Wages-Fund Doctrine*. London, 1896.

ami a munkabérek magasságára befolyással van. Végző következtetése azonban az volt, Hogy — legalább is a munkabér gyakorlati kérdéseire vonatkozólag — alig mond valamit a munkabéralapelmélet, mert csak egy általános tényállást fejez ki.⁸³ Ezzel egyébként az elmélet régi hívei is nagyjában tisztában voltak, de ez nem okozott nekik fejtörést azért, mert a tudomány feladatát éppen az általános irányzatok felkutatásában látták.

A *Jevons* által felvetett gondolattal, hogy a meglevő javak mennyisége a termelési lehetőségek korlátozása folytán hatással van a munkabérekre is, a munkabéralapelmélet mindenestre egészen új támaszt nyert. új fogalmazásában már nem a Malthus-féle tételre, hanem arra támaszkodik, hogy a termelés lehetőségeit és ezzel a bérek magasságát is a rendelkezésre álló javak korlátozzák.⁸⁴

3. A határtermelékenység és a munkabér. Az eddig ismertett bérelméletekben annak a körülménynek nem jutott szerep, hogy a munka termelékenységének is van befolyása a munkabér magasságára. Ennek a ma szinte érthetetlennek látszó mulasztásnak megtaláljuk a magyarázatát egyrészt a klasszikusok korának sajátosságaiban, másrészt pedig a klasszikus elmélet szellemében és különösen *Ricardo* elméleti beállítottságában.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a klasszikusok oly átmeneti korban találták a gazdasági életet, melyben a termelésnek új korszaka nyílt meg a tőkének az iparba való bevonulásával. Gazdasági szempontból ez adta meg e kornak jellegét és irányította a figyelmet a tőkére mint a termelés döntő tényezőjére, amint ez a munkabérelméletben kifejezésre jutott. A másik jelenség, mely ez idő *tájt* erősen előtérbe lépett, a népszaporodás volt és úgy látszott, hogy az ez által okozott növekvő munkakínálat hatása a munkapiacra annyira döntő, hogy minden más tényezőnek hatását háttérbe szorítja. Ezt a tények is megerősíteni látszottak, mert a munkabérek Angliában ebben az időben rendkívül alacsonyak voltak és a munkásosztály helyzete valóban siralmas volt.

A klasszikus elmélet vizsgálati módszere is kevésbé volt alkalmas annak felismerésére, hogy a munka termelékenysége fontos tényezője a munkabérek alakulásának.

⁸³ „Practical questions, — on strikes, trade-unions, combinations, — invariably arise as to particular wages, no as to wages, at large: while it is only to the questions of wages at large that general reasoning as to wages and capital can apply.” (E. i. ni. 322. old.)

⁸⁴ Ebben az alakjában veszi védelmébe *W. Eucken* is a munkabéralapelméletet. (Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena, 1934. a 121. old.)

Az értéknek a termelési költségek alapján, a piacnak pedig, a kínálat szempontjából való vizsgálata a munkakínálat felé terelték a figyelmet és a természetes ár képzete a tartós állapot vizsgálatára ösztönzött. Legerősebben *Ricardo* állott ezek hatása alatt és álláspontjára döntő befolyást nyertek a csökkenő termelékenység törvénye és *Malthus* népesedési törvénye.

Mindamellett, amint *Marian Boroley* meggyőzően kimutatta,⁸⁵ már a klasszikus bérfelmélet sem nélkülözött minden kapcsolatot annak elismerésével, hogy a termelékenységnek is befolyása van a békére. Mellőzve *Smith* idevágó megjegyzéseit, *Ricardonak* arra a nyilatkozatára hivatkozhatunk, hogy időnkint a tőke felhalmozódása gyorsabb ütemben mehet végbe, mint a munkások szaporodása, aminek nem lehet más hatása, mint a munkabérek emelkedése.⁸⁶ Ezzel *Ricardo*, bár némileg a munkabérialap szemszögéből nézve a kérdést, nemcsak a bér emelkedésének lehetőségét, hanem legalább közvetve a termelékenység növekedésének erre való befolyását is elismerte. Világosabban tette ezt *Senior*. A munkabérialap nagyságát befolyásoló tényezőket vizsgálva, *Senior* első helyen a munkának a munkások fogyasztására szánt cikkek előállításában való termelékenységet említi.⁸⁷ Más összefüggésben is visszatért a termelékenységnek a bérekre gyakorolt befolyására, midőn arra utalt, hogy a kiviteli iparok termelékenysége mint a pénz gyanánt használt arany hozzáférhetését szabályozó tényező mértéke a bérek színvonalának, és így ezek termelékenységének növekedése az arany árát süllyeszti és a bérek színvonalát emeli.⁸⁸ *M. Boroley* azt is kimutatta, hogy *Destutt de Tracy* tisztában volt a termelékenységnek a bérrre való hatásával,⁸⁹ amint világos ez *Longfielldre* vonatkozólag is.⁹⁰

Ezek ellenére is *Thünen* érdeme az, hogy a termelékenységnek a munkabérrre való hatását a maga igazi jelentőségé-

⁸⁵ Nassau Senior and Classical Economists. London 1937. a 167—185. old.

⁸⁶ E. i. m. 65. old.

⁸⁷ Three Lectures on the Rate of Wages with a preface on the causes and remedies of the present disturbances, 1830. — V. ö. továbbá: Political Economy. 6. kiad. a 174 old. A munkabérialapnak reáljavarokban való elgondolása lebegett itt *Senior* szeme előtt.

⁸⁸ Three Lectures on the Cost of Obtaining Money. Dublin 1834. (Series of Reprints of Scarce Tracts in Economic and Political Science. 4. sz. London, 1931. a 26—28. old.)

⁸⁹ E. i. m. 173. old.

⁹⁰ „The wages of labour depend upon the rate of profit and the productiveness of labour employed in the fabrication of those commodities in which the wages of labour are paid.” (Lectures on Political Economy. Dublin, 1834. Az új kiadásban a 215. old.)

ben megvilágította, mert elejtve a munkabér régi magyarázatait, ő helyezte a termelékenység gondolatát a bérelmélet középpontjába. *Thüneni* a munkabér kérdésnek alapos vizsgálatára az ösztönözte, hogy nem tudott belenyugodni abba, hogy a munkabér szükségszerűen a pusztá megélhetést biztosíthatná csak a munkásnak.

Felvetve a kérdést, hogy valóban lehetetlenség-e a munkabér emelkedése, *Thünen* a meglévőknél egyszerűbb viszonyok feltételezésével keres arra választ.⁹¹ Azt igyekszik megvizsgálni, hogy az elszigetelt államban melyben nincsen külforgalom és amelyben még feltöretlen területek állnak rendelkezésre, hogyan alakulnának a munkabérvizonyoik. Minthogy ilyen körülmények között nincsen földjáradék, csak a tőke és a munka osztoznak a termelés eredményén és így ezek hányadának egymáshoz való viszonya fejezi ki a kamat és a munkabér összefüggését. Ez azt jelenti, hogy a munkabérré nézve sem a termelékenység, sem pedig a kamat magassága nem lehet közömbös, mert minél többet visz el a tőke kamat címén, annál kevesebb marad a munkás számára, viszont minél nagyobb a termelékenység, annál nagyobb az a mennyiség, mely felosztásra kerül. A munka és a tőke azonban bizonyos fokig helyettesítheti egymást. A termelés határán a vállalkozó arra lesz figyelemmel, hogy amíg egy további tőkemennyiség a hozamot nagyobb arányban növeli, mint egy újabb munkás munkába állítása, inkább több tőkét, fordított esetben inkább több munkát használjon a termelésben. Ez azt jelenti, hogy a tőke, illetőleg a munka határtermelékenysége viszonyba kerül egymáshoz, mert a *termelés határán való hatályosságuk lesz döntő alkalmazásukra* és ezzel a termelésből nekik jutó hányadra is.⁹²

Thünen ennek megerősítésére arra az esetre fordítja figyelmét, midőn a munkások új földet vettek művelés alá. Midőn a birtokot művelhetővé tették, a munkások egy része megmarad a földön mint bérmunkás, és bére feleslegéből lehetővé teszi egy másik csoportnak, hogy a műveléshez szükséges szerszámokat, tehát tőkejavakat állítson elő. A munkások csak akkor fognak mint bérmunkások a földön megmaradni, ha bérük oly színvonalra emelkedik, mely megfelel a tőke előállításával foglalkozó munkások jövedelmének, tehát mely a pusztá megélhetésen túl számukra azt a kama-

⁹¹ *Thünen* a természetes bérről szóló elméletét „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie” c. munkájában *fejtette* ki és pedig ennek 2. részében, mely Rostockban 1850-ben jelent meg. Idézeteink a „Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister” kiadásából valók. (Jena, 1930. 3. kiadás.)

⁹² V. ö. különösen a 490. old.

tot is biztosítja, amelyet feleslegük kikölcsönzésével elérhetnének.⁹³ Ha ugyanis ennél alacsonyabb volna a munkabér és csupán megélhetési költségeiket fedezné, akkor előnyösebb volna számukra munkájukat új föld művelhetővé tételére fordítani.⁹⁴

Ebben az erősen elvont okoskodásban, melynek csak leglényegesebb pontjait domborítottuk ki, *Thünen* messze eltávolodott a valóságtól. Érvelésének jelentősége mégis nagy a tudomány fejlődése szempontjából, mert egyrészt a határtermelékenység gondolatát vezette be a bérelméletbe, másrészt a helyettesíthetőség lehetőségére hívta fel a figyelmet a termelési tényezők alkalmazásában.

Thünen elmélete körül egész irodalom keletkezett.⁹⁵ Lelkesen karolták fel elméletét *J. A. R. v. Helfferich*⁹⁶ és *H. Schumacher*⁹⁷ valamint *M. Wolkoff*,⁹⁷ ki *Thünen* munkáját francia nyelvre fordította le. Behatóbban bírálták a természetes berről szóló elméletét *G. Fr. Knapp*,⁹⁹ *L. J. Brentano*,¹⁰⁰ továbbá *G. v. Falck*¹⁰¹ és *C. Schmidt*,¹⁰² valamint *Roscher* is.¹⁰³ Újabban *H. L. Moore* foglalkozott behatóan *Thünen* elméletével és bírálóival.¹⁰⁴ Minthogy azonban a bírálatok az elmélet részleteinek ismeretét tételezik fel, messze vezetne azok ismertetése. De erre nincs is szükség,

⁹³ „Dieser Lohn muss... so hoch sein, dass der Überschuss des Arbeiters auf Zinsen gelegt... gleich der Rente des kapitalerzeugenden Arbeiters wird: denn wäre dies nicht der Fall, würden... die Lohnarbeiter augenblicklich zur Kapitalerzeugung übergehen.” (E. i. m. 545. old.) A „Rente” szó alatt itt kamat értendő, mert hiszen *Thünen* a földjádékok kiküszöbölte avval a feltevésével, hogy megműveletlen föld korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre,

⁹⁴ Egyszerűsítés kedvéért itt *Thünen* elméletének arra a részére nem térünk ki, melyben a munkát és a tőkét közös munkaegységre vezeti vissza. (V. ö. 516—525. old.)

⁹⁵ V. ö. *J. O. Komorzynski* összeállítását, melyet „Thünens naturgemässer Arbeitslohn” c. cikkének elején közöl (Zeitschr. f. Volkswirtschaft. Sozialpol. u. Verwaltung. III. köt. (1894.) a 27, old.)

⁹⁶ *J. H. v. Thünen* und sein Gesetz über die Teilung des Produkts unter die Arbeiter u. Kapitalisten. Tübingen. Zeitschr. f. Staatswiss. 1852.

⁹⁷ Über *J. H. v. Thünen*s Gesetz vom naturgemässen Arbeitslohn und die Bedeutung dieses Gesetzes für die Wirklichkeit. Rostock, 1869.

⁹⁸ Le salaire naturel et son rapport au taux de l'intérêt par *J. H. de Thünen* 1857.

⁹⁹ Zur Prüfung der Untersuchungen *Thünen*s über Lohn und Zinsfuss im isolierten Staate. Braunschweig 1865.

¹⁰⁰ über *J. H. v. Thünen*s naturgemässen Lohn- und Zinsfuss im isolierten Staate. Göttingen 1867.

¹⁰¹ Die *Thünen*'sehe Lehre vom Bildungsgesetze des Zinsfusses u. vom naturgemässen Arbeitslohne. Leipzig 1875.

¹⁰² Der natürliche Arbeitslohn. Jena 1887.

¹⁰³ Geschichte der Nationalök. in Deutschland. 1874.

¹⁰⁴ Von *Thünen*'s Theory of Natural Wastes. (Quarterly Journ. of Ec. IX köt. a 291—303. és 388—408. old.) Ez a kitűnő tanulmány különösen megérdemli érdeklődésünket.

minthogy a *Thünen* által felvetett gondolat, hogy a határtermelékenységek befolyása van a munkabérekre, nem az ő érvelésének továbbfejlesztésével foglalt teret az irodalomban, hanem a határhaszonelmélet el ő térbenyomulása avál.

Mint a jövedelemeloszlási elmélet fejlődésének általános áttekintésénél láttuk, a határhaszonelmélet hívei számára értékelméleti alapelvekből következik a határtermelékenység jövedelemeloszlási szerepének méltányolása. Már *Jevons* hangsúlyozta a határtermelékenység befolyását a munkabérekre¹⁰⁵ és ugyanerre az alapra helyezkedett természetesen az osztrák iskola is. Angliában *Marshall*, és *Wicksteed* tették népszerűvé e magyarázatot, míg az Egyesült Államokban *F. A. Walker* és később *J. B. Clark* lettek szószólói. Különösen *Clark* hatása alatt az amerikai közgazdák túlnyomó része ezen az alapon magyarázta az egész jövedelemeloszlást.

Míg azonban *J. B. Clark* közvetlenül alkalmazta a határtermelékenységi elvet a munkabérekre,¹⁰⁶ addig az amerikai közgazdák nagy része egyéb tényezőkkel is összekapcsolta a munkabérek magyarázatát. Így p. o. *F. A. Fetter*, egyezően *Menger* álláspontjával, súlyt helyezett arra is, hogy a munka jövedőbeli jóság, mert gyümölcsének beéréséhez idő szükséges és ezért a munkás nem az előállítandó jóság jelenlegi értékét, hanem csak jövedőbeli, tehát leszámított értékét kaphatja bér fejében.¹⁰⁷ Hasonló *Taussig* felfogása is.¹⁰⁸ *E. R. A. Seligman* és *T. N. Carver* a munkások megszokott életszínvonalát is elismerik mint olyan tényezőt, mely döntő befolyással van a bérek magasságára. *Seligman* szerint a határtermelékenység és az életszínvonal elvei egymást kiegészítik a munkabérek magyarázatában, amennyiben a megszokott életszínvonal vezeti a munkást követeléseiben, de végeredményben a termelékenység szabja meg a bér határait.¹⁰⁹

¹⁰⁵ V. ö. a *The Theory of Pol. Ec.* 2. kiadásának előszavában az utolsó oldalakat.

¹⁰⁶ *Clark* statikus állapotot és teljes versenyt tételez fel elméletében. Ezt írja: „The product created by a final unit of social labor sets the standard of wages.” (*The Distribution of Wealth*. New York 1902; a 168. old. L. a 324. old. is.)

¹⁰⁷ „Hence all wages paid for the help on the products that are remote are based on the present worth, or discounted value of the future gratification to which the labor contributes.” (*The Principles of Ec.* New York 1904. a 221. old. Az eredetiben dült betűkkel.)

¹⁰⁸ „The simplest and clearest mode of stating the theory of general wages is ... to say that wages are determined by the discounted marginal product of labor.” (*Principles of Economics*. II. köt. New York 1911. a 198. old.)

¹⁰⁹ „... .. marginal productivity (that is, marginal efficiency or utility) is the *causa causans* of the rate of wages, while the standard of life (or marginal cost) which seems to be the cause, in reality adjusts

Carver hasonló gondolatot fejezett ki, amiben arra hivatkozott, hogy az életszínvonal és a szakképzettség megszerzésével járó nehézségek befolyásolják a munkakínálatot, *míg* a határtermelékenység az az elv, amely mindig jelen van a bérmegállapításnál.¹¹⁰

Nem érve be a munkabér termelékenységi elméletének elvont alapon való vizsgálatával *H. L. Moore* merész feladatot tűzött maga elé, midőn ennek az elméletnek a statisztika tényei alapján való vizsgálatához látott.¹¹¹ Részenben francia, részen amerikai és olasz statisztikák alapján igyekezett a korrelációt megvizsgálni, mely különböző vonatkozásokban a munkabér és a munka termelékenysége között mutatkozik. Vizsgálataival, melyek valóban úttörők az alkalmazott módszer szempontjából, megerősítve látta a munkabér termelékenységi elméletét, mert több vonatkozásban szoros összefüggést eredményeztek a bér magassága és a munkás teljesítménye között.¹¹² *Moore* munkájában egy nagyszabású kísérlettel állunk szemben, mely az elméletet tapasztalati alapokra fektetve vizsgálja. Eredményei részben egyeznek *F. Simiand* idevonatkozó eredményeivel, de módszere sokkal fejlettebb mint az utóbbié.

Egészen sajátos módon alkalmazta *F. A. Walker* a határtermelékenységi elvet a bérelméletben. Szerinte a munka termékének értékéből először a járadék és a kamat, valamint a vállalkozói nyereség kerülnek levonásba, és ami ezután megmarad, jut a munkásnak.¹¹³ Ez tehát a munkabérnek *reziduális* elmélete, melynek kifejtésénél *Walker* hivatkozik *Jevons-re*,¹¹⁴ aki ezt a gondolatot már érintette. Találón bírálta a bér reziduális elméletét *A. T. Hadley*, midőn rámutatott arra, hogy a bér szerződéses, előre kikötött jövedelem és így kevésbé alkalmas arra, hogy maradékjövedelem legyen.¹¹⁶ Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy *Walker* egészen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a munka gyümölcsei a vállalat keretében

itself to the productivity.” (Principles of Economics. New York, 1905. a 420. old.)

¹¹⁰ V. ö. The Distribution of Wealth. New York 1911. a 184. old.

¹¹¹ Laws of Wages. An Essay in Statistical Economics. New York 1911.

¹¹³ *Moore* módszerére és eredményeire vonatkozólag v. ö. *Edgemörth* bírálatát az Economic Journal XXII. köt. (1912.) a 66—71. old.

¹¹⁴ „Wages must, in the long run, be less than the product by enough to give the capitalist his due returns, and the employer his living-profits.” (The Wages Question. New York 1891. a 411. old.) V. b) továbbá Political Economy. New York 1892. a 223. old.

¹¹⁴ V. ö. *Jevons*: The Theory of Pol. Ec. 5. kiad. 1888. a 628. old.

¹¹⁵ Economics. New York 1896. a 316—317. old. A reziduális bérelméletről. 1. továbbá *W. L. Valk*: The Principles of Wages. London, 1928. a 82—90. old.

érnek meg és ezért nem a munkás jövedelme a rugalmas, hanem a vállalkozóé, aki a mai termelési rendben magának tarthatja azt, ami a többi termelő tényezők kifizetése után az árból megmarad.

4. A munkabér piaci elmélete. A határtermelékenység gondolatának előtérbe lépése nagy haladást jelentett a munkabérek magyarázatában. Háttérbe szorította azokat az elméleteket, amelyek szerint a munkabér csak alacsony életszínvonalat biztosíthat a munkásoknak és amelyek szerint a munkások minden küzdelme magasabb bérekért kilátástalan volna. *A határtermelékenységi elmélet megmutatta, hogy a bérek emelkedésének vannak lehetőségei*, mert a munka termelékenységének emelkedése megadja a lehetőséget a bérek emelkedésére. Ennek megállapításával a bérelmélet összhangba került a tapasztalati tényekkel, amelyek félreérthetetlenül bizonyították azt, hogy legalább is a munkások bizonyos csoportjainak bére emelkedő irányzatot mutat.

A határtermelékenységi elmélet azonban a munkabérek magyarázatánál bizonyos egyoldalúságba esett. A határtermelékenységi gondolat a maga tisztaságában alkalmazva, teljesen figyelmen kívül hagyta ugyanis azokat a tényezőket, amelyeket a régebbi bérelméletek, bár nagy egyoldalúsággal hangsúlyoztak. Nevezetesen nem volt figyelemmel arra, hogy a munkások számának és a munkaalkalmakért Δ ; aló versengésének is lényeges befolyása van a munkabérek magasságára. Amint az előbbieken láttuk, a határtermelékenységi elmélet hívei között is sokan érezték ezt a hiányt és ezért, mint különösen az amerikai közgazdák egy része, igyekeztek a határtermelékenységi elv mellett ezeknek a tényezőknek a szerepét is figyelembe venni. Ebben a tekintetben, a megélhetési költségek, valamint a munkabérelap elméletének bírálói is újabb szempontok érvényesítésére készítették elő a talajt, amidőn egyrészt a munkások szervezkedésének a befolyására, másrészt pedig a munkapiac részpiacokra oszlására mutattak rá.

Ezeknek a hatása alatt mindinkább világossá lett az, hogy a munkabérelméletben óvakodni kell az egyoldalúságtól, nevezetesen, hogy nem szabad akár a kínálat, akár a kereslet oldalán egyoldalúan keresni a megoldást, hanem vissza kell térni arra a gondolatra, mely már a klasszikusoknál sem hiányzott, hogy t. i. a munkabér a piacon alakul és így mindig a keresletnek és a kínálatnak egyaránt van befolyása a bér magasságára. A klasszikusoknál és a szocialistáknál is a munkakereslet és munkakínálat egymáshoz való viszonyának egyoldalú megítélése szorította háttérbe ezt az igazságot,

melytől a határtermelékenységi elmélet még erosebben eltávolodott azáltal, hogy a munkabér alakulásának magyarázatát a piac síkjáról egészen az értékelés síkjára toltá át. A munkabéralapelmélet bírálói már azt is észrevették, hogy a munkapiacra a *hatalmi viszonyoknak* is van befolyásuk és hogy ily módon a szocialisták és a szakszervezeti vezetők magyarázatában is az igazságnak egy része rejlik.

A szakszervezetek hívei kezdettől fogva arra az érve támaszkodtak, hogy hatalmi nyomaték nélkül a munkásság nem érhet el magasabb bérszínvonalat. A *szakszervezeti bérelméletet*, ahogy ezt nevezték, a *Webbek*¹¹⁶ és mások széles alapon fejtették ki, hivatkozva arra, hogy a bér a munkás és a munkaadó közötti küzdelem eredménye. Érdekes, hogy p. o. *H. Fawcett*, aki mint láttuk, rendíthetetlen híve volt a munkabéralapelméletnek, maga is elismerte, hogy bizonyos körülmények között a szakszervezetek javíthatják a béreket.¹¹⁷ Ha a verseny mindkét oldalon mindig teljes volna, magyarázza *Fawcett*, a szakszervezeteknek semmi befolyásuk nem lehetne a bérekre. Ha azonban a verseny egy ideig nem fejt ki egészen szabályozó működését, ami néha hosszabb ideig is lehetséges, akkor a munkások részére szervezeteik, előnyöket vívhatnak ki.¹¹⁸ Már *Fawcett* hangsúlyozta továbbá, hogy a munkabér megállapítása piaci alku eredménye.¹¹⁹ A szakszervezeti vezetők is erre helyezték a súlyt és mindjebban előtérbe lépett az a fölötti vita, hogy befolyásolhatók-e a bérek a munkások szervezkedése által.

A felmerült szempontok sokoldalúságából mindjebban kikristályosodott az a felfogás, hogy a munkabérek alakulásának helyes magyarázatához csak akkor juthatunk el, ha a bér alakulását mint piaci folyamatot elemezzük és behatóan vizsgáljuk úgy a munka iránti kereslet, valamint a munkakínálat tényezőit. Már *Marshall* hangsúlyozta ezt¹²⁰ és ezzel megindult azoknak a tényezőknek a részletes vizsgálata, amelyek a munkapiacra a kereslet és a kínálat oldalán hatnak. E tényezők alapja természetesen egyrészt a vállalko-

¹¹⁶ *Industrial Democracy*. New York, Bombay, 1897.

¹¹⁷ *Manual of Political Economy*. 5. kiad. London, 1896.

¹¹⁸ „It has ... been ... remarked that in some cases the equalising effect of competition is neutralised through an indefinitely long” period... When an industry is in this position, there can be no doubt that labourers can by combining secure a permanent advance in wages.”

(E. i. m. a 247. old.)

¹¹⁹ E. i. m. a 247—248. old.

¹²⁰ „Thus again we see that demand and supply exert coordinate influence on wages; neither has a claim to predominate.” (*Principles* az 532. old.)

zónák az értékelése, másrészt pedig az az érték, amelyet a munkás tulajdoníthat munkájának.

Ezzel a nézőponttal mindenekelőtt a határtermelékenységek az azt megillető helyen az elméletbe való beillesztése vált lehetővé. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a vállalkozó a munkát annak az alapján értékeli, hogy termelésének összeredményében milyen hányadot tulajdoníthat annak. Mint-hogy pedig a munkások legtöbbször bizonyos kereteken belül másokkal helyettesíthetők, értékelése a határtermelékenységekhez igazodik.

Sokkal nehezebb volt annak a megállapítása, hogy a munkásnak munkájára vonatkozó értékelése milyen alapon nyugszik. Kétségtelen ugyanis az, hogy a munkások nem értékelhetik olyan közvetlenül munkájukat, mint ahogy azt a vállalkozó teszi, akinek a kezében az összes termelési tényezők egyesülnek. A munkásra nézve munkájának hozzáadói értékelése tehát nem érvényesülhet közvetlenül, és ezen az alapon csak akkor döntheti el, hogy hajlandó-e bizonyos bérért munkát vállalni, ha alaposabb betekintésre van a vállalatok jövedelmezőségi viszonyaiba. Fejlett szakszervezetek mellett, melyek élesen figyelik a termelésnek és az értékesítési piacnak a viszonyait, ez nem lehetetlenség, de a munkások nagy tömegeinél a munkára vonatkozó értékelés inkább csak arra támaszkodhatik, hogy a kínált munkáért általában mennyit szoktak fizetni. Így tehát a munkás oldalán a munkának csak a csereértéke játszhatik szerepet, mert a munka használati értéke a munkás számára, aki tőkével nem rendelkezik, legfeljebb mint legalacsonyabb személyi szolgálat jöhet tekintetbe. Az a termelékenység, amelyet a vállalkozó egy jól felszerelt gyárban a munkás munkaerejének igénybevételével elérhet, a munkás értékelésének közvetlenül semmi esetre sem képezheti alapját.

Marshall a munkakínálatot összefüggésbe igyekezett hozni a munkaáldozattal, vagyis avval a fáradsággal, amelyet a munka a munkásnak okoz.¹²¹ Ezzel a nézettel, melyet *Auspitz*¹²² is helyeselt, *Böhm-Bawerk*¹²² szállt szembe, midőn arra utalt, hogy a vállalat szolgálatában álló munkás nem választhatja szabadon munkaidejét. *Marshall* azonban továbbra is megmaradt nézete mellett.¹²⁴ *T. N. Carver*¹²⁵ és

¹²¹ E. i. m. VI. könyv. 4. és 5. fejezet.

¹²² Der letzte Maßstab des Güterwerts und die mathematische Methode. (Zeitschr. f. Volksw., Sozialpol. und Verwalt. III. köt.

¹²³ Kapital und Kapitalzins. II. r. IL köt. Exkurs IX. a 267—68. old.

¹²⁴ E. i. m. S. kiad. 527—28. és 532—33. old.

¹²⁵; The Theory of Wages Adjusted to Recent Theory of Value. Quart. Journ. of Ec,

*F. A. Knight*¹²⁶ új fordulatot adtak ennek a gondolatnak, midőn arra utaltak, hogy a munkást abban az elhatározásban, hogy egy meghatározott bérért valamely munkát elvállal-e vagy nem, illetőleg, hogy hajlandó-e túlórákat teljesíteni, az befolyásolja, hogy a nyert ellenérték megéri-e azt az áldozatot, amelyet szabad idejének feláldozása számára jelent. *Knight* ebből azt a következtetést vonta, hogy a munkabérek emelkedése ebben a vonatkozásban is csökkentőleg hathat a munkakínálatra, mert a bizonyos bérszínvonalat elért munkásra nézve szabad ideje is nyer értékben. Ezt az eredményt *P. H. Douglas* is megerősítette.¹²⁷

A munkapiac alaptényezőinek vizsgálata ráirányította a figyelmet arra, hogy a munkapiacon *a munka árának szabott határok tágak*, mert a munkásnak és a munkaadónak az értékelése igen távol eshetnek egymástól, különösen akkor, ha tanulatlan munkáról van szó, ahol a meghatározott bértért dolgozni nem hajlandó munkást könnyen lehet mással helyettesíteni. A munkaadó és a munkás értékelése közötti különbség felismerése viszont megnyitotta az útját annak, hogy a munkabér szempontjából az alkuban kifejtett erélynek a szerepét is beillesse a bérelméletbe. A bérelmélet új fogalmazásának alul nem becsülendő vívmánya volt ez a megismerés, mert egyszerre érthetővé tette azokat a sikereket, amelyeket a szakszervezetek a bérek emelése terén elértek.

Behatóbb vizsgálat alá vette ezeket *Moore*. Azt kutatva, hogy a béremelésre, vagy pedig a szakszervezetek elismerésére irányuló munkabeszüntetések vezetnek-e gyakrabban eredményre, megállapította, hogy az Egyesült Államokban az utóbbiak 1881—1905-ben sóikkal több esetben voltak eredményesek, mint az előbbieik. Megállapította továbbá, hogy a béremelésre irányuló munkabeszüntetések leginkább akkor vezettek eredményre, (amikor a bérek a termelékenység eredményességének növekedésével nem tartottak lépést. Így tehát már *Moore* is arra a megállapításra jutott, hogy a munkások szervezkedése befolyást gyakorolhat a bérekre, természetesen azonban csak bizonyos határok között ée főképpen akkor, ha a munka termelékenysége növekszik.

Ámbár *Marshall* nagyjában ragaszkodott a munkabér határtermelékenységi elméletéhez, mégis már őnála is ki-domborodtak azok az elemek, amelyek a maguk egészében

¹²⁶ Risk, Uncertainty and Profits. Boston and New York, 1921. 117—118. old.

¹²⁷ The Theory of Wages a 315. old. — *Douglas* szerint a munkást abban, hogy emelkedő bérek mellett mennyit hajlandó dolgozni, két körülmény befolyásolja; az egyik jövedelmének növelése életszínvonalára javítása érdekében, a másik több szabad idő nyerése az emelkedett jövedelem élvezetisére. (U. o. 314 old.)

a munkabérnek azt a magyarázatát alkotják, amelyet a *munkabér piaci elméletének* nevezhetünk. Erősen közeledett ehhez *Carver*¹²⁸ és már egészen a piaci folyamat előtérbe-tolásával magyarázta a munkabérek alakulását *John Davidson*, aki elméletében már a bérhatárok közötti biérküzdelem jelentőségét is szépen kiemelte.¹²⁹ *Davidson* a munkabér *alkúelméletének* (bargain theory) nevezte elméletét.¹³⁰

Az alknak a szerepét a piaci elmélet mindjobban ki-domborította. *Pigou* ezt avval kívánta alátámasztani, hogy úgy a munkaadók, mint a munkások teljes versenye esetében egy határozott és alku tárgyát nem képezhető bér alakulna ki; ott azonban, ahol akár a munkaadó, akár a munkások részéről korlátozva van a verseny, a bér határozatlanná válik és csak az alku döntheti el azt, hogy a bérhatárok között a munkaadó, vagy a munkások nagyobb előnyére fog-e a munkabér megállapítani. Hasonlóképpen *Truchy*¹³¹ is kiemelte azt, hogy a munkaadók és a munkások által szabott határok között a bér a piaci felek erőviszonyainak megfelelően fog elhelyezkedni. Teljesen méltányolta ezt *P. H. Douglas* is, aki pedig egyébként a *Clark-féle* határtermelékenység bérelmélet továbbfejlesztésén fáradozott. Szerinte a munkaadók által ajánlott bér elfogadásának vagy visszautasításának tényezője lesz az a támogatás is, melyet a szakszervezet a bér el nem fogadása esetében nyújt a munkásnak.¹³²

A munkapiac beható vizsgálatával a munkabérek alakulásának még egy jelensége kerüli előtérbe. Ráirányult ugyanis a figyelem arra, hogy a szakszervezetek kifejlődésével a bérek a szervezetekkel rendelkező iparokban *merevekké* válnak, vagyis az egyszer elért bérszínvonal csökkentése jelentékeny ellenállásra talál a munkásoknál. Különösen *Pigou* domborította ki ezt.¹³³ Hozzátehetjük, hogy bizonyos ellenállással a bérek leszállítása a szervezetlen munkásság körében is található; itt azonban a meglévő bérek színvonalának tartására nincs meg a szükséges erő.

Mint a fentiekből kitűnik, a bérek piaci elmélete helyt adott majdnem mindazoknak a tényezőknek, amelyek a régebbi bérelméletekben szerepeltek. Ez azonban nem jelenti

¹²⁸ V. ö. e. i. cikkét a *Quart. Journ. of Ec.*-ban,

¹²⁹ *The Bargain Theory of Wages*. New York—London 1898.

¹³⁰ V. ö. e. i. munkájában különösen a 142. old.

¹³¹ *Cours d'économie politique*. II. r. Paris 19—21. 151. old. *Truchy*-egyébként meglehetősen kétkedést tanúsít a határtermelékenység elmélettel szemben. V. ö. u. o. 157. old.

¹³² *The Theory of Wages*. New York. 1934. a 250. old.

¹³³ *Industrial Fluctuations*. 2. kiad. London, 1929. a 197. old.

azt, hogy a munkabér piaci elmélete eklektikus, mert az valóságos szintézise az előbbi elméletekben felvetett gondolatoknak; a munkapiacot az élettől adott szerves mivoltában állítja szemünk elé és figyelemmel van összes tényezőire. Kidomborodik benne mindenekelőtt a termelékenység döntő szerepe a munkabér alakulására, de azon egyoldalúság nélkül, mely kezdetleges alakjában jellemezte a határtermelékenységi elméletet, midőn úgy tüntette fel a dolgot, mintha a termelékenység emelkedése minden más tényező közrehatása nélkül is növelné a béreket. A munkaadók versenye és a munkások béremelési törekvései nélkül hatása elmaradhat, mert magában véve csak a munkabér emelésének lehetőségét nyitja meg, mely csak egyéb tényezők közrehatásával lesz valósággá. A tanult és a tanulatlan munka megkülönböztetése és a munkások szervezettségi fokának figyelembevétele mint lényeges tényezők domborodnak ki a piaci nézletben. A piaci küzdelem figyelembevételével a szocialisták bérelméletének lényeges elemei is beleolvadnak a piaci elméletbe és helyet talál benne a munkások életszínvonalának szerepe is a munkabér alakulásánál.

A munkabér piaci elméletének nagy előnye, hogy az árelmélet általános elveinek segítségével sikerül a munkabérek alakulását megmagyaráznia. Ezzel voltaképpen a klasszikus elmélet alaptörekvése is érvényre jut, mely szintén arra irányult, hogy a piac általános törvényeiből vezesse le a munkabér alakulását is. Erre a szerepre a mai árelmélet sokkal inkább alkalmas, mint a klasszikus árelmélet. Az utóbbi ugyanis a költségelvhez való szigorú ragaszkodása következtében nem tudta magába beolvasztani a tényezőknek azt a változatosságát, mely a munkabérek magasságára befolyással van. A mai árelméletben ezek könnyen helyet találnak és ezzel a munkabérelmélet is elveszti azt a merevségét, mely azt régebben jellemezte.

Érthető ezek után, hogy a közgazdák közül mind többen helyezkednek a munkabérek piaci elméletének alapjára, így *Zwiedineck-Südenhorst* és *Cassel*, valamint *Amonn* és *Verryn-Stuart*, *Cornélissen* és a határtermelékenységi elmélet hívei közül is sokan csatlakoztak élükön *Pigou*-val ehhez az elmélethez. *P. H. Douglas* is elismerte, hogy a határtermelékenységi elmélet a munkabéreknek valóságghú magyarázatát csak a munkapiac összes tényezőinek helyes méltánylásával nyújthatja. Munkája valóban mintaszerű elemzését nyújtja a munkapiacon ható összes tényezőknek.

III. A vállalkozói nyereség.

1. A maradékelmélet. A klasszikus elmélet olyan időben épült ki, amidőn a tőke vezető szerepe a termelésben mindjobban előtérbelépett. Ezért a klasszikusok *a jövedelemelosztást az előállított termék árán a munkás és a tőkés között való osztozkodásnak tekintették*. Szemükben, amint az már *Smith* szavaiból is kitűnik, a vállalkozó szerepe kezdettől fogva nem a vállalatban kifejtett munkájához, hanem tőkés minőségéhez fűződött.¹³⁴ Érthetővé teszi ezt az, hogy Angliában ebben az időben a vállalkozó rendszeren maga volt a tőkének a tulajdonosa is, melyet vállalatában használt és ezért a vállalkozásnak a tőkéhez való kapcsolódása domborodott ki.

Ebből a szemszögből nézve a munkaértékelmélet nem kis akadálya volt a vállalkozói nyereség magyarázatának, mert egyedül a munkát ismerve el értékalkotó tényezőnek, a tőkés részesedése számára nehéz volt önálló alapot találni. Különösen *Ricardo* értékelméletében a tőke nehezen volt beilleszthető mint a termelésnél felmerülő költségtényező. A vállalkozó tőkés minőségéből származó jövedelme, melyet az angolok „*profit*”-nak neveztek, alig volt másképp megmagyarázható, mint úgy, hogy a vállalkozó a termékek eladási árából a munkások kielégítése után egy hányadot tarthat vissza maga számára tőkéje használatának ellenértékeként. Így keletkezett a vállalkozói nyereségnek az a magyarázata, melyet *maradékelméletnek* nevezhetünk, mert a nyereséget a munkás kielégítése után megmaradó hányadnak tekinti.

Első fogalmazásban *Smithnél* találjuk meg ezt a magyarázatot. Tisztán látva azt, hogy a tőketulajdonosnak nem volna érdeke munkásokat alkalmazni, ha nem származnék ebből számára nyereség, habozás nélkül kimondotta, hogy a javak árában a nyereségnek is benn kell foglaltatnia. A nélkül, hogy ezt erősebben hangsúlyozná, megállapította azt is, hogy „az érték, melyet a munkások adnak hozzá az anyaghoz” két részre oszlik, t. i. a kifizetett munkabérre és a tőkés nyereségére, melyet „az anyagokra és a munkabérek előlege-

¹³⁴ „Á tőkenyereségről” — írja — „azt lehetne talán gondolni, hogy az csak valamilyen különleges fajtájú munkának, a felügyelet és a vezetés munkájának bérét jelölő külön elnevezés, holott ezt teljesen más, egészen más elvek szabályozzák és nincs arányban a felügyelet és irányítás feltételezett munkájának mennyiségével, nehézségével vagy összességével. Egészen a használt tőke értéke határozza meg ezt a nyereséget és ez a felhasznált tőke nagyságával arányban nagyobb vagy kisebb.” (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, az I. köt. 50. old. V. ö az 51. old. is.)

zésére fordított tőke után” számít.¹³⁵ E szerint tehát a nyereség is a munkások által termelt értékői kerül ki és éhből az értékéből eszközölt levonás, úgy, hogy a munkások nem kapják meg a teljes értéket, amelyet termelnek. Ezt meg is ismétli *Smith*, megállapítva azt, hogy „a munka teljes értéke nem mindig a munkásé”¹³⁶ és a földjáradékról szólva, ezt a második levonásnak nevezi, mely a munka termékéből eszközöltetik.¹³⁷ *Smith* tehát határozottan a termék *munkaértékéből való levonást* látott a nyereségben.¹³⁸

Határozottabb, de az utóbbi kérdésre vonatkozólag kevésbé világos *Ricardo* magyarázata. Határozottabb t. i. anynyiban, hogy *Ricardo* munkabérelméletében szigorúan meghatározott összegnek tekinti a munkásnak jutó hányadot. Alaptétele az, hogy a munkabér magasságát a megélhetési költségek határozzák meg és a vállalkozói nyereség az árak az a része, amely a munkaköltségek levonása után a vállalkozónak marad.¹³⁹ Azonban vitatható, hogy *Ricardo* ezzel azt akarta-e mondani, hogy a nyereség a munkaértékből való levonás, vagy pedig ahhoz való hozzáadásként keletkezik. *Borkieroitz* azt vélte kiolvashatónak *Ricardo* értékelméletéből, hogy ő feltétlenül a munkaértékből való levonásnak tekintette a nyereséget,¹⁴⁰ amíg *Tugan-Baranowsky* arra hivatkozott, hogy *Ricardo* nem volt megelégedve tisztán a munkára alapított értékelméletének fogalmazásával és munkájának későbbi kiadásában igyekezett a tőkének mint érték-

¹³⁵ E. i. m. 50. old.

¹³⁶ U. o. 51. old.

¹³⁷ U. o. 68. old.

¹³⁸ Így értelmezte *Cannan* is *Smith* álláspontját (A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848. London 1924 a 202. old.), bár egy későbbi munkájában némi kételye is támadt ez iránt. (V. ö. A Review of Economic Theory. London, 1929. a 168. old.) Hogy a régebbi írók is *Smith* szavait úgy fogták fel, hogy ő a munka által termelt értékéből való levonásnak tekintette a nyereséget, mutatja *Lauderdale* következő megjegyzése: „The Author of the Wealth of Nations appears to consider the profit of stock, as paid out of, and therefore derived from, the value added by the workman to the raw material.” (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh, 1804. a 155. old.)

¹³⁹ Minthogy a munkásoknak meg kell kapniok azt, ami megélhetésüket biztosítja, a kenyér ára pedig a gabona határtermelőjének termelési költségeitől függ, azért — így okoskodott *Ricardo*, „minden országban és minden időben a nyereség attól a munkamennyiségtől függ, amelyet azoknak a munkásoknak szükségleti cikkekkal való ellátása követel meg, akik azon a földön vagy avval a tőkével dolgoznak, amely nem fizet járadékot”. (E. i. m. 89. old.)

¹⁴⁰ V. ö. Wertrechnung und Preisrechnung im Marx' sehen System. (Archiv f. Sozialwissensch. u. Sozialpol. XXIII. köt. (1906.) és XXV. köt. (1907). L. különösen a XXV. köt. 473. old. levő jegyzetet.

tényezőnek a szerepét is figyelembevenni.¹⁴¹ *A. C. Whitaker* is hivatkozott arra,¹⁴² hogy *Ricardo* kifejezetten visszautasította értékelméletének azt a magyarázatát, mely szerint a javak ára egyenlő volna a rájuk fordított munkamennyiséggel. *Ricardo* csak a viszonylagos munkaértékelméletet tanította, mely szerint a javak ára arányos a bennük fekvő munkamennyiséggel.¹⁴³ Ezzel nem ellenkezik az, hogy a nyereség a munkaértékhez való hozzáadás, tehát az árnak a munka ellenértékén felüli hányada, feltéve, hogy ez a hányad nagyjában arányban marad az árura fordított munkamennyiséggel. Annak alátámasztására, hogy *Ricardo* valóban így fogta fel a nyereséget és azt költségelemnek tekintette, *Whitaker* hivatkozik *Ricardonah Malthussal* szemben tett megjegyzésére, melyben *Ricardo* azt mondja, hogy valamely áru értéke és termelési költsége csak akkor tekinthető azonosnak, ha a termelési költségekbe a nyereséget is belefoglaljuk.¹⁴⁴ Ezzel igazoltnak látszik *Whitaker* nézete, mely szerint *Ricardo* a nyereséget nem a munkaértékből való levónásnak, hanem a munkaértékkel nagyjában arányos hozzáadásnak tekintette. Az is e mellett szól, hogy az üzleti életben járatos *Ricardo* bizonyára tisztában volt avval, hogy a vállalkozók a nyereséget a költségek alapján állítják be számításukba.

Annyi feltétlenül bizonyos, hogy *Ricardo* kifejezetten a nyereség maradékelméletét képviselte, mert abból indult ki, hogy a munkás és az vállalkozó osztoznak a termék árán és ebben az osztozásban a munkás hányada szigorúan meg van határozva a bértörvény által, mely szerint átmeneti kivételektől eltekintve, a munkásnak a létminimumot meg kell kapnia. Ez a meggyőződés adta azután *Ricardo* nyereségelméletének sajátos vonását, mely szerint *a termékek árából a vállalkozónak maradó hányad a munkabérek magasságától függ.* Tudjuk, hogy az utóbbira nézve *Ricardo* felfogása szerint a határföldön alkalmazott munkamennyiség irányadó. Minél magasabb ez a munkamennyiség, és vele a gabonaár,

¹⁴¹ V. ö. *Tugan-Baranovsky*: Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905. a 135—136. old.

¹⁴² *History and Criticism of the Labor Theory of Value*. Columbia University 1904. az 51. old.

¹⁴³ V. ö. az értékelméletről szóló fejezetünket.

¹⁴⁴ *Ricardo* idevonatkozó jegyzete csak hiányosan van meg munkájának magyar fordításában. A „Principles of Political Economy and Taxation”-ban így hangzik: „Mr. Malthus appears to think that it is a part of my doctrine, that the cost and value of a thing should be the same; it is, if he means by cost „cost of production” including profits”. (V. ö. a Me. Culloch-féle kiadás. London, 1846. a 30. old.)

annál jobban emelkedik a pénzber, mely a munkás megélhetéséhez szükséges, és annál kevesebb marad az árból nyereségre.

Ricardo és követői tehát a munkabérek magasságával hozták összefüggésbe a vállalkozói nyereséget. Ezt az összefüggést *Ricardo* nem győzte elégszer hangsúlyozni.¹⁴⁴ *J. St. Mill* is határozottan kimondotta, hogy a nyereség kizárólagosan két mennyiségtől függ, t. i. a termék értékétől és attól, hogy milyen nagy az ebből a munkásnak jutó hányad. Ez azonban *Mill* szerint csak a nyereség összegére és nem a nyereséghányadra, vagyis a tőkéhez viszonyított arányára vonatkozik, mert az utóbbi, amint *Mill* hangsúlyozza, tisztán attól függ, hogy milyen magas bért fizet ki a vállalkozó a munkásnak.^{1*413*} E szerint tehát a vállalkozó és a tőkés érdeke ellentétes, mert az egyiknek a termelés eredményéből jutó hányad csak a másik rovására emelkedhetik.

Ez a megállapítás nem kevésbé vonzotta a tudományfe szocializmus képviselőit *Ricardo* rendszere felé, mint maga a munkaértékelmélet. A munkás és munkaadó érdekellentétének hangoztatásánál jobb kiindulási pontot nem is találhattak volna tanításuk számára. Csak azzal kellett e tételt megtoldaniuk, hogy ez az ellentét a kapitalista rendszer folyománya, mert csak ez ad alkalmat arra, hogy a tőkés kiszákmányolja a munkást. *Rodbertus*, *Lasalle* és *Marx* egyetértenek abban, hogy igaza van *J. St. Mill*nek, midőn azt mondja, hogy a munkás többet termel mint amennyi megélhetéséhez szükséges¹⁴⁵ és ezen az alapon egyszerűen fcizésáfc-mányolás eredményének, a munkás megrövidítésének vagy

^{144a} „... a munkabér emelkedése nem emeli a jóságok árát, de mindig csökkenti a nyereséget” (E. i. m. 90. old.) Azután „a nyereség- kulcs nem emelkedhetik másképpen, csakis a munkabér esése által,” (U. o. 94. old.) Majd később „A nyereség, nem lehet elégszer ismételnünk, a munkabértől függ.” (104. old.) *Malthussal* szemben is kifejezetten hangsúlyozza: „Profits in fact depend on high or low wages and on nothing else.” (*Ricardo: Notes on Malthus*. Kiadták J. H. Hollander és T. E. Gregory, 1928. 134. old.)

^{144b} Minthogy a magyar fordítás nagyon hiányosan adja vissza *Mill* gondolatát (Nemzetgazdaságtan alapelvei II. könyv 322. old.) az eredeti szöveget idézem, mely így hangzik: „We thus arrive at the conclusion of Ricardo and others that the rate of profits depends on wages; rising as wages fall, and falling as wages rise. In adopting, however, this doctrine, I must insist upon making a most necessary alteration in its wording. Instead of saying that profits depend on wages, let us say (what Ricardo really meant) that they depend on the cost of labour.” (The Principles of Political Economy. People's edition. London, 1883. a 253. old.)

¹⁴⁵ U. o. 318. old. *Mill*, arról is beszél, hogy a munkások a szükségleteik előállításához megkívánt időn túl a kapitalisták számára dolgoznak. (U. o. a 317—319. old.)

megrablásának minősítették a vállalkozói nyereséget. Az ő nyereségtelméletük is maradéktelmélet, de Ricardoétól eltérően már az abszolút munkaértéktelméletre van alapítva és teljesen visszautasítja azt az álláspontot, mely szerint a vállalkozót is a termék bizonyos hányada illetné meg. A tőkés szerintük csak azért kapja e hányadot, mert a kapitalista rendszer módot ad neki a munkás kizsákmányolására.

A tudományos szocializmus nem is érzett semmilyen nehézséget a vállalkozói nyereség megmagyarázásánál. Az abszolút munkaértéktelmélet alapján állva nem kételkedett abban, hogy az egész érték, amelyet a termelésben előállítanak, a munka eredménye, miből azután számára világosan folyt az, hogy a nyereség csak levonás lehet a termelt értékből, mely a munkások megrövidítésével magának tartja a vállalkozó. A többletérték tana szerint erre az ad módot a vállalkozónak, hogy hosszabb ideig dolgoztatja a munkásokat, mint amennyi ahhoz szükséges volna, hogy megélhetésüket biztosíthassák. Így a többletérték, mely nyereséggé lesz, a termelés folyamatában keletkezik és *Marx* élesen visszautasította azt, hogy a forgalomban keletkeznék: a nyereség.¹⁴⁶ Szerinte ennek a lehetősége is hiányzik, mert az egész értéket a munka állítja elő, amennyiben a tőkének csak a munkások alkalmazására fordított részének segítségével jön létre az érték, mely tehát kizárólag a munkának az eredménye. Ezzel a nyereség elmélete egészen a munkaértéktelmélet alapján nyert magyarázatot és világosan oly levonásnak volt bélyegezve, mely a többletértéknek: a vállalkozók által való eltulajdonításából származik.

Marx érvelését különösen *Böhm-Bawerk*¹⁴⁷ és *Lexis*,¹⁴⁸ továbbá *Bortkiewicz*¹⁴⁹ igyekeztek cáfolni és a szocialisták között is akadt bírálója.¹⁵⁰ De nem maradt ellenmondás nélkül magának *Ricardonak* a vállalkozói nyereségre vonatkozó ma-

¹⁴⁶ V. ö. *Das Kapital*. 3., kiad. Hamburg, 1911. a III. köt-ben, hol *Marx* ezt mondja: „Die gedankenlose Vorstellung, daß der Kostpreis der Ware ihren wirklichen Wert ausmacht, der Mehrwert aber aus dem Verkauf der Ware über ihren Wert entspringt” stb. (a 14. old.)

¹⁴⁷ Zum Abschluß des Marx'schen Systems. Berlin, 1896. és *Kapital* u. Kapitalzins. I. köt.

¹⁴⁸ V. ö. *Marx* „Kapital”-járól írt bírálatát (*Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat.* N. F. XI. köt 1885. és *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. 2. kiad. Leipzig—Berlin, 1913. a 146—149. old.)

¹⁴⁹ V. ö. *Bortkiewicz* fent idézett értekezését az *Archiv f. Sozialwissenschaft. u. Sozialpol.* 23. köt. 1906. (az 1—50. old.), továbbá *Hans Peter*: Grundprobleme der theoretischen Nationalökonomie. I. köt. Stuttgart, 1933. a 85—203. old.

¹⁵⁰ V. ö. *Tugan-Baranowsky*: Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905.

gyarázata sem. Különösen az a tétel hívta ki a bírálatot, mely szerint a vállalkozó nyeresége csak a munkabér rovására emelkedhetik. Élesen szembefordult ezzel már *Ricardo* életében *John Craig*,¹⁵¹ azzal érvelve, hogy e megállapítás ellenkezik a tapasztalattal. Sőt, *Craig* szerint a valóságot jobban megközelíthetjük, ha azt mondjuk, hogy magas munkabérek és magas nyereség gyakran együtt járnak. A kérdés lényegét érintette azután *Samuel Bailey*, midőn arra utalt, hogy *Ricardo* okoskodása csak akkor helytálló, ha a munka termelékenységét állandónak tekintjük, mert mihelyt az növekszik, a nyereségnek nem kell a bérek emelkedésével csökkennie, sőt párhuzamosan az is növekedhetik.¹⁵² Ugyanezt ismételte *Mac Culloch* is,¹⁵³ aki egyébként elfogadta *Ricardonak* azt a tételét, hogy a bérek változása nem érintheti a termékek árát.¹⁵⁴ Az utóbbi nézetet *J. St. Mill* is osztotta „népies felfogás”-nak bélyegezve azt a nézetet, hogy az árak magasságának is lehetne befolyása a vállalkozó nyereségére.¹⁵⁵

Ricardo munkabérelméletét kell emlékezetünkbe idézni ahhoz, hogy megértsük, miért tagadta ő annak lehetőségét, hogy annak az összegnek az emelkedése, melyet a vállalkozó a munkásoknak kifizet, emelhetné az előállított termékek árát és így érintetlenül hagyhatná a nyereséget. A pénzber emelkedése ugyanis szerinte abból származik, hogy az élelmiszerek ára emelkedett. A földjáradék ez által való emelkedésének terhét a munkás állandóan nem viselheti, mert bére csak a létminimumot fedezi; ezért a vállalkozóra hárul ez a teher az által, hogy a munkás megélhetésének biztosítására magasabb bért kell fizetnie. *J. St. Mill* és *Mac Culloch* is ezen az alapon állván, osztoniok kellett *Ricardo* felfogását.

Ricardo és *Marx* nyereségelméletének háttérében egyaránt a munkaértékelmélet állott. Mihelyt ez háttérbe szorult, megnyílt a lehetőség a vállalkozói nyereség elméletének szélesebb alpra helyezése számára. A termelékenység

¹⁵¹ Remarks on Political Economy. 1821. a 90. old. V. ö. *Seligman*:

On some neglected British Economists (Econ. Journ. XIII. 1905. 349—50. old.)

¹⁵² „It is true only when the productive power of labour continues the same, for if this productive power be augmented, that is, if the same labour produce more commodities in the same time, labour may rise in value without a fall, nay even with a rise of profits.” (A Critical Dissertation stb. 1825. Az új kiadásban) 1925. I. a 65—66. old.)

¹⁵³ *Mac Culloch* hibáztatta *Ricardot*, hogy tételét túl általánosan fogalmazta és nem vette figyelembe, hogy a nyereség a termelékenység növekedésével emelkedhetik a nélkül, hogy a bérek süllyednének. (The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825. a 372. és 374. old.)

¹⁵⁴ U. o. a 299. old.

¹⁵⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv a 318. old.

fogalmának szélesebbkörű felfogásával világossá vált, hogy a munkabérek nemcsak a vállalkozó nyereségének rovására emelkedhetnek, hanem a *termelékenység növekedésének* következtében is és így nem feltétlenül a nyereségből kell kikerülnie annak a hányadnak, mellyel a munkás helyzete javul. A vállalkozó szerepének erősebb kidomborítása viszont a vállalkozás piaci vonatkozásaira vetett világot és a nyereség maradékelméletének új alapon való fogalmazását tette lehetővé.

Az a kép, melyet *Say* festett a termelői piacról, a munkaértékelmélettől való mentességében nagyon alkalmas volt arra, hogy a vállalkozói nyereség maradékelmélete azt az alakot nyerje, mely szerint a nyereség abból származik, hogy a termelő tényezők biztosításához szükséges kiadásain felül a termék eladási árából a vállalkozó számára is marad valami és ez a maradék a vállalkozó nyeresége. E szerint tehát a *vállalkozói nyereség az a maradékjövedelem, mely nemcsak a munkabérnek, hanem a tőkekamatnak és a földjáradékának is levonása után a vállalkozó kezében marad.* Újabb értelmezésében tehát a maradékelmélet mindhárom termelő tényezőre tekintettel van és azon különbözetet látja a vállalkozói nyereségben, mely a termelésben közreműködött tényezők hányadának levonása után marad. Ezzel megszünt az az egyoldalúság,¹⁵⁶ mely *Ricardo* értékelméletéből származva elhanyagolta a tőkés és a vállalkozó közötti viszonyt és a vállalkozói nyereséget a tőkejövedelemtől külön nem választva tárgyalta.

Kibővített alakjában a nyereség elmélete erősen közeledett a tapasztalati tényekhez. Szoros kapcsolatba került a piac elméletével, figyelmet fordítva arra, hogy a vállalkozó két piacon, a termelői javak és a fogyasztási javak piacán fejt ki tevékenységét és mindkét piac behatásának ki van téve. Nyeresége egyrészt abból származik, hogy e két piac egyensúlyba helyezkedésre való törekvése dacára is nehezen éri el a teljes egyensúlyt, másrészt pedig különbözet keletkezéséhez a vállalkozó saját munkája és tőkéje is hozzájárul. Bár nézeteik egyébként sokban különböztek, *Thünen*, *Lexis*,

¹⁵⁸ Már *J. St. Mill* is észrevette, hogy nemcsak munkabérek szerepelnek a vállalkozó kiadásaiban, pedig ő egyébként kitarzott *Ricardo* elmélete mellett. „And when the producer, after buying the tools and employing them in his own occupation, comes to estimate his gains, he must set aside a portion of the produce to replace not only the wages paid both by himself and by the tool-maker, but also the profits of the tool-maker, advanced by himself out of his own capital.” (Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. 2. kiad. London, 1874. a 98. old.)

*Wirminghaus, Taussig, Cassel és mások*¹⁵⁷ is egyetértettek abban, hogy a vállalkozói nyereség maradjékjövedelem. He-lyesen emelte ki *Taussig*, hogy ez az elmélet tudja legjobban megmagyarázni a nyereség ingadozó voltát.¹⁵⁸

2. A vállalkozói nyereség mint szolgálatok jutalmazása, A vállalkozói nyereség maradékelmélete kiszélesített alak-jában felhívta a figyelmet a szerződéses jövedelmek és a vállalkozó jövedelme közötti különbségre és rámutatott arra, hogy a vállalkozó jövedelmére a termelés költségeinek és a& árú eladási árának egyaránt van befolyása. Gyökerét a ma-radékelméletnek a klasszikus tan felfogásában kell keres-nünk, mely szerint a jövedelemeloszlás a három termelő té-nyezőnek, a földnek, a munkának és a tőkének osztozása a termelés hozamán. E tényezők között a vállalkozó az angol klasszikusoknál nem szerepelt önállóan, hanem csak a tőkével együtt. Minthogy *Ricardo* a munkaértékelt alkalmazásával kiküszöbölte a földbirtokost, az egész folyamat a tőkés és a munkás közötti osztozásra zsugorodott össze és a tőkés-vállalkozó hányada azon maradéknak tűnt fel, mely a munkásoknak szükségszerűleg jutó hányad levonása után megmarad.

A vállalkozónak maradó hányad a tőkével és annak alkalmazásával látszott összefügni. Ezért *Smith* a nyere-ségnek a vállalatba befektetett tőke kamatjával szoros össze-függését hangsúlyozta és, bár tisztában volt azzal, hogy a nyereségnek a kamatlábnál magasabbnak kell lennie, azt találta, hogy a kamat alakulásából fogalmat alkothatunk ma-gunknak a nyereség alakulásáról.¹⁵⁹

Angliában *Smith* nyomán a vállalkozói nyereséget főkép-pen a tőkével kapcsolatban magyarázták. Így p. o. *Samuét Read* a vállalkozói nyereséget, amennyiben nem a kockázat viselésének ellenértéke, vagy szerencsés véletlen követke-zménye, tőkejáradéknak tekintette.¹⁶⁰ *Smith* követői Német-országban is a tőkét helyezték előtérbe a vállalkozói nyereség magyarázatában, amint azt *Kraus, Schlözer* és *Nebeniuj* tekintették. Amidőn elsősorban a tőkére vezették vissza a vállalkozói nyereség keletkezését, ez természetesen egészen más szellemben történt, mint amilyenben a szocialisták hoz-ták kapcsolatba a nyereséget a tokével. Az említett közgaz-

¹⁵⁷ Így pl. *Hawtrej* szerint is: »... profit is the difference between selling value and cost.» (Capital and Employment. London, (1957) a 16. old.)

¹⁵⁸ Principles of Economics. II. köt. 159. old.

¹⁵⁹ Vizsgálódás stb. a 93. old.

¹⁶⁰ V. ö. *Seligman* erre vonatkozó megjegyzéseit az Economic Journal XIII. köt. (1903.) 520. old.

dák ugyanis magyarázatukban arra támaszkodtak, hogy a tőke alkalmazása a termelést eredményesebbé teszi és ezzel nyitja meg a lehetőségét annak, hogy nyereség keletkezzék. Már *Lord Lauderdale* hangsúlyozta ezt, amidőn rámutatott arra, hogy a tőke munkát helyettesít és tesz hatályossá.¹⁶¹ Ezt a nézetet osztotta *Malthus* is, amidőn visszautasította *Smithnek* azt a véleményét, hogy a nyereség a munka termékéből való levonás.¹⁶²

amíg Angliában, a nyereség magyarázata elsősorban a tőke szerepére támaszkodott, addig Franciaországban azt a gondolatot karolták fel, hogy a nyereség főképpen a *vállalkozó munkájával*, személyes tevékenységével függ össze. Ennek a magyarázatnak az alapját *Say* rakta le, amidőn a termelékeny szolgálatok elméletét kifejtette és ezzel kapcsolatban a vállalkozónak a termelés vezetésében való szerepét kiemelte. Felismerve a vállalkozó szerepét és a vállalat sikerének a vállalkozó képességeivel való összefüggését, *Say* a vállalkozó teljesítményeinek jutalmazását látta a nyereségben. Ezzel kidomborodott a vállalkozói nyereségnek a vállalkozó egyéni tevékenységével való összefüggése és a nyereség mindjobban a vállalkozó vezető és irányító tevékenysége jutalmának tűnt fel. *Saynak* ez a magyarázata erős visszhangra talált Franciaországban, hol különösen *Oroz*, *Dunoyer* és *Garnier* karolták azt fel, míg Németországban *Jakob*, *Prüttnitz* és *Eusebius Loiz* csatlakoztak ehhez a felfogáshoz. *Roscher* is vállalkozói bér (Unternehmerlohn) címen tárgyalta a vállalkozói nyereséget¹⁶³ és még tovább ment *Mangoldt*, aki szerint a vállalkozói nyereség az az ár, amelyet a közönség fizet a vállalkozó szolgálataiért.¹⁶⁴

Az irodalomban gyakran élesen szembeállították a vállalkozói nyereségnek az angol és a francia közgazdák által képviselt magyarázatát. Kétségtelen, hogy a régebbi angol közgazdák elsősorban a tőkével, a franciák pedig főképpen a vállalkozó tevékenységével hozták összefüggésbe a nyereségeit. Mégsem szabad elfelejteni, hogy alkalomszerűleg *Smith* is érintette a vállalkozó személyes tevékenységét és

¹⁶¹ „Now it is apprehended, that in every instance where capital is so employed as to produce a profit, it uniformly arises, either — from its supplanting a portion of labour, which would otherwise be performed by the hand of man; or — from its performing a portion of labour which is beyond the reach of the personal exertion of man to accomplish.” (E. i. m. 161. old.)

¹⁶² A közgazdaságtan elvei. 61. old.

¹⁶³ Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1896. a 419. old.

¹⁶⁴ Grundriss der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Stuttgart, 1874 a 153. old.

Angliában sem csatlakozott minden közgazda feltétlenül a nyereségnek tisztán a tőkére támaszkodó magyarázatához. Kivételnek említhetjük *Seniort*, aki a jövedelemeloszlással kapcsolatos fogalmak alapos vizsgálata után arra az eredményre jutott, hogy leghelyesebb az ú. n. tőkenyereséget bér és kamatjövedelem vegyülékének tekinteni.¹⁶⁵ Egyúttal azt is hozzátette *Senior*, hogy a nemzeti jövedelemnek túlnyomó része nem egyszerűen tőkekamattal, hanem, amint ő mondja, személyi tőkének, tehát képzettségnek az eredménye. Ezzel *Senior* mindenestre kellő figyelmet szentelt a személyes tényező szerepének a vállalkozói jövedelemben.

Noha, mint láttuk, *J. St. Mill* ragaszkodott *Ricardo* tételéhez, mely szerint a vállalkozó nyeresége csak a munkabér rovására emelkedhetik, mégis már az ő magyarázatában is az a felfogás kezdett kibontakozni, hogy a vállalkozói nyereség a vállalkozó által a termeléssel kapcsolatban teljesített szolgáltatásokkal függ össze és azok jutalma. *J. St. Mill* felhívta a figyelmet arra, hogy a vállalkozó jövedelme nem csupán a tőke alkalmazásának díjából áll, hanem annál nagyobb és többféle elemből tevődik össze.¹⁶⁶ Ilyenek a vállalkozásban dolgozó tőke kamattal, a kockázati díj, mely a vállalkozással járó kockázatot kárpótolja a vállalkozót és az az ellenérték, melyre *joggal* igényt tarthat a vállalkozó azért, mert időt és fáradságot szentel a termelésre és vezeti, valamint felügyeli azt.¹⁶⁶

Ezzel az angol irodalomban is a vállalkozó teljesítményei kerültek előtérbe és megindult azoknak az elemeknek a bővebb vizsgálata, melyekből a vállalkozói nyereség össze tevődik. Ezen az alapon a vállalkozói nyereségnek oly képe kezdett kialakulni, mely azt *összetett, globális jövedelemnek* mutatta, amennyiben keletkezésében úgy a vállalatban felhasznált tőkének mint pedig a vállalkozó munkájának, sőt más tényezőknek is szerepük van. A nyereség maradékelméletével ez a tágabbkörű magyarázat nem került ellentétbe, csak tágította azon tételek körét, melyek a termék eladási árából mint teljesített szolgáltatások ellenértékei levonásba kerülnek. A munkabéreken kívül, melyekre e tekintetben *Ricardo* elmélete szorítkozott, a vállalkozó munkadíja, a tőkekamattal és a kockázati díj tűntek fel ily tételeknek.

¹⁶⁵ „Perhaps the best plan might appear to be, to apply the term wages to the remuneration of mere labour, the term interest to the remuneration of mere abstinence, and the term profit to the combination of wages and interest, to the remuneration of abstinence and labour combined.” (Political Economy. 6. kiad. London, 1872. a 133. old.)

¹⁶⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv 302. old.

¹⁶⁷ U. o. 303. old.

Ezek közül különösen a *kockázati díj* vonta magára a figyelmet. Már *Smith* érintette a kockázat szerepét a nyereségben¹⁶⁸ és *Samuel Read* azt annyira kiemelte,¹⁶⁹ hogy *Seligman* benne látja annak a magyarázatnak első képviselőjét, mely a vállalkozó tiszta nyereségét a kockázat alapján magyarázza.¹⁷⁰ Ai franciák közül *Say* és *Courcelle-Seneuil*, a németek közül *Hufeland* hajlottak a kockázat szerepének hangsúlyozására. Bár *J. B. Clark* azt akarta bizonyítani, hogy a kockázatot nem a vállalkozó, hanem a tőkés viseli, aki tőkéjét a vállalkozásba befekteti, Amerikában is sok képviselője akadt annak a felfogásnak, mely a nyereséget elsősorban a vállalkozó által vállalt kockázat ellenértékének tekintette.¹⁷¹ *F. B. Hamley* megkísérelte ugyanis a vállalkozói nyereséget tisztán a vállalkozás kockázatos voltából megmagyarázni.¹⁷² *Hamley* szerint a vállalkozó, midőn magára veszi az üzletével járó kockázatot, a közgazdaság számára fontos szolgálatot teljesít, melynek ellenértékét a nyereségben kapja meg.¹⁷³

E magyarázat ellen *F. F. Knight* azzal érvelt, hogy amennyiben a vállalkozás kockázata kiszámítható, vagyis amennyiben a vállalkozás valószínűségi alapon meghatározható kockázattal áll szemben, az biztosítás útján áthárítható a biztosítóra és így nem lehet forrása a nyereségnek. *Knight* szerint azonban a vállalkozásnak vannak olyan kockázatai is, melyek ilyen módon át nem háríthatók és ezek vállalása valóban a vállalkozókra hárul, kik ezért nyerne kárpótlást a nyereségben. Ezért *Knight* szerint a nyereség nem a kockázat vállalásának, hanem a vállalkozás *bizonytalanságának* (uncertainty) az ellenértéke.¹⁷⁴

Senior a vállalkozói nyereségnek egy további elemére bítva fel a figyelmet. A fogalmak gondos elhatárolására törekedve, *Senior* ugyanis észrevette, hogy a nyereségben jára-

¹⁶⁸ Vizsgálódások stb. 50. old.

¹⁶⁹ An Inquiry into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth. Edinburgh, 1829.

¹⁷⁰ On Some Neglected British Economists. Ec. Journ. XIII. köt. 1903. az 520. old.

¹⁷¹ Insurance and Business Profits. (Quarterly Journ. of Ec. VII köt. 40. old.)

¹⁷² Enterprise and the Productive Process. New York 1907.

¹⁷³ V. ö. Enterprise and Profit. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 1900. a 105. old.)

¹⁷⁴ Risk, Uncertainty and Profit. Boston-New York 1921. 2. kiad. 1956. a 231—232. old. Később *Knight* belátta, hogy ' elmélete némi módosításra szorul. (V. ö. Econ. Journal XLV. köt. a 79—80. old. jegyzetét.) A kockázat szerepére vonatkozólag v. ö. *J. R. Hicks: The Theory of Uncertainty and Profit.* (Economica. May. 1951. No 32. a 170—189. old.)

dékszerű elem is szerepelhet.¹⁷⁵ E gondolatot továbbfűzve *Mangoldt*¹⁷⁶ és *Schaffiel*¹⁷⁷ rámutattak többféle előnyre, amelyet egyes vállalkozók a többiekkel szemben élvezhetnek és amelyek járadókszerű elemekkel bővítik jövedelmüket.

Erőteljeafen karolta fel a tiszta nyereségnek járadék-szerű értelmezését *F. A. Walker*.¹⁷⁸ Szeme előtt a Ricardo-féle járadékelmélet lebegett, amidőn a járadékot nem hozó föld mintájára a nyereség nélküli vállalkozás fogalmát állította fel, abból kiindulva, hogy az utolsó még a termelést a legkedvezőtlenebb körülmények között folytató vállalkozó szabja meg a vállalkozás rendes jövedelmét és azok a vállalkozók, akik valamely előnyt élvezve kedvezőbb körülmények között termelnek, oly jövedelmet élveznek nyereségükben, amelyet nem lehet másképp, mint járadéknak értelmezni. *Walker* szerint tehát a szabály az a vállalkozó, aki tiszta nyereség nélkül dolgozik és a tiszta nyereség csak különböző elönyökből származik. Felfogását élesen támadta *Mac Fane*,¹⁷⁹ aki rámutatott annak a nehézségére, hogy a különböző körülmények között termelő vállalkozók közül a határtermelőt megjelöljük, másrészt pedig arra a különbségre, mely a föld és a tőke között mint termelő tényezők között fennáll. Ha nem is oly kizárólagossággal, mint *Walker*, egyesek mégis hajlottak a vállalkozói nyereségnek járadék-szerű értelmezéséhez; így p. o. *Seligman* úgy határozta meg a vállalkozói nyereséget, hogy az az a többlet, amelyet a termelés határán álló vállalkozó jövedelme fölött a határon belül fekvő vállalkozók eveznek.¹⁸⁰ *Taussig* is azt találja, hogy a vállalkozói nyereség és a járadék között sok a hasonlatosság.¹⁸¹

¹⁷⁵ E. i. m. 130—131. old. Ahhoz a nézetéhez ragaszkodva, hogy a tőkekamat az önmegtartóztatás jutalma, *Senior* túlzásba is esett, midőn azt vitatta, hogy annak jövedelme járadéknak minősül, aki más által eszközölt befektetés után élvez jövedelmet. Az ilyen jövedelem ugyanis már nem az azt élvező egyén önmegtartóztatásának ellenértéke és ezért járadéknak tekintendő. (U. o. a 129. old.) A vállalkozói tehetség és készség ellenértékében is járadékot látott *Senior*.

¹⁷⁶ Die Lehre vom Unternehmergeinn. Leipzig 1835.

¹⁷⁷ Die nationalökonomische Theorie der ausschliessenden Absatz - verhältnisse. Tübingen 1867.

¹⁷⁸ The Source of Business Profits. (Quart. Journ. of Ec. I. köt. 1887. V. ö. a 265—288 old.)

¹⁷⁹ The Theory of Business Profits. (U. o. II. köt. V. ö. 1—36. old., különösen 6—7.)

¹⁸⁰ Two Principles of Economics. New York, 1905. a 353. old.

¹⁸¹ Principles of Economics. II. köt. New York 1911. a 172—179., old.

Annak elismerése azonban, hogy a vállalkozói nyereség egyik forrása a termelési feltételekben mutatkozó különbség, nem volt szükségképpen egyértelmű *Walker* elméletének elfogadásával, mely a nyereséget tisztán járadéknak fogta fel. Elismerve azt, hogy más forrásai is vannak a vállalkozói nyereségnek, sokan a *többletnyereség* (surplus profit) elnevezést használták járadékszerű elemeinek megjelölésére, így p. o. a kítűnő németalföldi közgazda, *N. G. Pierson*¹⁸² ki szerint a vállalkozói nyereség főképpen a vállalkozó munkadíja, de ez más elemekkel is bővül. Hasonló *Henry Truchy* álláspontja is, aki egyébként a francia hagyományhoz ragaszkodva, szintén nagy súlyt helyez a vállalkozó egyéni munkájára.¹⁸³

A nyereség elméletének a fentiekben előadott fejlődése szépen tárta fel a vállalkozói nyereség keletkezésének okait, de hátránya az volt, hogy a nyereség egységes voltát némileg elhomályosította. Pedig a nyereség egységes jövedelem, mely a vállalkozó számításában is egységesen jelentkezik, mint a befektetett tőke bizonyos százaléka, önállóságuk csak egyes alkatrészeinek van, melyeket, mint p. o. saját tőkéjének kamatát, a vállalkozó is költségei közé számít. Egyéb alkatrészei nem jelentkeznek külön, hanem csupán együttesen a tiszta nyereségben. *Mangoldt* igyekezett ezt hangsúlyozni.¹⁸⁴ *Mac Gregor* is ehhez a felfogáshoz csatlakozott.¹⁸⁴

Ennek kiemelése kétségtelenül fontos, mert csak ezzel válik világossá a vállalkozói nyereség igazi természete és a többi jövedelmektől különböző volta. A nyereség ugyanis nem ár, mint akár a munkabér, akár a tőkekamat, hanem árkülönbözetekből — a termelői és a fogyasztói piac árkülönbözeteiből — előálló jövedelem. Ezek az árkülönbözetek döntik el még azt is, hogy marad-e a vállalkozónak a termék eladási árából annyi, hogy ez elég munkája jutalmazására

¹⁸² V. ö. Principles of Economics. Translated by A. A. Wotzel. I. köt London, 1902. I. r. V. fejezet 4 §-át

¹⁸³ Cours d'économie politique. Paris, 1921. II. köt. a 210—213. old.

¹⁸⁴ Die Lehre vom Unternehmergewinn. Leipzig, 1855. Szerinte: „Der Unternehmergewinn ist weder eine besondere Art von Lohn, noch eine besondere Art von Zins, sondern eine eigentümliche Art des Einkommens.” (Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 2. Aufl. bearbeit. v. Fr. Kleinwächter. Stuttgart, (1871.) a 131. old.)

¹⁸⁵ Bemerkungen zur Theorie des Profits. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart, III. köt. Wien, 1928. a 271—280. old.) *Mac Gregor* ezt az elméletet „total view”-nak nevezte szemben azokkal a törekvésekkel, melyek különböző költségelemekből összetett nagyságnak igyekeznek felfogni a vállalkozói nyereséget.

és tőkájének kamatoztatására.¹⁸⁶ Helytelen tehát a nyereséget akár a kockázatvállalás, akár a vállalkozói tevékenység árának tekintetni, mert a nyereség mindig árkülönbözet és ezért más jellegű mint valaminek az ára.

Leghatározottabban *A. Kokkalis* szállt szembe avval a felfogással, mely akár a tőke, akár pedig a vállalkozó munkája oldaláról akarja a vállalkozói nyereséget magyarázni.¹⁸⁷ Ebben a tekintetben osztja *Schäffle* nézetét, aki szintén a nyereség egységes voltát hangsúlyozta.¹⁸⁸ *Kokkalis* azonban kissé túllő a célon, amidőn elhanyagolja azt, hogy a brutto nyereségben oly elemek is foglaltatnak, melyek, mint p. o. a saját tőke kamatja, legalább számszerűleg bizonyos önállósággal bírnak. Erre alább még visszatérünk.

3. A vállalkozói nyereség dinamikai elmélete. A vállalkozói nyereség elméletének az a fejlődése, melyről az előbbieken volt szó, előkészítette a talajt annak a magyarázatnak, mely a gazdasági élet változásaiban keresi a nyereség igazi okát. Bővebb elemzés ugyanis mind jobban kimutatta azt, hogy a vállalkozó jövedelme nem kell, hogy feltétlenül oly maradék vagy többletjövedelem legyen, amely a termelési költségek fedezése után marad meg. A vállalkozó tehát húzhat jövedelmet akkor is, ha ilyen többlet nem keletkezik és így szoros értelemben vett tiszta nyeresége nincsen. A vállalkozói nyereség termelési költségbeli vonatkozásainak kidolgozásával egyre világosabb lett az, hogy piaci egyensúly esetében csak a monopólium, vagy pedig különbségi előnyök lehetnek a többletnyereség forrásai. Ezt a nézetet már *F. A. Walker* fent említett elmélete erősen alátámasztotta és hatása alatt különösen az amerikai közgazdák mindinkább kiemelték, hogy a vállalkozó szorosabb értelemben *Yeit* nyeresége, amennyiben nem monopólium, vagy különleges előnyök esete forog fenn, csak a gazdasági élet változásaival függhet össze.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Helyesen emelte ki ezt *Mangoldt* midőn a következőket mondja: „... Lohn und Zins werden meist in vorhinein ausbedungen, sind daher ein bestimmtes oder „bedungenes“ Einkommen. Der Gewinn ist dagegen ungewiß; seine Grösse wird bedingt durch das Gelingen der Production; man kann daher denselben als „unbedungenes“ oder „bedingtes“ Einkommen bezeichnen.” (Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. 1871. 132. old.) Igaz, hogy később a nyereséget annak az árnak nevezi, amelyet a közönség a vállalkozó szolgálataiért fizet (133. old.), hozzátéve azonban, hogy ez nem egészen úgy értendő, mint az árúknál.

¹⁸⁷ *Der Unternehmungsgewinn*. Jena, 1930.

¹⁸⁸ *Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft*. Tübingen. 1867.

¹⁸⁹ *Seligman* szerint: „In actual life... there is a continual change,— population varies, wants are modified, capital increases, the process of

Azt a következtetést, hogy teljes verseny mellett statikus állapotban vállalkozói nyereség nem lehetséges, tisztán és háttározottan először *Walras* vonta le. Az általános egyensúlyra vonatkozó tétele szerint teljes verseny mellett az ár egyenlő a termelési költségekkel, tehát azokkal a kiadásokkal, melyek a termelési tényezők jutalmazásával kapcsolatosak és így végeredményben nem marad hely a vállalkozó tiszta nyeresége számára, mert a termelési költségek kimerítik az árat. Ehhez természetesen *Walras* hozzáfűzte azt, hogy ez nem jelenti a vállalkozói jövedelem tagadását, csak azt, hogy sajátos értelemben vett vállalkozói nyereség számára teljes verseny mellett egyensúlyi helyzetben nem marad tér.

Ezzel *Walras* tisztán megkülönböztette a *vállalkozói nyereséget a vállalkozói jövedelemtől* és világosan! arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vállalkozói jövedelemben költségelemek is foglaltatnak, mert a vállalkozó saját tőkéjének kamatja és a vállalkozói tevékenység munkája is költségelemek, ha nem is tényleges kiadások. *Walras* nézetének kétségtelenül már a klasszikus elméletben meg voltak az előzményei. Így *Senior* a vezető munkáról szólva megjegyezte, hogy azt nagy üzemekben sokszor vezető tisztviselőre bízzák és ennek ellenértéke kifejezi e munka értékét,¹⁹⁰ *J. St. Mill* pedig megállapította, hogy a nyereség nem kizárólag az a többlet, amely az összebevételből a vállalkozó költségeinek levonása után fennmarad.¹⁰¹ *Mill* itt még nem érkezett ugyan el oda, hogy a vállalkozó jövedelmét és az igazi vállalkozói nyereséget élesen szétválassa, de azt kiolvashatjuk szavaiból, hogy a vállalkozó jövedelmében költségelemek is foglaltatnak. *Walras* érdeme az, hogy megkülönböztetése élesen megvilágította a kérdést. Kimutatta, hogy a vállalkozói jövedelemben vannak, oly tételek is, melyek — bár nem készkiadások — költségjellegűek és csak a jövedelmet ezektől megtisztítva kapjuk meg azt, amit sajátos értelemben vállalkozói nyereségnek minősíthetünk. A gyakorlati életnek *brutto nyereség* (nyers többlet) és *netto nyereség* (tisztá nyereség) közötti megkülönböztetése is nagyjában ezt fejezi ki.

Azt az álláspontot, hogy egyensúlyi helyzetben nincsen sajátos értelemben vett vállalkozói nyereség, osztotta *J. B.*

industry and methods of enterprise alter. Competitive profits are due wholly to such changes." (Principles of Economics 1905. a 355. old.) Hasonlóképp nyilatkozott *Taussig*: Principles of Economics, New York, 1911. II. köt. a 184-185. oM.

¹⁹⁰ Political Economyr 6. kiad. 132. old.

¹⁹¹ Ismét az angol szöveget idézem: „And profit... is not exclusively the surplus remaining to the capitalist after he has been compensated for his outlay, hut forms in most cases, no unimportant part of the outlay itself". (Principles a 280. old.)

Clark is.¹⁹² Statikus egyensúlyban a termelési tényezők hányada szerinte is kimeríti az árat és na nyereség marad, akkor ez csak annak lehet a következménye, hogy a verseny nem teljes, hogy tehát a termelői és a fogyasztói piacok hozott oly rések maradnak, amelyek többletnyereségnek lehetnek forrásai. Clark szerint tehát maga a tétel, hogy statikus egyensúlyban nincsen vállalkozói nyereség, helyes, mert csakis sűrűlódások és a piaci alkalmazkodásban való tökéletlenségek lehetnek verseny mellett a nyereség forrásai. Ez az ú. n. *frikciós elmélet*, amely tehát a verseny tökéletlenségéből magyarázza a vállalkozói nyereséget.

Eltekintve attól, hogy a tökéletes verseny az életben épp olyan ritka, mint a teljes piaci egyensúly, a frikciós elmélet mellett több szempontot lehet felhozni. Utalhatunk mindezekelőtt arra, hogy a termelői és a fogyasztói piac összehangolása nagyjában a vállalkozó feladata, akinek azonban csak annyiban fűződik érdeke a két piac közötti összhang biztosításához, amennyiben arról van szó, hogy az ár ne legyen alacsonyabb, mint a termelés költségei. Ellenkező irányban a két piac közötti egyensúly biztosítása nem áll a vállalkozó érdekében, mert a két piac össze nem hangolt voltából haszna van akkor, ha a termelési költségek nem érik el az árat. Carver arra is rámutatott, hogy a vállalkozónak üzleti és piaci ismereteinél fogva mindkét piacon rendszeren előnyös helyzete van és így ez is nehezíti a két piac teljes összehangolását akkor, ha ez nem érdekli a vállalkozót.¹⁹³

A frikciós elmélet kétségtelenül olyan alapon magyarázza a vállalkozó nyereségét, amely a való élet tényeire támaszkodik. Igaza van Knightnek, amidőn kiemeli, hogy az egyensúlyra törekvés csak *irányzata* a gazdasági életnek, mely a maga teljességében ritkán valósul meg.¹⁶⁴ Kétségtelen azonban, hogy sokszor igen jelentékeny nyereségek is keletkezhetnek, amelyek nehezen magyarázhatók meg tisztán a piaci egyensúly tökéletlenségeiből. Egyébként is, amint láttuk, a figyelem a nyereség elméletében lassankint olyan tényezőre irányult, amely igen közelfekvő magyarázatot nyújt nagyobb arányú nyereségek keletkezésére. Ez a tényező a gazdasági élet fejlődése, tehát az, hogy a vállalkozás nem

¹⁹² „The tendency of competition is to annihilate the profit.” (Distribution of Wealth a 111. old.)

¹⁹³ Distribution of Wealth a 277-278. old.

¹⁹⁴ Helyesen hangsúlyozza Knight: »... in actual society cost and value only „tend” to equality; it is only by an occasional accident that they are precisely equal in fact.” (Risk and Uncertainty a 19. old.)

mindig a szokott mederben folyik le, hanem új megoldásokat keres, amelyek akár a költségek csökkentésével, akár pedig új cikkek bevezetésével és új szükségletek keltésével még kiaknázatlan területre való rátéréssel teremtik meg a nyereség lehetőségeit. A különbözeti előnyök mellett ezzel a nyereség keletkezésének egy új forrása tűnt fel a láthatáron, amely nem ellenkezett azzal a tétellel, hogy teljes verseny mellett nem lehet nyereség. Ez a tétel ugyanis nyilvánvalóan csak a statikai egyensúlyra vonatkozik, és nem áll arra az állapotra, amidőn dinamikus viszonyokról van szó, amelyek a régi egyensúlyt megbontják, és csak egy bizonyos idő lefolyása után teremtik meg a lehetőséget az új egyensúly számára. Ezzel előtérbe lépett az is, amit *Marshall* és *Mangoldt* már régebben hangsúlyoztak, hogy t. i. az átlagon felüli nyereségek — monopóliumtól eltekintve — csak átmenetileg állhatnak fenn, mert idővel a verseny elsöpri azokat.

Azt a nézetet, hogy az igazi és nagyobb arányú nyereségek forrása a *gazdasági haladás*, már *Clark* felfogása előkészítette,¹⁹⁵ és *Seager* p. o. már erősen kidomborította a gazdasági haladás szerepét a vállalkozói nyereségben.¹⁹⁶ A dinamikus elmélet kiépítése azonban *Schumpeter* műve,¹⁹⁷ aki kezdettől fogva e nézőpont felé hajolt és álláspontját később széles alapon fejtette ki.¹⁹⁸

Schumpeter abból indult ki, hogy nem mindenki igazán vállalkozó, akit ennek neveznek, mert a vállalatok vezetőinek legnagyobb része egyszerűen a kezdeményezők utánzója, tehát csupán rutinier. Ezek nem is élveznek igazán vállalkozói nyereséget, hacsak nincsenek monopolhelyzetben. *Schumpeter* szerint igazi vállalkozó csak a kezdeményező, aki új technikai és üzleti módszereket alkalmaz. Csak ez teszi lehetővé olyan jövedelem élvezetét, amely nem egyszerű eleme az árnak, mint a vállalkozó költségei melyekben az saját szolgálatai ellenértékét is előíranyozza.

Schumpeter elmélete az egyensúlyi elgondolással teljesen összhangban magyarázza a vállalkozói nyereséget és olyan tényezőre

¹⁹⁵ „Dynamic science deals with profits in their original state, as normally created by improvements in industry, in the proceeds of which the entrepreneurs have a share; while static science deals with them in their later and permanent state, as they are transmuted into increments of wages and interest.” (The Distribution of Wealth. New York, 1902. a 410. old.)

¹⁹⁶ V. o. Introduction to Economics. 2. kiad. New York, 1904. különösen 182—183. old.

¹⁹⁷ Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1906.

¹⁹⁸ Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Leipzig, 1912.

mutat rá, amely a nagy nyereségek keletkezésénél valóban döntő szerepet játszik. Ezért ez az elmélet nemcsak az Egyesült Államokban talált élénk visszhangra, hanem a német irodalomban is, ahol különösen *Amonn*, *Streiter*, *Engländer* és *Budge* rokonszenveznek vele. A német irodalomban egyébként már némi előzménye is volt a dinamikus elméletnek, mert már *Schaffte* a haladással hozta kapcsolatba a vállalkozói nyereséget, persze anélkül, hogy ezt a nézetet bővebben kidolgozta volna.

4. A vállalkozói nyereség irányzata. Már említettük, hogy *Smith* a vállalkozói nyereség nagyságát a vállalatban alkalmazott tőke összegével hozta összefüggésbe. Heylesen jegyezte meg *MacCulloch*, hogy ez a kijelentés csupán a nyereség egészére, de nem a *nyereséghányad* magasságára vonatkozhatik.¹⁹⁹ Ezzel *MacCulloch* oly körülményre hívta fel a figyelmet, amely a nyereség kérdésének tárgyalásánál fontos, nevezetesen arra, hogy a vállalkozó a nyereséget rendszeresen a vállalatában dolgozó tőkére vonatkoztatja és annak hányadában fejezi ki. Ennek a hányadnak a magassága az, amely a vállalkozás sikerére nézve éjs a vállalkozó részesedési arányára nézve is döntő.

Már *Smithnek* az volt a felfogása, hogy a nyereséghányad nagyjában csökkenő irányzatot követ. *Smith* ezt azzal indokolta, hogy a tőke mennyiségének növekedésével a termelés számára nyíló alkalmak mindjobban kimerülnek és így új tőkék már csak kevésbé jövedelmező termelési lehetőségekben találhatnak elhelyezést. *Ricardo* is azon a nézeten volt, hogy a vállalkozói nyereségnek csökkenő irányzatot kell követnie, de indokolása más volt, mint *Smithé*. *Ricardo* szerint ugyanis ennek az az oka, hogy a gabonaár emelkedésével a munkabérek is növekszenek és ezért kevesebb marad a vállalkozók számára. Eszerint tehát a nyereséghányad csökkenésének oka nem a vállalkozási alkalmak kimerülése, hanem a föld csökkenő termelékenysége, amely a munkabérek emelkedése folytán mindjobban csökkenti a nyereséghányadot.²⁰⁰ Az tehát, ami e felfogás szerint egyedül akaszthatja meg, de csak időlegesen, a nyereséghányad csökkenését, csakis a mezőgazdasági technikának a javítása, mely egy időre elborítja a gabona árának a népesség növekedésével egyébként elmaradhatatlan emelkedését.

¹⁹⁹ V. ö. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. MacCulloch-féle kiadás, 1938. a 22. old. levő 2. jegyzetet.

²⁰⁰ Élesen foglalta össze a *Ricardo-féle* álláspontot *MacCulloch* következő szavaiban: „*The decreasing fertility of the soil is... at bottom, the great and only necessary cause of a fall of profits.*” (*The Principles of Pol. Econ.* Edinburgh, 1825. a 380. old.)

Ricardo felfogása nem talált általános helyeslésre. Szembehelyezkedett vele *Longfield*, aki nagyjában *Smith* álláspontját elevenítette fel.²⁰¹ *William Ellis*,²⁰² *Thomas Chalmers*²⁰³ és *Edward Gibbon Wakefield*²⁰⁴ igyekeztek ezt a két álláspontot összeegyeztetni oly módon, hogy nemcsak a tőke növekedése, hanem a foglalkoztatási tér, vagyis a munkaalkalmak korlátolt volta is oka a nyereséghányad csökkenésének, amennyiben egy meghatározott földterületen, amilyen egy ország területe, megvan a határa annak, hogy milyen tőkemennyiség alkalmazható gyümölcsözően. *J. St. Mill* is csatlakozott ehhez a felfogáshoz,²⁰⁵ melyet a klasszikus elmélet betetőzésének tekintett azért, mert rámutat arra, hogy a földterület korlátozott volta folytán csak korlátolt termelési lehetőségek nyílhatnak a tőke számára is. Ezen az alapon jutott el azután *Mill* a nyereséghányadra vonatkozó azon tételéhez, hogy annak irányzata *a minimumra való csökkenés*. *Mill* erre a tételre nagy súlyt helyezett²⁰⁶ és az mint a klasszikus elmélet egyik alapvető *itéle*le ment át a köztudatba.

Mill igyekezett azokra az okokra is rámutatni, amelyek a tőkenyerességnek minimum felé való irányzatát késleltetik. Az első okot abban látta, hogy az időnként fellépő válságok tőkepusztítással járnak, a másodikat abban, hogy a mezőgazdasági technika javítása folytán a munkabéreknek a népszaporodással való emelkedése egyideig elmaradhat és a külkereskedelem növekedésével az olcsóbb élelmiszerek bevétele szintén ellensúlyozhatja azt a hatást, mely egyébként a tőke növekedésének eredményeképpen beáíina.²⁰⁷

A nyereséghányad csökkenésére vonatkozó tételt *Marx*-is magáévá tette és rendszerében jelentős szerep jutott e tételnek. A tétel indokolása azonban szerinte másban kere-sendő, mint amire akár *Smith*, akár *Riarcdo* vagy *Mill* gondoltak. A csökkenési irányzat oka ugyanis egyszerűen az, hogy a tőkefelhalmozódás folytán a termelésben alkalmazott

²⁰¹ Lectures on Political Economy. 1834. a London School of Economics új Eladásában, London 1931. a 196—197. old.

²⁰² Westminster Review 1926. januári szám.

²⁰³ On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society. Glasgow, 1832.

²⁰⁴ A Commentary of the Wealth of Nations London, 1835.

²⁰⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. IV. köt. az 52—54. oldalon.

²⁰⁶ E. i. munkájában külön fejezetet találunk „A tőkejövedelemnek a minimum felé törekvése” címen IV. könyv. (149—72. old.)

²⁰⁷ Az idevonatkozó rész magyar fordítása helyenkint nem adja vissza helyesen *Mill* gondolatait.

tőke összetétele változik.²⁰⁸ A munkások béréül szolgáló variabbs tőke hányada csökken és a gépekben megtestesült konstans tőke hányada növekszik. Az érték többlet azonban csak az előbbiből származik, míg az utóbbi csak változatlanul marad meg értékében. Minthogy tehát a tőkefelhalmozódás előrehaladásával egyre kisebb a többletértéket előállító variabilis tőke, a nyereség hányadnak csökkennie kell. Abban az után *Marx* is osztja *Mill* nézetét, hogy a válságok és a külkereskedelem fejlődése időlegesen feltarthatják a nyereség hányad csökkenését.

Marx érvelésével a szocialisták egy része sem értett egyet. Miután *Benedetto Croce* szembehelyezkedett vele,²⁰⁹ *Tugan Baranovsky* bizonyítani igyekezett, hogy *Marx* a nyereség hányad irányzatára vonatkozólag tévedett, mert nem vette figyelembe, hogy akkor, ha az álló tőke arányának növekedése a termelékenység növekedéséhez vezet, a nyereség hányad csökkenése helyett annak növekedése következik be.²¹⁰ Bár vannak tényezők, melyek ezt bizonyos fokig ellensúlyozzák, a termelékenység növekedésével *Tugan Baranovsky* szerint a nyereség hányadnak is emelkedő irányzatot kell követnie.

A nyereség hányad csökkenésére vonatkozó tétel lassankint egészen kiküszöbölődött az elméletből. Németországban kezdettől fogva kevés volt a visszhangja,²¹¹ az Egyesült Államokban sem *Walker*, sem *Clark* nem tették magukévá és *Marshall* is, a klasszikusok iránti nagy loyaltása dacára, mellőzte rendszerében. A felhozott érvek vizsgálata után a vitát lezárva *Hans Peter* bátran jelentette ki, hogy a nyereség hányad irányzatára vonatkozólag általános tételt nem lehet felállítani.²¹²

Nagyobb visszhangra talált a klasszikusok második tétele, mely szerint a *nyereségnek kiegyenlítődésre* van hajlama, vagyis hosszabb időközt tekintve, a nyereség hányad nem lehet különböző az egyes termelési ágakban. Indokolásul egyértelműen a versenyre utaltak, mint kiegyenlítő tényezőre, mert, mint *Ricardo* mondta, „éppen a nyereség különböző-

²⁰⁸ V. ö. *Das Kapital*. III. köt. a 191—249. old.

²⁰⁹ Az „*Atti del Accademia Pontaniana*” 1899. májusi számában közölt cikkében.

²¹⁰ *Die theoretischen Grundlagen des Marxismus*. Leipzig, 1905. a 175—176. old. V. ö. különösen a 184—186. old.

²¹¹ A régebbiek közül *Rau* utalt röviden *Smith* idevonatkozó okoskodására. *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. 7. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1863. a 302. old.

²¹² *Grundprobleme der theoretischen Volkswirtschaftslehre*. II. köt. a 111. old.

sége okozza, hogy a tőke az egyik befektetési módból a másikba megy át”.²¹³ A nyereségkiegyenlítődés tehát a tőkének mozgékonyaságából és a tőkéseknek a legnagyobb nyereségre törekvéséből származik.

Marx ezt a tételt is elfogadta, de ezt is másképp indokolta. Szerinte ugyanis a nyereséghányad kiegyenlítődésének az az oka, hogy a nyereséghányad nem a tőkének az egyes üzemekben való szerves összetételétől függ, hanem a piacon lesz meghatározva. Ha az egyes üzemek tőkéjének szerves összetétele határozná azt meg, vállalatonként különbözőnek kellene lennie, amennyiben a nagyobb variabilis tőkével dolgozó vállalatoknak, minthogy nagyobb érték-többletet termelnek, nagyobb nyereséghányadot kellene elérni. A piacnak azonban mindegy, hogy ugyanazt a cikket az egyik vállalat nagyobb arányú álló vagy variabilis tőkével termelte-e; annak az ára a piacon egyenlő. Ily módon a termelt többletértékek tömege (die Mehrwertmasse) a piacon az egyes vállalatok tőkeösszetételére való tekintet nélkül kerül felosztásra és a nagyobb álló tőkével dolgozó vállalat éppen olyan hányadot kap osztókéjére számítva, mint az a vállalat, mely nagyobb arányban használt forgó tőkét és így nagyobb összegű többletértéket állított elő.²¹⁴

Míg *Marx* a nyereséghányad kiegyenlítődésének tételét sajátos gondolatmenetéből vezette le, addig a klasszikus elmélet idevágó indokolása elsősorban a hosszú távlatok vizsgálatára irányuló nézőpontnak volt következménye. Sem *Ricardo*, sem *Mill* nem vonták kétségbe, hogy időlegesen egyes termelési ágakban nagyobb lehet a nyereség, mint másokban; csak arra helyezték a súlyt, hogy ez nem lehet tartós állapot. Elgondolásuk háttérében a *rendes* vagy *átlagos nyereség* (normal vagy ordinary profits-nevezték ezt) elképzelése állott, melyet már *Smith* is említett.²¹⁵ Ezt az ár szükségképpen elemének tekintették, szépen beleillesztve

²¹³ A közgazdaság és adózás alapelvei. 63. old.

²¹⁴ „Im Kostpreis fällt der Unterschied von variablem und konstantem Kapital für den Kapitalisten fort... Die Kostpreise sind dieselben für gleich grosse Kapitalauslagen in verschieden Sphären, so sehr auch die produzierten Werte und Mehrwerte verschieden sein mögen. Diese Gleichheit der Kostpreise bildet die Basis der Konkurrenz der Kapitalanlagen, wodurch der Durchschnittsprofit hergestellt wird.” (E. i. m. III. köt. a 132. old.)

²¹⁶ A nyereségnek piaci kamattal való összefüggésére azt mondja, hogy a nyereség (*Smith* „the ordinary profits of stock”-ról beszél) vele változik. (Vizsgálódás stb. 93. old.) „Ordinary profits”-ról szól később is (a magyar fordításban a 101. old.)

azt, mint ahogy ρ. o. *J. St. Mill* tette, a normálár keretébe.²¹⁰ Ez az elgondolás később is megtartotta helyét, mint oly nyereséghányad, mely éppen elegendő arra, hogy a vállalkozó a termelést folytassa. Ma is használatos e fogalom, különösen az angol irodalomban. *Keynes*²¹⁷ éppenúgy él vele, mint *Joan Robinson*, ki pontos meghatározást igyekszik adni az ár és a termelési költségek egymáshoz való viszonyáról.²¹⁸ *Robinson* szerint akkor van a nyereség rendes színvonalán, ha a természetes ár a nyereség beszámításával egyenlő az átlagköltséggel. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az illető termelési ág telítve van, vagyis nem ösztönöz új vállalatok alapítására.

Marshall még rugalmasabbá tette a nyereségkiegyenlítődség tételét, illetőleg az átlagnyereség elgondolását.²¹⁹ Szerinte nyereségkiegyenlítődségről nem lehet szö az egész közgazdaságban, hanem csak arról, hogy egyes termelési ágakon belül, azok természetének megfelelően, bizonyos átlagos nyereséghányad alakul ki, mely a normálárral összhangban van és megfelel az egyensúlyi helyzetnek.

A német irodalomban, melyben régebben az egyensúlyi elgondolás kevésbé állt előtérben, a nyereségkiegyenlítődség tétele kevés visszhangra talált. Már *Hermann*, ki egyébként az átlagos nyereség fogalmával nem helyezkedett szembe, rámutatott arra, hogy a nyereséghányad kiegyenlítődsége a tőke teljes mozgékonyosságát tételezné fel.²²⁰ *Schäffle* a kiegyenlítődség akadályaként a különböző termelési ágak nyereségének áttekinthetetlen voltára utalt²²¹ és *Mangoldt* a vállalkozás bizonyos terein fennálló jogi és egyéb korlátozásokra hívta fel a figyelmet.²²² Ezeket szem előtt tartva már *Philippovich* visszautasította a nyereségkiegyenlítődség gon-

²¹⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei III. könyv a 28—29. old.

²¹⁷ A Treatise on Money. I. köt. London, 1935. a 125. old.

²¹⁸ The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. a 94. old.

²¹⁹ Ezt mondja: „We see then that there is no general tendency of profits on the turnover to equality; hut there may be, and as a matter of fact there is in each trade and in every branch of each trade, a more or less definite rate of profits in the turnover which is regarded as a „fair” or „normal rate.” (Principles 8. kiad. 617. old.) E szavakat már *Marshall* kézikönyvének első kiadásában is megtaláljuk, (a 652. old.)

²²⁰ Staatswissenschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924. a 149. old

²²¹ Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft, Tübingen, 1867. a 290. old.

dolatát a nagy beruházást kívánó vállalatokra vonatkozólag²²³ és *Diehl*,²²⁴ valamint *Amonn*²²⁵ egyenesen tagadják a nyereség kiegyenlítődének irányzatát.

IV. A tőkeamat.

1. Az eredeti kamat. Midőn a vállalkozói nyereséggel foglalkoztunk, már említettük azokat a nehézségeket, melyekkel az elmélet a tőkéből származó jövedelem magyarázatában találkozott. A nyereségnél azonban mégis lehetett valamilyen kapcsolatot találni a vállalkozó személyes tevékenységével és a tőkének termelésre való alkalmazásával. A tőkésnél, aki pénzt kölcsönöz és maga a termelésben nem vesz részt, sokáig semmi elfogadható támpont nem kínálkozott annak megmagyarázására, hogy miért élvez tőkéje után jövedelmet. Egyébként a pénzkölcsön, mely az, ókor és a középkor íróinak szeme előtt lebegett, olyan természetű is volt, melyért ellenérték követelése az adós szorult helyzetével való visszaélésnek tűnt fel, annál is inkább, mert a pénzben nyújtott kölcsönt a pénz szerepével hozták összefüggésbe és már *Aristoteles* megmondotta, hogy a pénz nem szül pénzt. *Fogyasztási kölcsönről* lévén szó, a kamatszedésben egyszerűen az erkölcsbe ütköző cselekményt láttak, melynek indokát csak a kölcsöntadó hírvágyában tudták megtalálni. Ebből származott az egyházi írók *kamatvételi tilalma*, mely a pénzkölcsön utáni kamatszedést uzsorának bélyegezte.

Az uzsora vádjá kíséri a kamatot az újkoron keresztül is. Pedig a helyzet ekkor gyökeresen megváltozott. A pénzkölcsönnek új válfaja lépett most előtérbe, mert üzletemberek keresték a tőkét, hogy azt gyümölcsözően befektessék. Amit panaszoltak, az a kamatláb magassága volt, melyet a tőkésnek kapzsiságán kívül a pénzhiánynak tulajdonítottak. Azt ugyanis elkezdték belátni, hogy a kamatvételnél van alapja, ha valaki azért keresi a tőkét, hogy nyereséges vállalkozásba fektesse. Maguk az egyházi írók is igyekeztek lehetőséget nyújtani arra, hogy ilyen esetekben a hitelező kárpótlásban részesüljön tőkéje átengedéséért. Akár váltókölcsönről, akár pedig a mindjobban terjedő üzleti részesezés alakjában pénz rendelkezésre bocsátásáról volt szó, nem

²²³ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 8. kiad. I. köt. 310. old.

²²⁴ Theoretische Nationalökonomie. IV. köt. Jena, 1933. a 343—544. old.

²²⁶ Bemerkungen zur Theorie des Profits. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart. III. köt. a 270. old.)

lehetett elzárkózni a kamatfizetés indokolt voltának elismerése elől. Bár nagyon nehéz volt az uzorát és az üzleti célokra való pénzkölcsönzést elhatárolni, mégis módot kellett találni az utóbbi esetben a kamatvétel jogosult voltának elismerésére. Elkezdtek tehát a tőke átengedésével felmerülő kárpótlásnak, felmerülő kárnak (*damnum emergens*) vagy elmaradt haszonnak (*lucrum cessans*) felfogni a kamatot és lassankint a járadékvásárlásban (*Rentenkauf*) is esz-
közt találtak a kamatvétel indokolására.²²⁶

A panaszok most mindinkább a kamatláb magas volta ellen irányultak, melynek magyarázatát — nem tudván különbséget tenni pénz és tőke között — a pénz szükének tulajdonítottak. Ezzel a kérdés az erkölcsi és jogi térről, melyen az régebben mozgott, mindinkább közgazdasági térre terelődött át. Sokáig tartott azonban, amíg utat tört magának az a meggyőződés, hogy a kamatláb színvonala a tőkének a termelésben játszott szerepével függ össze.

A klasszikusoknál, kik már ebből a szempontból nézték a tőkekamat kérdését, azután a kamat és a vállalkozói nyereség erősen egybeolvadtak.²²⁷ Azzal természetesen ők is tisztában voltak, hogy a vállalkozó kölcsöntökét is vehet igénybe. Ismételten érintették is a kölcsönkamatot, utalva arra, hogy annak alacsonyabbnak kell lennie annál, amit a vállalkozó a tőkével kereshet. A kölcsönkamat kérdése azonban náluk háttérbe szorul, mert náluk a kérdés súlypontja azon volt, hogy azt az összeget, melyet a vállalkozó a kölcsönvett tőkéért fizet, neki kell termelési tevékenységével előteremtenie. *F. H. Knight*²²⁸ rámutatott annak az okára, hogy a klasszikusok miért hanyagolták el a tőkével termelő vállalkozó és a tőkét kikölcsönző tőkés közötti megkülönböztetést. Angliában ugyanis ebben az időben a tőkés leg- nagyobb része maga volt a vállalkozó és «. kölcsöntökének még távolról sem volt a termelésben az a jelentősége, amelyet később Angliában is nyert. Minthogy tehát a tőke tulajdonosa és a vállalkozó ekkor még legtöbbször egy sze-

²²⁶ *Endemann*: Studien in der romantischen-kanonistiscliei) Wirtschafts- und Rechtslehre. 2. köt. 1874—1883. V. ö. továbbá: *Böhm—Baroerk*: Kapital und Kapitalzins. I. köt. Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien. 3. kiad. Innsbruck, 1914.

²²⁷ *Smith* szerint p. o. „Bér, nyereség és járadék minden jövedelem és minden csereérték eredeti forrása. Minden más jövedelem végeredményben e három rész valamelyikéből ered.” Azután pedig: „A pénz kamata mindenkor származékos jövedelem, s ha nem a pénz használatából származó nyereségből fizetik, úgy más jövedelmi forrásból kell fizetni.” (Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól V. ö. I. köt. az 54. old.)

²²⁸ Risk, Uncertainty and Profit. 23. old.

mélyben egyesült, az angol közgazdák „profit” szóval jelölték meg a vállalkozói nyereséget, melyben a tőkének a kamatja is bentfoglaltatik.

Nem így volt ez az európai kontinensen. Már *Turgot* foglalkozott a kölcsöntőke kamatjával, megkülönböztetve a tőkést, aki megtakarításával a tőkét gyűjti és a vállalkozót, aki azt üzemében alkalmazta. *Turgot-t* a kölcsön már csak azért is érdekelte, mert ez is a forgalomhoz tartozik, amely iránt a fiziokraták különös érdeklődést mutattak. Ezt a gondolatmenetet szőtte tovább *J. B. Say*, aki a közgazdasági irodalomba bevezette a *vállalkozó és a tőkés közötti éles megkülönböztetést*. A tőkekamattal kapcsolatos kérdés szempontjából ez a megkülönböztetés alapvető fontosságú, mert csak ennek az alapján lehet a kamatot, mint önálló jövedelmi ágat a vállalkozói nyereségtől elválasztani.

Németországban), mint a múlt I század elején tőkeszegény országban, kölcsöntőkének a vállalkozás részéről való igénybevétele még általánosabb volt. A vállalkozói nyereség és a kamat közötti megkülönböztetés így itt még inkább kézen fekvő volt, mint a gazdag Franciaországban. Már *F. W. Hermann* világosan szétválasztotta a kettőt, midőn a kamatot a tőkehasználat áráként,²²⁹ a vállalkozói nyereséget pedig a vállalkozó bevételei és kiadásai közötti különbözet gyanánt határozta meg.²³⁰

Mint említettük, már a klasszikusok tisztán látták, hogy a tőkekamattal, amennyiben termelési hitelről van szó, a termelésben keletkezik és így a termelés eredménye és a kölcsönkamattal között határozott viszony áll fenn, amennyiben az első a forrása az utóbbinak. Ezt akarta *Böhm-Bawerk* kifejezni, amidőn a tőkének köszönhető termelési többletet, melyből a vállalkozó a kölcsöntőke kamatját fizeti, *eredeti kamatnak* mevezte, megkülönböztetésül attól az összegtől, amelyet az adós a tőke használatáért hitelezőjének fizet. Az utóbbi a *kölcsönkamattal*.

Amióta a kamattal a termeléssel való összefüggésére irányult a figyelem, az eredeti kamattal került az érdeklődés középpontjába és a tőkekamattal elmélet mindinkább az eredeti kamattal kérdésével foglalkozott. Csak ez vezetett ugyanis a tőkekamattal keletkezésének forrásához, mely a kamattal színvonalára is döntő jelentőségű.

2. A kamattal termelékenység elmélete. Az a körülmény, hogy a kölcsönököt pénzben folyósítják, idővel annak a né-

²²⁹ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924, 200. old.

²³⁰ E. i. m. 145. old.

zetnek a keletkezéséhez vezetett, hogy a kamat magassága avval függ össze, hogy mennyi pénz áll a közgazdaságban rendelkezésre. Ebbe az irányba terelte a kamat kérdését egyrészt a merkantilistáknak az a felfogása, mely a közgazdaság mozgató tényezőjét a pénzben látta és ezért a pénznek bőséges mennyiségben rendelkezésre állását tartotta kívánatosnak, másrészt ezt a nézetét látszott alátámasztani a kereslet és kínálat törvényének mindjobban való hangsúlyozása is. A pénzkínálat túlságosan szűk a pénzkérésrel szemben, így érveltek a merkantilisták és kortársaik; nem csoda tehát, ha a kamatláb magas. Ettől a felfogástól még *J. Locke* sem tudott szabadulni, aki pedig a kamatra vonatkozólag kortársait messze felülmúló éleslátással szállt szembe a kamatláb törvényes szabályozásának követelésével. Amidőn azonban a kamatláb leszállításának eszközeiről elmélkedett, ő is a pénz mennyiségének szaporításában kereste a megoldást.

A kereslet és kínálat törvényének a kamatlábra való alkalmazása mindenesetre haladás volt, mert arra irányította a figyelmet, hogy a tőkének is van piaca, melyen használatának az ára kialakul. Nem vizsgálva azonban a tőke lényegét és közgazdasági szerepét, hanem azonosítva a tőkét a pénzzel, ez a magyarázat egészen a kérdés felszínén maradt. Nem is sikerülhetett a tőkekamat kérdésébe mélyebben behatolni addig, amíg a pénz és a tőke fogalmi egybefolytak.

Csak lassan kezdett tisztázódni az, hogy a pénz és a tőke lényege, valamint közgazdasági szerepe különböző. Sokáig a tisztultabb nézeteket valló közgazdák sem tudták világosan kifejtetni a kettő közötti különbséget, de azt már megértették, hogy a tőkének más szerepe is van, mint amelyet a pénz teljesít a közgazdaságban. *D. Hume* már élesen támadta azt a nézetet, mely szerint a kamatláb a pénz bőségétől vagy szűkétől függ.²³¹ A kamatra vonatkozó fejtegetéseit e nézet cáfolatának szentelte. A kereslet és kínálat törvényére való utaláson kívül már ő rámutatott arra, hogy a kamatláb színvonala elsősorban avval függ. Össze, hogy milyen üzleti eredményt lehet a tőke felhasználásával elérni. Lényeges fordulat volt ez a kamatelmélet fejlődésében, mert ezzel bekapcsolódott az elméletbe az a gondolat, hogy a tőke felhasználásával elérhető eredmény döntő tényezője a kamatláb magasságának.

Ezzel megindult azoknak az okoknak kutatása, melyek lehetővé teszik, hogy az üzletembernek nemcsak a vállala-

²³¹ Hume Dávid közgazdasági tanulmányai. Ford. Körösi J. 2. kiad. Budapest, 1899. o. 65—81. old.

lában használt tőkéje térül meg, hanem a kölcsönvett tőkékért még kamatot is tud fizetni. Midőn a pénz használati díjának fogta fel a kamatot, már *Turgot* tisztában volt azzal, hogy a tőke iránti kereslet azoktól származik, akik eredményesen használni tudják a tőkét. Tehát már az ő elméletének háttérében is az a gondolat állt, hogy a tőke termelékeny. *Böhm-Baroerk gyümölcsöztetési elméletnek* (Fruktifikationstheorie) nevezte ezt a magyarázatot, előtérbe helyezve azt, hogy *Turgot* szerint a kamat színvonalára befolyással van az, hogy a tőkékért földet is lehet vásárolni. *Turgot* ezzel azonban csak arra akart rámutatni, hogy e lehetőség azzal befolyásolja a kamatot, hogy a föld biztonsága által nyújtott vonzóerő csak akkor tereli az ipar felé a tőkét, ha ott magasabb hozamot ígér. De *Turgot* kétségtelenül tisztában volt már azzal is, hogy az ipari és kereskedelmi vállaltokba fektetett tőke emeli a termelés eredményét és hogy ehhez nélkülözhetetlen.²³² *Turgotnak* mint fiziokratának egyoldalúsága csak abban mutatkozott, hogy a tőkének a mezőgazdaságban elérhető hozamát tekintette a kamatláb szabályzójának.

Annak a nézetnek a további kiépítése, hogy a kamat a tőke termelékenységéből származik, elsősorban *J. B. Say* érdeme. Ezért tekintik őt a kamat *termelékenységi elmélete* megalapítójának. Ennek az elméletnek, mely gyorsan tett szert népszerűsége, forrása a termelékenység fogalmának az a kiszélesítése, melyet a klasszikus iskola hozott. Innen származik a *termelési tényezők tana*, mely szerint három termelő tényező van: a munka, a föld és a tőke. Ebben voltképpen már tényként volt elismerve az, hogy a tőke is termelékeny. Hiszen ennek feltételezése nélkül nem volna értelme annak, hogy a tőkét is termelő tényezőnek nevezzük. Azt a kérdést, hogy a tőke mi által növeli a termelékenységet, *Say* nem vetette fel, hanem a többi termelési tényezőkhöz hasonlóan egyszerűen a tőke termelékeny szolgáltatásairól beszélt, melyekért kellő ellenértéket kell nyújtania annak, aki tőkét vesz kölcsön. Ez az ellenérték pedig a kamat.

²³² V. ö. Quesnay és *Turgot* munkáiból. Ford. Fenyvessy A. Budapest, 1899. különösen a 111. old. — *Cassel* élesen bírálta is *Böhm-Bawerket*, szemére vetve, hogy igazságtalanul bánt *Turgot* kamatelméletével, midőn úgy tüntette fel a dolgot, minthogyha *Turgot* azt kívánta volna mondani, hogy a kamat abból származik, hogy a tőkét mezőgazdasági ingatlanba is be lehet fektetni. *Turgot* munkáiból vett idézetekkel kimutatta *Cassel*, hogy *Turgot* tisztán látta, hogy az ipar termelékenysége a kamatnak az igazi forrása. (V. ö. *Cassel: The Nature and Necessity of Interest*. London, 1903. a 21—22. old.) Ennek ellenére *Böhm-Bawerkhez* hasonlóan értelmezte *Turgot* kamatelméletét *A. Landry* is (*L'intérêt du capital*. Paris, 1904. a 148. old.)

Say gondolatmenete mély benyomást tett elsősorban honfitársaira, kiknek legnagyobb része elfogadta a kamat termelékenységi elméletét. Követte őket ebben a német közgazdák nagy része, kik közül különösen *Roscher* járult hozzá a kamat termelékenységi elméletének Németországban való népszerűsítéséhez.

A kamatelméletek fejlődéséről írt munkájában *Böhm-Baroerk*²³³ a Say nyomán haladó termelékenységi elméletet *naiv termelékenységi elméletnek* nevezte, mert közelebbi megokolás nélkül utalt a tőke termelékenységére, mintegy magától értetődőnek tartva azt, hogy a tőke termelékeny. Egy évvel Say munkájának megjelenése után azonban *Lord Lauderdale* a kamat termelékenységi elméletének olyan fordulatot adott, amelyben indokolni igyekezett azt, hogy miért termelékeny a tőke. *Lauderdale* szerint ugyanis a tőke munkát pótol, midőn olyan folyamatokat végez, amelyeket egyébként emberi munkaerővel kellene végezni, másrészt olyan folyamatokat is elvégez, amelyeknek a lefolytatására az ember magában nem képes.²³⁴ Ennélfogva tehát a tőke tényleg termelékeny szolgálatokat végez és ezekben gyökereszik annak a lehetősége, hogy használatáért kamatot fizessenek. Ilyenformán tehát *Lauderdale* kamatelmélete is termelékenységi elmélet, de *Böhm-Bawerk* szerint *indokolt termelékenységi elmélet*, mert a tőke termelékenységének okára is rámutat. Továbbfejlődésében már korán mint *határtermelékenységi elmélet* mutatkozik ez a magyarázat, mert úgy *Longfield*,²³⁵ mint *Thünen* a termelés határán a tőke alkalmazásával elérhető jószágtöbbletben látták a kamatot szabályozó tényezőt.²³⁶ Később *Sidgwick*²³⁷ képviselte Angliában ezt az elméletet, mielőtt *Marshall* és *Wicksteed* népszerűsítést szereztek annak.

Már említettük, hogy Németországban *Say*nek a ka-

²³³ Geschichte und Kritik der Kapitalzins-Theorien. Innsbruck. 1884. (3. kiad. 1914)

²³⁴ An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth. Edinburgh 1804. I. 161. old.

²³⁵ *Longfield* tétele még tőkenyeréségről (profit) szól. (Lectures on Political Economy. V. ö. különösen a 188—189. old.)

²³⁶ *Thünen* világosan mondja: „Die Rente, die das Kapital im ganzen beim Ausleihen gewährt, wird bestimmt durch die Nutzung des zuletzt ungelegten Kapitalteilchens.” (Der isolierte Staat. 5. kiad. Jena, 1930. II. rész. a 498. old. Az eredetiben ritkított szedéssel.)

²³⁷ Munkája rövid tartalmi összefoglalásában a kamatról a következőt mondja: „It tends to correspond to average additional produce expected to be obtained by employment of last increment of floating-capital, minus „employer's fee”. (The Principles of Political Economy, 2. kiad. London 1887. a XVI. old.)

maira vonatkozó elgondolása visszhangra talált. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy egyesek egyszerűen átvették magyarázatát, hanem elméletének önálló továbbfejlesztésében is. Nevezetesen *Friedrich B. Hermann* lelkesen karolta fel *Saynek* a termelékeny szolgálatokról szóló tanítását és használta fel arra, hogy a tőkekamat elméletének új fordulatot adjon.²³⁸ *Hermann* ugyanis abból indult ki, hogy az állótoke és a forgótoke egyaránt oly *használatoknak* a forrásai, amelyek mintegy önálló jószágok jellegét nyerik és a kamat az elszigetelt tőkehasználat ára.²³⁹ Alló és forgótoke között eszerint csak annyiban van különbség, hogy míg az előbbinél bérlet útján csak a használatot engedjük át, addig az utóbbinál kölcsön alakjában magát a tőkét is átadjuk kamatnak, mint használati díjnak fizetése ellenében. *Hermann* nyomán járva *Mangoldt* is a tőkehasználat árát látja a kamatban és hasonló *Schäfflenek*, valamint *Mithoffnak* az álláspontja is. *Hermann* kamatelméletét *használati elméletnek* (*Nutzungstheorie*) nevezték, mert a tőkehasználat díját látja a kamatban. Elmélyítésén különösen *Knies* fáradozott. Szerinte nem lehet kétséges, hogy a tőke használatáért éppen úgy árat kell fizetni, mintahogy a javak átengedéséért fizetünk. A kamatnak tehát ugyanaz a forrása mint az árnak, mert *Knies* felfogásában is önálló jószág a toké használata.²⁴⁰ Hasonlóképpen a tőkehasználat áráról beszél *Menger* is,²⁴¹ ki azonban már az idő folyásával is közeli kapcsolatba hozza elméletét, mire a következőkben rátérünk.

A használati elmélet alap gondolatát már régebbi írók is érintették. *Böhm-Bawerk* behatóbban foglalkozik *Molinaeus* érvelésével, mely szerint a pénz átengedése a tőkétől különvált haszon forrása, mely ezért ellenérték fejében önállóan értékesíthető.²⁴²

²³⁸ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. München 1832. (V. ö. a 5. kiad.-ban Leipzig 1924. az 57—58. old., valamint a 267—270. old.

²³⁹ *Hermann* már „Staatswirtschaftliche Untersuchungen” c. könyvének I. kiadásában rakta le az alapját kamatelméletének és azt 2. kiadásában fejlesztette tovább. Itt az állandó használatot engedő javakról írja: „Ihr Gebrauch, während dessen sie fortbestehen, wird ihre *Nutzung* genannt, die dann wie ein eigenes Gut aufgefasst werden kann, welches für sich selbst Tauschwerth erlangen mag, den man Zins nennt.” (109. old.) A 3. kiadásban, melyre fent hivatkoztunk, rövidebben fejti ki gondolatmenetét, mert az az 1. kiadás felújítása. Egyébként itt is ezt írja: „Wiewohl man auch vom Verleihen von Büchern, Kleidern etc. spricht, so bezeichnet man mit Darlehen doch meist den isolierten Verkauf der Nutzung eines umlaufenden Kapitals auf gewisse Zeit.” (199. old.)

²⁴⁰ Der Credit. II. köt. VIII. r. a 33-34 old.

²⁴¹ Grundsätze. 152. old.

²⁴² A tőkekamatelméletek beható ismertetésére nézve 1. *Böhm-*

Turgotnál is felcsillan ez a gondolat. A kamat lényegéről elmélkedve világosan mondja, hogy a „kamatos kölcsönnél a becslés tárgya bizonyos értékmennyiségnek Használata bizonyos időre.²⁴³ *Böhm-Bawerk* csak azért adott külön nevet *Turgot* elméletének, mert lényegét abban látta, hogy *Turgot* a tőkének a mezőgazdaságban való befektetési lehetőségét vette kamatelméletében alapul.²⁴⁴ Az viszont nem kétséges, hogy *Hermann* nem ő tőle, hanem *Say* fejtegetéseitől befolyásolva jutott annak a gondolatnak továbbfejlesztéséhez, melyet már *Turgotnál* megtalálunk.²⁴⁵ Mindezekben a magyarázatokban a tőke termelékenysége az uralkodó szempont és úgy a gyümölcsöztetési, mint pedig a használati elmélet csak változatai a termelékenységi elméletnek.

3. A tőke és a termelés időbeli vonatkozásai. Annak, hogy a kamat termelékenységi elmélete, valamint a vele rokon elméletek olyan gyorsan elterjedtek, az a meggyőződés volt az oka, hogy a tőkekamat keletkezését nem lehet megmagyarázni a nélkül, hogy a tőkének sajátos szerepét a termelésben figyelembe ne vesszük. Mindinkább világossá lett az is, hogy a munkaértékelmélet alapján ez, elháríthatatlan akadályokba ütközik. Ezt bizonyította az a kísérlet is, melyet *James Mill* és *MacCulloch* tettek, amidőn a kamatot egyszerűen a tőkében felhalmozott munka ellenértékéként akarták feltüntetni és azt magyarázták, hogy a kamat a tőkében, mint megjegecesedett munkában, fekvő munkaérték megtérítése, vagyis a múltban végzett munka ellenértéke. Eltekintve attól, hogy a tőke előállításával járó munkát már a múltban megfizették és így ugyanannak a munkának a díja kétszer szerepel ebben az okoskodásban, ez legfeljebb oly kísérletnek tekinthető, mely a munkaelmélet egyoldalú szempontját kísérli meg alkalmazni olyan jelenség magyarázatában, mely csak tágabb nézőpontból szemlélve érthető meg.

Ez az oka annak, hogy a klasszikus elmélet hívei is szinte fellelegzettek, amidőn *Senior* a termeléssel járó munkaáldozat mellé állította az önmegtartóztatási áldozatot²⁴⁶ és

Bawerk e. i. m., mely a 34. old. tárgyalja *Molinaeus* idevonatkozó felfogását. — Jó áttekintést nyújt a kamatelméletek fejlődéséről: *Bálds Károly*. A jövedelemelosztás főágai.. Budapest, 1913.

²⁴³ Quesnay és *Turgot* munkáiból Ford. Fennvessv J. Budapest, 1899. a 109. old.

²⁴⁴ V. ö. *Böhm-Bawerk*: e. i. m. 74. old.

²⁴⁵ V. ö. Staats wirtschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. a 270. old. jegyzetét.

²⁴⁶ A munkaértékelmélet egyoldalúságával szemben szinte felfedezés számba mentek *Senior* következő szavai: „The observer's attention is occupied by the labour, and he omits to consider the additional sacrifice made when labour is undergone for a distant object.” (Political Economy. 6. kiad. 1872. az 59. old.)

ezzel a kamat magyarázatára is olyan alapot nyújtott, amely a termelési költségek elméletével összhangba volt hozható. Ezzel megnyílt az útja annak, hogy a tőkekamatot az értékelés akkor előtérben álló főelve, a költségelv alapján megmagyarázzák. Ezért *J. St. Mill* és *Cairnes* örömmel karolták fel *Senior* gondolatát, mely szerint a javaknak nem termelékeny felhasználásoktól való elvonása és a termelés csatornáiba vezetése a jólét gyarapodása szempontjából fontos mozzanatok. Az önmegtartóztatásnak mint a termelés érdekében hozott áldozatnak kidomborításával az elméletnek nem volt többé szüksége arra, hogy tovább erőltesse a kamatnak a munkaértékelv alapján való magyarázatát, mert a tőke most már, mint olyan tényező bontakozott ki, mely a munkaáldozathoz hasonlóan szintén áldozat eredménye és ebből kifolyólag számíthat jutalmazásra. *Senior* kortársaira erős benyomást tett, hogy ő az önmegtartóztatásra mint a munkaáldozattal egyenértékű áldozatra mutatott rá, mert ily módon az akkor uralkodó termelési költség elméletbe és a termelési tényezők elméletébe is szépen illeszkedett be a tőkekamatnak az a magyarázata, melyet *önmegtartóztatási elméletnek* (abstinencia elmélet) neveztek. Ez az elmélet rávilágított valamire, aminek lényeges voltát mindinkább kezdték belátni, t. i. arra, hogy a tőkének önálló, vagyis a munkától és a természet közreműködésétől különálló szerepe van a termelésben és hogy a kamat ennek a jövedelemeloszlás terén fellépő következménye.²⁴⁷

Abban az alakban azonban, melybe *Senior* kamatelméletét *öltöztette*, az a tőkekamatnak nemcsak magyarázatául, hanem mintegy erkölcsi igazolásául is tűnt fel. Sokakat ez kétségtelenül vonzott, mert a tőkegyűjtés áldozati jellegét kidomborítva,²⁴⁸ tetszetős érvet szolgáltatott a kamat jogosult voltának védelmezésére. Ezzel azonban az elmélet nemcsak *Lassalle* gúnyos megjegyzését idézte fel, mely szerint nehéz megérteni azt az áldozatot, melyet a gazdag embernek hoznia kell, ha vagyonfelhalmozásra használja fel jövedelmét, hanem a szocialisták körén kívül is sokan idegenkedtek attól az érveléstől, mely az elméletet a jövedelemeloszlás kérdésében, — ha akaratlanul is — az erkölcsi ítéletek terére viszi át. Kivezető utat talált ebből *MacVane*, amidőn az önmegtartóztatás (abstinence) kifejezést a várakozás (wai-

²⁴⁷ Mint *Senior* magyarázta, az önmegtartóztató úgy viszonylik a kamathoz, mint a munkakifejtés a bérhez. (E. i. m. 59. old.)

²⁴⁸ „To abstain from the enjoyment which is in our power, or to seek distant rather than immediate results, are among the most painful exertions of the human will”, magyarázta *Senior*. (E. i. ra. 59. old.)

ting) kifejezéssel helyet t esítette, magyarázva, hogy a *tőkés áldozata várakozási áldozat*. Ezzel az önmegtartóztatási elmélet a *várakozási emiélet* alakját nyerte. Ebben az alakban karolták fel azt *Marshall*²⁴⁹ és *Cassel*.²⁵⁰ Az utóbbi kissé homályosan *tőkedispositionnak*. (Kapitaldisposition) nevezte a termelésnél döntő szerephez, jutó várakozást, ami lényegileg nem akar mást kifejezni, mit azt, hogy tőke felett kell rendelkeznie annak, aki időt igénylő termelési folyamathoz lát és vagy ő neki magának, vagy annak, aki tőkét a célra kölcsönadja, magára kell vennie azt az áldozatot, hogy nem fogyasztja el közvetlenül jövedelmét, hanem hajlandó várni annak gyümölcsére. *Cassel* elmélete, melyet Németországban különösen *Adolf Weber* fogadott rokonszenvvel, a várakozás ténye mellett a tőkének a termelésben való cselekvő szerepét is igyekezett kidomborítani.²⁵¹

Új fogalmazásban az elmélet *Senior* eredeti elgondolásának jobban felel meg, minthogyha csupán a megtartóztatás mozzanatát ragadjuk ki. *Senior* ugyanis már tisztán látta, hogy a *fogyasztástól való tartózkodás a termeléssel való kapcsolatában fontos* a közgazdaság számára, mert oly célok elérését teszi lehetővé, melyek megvalósítása *időbe* telik. Joggal kifogásolta *Knight*²⁵² azt, hogy *Böhm-Bawerk* egyszerűen önmegtartóztatási elméletnek tekintette *Senior* Kamateméletét, holott ez annál több volt, mert csak értékelméleti vonatkozásában volt ezen a súly, míg a kamatra vonatkozólag a tőke termelékenységére és ennek az idővel való összefüggésére volt alapítva.

Az idő, melyet a termelés lefolytatása megkíván, már *Ricardot* is élénken foglalkoztatta, midőn a felett töprengett, hogy milyen módon vegye figyelembe a tőkét az értékre való befolyásában,²⁵³ sőt már *Smith* is gondolt erre. Mindketen azonban nem a tőkekamat magyarázatával kapcsolatban hasznosították ezt a gondolatot, hanem a munkabérelméletben, mert figyelmüket az kötötte le, hogy a vállalkozónak a termelés tartamára előlegeznie kell a munkások bérért. Így jutottak el mindketten a munkabérialap gondolatához, mely egyoldalúsága ellenére is egy fontos szempontot domborított ki, mert a termelésnek az időben való lefolyását és ennek, bár más vonatkozásban való fontosságát hang-

²⁴⁹ Principles. 8. kiad. 232—233. old.

²⁵⁰ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. 180. old

²⁵¹ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München u. Leipzig, 1928. a 274. old.

²⁵² Encyclopaedia of Social Sciences. VIII. köt. a 132. old.

²⁵³ A nemzetgazdaság és adózás alapelvei, a 27—31. old.

súlyozták. Míg *Smith és Ricardo* e körülménynek a munkabérré gyakorolt hatásával foglalkoztak, addig *Senior* figyelmét annak a termelésre és ennek eredményére való befolyása vonta magára, meglátva azt, hogy a tőke hosszabb időt igénylő termelési folyamatokat tesz lehetővé. Teljesen megértve a tőkés termelés előnyeit, *Senior* a tőkének erre a szerepére ismételten visszatért,²⁵⁴ és arra is kitért, hogy miképpen kell elképzelnünk azt, hogy a munkásoknak a termelés folyamata alatt való eltartásához szükséges javaknak rendelkezésre kell állniuk.²⁵⁵ Nem tudott azonban elméletének oly kifejezést adni, hogy a tőkének ez a szerepe a maga teljes jelentőségének megfelelően kidomborodjék.

Jevons bátor újító szellemének volt fenntartva a kamatelméletnek ebben az irányban való továbbfejlesztése. Mellőzve az önmegtartóztatás kérdését, és ellenállva annak a kísértésnek, hogy a tőke szerepét tisztán a munkabéralap szemszögéből nézze, *Jevons* egyenesen a tőkének az idő folyásával való összefüggésére irányította figyelmét és a tőke szerepét röviden abban foglalta össze, hogy lehetővé teszi a *munkának előre való alkalmazását*, vagyis a termelés kezdete és eredményének rendelkezésre állása közötti időszaknak az áthidalását. Ezzel a tőke tehát lehetővé teszi a munkások számára, hogy a termelés eredményére várjanak.²⁵⁶ Ami *Jevons* fejtegetéseiben ily módon kidomborodott, az volt, hogy a *termelési módok megválasztása a rendelkezésre álló tőkemennyiségtől függ*, mert ez dönti el, hogy milyen mértékben lehet a munkásokat attól elvonni, hogy közvetlenül a megélhetésükhöz szükséges javak előállítására fordítsák munkájukat. Ennek világos kifejtésével *Jevons* lett megin-

²⁵⁴ Az önmegtartóztatást így határozza meg: „... a term by which we express the conduct of a person who either abstains from the unproductive use of what he can command, or designedly prefers the proreduction of remote to that of immediate results”. (E. i. m. 58. old.) továbbá: „It will be observed that we consider the use of all implements as implying an exercise of abstinence, using that word in our extended sense as comprehending all preference of remote to immediate result.” (U. o. 68. old.)

²⁵⁵ „That fund” (t. i. a munkabéralap, melyre *Senior* gondolt) „must comprise in specie *oī the things* wanted... As to those commodities, however, which the workman subsequently requires, it is enough if the fund on which he relies is a productive fund, keeping pace with his wants, and virtually set apart to answer them.” (E. i. m. 79. old.)

²⁵⁶ „Capital, as I regard it, consists merely in the *aggregate of those commodities which are required for sustaining labourers of any kind or class engaged in work*”. (Theory of Pol. Ec. 3. kiad. 222. old.) „Capital simply allows us to *expend labour in advance*” írja a továbbiakban. (U. o. 225. old.)

dítója a tőkekamatelmélet azon fejlődésének, mely a *termelési időszak*kal hozza összefüggésbe a kamat magyarázatát.

Viktor Edelberg azt igyekezett bizonyítani, Hogy már *Ricardo* is teljesen tisztában volt a tőkekamatnak időbeli vonatkozásával, sőt a termelési időszak fogalmát is ismerte.²⁵⁷ Az kétségtelen, hogy *Ricardot* erősen foglalkoztatta a termelésnek az idővel való összefüggése; ezt bizonyítja értékelméletének alapvető munkája 3. kiadásában való átdolgozása. Az *Edelberg* cikkében gondosan összeválogatott idézetekből az is kitűnik, hogy *Ricardo* közel járt a kamat időbeli vonatkozásainak megértéséhez. Ezeket azonban ő nem sűrítette össze ezen az alapon nyugvó kamatelméletté, pedig mint *Edelberg* kimutatta, ennek nem lett volna nagyobb nehézsége.

Az elmélet további fejlődésében azonban jelentős szerephez jutott még egy további gondolat is, melynek csíráit már *Galianinál* megtaláljuk, amidőn azt a nézetet igyekeztek cáfolni, hogy a kamat jogosulatlan nyereség volna. *Galiani* arra mutat rá, hogy a kölcsönnél nem úgy áll a dolog, mint a cserénél, mert az ügylet nem egy időpontban bonyolódik le, hanem a visszafizetés csak bizonyos idő lefolyása után történik. A kamat tehát nem oly teljesítmény, mellyel nem áll szemben valamilyen szolgálat, mert a kölcsön lényege az, hogy egy *bizonyos időre* átengedik a pénz használatát. Továbbfűzte ezt a gondolatot *Turgot*, aki azonban ezen az úton a kamat használati elméletéhez jutott. Ugyanebben a körben mozog *Bentham*, megállapítása is, mely szerint a pénzkölcsön jelenlegi pénznek jövőbeliért való kicserélése²⁵⁸ *S. Bailey* pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a *közvetlen jelenben lehetséges élvezetet előnyben részesítjük a jövőbeli fölött* és rendesen hajlandók vagyunk fizetni is *azért*, hogy egy egyébként csak a jövőben lehetséges szükségletkielégítést azonnal megszerezhessünk magunknak.²⁵⁹ Ennek a gondolatnak a teljes kiérlelése *John Rae* érdeme.

Rae idevágó felfogását 1834-ben fejtette ki.²⁶⁰ Megokolni

²⁵⁷ The Ricardian Theory of Profits. (Economica. February, 1933. No. 39. az 51—54. old.)

²⁵⁸ „Putting money out at interest, is exchanging present money for future.” (Defense of Usury. Letter II. The Works of Jeremy Bentham. III. köt. Edinburgh, 1843. a 4. old.)

²⁵⁹ „We generally prefer a present pleasure or enjoyment to a distant one, not superior to it in other respects. We are willing even, at some sacrifice of property, to possess ourselves of what would otherwise require time to procure it, without waiting during the operation.” (A Critical Dissertation stb. 1825. új. kiad. 1931. a 218. old.)

²⁶⁰ Statement of some new Principles on the Subject of Political Economy exposing the Fallacies of the System of Free Trade and of some other Doctrines maintained in the „Wealth of Nations.” Boston 1934.

igyekezett azt, hogy miért vannak korlátai a tőkefelhalmozásnak. Szerinte ez egyrészt annak tulajdonítható, hogy a jelenlegi szükségletek lelki adottságainknál fogva sokkal közvetlenebbül hatnak ránk, mint a jövőbeliek, melyeket kevésbé vagyunk képesek elképzelni, másrészt pedig annak, hogy az emberi élet rövid és bizonytalan, minélfogva a jövő kevésbé hat képzeletünkre. *Rae* ennél tovább is ment és ezt a gondolatmenetet a tőkeamat megmagyarázására is felhasználta, rámutatva arra, hogy azt az áldozatot, melyet javaknak a jelenlegi felhasználástól való elvonása jelent, csak akkor vagyunk hajlandók magunkra venni, ha ezért kárpótlást találunk abban, hogy a jövőben a kölcsönadott összegért többet kapunk, vagy közvetlen termelés esetében, ha a termelés hozama nagyobb, mint a termelés céljára feláldozott érték.

Rae már avval is tisztában volt, hogy az a körülmény is indokolásra szorul, miért számíthatunk a termelésre szánt javak értékénél magasabb hozamra. Ez szerinte annak tulajdonítható, hogy a tőke termelékeny és alkalmazása növeli a hozamot. Ennek kifejtésénél *Rae* nem mulasztotta el arra is rámutatni, hogy a tőke gyarapodásával elérhető termelékenységnek határai vannak, mert *először a leginkább nyereséges felhasználási módokat keressük* és csak azután a kevésbé eredményeseket, úgy, hogy a tőke alkalmazása terén is érvényesül a csökkenő termelékenység törvénye. A kamat magasságát *Rae* szerint az előadottak figyelembevételével a tőke határtermelékenysége határozza meg.²⁰¹

4. Az agioelmélet. Ezek a gondolatok, melyek egy fél századon keresztül kiaknázatlanul maradtak, *Böhm-Bawerk*-kel új életre keltek.²⁶² Nem véletlen, hogy az osztrák iskola híve karolta fel azokat, mert az idő folyásának a gazdaságra való hatása már az iskola alapítóját, *Mengert* is erősen foglalkoztatta. Már ő kiemelte, 'hogy a termelési javak — még akkor is, ha a fogyasztásra alkalmas jószágot szánunk termelésre — jövőbeli javak, és értéküket a jövőben tőlük várható szükségletkielégítés határozza meg.'²⁶³

²⁶¹ *Rae* munkájának bővebb tartalmára vonatkozólag v. ö. *Böhm-Bawerk*: Geschichte und Kritik der Kapitalzinstheorien. 3. kiad. Innsbruck, 1914. a 378—433. old. és *C. W. Mixer*: A Forerunner of Böhm-Bawerk. (Quart. Journ. pf. Ec. XI. köt. 161—190. old.)

²⁶² Kapital und Kapitalzins. I. köt. Innsbruck, 1884 II. köt. Innsbruck, 1889, mely utóbbiban fejtette ki tőkeamatelméletét. A 3. kiadás tetemes bővítésekkel 1909-ben jelent meg. Idézeteink ebből a kiadásból valók.

²⁶³ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. a 127—142. old.

Ezt a megállapítást választotta tőkekamatelmélete kiindulási pontjául *Böhm-Bawerk*, aki nem találta kielégítőnek a tőkekamatnak azt a magyarázatát, mely egyszerűen a toké termelékenységére utal. *Böhm-Bawerk* ugyanis úgy okoskodott, hogy na a tőkejavakat hozadékuk szerint értékeljük, akkor ezzel csak azt tudjuk megmagyarázni, hogy a termelésben a tőke értéke megtérül, de még nem magyaráztuk meg a kamatot. A tőkejavakat ugyanis egész, hozamuk alapján értékeljük, a kamat pedig a tőkeértéken felül mutatkozó többlet, melynek keletkezését nem lehet egyszerűen a gazdasági beszámítás elvéből megmagyarázni.

Böhm-Bawerk szerint annak a többletnek, mely a tőke után kamat fizetését teszi lehetővé, három forrása van. Az első az, hogy az emberek legnagyobb része szűkösen él és ezért gondjai a jelen szükségleteinek kielégítésére irányulnak, remélve, hogy a jövőben sikerülni fog helyzetét javítani. Ezért a jövőbeli szükségleteinket nem érezzük olyan erősen mint a jelenlegieket. Ez hajlamossá tesz arra, hogy a jövőbeli szükségletkielégítésünket a jelenleginél kevesebbre becsüljük. Ebből származik a második ok, mely a jövő elképzelése hiányos voltának és akarati gyengeségünknek következménye és a csak későbbi időpontokban esedékes élvezetek rendszeres alulbecsüléséhez vezet. A termelés lefolytatásával a jövőbeli jószág mintegy a jelenbe vonul be, beérik, és most már jelenlegi szükségletkielégítésre alkalmas alakot ölt. Ezzel értéknövekedés áll be. E két körülmény hangsúlyozásával *Böhm-Bawerk* ugyanabban a gondolatkörben mozog, melyet egy félszázaddal előtte *John Rae* vetett fel és amelyre vonatkozólag az utóbbinak elsőségét kifejezetten el is ismerte.²⁸⁴

Böhm-Bawerk szerint azonban még egy harmadik fontos oka is van annak, hogy az a többlet keletkezik, melyet kamatnak nevezünk. *Ez a hosszabb termelési folyamatok eredményesebb volta.* Szerinte ugyanis a termelésben a közvetett utak eredményesebbek, mint a közvetlenül a fogyasztási javak előállítására irányuló termelési eljárások. Lényegük az, hogy a termelés eredményesebbé tételére alkalmas szerszámokat, gépeket stb. vagyis közbenső javakat (*Zwischenprodukte*) hoznak létre és ezzel növelik az eredményt. Ez az, amit *Böhm-Bawerk* termelési körútnak nevez. Tőtele tehát az, hogy a tőke által lehetővé tett *termelési körutak* a termelés hatályosságát növelik. Ez a harmadik ok, melyet *Böhm-Bawerk* a kamat forrásaként megjelöl és egyúttal az,

²⁸⁴ E. i. m. I. köt. 432—33. old.

melyre legnagyobb súlyt helyez. Mint kiemeli, ez egyúttal az, amiben magyarázata *Rae* kamatelméletétől eltér.

Az, hogy egy adott helyzetben milyen termelési körutat választhatunk, a rendelkezésre álló tőkemennyiségen múlik, mert ettől függ az, hogy mily hosszú ideig áll módunkban a munkásoknak a termelés folyamata alatt való megélhetéséről gondoskodni. Ilymódon a *termelési időszak*.²⁶⁵ (Produktionsperiode), melyet választhatunk, függésbe kerül a rendelkezésünkre álló *megélhetési alap* nagyságától. Minthogy a termelési körutak meghosszabbítása növeli a termelékenységet, tehát a termelési időszak kitolása nagyobb eredményt ígér, a tőkések arra fognak törekedni, hogy a lehetőség szerint hosszabb termelési időszakot válasszanak. Korlátját ez a törekvésük abban találja, hogy a termelési időszak hosszának arányban kell lennie a megélhetési alappal (Subsistenzmittelfond), mert különben a munkásoknak a termelési időszak alatt való eltartása lehetetlenné válik.

Böhm-Bawerk szerint tehát a kamatláb magassága attól a kölcsönhatástól függ, amelyet a megélhetési alap, a munkabér magassága és a termelési körutak eredményessége gyakorolnak egymásra. Minél nagyobb a megélhetési alap és minél alacsonyabb a munkabér, annál hosszabb termelési időszak választható, amire a vállalkozóknak — amíg a hosszabb termelési időszakok nagyobb eredményt ígérnek — meg is lesz a hajlandóságuk. Ezzel a kamatláb és a munkabér az emberiség jelenlegi ellátásával és annak a termelési időszaknak meghosszabbítása által adott lehetőségeivel kerülnek kapcsolatba. A választás a jelenlegi és a jövőbeli szükségletkielégítés között, mely a fenti összefüggések alapján történik, alkotja a *Böhm-Bawerk*-féle kamatelméletnek az igazi háttérét. Szerinte a kamat az a *felpénz*, vagyis agio, melyet a jelenlegi javakért fizetnünk kell.²⁶⁶ Ezért kapta ez az elmélet az *agio-elmélet* nevet. Benne tehát a jövőbeli javak alulbecsülésének éppen úgy szerep jut, mint annak a tételnek, hogy a termelési időszak döntő befolyással van a termelés eredményességére.

5. A kamat határtermelékenységi elmélete. *Böhm-Bawerk* alaposan kidolgozott és széles alapra helyezett kamatelmélete jelentős esemény volt a tudomány fejlődésében. Mindenki érezte, hogy a tőkekamat magyarázásának megszabású kísérletével áll szemben, mely megvilágítja a

²⁶⁵ Az a kérdés, hogy mitől függ a termelési időszak, már *Seniort* is foglalkoztatta. (V. ö. Political Economy. 6. kiad. a 194—198. old.)

²⁶⁶ E. i. m. I. köt. 315. old. és II. köt. 453.

termelésnek időbeli vonatkozásait, t. i. azt, hogy a közgazdaság rendelkezésére álló termelési erőket mily alapon osztjuk meg a fogyasztást közvetlenül és az azt csak közvetve, t. i. termelési eszközök előállítására útján szolgáló termelési ágak között. *Böhm-Bawerk* megmutatta, hogy ez egyrészt a hosszabb, azaz közvetettebb termelési eljárások eredményességén, másrészt pedig a rendelkezésre álló tőkemennyiségen múlik, mely csak akkor engedi meg közvetettebb termelési módok választását, ha a körülményesebb és hosszabb időt igénylő termelési módok keresztülviteléhez szükséges anyagi eszközök rendelkezésre állanak, azaz a körülményesebb termelés mellett a napi szükségleteket fedező jószágmennyiség is előállítható. *Termelési eszközöknek nagyobb mennyiségben és tökéletesebb alakban való előállítására* ugyanis csak akkor kerülhet sor, ha a folyó szükségletek fedezése nem veszi teljesen igénybe a közgazdaság erejét.

De *Böhm Bawerk* azt is megvilágította, hogy a körülményesebb termelési módok eredményesebb volta mi által eszközli a termelési erőknek a közvetlen és közvetettebb termelési eljárások közötti megosztását. Rámutatott nevezetesen arra, hogy minél jobban gondoskodva van jelenlegi szükségleteink ellátásáról, annál inkább válik vonzóvá a nagyobb eredményt ígérő körülményesebb termelési eljárások' választása. Ezzel kapcsolatban tisztázta a munkabér és a tőkekamat között fennálló szoros összefüggést, kimutatva azt, hogy a munkabérek színvonala is tényezője annak, hogy milyen eljárásokat, illetőleg termelési időszakot választunk és ezzel a munkabér tényezője lesz a kamatlábnak is.

Böhm-Bawerk elmélete a közgazdaság működésének széles távlatába állította a tőkekamat magyarázatát. Benne nemcsak az domborodott ki, amit már *Thünen*, bár nehézkes gondolatfűzéssel, bizonyítani igyekezett, hogy t. i. a tőkekamat és a munkabérek egymással szoros kölcsönhatásban állnak, hanem az is, hogy mindkettő a legszorosabban összefügg a termelés lefolytatásának módjával, annak a tőke segítségével való átalakításával. Ezzel, bár *Böhm-Bawerk* kifejezetten nem vonta le ezt a következtetést, világossá lett az is, hogy *James Mill* és *Senior* tévedtek, amikor azt magyarázták, hogy a tőke csak lassan szaporodhatik. A termelési körutak eredményesebb volta ugyanis inkább arra enged következtetni, hogy a tőkeképződés üteme a kapitalisztikus termeléssel gyorsul, mert szélesíti a megélhetési alapot és ezzel elősegíti a termelés eredményesebbé tételét, ami ismét a további tőkeképzést mozdítja elő.

Elismerve *Böhm-Bawerk* elméletének nagyvonalúságát,

körüle széleskörű vita indult meg,²⁶⁷ melyben elméletének több pontja ellen számos kifogás is bangzott el. Többen ugyanis mindenekelőtt kétségbevonták *Böhm-Bawerknek* azt a megállapítását, hogy a jövődöbeli javakat állandóan és rendszeresen alulbecsüljük. Arra utaltak, hogy a vagyonsabb elemekre vonatkozólag ez a tétel nem helytálló, mert annak a számára, aki a jelenben bővelkedik javakban azok egy részének a jövőre való félretétele előnyös. Különösen *Brentano* hangoztatta ezt.²⁶⁸ Legtöbben azonban azt a tételét támadták, mely szerint a hosszabb termelési időszakok technikailag nagyobb eredményt érnek el. *Irving Fisher*,²⁶⁹ *Landry*²⁷⁰ és *Bortkiewicz*²⁷¹ vonták ezt kétségbe és *Horace White*²⁷² *Lexis*²⁷³ és *Diehl*²⁷⁴ még tovább mentek, amidőn arra utaltak, hogy a kapitalisztikus termelés nem hosszabbítja meg, hanem nagyon gyakran inkább rövidíti a termelési időszakot. Hiába felelte ezekre az ellenvetésekre *Böhm-Bawerk* azt, hogy csak a helyesen megválasztott termelési körutak azok, amelyekre tétele vonatkozik. A közgazdák nagy része továbbra is idegenkedett annak a gondolatnak az elfogadásától, hogy a termelési időszak meghosszabbítása feltétlenül a termelékenység növeléséhez vezet. Ezzel szemben lelkesen karolta fel *Böhm-Bawerknek* a termelési körutakra vonatkozó eszméjét *Wicksell*, aki lényegében egyetértett *Böhm-Bawerkkel* és bírálatát inkább csak a *Böhm-Bawerk*-féle gondolatmenet helyesebb összefoglalásának tartotta. Szerinte ugyanis *Böhm-Bawerk* alap gondolatai helytállóak; csak nem sikerült neki azokat mindig szerencsésen megfogalmazni, mert nem tudta a jelenlegi és jövődöbeli javak értékkülönbségetére vonatkozó tételét igazán összhangba hozni a termelési körutakra vonatkozó nézetével. *Wicksell* szerint a *Böhm-Bawerk* részéről a kamat megindokolására felhozott két első ok, különösen a jövődöbeli javak kevesebbre becslése, nem a kamat keletkezésének

²⁶⁷ Különösen élénken vitatták *Böhm-Bawerk* kamatelméletét az Egyesült Államokban. V. ö. erre nézve a *Quarterly Journal of Economics* múlt század végi és jelen század elejei számait.

²⁶⁸ Versuch einer Theorie der Bedürfnisse. München, 1908. a 10—11. old. jegvz.

²⁶⁹ The Rate of Interest. New York, 1907. p. 55.

²⁷⁰ L'intérêt du capital. Paris, 1904.

²⁷¹ Der Kardinalfehler der Böhm-Bawerk'schen Zinstheorie. Schmoller's Jahrbuch XXX. (1906.) 80—81. old.

²⁷² Political Science Quarterly. VII. köt. 143. old.

²⁷³ Schmollers Jahrbuch XXX. köt. 334. old.

²⁷⁴ Jahrbücher f. Nationalök. u. Statisk. III. köt. F. L. köt. (1915.) 382. old.

tényezője, hanem hatásuk csak közvetett, amennyiben a tőkeképződést befolyásolják. A kamat magyarázatában *Wicksell* szerint az a döntő, hogy a termelési időszak meghosszabbítása eredményesebbé teszi a termelést. *Böhm-Bawerk* ugyan helyesen látta ezt és helyesen ismerte fel azt is, hogy a termelési időszak megválasztása összefügg a rendelkezésre álló tőke mennyiségével és a kamatláb magasságával, de *Wicksell* szerint abban a feltevésben tévedett, hogy a jelenlegi javak egysége feltétlenül többet ér, mint egy csak később rendelkezésre álló jószágegység.²⁷⁵ Ez csak akkor volna helytálló, ha a termelési időszak határ nélkül kiterjeszhető volna, ha tehát a fennálló technikai lehetőségek a hosszabb időt igénylő termelési módoknak nem szabnának korlátot.²⁷⁶ *Schumpeter* arra való utalással vette védelmébe *Böhm-Bawerkei*, hogy elmélete szerint a termelési időszak túlságos kiterjesztésének a jövőbeli javak kevesebbre becslése szabja meg a határát.²⁷⁷ *Wicksell* ezzel nem értett egyet, mert, mint láttuk, nem tartotta helytállónak itt egyszerűen a jövőbeli javak alulbecslésére való utalást. Szerinte a *Böhm-Bawerk* elméletének háttérében levő gondolatmenetből magából folyik az, hogy a termelési időszak függvénye a rendelkezésre álló jelenlegi javak mennyiségének és a fennálló technikai lehetőségeknek. Ezek határozzák meg ugyanis azt, hogy mennyit és milyen hosszú időre vagyunk hajlandók tőkésíteni, illetőleg beruházni. A termelési időszak meghosszabbításával elérhető értéktöbbleteknek egymással olyan arányba kell kerülniök, hogy a rövidebb időre való beruházás mellett még kifizetődjék az utolsó még választott termelési időszak-meghosszabbítás is, vagyis a különböző beruházási időszakok egy évre számított hozamainak egymással olyan viszonyban kell állniok, hogy a választott leg-hosszabb tartamú beruházás is még kifizetődjék. Így tehát *Wicksell* szerint az utolsó jelenlegi és a gazdasági tervezetünkben utolsó jövőbeli jószág értéke közötti különbség szabja meg a javaknak jelenlegi és jövőbeli felhasználása közötti alkalmazását és az a különbség, amely a két, t. i. a jelenlegi és jövőbeli, felhasználásban mutatkozó értékek között jelentkezik, szabályozza a kamatlábat.²⁷⁸

²⁷⁵ Vorlesungen über Nationalökonomie. I. köt. Jena 1913. 236. old.

²⁷⁶ E. i. m. 236—237. old.

²⁷⁷ Das wissenschaftliche Lebenswerk Eugen von Böhm-Bawerks. (Zeitschr. f. Volkswirtsch. Sozialpol. u. Verwaltung. XXIII. köt. 1914. az 514. old.)

²⁷⁸ V. ö. e. i. m. 220. és 223—227. old., továbbá: Zur Zinstheorie (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart III. köt. Wien, 1928. 199—209., old.)

Midőn *Böhm-Bawerk* ezt elhanyagolta, *Wicksell* szerint a kérdés lényegét mellőzte, mert a kamatláb éppen az által válik határozottá, hogy a meglévő tőkemennyiség mellett a termelés kiterjesztésének megvan a határa, melyen túl a termelés már nem jövedelmező az adott körülmények között.

Ezzel *Wicksell*, bár folytonosan hangsúlyozta, hogy *Böhm-Bawerk* gondolataival egyetért, nemcsak alapos és mélyremenő bírálatát nyújtotta ennek az elméletnek, hanem azt kivetkőztette eredeti alakjából, amennyiben nem az értékagioból, amely a javak felhasználásának időbeli különbözetéből származik, hanem abból vezette le a kamatlábat, hogy a meglévő tőkemennyiség a közvetett, azaz időt igénylő termelést mely határig teszi jövedelmezővé. *Wicksell* szerint tehát a kamatláb magassága a termelékenységnek attól *JL* határától függ, melyet a meglévő tőkekészlet szab a termelési körutaknak.

Már *Böhm-Bawerk*nek egyesek azt vetették szemére, hogy a termelékenységi elmélet éles bírálata után ő maga is a tőkekamat termelékenységi elméletét adta, anélkül, hogy ezt beismerte volna. *Wicksell* fogalmazásában most valóban a termelékenységi elmélet jellegét öltötte a *Böhm-Bawerk* gondolatfűzése alapján átdolgozott elmélet, mégpedig az időbeli agio gondolatának elejtésével. Ezen az úton követte őt *Walter Eucken* is.²⁷⁹

Miként *Wicksell*, úgy *Eucken* is abból indult ki, hogy a termelési időszak meghosszabbítása emeli a termelékenységet és ezáltal teremt meg azt az értéktöbbletet, amely a kamat kifizetését lehetővé teszi.²⁸⁰ *Wicksell*hez hasonlóan tehát *Eucken* is a termelékenység növekedéséből vezeti le a kamatot, sőt *Wicksell*-nél még tovább is megy, mert a jövőidőbeli javak alulhecsülésének gondolatát egészen elejti.²⁸¹ *Eucken* szintén élesen kidomborítja azt, hogy a termelési időszak megválasztása a főkérdés, amelyet az dönt el, hogy adott tőkefelszerelés mellett, továbbá a termelés technikai lehetőségeire való tekintettel milyen határig érdemes a termelési időszaknak a meghosszabbítása.²⁸² Így *Euckennél* különösen élesen domborodik ki *Böhm-Bawerk*é az az alapgondolata, hogy a termelés szerkezetét a rendelkezésre álló tőkemennyiség határozza meg, mert ettől és a technikai lehetőségektől függ az, hogy meddig érdemes a termelési időszakot kiterjeszteni. Világosan kidomborít ja *Eucken* a meglévő jószágkészlet és a ter-

²⁷⁹ Kapitaltheoretische Untersuchungen. Jena, 1934.

²⁸⁰ E. i. m. 91—92. old.

²⁸¹ E. i. m. 95. old.

²⁸² E. i. ni. 105. old. Idevonatkozó fejtegetései emlékezetünkbe idézik: *Jeoons* szavait: „The rate of interest depends on the advantage of the last increment of capital.” E. i. m. 255. old.

melési lehetőségek közötti összefüggést és határozottan kimondja, hogy a rendelkezésre álló tőkealap szélességétől függ az, hogy a jövedelmezőnek ígérkező felhasználási módok közül melyekre telik a meglévő jószágkészletből. *Eucken* a kamat magasságára vonatkozólag is világos feleletet ad. Az utolsó, a meglévő készlet ée a technikai lehetőségek mellett a termelés kiterjesztése által nyert termelési többlet, tehát az időbe kivetített határtermelékenységgel szabja meg a kamatláb magasságát.

Wicksell visszavezette a tőkekainatelméletet arra az útra, melyen eredetileg elindult és amelyből agioelméletével *Böhm-Bawerk* igyekezett eltéríteni. Ismét termelékenységi elmélet lett belőle, de sokkal gazdagabb tartalommal. "Új fogalmazásában nemcsak a határhaszon gondolatának beiktatásával gazdagodott, hanem a tőke termelékenységének sajátos vonásait is tisztázta, midőn azt, mint a régebbi termelékenységi elméletek, a termelés lefolytatásának módjával hozta kapcsolatba és érvelését arra alapította, hogy a tőke alkalmazása azért termelékeny, mert a termelés menetét átalakítja. A tőke termelékenységének forrása az, hogy előkészítő lépésekkel, a termelést hatályosabbá tevő eszközök közbeiktatásával emeli a termelés eredményességét. Ez az, amit már *Senior* sejtett, amidőn hosszasan fejtegette a kapitalisztikus termelés előnyeit, de amit sem ő sem utódai nem tudtak tisztán kifejtetni.²⁸³ *Böhm-Bawerk* valóban döntő lépéssel vitte előre az elméletet, midőn termelési koraiakról szolt és ezzel rámutatott arra a forrásra, melyből a termelés eredményesebbé tétele fakad. Nem kevésbé jelentős lépése volt az is, hogy *Jevonsnak* a megélhetési alapra vonatkozó gondolatát felkarolta és ezzel a tőkealap és a termelés átalakítása közötti összefüggést összekapcsolta a termelési körutak lehetőségével. Amidőn azonban ezt *Jevonshoz* hasonlóan tisztán a termelési időbeli vonatkozásával hozta összefüggésbe, elmélete kisiklott vágányából és egyoldalúvá lett, úgy tűnt fel a dolgot, mint hogyha a kapitalisztikus termelés eredményesebb volna egyszerűen abból származnék, hogy a termelési időszak meghosszabbodik.

Nem, mintha a kapitalisztikus termelésre nézve közömbös volna az a körülmény, hogy a távolság a termelés kezdő fokozata és befejezése között növekszik és várni kell arra, míg a tőke meghozza a gyümölcsét. Ez kétségtelenül így van.

²⁸³ Legvilágosabban *H. Sidgwicknek* sikerült e gondolatot fogalmaznia következő szavaival: „The general function of capital employed in industry ... is to enable the ultimate net produce of labour to be increased by processes which postpone the time of obtaining it.” (The Principles of Political Economy. 2. kiad. London, 1887. a 271. old.) E megjegyzése azonban nem keltett nagyobb figyelmet.

De, amint *Wicksell* kimutatta, *Böhm-Bawerk*, a jelenlegi és jövődöbeli javak értékkülönbözötét állítva magyarázata középpontjába, ezt a tényt nem a kellő helyen iktatta elinéletébe. *A jövő alulbecslése a tőkeképződés korlátja*, de nem a tőkekamat közvetlen tényezője. A kamatot csak a meglévő és keletkező tőke útján befolyásolja, mert tőle függ az, hogy milyen termelési körutakat választhatunk. Legtisztabban ezt *Eucken* fejezte ki, hangsúlyozva, hogy a termelés mikéntje mindig a tőkekészlettől függ és csak ez által lesz határozott.²⁸⁴ Ezt *Böhm-Bawerk* is érezte a megélhetési alapról szóló felfogásában, de mégis a jelen és jövő viszonyát tekintette a döntő tényezőnek, mely a termelés mikéntjére is irányadó. Ezért tekintette a termelés eredményességét egyszerűen időbeli vonatkozásában és kereste a kapitalisztikus termelés lényegét a termelési időszak meghosszabbításában. Itt van a *Böhm-Bawerk-féle* kam at elmélet Achilles-sarka. A kamat nem agio, mely a tőkejavak alulbecsléséből származik és nem az idő folyása az, ami a kamat fizetését lehetővé teszi, hanem a termelési körutak termelékenysége. Az idő folyása és a várakozás magukban nézve passzív tényezők. *A kamat annak a következménye, hogy a tőke korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre és termelékeny*, mert lehetővé teszi eredményesebb termelési módok meghonosítását azzal, hogy ha birtokában vagyunk, nem kell minden erőnköt folyó szükségleteink közvetlen fedezésére fordítanunk. Tehát nem az idő folyása magában teremti meg a kamatfizetés lehetőségét, hanem a tőke birtoka. Amint ezt *Eucken* szépen kifejtette, az idő folyása és a tőkének időt áthidaló szerepe csak a robinsoni gazdaságban kerülnek egymással közvetlen kapcsolatba, mert Robinsonnak magának kell gondoskodnia oly feleslegről, mely időt enged neki valamilyen szerszám elkészítésére. A forgalmi gazdaságban, mint erre *J. B. Clark* rámutatott, a fogyasztási és a termelési javak előállítása szinkronizálva van, vagyis egyidőben egymással párhuzamosan folyik le. Ilyen körülmények között a megélhetési alap szerepe megváltozik, mert voltaképpen nem közvetlenül az, idő áthidalására, hanem arra szolgál, hogy a termelést szélesebb alapon lehessen folytatni, vagyis az előkészítő és eszközt készítő termelési folyamatok kifejlesztésével lehessen bővíteni, tehát *a termelés közvetett voltát növelni*. Ezzel elesik az a tagadhatatlanul egyoldalú felfogás is, mely csakis a termelési időszak meghosz-

²⁸⁴ „Nie” — írja *Eucken* — „ist der Produktionsweg ein Datum des ökonomischen Systems; stets ist er ein Problem.” (E. i. m. 67. old.)

szabbitsában látta a kapitalisztikus szerkezet főjellelvonása! Nem a termelési időszak meghosszabbítása, hanem a *termelés különböző rétegeinek egymásra építése* jellemzi a kapitalisztikus termelést.²⁸⁵

Böhm-Bawerk bírálói közül *Eucken* jutott legtovább elmélete hiányainak felismerésében, de azt mind érezték, hogy az elmélet gyenge pontja egész okoskodásának a termelési időszak kérdésével való egyoldalú összekapcsolása. Maga a termelési időszak fogalma is heves vitákat idézett fel. *Böhm-Bawerk* gondolatmenete szerint ugyanis, amint ezt legélesebben *Hayek* domborította ki, a termelés kapitalisztikusabbá válása a termelési időszak meghosszabbításában áll. Már *Bortkiewicz* figyelmeztetett arra, hogy a termelési időszak homályos képzet²⁸⁶ és hasonló ellenvetést tett *Irving Fisher* is.²⁸⁷ A különböző termelési folyamatoknak ugyanis különböző termelési időszak felel meg és így keletkezett az „átlagos termelési időszak” gondolata, amely kifejezné a közgazdaság tőkével való átitatottságának fokát. A legélesebben *F. H. Knight* fordult ez ellen. Szerinte alig lehet komoly értelmet adni a termelési időszak képzetének, mert az a felhasznált teljesítmények szempontjából zérussal egyenlő, míg a tőke felszerelésre nézve messze a múltba nyúlik vissza.²⁸⁸

Hayek ezeket a támadásokat azzal igyekezett visszaverni, hogy az átlagos termelési időszak gondolatát elejtette²⁸⁹ és úgy értelmezte e fogalmat, hogy az egyes meghatározott termelési tényezők beruházási idejét jelenti.²⁹⁰ Ezen az alapon szerinte azután a termelési időszak határozott értelmet nyer, jelezve a termelési időszaknak az utolsó még jövedelmező tőkebefektetés által való meghosszabbítását.²⁹¹ Bármint értelmezzük is azonban a termelési időszak fogalmát, ezzel nem tudjuk az elméletet kivetkőztetni abból az egyoldalúságból, amely különösen *Hayek* éles fogalma-

²⁸⁵ Bizonyára erre gondolt *Knight* is, midőn a következőket írta: „In fact it is always intermediate products, not the application of labor over more time in a literal sense, which produce the increase in output.” (Encyclopaedia of Social Sciences. VIII. köt. 156. old.)

²⁸⁶ E. i. cikkében *Schmollers Jahrbuch* XXX. köt. (1906.) a 951. old.-on.

²⁸⁷ *The Rate of Interest*. New York, 1907. az 56. old.-on.

²⁸⁸ „It is extremely difficult to give any intelligible meaning to a „period of production”, and it certainly has no meaning of the sort assumed in the Böhm—Bawerk—Hayek theory of capital. The production period for consumed services, if the expression is to be used at all, is zero while the production period for the capital equipment of society is all past economic history.” (Ec. Journ. XLV. köt. 1955. a 88 old.-on.)

²⁸⁹ *The Methodology of Capital*. (Quart. Journ. of Ec. L. köt. 1936-206. old.)

²⁹⁰ E. i. m. 207. old.

²⁹¹ U. o. 207—208. old.

zásában jut kifejezésre és amely ellen *Knight* méltán tiltakozott, hogy t. i. a termelésnek kapitalisztikussá alakulását egyedül a termelési folyamatnak időbeli kiterjesztése jellemzi.²⁹² A termelési időszak ellen felhozott érvek nem érintik a megélhetési alap szerepét, mert a munkások megélhetéséről nemcsak akkor kell gondoskodni, ha a termelési időszak meghosszabbítása következik be, hanem akkor is, ha a *munkamegosztás terjedésével a termelés több szakaszra oszlik*, tehát újabb termelési körutak ékelődnek be. Ez is újabb tőkének a termelésben való alkalmazását teszi szükségessé, mely a termelési költségek előlegezésére szolgál.

Teljesen érthető, hogy a megélhetési alap gondolata, mely Seniortól kezdve megtalálható a termelési időszak fogalmával dolgozó elméletekben, az utóbbtól függetlenül is megtalálható a régebbi irodalomban. Nevezetesen *James Wilson* fejtette ki azt már majdnem száz év előtt, amidőn arra a veszélyre mutatott rá, mely a termelésre akkor származik, ha az álló tőke gyorsabban növekszik, mint a forgó tőke, melynek feladata a munkások eltartásáról gondoskodni. *Wilson* tehát tisztán látta, hogy a termelés kiszélesítésének korlátait a munkások ellátásáról való gondoskodási lehetőségek szabják meg.

Az önmegtartóztatási elméletnek a határtermelékenységi elmélettel való egyes összeegyeztetését sikeresen oldotta meg *T. N. Carver*.²⁹³ Szerinte a *kettő* kiegészíti egymást, mert inig az első a tőkekínálatot világítja meg, addig a második a tőkekereslet magyarázatát adja. A tőkét ugyanis azért keresik, mert termelékeny, kínálatának pedig az önmegtartóztatással járó áldozat szab határt.²⁹⁴ Ez az áldozat *Carver* szerint nem származik egyszerűen abból, hogy a jelenlegi javakat feltétlenül többre becsüljük a jövőbeliekénél, mert a nagy vagyonú emberre ez nem is áll, hanem csak ott kezdődik, ahol a jövőbeli használat az egyén adott jövedelme mellett értékben egyenlő a jelenlegivel. Ezentúl azonban minden megtakarítás valóban áldozatot jelent és ezen a határon túl kezdődik az önmegtartóztatási áldozat, melyért a kamatnak kárpótlást kell nyújtania.²⁸⁵

6. Tiszta időelméletek és a dinamikus kamatelmélet. A tőkekamatnak az előbbieken tárgyalt válfajában az idő folyása lényeges szerepet játszik ugyan, de végeredményben mégis a tőke termelékenységére támaszkodik a magyarázat. Az elméletnek ez a válfaja, amint láttuk, az: időnek a szerepét közvetlenül a termelékenységgel hozza kapcsolatba és mellőzi, vagy legalább is háttérbe szorítja *Böhm-Bawerknek*.

²⁹² Professor Hayek and the Theory of Investment. (Economic Journ. XLV. köt. 1935. a 57—94 old.)

²⁹³ The Place of Abstinence in the Theory of Interest. (Quarterly Journ. of Ec. VII. köt. 1893. a 40—61. old.)

²⁹⁴ „Interest is the price that measures the marginal productivity on the one hand, and the marginal cost of sacrifice, on the other.” (Ü. o. 43. old.)

²⁸⁵ U. o. 49—53. old.

a jövőbeli javak alulbecsülésére vonatkozó tételét. Találkozunk azonban olyan kísérletekkel is, melyek inkább az időnek az értékelés terén játszott szerepére támaszkodnak. Erre hajlik a közgazdák az a csoportja, amely a koszszabb termelési körutak nagyobb termelékenységnek tételét visszautasítja.

Átmenetet képez a kamatelmélet e válfaja felé *Adoif Landry* elmélete, amely erősen hajlik a termelékenységi elmélethez, de a jelenlegi és jövőbeli javak értékülönözését fontosnak tartja a tőkekamat magyarázatában. Szerinte a határhaszon tételét annak figyelembevételével kell alkalmazni, hogy az ember, midőn gazdálkodik, nemcsak jelenlegi szükségleteire van tekintettel, hanem figyelembe veszi a *jövőt* is. *Landry* teljesen, egyetért *Böhm-Bawerckel* abban, hogy a jelen szükségletei erősebben jelentkeznek, mint a jövőbeliek és ezért az emberek mindig jobban hajlanak a rendelkezésre álló javak közvetlen felhasználására. Mindamelllett a javak hasznára vonatkozó ítéleteiket kivetítik a jövőbe is és a javak felhasználását illetőleg a jelenlegi és a jövőbeli határhaszon összehasonlítása alapján döntenek, tehát a határhasznok időbeli kiegyenlítésére való tekintettel irányítják a javak felhasználását.²⁹⁶ Ebbeli elhatározásaiknál azonban az embereket annak felismerése is vezeti, hogy a javak egy részének a jelen fogyasztástól való elvonása és termelésre fordítása a jövőben bőségesebb ellátásra nyújt kilátást.²⁹⁷ A jelen szükségleteinek nyomása tehát az, ami oda vezet, hogy a tőke a felhasználására nyíló alkalmakhoz viszonyítva mindig csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, viszont azok a lehetőségek, amelyek a termelés bővítésével a jólét növelésére nyílnak, olyan keresletet támasztanak a tőke iránt, hogy használatáért árat kell fizetni. *Landry* szerint tehát a tőkekamat keletkezését nem lehet egy okra visszavezetni, hanem abban a javak jelen és jövő felhasználásának különböző értékelése épp úgy szerepet játszik, mint a tőke termelékenysége.²⁹⁸

Határozottan karolta fel az ériékelés időbeli vonatkozásait *Irving Fisher*. Elméletét, amelyet első fogalmazásában már 1907-ben tett közzé,²⁹⁹ szerényen *Böhm-Bamerh* agioelmélete némi módosításának jelezte.³⁰⁰ Kiindulási pontja

²⁹⁶ „... la répartition la meilleure de notre consommation dans le temps est celle qui fait égaux les derniers besoins satisfaits à chacun des moments, dans chacune des périodes de la durée.” (L'intérêt du capital. Paris, 1904. a 49. old.)

²⁹⁷ „... employent du capital dans la production. Ton obtient une somme de produits plus grande, et par serite plus utile, on encore des produits plus utiles que ceux que l'on peut obtenir sans capital; plus utile, en outre, que le capital dépensé ne serait utile, si on le consommait immédiatement.” (E. i. m. 66. old.)

²⁹⁸ U. o. 85. old.

²⁹⁹ The Rate of Interest. New York, 1907.

³⁰⁰ The Impatience Theory of Internst. (Stientia IX. köt. 1911. a 380—401. old.) V. ö. a 586 old.-t.

valóban közlőről érintkezik *Böhm-Bawerk* álláspontjával, melytől azonban a tőke fogalmának eltérő értelmezésénél fogva jelentékenyen el is tér. *Irving Fisher* ugyanis *Clark*-hoz hasonlóan az Amerikában először elterjedt felfogásból indul ki, mely szerint a tőke a tőkejavaktól különálló érték-tömb, amely — mint *Fetter* és *Tuttle* is kifejtették — lényegében immateriális természetű. Erre az alapra helyezkedve *Irving Fisher* okoskodását nem közvetlenül jószágfolyamatokra, hanem pénztökére és az abból folyó pénz jövedelemre alapítja. Ha egy jelenlegi pénzösszeget egy jövőbelinél többrebecsülünk, akkor ennek oka *Irving Fisher* szerint az, hogy a jelenlegi jövedelem többet ér, mint egy jövőbeli jövedelem.³⁰¹ A korábbi jövedelmet tehát többrebecsüljük a később esedékesnél és ezért a tőkeérték leszámított jövőbeli jövedelem. Eljárásunkra vonatkozólag tehát az *időkülönbözet* döntő, melyben a pénzünkből folyó jövedelem esedékes.

Irving Fisher szerint a tőkekamat keletkezése azzal függ össze, hogy jövedelmünk gyümölcseit minél előbb élvezni szeretnők. Ez a türelmetlenség tehát szerinte a tőkekamat keletkezésének az oka és ezért elméletét a kamat *türelmetlenségi elméletének* (theory of impatience) nevezzük. Annak a türelmetlenségnek a fokát, amely a jelenlegi élvezetek felé vonzza az embereket, elsősorban egyéni tényezők *határozzák meg*. Ilyenek az előrelátás és az önuralom mértéke, továbbá a szokás, a várható élettartam és a leszármazottak iránti szeretet. Tárgyi tényezők is erősen befolyásolják az egyéneket a jelen és jövő összehasonlításában, min p. o. a jövedelem neme és közelebbi természete, valamint esedékességének gyakorisága, a jövedelem biztosabb, vagy kevésbé biztos volta, stb. Mindaddig, amíg az emberek általában az azonnal esedékes élvezeteket többre becsülik a csak később hozzáférhetőknél, a kamat el nem tűnhetik. Erre alapítja a kamatra vonatkozó meghatározását, mely szerint az a piaci kamatlábban kikristályosodott *türelmetlenség*.³⁰² A tőkepiacon találkoznak azok, akik hajlandók jelenlegi fizetési erőt átengedni jövőbeli jövedelem élvezetének biztosításáért azokkal, akiknek vállalkozásuk számára ilyenre van szükségük és így a tőkepiacon kereslet és kínálat alakul ki a tőkehasználatra vonatkozólag és a kereslet és kínálat értékeléséből piaci árként alakul ki a tőkekamat.

Türelmetlenségi elméletének első fogalmazásában *Irving Fisher* a tőkepiacot egészen az árupiacához hasonlóan

³⁰¹ E. i. m. 3S6. old.

³⁰² „Interest is... impatience crystallized into a market rate” (Scientia. IX. köt. a 387. old.)

képzelte el. Abban a törekvésében, hogy kiküszöbölje a régen elterjedt tévhitet, hogy a kamat a forgalomban *lévő* pénzmennyiségétől függ, elméletének első vázolásában a pénz oldaláról ható tényezőket mellőzte. Ez természetesen többé-kevésbé elzárta számára annak az útját, hogy a bankrendszernek a tőkepiacra gyakorolt befolyását is figyelembe vegye. Legújabb fogalmazásában³⁰³ szélesebb alapra helyezte elméletét és szervesen bekapcsolta abba a pénzügyi vonatkozásait is.

Más irányban, de a tőkepiaccal szoros kapcsolatban keresi *J. M. Keynes*, a kamat forrását. Egyetért az időelméletnek avval a megállapításával, hogy a jövedelemnek jelenlegi és jövőbeli felhasználása közötti lehetőségek összehasonlítása forrása a tőkekamat keletkezésének. *Keynes* szerint azonban a pénzösszeg felhasználásának időpontjára vonatkozó elhatározás csak annak -eldöntése, hogy jövedelméből az egyén mennyit kíván a jelenben felhasználni és mennyit a jövő számára tartalékolni, de nem dönti el azt, hogy milyen alakban kívánja az illető tartani a jövőre szánt pénzösszeget.³⁰⁴ *Keynes* szerint pedig ez az utóbbi körülmény lényeges a kamatlábra vonatkozólag. Az egyén ugyanis készpénz gyanánt tarthatja a jövő számára félretett összeget, vagy pedig beruházhatja azt. Az előbbire az egyén azért hajlik, mert az összeg fölött való azonnali rendelkezés lehetőségét biztosítja. Annak, aki el akarja őt téríteni attól az elhatározástól, hogy készpénzben tartsa a megtakarított összeget, ezért ellenértéket kell nyújtania és ez az ellenérték a kamat. Így jut azután *Keynes* arra a meghatározásra, hogy a *kamat* nem a megtakarítás díja, hanem *annak az ára, hogy az egyén tartózkodjék készpénzben hevertetni a rendelkezésére álló pénzösszeget.* A kamat tehát *Keynes* szerint annak a pénzbeli áldozatnak a mértéke, amelyet a pénzösszeg tulajdonosa hajlandó hozni, amidőn ebben az alakban tartja pénzét.³⁰⁵

E magyarázattal szemben jogosan utaltak arra, hogy

³⁰³ *The Theory of Interest.* New York 1930. (V. ö. az elmélet régebbi fogalmazásával szemben mutatkozó fejlődésére vonatkozólag *A. W. Marget* ismertetését a *Zeitschr. f. Nationalök.* II. köt. 1930. a 665—678. old.-on.)

³⁰⁴ *The General Theory of Employment, of Interest and Money.* London, 1936. a 166. old.-on.

³⁰⁵ A kamatlábról azt mondja, hogy az „the price of hoards in the sense that it measures the pecuniary sacrifice which the holder of a hoard thinks worth while to suffer in preferring it to other claims and assets having an equal present value” (*Alternative Theories of the Rate of Interest.* *Econ. Journ.* XLVII. köt. 1937. a 251. old.-on.)

egyoldalú, éspedig nemcsak azért, mert a kamatnak a tőkegyűjtésre való befolyását elhanyagolja, hanem főképpen azért, mert a tőkével való rendelkezésnek csak egyik vonatkozását, t. i. azt veszi tekintetbe, hogy a gyűjtött tőkét készenlétben tartjuk-e vagy pedig befektetjük. Kétségtelen, hogy erre az elhatározásra a tőke befektetésével elérhető jövedelmezőség befolyással van; de *Keynes* magyarázatában a súly nem ezen, hanem tisztán a tőke hevertetése vagy befektetése közötti választáson van. Jogosan vetette tehát szemére *Ohlin*, hogy a tőke számos felhasználási lehetőségei közül éppen arra alapítja a kamat magyarázatát, mely csak egyike, mégpedig nem is a legfontosabbika e felhasználási módoknak.³⁰⁶ *Viner* is elsősorban azt kifogásolja, hogy *Keynes* túlnagy jelentőséget tulajdonít a pénz hevertetésének vagy halmozásának (hoarding).³⁰⁷ *Viner* is osztja egyébként *D. H. Robertson* ellenvetését, hogy a pénz készenlétben tartása nem egyértelmű fogalom, mert az különböző szándékkal történhetik. Célja lehet ugyanis a pénznek bizonyos vásárlási szándékkal való készenlétben tartása is, tehát nemcsak használatlanul hevertetése; a kamatlábra mindkettőnek van befolyása.

Keynes elmélete egy határozott kérdés háttérében született meg. A munkanélküliség és ennek okai voltak akkor a közgazdák általánosan vitatott kérdései. Evvel kapcsolatban támadt *Keynesnek* az a gondolata, hogy a pénz hevertetése a beruházásoktól való tartózkodásból származik és ez egyik főoka a munkanélküliségnek. Ezért ragadta meg érdeklődését annyira a tőkefelhalmozás ténye.

A Böhm-Bawerk- és Wicksell-féle magyarázatától eltérő úton jár *Schumpeter* kamatelmélete is. *Schumpeter* érvelése *Böhm-Bawerkével* csak kiindulási pontjában érintkezik, amennyiben ő is a gazdasági beszámításra hivatkozva utasítja vissza a termelékenységi elméletet, mert szerinte is a kamatnak értéktöbbletnek kell lennie, mely nem magyarázható meg a tőke egyszerű átengedéséből, vagy magából annak hozamából, mert magát a tőkét hozama alapján értékeljük.³⁰⁸ Az értéktöbblet keletkezésének tehát különös oka

³⁰⁶ Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investments. II. (Ec. Journ. XLVII. köt. a 225—226. old.)

³⁰⁷ V. ö. Mr. Keynes on the Causes of Unemployment. (Quart. Journ. of Ec. II. köt. 1936. a 158. old.)

³⁰⁸ Kamatelméletének körvonalait *Schumpeter* már első munkájában (Das Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. a III. rész IV. fejezetében) megrajzolta és második munkájában (Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Leipzig 1912.) fejtette ki elméletét.

kell, hogy legyen. Míg azonban *Böhm-Bawerk*, mint láttuk, az idő folyásában és a termelési körutakban, melyek azt feltételezik, kereste a kamat forrását, addig *Schumpeter* ezzel a gondolattal nem tudott megbarátkozni. Szerinte a termelés rendes mederben folyásából nem származhatik érték-többlet, mert a hozam alapján értékeljük a tőkét és így ez felszívja az egész értéket.³⁰⁹ Csak, ha azon termelési eljárásnál eredményesebben termelünk, mely a tőkejavak értékelésének alapjául szolgált, állhat elő az az érték-többlet, melyből a kamatot fizetik. Ezért a statikus gazdaságban nem lehet kamatot fizetni; ezt csak a gazdasági haladás, új termelési eljárások alkalmazása teheti lehetővé, mely nagyobb értéket termel, mit amely a felhasznált tőke értékének megfelelő.

Így jut el *Schumpeter* ahhoz a megállapításhoz, hogy a tőkekamat statikus állapotban egyáltalában nem keletkezhetik, hanem a gazdasági dynamikának, a gazdasági fejlődésnek tünetéje. A gazdasági fejlődés a termelési javak új csoportosításával nyitja meg ugyanis a termelés folyamán oly érték-többlet keletkezésének a lehetőségét, mely még nem szívódott fel a termelési javak értékében, és ezért külön, önálló jövedelem forrása. Ez a *dynamikus kamatelmélet*.

Felesleges bővebben kitérni *Schumpeter* elméletére, meri a vállalkozói nyereségnél gondolatmenetét már elemeztük. Míg azonban a nyereségre vonatkozó magyarázata szélesebb körű érdeklődésre talált, kamatelméletének nem volt igazi visszhangja.³¹⁰ Érdekes azonban megfigyelni azt, hogy, amíg *Böhm-Bawerk* elmélete szorosan érintkezik *Menger*nek avval az ismételt hangsúlyozott elméletével, hogy a tőkejavak értékelése nem a hozam jelenlegi, hanem *jövedőbeli* értéke alapján történik,³¹¹ addig egy nem-

³⁰⁹ Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung · a 326. old.

³¹⁰ *Knight* azt egyenesen visszautasítja. (Encyclopaedia of Social Sciences. VIII. köt. a 13-14. old.) Ezzel szemben *E. Fossati* rokonszenvet mutat *Schumpeter* érvelésével (v. ö. „Osservazioni sulla statica e sulla dinamica economica con particulate riguardo alla teoriu del caso” c. értekezését a „Saggi di economia e finanza in onore del prof. Supino. Milano, 1930. a II. köt. 73—155. old.); hasonlóképpen *Graziadei* is, ki arra hivatkozik, hogy tőkeszükséglet a gazdasági élet statikus állapotában is fennforog és ezért a tőke használatának itt is kell, hogy legyen ára. (V. ö. Il risparmio e l'interesse nella grande industria bancaria. Milano, 1939.)

an *Menger* a magasabb rendű javak értékéről szólva már hangsúlyozza, hogy ezek ára sohasem egyenlő teljesen a várható hozamukkal, vagyis a velők termelhető fogyasztási javak értékével, hanem ennél alacsonyabb és hozzáteszi, hogy ezért „der Verkauf von Gütern höherer Ordnung eine gewisse Ähnlichkeit mit dem Escomptieren hat.” (Grundsätze a 135. old) Később erre visszatérve azt mondja, hogy „der Werth, welchen die technischen Elemente der Production an und für sich mit Rücksicht auf die Gegenwart haben, nicht gleich dem ganzen voraus-

zedéssel később *Schumpeternél* már ez feledésbe ment és ő a várható hozamot a maga egész értékében tekintette a gazdasági beszámítás alapjának.

7. A tőkepiac. Mint az előbbieken láttuk, a tőkekamatelmélet főkérdése az volt, hogy honnan származik a kamat, vagyis, hogy mi adja meg annak a lehetőségét, hogy a tőke a termelésben nemcsak befektetett értékében térül meg, hanem oly értéktöbblet is keletkezik, melyet kamatnak nevezünk. Ezzel a kérdés középpontjába az eredeti kamat, vagyis a termelés folyamatában keletkező kamat került és a kamat piaci vonatkozásai erősen a háttérbe szorultak. Ez teljesen érthető is, mert kielégítő kamatelmülethez csak úgy lehet eljutni, ha a kamatot forrásánál, a vállalatnál vesszük vizsgálat alá, mely a tőke felhasználásával megadja a lehetőséget arra, hogy a tőke használatáért árat fizethetünk.

Már a klasszikusok felismerték azonban, hogy a kamatnak nemcsak a termeléssel, hanem a piaccal is vannak vonatkozásai, amelyek bővebb vizsgálatot kívánnak, ha a kamat magasságának kérdését akarjuk tisztázni. *Smith* és *Ricardo* csak mellékesen érintették a tőkepiacot, de *J. St. Mill* már részletesen foglalkozott vele. Hangsúlyozta, hogy a tőkepiac épp oly piac, mint bármely más piac, ahol a kereslet és kínálat egymásra tatásával alakul ki az ár, vagyis a tőkepiacon a kamat. Azt is megállapította, hogy a tőkepiacon a kereslet nagyobb ingadozásokat mutat mint a kínálat.³¹² A tőkekereslet ugyanis az üzleti élet változó kilátásainak hatása alatt áll, míg a kínálat a közönség megtakarításából táplálkozik, melyek bizonyos egyenletességgel képződnek.

A tőkekeresletet a klasszikus elmélet főképpen abból a szemszögből nézte, hogy milyen kilátások nyílnak a tőkebefektetés számára a gazdasági élet fejlődésével. Nem lehetett kétséges, hogy egy fejlődésben levő közgazdaságban a tőke iránti kereslet nagy, de *Smith* felhívta a figyelmet arra is, hogy a vállalkozási lehetőségek előrehaladó kihasználásával a vállalkozó egyre kisebb kamatot képes csak fizetni, mert mindig nehezebb lesz jövedelmező elhelyezést találni a tőke számára.³¹³ *Ricardo* azonban egyetértett *Sayel*, hogy ebből az okból kifolyólag nem fenyegeti veszedelem a tőkekeresletet. Szerinte a tőke felhalmozódása magában véve nem

sichtlichen Werthe des Procluctes ist. sondern sich, stets in solcher Weise regelt, daß zugleich eine Marge für den Werth der Capiialnutzung und der Unternehmertätigkeit offenbleibt." (U. o. 138. old.)

³¹² A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. a 321. old.

³¹³ Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól. I. köt. 553—34 old.

csökkentheti a tőkeelhelyezések lehetőségét és így a tőkekeresletet sem, mert terméteket végeredményben mindig más termékekkel vásárolnak és ha a termelés fokozódásával az emberek jövedelme növekszik, szükségleteik is erősen emelkednek. A tőkebefektetés jövedelmezőségét *Ricardo* szerint csak egy körülmény szállíthatja le, t. i. a munkabérek emelkedése, mely rosszabb minőségű földek művelés alá vételével az élelmiszerek drágulása következtében beáll.³¹⁴ Ezt a nézetet *J. St. Mill* is osztotta.³¹⁵

A tőkekinálat kérdése egyszerűbbnek látszott. A tőke, amint *J. St. Mill* a klasszikus iskola eredményeinek összefoglalásában megállapította, takarékoság eredménye³¹⁶ és így a tőkekinálat a takarékoság fokától függ.

A tőkepiacnak a klasszikus tanokkal összhangban levő egyszerű magyarázata adódott ezen az alapon, mely szerint a tőkepiacnak a kamat oly módon való kialakítása a feladata, hogy, mint a tőkehasználat ára, a termelést összhangba hozza a meglévő tőkekészlettel. Ezt az által éri el, hogy a tőkének minden oly felhasználását kizárja, mely a fennálló kamatláb mellett nem jövedelmező, másrésről pedig emeli a kamatlábat akkor, ha újabb jövedelmező termelési lehetőségek keletkeznek és ezzel ösztönzi a takarékoságot, amely gondoskodik arról, hogy a szükséghez képest nagyobb mennyiségben álljon tőke rendelkezésre. Ez a gondolatmenet a határhaszonelmélettel is szépen összeegyeztethető volt.

Ennek az egész elgondolásnak az alapja nemcsak az volt, hogy a tőkeképződés forrása a takarékoság, hanem az is, hogy *a takarékoság foka és a kamatláb magassága között szoros összefüggés áll fenn*. Mióta *Senior* rámutatott arra, hogy a rendelkezésre álló javaknak fogyasztás helyett termelésre fordítása lelki erőfeszítést kívánó áldozat, természetesen látszott, hogy a megtakarítások mennyisége attól függ, hogy a tőke termelésre való felhasználásából, vagy kikölcsönzésből várható előny felülmúlja-e az önmegtartóztatás áldozatát. Ezzel igazolva látszott az, hogy a kamatláb és a takarékoság egymással szorosan összefüggnek úgy, hogy a kamatláb emelkedése növeli, a kamatláb süllyedése pedig csökkenti a rendelkezésre álló tőke mennyiségét. Az önmegtartóztatási áldozatnál már *J. St. Mill* tisztában volt ugyan

³¹⁴ A közgazdaság és adózás alaptörvényei a 229—231. old. *Ricardo* itt *James Mill*nek és *Say*nek arra a magyarázatára gondol, melyet a gazdasági élet hullámzásáról szóló fejezetben a piacok elmélete címén fogunk tárgyalni.

³¹⁵ E. i. m. I. köt. XIII. fejj.

³¹⁶ E. i. m. I. köt. 98. old.

avval, hogy különböző jövedelmű és hajlamú emberek számára a jövedelem egy részének el nem fogyasztása különböző áldozatot jelent, de azért úgy ő, mint Cairnes egy átlag-áldozatra gondoltak, mely a társadalom legszélesebb rétegének áldozatát hozza kifejezésre. Ez kétségtelenül kevésbé volt kielégítő, mert a takarékoság lehetőségei és a takarékosági hajlam társadalmi osztályok szerint nyilvánvalóan erősen eltérőek. Erre többek között *Beatrice* és *Sidney Webb*, a munkásosztály lelkes barátai mutattak rá. Véleményük szerint azonban ez nem sokat változtat a dolgon, mert a kamatláb változása számbavehetően csak a középosztály és a gazdagok megtakarításait érinti, míg a munkások megtakarításai attól nagyjában függetlenek. A szubjektív értékelmélettel való összefüggésüknél fogva az időelméletek egyéniesítve fogták fel ugyan a tőkeképződéssel járó áldozatot, de nem vonták kétségbe azt, hogy a kamatláb és a tőkeképződés között közvetlen és szoros kapcsolat áll fenn.

Közelebbi vizsgálattal mindinkább kiderült, hogy a tőkeképződés és a kamatláb közötti összefüggés, bár kétségtelenül fennforog, távolról sem olyan döntő tényezője a tőkekinálatnak, mint ahogyan régen gondolták. Bár végeredményben a kamatláb és a takarékoság közötti összefüggés szoros voltán nem kételkedett, már *J. St. Mill* is rámutatott egyrészt arra,³¹⁷ hogy a termelés eredményességének növekedése megkönnyíti, tehát számbavehetően befolyásolja a tőkeképződést, másrészt pedig arra, hogy a takarékoság erősen függ a nép szokásaitól, lelki beállítottságától és a fennálló intézményektől is.

E megállapítások fontosságát a későbbi vizsgálatok élesebb világításba helyezték. Igazolták azt, hogy a termelés és vele a jólét növekedése, oly tényezői a tőkeképződésnek, melyek a kamatlábtól függetlenül növelik azt. Újabban mindjobban felismerték, hogy a *vállalati tőkeképzésnek* mily nagy szerepe van a tőkemennyiség gyarapodásában, mert a vállalatok feleslegeikkel jó üzletmenet mellett számbavehetően növelik a befektetésre váró tőke mennyiségét.³¹⁸ Kétségtelenné vált az is, hogy a takarékoság útján való tőkeképződés tekintélyes része is független a kamatlábtól, mert a tisztán előrelátásból származó takarékoság nem nézi a kamatláb magasságát, hanem csak a célt, mely tartalékok képzésében áll. Már *Schmoller* tévesnek bélyegezte azt a fel-

³¹⁷ E. i. m. I. köt. 99—101. old.

³¹⁸ A tőke termelékenységi elmélete erősen alátámasztja azt, hogy a termelés növekedése fontos forrása a tőkeképződésnek és ezzel a tőkekinálatot a kamatlábtól függetlenül is növeli.

fogást, mely szerint a tőkeképződésnek oly országokban csekélynek kellene lennie, amelyekben alacsony a kamatláb; a tények ennek ellenkezőjét mutatják,³¹⁹ mert a kamatláb a gazdag országokban szokott alacsony lenni, a tőkeképződés pedig ezekben a legnagyobb.

Más ellenvetések is merültek fel a takarékoság és a kamatláb összefüggéséről szóló régebbi nézet ellen. Így *Florence Sargent* már 1867-ben azt vitatta, hogy alacsony kamatláb ösztönzőleg hat a takarékosagra, mert, ha a kamatláb alacsonyabb, nagyobb összegeket kell megtakarítania annak, aki öregkora számára bizonyos tőkejövedelmet akar maga számára biztosítani.³²⁰ *Cassel* is abból indult ki, hogy a kamatláb magassága és a bizonyos összegű jövedelemnek biztosításához szükséges idő döntően befolyásolja a takarékoságot, amennyiben az egy célbavett tőkejövedelem biztosítására irányul. Az egyén ugyanis számításba kell, hogy vegye ilyenkor azt is, vajjon egyáltalában fennforog-e az a lehetőség, hogy az alatt az idő alatt, melyen keresztül jövedelmét élvezzi, olyan tőkét gyűjthessen össze, mely a kitűzött célnak, vagyis az évek bizonyos számának leforgása után számbavehető tőkejövedelem biztosításának megfelel. *Cassel* kiszámítja, hogy 1.2%-os kamatláb mellett 47, 1%-os kamatláb mellett pedig 70 év volna szükséges ahhoz, hogy valaki olyan tőkét gyűjthessen, amelynek hozama elérné az évenként megtakarított összeget. Ha figyelembe vesszük — így okoskodik *Cassel*, — hogy átlagban 25 év áll rendelkezésére annak, aki kereső tevékenységének tartama alatt magának visszavonulása esetére kellő jövedelmet akar biztosítani, akkor nem lehet kétséges, hogy ily alacsony kamatláb nem ösztönözhet senkit sem a fenti indokból való takarékoskodásra. 3 %-os kamatláb mellett már csak 24 év szükséges, hogy célját elérje, míg 6%-os kamatláb mellett rövidebb idő alatt érheti el ugyanezt a célt.³²¹

Az előadottakból *Cassel* azt következteti, hogy az emberi élettartam rövideége és különösen a kereső tevékenység idejének korlátozott volta folytán a kamatláb csak bizonyos szűk határok között, vagyis 3—6% között maradása esetén ösztönzi a tőkegyűjtést, amennyiben annak indoka egy meghatározott jövedelemnek a jövőben való biztosítása. 6 %-os kamatláb mellett könnyen, 3 %-os mellett nagyobb, de még mindig elviselhető áldozattal elérhető a cél. Ennyiben

³¹⁹ Grandriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. II. köt. Leipzig. 1904. a 209. old.

³²⁰ Recent Political Economy. 1867.

³²¹ The Nature and Necessity of Interest. London, 1903. a 146. old.

Cassel is elfogadja azt a felfogást, hogy alacsonyabb kamatláb mellett az ilyen természetű megtakarítások növekszenek, mert 3 % -os kamatláb mellett többet kell félretenni az élvezett jövedelemből, hogy a jövőbeli jövedelmet megalapozzuk, mint akkor, ha a kamatláb 3% fölé emelkedik. Ha azonban a kamatláb 3 % -nál kisebb, rohamosan csökken annak a lehetősége, hogy valaki csekélyebb jövedelemből oly összeget tehessen félre, mely a kereseti tevékenységtől visszavonulása után számbavehető tőkejövedelmet biztosítana számára. A kamatlábnak további süllyedése, kivált, ha 2% alá süllyed, nemcsak a takarékoságot befolyásolja kedvezőtlenül, hanem a kistőkéseket arra indítja, hogy tőkéjüket életjáradék vásárlására fordítsák, vagy egyébként feléljék. Nagyon alacsony kamatláb tehát nemcsak az új tőkék keletkezését hátráltatja, hanem a már meglévő tőke egy részének feléléséhez is vezet.

Cassel a tőkeképződésnek egy fontos vonatkozására vett világot, amidőn kimutatta, hogy az emberi élettartam és a kamatláb magassága között szoros kapcsolat áll fenn. Ezzel új érvet szolgáltatott annak a teljesen elnagyolt elgondolásnak a megcáfolására, mely szerint a tőke kínálat egyszerűen függvénye volna a kamatlábnak oly értelemben, hogy a kamatláb emelkedése arányosan növelné, süllyedése pedig arányosan csökkentené a tőke kínálatot. *Cassel* meggyőzően kimutatta, hogy az, önmegtartóztatási áldozat azonkívül, hogy a rendelkezésre álló jövedelemtől is függ, összefüggésben áll avval az idővel is, mely valamelyes számbavehető tőkejövedelemnek a jövőben való biztosításához szükséges.

Még tovább ment *F. H. Knight*, midőn arra mutatott rá, hogy a meglévő tőkemennyiséghez viszonyítva a takarékoság útján hozzánövekvő mennyiség csak csekély töredéke a tőke kínálatnak.³²² Szerinte a tőke kínálat rugalmasságát, vagyis a kamatláb változásával való összefüggését nem a takarékoság útján keletkező tőkére, hanem az egész meglévő tőkemennyiségre kell vonatkoztatni,³²³ és ha ezt tesszük, a tőke kínálat rugalmasságát majdnem .zérussal egyenlőnek kell tekintenünk. Ehhez az okoskodáshoz azonban némi szó fér, mert a takarékoság útján keletkező tőkenövedék és a kamatláb közötti viszonyoknak is van értelme. Más kérdés persze az, hogy a tőke kínálatnak ez a része hogyan változik

³²² Professor Fisher's Interest Theory: A Case in Point. (Journ. of PoL Ec. XXXIX. köt. 1931. a 176—212. old.)

³²³ *Knight* igen helyesen megkülönbözteti a takarékoság rugalmasságát a tőke kínálattól. (E. i. m. 203. old.)

a kamatlábbal. *Knight* ebben a tekintetben *Sargent* nézete felé bajlik, mely szerint a kamat növekedése nem növeli, hanem csökkenti a takarékoság mértékét.³²⁴

A tőkekereslet és tőke kínálat behatóbb elemzésével az elmélet nagy lépéssel közeledett a kamatkérdés olyan szemléletéhez, mely jobban megközelíti a valóságot, mint a régi kamatelméletek, melyek az eredeti kamat vizsgálatába annyira belemélyedtek, hogy a kölcsönkamattól tényezőit legtöbbször csak nagy általánosságban tárgyalták. A tőkepiac a maga sokoldalúságával bontakozott ki és figyelmet kezdtek szentelni annak a hatásnak is, melyet egyes intézmények, kivált a bankok tevékenysége a tőkepiacra gyakorol.

Láttuk, hogy az elméletnek régebben hogyan kellett azon hiedelem ellen küzdenie, hogy a kamat magassága egyszerűen a pénzmenyiségtől függ. Ennek tulajdoníthatjuk azt, hogy az elmélet a klasszikusoktól kezdve az ellenkező végletbe terelődött, egészen mellőzve a kamat alakulásának a pénzzel összefüggő tényezőit. *Ricardo* futólag említette ugyan azt, hogy a kamat a pénz oldaláról is bizonyos hatásoknak lehet kitéve, de sietett hozzátenni, hogy ezek csak múltó hatások lehetnek³²⁵ és *Irving Fisher* egy előbbi munkájában azt mondta, hogy a bankok csak jelzői a kamatláb magasságának, de azt nem befolyásolják.³²⁶ Túlságosan háttérbe szorult, az, amit *Ohlin* úgy fejezett ki, hogy a kamat a hitelnek az ára,³²⁷ és mint ilyent a kereslet és kínálat alakítják ki. Mindinkább fel kellett azonban ismerni, hogy a kölcsönnek a pénzzel való összefüggésénél fogva a pénzforgalom tényei és az ezekkel kapcsolatos intézmények, különösen a bankok, a pénzpiacon — amint a rövid lejáratú hi telek piacát most nevezték — jelentős szerepet játszanak, mely bizonyos körülmények között döntő tényezője lehet a kamatlábnak. Már *Wicksell* fejtegetései erre terelték a figyelmet,³²⁸ és a közgazdaságtannak a pénzről szóló fejezete mindinkább figyelembevétel kívánt a kamatelméletben is. Újabban oly közgazdák is, mint *Irving Fisher*, ki azelőtt kevésbé hajlott a pénzzel kapcsolatos összefüggéseknek a kamatelméletben való figyelembevételére, szintén méltányolják ezeket a hatásokat,³²⁹ és mind többen szentelnek a tőke-

³²⁴ E. i. m. 202. old.

³²⁵ E. i. m. 235—236. old.

³²⁶ *The Rate of Interest*. New York, 1907. a 374. old.

³²⁷ *Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investments*. (Ec. Journ. XLVII. köt. 1937.)

³²⁸ *Geldzinz und Güterpreise*. Jena, 1898.

³²⁹ *The Theory of Interest*. N. York, 1930.

piaci realiztikus vizsgálatának teret kamatelméletükben. A tőkepiac oly sokoldalú — hiszen, hogy csak egyet említsünk, a közületek hitelszükséglete is szerepet játszik ott, — hogy csak szélesebb távlatban lehet a kamat alakulásának igazi megértéséhez eljutni.

Az elmélet sokáig erősen elhanyagolta azt, hogy, amint a munkabérenél, úgy a tőkekamatonál is jelentős különbségek mutatkoznak. Annyira hittek régen a tőke mozgékonyságában, hogy a különböző befektetések kamatai közötti kiegyenlítődést tételezték fel és nem vették észre, hogy milyen messzemenő általánosítás rejlik ebben a feltevésben. Főképp *ii* bankokról szóló irodalom jött itt a tőkeelmélet segítségére, világot vetve arra, hogy a kihelyezés liquiditása, a kölcsönzés időtartama és biztonsága tekintetében mutatkozó különbségek okozzák azt, hogy az egyes kihelyezési lehetőségek kamatai között jelentős különbségek keletkeznek. A tőkepiac sem teljesen egységes, hanem a kihelyezési lehetőségeknek megfelelően szintén részpiacokra bomlik.

V. A járadék.

1. A különbözeti járadék. Midőn *Quesnay* a jövedelemeloszlás kérdésének alapvető jelentőségét felismerve, e folyamat vizsgálatához látott, két elv segítségével igyekezett azt megmagyarázni. Az egyik termelékenység elve volt, melyet a fiziokraták a földdel, mint az ember megélhetése forrásával kötöttek össze, a másik az emberek közötti forgalom, mellyel szolgálataikat egymás között kicserélik. Ebből a szempontból nézve a jövedelmek két egymástól lényegesen különböző csoportra oszlottak, mert, amíg a föld tulajdonosa, amidőn a földet megmunkálja, közvetlenül a természet adományaiból meríti jövedelmét, addig a többiek csak azon osztozkodnak, ami a föld adományaiból a forgalom folytán hozzájuk kerül.

A föld a ter ni észét őseréjéből merít; valóságos jószággyarapodás forrása. Ezért az, ami a termelési költségek levonása után a földtulajdonos rendelkezésére marad, *tiszta jövedelem*, vagyis a költségeken felüli jószággyarapodás. Ezzel szemben a többi jövedelmek lényegükben *költségtérítések*, vagyis kölcsönös szolgálatokért való térítések, melyekkel mindenki azt kapja meg, ami az illető szolgálat ellenértéke. E költségtérítések csak azon kereteken belül maradhatnak, melyeket a föld tiszta hozama szab nekik, mert a jövedelemeloszlás azon alapszik, hogy a földbirtokos a földtől nyert tiszta hozamból az általa közvetlenül fel nem használt részt egyéb foglalkozásúak (iparosok, stb.) szolgál-

latainak megvásárlására használja fel. A forgalom szétszítja a felesleget a nem termelőkeny osztályok között, melyek tehát végeredményben mind a föld hozamából élnek.

Mint hogy régi szóhasználat szerint azt a jövedelmet, mely nem emberi szolgálatok ellenértéke gyanánt, hanem állandó használati tárgyak használatának átengedéséből származik, járadéknak nevezték, ezt a fogalmat alkalmazták a föld jövedelmére. A *járadék* tehát *oly jövedelmet jelent, amely nem egyszerűen költségtérítés, hanem azt felülmúló bevétel.* Ily módon a járadék fogalma a közgazdaságban eredetileg a termelőkenység és többletjövedelem fogalmához kapcsolódik.

Bár *Smith* nem csatlakozott a fiziokraták termelőkenységi tanához, ő is abból indult ki, hogy a föld többet termel, mint amennyi a munkások ellátásához szükséges.³³⁰ *Smith* azonban e mellett egy újabb gondolatot is segítségül vett a földjáradék magyarázatában, amidőn arra hivatkozott, hogy a mezőgazdasági termények egy része iránt *oly nagy a kereslet*, hogy áruk az előállításukhoz szükséges költségek szintje fölé emelkedhetik.³³¹ Ezzel a földjáradék fogalmát már ő összefüggésbe hozta az *áralakulással* és nem sokára az egész járadékelmélet erre a síkra tolódott át.

Ennek történeti okai voltak. Angliában a gabonakiviteli jutalmak és a később bevezetett gabonavámok a mezőgazdaság jelentős fellendüléséhez vezettek. A XVIII. század végétől kezdve azután erősen vitatott kérdés lett az, hogy nincsen-e a közgazdaság hátrányára az, ha az emelkedő gabonaárak hatása alatt nehezebben és csak több költséggel megművelhető földeket vonnak be a gabonatermelésbe. Ezzel a nézettel helyezkedett szembe egy kitűnő és lelkes gazda, *James Anderson*, védve a belterjes mezőgazdaság kívánatos voltát. Fejtegetéseiben azt igyekezett bizonyítani, hogy a földjáradék, melyet a gazda élvez, nem oka, hanem csak következménye a gabonaár alakulásának, mert a gabona árának oly magasnak kell lennie, hogy fedezze annak a termelőnek a költségeit is, aki a lakosság ellátásához még szükséges gabonát a legmagasabb költségekkel termeli. A földjáradék tehát *Anderson* szerint nem drágítja a gabonát, mert abból az származik, hogy a földek minősége és meg-

³³⁰ „A föld azonban csaknem minden helyzetben nagyobb mennyiségű élelmet termel, mint amennyi még a munkások legbőségesebb ellátása mellett is az árú piacrahozatalával járó munka ellátásához szükséges.” (Vizsgálódás stb. 1940. a 155. old.)

³³¹ U. o. a 154. old.-on.

mívelési módjai különböző és a gabona árának a batári öldön termelt gabona előállításai költségeihez kell igazodni.³³²

Míg *Anderson* ezekre utalva annak bizonyításán fáradozott, hogy a földjárdék nem emeli a gabona árát, egy másik gondolatot vetettek be a vitába, hangoztatva azt, hogy a munka és tőke a mezőgazdaságban nem növeli a befektetéssel arányosan a termelés eredményét, Jianem *csökkenő hozadékot* eredményez úgy, hogy belterjesebb műveléssel a termelés költségei növekszenek. Ezzel a csökkenő termelékenység törvénye, melyet már *Turgot* ismert,³³³ magára vonta az angol közgazdák figyelmét is.^{33*} *Edward West* már világosan kifejtette e törvényt,³³⁵ és *Malthusnak* a gabonavámokra vonatkozó értekezései erősen ráirányították a figyelmét.³³⁶ *Ricardo* által a *Malthus-féle* népesedési törvényvel összekapcsolva azután a csökkenő termelékenység a földjárdékelmélet egyik pillére lett.

A munkaértékelmélet igen alkalmas kiindulási pont volt a földjárdék elméletének a fenti gondolatmenetből való levezetésére. *Ricardonak* csak arra kellett utalnia, hogy a földtermékek iránti kereslet a lakosság növekedésével emelkedik és ez szükségessé teszi rosszabb, illetőleg kevésbbé előnyös fekvésű földek megművelését és a már megművelt

³³² *Anderson* idevágó munkái a következők: *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry*. Edinburgh, 1777. és *An Inquiry into the nature of the Corn Laws*, Edinburgh, 1777., továbbá: *A calm investigation of the circumstances that, have led to the present Scarcity of Grain in Britain*, 1801. — *Andersoni*ől 1. *L. Brentano*: James Anderson. Drei Schriften über Korngesetze und Grundrente. Leipzig-, 1895., mely munkában az angol gabonatörvényhozással kapcsolatos vita szépen meg van világítva. *Anderson* említett munkái itt német fordításban olvashatók. — A gabonavámokra vonatkozó vitát a földjárdékelméletre való vonatkozásaiban tárgyalja *V. Cannan*: *A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy. From 1776.-to 1848*. London, 1893. (5. kiad. 1924)

³³³ V. ö. *Observations sur le mémoire de M. de Saint-Péravy en faveur de l'impôt indirect, eouennés par la Société Royale d'Agriculture de Limoges*. (Oeuvres a Daire-féle kiadás I. köt. a 42. Í. 421. old.)

³³⁴ Angliában, mint *Cannan* mondja, *Turgot* megjegyzéseitől függetlenül merült fel a csökkenő termelékenység gondolata. (V. ö. e. í. m. a 148. old.) L. továbbá *E. Cannan*: *The Origin, of the Law of Diminishing Returns*, 1813—1815. (Econ. Journ. II. köt. 1892. az 55—69. old.)

³³⁵ *An Essay on the Application of Capital to Land*. 1815.

³³⁶ *Observations on the Effects of the Corn Laws, and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and general Wealth of the Country*, 1814. és *The Grounds of an Opinion on the Policy of restricting the Importation of Foreign Corn*, 1815., valamint *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*. 1815.

földek erősebb kihasználását. A csökkenő termelékenységnél fogva ez azt jelenti, hogy a termelés határa kitolódik és a határföldön egyre nagyobb munkamennyiség szükséges a föld megműveléséhez. Minthogy pedig «linden gabona olyan áron kel el a piacon, amely a határföldön felmerülő termelési költségeknek megfelel, a gabona árának is növekednie kell. Eszerint tehát a földjáradék forrása az, hogy különböző minőségű és fekvésű földek művelése válik szükségessé, és a gabonaár a legmagasabb költségek törvényénél fogva a legkedvezőtlenebb körülmények között termelt gabona előállításához szükséges munkamennyiséghez igazodik.

Ricardo szerint tehát a földjáradék *különbözeti jövedelem*, mely abból származik, hogy a gazdák különböző költségekkel termelik a gabonát, de az olcsóbban termelők is ugyanazt az árat kapják terményükért, amelyet a határföld termelési költségei tesznek szükségessé. A *földjáradék* e szerint az *áralakulás következménye*. A határföldön, melynek termése csak a munka- és a tőkeköltségeket téríti meg, nincsen járadék. Azt csak a kedvezőbb körülmények között termelő gazdák élvezik mint azt a többletet, mely költségeik kifizetése után a zsebükben marad, vagy azt a bért, melyet bérlőjük a föld használatáért nekik fizet.

Nagy gondot fordított *Ricardo* arra, hogy ezt a többletjövedelmet a munkabértől és a tőkenyereségtől elkülönítse. Az utóbbiak ugyanis a határföldön is bennfoglaltatnak a gabona árában, másképp e föld megműveletlenül maradna. Ennek megfelelően *Ricardo* meghatározása szerint a földjáradék „a föld hozadékának az a része, amelyet a földbirtkosnak a talaj ősi és elpusztíthatatlan erőinek használatáért fizetnek.”³³⁷ Ha közelebbről nézzük azonban a *Ricardo*-féle elméletet, akkor kitűnik, hogy itt nem annyira a föld elpusztíthatatlan erőin, mint inkább azon a különbségen van a súly, amely különböző területeken ezekben az erőkben mutatkozik.³³⁸

Ricardo szeme előtt midőn föld járadékelméletét kidolgozta, első sorban a föld minőségi különbségei lebegtek. Arra gondolt, hogy, ha a jobb minőségű földek nem fedezik a gabonaszükségletet, rosszabb minőségű földeket is művelés alá kell venni. Tekintetét ezért első sorban a *minőségi járadék* kötötte le.

³³⁷ A közgazdaság és adózás alapelvei, a 39. old.

³³⁸ A *Ricardo*-féle földjáradékelméletre nézve 1. *Ricardo* e. i. m.-nak 2. fejezetét (a járadék), továbbá *Amonn*: *Ricardo als Begründer der theoretischen Nationalökonomie*. Jena, 1924.

Nem hanyagolta el azonban *Ricardo* azt a lehetőséget sem, hogy mielőtt rosszabb minőségű földeket vennének művelés alá, a jobb minőségű földek belterjesebb megművelésére kerülhet sor. Ebben az esetben a csökkenő termelékenység törvénye következtében a hozam nem fog ugyan megkét-szereződni, ha a munkát és a tőkét, melyet a föld művelésére fordítunk, megduplázzuk, de a hozam! mégis emelkedni fog. Tekintettel arra, hogy a kereslet tárgyát képező gabona legmagasabb termelési költsége határozza meg a gabona árát, az utolsó tőkebefektetés csak a termelési költségeket téríti meg, de a gazda a termelékenységben előtte levő tőkebefektetések eredményét is ugyanazon áron értékesítheti, melyet az utolsó már járadékot nem hozó tőkebefektetés tesz szükségessé és ezért a kedvezőbb tőkebefektetéssel eszközölt termelés most járadéknak lesz a forrása.³³⁹ Ez a *belterjességi* vagy *intenzitási járadék*.

Hasonlóképpen van a dolog, ha rosszabb fekvésű, a piactól távolabb eső földek kerülnek művelés alá. A legrosszabb fekvésű, vagyis a piactól legtávolabb eső, még az ellátáshoz szükséges föld művelési költségei szabják meg ebben az esetben a gabonaárát és az előnyösebb fekvésű földek termelői ugyanezen az áron értékesítvén termésüket, járadékhoz jutnak. Ez a *helyzeti járadék*, amelyet már *Smith* is érintett³⁴⁰ és *Torrens* is kifejtett. Behatóbban foglalkozott azután a helyzeti járadékkal *Thünen*,³⁴¹ később pedig *Marshall*³⁴² és *Wieser* rámutattak arra, hogy a városi telkeknél is milyen mértékben érvényesül a helyzeti járadék. Arra utalva, hogy a jobb fekvésű telkeket belterjesebben használják ki, *Wieser* az emeletek járadékáról szólt.³⁴³

Ricardo földjáradékelméletének alaptétele az, hogy a *járadék nem alkotórésze a földtermékek árának*. Már *Smith* felhívta a figyelmet arra, hogy a járadék „az áruk árának kialakulásánál másként érvényesül, mint a munkabér és tőkenyereség. Magas, vagy alacsony munkabér és nyereség, magas és alacsony árak oka; magas, vagy alacsony járadék okozata ennek.”³⁴⁴ Ezt vette *Ricardo* földjáradékelméletében kiindulási pontul, kiemelve azt, hogy a gabona nem azért drága, mert földjáradékot fizetnek, hanem a földjáradék abból származik, hogy a gabonaár a határtermelő költségeihez

³³⁹ E. i. m. 42—43. old.

³⁴⁰ E. i. m. a 155. old.

³⁴¹ Der isolierte Staat-jában.

³⁴² Principles az V. könyv. XI. fejezetében.

³⁴³ Die städtische Grundrente (Gesammelte Abhandlungen. Tübingen, 1929. a 126—165. old.)

³⁴⁴ E. i. m. a 143. old.

igazodik és így magasabb, mint ami a kedvező körülmények között termelő gazdák termelési költségeinek megfelelne. A földjáraadék tehát csak következménye az áralakulásnak. Amin{ a népesség növekszik, fokozatosan kitolódik a termelés határa; ezzel a határföldön növekednek a termelési költségek és a gabonaár — és vele a földjáraadék — a vállalkozói nyereség rovására emelkedik, mert a munkabér az, élet drágulásával az árnak mind nagyobb részét veszi igénybe. *Ricardo* elmélete szerint tehát a népesség szaporodásával bekövetkező haladás végeredményben a földbirtokost gazdagítja. A gazdasági fejlődésnek a jövedelem eloszlására gyakorolt hatását vizsgálva, *J. St. Mill* is osztotta *Ricardomik* ezt a nézetét.³⁴⁵

Ennek az okoskodásnak a háttérében az az éles ellentét állott, melyet *Ricardo* egyfelől a munka és a tőke, másfelől pedig a föld kínálata között látott. A népesség szaporodásával a rendelkezésre álló munkamennyiség növekszik és a tőke mennyisége is gyarapodhatik, de nem növekszik párhuzamosan a földmennyiség és így egyre nagyobb munka és tőkeáldozat szükséges ahhoz, hogy a lakosság élalma előállítható legyen. Ennek megfelelően a munka által előállítható javak mennyiségét áremelkedés nélkül lehet összhangba hozni a kereslet növekedésével. Ezzel szemben, minthogy mennyisége nem szaporítható, a föld kihasználásával csak úgy tudunk alkalmazkodni a megnövekedett kereslethez, há több munkát és tőkét fordítunk megművelésére és ezért hosszú távlatban a földtermékek árának emelkedő irányzatot kell követniök és ezzel a földjáraadéknak is ugyanebben az irányban kell haladnia.

Ricardo tehát abból indult ki, hogy a föld kínálata teljesen merev, vagyis nem növelhető a termékei iránti kereslet növekedésévei. Kétségtelen, hogy ez a tétel helytálló abban az értelemben, hogy a föld területe a maga egészében adottság és emberi erőfeszítéssel nem növelhető és ebben az értelemben tehát nem tud alkalmazkodni a földtermékek iránt mutatkozó emelkedő kereslethez. *Ricardo* okoskodása mégis téves, mert ugyanazt a hibát követte el benne, melyet kortársai akkor követtek el, amidőn a munkakínálatot egyszerűen a népszaporodással azonosították. Amilyen durva általánosítás volt az utóbbi, éppen olyan elhamarkodott következtetés volt az, amikor a földkínálatot azonosították a föld területével. Az emberiség eltartása szempontjából ugyanis a *megművelésre alkalmas* föld az irányadó, ennek területe

³⁴⁵ V. ö. e. i. m. IV. könyv. III. Fejezet.

pedig nem független az emberiség szaporodásától és a föld terményeinek árától.

Ezt természetesen az Egyesült Államokban vették észre először, ahol még sok megműveletlen terület állt rendelkezésre, és már *H. Carey* szembefordult *Ricardo* megállapításával.³⁴⁶ Újabban *F. A. Fetter* foglalta össze az ellenvetéseket, rámutatva arra, hogy ritkán lakott országokban, valamint ott, ahol még külterjes a földnek a művelése, tetemes lehetőségek kínálkoznak a termelés növelésére, mert újabb földterületek vonhatók művelés alá, a régiek pedig belterjesebben használhatók ki. A vízlecsapolás, a talajjavítás és egyéb műveletek nem megvetendő teret nyújtanak erre. Természetesen ennek megvannak a maga határai. Az ily módon hozzánövekvő föld aránylag csekély hányada a művelés alá vett földnek és *P. H. Douglas* naiz mindenesetre igazat adhatunk abban, hogy a földkínálatnak pozitív rugalmassága sokkal kisebb, mint az egység. Mindenesetre elhamarkodott volt azonban *Ricardo* feltevése, melynél fogva a földjáradéknak feltétlenül emelkedő irányzatot kell követnie.

Egyébként *Ricardo* nem is állította ezt minden korlátozás nélkül. Ő is tisztában volt ugyanis avval, hogy a mezőgazdasági technika haladása feltartóztathatja ezt az irányzatot. Ezért egészen téves, ha egyes közgazdák *Ricardo* földjáradékelméletének cáfolatát látják abban, hogy időnként a gabonaárak süllyednek és a földjáradék vészthozóan alászáll. *Ricardo* rendszerének kifejtésénél kétségtelenül erősen alulbecsülte a mezőgazdasági technika haladásának lehetőségeit. Mégis, habár meggyőződése az volt, hogy hosszú távlatban a földjáradéknak emelkednie kell, számolt süllyedési lehetőségeivel is. Így a mezőgazdaság védelméről szóló értekezésében azt mondja, hogy a gabona árára két ellentétes irányú tényező hat: az egyik rosszabb földek művelés alá vételének a szüksége, a másik a termelés módszereinek javítása és új, bőségesen termő területekkel bíró piacok bekapcsolása a forgalomba. Hol az egyik, hol a másik tényező kerekedik felül és a gabona ára ennek megfelelően emelkedik vagy süllyed.³⁴⁸

³⁴⁶ V. ö. Principles of Social Science. Philadelphia, 1858. (Magyar átdolgozás: A társadalmi tudomány kézikönyve. Angolból ford. Halász Imre. Pest, 1867.)

³⁴⁷ The Passing of the Old Rent Concept. (Quart. Journ of Ec. XIX. köt. 1901. a 416—455. old.)

³⁴⁸ On Protection to Agriculture. 4. kiad. London, 1822. (V. ö. The Works of David Ricardo. Mac Culloch kiadása. London, 1846. a 475. old.)

Mindent összevéve, *Ricardo* mintaszerűen alapozta meg a *különbözeti járadék* elméletét, de a földjáradék magyarázatánál erősen egyoldalú volt. Ezt elsősorban munkaelméletének rovására kell írunk, mert ez állott útjában annak, hogy a földnek mint termelési tényezőnek csak korlátozott mennyiségben rendelkezésre állásából közvetlenül levonja azt a következtetést is, hogy a földjáradék nem szorítkozik feltétlenül a különbözeti járadéokra.

2. A Ricardo-féle járadékelmélet bírálata. *Ricardo* földjáradékelméletének nagy volt a hatása. Megmagyarázza ezt az, hogy járadéktörvénye, a „law of rent”, ahogy ezután röviden nevezték, munkabértörvénye mellett második pillére lett jövedelemeloszlási elméletének, mely lehetővé tette a jövedelemeloszlás magyarázatának a munkás és tőkés közötti osztozkodásra való visszavezetését. Ezen elmélet szerint ugyanis a földjáradék az által befolyásolja a jövedelemeloszlás folyamatát, hogy hatással van a munkabér magasságára, melynek pénzben kifejezve emelkednie kell a megélhetési költségek növekedésével, amivel egyúttal már a tőkenyereségre való hatása is adva van, mert a bérek emelkedése *Ricardo* szerint csak ennek rovására történhetik.

Ha ezt a gondolatmenetet emlékezetünkbe idézzük, akkor érthetővé válik az a szívósság, mellyel az angol közgazdák ragaszkodtak *Ricardo* földjáradékelméletéhez. Jellemző erre nézve *J. St. Mill*nek az a megjegyzése, hogy azok, akik szembe helyezkedtek *Ricardo* földjáradékelméletével, ezt csak azért teheték, mert azt meg nem értették.³⁴⁹

Mindamellet már korán jelentkeztek ellenvetések is. Miután *Samuel Read* visszautasította *Ricardo* tételét, mely szerint a földjáradék nem lehetne eleme a gabona árának³⁵⁰ és *Richard Jones* hevesen támadta *Ricardot* elméletének egyoldalúságáért,³⁵¹ *Thomas Chalmers* pedig kétségbe vonta azt, hogy a mezőgazdaságban feltétlenül a csökkenő termelékenység törvénye érvényesül.³⁵² *Chalmers*, *Henry Carey*³⁵³ és *Frédéric Bastian* tévesnek bélyegezték *Ricardo* feltevését.

³⁴⁹ E. i. m. II. könyv 343. old. Jellemző *Mill* másik megjegyzése is. *mely szerint a Ricardo-féle földjáradékelméletet méltán „a nemzetgazdaság „pons asinorum”-ának lehet nevezni.” (U. o. 342—343. old.)

³⁵⁰ *An Inquiry into the Natural Grounds of Right and Vendible Property or Wealth*. Edinburgh, 1829.

³⁵¹ *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation*. Part I. Rent 1831.

³⁵² *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*. Glasgow—New York, 1832.

³⁵³ E. i. m. a 40-66. old.

³⁵⁴ *Les Harmonies Économiques*. Paris, 1850.

mely szerint előbb a legtermékenyebb földek vétetnek művelés alá és csak ezután kerül sor a rosszabb földek megművelésére. Azt hitték, hogy ezzel halálos csapást mértek a Ricardo-féle földjáradékelméletre, holott arra vonatkozólag nyilvánvalóan közömbös az a sorrend, amelyben a különböző minőségű földek használatbavétele történik, mert a lényeg csak az, hogy a föld minősége különböző és hogy ennek megfelelően különböznek a termelési költségek is.³⁵⁰

A Ricardo-féle földjáradékelmélet igazi gyenge pontjára először *J. B. Say* mutatott rá, midőn szembehelyezkedett azzal a tétellel, hogy a földjáradék nem eleme a termelési költségeknek. *Say*nek a termelékeny szolgálatok elvére alapított jövedelemeloszlási elméletében ugyanis nem volt helye annak az éles ellentétnek, melyet *Ricardo* a föld és a többi termelési tényező között megállapított. Ezért elfogadhatatlan volt *Say* számára az a gondolat, hogy a föld jövedelme más természetű lehetne, mint a többi termelési tényező által élvezett jövedelem. A föld kétségtelenül ingyenesen bocsátja termő erejét az ember rendelkezésére, de a jövedelemeloszlás számára nem ez a döntő, hanem csupán az, hogy a föld is termelékeny szolgálatok forrása. A jövedelmek ugyanis a forgalomban keletkeznek az által, hogy a termelékeny szolgálatokért értékes voltak folytán árat fizetnek és ez alól a föld szolgálatai sem képeznek kivételt. Így tehát a föld is ugyanazon az alapon lesz jövedelem forrása és szerepel a termelési költségek között, mint a többi tényező.³⁵⁶ *Say* tehát már tisztán látta, hogy, bár a földnek mint termelési tényezőnek sajátos jellege van, a jövedelemeloszlásban mégsem ez, hanem az határozza meg szerepét, hogy éppen úgy, mint a többi termelési tényező, a föld is a forgalom útján lesz forrása a jövedelemnek.³⁵⁷

Azt a nézetét, hogy a földjáradék is eleme a termények árának, *Say* még egy másik oldalról is alátámasztotta. Felhívta ugyanis a figyelmet arra, hogy a földnek is különböző

³⁵⁵ Már *Rau* ezen az alapon utasította vissza *Carey* bírálatát. (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 7. kiad. Leipzig-Heidelberg 1863. 262. old.)

³⁵⁶ Cours d'économie politique pratique. 2. kiad. Paris 1840. I. köt. I. rész II. fejt. és II. köt. V. rész XVIII—XX. fejt.

³⁵⁷ A legvilágosabban *Roscher* fejezte ki ezt a gondolatot, midőn *Ricardo* ama tételét bírálva, hogy a földjáradék csak forgalmi jelenség, azaz csak az áralakulás következménye, azt mondotta: „Auch Kapitalzins und Arbeitslohn sind keine Zusätze zum Volkseinkommen, sondern, wie die Grundrente, Verkehrsformen, durch weiche dasselbe unter die Einzelnen vertheilt wird.” (Die Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Leipzig. 1869. a 322. old.)

használati lehetőségei vannak, amelyek között helyesen csak úgy lehet választani, ha a különböző felhasználási ágak jövedelmezőségét vesszük figyelembe.

Ricardo visszautasította *Say* álláspontját, ahogy szembe helyezkedett *Smith* föld jár ad ékeim életév el is.³⁵⁸ Figyelmét egészen az a gondolat kötötte le, hogy a népszaporodás rosszabb földek megművelését teszi szükségessé és Jiogy ez. csak növekvő költségek mellett lehetséges. Ezért megmaradt a mellett, hogy a földjáradék forrása az áralakulásban van, amely azáltal hozza létre a járadékot, hogy a gabona ára a határföldön felmerülő költségek szerint alakul, amely járadékmentes, mert a föld termelő erejét nem kell megfizetni.³⁵⁹

Ennek az álláspontnak az egyoldalúságát csak nehezen akarták Angliában belátni, pedig *Ricardo* legközvetlenebb követői is kénytelenek voltak alkalomszerűleg oly engedményeket tenni, melyek *Ricardo* elméletével ellentmondásba keveredtek. Így p. o. a *Ricardo-féle* járadékelmélet egyik legerősebb védelmezője. *J. St. Mill* is kénytelen volt elismerni, hogy „minden bérlő, sőt a termelőknek több másféle osztálya” is fizet a föld használatáért.³⁶⁰ Azonban úgy *Mill*, mint *Senior*TM is azt igyekeztek bizonyítani, hogy ez nem áll ellentétben *Ricardo* földjáradékelméletével.

Tisztán látva *Ricardo* elméletének egyoldalúságát és éles fogalmazásának hibáit, *Marshall* igyekezett annak alapgondolatát a mind számosabban jelentkező támadásokkal szemben megvédelmezni. Készségesen elismerte, hogy *Ricardo* tétele, mely szerint a földjáradék nem eleme a termelési költségeknek, csak szigorú megszorításokkal és ekkor sem szószerint alkalmazható a mezőgazdaságra.³⁶² *Marshall* ugyanis tisztán látta azt, hogy *Ricardo* figyelmen kívül hagyta a *földnek több célra való felhasználhatóságát* és abból indult ki, hogy azt csak mezőgazdasági célokra használják, sőt itt is csak egy terménynek, a gabonának a termelésére gondolt, mellyel persze mintegy jellemezve látta az egész mezőgazdaságot. *Marshall* túlságos általánosítást látott ebben először is azért, mert a mezőgazda is több termény között választhat, midőn gazdálkodási tervét elkészíti, másodsor pedig azért, mert a föld nemcsak a mezőgazdaság

³⁵⁸ V. ö. A közgazdaság és az adózás alapelvei a 260—269. old.

³⁵⁹ V. ö. U. o. a 44—45. old., továbbá / *Bonar*: Letters of David Ricardo to Malthus. Oxford, 1887. a 181—182 old.

³⁶⁰ A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv. 344—345. old.

³⁶¹ - Political Economy. 6. kiad. London 1872. a 115—119. old.

³⁶² „The doctrine that rent does not enter into money cost of production applies then to agriculture only when carefully limited.” (Principles of Economics. 1. kiad. 1890. a 488. old.)

céljaira használható, hanem építkezésre és egyéb célokra is. Ezek figyelembevételével azt, hogy mily célra fognak egy adott földterületet fordítani, az dönti el, hogy melyik földhasználat jövedelmezőbb és ezért, ha a földet valamely, célra szánjuk, figyelembe kell venni a többi felhasználási lehetőséget is.³⁶³ Ez azt jelenti, hogy a gazdának számításba kell vennie azt a járadékot, melyet a másfajta felhasználás eredményezne»,³⁶⁴ ahogyan nem maradhat figyelmen kívül az ipari termékek árának megállapításánál sem az, hogy az ipartelep oly földterületen áll, melyért járadékot kell fizetni.⁸⁶⁵

Marshall szerint tehát *Ricardonak* az a tétele, hogy a földjáradék nem része a termelési költségeknek, csak azon feltevés alapján helytálló, hogy a mezőgazdaságot magában tekintjük, úgy hogy a földet csak egy fajta célra használják, mert ebben az esetben egyértelmű a határkölség, mert csak egy terményről van szó, melynek a határkölségétől függ a termény ára. *Ricardo* tétele tehát csak arra a szélső esetre áll, amidőn a gazda arról dönt, hogy *valamely határozott felhasználási ágban* érdemes-e valamivel több munkát és tőkét befektetnie. Ebben az esetben, mondja *Marshall*, számításában valóban figyelmen kívül hagyhatja a földjáradékot, mert annak e kérdés eldöntésére nincsen befolyása.³⁶⁶

³⁶³ „Thus the proposition that rent does not enter into expenses of production is true in its unqualified form only on the assumption that none of the possible sources of supply of the commodity in question have been diverted to purposes that will enable them to render a higher rent.” (Principles 1. kiad. a 486. old.)

³⁶⁴ „The doctrines do not mean that a tenant farmer need not take his rent into account when making up his year's balance sheet. When he is doing that, he must count his rent just in the same way as he does other expenses.” (Principles 4. kiad. a 478. old.)

³⁶⁵ „... this argument does not imply that a manufacturer when making up the profit and loss account of his business would not count his rent among his expenses.” (U. o. 490. old.)

³⁶⁶ „Lastly, the doctrine does not mean that a tenant farmer need not take his rent into account when making up his year's balance sheet... What it does mean is that when the farmer is calculating whether it is worth his while to apply a certain extra dose of capital to the land, *then* he need not think of his rent; for he will have to pay this same rent whether he applies this extra „Marginal” capital or not.” (Principles 1. kiad. a 483. old.) — Már 1893-ban írja *Marshall*: „... there is a part of the produce which is on the margin of doubt whether it will be supplied or not, and the decision to supply it or not will affect the price; but this part of the produce yields no surplus. The surplus does not enter into its cost of production; that is to say the surplus does not enter into *that* cost of production that gives the level at which the whole supply is held fixed.” (Ec. Journ. III. köt. a 78. old.)

A Ricardo-féle tétel helyes értelmezése tehát *Marshall* szerint nem az, hogy a bérlő nem fizethet bért a föld tulajdonosának, sem pedig az, hogy az utolsó befektetés, (the marginal dose), mely itt számbajön, szükségképpen a föld művelésének határán történik, vagy az, hogy a bérlő számadásának elkészítésénél nem venné figyelembe a fizetett bért. Helyesen értelmezve *Ricardo* tétele csak azt jelenti, hogy a bérlőnek akkor nem kell figyelembe vennie a földjáradékot, melyet amúgy is meg kell fizetnie, ha a fölött dönt, hogy valamely befektetést még érdemesnek tart-e vagy sem. *Ricardo* tehát *Marshall* szerint csak azt akarta mondani, hogy a gabona árát nem érinti a földjáradék, mert az árat a legutolsó még érdemes befektetés határozza meg. Amit *Ricardo* kidomborítani kívánt, az volt, hogy a gabona árának oly magasnak kell lennie, hogy érdemessé tegye az utolsó befektetést is, melyet a szükséglet ellátásához még megkívánt gabona termelésénél eszközölnek; tételével tehát arra a fontos tényre világított rá, hogy ebből a kedvezőbb körülmények között termelők számára többletjövedelem keletkezik. *Ricardo* ezzel egy nagyjelentőségű tüneményt világított meg, t. i. a különbözeti járadékot. Ugyanezt hangsúlyozta J. B. Clark is.³⁶⁷

Marshall mentési kísérlete azonban hiábavaló volt, mert avval csak világosabb lett, hogy *Ricardonak* nem volt igaza, midőn azt állította, hogy a földjáradék nem lehet eleme a termelési költségeknek. Érvelése arra támaszkodott, hogy a termelés határán van olyan befektetés, mely éppen csak megtéríti a felhasznált munka és tőke értékét, de többletet, tehát járadékot nem ad.³⁶⁸ *Marshallnak* ez a mesterkélt okoskodása nem tudta elnémítani a *Ricardo* földjáradékelmélete ellen felhozott érveket. Ezeket *F. A. Fetter* igyekezett rendszerbe foglalni. Szerinte az az állítás, hogy a járadék nem eleme a termelési költségeknek, ellenkezik a tapasztalattal és avval az eljárással, melyet az üzletemberek költségeik megállapításánál követnek. Az a határ, melyet *Marshall* alapul vesz,

³⁶⁷ »Distribution as determined by a Law of Rent” c. cikkében. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. 1891. a 292. old.)

³⁶⁸ „Which ever plan the traders follow, there will be some conveniences which they are in doubt whether it is wort while to offer to the public; since they calculate that the extra sales gained by such conveniences are only just remunerative, and do not contribute any surplus towards rent. The goods which they sell in consequence of these conveniences, are goods into whose expenses of marketing rent does not enter any more than it does into those of the peas which the market-gardener only just finds it worth his while to produce.” (Principles 8. kiad. 451—452. old.)

elvont elképzelés és az ebben az értelemben vett termékegységek nem irányadók az ár kialakulásában. A termelés határát az összes tényezők egymáshoz való optimális viszonya határozza meg, melyen minden termelési tényező oly mértékben van kihasználva, hogy az össztermelés szempontjából leginkább eredményes és minden tényező megfelelő hasznot hűz.³⁶⁹

Fetterre hivatkoztam, mert ő egyenesen idejét múlt elgondolásnak minősítette *Ricardo* járadékfogalmát. Különösen az amerikai közgazdák mindjárt *Marshall* munkájának megjelenése után túlhaladottnak tekintették a járadék *Ricardo*-féle magyarázatát és szembefordultak azzal a tétellel, hogy a járadék nem eleme a termelési költségeknek. Miután *J. A. Hobson* mint az elsők egyike csatlakozott *Marshall* nézetéhez, hogy *Ricardo* tétele csak akkor helytálló, ha a földet csak egyféle célra lehet használni,³⁷⁰ *J. H. Hollander*³⁷¹ hivatkozva *Patten* és *Wieser* idevonatkozó fejtegetéseire, már befejezett ténynek vette a *Ricardo*-féle földjáradék-elmélet túlhaladott voltát és *Fetter* megállapította, hogy a földjáradék ugyanabban a viszonyban van a termelési költségekkel, mint a vállalkozó bármely más kiadása. Ezzel általánosan elismerést nyert az, hogy a vállalkozó szempontjából a földjáradék is költség.

A döntő érv tehát az volt, hogy a földnek többféle használata lehetséges és az bizonyos célokra csak akkor használható fel, ha ez a használat elbírja azt a járadékot, mellyel a földet más célú felhasználási alkalmaktól elvonja. Ezen az úton kerül be a földjáradék a termelési költségek közé és gördül innen tovább mint az iparcikkeknek is egyik költségeleme.

Ricardo figyelmét a csökkenő termelékenység törvénye és a határköltségek áralakító szerepe annyira lekötötte, hogy — bár a művelés belterjességét is érintette — elméletének megalapozásánál a termelésnek csak egy határát vette figyelembe, t. i. a föld megművelésének határát. Ez a földművelés *külterjes határa* („extensive margin” vagy „margin of cultivation” az angol irodalomban). Ez dönti el azt, hogy érdemes-e a földet egyáltalában művelés alá venni. Ez az a határ, amelyen — amennyiben, amint *Ricardo* feltételezte, kellő mennyiségben állnak megműveletlen területek rendel-

³⁶⁹ The passing of the old Rent Concept. (Quart. Journ. of Ec. XV. köt. 1901. a 416-^55. old.)

³⁷⁰ The Law of the Three Rents. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. 1891.), továbbá Teh Element of Monopoly in Prices. (U. o. VI. köt. 1—24. old.)

³⁷¹ The Concept of Marginal Rent. (U. o. IX. köt. 1894. a 175—187. old.)

kezesre, — nincsen földjáraadék. Ezenkívül azonban a földhasználat minden egyéb módjának is van egy határa, a *belterjes* vagy *hasznosítási határ* (az angolok „intensive margin”-nak vagy „margin of utilisation”-nak nevezik); ez t. i. az a pont, amidőn érdemessé válik a földet valamely előbbi használattól elvonni és más célra felhasználni. Ez csak akkor történik, ha az új felhasználási ágban a hozam felülmúlja az előbbi használatban nyert hozamot. Itt tehát már meg kell fizetni azt, hogy az előbbi felhasználás lehetőségéről lemondunk és ennek ellenértéke gyanánt földjáraadék keletkezik, mely az előállított termékek árát befolyásolja, mert a fizetett járaadék a termelési költségek eleme lesz. Tehát csak a *külterjes határ* az, mely járaadékmentes; ez is csak akkor, ha még kellő földterület áll rendelkezésre. A *belterjes határon* már járaadék keletkezik.

Ezt a gondolatmenetet, miután a két határ megkülönböztetése már előbb megtalálta az útját az irodalomba, *D. H. Henderson* szépen fejtette ki. Szerinte az így keletkező földjáraadék nem tisztán pénzköltsége a termelőnek, hanem valószínűs, azaz reálköltség, vagyis áldozat a közgazdaság egésze számára is, melyet a termelésben hozunk, mert csökkenti az alacsonyabb felhasználási ágak számára rendelkezésre álló földmennyiséget.³⁷²

Az árelmélet tükrében az az ár, mely valamely földterületnek egyik használati ágtól a másik számára való elvonását lehetővé teszi, *áthelyezési* árként (transfer price) mutatkozik. Ha p. o. egy rétet, melyet eddig legeltetésre használtak, felszántanak, vagy a város szélén levő szántóföldet háztelekként használnak, az új felhasználásban nagyobb hozamot kell biztosítani, mert különben az előbbi használatban hagyatott volna meg. A földnek az új használat számára való átengedését tehát meg kell fizetni vagyis azon járaadék keletkezik, mely ennek az árnak megfizetését teszi lehetővé és annak a számára, aki azt megfizeti, éppen úgy költség, mint a valamely más termelési tényező használatáért fizetett ár. E szerint egy pont adódik, amelyet *Henderson áthelyezési határnak* (margin of transference) nevez,³⁷³ melyen t. i. eldől, hogy meghagyatik-e a szóban forgó terület vagy épület jelenlegi felhasználásában, vagy pedig valamely magasabb, értékesebb, jobban megfizetett célra lesz-e igénybevéve. Így szorítják ki p. o. az üzlethelyiségek a város szívében a lakásokat, vagy nálunk a Dunapart

³⁷² Supply and Demand. London, 1936. a 101—102. old.

³⁷³ U. o. 96. old.

egyreszein szállodák a lakóházakat, mert ily módon jövedelmezőbb felhasználást nyernek.

Ez a gondolatmenet természetesen teljesen távol feküdt *Ricardonak* a munkaértékelméltre alapított okoskodásától, mely csak a föld mezőgazdasági célokra való felhasználását és ezt is csak egy fajta használat szempontjából nézte és csak arra gondolt, hogy a csökkenő termelékenységnél fogva a legrosszabb minőségű föld megművelése több munkát kíván és ezért ily minőségű földek igénybevitelével a gabona árának emelkednie kell.

A tudomány fejlődése *Saynek* adott igazat, aki meglátta azt, hogy valaminek szabályoznia kell a földnek különböző felhasználási lehetőségei között való megosztását. *D. H. Henderson, Joan Robinson*³⁷⁴ és *Shome*³⁷⁵ azonban, midőn ezt a gondolatmenetet kifejtették, úgy látszik, alig voltak annak tudatában, hogy *Saynek Ricardo* részéről visszautasított gondolatát karolták fel.

A földjáradék elméletében a bonyodalmat főképpen két körülmény okozta. Az egyik a csökkenő termelékenység törvényének egyoldalú értelmezése, a másik a föld különleges termelési tényező mivoltának olyan vonatkozásban való hangsúlyozása, melyben nem ez a döntő. Ami az elsőt illeti, a csökkenő termelékenység törvénye kétségtelenül nagy befolyással van az áralakulásra és fontos, de nem egyedüli forrása a járadékok keletkezésének. A földnek mint termelési tényezőnek sajátlagos természete ugyancsak tagadhatatlan, de a jövedelemeloszlás terén való szerepére nézve nem ez a döntő, mert a föld ugyanazon az alapon lesz forrása a jövedelemnek, mint a többi termelési tényező, t. i. a piac útján a társadalmi termelésbe való bekapcsolódása folytán.

Azoknak, akik, mint p. o. *Diehl* és nálunk *Navratil*, ragaszkodnak ahhoz, hogy a föld egészen különleges termelési tényező, mert a természet öserejéből merít, ebben kétségtelenül igazuk van. A jövedelemeloszlás azonban társadalmi, azaz forgalomgazdasági folyamat, melyben a föld termelékenységét ugyanazon az alapon vesszük számba, mint a többi termelési tényezőét és érette éppúgy és ugyanazon az alapon fizetünk árat. Amiben a földjáradék a munkajövedelemtől különbözik, az ugyanaz, mint ami a tőkeamatot megkülönbözteti a munkabértől, t. i. az, hogy tulajdoni jövedelem, mire még rátérünk. Igazi földjáradék csak a haszonbér, melyet a föld használatáért fizetnek, míg a saját földjén gazdálkodó birtokos jövedelme vállalkozói nyereség, melynek kockázati elemét magában hordja. A különbözeti járadék, melyet *Ricardo* oly élesen kidomborított, természetesen érintetlen marad, mert a földtermékek árában a határtermelő költségeinek meg kell térülniök, mi az előnyösebben termelők, illetőleg a jobb földek birtokosai részére különbözeti jövedelmet eredményez.

³⁷⁴ Economics of Imperfect Competition. London, 1953. a 102—116. old.

³⁷⁵ Varying- Costs and Marginal Net Products. (Ec. Journ. XXXVIII. köt. 1928. a 258—266. old.)

Miképpen a csökkenő termelékenység törvényénél, úgy itt is arra vezethető vissza a Ricardo-féle földjáraékelmélethez való ragaszkodás, hogy egyes közgazdák a földet a maga sajátlagosságában tekintik és élesen szembehelyezik a többi termelési tényezővel. Különösen mennyiségének korlátolt voltában és termő eredmények adottságában látják ennek indokolt voltát. A föld kínálata kétségtelenül sokkal merevebb, mint a többi termelési tényezőé, de a termő területé mégsem változatlan. Viszont, bár sokkal rugalmasabb a munka- és a tőkekínálat, ezeknek is van határuk, úgy, hogy a különbség közöttük és a föld között — a nagy különbség ellenére is — inkább fokozati, mint lényegben.

3. Az abszolút földjáraékel. A Ricardo-féle földjáraékelmélet bírálata, midőn elvetette azt a tételt, hogy a földjáraékel nem lehet eleme a termelési költségeknek, szakított avval a nézettel is, hogy a határföldön nem lehet járaékel. Minthogy *Ricardo* mindig azt hangsúlyozta, hogy a határföldön csak a földbirtokos befektetett tőkéje és munkája térül meg, úgy látszott, hogy az abszolút földjáraékel, vagyis a föld minőségi, művelési vagy fekvésbeli különbségeitől független földjáraékel elismerése is ellentétben áll *Ricardo* földjáraékelméletével.³⁷⁷

Könnyű azonban kimutatni, hogy *Ricardo* elméletével az, abszolút földjáraékel nem ellenkezett. Hiszen *Ricardo* elméletének egyik kiindulási pontja a ritkasági elv volt, mely szerint az értéknek egyik döntő tényezője a javak ritkasága. A föld kétségtelenül ritkasági jószág, mert mennyisége nem szaporítható korlátlanul és így elméletileg semmi sem áll az útjában annak, hogy a föld terményei iránti kereslet erős megnövekedésével a tatárföldön is keletkezzék járaékel. Ha sem *Ricardo*, sem *J. St. Mill* nem foglalkoztak az abszolút földjáraékelkel, ez csak azért történt, mert mindketten arról voltak meggyőződve, hogy az abszolút földjáraékelkelnek nincsen gyakorlati jelentősége azért, mert, amint *Mill* mondta, alig képzelhető el, hogy valamely országban nem volna található mindig még valamely művelésre alkalmas földterület, amely a fennálló árak mellett jövedelmezőleg még éppen megművelhető.³⁷⁷ Hozzátette azonban ehhez *Mill* azt is, hogy képzelni lehet oly körülményeket, amelyek között a népesség erős növekedése folytán a föld kihasználásában annyira

³⁷⁶ Ezt vitatta p. o. *Oppenheimer* „David Ricardos Grundrenten - theorie. Berlin. 1909.” c. könyvében, kinek álláspontját *Diehl* élesen visszautasította. (Vitájukat 1. „Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. Folge 41. és 42. köt.-ben.)

³⁷⁷ E. i. m. 59. old. III. könyv. *Diehl* hivatkozik *Ricardonak* egyik *Sayhez* intézett levelére, melyben az előbbi az abszolút járaékel lehetőségét említi. (Theoretische Nationalökonomie. IV. köt. Jena, 1933. a 465. old.)

kellene menni, hogy a határföld terménye is ritkasági árakra tenne szert, amelyek folytán a határföld birtokosa is járadékhoz juthatna.³⁷⁸ Elvileg tehát ez az okoskodás nem zárta ki az abszolút földjáradék lehetőségét, csupán valószínűtlennek tartotta azt, hogy erre sor kerülhet.

Smith ezt a lehetőséget figyelembe is vette. Így jutott arra az álláspontra, hogy van föld, amelyen járadék keletkezik és olyan, amelynek nincsen járadéka. Döntő az, hogy a föld terményei iránti kereslet a termények árát a termelési költségek fölé emeli-e, vagy csak éppen a költségek térülnek-e meg az áriban. *Smith* azonban túllőtt a célon, midőn kijelentette, hogy „a földjáradék ... a föld használatáért fizetett árnak tekintve, természetesen monopolár”.³⁷⁹ Ebben követői is akadtak. Nem szólva *David Buchanan*ról, ki *Smith* idézett mondását magáévá tette,³⁸⁰ *Samuel Bailey* is a föld monopóliumából folyó eredménynek tekintette a földjáradékot,³⁸¹ sőt *J. St. Mill*nél is találunk hasonló kijelentést.³⁸²

Malthus helytelenítette a földjáradék monopolelméletét. Azt hozta fel ellene, hogy egyszerű monopóliumoknál a természet törvényei nagyon keveset tesznek abban az irányban, hogy csereértéküket használati értékükkel arányba hozzák, míg a létszükségleti cikkek termelésében a természet törvényei állandóan olymódon vannak munkában, hogy csereértéküket használati értékük szerint szabályozzák.³⁸³ *Malthus* szerint a földnél legfeljebb részleges monopóliumról lehet szó.³⁸⁴ *Say* is tiltakozott az ellen, hogy a földjáradékot egyszerűen monopoljövedelemnek minősítsük.³⁸⁵ Könnyen lehetett érvelni a földjáradék monopol elmélete ellen azzal is, hogy kevésbé találó monopóliumról beszélni ott, ahol, mint a földtermékeknél, a termelők nagy tömege áll egymással szemben.

³⁷⁸ U. o. 59—60. old. — Helyesen mutatott rá már *Hollander* arra, hogy *Ricardo* járadékmentes föld létezését nem tartotta döntőnek elmélete számára. (Quart Journ. of Ec. IX. köt. a 183. old.)

³⁷⁹ Vizsgálódás stb. a 155. old.

³⁸⁰ An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, általa rendezett kiadásában. 1814.

³⁸¹ A Critical Dissertation stb. Új kiadás. London 1931. a 195—197. old.

³⁸² A nemzetgazdaságtan alapelvei. II. könyv a 326—527. old.

³⁸³ A közgazdaságtan elvei, a 109. old.-on.

³⁸⁴ U. o. a 109—110. old.-on.

³⁸⁵ *Say* arra hivatkozik, hogy a monopólium mindig csak a pénzbeli fizetéseket, tehát az árakat érinti, míg a föld javak forrása és ebből származik a földjáradék. (Cours complet d'économie politique pratique, Horace Say kiadása. Paris, 1840. I. köt. a 224. old.)

Nem volt azonban nehéz belátni, hogy a földjáradék elmeletének árelméleti megalapozásához nincs is- szükség arra, hogy monopóliumra gondoljunk. Sokkal természetesebb és egyszerűbb magyarázatot kínál a ritkasági elv, amely úgy *Smith*, mint *Ricardo* szemei előtt lebegett, midőn a földtermékek iránt a lakosság szaporodása folytán való növekedésével hozták összefüggésbe a földjáradék keletkezését. Ezzel sokkal egyszerűbb magyarázatát kapjuk a földjáradéknak, mint hogyha a monopólium gondolatához, folyamodunk.

Tisztán látta ezt már *Senior*. Szorosan ragaszkodva ahhoz, hogy a munkabér és a tőkekamat az ember által hozott áldozatok megtérítése, abból indult ki, hogy Canadában, hol az ő idejében a lakossághoz viszonyítva az erdőterület korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre, a fa ára csak a vágás és szállítás költségeit térítette meg, tehát csak a munkabért és a befektetési költségeket. Ezzel szemben Angliában, hol az erdőnek ritkasági értéke van, maga a természet közreműködése is értékessé válik és azt megfizetik a fa áraban, ami mint földjáradék jelentkezik.³⁸⁶ Ez a jövedelem, vagyis a földjáradék, nem megtérítése az ember által hozott valamilyen áldozatnak, hanem azon felüli, azaz többletjövedelem; ha a tőkés maga gazdálkodik földjén és ha bérbeadja földjét, — *Senior* még nem használja ezt a kifejezést — tiszta tulajdoni jövedelem,³⁸⁷ mely a föld ritkasági értékének ellenértéke, mert a föld közreműködésének megfizetése, mely ritkaságánál fogva emeli a termék értékét.

Senior egész okoskodása tehát arra támaszkodik, hogy a természet közreműködése a termelésben ingyenes, amíg korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre, de a tulajdonba vett természeti erők (Appropriated Natural Agents) értékesek lesznek, ha csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Ezzel az abszolút járadék fogalma minden kétséget kizáró módon ki volt fejtve,³⁸⁸ mégpedig a magántulajdon intézményével kapcsolatban.

Senior megjegyzései Angliában süket fülekre találtak és a külföld is kevésbé méltányolta azokat. *Hermann* több tekintetben egyetértett ugyan »Seraorral,³⁸⁹ de az abszolút járadék kérdését elhanyagolta. Később sem méltányolták

³⁸⁶ Political Economy. 6. kiad. a 89—90. old.

³⁸⁷ „The surplus is taken by the proprietor of the natural agent and is his reward not for having laboured or abstained, but simply for having not withheld what he was able to withhold — for having permitted the gifts of nature to be accepted.” (U. o. 90. old.)

³⁸⁸ „... when the whole of a country has been appropriated ... a rent is received from every cultivated acre.” (E. i. m. 91. old.)

³⁸⁹ Gelehrte Anzeigen. 1836. évf.

eléggé *Senior* teljesítményét. Így p. o. *Amonn*, ki a német irodalomban legvilágosabban és leghatározottabban fejtette ki az abszolút földjáradék fogalmát, *Seniort* nem is említi.³⁹⁰ *Amonnra*. — bizonyára öntudatlanul, — ú. 1., inkább *Cassel* volt e tekintetben hatással, aki — helyesen — a ritkasági elvre építette egész közgazdasági rendszerét. *Cassel* ezen elv következetes keresztülvitelében egyszerűen annak tulajdonítja a földjáradék keletkezését, hogy korlátolt mennyiségben való rendelkezésre állása következtében valaminek szabályoznia kell a föld felhasználását és ezt a forgalmi gazdaságban csak az eszközölheti, hogy a földhasználat árat ér el.³⁹¹ Hasonló *Röpke* felfogása is, aki szerint a földjáradék keletkezésének oka tisztán a kínálat és kereslet viszonya, vagyis az, hogy a különböző felhasználási célokra nem áll elég föld rendelkezésre és ezért árat kell fizetni a föld használatáért. *Amonn* világosan kimondja, hogy amint a valamilyen célra használt föld nem elegendő a szükséglet kielégítésére, előáll a járadék, mely kizárja a föld oly használatát, amely kínálatával nem áll összhangban. *Röpke* is azt mondja, hogy a földjáradék keletkezése azt jelzi, hogy bizonyos célra nem áll elegendő föld rendelkezésre.³⁹²

Ennek a szempontnak mindjobban előtérbelépése vezetett a *ritkasági járadék* fogalmához. Szembefordulva a járadék monopoleknéletével, *Marshall* is felvette rendszerébe e fogalmat³⁹³ és ezzel elismerte az abszolút földjáradék lehetőségét. *Marshall* kénytelen volt azt is belátni, hogy a járadék keletkezése nem különlegessége a földnek, hanem mindenhol keletkezhetik, ahol a kereslet oly nagy, hogy az árat a termelési költségek fölé emeli. Bár nem minden ily módon keletkező járadék monopóliumnak a következménye, mégis a ritkasági járadék jó kiindulási pont a monopolista jövedelmének megmagyarázására is. Kétségtelen ugyanis, hogy a monopolista többletjövedelme — azaz az a többlet, mely a verseny esetében keletkező nyereséget felülmúlja, — a jószág ritkaságának tervszerű előidézéséből, vagyis abból származik, hogy a monopolista nem engedi a kínálatot oly mértékben lépést tartani a kereslettel, ahogy az szabad verseny esetében történék.

Más kiindulási pontot kínált a földjáradék magyarázatára a termelékenységi elmélet. Számára, mint már *Say* is

³⁹⁰ Ricardo als Begründer der theoretischen Nationalökonomie. Jena, 1924. a 61—68. old.

³⁹¹ Grundriss der Sozialökonomie. Leipzig 1918. a 236—237. old.

³⁹² Die Lehre von der Wirtschaft. Wien, 1937. a 177. old.

³⁹³ Principles 8. kiad. a 422—423. old.

kifejtette, a földjára semmi külön magyarázatot nem kíván, mert egyszerűen annak következménye, hogy a föld termelékeny. Ennélfogva, amint a határtermelékenységi elmélet egyik lelkes képviselője, *P. U. Wicksteed*, erősítette, a jövedelemelosztásnak csak egy törvénye van és ez a határtermelékenység, amely a földjára is a többi jövedelmi ágakkal közös alapon tudja megmagyarázni.³⁹⁴

Ezen az alapon a határhaszonelmélet kezdettől fogva tagadj, azt, hogy a földjára a többiektől eltérő, különleges jövedelem volna. Mint a többi termelési tényezőknél, úgy a földnél is az érték forrása a segítségükkel előállítható termékekben van. Ezért *Menger* szerint felesleges, sőt helytelen, ha a földjára a föld sajátos vonásaival hozzuk kapcsolatba, ahelyett, hogy általános termelési tényező mi voltából vezetnők azt le.³⁹⁵ Ez *Schumpeter* álláspontja is.³⁹⁶

Amidőn *Menger* a beszámítási elméletnek az alapjait lerakta, egyidejűleg egy másik gondolatmenetet is jelzettam-elyet azután a földjáraelmélet számára kiadósan felhasználta *Böhm-Bawerk*. Már *Menger* jelezte ugyanis azt, hogy a tartós használatot engedő javak értékelésénél az időnek is van szerepe. Az ily javaknál ugyanis, fejtette ki bővebben *Böhm-Bawerk*, az is szerepet játszik, hogy használatuk az időben történik és a bennőc foglalt hasznok csak idővel érnek be. Ezért *Böhm-Bawerk* szerint a föld termelékenysége csak az alapja a jára keletkezésének, mert a jára az igazi forrása a használatoknak a jövőben való beérése. Az az értékkülönbség, amely a föld időbeni kihasználásával beérő termények értéke és azoknak, mint jövendőbeli javaknak alulbecsült értéke között előáll, az igazi forrása *Böhm-Bawerk* szerint a földjára.³⁹⁷ Ezzel *Böhm-Bawerk* föld jára elméletét teljes párhuzamba hozta tőkekamatelméletével, mert eszerint a földjára az állandó használatot engedő tartós javak kamatával közös elv alapján keletkezik.³⁹⁸

A klasszikus elmélet a magántulajdonon alapuló forgalmi; gazdaságot annyira magától értetődőnek tartotta, hogy a

³⁹⁴ Szerinte: „There can be no more a law of rent than there can be a law of the price of shoes distinct from the general law of the market.” (Ec. Journ. XXXV. köt. 1914. a 16. old.)

³⁹⁵ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Wien. 1871. a 144—145. old.

³⁹⁶ V. ö. Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. Leipzig, 1908. a 368—375. old. — *Schumpeter* fejtegetései erősen emlékeztetnek *Say* és *Hermann* elméletére.

³⁹⁷ Kapital und Kapitalzins. II. köt. 5. kiad. Innsbruck 1909. az 568. old.-on.

³⁹⁸ U. o. az 569. old.-on.

magántulajdonra mint' a földjáraadék jogi alapjára nem tartotta szükségesnek külön rámutatni.³⁹⁹ A tulajdonjogra való utalás rejlett azonban a mögött, midőn egyesek a föld monopóliumáról beszéltek. *Sismondi* már indokoltnak látta a magántulajdont ebben az összefüggésben külön is kiemelni, de ő is egyúttal a társadalom által a földtulajdonosoknak biztosított monopóliumról szólt.⁴⁰⁰ Azt a gondolatot, hogy a földjáraadék a magántulajdon következménye, természetesen elsősorban a szocialisták karolták fel, mert ez a kizsákmányolásról szóló eszmemenetükbe szépen beillett.

Rodbertus szerint a földjáraadéknak a tökenyerességgel annyiban közös az alapja, hogy mindkettő a munkások kizsákmányolásának eredménye, melyet a magántulajdon tesz lehetővé.⁴⁰¹ A tökenyerességtől azonban szerinte a földjáraadék abban különbözik, hogy míg a gyártásnál felhasznált anyagokat a vállalkozó megfizetni kénytelen, addig a földbirtokos számára a természet ingyen bocsátja rendelkezésre az anyagot és azért a tökenyerésen felül marad egy hányad mint földjáraadék.⁴⁰² Erre való utalással vélt *Rodbertus* számolni a földnek mint termelési tényezőnek sajátos jellegével. *Marx* is a kizsákmányolás eszközét látta a földben, melynek forrása a magántulajdonban van, de *Rodbertus* magyarázatát nem tartotta kielégítőnek, mert nem számol a nyereségkiegyenlítés tételével. *Marx* szerint a földjáraadék abból származik, hogy a föld magántulajdona útját állja a tőke szabad áramlásának és ezzel a nyereséghányad kiegyenlítésének. Lehetőséget ad így a földbirtokos számára külön „vámszedésre”,⁴⁰³ mert a tulajdon hatalmánál fogva addig késleltetheti a föld művelés alá vételét, amíg annak hozama nem biztosít a nyereséghányadon felül még egy külön jövedelmet, melyet a tulajdonos mint földjáraadékot vehet igénybe.⁴⁰⁴ A földjáraadék tehát *Marx* szerint aiből származik, hogy a földtulajdon akadályt gördít a nyereséghányad

³⁹⁹ Joggal vetette szemére ezt *Wagner Adolf* még *Marshallnak* is. (V. ö. a *Marshall* kézikönyvéről írt ismertetését a *Quarterly Journ. of. Ec.* V. köt.-ben a 333. old.) Egyébként e szemrehányás — legalább is a késői klasszikusokkal szemben — nem egészen jogosult, mert a földjáraadékkal kapcsolatban /. *St. Mill* (e. i. m. I. köt. 326. old.) is utalt a magántulajdonra és, mint láttuk *Senior* is a termelési tényezők tulajdonbavételét a járadék lényeges elemének tartotta.

⁴⁰⁰ A nemzetgazdaságtan újabb elmélete I. köt. a 274—275. old.

⁴⁰¹ Zur Beleuchtung der sozialen Frage. (I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten Briefes an von Kirchmann. Berlin, (1875.) a 94. old.)

⁴⁰² U. o. a 110. old.

⁴⁰³ Das Kapital. HT. köt. Hamburg, 1911. a 295. old.

⁴⁰⁴ U. o. a 289—290. old.

kiegyenlítődése elé és ezzel módot ad olyan többlet keletkezésére, melyet a föld tulajdonosa a maga számára foglalhat le.

Arra, hogy a földjára keletkezése a magántulajdon intézményével függ össze, azok a német közgazdák is kezdettől fogva súlyt helyeztek, akik nem osztották a szocialistáknak azt a nézetét, hogy a földjára keletkezése kizsákmányolás eredménye. A német közgazdák ugyanis mindig erősen hangsúlyozták a munkából és a tulajdonból származó jövedelem közötti különbséget.

Hermann-nak az állandó használatot engedő javakra vonatkozó tanítása is a tulajdon jövedelemeloszlási szerepére hívta fel figyelmét, midőn az ily javak használatait külön javaknak tekintette, melyeket meg kell fizetni. Már *Rau* a jára keletkezése fogalmában egyesítette a föld és a tőke jövedelmét föld- és tőke jára keletkezésekről szólván.⁴⁰⁵ A földjára keletkezést *Roscher* is úgy határozta meg, hogy az a földhasználat ára.⁴⁰⁶ Így a német irodalomban otthonossá vált a *tulajdoni jára keletkezések* fogalma és a jára keletkezése fogalma — amennyiben nem különbözeti jára keletkezésekről van szó — egyenesen a magántulajdon intézményéhez fűződött. A német történeti iskola eszmenetével ez annál is inkább egyezett, inerte a tulajdonnak mint gazdasági intézménynek kiemelését jelentette. A történeti iránytól távolabb álló *Philippovich* is a magántulajdonra hivatkozással a tőkekamathoz hasonló jövedelemként határozza meg a földjára keletkezést.⁴⁰⁷

A magyar irodalomban az abszolút földjára keletkezést mint tulajdoni jára keletkezést már *Bálás* megvilágította, kidomborítva azt, hogy a birtokát bérbeadó földbirtokos közvetlenül és kizárólag az ingatlanára vonatkozó jogának alapján válik a jövedelemben részesedés alanyává.⁴⁰⁸ Az abszolút földjára keletkezést a külföldi irodalomban is párját ritkító világos kidolgozását nyújtotta *Navratil*⁴⁰⁹ különös gondtal dolgozva ki azokat az okokat, melyek folytán a határföldön is keletkezhetik jára keletkezések.⁴¹⁰ Elméletében aombridgei iskola áthelyezési határ (*Navratil* ezt „átmeneti határ”-nak nevezi), fogalma is szépen talál helyet.⁴¹¹ Azt is elismeri, hogy a földjára keletkezése eleme lehet a termelési költségeknek, de szerinte csakis magángazdasági értelemben, mert a földjára keletkezést nem a bérlő

⁴⁰⁵ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 7. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1863. a 164. old.

⁴⁰⁶ Die Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 515. old.

⁴⁰⁷ Grundriß der politischen Ökonomie. 10. kiad. I. köt. Tübingen, 1913. a 378. old.

⁴⁰⁸ A jövedelemeloszlás főágai a kapitalizmus korában. Budapest, 1913. a 120. old.

⁴⁰⁹ Közgazdaságtan. II. köt. Budapest, 1939. a 138—274. old.

⁴¹⁰ U. o. a 164—174. old.

⁴¹¹ U. o. a 171—172. old.

hozza létre, hanem az a föld termő erejének következménye.⁴¹² Ezért téves szerinte a földjáraadékat közgazdasági értelemben véve költségnek, tehát reálköltségnek tekinteni. Ezzel következetes marad a reálköltségek Wieser-féle értelmezésével szemben elfoglalt elutasító álláspontjához.

*Navratil*nak az az érvelése, mellyel a földjáraadékat közgazdasági vonatkozásában kirekeszti a költségtényezők közül, nemcsak következetes, hanem egyébként is megérdemli figyelmünket. Abban ugyanis igazat kell neki adnunk, hogy közgazdasági szempontból a földjáraadék nem olyan eleme az árnak, mint akár a munka-, akár a tőkeköltség, mert nem ugyan-abbban az értelemben tényleges kiadás vagy áldozat, mint az utóbbiak. A földjáraadékat, mint *Navratil* mondja, valóban nem a földtulajdonos hozza létre.⁴¹³ A kifejtett közgazdaságban azonban mégis költségelemnek kell azt a fent kifejtettek érelmében tekintenünk, mert a földhasználatot befolyásolja és a földnek bizonyos célokra való felhasználását csak akkor teszi lehetővé, ha a földnek erre a célra való felhasználása kifizetődik, vagyis, ha a termékek árában a földjáraadék is megtérül. Ezt *Navratil* is elismeri, midőn a termelés határának eltolódásairól szól;⁴¹⁴ csak másképpen illeszti be elméletébe, még pedig úgy hogy következetes marad a járadék eredeti értelmezéséhez, mely szerint az különbözeti előny.

4. A járadékfogalom általánosítása. Ricardo a járadék fogalmában két elemet domborított ki. Az egyik, hogy az különbözeti jövedelem, azaz nem eleme az árnak, a másik, hogy többletjövedelem, azaz nem valamilyen áldozat megtérítése, hanem azon felüli jövedelem. Az utóbbi abban a korban, midőn az érték forrását a termelési költségekben, tehát a termelésnél hozandó áldozatban látták, erősen magára vonta a figyelmet és *Heinrich Storch* már *Ricardo* alapvető munkájának megjelenése előtt hasonló alapon indult el, amikor a természetadta *tehetségek járadékának* fogalmát állította fel (rent des talents). *Storch* szerint ugyanis azok, akiket az Isten különös tehetséggel áldott meg, többletjövedelmet élveznek, mely hasonló a földjáraadékhoz, mert nem munkaáldozatnak, hanem különös képességeknek a következménye.⁴¹⁵ Célzást tesz erre *S. Bailey* is, amidőn azt mondja, hogy az a különös nyereség, melyet a földjáraadék képvisel, hasonló ahhoz a különleges jövedelemhez, melyet az a kézműves élvez, aki a többiekénél nagyobb tehetséggel bír.⁴¹⁶

⁴¹² U. o. a 172—175. old.

⁴¹³ U. o. a 172. old.

⁴¹⁴ U. o. a 171. old.

⁴¹⁵ Cours d'économie politique. Saint Petersburg. 1815.

⁴¹⁶ A Critical Dissertation sib. (A London School of Economics kiadásában. N. 7. London, 1931. a 196—197. old.)

A járadéknak, mint oly jövedelemnek a fogalmát, mely nem költségmegtérítés, *Senior* dolgozta ki rendszeresen. Már előbb említettük, hogy *Senior* szerint minden természeti tényező járadék forrása lesz, ha magántulajdonban lévén, korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre. Miután kiemelte, hogy, bár a föld a legfőbb e tényezők között, figyelmeztet arra, hogy mégsem az egyedüli. Folytatva ezt a gondolatmenetet, *Senior* tovább terjeszti ki a járadék fogalmát és rátér a feltalálóra, aki, amíg nem általánosult találmánya, hasonló helyzetben van, mert, ha szabadalmaztatja találmányát, járadékhoz jut.⁴¹⁷ Ily módon *Senior* szerint járadéknak kell tekinteni mindazokat a jövedelmeket, melyek nem valamely áldozat megtérítésekképpen keletkeznek.⁴¹⁸

A súlyt *Senior* mindvégig erre helyezte és így inkább a járadék többletjövedelem jellegét helyezte előtérbe és kevésbé domborította ki a különbozati jövedelem szempontját. Az utóbbi volt azután az, mely a német közgazdák figyelmét megragadta.

A járadék fogalmának általánosítása nagy rokonszenvre talált Németországban, ahol *Thünen Ricardohoz* hasonlóan fejtegette a földjáradék lényegét, úgy, hogy a német irodalomban ezt az elméletet gyakran a Ricardo—Thünen-féle földjáradékelméletnek nevezték. *Ricardotól* eltérően azonban *Thünen* már hajlott a járadék fogalmának általánosítása felé. Egyrészt a járadék fogalmát nemcsak a földdel kötötte össze, hanem a határtermelőkenységgel kapcsolatban a tőke járadékáról is beszélt,⁴¹⁹ másrészt pedig a legmagasabb költségek törvényéből levonta azt a következtetést, hogy az, ahol érvényesül járadék keletkezéséhez vezet. Elesen hangsúlyozta azt az ellentétet, mely a termelési költségek emelkedése nélkül szaporítható és a csupán emelkedő költségekkel szaporítható javak áralakulása között fennáll,⁴²⁰ és ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy a járadék az árak a határtermelő költségeinek színvonalára emelkedéséből származik. Innen már csak egy lépés választotta el a járadék-fogalom általánosítását. *Thünen*, legalább is kifejezetten, ezt a következtetést nem vonta le; de rövidesen megtette ezt *Hermann*, midőn rámutatott arra, hogy amennyiben a keres-

⁴¹⁷ *Political Economy*. 6. kiad. a 91. old.

⁴¹⁸ U. o. a 91—92. old.

⁴¹⁹ „Die Rente, die das Kapital im ganzen beim Ausleihen gewartet, wird bestimmt durch die Nutzung des zuletzt angelegten Kapitaltheilchens.” (Az eredetiben kursiv. V. ö. *Der isolierte Staat*. 3. kiad. Jena, 1930. a 498. old.)

⁴²⁰ U. o. az 530. old.

lest kielégítésére a rosszabb feltételek között termelő vállalatok termékeire is szükség van. a kedvezőbb körülmények között termelő vállalkozók járadékhoz jutnak.⁴²¹

Továbbfejlesztették ezt a gondolatmenetet *Mangoldt* és *Schaffie*. Avval érvelve, hogy az ugyanazon cikk. előállításával foglalkozó vállalatok nem dolgoznak ugyanazokkal a termelési költségeikkel, *Mangoldt* kifejtette, hogy amennyiben az illető cikk iránti kereslet elég nagy ahhoz, hogy a drágábban dolgozó üzemek versenyre léphessenek a kedvezőbb körülmények között dolgozókkal, az utóbbiak járadékot fognak élvezni. *Mangoldt* szerint nemcsak a tőke alkalmazása lehet forrása járadékszerű jövedelemnek, hanem bármelyik termelési tényező és ennek megfelelően a földjáradék mellett *munkajáradéktól, nyereséjjáradékról* és *tőkejáradékról* is beszélt. Mindezek a többletbevételek azt a közös vonást mutatják, hogy egyikük sem oka, illetőleg tényezője a szóbanforgó cikk árának, hanem mindegyikük következménye annak, hogy a kereslet nagyságánál fogva az ár azt a magasságot elérte, amely a legkedvezőtlenebb alkalmazásban még érdemessé teszi az illető termelési tényezőnek a felhasználását.⁴²² *Schäffle* érvelése egészen hasonló. Fejtegetéseiben *Schäffle* különös súlyt helyezett a szabadalmakra, a cég névbecsülésére és egyéb hasonló körülményekre, amelyek a járadék keletkezését lehetővé teszik.⁴²³ *Schaffie* még *Mangoldtnál* is határozottabban domborítja ki a járadékoknak a gazdasági haladást elősegítő hatását. *Mangoldt* kettejük gondolatmenetének lényegét abban foglalta össze, hogy a járadék oly általános tünetény, mély nemcsak a földnél, hanem egyéb termelési tényezőknél is fellép, a termelési költségek oly csökkentésével függ össze, mely még nem általánosuk és így a járadék hatalmas előmozdítója a gazdasági fejlődésnek.⁴²⁴ Úgy ő, mint *Schaffie* a vállalati veszteségeket többé-kevésbbő a vállalkozás terén elkövetett hibák büntetésének tekintették.

Mangoldt és *Schäffle* felfogása azonban a német irodalomban sem találkozott általános helyesléssel. Miként Angliá-

⁴²¹ Staatswirtschaftliche Untersuchungen. 3. kiad. Leipzig, 1924. 163—167. old.-on.

⁴²² Die Lehre vom Unternehmerngewin. Leipzig, 1855.

⁴²³ Die Nationalökonomie oder allgemeine Wirtschaftslehre. Leipzig, 1865. Később *Schäffle* fenti elméletét továbbfejlesztette „Die nationalökonomische Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse.” *Tiibigeii*, 1867. c. munkájában,

⁴²⁴ Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1868. a 486. old.-on, ahoi *Mangoldt* e gondolatmenet kidolgozásában *Schäfflerel* szemben maga számára követeli az elsőbbséget.

ban, úgy itt is sokan visszariadtak az újítástól, melyet a járadékfogalom általánosításában láttak. Így p. o. a földjáradékelmélet fejlődéséről írt munkájában *Eduard Berens*, bár elismerte, hogy bizonyos tekintetben haladásnak minősíthető a járadéktörvény általánosabb fogalmazása,⁴²⁵ mégis élesen szembefordult *Mangoldt* és *Schäffle* álláspontjával, mely szerinte túlságosan elhanyagolja a földjáradék sajátosságait.⁴²⁶

Angliában a járadékfogalom szűkebb alkalmazásához erősen ragaszkodtak, mert e fogalom általánosítása veszélyeztetni látszott a klasszikus elmélet szerkezetét, melyben a Ricardo-féle földjáradék előkelő szerepet játszott. A klasszikus elmélet hívei ugyanis meg nem engedhetőnek tartották a földnek, mint termelési tényezőnek a többi termelési tényezőkkel azonos alapon való tárgyalását és annak különleges jellegét hangoztatták. Másrésztől azonban nehéz volt mereven elzárkózni a fent vázolt gondolatmenet elől, amely sok tekintetben egyezett a gyakorlati élet megfigyelésével és lényegileg *Ricardo* egyik tételén, a legmagasabb költségek törvényén nyugszik. Mint számos egyéb esetben, úgy itt is *Marshall* volt, az aki a régi és az új felfogás összeegyeztetését megkísérelte, igyekező a klasszikus álláspontot annak elejtése nélkül összhangba hozni az újabb fejlődéssel.

Marshall elismerte azt, hogy járadékok nemcsak a földdel kapcsolatban keletkezhetnek, hanem más termelési tényezők jövedelméhez is kapcsolódhatnak. Ezen az alapon bátran kimondotta, hogy a földjáradék nem magábanálló tünemény, hanem csak egyik válfaja egy a közgazdaságban széleskörben fellépő jelenségnek.⁴²⁷ Ennek ellenére *Marshall* szerint mégsem szabad a földjáradékot azonosnak tekinteni az ipari téren mutatkozó hasonló jövedelmekkel, mert a földjáradék és a többi termelési tényezők járadéka között nemcsak hasonlóság van, hanem lényeges eltérés is. A föld ugyanis oly termelési tényező, amelynek mennyisége mindenkorra adva van, míg az ember által készített termelési eszközök mennyisége a szükséglethez képest változtatható.⁴²⁸ Habár mennyiségük növelése, vagy minőségük javítása az ember hatalmában áll, mégis akadályai vannak azonban annak, hogy ez minden átmenet nélkül megtörténjék és az e téren eszköz-

⁴²⁵ Versuch einer kritischen Dogmengeschichte der Grundrente. Leipzig, 1868. a 189. old. (E munka a dorpali egyetem által kitűzött pályázatra készült és *Wagner Adolf* írta hozzá az előszót.)

⁴²⁶ U. o. a 189—195. old.

⁴²⁷ Principles 8. kiad. a 629. old.-on.

⁴²⁸ Y. ö. különösen az e. i. m. 4. kiad. 495—496. old.

lendő változások időt igényelnek. Ez teszi lehetővé azt, hogy különböző termelési eszközök is járadék forrásává legyenek, mely azonban megszűnik, mihamarabb a közgazdaságban a tőkéletesebb termelési eljárás általánosult.

Ez az, ami *Marshall* szerint lényegesen megkülönbözteti a járadék szempontjából a többi termelési tényezőt a földtől, amely állandó adottság. Ebből a tényből folyik ugyanis az, hogy míg a földjáradék nem múló, hanem maradandó jelenség, addig az egyéb termelési tényezők által élvezett járadékszerű jövedelmek csak időlegesen állhatnak fenn és mihamarabb a verseny egy a változott viszonyoknak megfelelő új egyensúlyi helyzet kialakításával megtette hatását, a jövedelmi előnyök eltűnnek, amelyek az ember által előállított eszközök tőkéletesítéséből származnak. Ezért *Marshall* szerint a járadék fogalmát a Ricardo-féle földjáradék esetére kell szorítanunk, míg a termelési felszerelésekből származó jövedelmek csak a járadékhoz hasonló időleges többletként lépnek fel, melyet *Marshall* ezért már elnevezésében is megkülönböztetendőnek tart a földjáradéktól. E célra *Marshall* a *quasi rent* elnevezést ajánlotta.

Említést érdemel azonban az, hogy *Mangoldt* és *Schaffle* már *Marshall* előtt észrevették azt, hogy az iparral és egyéb foglalkozásokkal kapcsolatban keletkező járadékok abban különböznek a földjáradéktól, hogy időleges jellegűek. Tisztán felismerve, hogy a járadék a jobb minőségű, vagyis kevesebb költséggel nagyobb eredményt adó termelő tényezők korlátolt voltából származik. *Mangoldt* p. o. világosan kimondta, hogy a jobb termelő tényezők kínálata lehet feltétlenül korlátlan, mint a földnél,²⁴⁹ vagy pedig csak viszonylagos, azaz időleges, mely esetben a járadék megszűnik, mihamarabb megfelelő mennyiségben áll rendelkezésre a jobb minőségű termelő tényező.⁴³⁰ Úgy ő, mint *Schäffle* nem használtak azonban külön megjelölést a járadékok második csoportjára.

A különbség azonban nemcsak ebben mutatkozik *Mangoldt* és *Schaffle* egyenesen a járadékfogalomból mint a termelési költségeken felüli többletből kiindulva jutottak el az időleges járadékok fogalmához. Ezzel szemben *Marshall* kiindulási pontja egészen más volt. Őt a *quasi-rent* fogalmához a piaci egyensúly időbeni vonatkozásai vezették, mert figyelmét az ragadta meg, hogy az egyensúlyi változásoknak is vannak jövedelemeloszlási következményei, melyek a piaci ár és a termelési költségek közötti viszony megváltozásából származnak.⁴³¹

²⁴⁹ *Mangoldt* itt a nagy mesterek képeit is említi.

⁴³⁰ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Stuttgart, (1871.) a 167. old.

⁴³¹ A „quasi-rent” fogalmára vonatkozólag 1. *Redvers Opie*: Die Quasirente in Marshalls Lehrgebäude. (Arch. f. Sozialwifwi u. Sozialpol. 60. köt. 1928. a 251—279. old.)

Marshall javaslata nagyon megkönnyítette volna a járadék fogalmának kiterjesztését azok számára, akik a klaszszikus hagyományokhoz ragaszkodva, nem tudták magukat rászánni arra, hogy a föld hozamán kívül más forrásból származó jövedelmet is járadéknak nevezzenek. A „Quasi-Rent” fogalma azonban mégis kevés rokonszenvvel találkozott Angliában. *Wicksteednek*, mint a határtermelékenység elmélet hívének ugyanis nem volt szüksége erre a fogalomra ahhoz, hogy a járadéktörvényt általánosítsa, mert ez az elmélet a földet nem tekinti olyan különleges termelési tényezőnek, mely jövedelemeloszlási szempontból más elbírálás alá esnék, mint a többi termelési tényező.

A határtermelékenységi elmélet, midőn az egyes tényezőknek a termelés határán mutatkozó termelékenységében látja a jövedelemeloszlás szabályozóját, már magában foglalja a járadéktörvényt, még pedig általánosított alakjában. Mihelyt ugyanis feltételezzük, hogy minden termelési tényező a csökkenő hozam törvénye alatt áll, *Ricardonak* a különböző jövedelemre vonatkozó tétele minden termelési tényezőre egyformán alkalmazást nyer. Ahogyan ugyanis a hozadéknak csökkennie kell akkor, ha egy határozott földterületre folytatólagosan munkát és tőkét alkalmazunk, a határtermelékenységi elmélet szerint ez éppen úgy áll a tőkére és a munkára vonatkozólag is. Ha egy adott munkáscsoportot veszünk és felszerelésükre folytatólagosan nagyobb és nagyobb tőkét ruházunk be, akkor is nyilvánvalóan elérkezik egy pont, amelytől kezdve a hozam csökkenő irányzatot mutat, éppen úgy, mint akkor, ha egy meghatározott nagyságú tőke beruházásából indulunk ki és folytatólagosan több és több munkást alkalmazunk a beruházás gyümölcsoztesítésére.

Ez az, amit *J. B. Clark* részletesen fejtett ki,⁴³² bizonyítani igyekezvén azt, hogy a jövedelemeloszlás egy közös törvény alatt áll, amely a járadéktörvénnyel azonos. Okoskodásának alapja, mint látjuk, a csökkenő termelékenység tételének olyan általánosítása, amely abból indul ki, hogy a hozam mindig a termelési tényezők csoportosításával függ össze, és ezért egy bizonyos legelőnyösebb ponton túl a hozamnak csökkennie kell. Minthogy az egyes termelési tényezők hányadát e felfogás szerint az utolsó még gazdaságosan alkalmazható egység által okozott termelési növekmény határozza meg, azért *Clark* érvelésében az ennél hatályosabban, vagyis nagyobb eredménnyel alkalmazott előbbi

⁴³² Distribution as determined by a Law of Rent. (Quart. Journ. of Ec. V. köt. (1891) a 289—318. old.)

egységek különbözőzeti jövedelmet adnak és ezzel a jövedelem növekvése járadék jellegű.

Clark hatása alatt az Egyesült Államok közgazdáinak legnagyobb része csatlakozott a határtermelékenységi elmélethez és ezzel a járadék fogalmának általánosításához is. Előmozdította ezt a *Clark*-féle iskola tanításának két sajátossága is. Az egyik a csökkenő termelékenység törvényének új fogalmazása, amely az *arányok törvényének* alakját öltve, a csökkenő termelékenység tételét kiterjesztette a többi termelési tényezőkre is; a másik a földnek, mint termelési tényezőnek a tőkéhez hasonló alapon való tárgyalása, vagyis annak tagadása, hogy a föld termelőtényezői minőségében alapjában különböznek a tőkétől. Mindazok, akik ezekre vonatkozólag osztották *Clark* nézetét, többé nem voltak hajlandók a különbözőzeti járadék fogalmát a földjáradékra korlátozni, hanem azt kiterjesztették a többi termelési tényezőkre is. Így p. o. *Irving Fisher* tiltakozik az ellen, hogy csak a földjáradékot tekintsük igazi járadéknak.⁴³³ *Davenport* a *Ricardo-féle* földjáradékelméletet bírálva, azt hangsúlyozza, hogy a gépek és a bérek viszonya a termelési költségekhez, a kínálathoz és az árhoz semmiben sem különbözik attól a viszonytól, amely a földjáradék és a termelési költségek, valamint a kínálat és az ár között fennáll.⁴³⁴ Ezen és hasonló kijelentések alapján *Schumpeter* jogosan az amerikai közgazdasági irodalom egyik jellegzetes vonását látta a járadékfogalom általánosításában.⁴³⁵ Azért némi ellenzés az Egyesült Államokban sem hiányzott. Így p. o. *Carver* helytelenítette a földnek, mint termelési tényezőnek a tőkével egy elbírálás alá vételét és többen voltak az amerikai közgazdák között is, akik hasonlóan gondolkoztak.

Angliában a járadékelmélet általánosításának több volt az akadálya. A határtermelékenységi elmélet elterjedése azonban itt is útját egyengette e lépésnek. Így, mint már említettük, *Wicksteed* volt egyike az elsőeknek, akik erre az útra léptek.⁴³⁶ nem is maradt egyedül és a legújabb angol irodalomban már általánosított formájában találjuk meg a járadék fogalmát. Így p. o. *Joan Robinson* a járadék fogalmának lényegét abban látja, hogy az valamely termelési tényezőnek jutó oly többlet, amely azon ellenértéken felül van, amely éppen elengedő volna az illető termelési tényező közreműködésének biztosítására.⁴³⁷

⁴³³ It is important... not to confuse it (t. i. a föld és a többi tartós használatot engedő termelési jószág közötti különbséget) with a common fallacy that land rent alone is truly rent and other rents are really interest. (Elementary Principles of Economics. New York, 1912. 422. old.)

⁴³⁴ The Economics of Enterprise. New York 1925. a 183. old.

⁴³⁵ Die neuere Wirtschaftstheorie in den Vereinigten Staaten. Schmollers Jahrbuch 34. évf. (1910.) a 932. old.-on.

⁴³⁸ The Co-ordination of the Laws of Distribution. London 1894. (a London School of Economics and Political Science 12. sz. kiadásában 1932.)

⁴³⁷ The Economics of Imperfect Competition. London 1933. a 402. old.

5. A fogyasztói járadék. A különbözeti járadékok fogalma, mint láttuk, a termelés és az áralakulás kapcsolatának szemléletében merült föl. A termelők költségeiben való különbségek és a termék számára a piacon egységes ár kialakulása vezetnek a különbözeti járadékok keletkezéséhez, mely a földnél volt a legszembetűnőbb, de a termelés egyéb vonatkozásaiban sem volt mellőzhető.

Nyilvánvaló azonban, hogy a fogyasztással kapcsolatban is hasonlóak a körülmények, mert az ár egységes volta — szabad versenyt tételezve fel — itt sem hiányzik és a piacon vásárló fogyasztók helyzete itt is erősen különbözik. Észrevette ezt már *Dupuit*, midőn megállapította azt, hogy az a fogyasztó, aki olcsóbban kap valamit, amiért többet is hajlandó volna fizetni, ez által nyereséghez jut.⁴³⁸ A fogyasztónak jutó ezen előny ugyanolyan természetű, mint a különbözeti járadék és attól csak abban különbözik, hogy e nyereség nem jelent tényleges bevételt, hanem csak abból származó haszonnyereséget, hogy a fogyasztónak nem kell annyit költenie az árura, mint amennyit az számára vagyoni helyzeténél fogva megér. *Dupuit* ezt a haszonnyereséget *fogyasztói járadéknak* (rente des acheteurs) nevezte.

Majdnem egy fél századon át visszhang nélkül maradt *Dupuit* gondolata, míg azután *Marshall* azt felkarolta és gondosan kidolgozta.⁴³⁹ Az ő nyomán azóta a fogyasztói járadék mint a különbözeti járadékok egyik neme elfoglalta helyét a közgazdasági elméletben. Miként *Dupuit*-t, úgy *Marshall*t is a szubjektív érték- és árelmélet elgondolása vezette rá e fogalomra, mely szerint az ár a liatárvevő értékeléséhez igazodik, míg a vevők mindegyikének megvan a maga egyéni értékelése az árra vonatkozólag, melynél, ha olcsóbban tudja a piacon megszerezni az árut, haszongyarapodáshoz jut.

A tehetősebb fogyasztónak az ár egységes kialakulása folytán előnyhöz jutása tagadhatatlan tény. Kételyek merülnek fel azonban arra vonatkozólag, vajjon célszerű-e ezt a természetében a termelői járadékhoz hasonló, mert szintén különbözeti alapon keletkező, de mégis más jellegű haszongyarapodást járadéknak nevezni, *J. B. Clark* p. o. azon a nézeten volt, hogy legcélszerűbb a járadék fogalmát az anyagi termelési tényezők közreműködése által

⁴³⁸ A fogyasztói járadék fogalmát *Dupuit* már „De la mesure de l'utilité des travaux publics” c. cikkében („Annales des Ponts et Chaussées.” 2. sorozat 1844. évf. 2. félév a 344. old.) érintette és „De l'influence de péages sur l'utilité” c. cikkében bővebben kifejtette (U. a-folyóirat 1849. évf.)

⁴³⁹ Principles of Economics. 1. kiad. 1890. a 175. old.

keletkező anyagi hozam megjelölésére korlátozni.⁴⁴⁰ Ezért nem helyeselte a járadék fogalmának oly haszongyarapodásra való kiterjesztését, mely nem valamely termelési tényező hozamával függ össze. A jövedelemeloszlásról szóló munkájában azonban *Clark* maga is a fogyasztói járadék elnevezést használta.⁴⁴¹

Komoly vitát idézett fel az a kérdés, hogy a fogyasztói járadék mérhető vagy egyáltalában közelebbről meghatározható nagyság-e. *Marshall* abból indult ki, hogy az a haszongyarapodás, melyet a fogyasztói járadék képvisel, mérhető. Ha valaki kilogrammonként 20 pengős áron évenként egy kilogramm teát vásárol és 14 pengős ár mellett hajlandó évenként 2 kilót vásárolni, akkor *Marshall* szerint nyilvánvaló, hogy ezzel legalább 6 pengőnek megfelelő haszongyarapodáshoz jut. Az illető ugyanis 28 pengőért két font teát kap és ez számára legalább $20+14 = 34$ pengőt ér, mert ha nem volna így, nem vásárolná a második kilót.⁴⁴²

Eddig *Marshall* óvatosan csak annyit állapított meg, hogy a szóbanforgó egyén nyeresége *legalább* annyi, amennyi annak a különbözethez megfelel, mely az első és a második kilogrammért önkéntesen fizetett ár között mutatkozik. *Marshall* azonban tovább folytatta okoskodását feltételezve, hogy 2 pengős áron 7 kiló teát vásárol valamely vevő, aki tehát 14 pengőért oly szükségletkielégülést szerez magának, mely 59 pengőnek felel meg akkor, ha az első kilóért 20, a másodikért 14, a következőkért pedig 10, 6, 4, 3 és 2 pengőt hajlandó fizetni. Minthogy tényleg csak 14 pengőt kénytelen a 7 kilóért fizetni, haszongyarapodása $59-14=45$ pengő. *Marshall* tehát itt már nem a legkisebb nyereséget, hanem az össznyereséget határozza meg azon az alapon, hogy az egyes súlyegységekért fizetett árakat az egyes hasznokkal egyenlőnek tételezi fel.

Ez ellen *Nicholson* azzal érvelt, hogy az ár nem igazi mértéke a haszonnak.⁴⁴³ Kétségtelenül igazat is kell adnunk *Nicholsonnak* abban, hogy az ár csak a cseereértéknek lehet

⁴⁴⁰ Essentials of Economic Theory. New York 1907. a 173. old.

⁴⁴¹ The Distribution of Wealth. New York, 1902. a 224. és 234. old.

⁴⁴² V. ö. Principles of Economics. 8. kiad. a 125—127. old. *Marshall* példája természetesen nem pengőkről, hanem shillingekről szól.

⁴⁴³ Különösen hangsúlyozza *Nicholson*, hogy az ár nem szolgálhat az összhozam mérésének alapjául. „If... marginal utility cannot be measured by money, still less can total utility... It is ... always dangerous to give the appearance of reality to what is purely hypothetical, and the appearance of definiteness to what is indefinite.” (Principles of Political Economy. 2. kiad. London, 1902. a 57—58. old.)

mértéke és nem a javak hasznának.⁴⁴⁴ Ha valaki valamely áru bizonyos mennyiségéért csak egy meghatározott összeget hajlandó fizetni, ez csak annak bizonyítéka, hogy legalább annyit megér számára az ezzel elért haszongyarapodás, mint amilyen áldozatot pénzben hoznia kell azért, hogy ezt magának megszerezze, de nem jelenti azt, hogy az ár pontosan mérné haszongyarapodását, mert a fizetett árnak nem kell pontosan egybeesnie az elért haszongyarapodással; ez csak annál kisebb nem lehet, ha az illető egyén még hajlandó az árat megfizetni. Ezt *Edgerworth* is elismerte, midőn *Marshall* védelmére kelt, azt vitatva, hogy az árból bizonyos megközelítéssel mégis következtetést vonhatunk a tárgy élvezete által nyújtott haszonra.⁴⁴⁵

Ellenvetésével *Nicholson* nem maradt magában. Három évtizeddel később a fogyasztói járadék körüli vita hasonló alapon felújult. Ezúttal *Cannan* kifogásolta *Marshall* okoskodását.⁴⁴³ Hogy az utóbbi példájánál maradjunk, *Cannan* szerint, amidőn a vevő 2 pengőért 7 kiló teát vásárol, nem a teával kapcsolatban jutott haszongyarapodáshoz, mert éppen megfizette azt, amit számára 7 kiló tea ér. Ezért *Cannan* szerint a vevő nyeresége nem annak az árunak — a jelen esetben a teának — az összhasztól függ, melyről szó van, hanem csupán az ár alacsonyágából származik, mely lehetővé teszi számára azt, hogy a megtakarított összegért mást vásároljon.⁴⁴⁷ Ezzel *Cannan* is a cserelhetőségek terén látta a fogyasztói járadékból származó előnyt és nem egyszerűen a közvetlen haszongyarapodásban. *D. H. Macgregor* nem helyeselte *Cannan* ellenvetéseit⁴⁴⁸ és *A. L. Bomley*^{ii&} még határozottabban védelmébe vette *Marshall* felfogását. *Macgregorhoz* hasonlóan⁴⁸⁰ *Boroley is arra* utalt, hogy, ha a határhaszon csökkenésének tényét elfogadjuk, akkor lehetetlen *Marshall* érvelése elől elzárkóznunk. *Boroley* szerint tehát a fogyasztói járadék legalábbis megközelítőleg meghatározható nagyság és

⁴⁴⁴ „It seems to me far preferable... to emphasise the fact that price measures exchange value, and not utility.” (U. o. 60. old.)

⁴⁴⁵ professor J. S. Nicholson on „Consumers' Rent.” (Ec. Journ. IV. köt. 1894. a 151—158. old.)

⁴⁴⁸ V. ö. „Total Utility” and „Consumers' Surplus” (Economica. No. 10. 1924. február a 21—26. old.)

⁴⁴⁷ »... the surplus arises not because anything has happened to the tea or its total utility, but because the price is less: „the surplus satisfaction” is simply the difference between the whole satisfaction obtained and the satisfaction which could be obtained by spending the 14 s in buying... a trifle more of all other things.” (U. o. a 25. old.)

⁴⁴⁸ Consumers' Surplus: A Reply. (Economica No. 11. 1924. június a 131—134. old.)

⁴⁴⁹ Does Mathematical Analysis Explain? (U. o. a 155—139. old.)

⁴⁵⁰ L. e. i. cikkét a 133. old.

a fogalom oly tényt fejez ki, melynek a gazdasági életben nagy jelentősége van.

Az egész vitát az idézte fel, hogy *Marshall* az összhaszon mérésének gondolatára alapította okoskodását. Készségesen elismerhetjük azt, hogy az összhaszon a fogyasztóban nem válik tudatossá. Kétségtelenül az összhaszon maximálissá tétele az, amire mindenkinek törekvése irányul, de az összhaszon mérése nem érdekli az egyént, mert elhatározásai mindig csak a szükségletkielégítés határaitra vonatkoznak, azaz arra, vesz-e a fennálló áron és mennyit. Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a fogyasztói járadék merőben elvont okoskodás eredménye és azért, mert a fogyasztó e nyereség nagyságát nem számítja ki, az nem játszik szerepet életében. A fogyasztói járadék oly tényállást fejez ki, mely mélyen belenyúl az emberi életbe, mert nagy előnyt jelent a társadalom tehetősebb elemei számára.

Már *Nicholson* felvetette azt a kérdést, hogy mi az értelme annak az elgondolásnak, hogy valakinek évi 100 pengős jövedelme az összhaszon alapján számítva a fennálló árak mellett számára p. o. 1000 pengőt ér.⁴⁵¹ Ennek így valóban alig van értelme. Ha azonban azt állapítjuk meg, hogy egy egyént szükségleti adottságai mellett a fennálló árak oly szükségletkielégítési többletbe juttatják, melyet magasabb árak mellett el nem érhetne, ennek nagyon is meg van a maga jelentősége. Igazán számszerű ebben persze csak az árak alacsonyysága által felszabadított összeg, mely bővíti a szükségletkielégítés lehetőségeit. Ez által, ha az egyén nem is számítja az összhasznot, mert csak a határhasznokkal törődik, az összhaszon mégis növekszik.

Az összhaszonfüggvény, melyről a 91. old. volt szó, nélkülözhetetlen elméleti elgondolás abban a magyarázatban, amely a gazdálkodás lényegét a legnagyobb haszon megvalósításában ismerte fel. Az egyén, valamint a közület is gazdasági tevékenységével valóban a legnagyobb haszon elvét tartja szem előtt, mert a gazdálkodás a rendelkezésre álló eszközöknek az összes szükségletek között való legcélszerűbb felosztásában áll. A gazdasági terv, p. o. a jövedelem felosztása a különböző szükségleti ágak között valóban az összhaszon maximálásának elve alapján történik. Ez azonban mindig csak az egyes szükségleti ágak nagyjában való áttekintésén alapszik és nem történik azzal a minden egyes cikkre kiterjedő részletességgel és pontossággal, mely az összhaszonfüggvényt részleteiben is számszerűsítene. A gazdasági tervben a fogyasztói járadék annyiban játszik szerepet, amennyiben a szükségleti cikkek megszerzéséért hozandó pénzbeli áldozat a piaci árak alapján szerepel és, ha ezek alacsonyabbak, mint az egyén értékelése, vásárlóerőt szabadít fel egyéb szükségletek kielégítésére.

⁴⁵¹ *Cassel* is hasonló kétkedést mutat ebben a kérdésben (Grundriss der Sozialökonomie) 5. kiad. Leipzig, 1932. a 75—76. old.) a nélkül azonban, hogy *Nicholson*t említene.

IV. FEJEZET.

A pénz.

1. A megegyezési elmélet. Kevés kérdést találunk a közgazdasági irodalomban, mely olyan állandóan és behatóan foglalkoztatta az elméket, mint a pénz. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert a pénzforgalom évszázadokon keresztül nagy nehézségekkel küzdött és állandó bajok forrása volt. A pénzrontás, melyet a fejedelmek bevételeik növelése érdekében folytattak, a nemesfémek elégtelen volta a növekvő pénzforgalom korában, később pedig a papírfizetési eszközökkel üzött visszaélések oly bőséges anyagot nyújtottak a közgazdák számára, hogy nehéz lett volna az ezekről való elmélkedés és a mindjobban kiütköző hibák ostromozása elől kitérni.

De nemcsak egy jól működő pénzrendszer, elveinek felállítására ösztönzött a pénzzel kapcsolatos kérdések újból való felvetésére, hanem a pénz mibenlétének kérdése is sok fejtegetést okozott. Valóban nehéz is volt megérteni, hogy miért tulajdonítanak az emberek oly nagy értéket a nemes fémeknek, holott azok magukban véve közvetlen szükségletkielégítésre főképpen csak mint dísz tárgyak szolgálnak. A természetbeni gazdálkodáshoz szokott gondolkozás nem tudta a nemes fémek nagy megbecsülését beilleszteni a gazdasági életről alkotott fogalmaiba. Idegen, nem a gazdaságból származó alkotásnak látszott a pénz és szinte misztikus légkör vette körül azt a hatalmat, mely a pénzből kisugárzik.

Ilyen körülmények között a nemesfémek nagy értéke és a pénz hatalma számára nem tudtak más magyarázatot találni, mint azt, hogy az emberek között megegyezés jött létre, mely a nemesfémeket magas értékkel ruházta fel, úgy, hogy a pénzért mindent lehet kapni, mert közös megállapodás folytán azt mindenki elfogadja. A pénznek ezt a magyarázatát nevezték később *megegyezési elméleinek*.

A megegyezési elmélet szerint tehát a pénz értékes voltának forrása nem ugyanaz, melyből az árúk értéke száрма-

zik. Az utóbbiaknak ugyanis természetes értékük van, mely hasznosságuknak a következménye. Ezzel szemben, régen úgy gondolták, hogy a pénznek csak mesterséges vagy képzelt értéke van, mert az nem hasznosságából származik. Így keletkezett az a felfogás, hogy a pénz értéke az emberek kölcsönös megállapodásán nyugszik. Erre gondoltak az egyházatyák is. Azt akarták ezzel kifejezni, hogy a javak értéke a világ természetes folyásából ered, míg a pénz emberi alkotás.

Ennek a felfogásnak két változatával találkozunk. Az egyik szerint a *népek hallgatólagos megegyezése* hozta létre a pénzt. Tökéletlen volta ellenére is a pénz keletkezésének egy fontos mozzanatát ismerte fel ez a magyarázat, mert kétségtelen, hogy a pénzüjség *általános keresettsége* főfeltétele annak, hogy valami pénzzé váljék.

A másik változat a pénz keletkezésének megmagyarázásában inkább a *fejedelem* szerepének hangsúlyozása felé hajlott. Eszerint a fejedelem volt az, aki a nép szükségleteiről gondoskodva, alkotta meg a pénzt és gondoskodott annak helyes forgalmáról.¹ Ez a gondolat már magában foglalja a későbbi *állami pénzelmélet* alapeszméjét. A pénz magyarázatának ez a változata természetesen nagyon kapóra jött a fejedelmeknek, mert a pénz forgalombahozatalára vonatkozó jogaikat hangsúlyozta.

Könnyen megérthetjük, hogy még a középkorban is miért okozott nehézségeket a pénz igazi lényegének megmagyarázása. A naturalgazdaságban, mely akkor még erősen uralkodott Európában, a pénz idegen elem volt, amely azt mintegy természetes alapjáról eltéríteni volt alkalmas. Ebből magyarázható az az ellenszenv is, amellyel az egyház a pénzzel szemben viseltetett. A pénz ugyanis megbontani látszott a közvetlen szükségletkielégítés alapján nyugvó gazdálkodást, mely egyedül tűnt fel természetesnek; alkalmat adott gazdagság felhalmozására és sok oly ügyletre csábított, amely az erkölcs szabályaival kerülhet összeütközésbe.

A megegyezési elmélet tiszta típusa a pénz ama magyarázatának, amelyet *Mises akatallaktikus* pénzelméletnek nevez.² Valóban az értékelmélettel való kapcsolat nélkül magyarázza a pénz keletkezését és lényegét és a pénzben oly

¹ V. ö. *Endemann*: Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre bis gegen Ende des 17. Jahrhunderts. Berlin, 1874—1883.

² Zur Klassifikation der Geldtheorien. (Archiv f. «Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 199. old.).

jelenséget lát, amely a gazdasági élet törvényein kívül áll. Akár az emberek közötti megegyezésre, akár pedig az államhatalom szerepére utal, a pénzelmélet e faja a pénznek a gazdaság természetes elemeitől való különböző voltát hangsúlyozza.

A megegyezési elmélet az ókorból származik. *Platon* és *Arisztoteles* egyaránt ezen az alapon magyarázták a pénz keletkezését és a középkor is átvette e gondolatot, amint azt *Aquinói Szent Tamásnál* is megtaláljuk. Csodálatosan tartotta magát e felfogás később is és egyaránt felbukkan *Davanzati* és *Montanari*,³ valamint a régebbi angol közgazdák munkáiban is. Így *Hales* és *Malynes* ezen az alapon állottak és *Vaughan* a pénz feltalálásáról. *Locke* pedig a népek megegyezéséről beszélt. Szerinte az emberek megegyeztek, hogy képzelt értékkel ruházzák fel az aranyat és az ezüstöt és ezeket közmegegyezéssel az áruk zálogául fogadták el.⁴ Más helyen *Locke* azt mondja, hogy a pénz gyanánt használt ezüstnek annyi az értéke, amennyit a közmegegyezés tulajdonít neki.⁵ Ámbár *Barbon* kifogásolta Lockenak a közmegegyezésre való hivatkozását,⁴⁵⁷ mégis a maga magyarázatában a pénz mesterséges értékéről szökölt, amelyet az emberek közötti megegyezésre vezetett vissza. Hasonló nézetten voltak *Montesquieu* és *Hume*, kiknek a pénzelmélet fejlődésére nagy befolyásuk volt.

Amint látjuk, csodálatos erővel tartotta magát az a felfogás, hogy valami tudatos és szándékos megegyezésnek vagy intézkedésnek kellett a pénzt megteremtenie és csak nagyon nehezen sikerült annak felismeréséhez eljutni, hogy a közvetlen csere nehézségei minden különös megegyezés vagy intézkedés nélkül is elvezettek oda, hogy bizonyos jószágok pénz gyanánt használtassanak. Bár kifejezéseikben egyes élelátású közgazdák is sokszor kevésbé voltak óvatosak és így megjegyzéseiket nem szabad mindig szorosán szó szerint értelmezni, mégis az, hogy egyesek hallgatóságos megegyezésről beszéltek, valószínűsíti, hogy lassankint egy tisztultabb felfogás tört magának utat, idővel háttérbe szorítva azt az elgondolást, mely szerint valami különleges ténykedéssel egyszerre hozták volna létre a pénz használatát. Annak alapos kifejtése, hogy nem tudatos megegyezés, hanem *lassú*

³ *Davanzati* p. o. a következőket írja: „Fa eletto il rame dall'antichità molto adoperato, e da tutte le genti fu assunto a si alto ufficio per legge accordata”... (Lezione delle monete (1858.) L. Scrittori classici italiani di economia politica. Tomo II. 1. a 24. old.)

⁴ V. ö. Works of John Locke. 12. kiad. London, 1824. IV. köt. 22. old.

⁵ L. u. o. 139. old.

⁶ A Discourse of Trade. (Reprint of Economic Tracts. Ed. by Hollander. Baltimore, 1905. a 16. old.)

gyakorlat volt az, ami a pénz használatát kifejlesztette, Menger érdeme.⁷

Ennek ellenére bámulatos makacssággal tartotta magát az a hiedelem, hogy a pénzt valamilyen megegyezés, vagy rendelkezés hozta létre és maga *Ricardo* is indítva érezte magát annak kifejezett megállapítására, hogy az arany és ezüst úgy, mint a többi javak, magukban bírják értékük forrását.⁸ Még a XIX. században is előfordult az, hogy a pénz eredetét megegyezésre vezették vissza és alkalomadtán még *J. St. Millnél* is megtaláljuk azt a megjegyzést, hogy a nemes fémeknek pénz gyanánt való használata a népek hallgatolagos megegyezésére vezethető vissza.⁹ Hasonló megjegyzéseket találunk *Hoffmann-nál*, valamint *Chevaliernél*, és *A. T. Hadley* kézikönyvében a pénz legjobb meghatározásának azt tartja, mely szerint a pénz az a tárgy, amelyet közmegegyezés választott ki a kereskedelmi kötelezettségek teljesítése eszközéül.¹⁰ Igaz, hogy ebben az értelmezésben a pénz keletkezésének magyarázata már szinte egybeolvad annak felismerésével, hogy a pénzt a közvetlen árucseré nehézségei hozták létre.

2. A pénz áruelemele. Az a magyarázat, amely a pénzt a közgazdaság szerkezetében mintegy idegen testnek fogta fel, valóban kevésbé volt kielégítő. A hatalom kezelőinek nagyon rokonszenves volt ugyan e felfogás, mert azt az álláspontot védelmezte, hogy tetszésük szerint szabályozhatják a pénzforgalmat. Egyes tények azonban mindjobban mutatták, hogy a pénz értékét még sem lehet tetszés szerint alakítani. Az érmék fém tartalmának ismételt leszállítását komoly zavarok követték, melyek mindinkább felhívták a figyelmet arra, hogy a pénzforgalom önkényes szabályozása bajokhoz vezet. Már régen észlelték, hogy a rossz pénz ki-

⁷ „Das ökonomische Interesse der einzelnen wirtschaftenden Individuen führt nie... bei gesteigerter Erkenntnis dieses ihres Interesses, ohne alle Uebereinkunft, ohne legislativen Zwang, ja ohne alle Rücksichtnahme auf das öffentliche Interesse dazu, ihre Waaren gegen andere, absatzfähigere Waaren im Austausch hinzugeben, selbst wenn sie dieser letzteren für ihre unmittelbaren Gebrauchszwecke nicht bedürfen.” (Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Wien, 1871. a 253. old.)* V. ö. továbbá „The Origin of Money” c. cikkét. (Economic Journal. II. köt 1892. a 239—255. old.).

⁸ A „The High Price of Bullion” c. munkájában (V. ö. Works of *D. Ricardo* Ed. by Mac Culloch MDCCCXLVI. a 263. old.).

⁹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Budapest, 1875. V. ö. III. könyv a 78. old.

¹⁰ „Money is best defined as a thing which, by common consent of the business community, is used as a *basis of commercial obligations*—” (Economics. New York—London, 1896. a 180. old.)

szorítja a jó pénzt. *Lord Greshamról*, ki erre Erzsébet angol királynő figyelmét felhívta, *D. H. Macleod* a *Gresham-féle törvénynek*, keresztelte ezt a megállapítást, mely elnevezés azóta általánosan használatos.¹¹

Hiába küzdöttek e jelenség ellen a fejedelmek és hiába szabtak még halálbüntetést is a kevésbbé értékes érmék visszautasítására. E rendszabályok hatálytalansága mindjobban arra engedett következtetni, hogy a pénzforgalomnak is megvannak a természetéből folyó szabályai, melyeket még az állami hatalom sem képes hatálytalanítani. Az élet megfigyelése tehát megerősítette azt, hogy a nemes fémeknek érmévé való kiveretésével nem szűnik meg értéküknek fém-tartalmukkal való összefüggése.

Ezzel az élet tényei lassankint ráirányították a figyelmet arra, hogy téves a pénz értékét egyszerűen képzelt értéknek tekinteni, mert hiszen nyilvánvalóvá lett, hogy a pénz értékét nem lehet az érmében levő nemes fém értékétől függetleníteni és tetszés szerint megállapítani. Általában *Nicolas Oresme* lisieuxi püspöknek (meghalt 1382-ben) szokták tulajdonítani azt a megállapítást, hogy a pénz értéke összefügg az érme fémtartalmával. Miként *Rudolf Kaulla* kimutatta,¹² e megismerés még régebbi időre nyúlik vissza, amennyiben már *Jean Buridan* a XIV. század első felében tiszttában volt ezzel¹³ és *Oresme* püspök megállapításában már Őreá támaszkodhatott. *Buridan* már határozottan kimondotta, hogy, bár az államhatalom tetszése szerint rendelheti el valamely tárgynak pénz gyanánt való használatát, mégsem állapíthatja meg önkényesen ennek értékét, mert az érmét fémből készítik, amely fémnek pedig éppen úgy megvan a maga belső értéke, mint az árúnak.¹⁴

¹¹ *Macleod* arra is utalt, hogy már Görögországban sem volt ismeretlen az a nehézség, mely két egyenlő értékű, de különböző fémtartalmú érmének egymás mellett való forgalombahozatalánál mutatkozik. „Elements of Political Economy” c. munkájában *Macleod* hivatkozott ennek bizonyítására *Aristophanes-nek* egy megjegyzésére, mely erre enged következtetni. (V. ö. erre nézve *Emile de Laveleye* cikkét, „Origine historique de quelques arguments mono- et bimétalliques” a *Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat.* IV. köt.-ben 1888. a 114—119. old., ahol *Gresham* idevonatkozó emlékirata is közölve van.) *Macleod* a *Dictionary of Political Economy*-ban *Gresham-nek* azon a címen követeli e törvény megállapításának dicsőségét, hogy ő fejtette ki először világosan a szabályt. (V. ö. a 464. old.).

¹² V. ö. *Der Lehrer des Oresmius.* (*Zeitschr. f. d. ges. Staatswiss.* LX. köt. (1904.) a 453—641. old.)

¹³ *Questiones super decern libros ethicorum.* *Aristotelis.*

¹⁴ *Tractatus de origine, natura, jure et mutationibus monetarum.*

Bár a fejedelmek nem akartak erről tudomást venni és tovább folytatták a pénzrontást, a tudomány mindjobban eltávolodott attól a felfogástól, mely szerint a pénz értéke önkényesen szabályozható. *Suviranta*¹⁵ rámutatott arra, hogy a XVII. században nagyjában már utat tört magának az a meggyőződés, mely szerint az érmévé kiverett nemes fém értéke nem lehet független a benne rejlő fém értékétől. E megismerés hatása alatt azután mindjobban háttérbe szorult a megegyezési elmélet és mindinkább előtérbe lépett annak hangsúlyozása, hogy a pénzrendszer szabályozásánál a fejedelmeknek alkalmazkodniuk kell az érme áruértékéhez.

Ezzel mindinkább a pénznek áruértéke domborodott ki. *Sir Josiah Child* p. o. világosan kifejezte azt, hogy, bár a pénzt az összes áruk értékmérőjéül használják, a pénz lényegében mégis áru marad, mert a fémnek pénz gyanánt való használata nem szünteti meg annak árumivoltát.¹⁶ Minthogy ez a felfogás a pénz árujellegét hangsúlyozta, a *pénz áruelméletének* szokták nevezni. A megegyezési elmélettől eltérően a pénz áruelmélete azt hirdette, hogy a többi javakhoz hasonlóan a *pénz is a gazdasági élet törvényei alatt áll*, minél fogva hiábavaló minden kísérlet, amely ennek mellőzésével kívánja a pénz értékét szabályozni. Erős alátámasztást talált a pénz áruelmélete az értékelmélet fejlődésében, mert az objektív értékelmélettel összhangban a termelési költségekből magyarázhatta a pénz értékét is.

A pénz áruelmélete a megegyezési elmélet mindinkább szembetűnő tévedéseinek felismeréséből fakadt. Nyilvánvaló lett, hogy a pénz értékét a pénz anyaga is befolyásolja. Egyesek már azt is megállapították, hogy a nemesfémeknek pénz gyanánt való használatával egy új használati lehetőség nyílt meg e fémek számára, mely azok értékét emelte.

A pénz áruelméletének háttérében álló meggyőző érvek azonban később a benne rejlő elgondolás túlzása felé tereltek a pénzelméletet. Nevezetesen tért hódított az a nézet, hogy egészséges pénzrendszer csak a nemes fémeken épülhet fel, mert ezeket áruértékük megóvjá az elértéktelenedéstől, így született meg a pénznek az az elmélete, melynek *Knapp* a *metallizmus* nevet adta.

Ahogy az áruelmélet útjait az élet tapasztalatai egyengették, úgy a metallizmus térfoglalása is gyakorlati tapasztalatai

¹⁵ The Theory of the Balance of Trade. Helingsfors, 1925. a II. fejezetben.

¹⁶ V. ö. *Edgemorth* cikkét *Childről* a Palgrave-féle Dictionary of Political Economy I. köt. 277. old., ahol *Child* idevágó megjegyzése idézve van.

tálatok hatása alatt történt. Nevezetesen a napóleoni háború papírpénzgazdálkodása alatt élesen kiütköztek a papírpénz hátrányai úgy a belföldi, mint a külföldi forgalomban és ezért a tudományt is nagyon élénken foglalkoztatta a papírpénz problémája. A pénz áruelemele alátámasztani látszott azt a felfogást, hogy csak fém pénz teljesítheti igazán megfelelően a pénz hivatását, mert csak ez biztosíthatja a pénzérték állandóságát. Aligha adhatunk ezért igazat Misesnek, amidőn a metallizmusban oly álláspontot látott, amely csak *Knapp* képzeletében lépett elő pénzelméletté.¹⁷ A XIX. század irodalmának áttekintése mindenkit meggyőzhet arról, mennyire általános volt ebben az időben az a felfogás, hogy csakis a fém pénz igazi pénz, mert csak az láthatja el jól a pénzre, mint csereeszközre váró hivatást.

Az objektív értékelmélet hívei természetesen hajlottak a metallizmus felé, mert ez a pénzértéknek általános érték-törvényük, vagyis a költségtörvény alapján való megmagyarázására nyújtott alkalmat. Azt azonban, hogy mennyire befolyásolta a metallisztikus felfogás e kor közgazdáit, legjobban az mutatja, hogy a szubjektív értékelmélet hívei között is igen sokan vonzódtak a metallista felfogás felé.

Davanzati p. o., ki az értéknek a haszonnal való kapcsolatát hangsúlyozta, a pénzről szóló meghatározását a fémekkel hozta kapcsolatba.¹⁸ *Knies* szerint, aki szinten a szubjektív értékelmélet fele hajlott, és akinek a pénzről szóló munkáját a német irodalomban sokáig alapvetőnek tartották, a pénz értékének használati értékére kell támaszkodnia, mert csak valóságos érték lehet alapja a pénz értékének is.¹⁹ Tarthatatlannak jelezte *Knies* azt a felfogást, hogy áruérték nélküli tárgyat lehetne pénz gyanánt használni, mert ez szerinte épp oly képtelenség, mint az, hogy ha elhinnők, hogy egyből tízet, vagy ónból ezüstöt tudna varázsolni az állam.²⁰ Szerinte tehát a papírfizetési eszköz mögött arany, vagy ezüst érmének kell állania, mert csak ez lehet értékmérő.²¹

¹⁷ V. ö. előbb idézett cikkét az Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt.-ben a 205. old.

¹⁸ „Ora è da diffinir sua essenza: *moneta è or o, ariente, o rame coniato dal pubblico a piacimento, fatto dalle genti pregio e misura delle cose per contrattarle agevolmente.*” (E. i. m. 28. old.)

¹⁹ „Die Gleichsetzung verschiedenartiger Gebrauchswerte zur Befriedigung menschlicher Bedürfnisse lässt sich nur erklären durch eine Reduktion derselben auf ein gemeinsames Gebrauchswertige.” (Das Geld. Berlin, 1873. a 123. old.) V. ö. továbbá *Knies* kijelentését, hogy értékmérő csak az lehet, ami „neben seinem Gebrauch zu Gelddiensten einen durch anderweitige Benutzung selbständig festgestellten Werth besitzt.” (U. o. 140. old.)

²⁰ U. o. 189. old.

²¹ U. o. 268. old.

*Walras*²² és *Pareto* a pénzt oly árunak tekintették, melynek értékében fejezzük ki a többi áruk értékét,²³ *Gide* a pénzértéket kifejezetten oly viszonyoknak tekintette, amelyben az áruk értéke egy bizonyos súlyú arannyal és ezüsttel áll szemben,²⁴ *Roscher* pedig sokszor idézett mondásában azt állapította meg, hogy a pénz hamis definíciói mind abból erednek, hogy abban többet, vagy kevesebbet látnak, mint egy árut.²⁵ *Knappot* bírálva *Walter Lotz* azt felelte *Knappnak*, hogy állami pénz elméletével nem tudott belőle metallista helyett chartalistát faragni.²⁶

Mindezek alapján nehéz volna kétségbe vonni, hogy valóban voltak metallisták, és hogy a metallizmus volt a XIX. századbeli közgazdák legnagyobb részének pénzelmélete. Nem is csodálkozhatunk azon, ha akkor, amidőn az aranyvaluta világszerte tértfoglalt és az arany kitűnően látta el a pénz szerepét, a fém pénzben látták a pénz igazi megtestesítőjét. Azt persze nem vonhatjuk kétségbe, hogy a pénz áruelméletéhez ragaszkodás mellett valutapolitikai szempontok is szerepet játszottak a metallista elmélet híveinél.

A klasszikusok általában rokonszenveztek a pénz áruelméletével, mert könnyen összhangba volt hozható a költségelmélettel és így jó alapot nyújtott a pénz értékének megmagyarázására. *Senior* p. o. — az érme fémértékére gondolva — kifogásolta azt, hogy *Aristoteles* szerint a pénz nemcsak forgalmát, hanem értékét is az emberek közötti megállapodásnak köszönheti.²⁷ *Senior* úgy gondolta, hogy az egész világot nagy egységnek lehet tekinteni, amely az aranyat és az ezüstöt használván pénz gyanánt, az áruk árait nemesfém ellenértékükben fejezi ki és így a nemesfémek termelési költsége alapul szolgál az összes áruk "termelési költségeinek összehasonlítására. E pontban még a klasszikus iskola egyes

²² „Sans doute, il n'y a qu'une marchandise proprement dite qui doit être adoptée comme intermédiaire d'échange et de crédit; en d'autres termes, la monnaie doit être une des espèces de la richesse sociale.” (Éléments d'économie politique pure. L. kiad. Lausanne, 1889. a 377. old.)

²³ *Pareto* utóda, *P. Boninsegni* így határozza meg a pénzt: „On appelle monnaie la marchandise en laquelle on exprime les prix de toutes les autres marchandises.” (Manuel élémentaire d'économie politique. Lausanne—Paris, 1930. I. 125. old.) Később írja: „Toute monnaie qui n'est pas de la vraie monnaie est de la monnaie fiduciaire ou de la fausse monnaie.” (U. o. 126. old.)

²⁴ Principes d'économie politique. 24. kiad. Paris, 1923. a 72. old.

²⁹ System der Volkswirtschaft. I. köt. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 228. old.

²⁸ Schmoller's Jahrbuch XXX. köt. 1251. old.

²⁷ The only point in which Aristotle appears to me to have been mistaken is in supposing... that money may owe not only its currency, but also its value to convention. (Lectures 1826—30. Pooixse I. Lecture 4. — V. ö. *Marian Bomley*: Nassau Senior and Classical Economics. London, (1937.) a 205. old)

ellenzői is egyetértettek vele. Így p. o. *Sismondi* szerint a pénz nemcsak csereeszköz, hanem egyúttal oly értékmérő is, mely az értékeket a bennük fekvő munka alapján hasonlítja össze.²⁸

A klasszikusoknak a pénz áruelméletével való rokon-szenvezését azonban nem szabad úgy felfogni, mint hogyha minden fenntartás nélkül és minden vonatkozásban csatlakoztak volna hozzá. A pénz áruértékére való hivatkozás náluk főképpen a pénzérték nemzetközi vonatkozásainak megmagyarázására szolgált és így külkereskedelmi elméletüket támasztotta alá. Tudjuk, hogy *Ricardo* teljesen tisztában volt már azzal, hogy a belföldi forgalomban papírfizetési eszközök is egészen kifogástalanul tölthetik be a pénz szerepét, hacsak megfelelően szabályozzák a pénzkibocsátást.²⁹ Ez alatt azonban persze megfelelő aranytartalékot értett, mely a bankjegyek kívánatra való beváltásával biztosítja ezeknek az arannyal való egyenértékűségét és így megóvjá azokat az értéksüllyedéstől.³⁰ *Mac Culloch Ricardo* e megállapítását a maga teljes jelentőségében felismerte, csatlakozván ahhoz a nézethez, hogy a pénz szerepének betöltéséhez nem elengedhetetlen feltétel az, hogy a pénznek belső értéke legyen, mert a papírpénz is megtarthatja értékét, hacsak mennyiségét kellően korlátozzák.³¹

3. A pénz áruelméletének ellenzői. A pénz áruelmélete jelentős lépéssel vitte előre a pénzzel kapcsolatos jelenségek magyarázatát. Felismerte azt, hogy téves a pénzt a gazdasági élet törvényein kívül álló intézménynek tekinteni, amelyet a fejedelem tetszése szerint szabályozhat. Kimutatta, hogy a pénz értéke nem képzelt érték és ezzel az érmeügy fejlődésének is nagy segítséget nyújtott. A pénz beleitekének hangsúlyozásában azonban nem tudott azon a ponton megállni, amely a dolog lényegének megfelel és a pénz beleitekének jelentőségét hangsúlyozva túlságosan elhomályosította a pénz és az árúk közötti különbséget. Az utóbbi volt az, ami kihívta a bírálatot és annak újabb hangoztatását, hogy a pénz az árúktól lényegében különbözik.

²⁸ A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi L. li. kot. Budapest 1893. a 4. és 5. old.

²⁹ *Proposals for an Economical and Secure Currency.* London, 1816. (Német fordításban is megjelent: *Vorschläge für eine wirtschaftliche und sichere Währung.* Übers. von W. Fromowiz und F. Machlup. Halberstadt 1927.)

³⁰ A beváltást csak nagyobb összegekben javasolta *Ricardo*, hogy az érmék ne forogjanak a belföldön, ami az arany valutának felel meg.

³¹ *Works of D. Ricardo.* London, WDCCLXVIII. *Mac Culloch* előszavában, XVII. old.

A pénz árúelméletének ellenzői nem egy tekintetben *rokonságot* mutatnak azzal a felfogással, amely ellen a pénz árúelmélete fordult. Érvelésükben ismét feléledt az a gondolat, hogy a pénz értéke más természetű, mint az áruké és többé-kevésbé önkényes. Sőt még a megegyezési elméletre emlékeztető nézetek is ismét felmerültek.

Az árúelmélet ellenzőinek főtörekvése az érme és a pénz közötti különbség éles kidomborítására irányult. Szerintük a pénz lényegileg oly intézmény, melynek célja a csere megkönnyítése; az érmék csupán e törekvés szolgálatában állanak és a pénznek csak testi képviselői. Éppen ezért, úgy okoskodtak, hogy *nem szabad az érmékből kiindulni akkor, ha a pénz igazi lényegét meg akarjuk érteni*, hanem a pénznek tisztán csereeszköz jellegére kell figyelmünket irányítani. Ha tehát a pénz igazi lényegének felismeréséhez akarunk eljutni, meg kell értenünk, hogy a pénz csupán eszköz, mely a csere lebonyolítására és az értékek kifejezésére szolgál, és amelynek magában nem kell önálló értékkel bírnia.

George Berkeley püspök (1685—1753) már 1735-ben felvetette a kérdést, nem leghelyesebb-e a pénzt egyszerűen utalványnak, vagy számolási egységnek tekinteni³² és *Montesquieu* a pénzt úgy határozta meg, hogy az képviselője az érte vásárolható áruk értékének.³³ Tényleges és névleges pénz között különbséget téve, az egyes afrikai törzsek által pénz gyanánt használt csigákra utalt, amelyek maguk értéktelenek és csupán jelképei az értéknek.³⁴ Angliában *James Steuart* karolta fel 1767-ben megjelent munkájában azt a gondolatot, hogy a pénz igazi természetét nem az érmék anyaga, hanem az hozza kifejezésre, hogy *számolási egység*, amely az áruk értékét visszatükrözi.³⁵ A pénzhasználat igazi alapja *Steuart* szerint a pénznek általános keresettsége és mindenki által való elfogadása. Minthogy a pénz csak számolási egység, mint ilyennek az értéke független az érmék anyagától.

A *Steuart* által kifejtett gondolatok leginkább Németországban találtak visszhangra.³⁶ Élesen szétválasztva a

³² The Querist. Dublin, 1735. (J. M. Hone új kiadásában 25, okt.)

³³ „La monnaie est un signe qui représente la valeur de toutes les marchandises. On prend quelque métal pour que le signe soit durable.” (Esprit des lois. Genève 1748. Idézetünk *é* munkának 1862-bet Parisban megjelent kiadásában a 321. old. található.)

³⁴ U. o. 326. old.

³⁵ An Inquiry into the Principles of Political Economy. London 1767. (III. kiadás. Dublin 1770.)

³⁶ *Steuart* főművét már 1769-ben lefordították németre.

pénz csereközvetítő és értékegység szerepét, *Julius Soden gróf* a pénzt utóbbi szerepében vagyomnérenek (Vermögensmesser, Ktemometer) nevezte.³⁷ Megengedve, liogy ugyanazon tárgy láthatja el a pénz mindkét szerepét, kiemelte. Hogy ez azonban éppenséggel nincs szükségképpen így és a pénz mint vagyommérő csak eszmei természetű lehet.³⁸ Hasonló szellemben, de behatóbban és alaposabban foglalkozott *Gottlieb Hufeland* a pénzzel.³⁹ Nem az érme a pénz és a pénz nem feltétlenül érme.⁴⁰ Ezzel a kijelentéssel vezet be *Hufeland* fejtegetéseit, melyek eredménye különösen annak kidomborítása volt, hogy *a pénznek*, mint ilyennek *csak csereértéke van*; az érmének lehet használati értéke is, de ez nem tartozik a pénz lényegéhez, hanem tisztán az érme anyagához fűződik.⁴¹ *Hufelandnak* ez a túlzásoktól mentes gondolatmenete azonban a napóleoni háborúk utáni időben, midőn Németországban és Ausztriában a papírpénz jelentős szerephez jutott, kevésbé vonzotta honfitársait, mint *Soden* kissé homályos felfogása, mely a pénznek mint számolási egységnek eszmei mivoltát domborította ki. *Georg Buquoy* gróf szerint⁴² a pénz árukra szóló utalvány és ezért a papírpénz nemcsak megfelelő csereeszköz, hanem az igazi, a tökéletes pénz.⁴³ *Carl Murhard* szerint is azokban a csereeszközökben jut kifejezésre a pénz lényege, melyek nem támaszkodnak áruértékükre és *Samuel Oppenheim*⁴⁴ jelképnek tekintette a pénzt, amely vásárlóerőt képvisel és elvont mértéke az értéknek.

A pénz árúelméletének ellenzői két árnyalatban fejezték ki ugyanazt a gondolatot, i. i. azt, hogy a pénz az áruktól lényegében különbözik, mert az érmék használati értéke nem tartozik a pénz lényegéhez. Az egyik árnyalat az érték

³⁷ Die National Oekonomie. Wien, 1815. V. ö. II. köt. a 275. old.

³⁸ U. o. 275. old.

³⁹ Neue Grundlegung: der Staatswirtschaftskunst. II. köt. Wien 1815.

⁴⁰ „Geld ist nicht Münze, und Münze ist nicht Geld, sondern Münze kann nur als Geld gebraucht werden.” (U. o. 9. old.)

⁴¹ U. o. 11—12. old.

⁴² Die Theorie der Nationalwirtschaft. Leipzig 1815. — Buquoyra vonatkozólag v. ö. *W. G. Behrens*: Das Geldschöpfungsproblem Jena 1928 az 51—58. old. és *E. Thomas*: Graf Georg Buquoy. München—Leipzig 1928.

⁴³ *Buquoy*: Vorschlag wie in jedem Staate ein auf echten Nationalkredit fundiertes Geld geschaffen werden könne. Leipzig 1819. címen egy tervet is dolgozott ki, mely nézete szerint alkalmas arra, hogy a papírpénz értéke mentesítették az ingadozásoktól. E terv természetesen lényegesen különbözik *Ricardo* 1816-ban a papírpénzre vonatkozólag kidolgozott javaslatától.

⁴⁴ Theorie des Geldes und der Münze. Altenburg. u. Leipzig 1817.

⁴⁵ Die Natur des Geldes. Mainz 1855.

jelképének tekintette a pénzt. Ez a pénz *jelképelmélete* (Zeichentheorie), mely az angol irodalomban mint *számolási egységelmélet* (counter theory) szerepel, míg a másik árukra szóló utalványt látott a pénzben. Az utóbbit *utalványelméletnek* nevezték, mert arra helyezte a súlyt, hogy a pénz a piacból áruk kivételére jogosítja fel birtokosát. E felfogásra emlékeztető kijelentésekkel még *Smithnél* is találkozunk, midőn a guineat egy bizonyos mennyiségű áruval való utalványhoz hasonlítja⁴⁶ és *J. St. Mill* szerint is a font vagy shilling a jegynek vagy utalványnak egy neme, melyért értékének megfelelően tetszés szerinti árukat vásárolhatunk a boltban.⁴⁷

Sokat foglalkozott a pénz lényegével a német romantikus iskola is, melyet a pénz mint társadalmi intézmény érdekelt. Érdeklődését különösen a pénznek az a szerepe ragadta meg, hogy fejlesztője a társas kapcsolatoknak és annak a sorsközösségnek, amelybe az állami lét fűzi az embereket. E nézőpontot már erősen kidomborította *Fichte*, midőn a külföldi forgalomtól elzárt munkamegosztásos állam gazdaságát elemezte.⁴⁸ Szerinte kétféle pénzt kell megkülönböztetni: az ország belsejében forgalomban lévő pénzt (Landesgeld) és a világpénzt (Weltgeld). Az első csak az állampolgárok egymás közötti csereügyleteinek lebonyolítására szolgál és ezért *Fichte* szerint lényegében csupán árukra szóló utalvány és ezért nem kell fémre támaszkodnia. Ezzel szemben a világpénz az ország határain túlmenő forgalmat szolgálván, nem támaszkodhatik többé pusztán az államhatalomra és ezért ezt a szerepet csupán értékes jószág, vagyis nemesfémpénz láthatja el.⁴⁹ *Adam Müller* az elsőt nemzeti pénznek nevezte, hangsúlyozva azt, hogy a pénz is a nemzet egységének folyománya és a nemzet polgárai egységének gazdasági támasza. Szerinte nemcsak, hogy nem szükséges, hanem egyenesen nem is kívánatos, hogy a belföldi forgalmat lebonyolító pénz nemes fémből készüljön, mert a pénz az államhatalom által létesített intézmény, amit már külső alakjának is ki kell fejeznie. Azt a nézetét, hogy *ÁI* papírpénz jobban látja el a belföldi fizetési forgalmat, mint a nemes fémpénz, *Müller* azzal is alátámasztotta, hogy a fémpénzforgalom túlságosan merev és a papírpénz jobban

⁴⁶ Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Éber E. L. 1. köt. 287. old.

⁴⁷ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. Ili. köt. 83. old.

⁴⁸ Der geschlossene Handelsstaat. Wien, 1801.

⁴⁹ U. o.

tud az élet kívánalmaihoz alkalmazkodni.⁵⁰ A pénzre vonatkozó eme nézeteket *Roscher romantikus pénzelméletnek* nevezte.

Sok tekintetben érintkezik a romantikus pénzelmélettel *Othmar Spann* felfogása, aki a pénzt egyenesen magasabbrendű tőkének nevezi,⁵¹ vagyis az állam által létesített oly intézménynek, amely a gazdasági élet társas kapcsolatainak alátámasztására szolgál. A pénz *Spann* szerint nem egyszerűen csereeszköz, hanem a gazdasági szervezésnek egyik eszköze, amely nemcsak a jószágcserét támasztja alá, hanem a termelés megszervezésének is fontos eszköze. *Spann* szemében a pénz oly segédeszköze a fejlett közgazdaságnak, amely részeinek egymásbailleszkedését és egymáshoz való alkalmazkodását mozdítja elő.

Az utalványelmélethez csatlakozott *Schumpeter* is, de nem szociológiai, hanem gazdasági megfontolások alapján. *Schumpeter* szerint csak két oly pénzelmélet van, amely kielégítő. Ezek egyike a pénz árülmélete, másika az utalványelmélet. Az utóbbi nézete szerint inkább helytálló, mert a pénz tüneményeit meg tudja magyarázni anélkül, hogy a pénz árjellegét hangsúlyozná.⁵²

Schumpeter felfogására jellemző, hogy különösen a pénznek jövedelemeloszlási szerepét emeli ki. Szerinte a pénz számolási egység és a jövedelemeloszlás legfontosabb alátámasztója. *Schumpeter* szerint a pénzt nem is szabad józágnak tekinteni, mert nem eszköze a szükségletkielégítésnek. Lényege éppen abban áll, hogy a gazdasági élet számszerűségét támasztja alá és oly eszközt teremt, mellyel a társadalmi termelés eredményének elosztását akadálytalanul lehet lebonyolítani. *Schumpeter* felfogásához sokban hasonlít *Bálás Károlynak* a pénzre vonatkozó nézete, ki a fizetési jogosultságnak legáltalánosabb, előmutatóra szóló és meghatározott személytől eltekintő igazolványát látja a pénzben.⁵³

4. Az állami pénzelmélet. Amíg az angol és az egyéb külföldi irodalmat inkább a pénzforgalom gazdasági szempontjai érdekelték, addig a németek bölcselkedő hajlama a

⁵⁰ Versuch einer neuen Theorie des Geldes mit besonderer Rücksicht auf Grossbritannien. Leipzig, u. Altenburg, 1816. V. ö. továbbá *L. Stephinger*: Die Geldlehre Adam Müllers. Stuttgart, 1909. es *M. J. Bonn*: Zur Geldlehre Adam Müllers. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 34. köt. (1912.)

⁵¹ Fundament der Volkswirtschaftslehre. 4. kiad. Jena, 1929. a 182. old.

⁵² Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 1917—18. a 627—f715. old.

⁵³ Politikai gazdaságtan. Budapest, 1922, az 556. old.

pénz lényegének kifejtésére sarkalta okét. Ebből magyarázható az, hogy a német irodalom különösen hajlott a pénz immateriális lényegének a kidomborítására és ezzel kapcsolatban az állam e téren való szerepének hangsúlyozására. Ezzel kapcsolatban már régebben is erősen előtérbe lépett annak a szerepnek a kiemelése is, mely a pénzforgalom szabályozásával az államra vár.

A XX. század elején fokozódott érdeklődéssel fordultak a német közgazdák a pénz lényegének kérdése felé. Először *Otto Heyn* munkái irányították rá a figyelmet, melyek, mint annak idején *Steuart* és *Hufeland* munkái, tévesnek bélyegezték a pénz lényegének az érmével való összekeverését. *Heyn* bele nem fáradt annak hangoztatásába⁵⁴ hogy papírfizetési eszközök is elláthatják a forgalmat, sőt sok tekintetben ezek jobban felelhetnek meg céljuknak, mint az érmék. Ugyancsak nagy érdeklődést keltett *Georg Simmel* könyve is,⁵⁵ mely a pénz lényegét bölcséleti alapon fejtegette és azt igyekezett bizonyítani, hogy a pénz tisztán elvont eszköze a forgalomnak, amelynek az árúk világához semmi köze nincsen. Mindent, ami e téren megjelent, háttérbe szorított azonban *Knapp* állami pénzelmélete.⁵⁶

Knapp annak a kijelentésével vezeti be munkáját, hogy a pénz az államrend alkotása és ezért a pénz igazi elméletét a jogtörténet van hivatva megfejteni. Mielőtt az állam kialakult volna, és a pénz intézményét megalkotta, valódi értelemben vett pénz *Knapp* szerint egyáltalában nem volt. E korszakban csupán egyszerű csereeszközökről lehet beszélni, amelyek belértékükre támaszkodva bonyolították le a cserét. Fizetés ekkor is volt, de ez sem a szó igazán sajátos értelmében, mert, amint *Knapp* mondja, a fizetés, „pensatorius” volt, amennyiben a nemesfémek határozott súlyegységeit adták cserébe az árúkért.⁵⁷ Abban a pillanatban azonban, amidőn valamilyen okból az egyik csereeszközről a másikra való átmenet vált szükségessé, p. o. a rézermék helyét

⁵⁴ Idevágó munkáinak hosszú sorozatából „Papierwährung mit Goldreserve für den Auslandsverkehr.” Berlin, 1894. c. munkája volt az első, melyben nézeteit kifejtette. A későbbiek közül különös említést érdemel „Irrtümer auf dem Gebiete des Geldwesens,” Berlin 1900. c. könyve.

⁵⁵ Philosophie des Geldes. 1900. (3. kiad. München u. Leipzig 1920.)

⁵⁶ Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig 1905. (4. kiad. 1923.) — V. Ö. továbbá: „Die rechtshistorischen Grundlagen des Geldwesens” c. cikkét (Schmoller's Jahrbuch XXX. köt. 927.-942. old.), melyben *Knapp* a felmerült ellenvetésekre felel.

⁵⁷ „Pensatorische Verwendung... bedeutet eine Wägung beim Zahlen, mit der Absicht, die Geltung danach festzustellen.” (23. old. Idézeteink az 1. kiad.-ból valók.)

ezüstérmék foglalták el, az állam kénytelen volt beavatkozni, mert meg kellett állapítani azt, hogy az eddig szokásos fizetési eszközre szóló tartozások miképpen legyenek az újonnan választott fizetési eszközben teljesítendők. Amint az állam erre vonatkozólag rendelkezett, abban a pillanatban születik meg *Knapp* szerint a pénz, mert az állam rendelkezése folytán a tisztán szokásszerűen használt csereeszközből *törvényes* intézmény lett, melynek az előbbi csereeszközhöz való viszonyát az államhatalom szabályozza. Ezzel a fizetés elveszítette pensatorius jellegét, mert most már nem az érmeben rejlő fémre támaszkodik és nem többé a fémnek bizonyos súlyegységét kell átadni, hanem egy olyan egységet, amely ezentúl független belértékétől, mert a tartozások fizetésében való jelentőségét az állam a maga rendelkezésével határozza meg. Ezzel az egyszerű csereeszköz helyét a pénz foglalta el.

Knapp szerint tehát az állam közbelépése teljesen megváltoztatta a helyzetet. amíg ugyanis régebben a csereeszköz valóban áru volt és a fizetés a pénz jószág árútermészetére támaszkodott, addig most az érme béltartalma elveszítette jelentőségét. Többé nem ez a lényeges, hanem az államnak ama rendelkezése, hogy milyen arányban kell az új pénzegységet a régihez viszonyítva pénztartozások teljesítésénél elfogadni. Ezzel megszűnik az, hogy a pénznek magában van értéke. A pénznek ezentúl egyáltalában nincsen értéke, hanem csak érvénye (*Geltung*), ez pedig nem az érme béltartalmára, hanem az állam akaratnyilvánítására támaszkodik. Ezért *Knapp* szerint a pénz értéke tisztán *proklamatorius*; az állam akaratát támasztja alá és a pénz *eltartalis* fizetési eszközzé lesz.⁵⁸ Ezért nevezték *Knapp* pénzelméletét *chartalis elméletnek*.

A pénz állami szabályozása a pénz értékében is fordulópontot jelent. Az érme áruértéke megszűnik a pénzérték alapja lenni, minthogy a pénz tisztán forgalmi eszközzé lesz és az, aki pénzt kap, ezt többé nem áruértéke szerint becsüli, hanem tisztán, mint forgalmi eszközt, vagyis annak alapján, hogy a forgalomban mit lehet érte kapni. A pénz reális értéke tehát eltűnik és a pénz tisztán *nominális* egységgé lesz, mely értékét nem többé az érméből és ennek anyagának értékéből, hanem tisztán a piacból meríti. A pénz, mint ilyen, tehát immateriális eszközzé lesz, amelynek csak névleges

⁵⁸ „Geld bedeutet stets chartales Zahlungsmittel, jedes chartale Zahlungsmittel heisst bei uns Geld. Die Definition des Geldes ist: chartales Zahlungsmittel.” (E. i. m. 31. old.)

értéke van.⁵⁹ Ezért nevezik *Knapp* követőit nominalistáknak. Mindazok, akik a piacba be vannak kapcsolva és a pénzt használják, egy *fizetési közösséget* alkotnak, melynek lényege éppen az, hogy tagjai mind ugyanabban az egységben számolnak és fizetnek. Akár érmével, akár papírfizetési eszközökkel történik a fizetés, ez teljesen közömbös, mert a pénznél tisztán az lényeges, hogy továbbadhatom és fizetéseket teljesíthetek vele. Az állam által teremtett pénz tehát teljesen leveti árújellegét és a pénznek, mint fizetési eszköznek természetét a maga tisztaságában hozza kifejezésre.

Knapp 1905-ben megjelent munkája kikristályosodása annak az elutasító álláspontnak, melyet a német irodalom a pénz árúléletével szemben már hosszabb idő óta elfoglalt. *Knapp* munkája mégis meglepte a német tudományt és vele szemben az állásfoglalás nem látszott könnyűnek, mert egyrészt túlságosan kielezte az ekkor már Németországban is tért hódított metallista nézetekkel szemben való ellentétet, másrészt pedig az új fogalmak és elnevezések halmozát zúdította az olvasó nyakába. Éleselméjű fejtegetései nagy elismerésre találtak;⁶⁰ mindamelllett az a nézet kerekedett felül, hogy elmélete túlságosan jogi szempontból nézi a pénzt, amely, jogilag ugyan erősen alátámasztott, de lényegében mégis gazdasági intézmény.

Első sorban a német társadalomjogi iskola rokonszenvezett *Knapp* ama törekvésével, mely az állam szerepét hangsúlyozta a pénz kifejlődésénél. *Diehl* is úgy határozta meg a pénzt, hogy oly fizetési eszköz, melyet a jogrend általános érvényűnek elismer.⁶¹ Mindamelllett *Diehl* visszautasította *Knappnak* a materializmus ellen intézett heves támadásait;⁶² hasonlóképpen *Walter Lotz*TM is, és még *Bortkiewicz* is túlzottnak találta *Knapp* támadásait,⁶⁴ pedig egyébként sokban rokonszenvezet vele. *Andreas Voigt* határozottan ellene fog-

⁵⁹ Die Nominañitat Jer Werteinheit wird... vom Staat geschaffen, In seiner Eigenschaft als Hüter und Pflieger der Rechtsordnung." (LI. o. 52. old.)

⁶⁰ Így p. o. *Lexis* ezt írja *Knapp*ról: „Er hat keine Unterscheidung gemacht, die nicht schon früher bemerkt worden wäre, aber er hat die Erscheinungsgruppen auf scharf begrenzte Begriffe und diese in ihren richtigen Zusammenhang gebracht.” (Eine neue Geldtheorie. Archiv, f. Sozialwissensch. u. Sozialpol. XXII. köt. 1906. az 558. old.)

⁶¹ Theoretische Nationalökonomie. III. köt. Jena 1927. 1.258. old.

⁶² Eine neue Theorie des Geldes. (Bank Archiv V. köt. 1906.)

⁶³ *Knapp's* neue Geldtheorie (Schmoller's Jahrbuch XXX. köt. 1906. a 357—375. és 1213—1252. old.)

⁶⁴ Die geidtheorischen und währungspolitisehen Konsequenzen des Nominalismus. U. o. 1311—1344. old.

lalt állást⁶⁵ és azt az aggályát fejezte ki, hogy a deduktív módszer hitelének aláásására alkalmas,⁶⁶ csak *Zwiedineck Südenhorst* látott benne hasznos eszközt a pénzérték és a jövedelemeloszlás közötti összefüggés tisztázására.⁶⁷

Másképp ítélte meg *Knapp* munkáját a német közgazdák fiatalabb nemzedéke. Míg a régebbi iskola hívei nem tudták helyeselni azt a felfogást, hogy belérték nélküli pénz is éppen úgy el tudná látni a pénz szerepét, mint a fém pénz, addig a fiatalabb nemzedéket éppen *Knapp* nominalizmusa vonzotta. A pénz értékének névleges voltára vonatkozó gondolatmenetét felkarolva, egy egész iskola keletkezett *Knapp* körül, mely a pénz értékének csupán névleges voltát hangsúlyozta. A pénz lényegének ezt az értelmezését nevezték *nominalizmusnak*. Vezéreszméje az, hogy értékek kifejezésére nem szükséges egyik jószág értékének a másikban való kifejezése, hanem elegendő a javak értékének közös egységre vonatkoztatása, melyet az állam teremtett meg akkor, amidőn ennek az egységnek viszonyát az előbb forgalomban volt, még áruértékkel bíró fizetési eszközhöz meghatározta. Ezzel teljesen elvont, névleges érték keletkezik, melynek csak árúban kifejezve van jelentősége.⁶⁸

Bendixen szerint *Knapp* munkája valóban magasabb kinyilatkoztatáshoz volt hasonló, mert megszabadította a tudományt a metallista előítéllettől és megmutatta, hogy a pénz fogalmát másképp is el lehet képzelni, mint érmék alapján.⁶⁹ *Bendixen* még azt sem tartja helyesnek, ha a pénzt forgalmi jószágnak fogjuk fel, mert a pénz lényegileg semmi más, mint az árak közös nevezője, tehát számolási egység, melyben az árakat kifejezzük. Nézete szerint csupán metallista atavizmus beszélhet a pénz értékéről, mert a

⁶⁵ Die staatliche Theorie des Geldes. (Zeitsekr. f. d. gesamte Staatswiß. 62. Köt. 1906. a 317—340. old.)

⁶⁶ U. o. 340. old.

⁶⁷ Die Einkommengestaltung als Geldwertbestimmungsgrund, (Schmoller's Jahrbuch 33. évf. 1909. a 131—189. old.)

⁶⁸ *Knapp* is bevallotta, hogy sokáig maga sem tudta megérteni, miképpen lehet egy pusztán névleges értékben az árú értékét kifejezni és csak fokozatosan jutott arra a meggyőződésre, hogy miután az emberek megszokták az állam által számolási egységül kijelölt fizetési eszközre vonatkoztatni az értékeket, a pénznek nincs többé saját értéke. Ezt *Knapp* szerint csak annak szem előtt tartásával lehet megérteni, hogy az állam az eredetileg használt áru pénz helyébe oly egységet állított, mely ezentúl belső érték nélkül lesz számolási egység. (Staatliche Theorie des Geldes. 1905. V. ö. 13—14. old.)

⁶⁹ Geld und Kapital. Leipzig, 1912. 1. a 4. old. *Bendixen* röviddel *Knapp* után tette közzé „Das Wesen des Geldes. München u. Leipzig 1908. c. munkáját (2. kiad. 1918.), melyben lelkesen csatlakozott *Knapp*-hoz.

nominalista tisztában van azzal, hogy a pénznek magának egyáltalában nincs értéke.⁷⁰ Az áruért, vagy szolgáltatáért kapott pénz nem ellenértéke az árúnak, vagy a szolgáltatnak, hanem tisztán utalvány, amelyet árúk megszerzésére kapunk és ezért épp oly téves azt gondolni, hogy a kapott pénz-mennyiség ellenértéke az árúnak, mint amilyen téves volna az, ha a színházba való belépőjegyet összetévesztenek a színházi előadással.⁷¹

Németországban az írók hosszú sora vallott hasonló németeket,⁷² különösen szorosan csatlakozott a mester nézeteihez *Franz Guttmann*. Ennek az irányzatnak a hívei mind tagadták azt, hogy a pénz értékes jószág. *Kurt Singer*⁷³ szerint tisztán jelkép, míg a többiek inkább utalványnak tartották, mely birtokosát feljogosítja arra, hogy a nemzeti termelés egy részére igényt tartson. A pénz tiszta számszerűségét hangsúlyozta különösen *Karl Elster*⁷⁴ mert szerinte csupán az egyes árúk árainak egymáshoz való viszonyát és a pénz-jövedelemnek nagyságát van hivatva számszerűleg kifejezni.⁵⁷ *Kiichiro Soda*,⁷⁶ a nominalizmus japán képviselője pedig any» nyira ment, hogy a pénzt a gazdasági érték tiszta kifejezőjének és számszerű eszközének nevezte.⁷⁷

Az angol közgazdák között *Hamtrely* áll legközelebb a nominalistákhoz. Az állami pénzelmélet hívének tartották.⁷⁸ bár távol áll attól az éles fogalmazástól,⁷⁹ mely *Knapp* fel-

⁷⁰ Geld und Kapital. 31. old.

⁷¹ U. o. 54. old.

⁷² Erről v. ö. *H. Döring*: Die Geldtheorie seit Knapp. Greifswald. 1921. és *W. G. Behrens* e. i. in. L továbbá *I. Burawoy*: Der Knapp'sche Nominalismus und seine Rechtfertigung. Leipzig, 1929.

⁷³ Das Geld als Zeichen. Jena, 1920.

⁷⁴ Die Seele des Geldes. Jena, 1920.

⁷⁵ Zur Analyse des Geldproblems. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 54. köt. (1917.) *K. Elster* e cikke és más nominalisták megjegyzései is erősen emlékeztetnek *S. Oppenheim* kijelentésére, mely szerint a pénz elvont csereérték, mely birtokosát árúk vásárlására képesíti. (Die Natur des Geldes. Mainz, 1855. a 45. old.)

⁷⁶ Die neue Knappsche Geldtheorie und das Wesen des Geldes, (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. III. F. 34. köt. (1907.) a 336-355, és 630—655. old.) A szerző azonban *Knappot* csak a nominalizmusban követte és vele más szempontból nem mindig értett egyet.

⁷⁷ *Holtrop* is a pénzérték tiszta számszerűségét hangsúlyozza. „Mit dem Begriff Preisniveau ist keine andere Vorstellung als die einer Rechnungsgrösse zu verbinden.” (Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 120. old.)

⁷⁸ Így. p. o. *W. A. L. Coulborn*: An Introduction to Money. London 1938. a 30. old.

⁷⁹ A pénzt így határozza meg.: „It is the means established by law (or custom) for the payment of debts.” (Currency and Credit. 3. kiad. London 1928. a 17. old.) *Hamtrely* a súlyt arra helyezi, hogy a pénz tartozásaink teljesítésének eszköze.

fogását jellemzi, és még távolabb attól, hogy a pénz, gazdasági vonatkozásait a jogiakkal szemben elhanyagolja.

5. A funkcionális pénzelmélet. Sokan azok közül, akik rokonszenveznek a nominalizmus gondolatával, visszariadtak attól, hogy tisztán elvont számolási egységet lássanak a pénzben és kétségbevonják, hogy a pénz a gazdasági javak egyik neme. Nézetük szerint a pénz, mint csereeszköz, lényegében tagadhatatlanul különbözik a javaktól, de e különbséget nem szabad túlozni és annyira menni, hogy a pénzt csupán képzelt értékűnek gondoljuk el. Tekintettel arra, hogy, bár közvetve, vagyis mint csereeszköz, de mégis szükségletkielégítésünknek szolgál a pénz, értéke ugyanazon az alapon nyugszik, mint a javaiké, mert értékének forrása szintén az, hogy hasznos, és hogy csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre.

Ezzel már *Ricardo* tisztában volt⁸⁰ és mint láttuk, már *Hufeland* világosan kifejtette, hogy a *pénznek*, mint ilyennek *értéke mindig csereérték*, mely csak abban különbözik az áruk csereértékétől, hogy míg az előbbi azok használati értékén nyugszik, addig a pénz értéke bonyolult természetű, amennyiben a pénznek mindenféle árukért való kicserélhetőségéből származik.⁸¹ *Hufeland* ezzel azt akarta kifejezni, hogy a pénz funkciója, tehát közgazdasági teljesítménye az, amelyből értékes volta származik, mert a pénz, mint csereeszköz bír értékkel. *F. A. Walker* azt magyarázta, hogy bármely jószág, ha a pénz szerepét tölti be, többé nem közvetlen szükségletkielégítési eszköz, hanem egyszerűen *csereeszköz*, melynek jelentősége éppen abban áll, hogy azt szerezhetünk be érte, amit kívánunk. A pénznek ez a tisztán eszköz mivolta lebegett már *HumanaL* és *Smithneli*, a szeme előtt is és a pénz funkcionális elmélete ennek közelebbi kifejtésében és a pénz fogalmának e tényre alapításában áll. *Walker* a pénzt röviden úgy határozta meg, hogy pénz mind az, ami a pénz szerepét tölti be⁸² és *Pantaleoni* is a pénz tiszta eszköz mivoltára alapította annak fogalmát.⁸³ Németországban

⁸⁰ *Proposals for an Economical and Secure Currency*. London 1816.

⁸¹ *Hufeland* a pénz értékét „zusammengesetzter Tauschwerth”-nek nevezte. (E. i. m. 99. old.)

⁸² „Money is what money does.” (*Money in its Relation to Trade and Industry*. New York 1889. 1. 1. old.)

⁸³ „Money is an instrumental commodity in a paramount degree and is exclusively instrumental.” (*Pure Economics*. Transl. by T. B. Bruce. London 1898. 1. 221. old.) A pénz tisztán eszközszerűségét hangsúlyozza *Walker* is, midőn azt mondja: „Money is always a medium: an intermediated thing; a means, not an end.” (E. i. m. 7. old.)

*Adolf Wagner*⁸⁴ és *Carl Menger*⁸⁵ hangsúlyozták, hogy a pénz fogalmát csak funkcióiból lehet levezetni és *Karl Helfferich* is osztotta ezt a nézetét.⁸⁶

A pénz funkcionális elmélete azoknak a szolgálatoknak a meghatározására és osztályozására törekedett, melyeket a pénz a közgazdaságban teljesít. Általában a pénz csereeszköz szerepét, számolási egység mivoltát, törvényes fizetési eszköz jellegét és értékfelhalmozási szerepét szokták megkülönböztetni. E felsorolás körül azonban bizonyos nézeteltérések voltak. Így már *Menger*⁸⁷ és később *Laughlin*, az Egyesült Államokban a pénzelmélet terén egyik legnagyobb tekintély, helytelenítették azt, hogy a pénzt értékfelhalmozási eszköznek szokták tekinteni, mert szerintük e szerep betöltésére számos más jószág is alkalmas.⁸⁸ Sőt *J. F. Johnson* arra is utalt, hogy egyéb vagyontárgyak sokszor sokkal tökéletesebben teljesítik az értékfelhalmozás feladatát, mert a pénz értékváltozása folytán nem tökéletes eszköze a vagyonszerzésnek.⁸⁹ *Adolf Wagner* szerint egyáltalában csakis két igazán lényeges szerepe van a pénznek, t. i. az, hogy csereeszköz és értékmérő. Szerinte a pénz törvényes fizetési eszköz minősége már nem szoros értelemben vett gazdasági teljesítmény, hanem jogi természetű tény.

Wagner óta szokásossá vált a pénz *elsődleges* és *másodlagos* szerepkörei között való megkülönböztetés.⁹⁰ Elsődleges, tehát nélkülözhetetlen szerepe a pénznek csak az, hogy csereeszköz és értékmérő, mint régebben mondták, vagyis számolási egység, miként ezt újabban kifejezni szokás.” Voltaképpen a pénz eredeti teljesítménye csupán az, hogy csereeszköz és már értékmérői szerepe is származékos,⁹² amennyiben abból ered, hogy mindenki ugyanazt a csereeszközt

⁸⁴ A pénznek közgazdasági és jogi fogalmát megkülönböztetve *Wagner* így folytatja: „Beide- Geldbegriffe sind aus den beobachtungsmässig zu ermittelnden Funktionen des Geldes abzuleiten.” (Sozialökonomische Theorie des Geldes und Geldwesens. Leipzig 1909. a 116. old.)

⁸⁵ Y. ö. „Geld” c. cikkét a Handwörterbuch d. Staats Wissenschaften 5. kiad. IV. köt. 600. old.

⁸⁶ Das Geld. Leipzig, 1903. a 206. old.

⁸⁷ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. a 278. old.

⁸⁸ „This function” — írja *Laughlin* — „seems to have been illogically added to the general concept of money, because the precious metals, generally associated with the latest evolution of the money material, are durable”. (The Principles of Money. New York. 1926. 1. 2. old.)

⁸⁹ Money and Currency. 1907. 1. 15. old.

⁹⁰ E. i. m. 116. old. *Wagner* a pénz másodlagos szerepköreit „*Folge-(Konsekutio-) Funktionen*”-nak nevezte.

⁹¹ U. o.

⁹² *Wagner* az utóbbit is önállónak fogta fel.

használja és ezért az, értékeket ugyanabban az egységben fejezi ki. *Seligman* a bankügy kifejlődésével kapcsolatban azt javasolta, hogy a pénznek a bankhitelek terén játszott szerepe is figyelembevételre méltó, vagyis az, hogy a pénz segítséget nyújt a hitelforgalom kifejlődésére.⁹³ Visszhangra e javaslat nem talált.

Ezek a pénz szerepköreinek magyarázatában mutatkozó eltérések inkább árnyalatbeli különbségek. A dolog lényegét annyiban nem érintették, amennyiben mindjobbán kidomborodott az a felfogás, hogy a pénz helyes meghatározásának a pénz szerepére kell támaszkodnia. Ezen az alapon könnyű volt annak megmagyarázása, hogy a pénznek lehet akkor is értéke, ha nem értékes anyagból készült érmék töltik be ezt a szerepet. Ily módon a pénz lényegének olyan értelmezése lépett előtérbe, amely a szélsőséges nézetek túlzásait kiküszöbölve a pénz lényegét a közgazdaságban betöltött szerepéből vezette le. Erre való tekintettel a pénz lényegének ily alapon való magyarázatát Németországban *funkcionális pénzelméletnek* nevezték el.

A funkcionális pénzelmélet a pénzről szóló végnélküli viták eredményének szintézise. Sem nem metallizmus, sem nem nominalizmus, mert szerinte mindegyik egyoldalú és nem a pénz közgazdasági szerepéből igyekszik megérteni a pénz lényegét, ami pedig ennek felismerésére egyedül alkalmas. A funkcionális pénzelmélet szerint a pénz szerepét oly jószág is elláthatja, mely magában véve is értékes, de mihelyt ez pénzzé lesz, ebben a minőségében jószágszerepe háttérbe szorul és értékét csereeszköz minőségében való teljesítménye szabja meg. A pénz szerepét azonban a funkcionális pénzelmélet szerint természetesen az áruérték nélküli pénz is megfelelően töltheti be és az a körülmény, hogy a papírpénzzel sokszor visszaéltek, miként *Walker* hangsúlyozza, nem bizonyítja ennek az ellenkezőjét, mert mindennel lehet helyesen élni, vagy pedig visszaélni. Amíg a pénz korlátolt mennyiségben áll csak rendelkezésre és általános keresletnek örvend, megtartja pénzminőségét és értéke is ebből származik.

A pénz funkcionális elmélete véglegesen leszámol a pénzre vonatkozó régi felfogások ama tévedésével, mely szerint a pénz a gazdasági javakon kívül álló, tisztán mesterségesen keletkezett intézmény. A funkcionális elméletnek sikerült e tévedést oly módon kiküszöbölni, hogy nem esett vissza a pénz áruelméletének síkjára, amely a pénz gazda-

⁹³ Principles of Economics. New York, 1905. V. ö. 450. old.

sági természetének helyes felismerése mellett a pénz különleges jellegét egészen háttérbe szorította.

A funkcionális elmélet alapján semmi sem állott többé annak az útjában, hogy a pénzt is jószágnak tekintsük, A vita csak a körül folyt, hogy a javak mely csoportjába soroljuk a pénzt. Már *Knies* a javak hármias felosztását ajánlotta, midőn a fogyasztási és termelési javak mellé a pénzt mint cserejószágot (Tauschmittel) állította. *Böhm-Baroerk* a tőkére vonatkozó fejtegetéseiben a társadalmi tőkéhez (Sozialkapital) számította a pénzt,⁹⁴ tehát a termelési javaknak egy válfaját látta benne, ami ellen *Mises* élénken tiltakozott,⁹⁵ elismerve azonban a pénz jószág mivoltát.⁹⁶ *O. Heyn* is hangsúlyozta, hogy a pénz is jószág⁹⁷ és *Helff-erich* szintén erre az álláspontra helyezkedett, midőn a pénzt a közvetett jószágok közé sorolta.⁹⁸ *F. J. Johnson* egyenesen a pénz fogalmához tartozónak tekinti azt, hogy gazdasági jószág.⁹⁹ Valóban ez felel meg a pénz természetének, melyet a gazdasági javak sorából nem szabad kizárnunk, ha nem akarunk azzal az alapvető megállapítással ellentétbe helyezkedni, hogy mindazt, ami hasznos és korlátolt mennyiségben áll rendelkezésünkre, gazdasági jószágnak minősítjük. Ha pedig a pénz jószág, akkor csak közvetett jószág lehet. Annak elismerése, hogy vannak közvetett jószágok is, kihúzza a talajt azon érvelés alól, hogy a pénz azért nem tekinthető jószágnak, mert nem közvetlen szükségletkielégítés eszköze.¹⁰⁰

6. A pénzérték termelési költségelmélete. Az eddigiekben a pénzelméletnek azokkal a kérdéseivel foglalkoztunk, ame-

⁹⁴ Kapital und Kapitalzins. 3. kiad. II. rész. 131. old.

⁹⁵ Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel. 2. kiad. München u. Leipzig. 1924. az 59—41. old.

⁹⁶ U. o. 63. old.

⁹⁷ „Es ergibt sich also, daß das Papiergeld wirtschaftlichen Werth besitzt, ein wirtschaftliches Gut ist.” (Papierwahrung mit Goldreserve für den Auslandsverkehr. Berlin. 1894. 1. 25. old.)

⁹⁸ Das Geld. Leipzig, 1903. 1. a 210. old.

⁹⁹ „Money is that valuable thing or economic good which possesses in any country or community universal acceptability as a medium of exchange or means of payment.” (Money and Currency. Boston, New York, Chicago, London, 2. kiad. (1907.) 1. a 7. old.)

¹⁰⁰ Ezen az alapon tagadja p. o. *Holtrop* a pénznek, jószágmivoltát. (Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. Beiträge zur Géidtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 119. old.) Más, és nem is kifogásolható, ha *Schumpeter* azt mondja a pénzről „But it never is a commodity and never satisfies wants in the sense in which commodities do.” (Business Cycles. New York 1939. II. köt. 344. old.) Az angol nyelvben „commodity” használati jószágot jelent és nem zárja ki azt, hogy a pénz „economic good”-nak tekintsük.

lyeket a német irodalom a pénz *qualitativ statikus* problémáinak nevezett el.¹⁰¹ A pénzelméletnek ez a része a pénzlényegét akarja tisztázni és statikusnak annyiban mondható, amennyiben nem a pénzérték változásaival foglalkozik. Minthogy azonban a fejlődés folyamán a pénz alakja is számba vehetően változott, a pénz minőségi problémájában is szembekerülünk dinamikus tényekkel, t. i. a pénz megjelenési formáiban mutatkozó változásokkal, melyekhez számos kérdés kapcsolódik. Mégis a pénzelmélet igazi dinamikus kérdései a pénzértékkel kapcsolatosak, mert a pénzértéktől a változás ténye el nem választható. Másrészt, míg az első kérdéscsoport minőségi, azaz *qualitativ* természetű, addig a pénzérték problémája természeténél fogva mennyiségi probléma és ennyiben valóban találó, ha a német irodalom a pénz *mennyiségi és dinamikus problémájáról* beszél.

Mint a közgazdaságtan számos más fejezetében, úgy itt is történeti események indították meg a kérdés feletti elmélkedést. Nevezetesen a nemes fémeknek Amerikából, felfedezése után, Európa felé meginduló áramlása hozta felszínre a XVI. században a pénz értékváltozásainak kérdését. A nemesfémek Európába való nagymértékű beáramlását ugyanis az árak erős emelkedése követte. Ennek magyarázatát több irányban keresték. Egyesek a pénzrontásra utaltak, mely akkor számos országban már nagy méreteket öltött. Mások a nemesfémek mennyiségének növekedésében, ismét mások a nemesfémek termelési költségeinek süllyedésében vélték az áremelkedések okát megtalálni. Az, elmélet fejlődésére csak a két utóbbi gondolatnak volt hatása. Bár kifejlődése egy későbbi korra esik, célszerűbb fejtegetéseinket a nemesfémek termelési költségeire utaló elmélettel kezdenünk, hogy azután a ma is előtérben álló mennyiségi elméletet egységesen tárgyalhassuk.

Az a gondolat, hogy a pénz értékét a nemesfémek termelési költsége határozza meg, összhangban volt nemcsak a régebben uralkodó értékelmélettel, mely szerint a javak értékét termelési költségük szabályozza, hanem a pénz árúelméletével is. Az érmék árúértékéből kiindulva ez az elmélet a pénz szerepét abban látja, hogy egy közösen választott árú értékében fejezzük ki az árat. Ennek alapján alakult ki azután az a nézet, hogy a pénzértéket a *nemesfémek termelési költségei* határozzák meg. E szerint tehát a pénzérték

¹⁰¹ V. ö. *Altmann*: Zur deutschen Geldlehre des 19. Jahrhunderts. (Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert. I. Teil. Leipzig, 1908.)

azért változik, mert a nemesfémek előállításának költségei az idők folyamán változást szenvednek. Az aranytermelés költségeinek süllyedése növeli, emelkedése pedig süllyeszti az árak szintjét, mert ha a többi árúk termelési költségeihez viszonyítva olcsóbban termelik az aranyat, akkor az utóbbiból többet kell adni az árúk egységéért és fordítva.

A pénzürtéknek ezen az alapon való magyarázatát már *William Petty*nél megtaláljuk, aki tudvalevőleg az árelmélet terén is egyik előharcosa volt a termelési költségek elméletének. Szerinte a nemesfémek termelésével járó munkaáldozat az, amely végeredményben a pénzürtéket meghatározza. A klasszikus iskola is nagyjában ezt az álláspontot tette magáévá. Kifinomított alakjában ez az elmélet a termelés határán felmerülő költségeket tekintette irányadónak a pénz értékére vonatkozólag. Minthogy ugyanis — mint *J. St. Mill* erre rámutatott — a bányászat a csökkenő termelékenységi törvénye alatt áll, a még megművelt legkisebb hozamú bánya termelési költségei lesznek irányadók a nemes fémek értékére és ezzel a pénz értékére vonatkozólag is.

Sokan ennek megállapításában csupán lényegtelen módosítást látnak. A valóságban azonban a termelés határára való utalás lényegesen módosította az elméletet, mert nemcsak, hogy közelebről határozta meg a termelési költségeket, hanem annak felismerését is előkészítette, hogy a pénz termelési költségei és az árúk árai közötti összefüggés bonyolultabb, mint régen gondolták, mert az, hogy *mily határig érdemes az aranytermelést kiterjeszteni, függ magától az árszínvonalától* is. Ennek megismerése azonban csak lassan érlelődött meg.

A pénz termelési költségelméletének alap gondolatát érdekes módon mélyítette el *Senior*. Azt a kérdést vetette fel, hogy mi határozza meg a pénz értékét olyan országokban, melyek nem termelik maguk a pénzforgalmukat tápláló nemes fémeket. Abból kiindulva, hogy az ezüstöt termelő országokban a termelés határán álló bányában dolgozó munkások bére határozza meg az ezüst árát, *Senior* arra az eredményre jutott, hogy az ezüstöt nem termelő, hanem ezüstszükségletüket bevétel útján fedező országokban az olyan iparokban fizetett bérek ezüstben kifejezett értéke határozza meg a pénz értékét, melyek termékeiért az illető ország az ezüstöt az ezt termelő országtól becseréli. Azok az iparágak, melyek az ezüst megszerzésére szükséges árukat termelnek, mintegy az ezüstbányái az ily országnak és a munkának, valamint a tőkének ezekben a kiviteli iparágokban való termelékenysége lesz alapja és mértéke a jövedelmek-

nek az illető országban, mert ezek határozzák meg az országban a bérek színvonalát és ezzel az árakat is, melyeket az árúért fizetünk. Az oly ország tehát, mely kiviteli iparaiban való termelékenysége folytán olcsón szerzi be a nemesfémeket, kedvező helyzetben van, mert előnyösen jut a világ termékeihez.

Seniomak ez a magyarázata általános helyesléssel találkozott. Úgy *J. St. Mill*, mint *Cairnes* csatlakoztak hozzá. Azt a nézetet azonban, hogy az arany értéke az egész világon egyenlő volna, *Cairnes* visszautasította.¹⁰² Érvelése, mellyel ez ellen a korábban erősen elterjedt vélemény ellen fordult, teljes mértékben megérdemli érdeklődésünket, mert az árak rendszerébe való mély bepillantásról tesz tanúságot. Mutatja ugyanis azt, hogy *Cairnes* már tisztán látta azt, hogy a nemzetközi forgalomban szereplő árúk áralakulása és a belföldi cikkeké között különbséget kell tenni. Megértette azt, hogy *Seniomak* az aranyat nem termelő országok aranymegszerzési költségeire vonatkozó tétele nem jelenti azt, hogy az aranyat minden áruval szemben minden országban egyenlő volna a vásárlóereje. *Cairnes* rámutatott arra, hogy p. o. Ausztráliában az arany olcsósága nem jelent, hogy a liszt, a hús stb. drágák, és Angliában a nyers-termények nem azért drágák, mert könnyen szerzi be aranyát. Az arany előnyös beszerzése nemzetközi szempontból előnyt jelent, de nem tünteti el az egyes országok termelési feltételeinek hatását az árakra. Mindamellett régi országokban, melyek termelési tényezői már erősen kihasználtnak, az olcsó arany előmozdítja az oly cikkek árának emelkedését, melyek nem tárgyai a nemzetközi kereskedelemnek.¹⁰³

Hosszú ideig a pénz termelési költségelmélete és a mennyiségi elmélet egymás mellett állottak anélkül, hogy összegyeztethetőségükben kételkedtek volna. Így p. o. *Ricardo* a termelési költség elméletének alapján állt, de ezúttal a pénz mennyiségi elméletének is híve volt. *Senior* felismerte, hogy a

¹⁰² Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás J. Budapest 1908. a 360. old.

¹⁰³ V. ö. Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve. Ford. Jónás János Budapest, 1908. a 359—367. old. Míg *Senior* abból indult ki, hogy az arany értéke nagyjában mindenhol egyenlő (v. ö. *M. Bomley: Nassau Senior and Classical Economics*. 207. old.), addig *Cairnes* tehát határozottan visszautasította e felfogást. (L. 362. old.) Érvelésben bátran hivatkozhatott *Ricardoxa*, kinél azonban *Cairnes* mélyebben hatolt a kérdés lényegébe, amidőn világosan kimondotta, hogy: „Az áraknak valamely országban tényleg uralkodó foka... két feltételnek az eredője, egyrészt t. i. annak a költségnek, amellyel az illető ország az aranyat termeli vagy megszerzi, másrészt annak a költségnek, amellyel a jószágokat termeli vagy szerzi meg”. (E. i. m. a 363. old.)

két elmélet nehezen fér meg egymással és ezért a fém pénzre vonatkozólag elutasította a mennyiségi elméletet és a termelési költségek elméletét alkalmazta.¹⁰⁴ Ezzel szemben *J. St. Mill* egyáltalában nem látott ellentétet a pénz termelési költségelmélete és a mennyiségi elmélet között. A pénzürtékre vonatkozó fejtegetéseit azzal kezdi, hogy a pénz értéke a kereslet és kínálat viszonyától függ.¹⁰⁵ Ez a megállapítás *Mill* nézete szerint éppenséggel nem ellenkezik avval, hogy ott, ahol az állam nem szabályozza mesterségesen a forgalomban levő pénz mennyiségét, a pénz értékét végeredményben annak a fémnek az értéke határozza meg, melyből az érméket készítik, mert „az arany-ezüstére épp úgy árucikk lévén, mint bármi más: annak értéke is épp úgy a termelési költségektől függ, mint bármi más tárgyé.” A nemes fémek termelési költsége határozza meg tehát végeredményben a pénzürtéket és a kereslet és kínálat inkább csak átmenetileg hat az árszínvonalra. *Mill* szerint tehát — teljes összhangban árelméletével — a pénz természetes értékét a termelési költségek határozzák meg és ettől a piac változó viszonyai szerint csak időleges eltérések lehetségesek.

A pénz termelési költségelmélete már a múlt század negyvenes éveiben bírálat tárgya volt. *Johann A. R. Helferich*¹⁰⁶ arra hívta fel a figyelmet, hogy ez az elmélet csak a pénz kínálatára van tekintettel és elhanyagolja azt, hogy az árakra az áruk termelési viszonyai is befolyással vannak. *Helferich* már arra is utalt, hogy az arany meglevő mennyiségéhez képest évi növekménye oly csekély, hogy alig befolyásolhatja döntően az arany értékét. Az sem kerülte el figyelmét, hogy a papírfizetési eszközök terjedése is gyengíti az arany termelési költségeinek az árszínvonalra való befolyását.

Az elmélet bírálatát azután *J. S. Nicholson* mélyítette el.¹⁰⁷ Ismételve a *Helferich* részéről felhozott érveket,¹⁰⁸ *Nicholson* behatóbban foglalkozott a nemesfémek termelése és az árszínvonal közötti összefüggéssel. Szerinte, helyesen értelmezve az elméletet, csak arról lehet szó, hogy az arany

¹⁰⁴ Erre nézve *L. E. Parker Willis*: History and Present Application of the Quantity Theory. (Journ. of Pol. Econ. IV. köt. 1896. a 430. old.), továbbá *M. Boruley* e. i. m. 205. old.)

¹⁰⁵ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 87. old.

¹⁰⁶ Von den periodischen Schwankungen im Werte der edlen Metalle von der Entdeckung Amerikas bis zum Jahre 1830. Nürnberg, 1843.

¹⁰⁷ A Treatise on Money and Essays on Present Monetary Problems, Edinburgh and London, MDCCCLXXXVIII. c. munkájában.

¹⁰⁸ *Nicholson* azonban aligha ismerte *Helferich* munkáját.

termelési költségei befolyásolják a rendelkezésre álló arany-
 érmék mennyiségét¹⁰⁹ és ezzel megakadályozzák a pénzürték
 olyan süllyedését, mely bekövetkezhetnék akkor, ha az
 aranyak egyáltalában nem volnának termelési költségei.
 Ugyanebben az irányban bat az is, hogy az aranyat egyéb
 célokra is használják. Mindez azonban távolról sem jelenti
 azt, hogy a nemesfémek termelési költségei határozzák meg
 az aranyak más árakban kifejezett értékét, mert az arany-
 érme nem egyszerű áru, hanem egyúttal az árúk közös mér-
 téke is és mint ilyen értéke az árak általános színvonalától
 függ, melyre viszont számos tényezőnek van befolyása.
Nicholson szerint tehát az érmék értékét az általános árszín-
 vonal határozza meg és az érmék értéke irányadó az arany
 értékére nézve.¹¹⁰ Az arany termelési költségei ugyanis —
 amint erre egyébként már *Senior* is felhívta a figyelmet —
 az árak színvonalától függenek, mert magas árszínvonal mel-
 lett e költségeik növekszenek és ezzel a kevésbbé termelék-
 eny bányák művelése nem lesz többé gazdaságos. Ilymódon
 tehát az aranytermelés az árszínvonal befolyása alá kerül.
 újabban erősen hangsúlyozta ezt *Cassel*.¹¹¹

Nicholson megállapításai jelentős lépéssel vitték előbbre
 a pénzürték elméletét. Rámutattak arra, hogy téves utakon járunk
 akkor, ha a termelési költségek elméletét minden változás
 nélkül olymódon akarjuk alkalmazni a pénzre, mint ahogy
 az alkalmazható az árúkra. Helyesen mutatott rá
Nicholson arra, hogy a pénzforgalom kifejlődésévei az érme
 már nem csupán áru minőségében tárgya az értékelésnek,
 hanem elsősorban, mint forgalmi eszköz, amelynek értékét
 a többi áru előállításában végbemenő változások döntően
 befolyásolják.

Nicholson érvelése alapján lehetővé vált a pénz terme-
 lési költségei szerepének a pénzürtékbe való szerves beil-
 lesztése. A nemesfémnek, nevezetesen az aranyak termelési
 költségei kétségtelenül hatással vannak az árakra, de távol-
 ról sem oly közvetlenül, mint ahogy azt a régi termelési

¹⁰⁹ E. i. m. 79. old.

¹¹⁰ „Rightly understood, the general level of prices rests on many
 causes, and this general level of prices determines the exchange value
 of gold coins — in fact, that is the very meaning of their value —
 whilst the value of the coins determines the value of the bullion.” (E. i.
 m. 81. old.)

¹¹¹ „Die Einwirkung der Goldproduktion auf das allgemeine Preis-
 niveau beruht ... auf der *Quantität Gold, die beim geltenden Preis-
 niveau produziert werden kann*, nicht auf den „Produktionskosten“,
 die begrifflich völlig unbestimmt sind.” (Theoretische Sozialökonomie.
 5. kiad. Leipzig, 1932. a 428. old.)

költségeknél et gondolata. Az arany termelési költsége aranyvaluta esetében is csak közvetve befolyásolja a pénzürtékét, amennyiben a rendelkezésre álló *arany mennyiséget befolyásolja*. E befolyás azonban csak az árak színvonalát érintő egyéb tényezők mellett érvényesül. Ez, miképp *Wicksteed* megállapította, nem jelenti azt, hogy az aranytermelés befolyása nem lehet jelentős.¹¹² Az arany termelési költségei azonban a pénzürték befolyásoló tényezőknek csak *egyikét* képviselik és hatásukat nemcsak az gyengíti, hogy a világ aranykészletéhez hozzáövekvő évenkénti arany mennyiség viszonylag csekély, hanem az is, hogy a bankok szerepének a pénzforgalom terén való terjedésével a fizetési forgalmat nagy részben egyéb fizetési eszközök segítségével bonyolítják le.

E megfontolások eredményeként a pénz termelési költségelmélete lassankint háttérbe szorult és az is kiderült, hogy a nemesfémek termelési költsége és a fém értéke szempontjából éppen fordítva áll a dolog, mint ahogyan régen gondolták. A pénzmennyiség és az árak közötti összefüggés fejezi ki az általános tételt, míg az arany termelési költségei csak másodlagosan befolyásolják a pénzürtékét. Jelentős haladásnak kell e megismerést tartanunk, mert a termelési költségelmélet természeténél fogva csupán szűkebb alkalmazást enged meg, minthogy csak a fém pénzre vonatkoztatható. Az infláció jelenségét is csak ebben a vonatkozásban képes megmagyarázni és az infláció legfőbb forrásával, a papírpénzzel szemben felmondja a szolgálatot.

7. A pénz mennyiségi elmélete. Amidőn a XVI. század második felében az árszínvonal jelentős emelkedése mutatkozott egyes országokban, voltak, akik az árak emelkedését az érmeüggel, a pénzrontással hozták kapcsolatba. Így *Malestroit*, a francia pénzverde igazgatója ezúton kísérelte meg az árak emelkedésének igazolását.¹¹³ Vele szemben *Jean Bodin*¹¹³ 1568-ban azt a gondolatmenetet fejtette ki, hogy az

¹¹² Vorlesungen über Nationalökonomie auf Grundlage des Marginalprinzipes. II. köt. Jena, 1928. 1. 169. old.

¹¹³ Les paradoxes du Seigneur Malestroict... sur le fait des monnoyes présentés à Sa Maiesté, au mois de mars MDLXVI. (Közölve *Jean-Yves le Branchu*: „Écrits notables sur la monnaie (XVIe siècle) de Copernic à Davanzati. Paris, 1934.” c. munkájában I. köt. 47—68. old.) V. ö. *Luigi Einaudi*: Paradoxes inédits du Seigneur de Malesu'oit touchant l'es monnoyes avec la réponse du Président de la Tourette. Turin. 1937.

¹¹⁴ La réponse de Maistre Jean Bodin... aux paradoxe de Monsieur de Malestroit, touchant renchérissement de toutes choses, et le moyen d'y remédier, Paris, 1568. (Közölve *J. Y. le Branchu* e. i. m. 69—177. old.)

árak emelkedése az arany és ezüst beáramlásának következménye és ezért *Bodint* szokás a pénz mennyiségi elmélete megalapítójaként ünnepelni. Nemsokára 1581-ben Angliában is egy később sokat tárgyalt munka jelent meg *W. S.* álnévvel,¹¹⁵ amely ugyancsak ezt a nézetet képviselte. Olaszországban 1588-ban *Davanzati*¹¹⁶ hasonló álláspontot foglalt el és világosan fejtette ki azt a nézetét, hogy a vásárlásra rendelkezésre álló pénzmennyiségnek és az érte vásárolható áruk mennyiségének viszonyáról van szó a pénzérték meghatározásánál és ha a pénzmennyiség gyarapszik, akkor, amennyiben az áruk mennyisége nem változott, az áruk árának emelkedniük kell. Ugyanezt igyekezett bizonyítani *D. Montanari*¹¹⁶ is 1680-ban, figyelmet fordítva azonban már arra is, hogy csupán az az arany mennyiség befolyásolja az árakat, melyet valóban áruk vásárlására fordítanak és így a pénzérték alakulásánál az a nemesfém mennyiség nem számít, amely nem kerül pénz alakjában forgalomba.

A pénz mennyiségi elméletének további fejlődését különösen *Locke* és *Montesquieu* befolyásolták. *Locke* a kínálat-kereslet törvénye alapján igyekezett a pénz mennyiségének az árakra gyakorolt befolyását megmagyarázni. Szerinte a pénz iránti kereslet sajátos jellegű, mert míg egyéb áruknál a keresletnek bizonyos határa van, mert az egyes áruk csak meghatározott mennyiségben szolgálnak szükségletkielégítésünkre, addig *Locke* a pénzkereslet lényegét abban látja, hogy mindenki határ nélkül szívesen fogadja a pénzt.¹¹⁸ Ezért mondja *Locke*, hogy a pénz kereslete mindig elegendő és a pénz mennyisége az, ami már magában véve szabályozza a pénznek az értékét.¹¹⁹

¹¹⁵ A munka címe: „A compendious and brief Examination of certain ordinary complaints of divers of our countrymen.” Egyesek *Shakespeare*t sejtették a *W. S.* jelzés alatt, mások *William Stafford*nak tulajdonították a munkát. *Elisabeth Lamond* „Discourse of the Common Weal, Cambridge 1893.) erősen valószínűsítette, hogy *John Hales* volt e munka igazi szerzője, ki azt valószínűleg jóval előbb írta és bárki lett légyen a *W. S.*, azt tőle eltulajdonította és kiadta. A munka szerzőségére vonatkozólag v. ö. továbbá *L. Branchu* e. i. m. bevezetését (LXVI—LXXX. old.), hol arra az eredményre jut, hogy *Sir Thomas Smythe* írta a dialógust és unokaöccse *William Smith* adta ki. *Leser* (Sammlung älterer und neuerer staatswissenschaftlicher Schriftsteller V. köt.-ben Leipzig 1895.) ismét *William Stafford* szerzősége mellett érvelt. *Leser* német fordításban is közölte a munkát.

¹¹⁶ *Iezione delle monete.* (Serittori classici italiani di economia politica. II. köt. Milano, MDCCIV.)

¹¹⁷ *Delia moneta.* (Ugyanabban a gyűjteményben. III. 1. köt.)

¹¹⁸ *Some Considerations of the Consequences of the Lowering Interest and Raising the Value of Money.* 1691. (The Works of John Locke. 12. kiad. IV. köt. London 1824. a 45. old.)

¹¹⁹ U. o. 46. old.

Locke azonban belátta, hogy ezzel az általános megállapítással a pénzérték nincsen kellően meghatározva. A pénz által támasztott kereslet ugyanis nem kerül a maga egészében az összes arákkal szembe, hanem számos áru iránti keresletet jelent; ezért a pénznek minden áruval szemben külön értéke van, amely az illető jószágfajta kínálata és a reá irányuló pénzbeli kereslet viszonyától függ. *Locke* azt is tisztán látta, hogy a pénzmennyiséget közelebről kell meghatározni, ha a pénzérték változásaira következtetni akarunk. Miként *Montanari* úgy *Locke* is felismerte azt, hogy csupán a forgalomban levő pénz az, amely a pénz értékét befolyásolja, ellenben kevésbé domborította ki a nemesfémek ipari felhasználásának befolyását a nemes fémek értékére, mint *Montesquieu*, aki erre nagy súlyt helyezett.

A pénz mennyiségi elmélete a pénzmennyiség és az árak közötti viszonyt eredetileg úgy gondolta el, hogy a pénzmennyiséggel arányosan változnak az árak is. A kérdés mélyebb vizsgálatánál azonban kitűnt e feltevés elhamarkodott volta, mire később még rátérünk.

A pénz mennyiségi elmélete fontos lépést jelentett a pénzelmélet fejlődésében. Ráirányította a figyelmet a pénzérték kérdésre és megmutatta, hogy a pénz oldaláról is indulhat ki hatás az árakra. Ezzel kapcsolatban felszínre hozta az *árszínvonal*, vagy mint sokszor nevezik, az általános árszínvonal fogalmát, megértve azt, hogy nemcsak az egyes árak változnak, hanem vannak oly tényezők is, melyek az árak összességét érintik és szintjüket hol le-, hol felfelé eltolják. Erre már *Locke* rámutatott és felhívta a figyelmet arra, hogy a pénzmennyiség változása ezzel mélyreható hatást gyakorol a közgazdaságra. Így a pénz mennyiségi elméletéből csírázott ki a pénz *vásárlóerejének* fogalma is mint a pénzmennyiségnek az árúk összességével való szembeállítását. Ebből származott a vásárlóerő fogalmának az az általánosítása is, mely a különböző fizetési eszközöket, mint vásárlóerőt állította szembe az áruforgalom egészével, hogy ebből az árszínvonal változásaira következtetéseket vonjon le. Mindezek a fogalmak természetesen csak fokozatosan bontakoztak tisztán ki a pénz mennyiségi elméletéből, de ez az elmélet foglalta magában csírájukat.

Magától értetődik, hogy a pénz mennyiségi elmélete teljesen szakított azzal a felfogással, mintha a pénz önkényes és a gazdasági élet törvényein kívül álló intézmény volna. Midőn felismerte azt, hogy a pénz is az általános értéktörvények alatt és ezt az árúelmélettől eltérő módon gyümöl-

csőztette, mert nem a pénz áruértékére támaszkodva magyarázta a pénzürték alakulását, hanem e tényt magából a pénznek természetéből igyekezett megmagyarázni.

Mennyiségi viszonyt kutatva, a kvantitási elmélet matematikai formulázásra csábított. *Irving Fisher* a pénz vásárlóerejéről írt munkájában¹²⁰ *Nemcomb* formulájára utalt, mely 1885-ben egyenletben fejezte ki a pénzmennyiség és az árak közötti összefüggést. Az idevágó kísérletek azonban sokkal régebbi keletűek és már *Roscher*, aki egyébként kévéssé hajlott a matematikának a közgazdaságtanban való alkalmazására, említett egy képletet, amely a pénz mennyisége, forgási sebessége és az árak közötti viszonyt fejez ki.¹²¹ *Walras* 1874-ben egyenletben fejezte ki a pénz, értékét befolyásoló tényezők összefüggését. Leginkább *Irving Fisher* képlete terjedt el, melyben M a pénz mennyiségét, V annak forgási sebességét, P az árszínvonalat és Q a forgalmazott árúmenységet fejezte ki. Eredeti alakjában *Fisher* forgalmi egyenlete a következő: $M \cdot V = P \cdot Q$. Minthogy a bankleletek is vásárlólag lépnek fel, *Fisher* azután kibővítette egyenletét a következő módon: $M \cdot V + M' \cdot V' = P \cdot Q$.

Voltak, akik más formulát választottak. Így p. o. *Schumpeter* a pénzmennyiséget a jövedelmi oldaláról határozván meg, a következő alakot választotta:

$E = M \cdot V = P_1 m_1 + p_2 m_2 + P_s m_s \dots P_n m_n$, mely képletben E az összes jövedelmek összegét, M és V a pénzmennyiséget, illetőleg a pénz forgási sebességét, $p_1, p_2 \dots p_n$ az egyes áruk árait, $m_1 ; m_2 \dots m_n$ pedig az egyes áruk forgalmazott mennyiségét jelenti. Vannak a forgalmi egyenletnek egyéb fogalmazásai is, de a lényeg mindig ugyanaz marad, t. i. a pénz mennyiségének és forgási sebességének szembeállítás az árakkal és a forgalmazott árúmenységgel.

8. A pénzmennyiség értelmezése. Amikor a pénz mennyiségi elmélete keletkezett, általános volt a fémpénz használata és semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy mit kell pénzmennyiség alatt érteni. *Davanzati* 1588-ban nyugodtan mondhatta, hogy az összes arany (ezüst és réz) szemben áll az összes árukkal és a két mennyiség egymáshoz való viszonyától függenek az árak.¹²² Megváltozott azonban a hely-

¹²⁰ *The Purchasing Power of Money*. New York, 1911. (Német fordítás: *Die Kaufkraft des Geldes*. Ford. J. Stecker. Berlin 1916.)

¹²¹ *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. 3. kiad. Stuttgart u. Augsburg 1858. a 228. old.

¹²² „Tutti gli uomini travagliano per esser felici; la felicità credon trovare nel soddisfare a tutte lor voglie e bisogni. A ciò fare lia la natura creata buone tutte le cose terrene; tutte queste per accordo delle genti vaglion tutto l'oro (e con esso intendó l'ariento é l'rame) che si travaglia: braman adunque tutti gli uomini tutto l'oro per comperar

zet, amikor a bankok nagyobb mértékben kapcsolódtak be a forgalomba és a fém pénz mellett a bankjegyek is szélesebb körben terjedtek el. Ezzel előbb-utóbb fel kellett mérülnie annak a kérdésnek, vajjon akkor, ha a pénzmennyiségről szólunk, nem kell-e figyelembevenni a bankjegyeket is?

Már *Hume* és *Smith* tisztában voltak avval, hogy a papírfizetési eszközök befolyást gyakorolhatnak az árakra. *Hume* — bár távol állt tőle a bankok tevékenységének lebecsülése — azt mondta, hogy alig ismer „hathatósabb módot a pénznek a maga természetes színe alá való süllyesztésére, mint azon bank- és papírhitelintézeteket”, amelyek Angliában elterjedtek.¹²³ *Smith* lényegileg pénzhelyettesítőt látott a bankjegyben, mely mindaddig, amíg ebben a szerepében megmarad, nem befolyásolja az árakat, hanem csak a fizetés módját, amennyiben a papír az ércpénz helyét foglalja el.¹²⁴ Ezért, amíg a bankjegyek aranyra és ezüstre beválthatók, értékük a fém pénzével egyenlő marad.¹²⁵ *Smith* is már tisztában volt azonban azzal, hogy a bankjegyek, ha nagy mértékben lesznek kibocsátva, emelk az árakat és az ércpénznek külföldre vándorlását idézhetik elő.¹²⁶

Annak közelebbi meghatározása céljából, hogy ez mikor következik be, *Smith* két gondolatot vetett fel. Az egyiket csak érintette, midőn azt mondta, hogy „a mindenfajta papírpénznek az az összes mennyisége, mely egy országban könnyűszerrel foroghat, sohasem lehet több annak az arany- és ezüstnek értékénél, melynek helyét elfoglalja”.¹²⁷ A másikat bővebben kifejtette arra utalva, hogy a bankjegy, ha nem szól kis egységekről, más körben forog, mint az ércpénz. Míg ugyanis az utóbbi a kereskedők és a fogyasztók közötti forgalomban szerepel, addig a nagyobb összegekről szóló bankjegyek forgalma az üzleti körökre

tutte le cose, per appagar tutte lor voglie e bisogni, per esser felici.” (Serittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte antica. II. 1. köt. Milano, MDCCCIV. 52. old.)

¹²³ *Hume* Dávid közgazdasági munkái. Ford. Körösi J. Budapest, 1899. a 95. old.

¹²⁴ „Az arany- és ezüstnek papírral helyettesítése a kereskedelemnek igen költséges eszközét sokkal kisebb költséggel és csaknem hasonlóan alkalmassal pótolja.” (Vizsgálódás stb. I. köt. 289. old.)

¹²⁵ U. o. 524. old.

¹²⁶ U. o. 290—291. old.

¹²⁷ *Smith* hosszasra a igyekezett bizonyítani, hog v ez mennyire nem érdeke a bankoknak. (U. o. 298—506. old.)

szorítkozik.¹²⁸ Ezért ellenezte 5 fontnál kisebb bankjegyek kibocsátását.¹²⁹

Az angol bank jegyei beváltásának: 1797-ben történt fel-függesztése a közérdeklődés középpontjába állította azt a kérdést, hogy e ténynek milyen hatása van a pénzmennyiség alakulására és ezen keresztül az árakra. Élénk vita indult meg e kérdés körül és sorra jelentek meg az értékes tanulmányok, melyek azt tárgyalták. Már *F. Baring*¹³⁰ hangoztatta, hogy határt kell szabni a bankjegykibocsátásnak és *Walter Boyd*,¹³¹ valamint *Lord King*¹³² *Henry Thornton*, *Francis Horner*¹³³ és *John Wheatley*¹³⁴ bár különböző vonatkozásokban világítva meg a kérdést, egyetértettek abban, hogy egy vegyes pénzrendszer (currency, amint az angolok nevezték) vagyis egy olyan pénzrendszer, melynél a fém-pénz mellett bankjegyek is vannak forgalomban, csak addig működik jól, amíg a bankjegyek beváltása biztosítva van. Csakis a beválthatóság biztosítja ugyanis a papírfizetési eszközöknek az ércpénz; mellett való zavartalan forgalmát és ezzel az áraknak régi szintjükön való megmaradását. Ezt fejtette ki *Ricardo* is nagy tetszéssel fogadott röpiratában,¹³⁵ melyben rendszeresen foglalta össze az ennek az álláspontnak indokolására szolgáló érveket. A *bullionistákat*, ahogy e felfogás védelmezőit nevezték, az volt tehát a véleményük, hogy a *bankjegyek túlkibocsátása* volt a bajok forrása és

¹²⁸ U. o. 322—323. old.

¹²⁹ Egyes közgazdák oda nyilatkoztak, minthogyha *Smith* a papírpénz problémáját nem értette volna meg igazi mivoltában. Így p. o. az *Egyesült* Allamok egyik bankügyi tekintélye, *H. Parker Willis*, úgy tüntette fel, minthogyha *Smith* szerint egy ország pénzszükségleténél nagyobb mennyiség nem kerülhetne forgalomba. (V. ö. *History of the Quantity Theory*. *Journal of Pol. Ec.* IV. köt. 1896. a 425. old.) E. *Fossati* is meglehetősen kicsinylőleg tárgyalja *Smith* idevonatkozó nézeteit. (V. ö. *Ricardo und die Entstehung des Bullion Report*. *Zeitschr. f. Nationalök.* IV. köt. 1933. a 473—474. old.) A fent előadottak mutatják, hogy e nézet egészen téves.

¹³⁰ *Observations on the Establishment of the Bank of England and on the Paper Circulation of the Country*. London, 1797.

¹³¹ *A Letter to the Right Honorable William Pitt on the Influence of the Stoppage of Issues in Specie at the Bank of England, on the Price of Provisions and other Commodities*. London. 1801.

¹³² *Thoughts on the Restriction of Payments in Specie*. London (1803.)

¹³³ V. ö. az „*Edinburgh Review*” I., II. és III. kötetében *Thornton*, *Lord King* és *Wheatley* munkáiról írt ismertetéseit.

¹³⁴ *Remarks on Currency and Commerce*. London, 1803.

¹³⁵ *Three Letters on the Price of Gold*. (1809. új kiadás *Hollander* bevezetésével *Baltimore*, 1903. E levelek összefoglalása híres értekezése: *The High Price of Bullion*. London 1810, melynek a következő évben már 4. kiadása jelent meg.

hogy a bankjegyek beváltásának felfüggesztése tette a túlkibocsátást lehetővé.

Míg *Ricardo* és hívei elegendőnek tartották a jegykibocsátás kellő keretek között tartására a bankjegyek beválthatóságának visszaállítását, melyet az 1819. banktörvény el is rendelt, addig *Lord Ouerstone* (*Samuel Jones Lloyd*),¹³⁶ *G. W. Norman*,¹³⁷ *Robert Torrens*¹³⁸ és *William Ward*¹³⁹ követelésükben tovább mentek és *R. Peel* is csatlakozott hozzájuk. Azt követelték ugyanis, hogy a bankjegyek szoríttassanak valóban pénzhelyettesítői szerepükre, inert csak akkor nem fogják a pénzforgalmat megzavarni és csak akkor lehet a pénz elértéktelenedését megakadályozni, ha ugyanoly keretben tartják a pénzforgalmat, melyben az akkor maradna, ha tisztán fémpénz van forgalomban. Ehhez nézetük szerint az szükséges, hogy az aranytartalék változásával a forgalomban levő pénzmennyiség párhuzamosan változzék. Ezt az elvet nevezték „currency principle”-nek és az alapjául szolgáló magyarázat a *currency elmélet*. A bankjegyek elértéktelenedése a szigorúbb álláspont elfoglalására tette fogékonnyá az angol közvéleményt és az 1844-i Peel akta is ezt az álláspontot fogadta el.

Az a vita, mely Angliában a múlt század elején az infláció okai körül lezajlott, mint látjuk, azt a nézetet alakította ki, hogy a bankjegyek nem szükségképpen növelik a pénzmennyiséget, mert addig, amíg csak a fémpénz helyét foglalják el a forgalomban, a forgalmi eszközök mennyisége nem változik. Ha azonban túlkibocsátásuk következik be, a bankjegyek a pénzmennyiséget is befolyásolják, vagyis a pénzmennyiséget növelik és ezzel emelik az árakat. A bullionisták és a *currency elmélet* hívei egyaránt elismerték ezt és álláspontjuk abban is egyezett, hogy az árszínvonalnak a pénz oldaláról való megbolygatását csak avval lehet elhárítani, ha a bankjegykibocsátás a pénzforgalmat olyan keretekben tartja, melyek között az tiszta fémforgalom mellett maradna. E mögött az a már *Hume* és *Smith* által kifejezett nézet állt, mely szerint a nemes fémek nemzetközi áramlása folytán a fémforgalom biztosítja azt, hogy minden ország azzal a pénz-

¹³⁶ V. ö. *Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency*. Ed. by Mac Culloch. 1857.

¹³⁷ *Remarks upon some prevalent Errors, with Respect to Currency and Banking* 1836.

¹³⁸ *An Essay on Money and Paper Currency*. 1812.

¹³⁹ *On Monetary Derangements*. 1840.

mennyiséggel rendelkeznek, mely forgalmának lebonyolításához szükséges. A bullionisták és a currency elmélet felfogása között csak abban a kérdésben volt eltérés, hogy milyen módon lehet ezt elérni. Míg ugyanis a bullionisták a bankjegyek beváltását elegendő biztosítéknak tartották arra, hogy a pénzmennyiség nem haladja túl azt a határt, melynek betartása a forgalom valódi igényeinek megfelel, addig a currency elmélet többet követelt, t. i. annak biztosítását is, hogy a bankjegyforgalom pontosan alkalmazkodjék az érckészlet változásához.

A currency elmélet túlzott követelése kihívta a bírálatot. *Thomas Tooke*¹⁴⁰ köré csoportosult az ellenzék, melyet *John Fullarton*¹⁴¹ *James Wilson*¹⁴² és *G. W. Gilbart*¹⁴³ képviseltek, a currency elvvel a „bankszerűség elvét (banking principle) állítva szembe. Ezt az irányt a *bankszerűség iskolájának* nevezték, mert a *bankjegyek bankszerű kibocsátására* helyezte a súlyt azaz arra, hogy milyen alapon kerülnek a bankjegyek forgalomba.

Bár *Tooke* azt igyekezett bizonyítani, hogy a szóbanforgó időszakban Angliában az árak emelkedése megelőzte a bankjegyforgalom növekedését és így nem lehetett a pénz elértéktelenedésének oka, ő és társai nem vonták kétségbe azt, hogy túlkibocsátás lehetséges és hogy ebben az esetben a bankjegyek növelik a pénzmennyiséget és emelik az árakat. Azt vitatták azonban, hogy a *bankjegy nem olyan fizetési eszköz, mint a szorosabb értelemben vett pénz*. Míg ugyanis az utóbbi az általános forgalomnak eszköze, addig a bankjegy a szorosabb értelemben vett üzleti világ forgalmát bonyolítja le. A bankjegykibocsátás tehát nem azt a forgalmat táplálja, melyben a pénzmennyiség szembekerül a késztermékekkel, hol tehát a jövedelem vásárlólag lép fel az árukkal szemben, hogy a termelés kész eredményeit megvásárolja, hanem csak abban a forgalomban, melyben a termelés folytatásához szükséges ügyletek lebonyolódnak. A bankszerűség iskolájának hívei tehát visszatértek arra a *Smith* által már felvetett gondolatra, hogy a bankjegy ren-

¹⁴⁰ A History of Prices and of the State of the Circulation during the years 1795—1856. London 1858—1857. — (Német kiadásban megjelent: Die Geschichte und Bestimmung der Preise während der Jahre 1793—1857. Ford. C. W. Asher. Dresden 1857—1859. — *Tooke* a jegykibocsátást mereven szabályozó törekvések ellen már korábbi munkáiban is tiltakozott. V. ö. Considerations on the State of the Currency. London 1825.

¹⁴¹ On the Regulation of Currencies. 1844

¹⁴² Capital, Currency and Banking. 1847.

¹⁴³ Elements of Banking. 1852. — The Laws of the Currency 1855.

deltetésénél fogva a fizetési forgalom más területén látja el a forgalmi eszköz szerepét mint a fém pénz. Eredetileg a bankjegy valóban az üzleti körök fizetési eszköze volt. Erre az érve támasztották azt a véleményüket, hogy a bankjegyforgalom, lia a bankjegyek igazi, vagyis természetükből folyó hivatásukat teljesítik, nem jelenti a pénzmennyiség gyarapodását és ezért ilyen körülmények között nincs is drágító hatása.

Ezzel a bankszerűség iskolája egy fontos körülményre hívta fel a figyelmet. Azt hangsúlyozta, hogy a bankjegy nem egyszerű fizetési eszköz, hanem lényegileg *hiteleszköz*, mely ezen tulajdonságánál fogva más körben — az üzleti élet körében — forog és ezért nem érinti az árak színvonalát. Ennek alátámasztására arra mutatott rá, hogy a bankjegy más módon kerül a forgalomba, mint az igazi pénz. Minthogy csak az üzleti élettel kapcsolatos hitel igények kielégítésére szolgál, addig, míg rendeltetésének megfelelően kerül forgalomba, nem is bocsátható ki nagyobb mennyiségben, mint amilyenben az üzleti életnek arra ügyletei lebonyolításához szüksége van. A bankjegy ugyanis bankszerűleg, tehát hitel igény kielégítésére bocsátatik ki. Ezért, amíg a bankok csak áruüzlettel kellően alátámasztott célokra, vagyis csupán rövidlejáratú kereskedelmi váltókra nyújtanak hiteleket, addig túlkibocsátás nem is történhetik.

Ha a bankok ezt az elvet nem tévesztik szem elől, úgy érvelt *Fullarton*, a bankjegykibocsátás nem függ önkényüktől, hanem az élet alakulásától és a bankok csak az üzleti forgalom követelményeit elégítik ki jegyeik forgalombahozatalával. Ebből a gondolatmenetből adódott annak felismerése, hogy *nem az ércfedezet az igazi biztosítéka a bankjegyek kibocsátásának*, hanem a hitel igények helyes mérlegelése. Ha ugyanis a bankjegyeket szigorú hitelezési elvek alapján csak biztos és rövid lejáratú hitelek nyújtására használják fel a bankok, akkor ezek nem tekinthetők úgy, mint hogyha semminemű fedezetük nem volna, mert a kibocsátás mennyiségét és a bankjegyek rövid idő alatt való visszafolyását ebben az esetben biztosítják a nyújtott hitelek. A bankszerűség iskolája szerint tehát nem a bankjegyek beválthatósága, hanem a bankjegykibocsátás elveinek helyes kezelése biztosítja azt, hogy túlkibocsátás ne történjék. Jogosan honosította meg erre támaszkodva a német irodalom a *bankszerű fedezet* elnevezést.

Midőn a bankszerűség iskolája a bankjegyek hiteleszköz szerepét hangsúlyozta, ezzel a pénzforgalom nagyjelentőségű szempontjaira vetett világot. Elsősorban éles világításba helyezte a *bankjegy és a papírpénz közötti különbséget*. Az

első ugyanis, minthogy hitelek nyújtására szolgál, mennyiségében a közgazdaság szükségleteihez alkalmazkodik, míg a második ezektől függetlenül tisztán az államkincstár kiadásainak fedezésére kerül forgalomba. Míg tehát a bankjegy, mint a hitelnyújtás eszköze, bankszerűen, tehát annak a célnak a vizsgálatával táplálja a forgalmat, melyre a hitelt kéri, addig a papírpénz kibocsátása egyszerűen az állami szükségletek szerint történik. Fontos következtetést von le ebből *Fullarton*,¹⁴⁴ rámutatva arra, hogy a hitelnyújtással forgalombakerülő fizetési eszköz a hitel visszafizetésekor visszafolyik a kibocsátó intézethez (*Fullarton tétele*), míg a papírpénznél a visszafolyás csak az adófizetéssel kapcsolatban és ezért csak hiányosan történik.

A bankszerűség iskolájának érvelése azonban, midőn a bankjegy hiteleszköz szerepét hangsúlyozta, a bankjegyforgalomnak egy másik nagy jelentőségű oldalát is kidomborította. Nevezetesen megvilágította azt, hogy a bankjegy egyik legfontosabb szerepe a *pénzforgalomnak rugalmassá tétele*, vagyis arra képesítése, hogy nagyobb pénzszükséglet esetén automatikusan kiterjedjen. Annak hangoztatásával, hogy a hitelek visszafizetésével a bankjegyek visszafolyanak, *Fullarton* azt is kimutatta, hogy a jegyforgalom nemcsak kiterjedésére, hanem automatikus összehúzódásra is képes. Ezzel tisztázódott az is, hogy az üzleti élet következményeihez alkalmazkodó bankjegyforgalom lényegileg abban különbözik a tisztán az államháztartás hiányainak fedezését célzó papírpénzforgalomtól, hogy az utóbbi könnyen kiterjeszhető, de kiterjedését automatikus összehúzódás nem követi.

Lelkes követőre találtak a bankszerűség iskolájának elvei Németországban *Wagner Adolfban*,¹⁴⁵ aki oly hatályosan védelmezte azokat, hogy Németország bankjegyforgalmának szabályozásában nem követte az angol példát. Míg Angliában a bankjegyek beválthatósága körül folyt az a vita, mely a papírfizetési eszközök természetének tisztázásához vezetett, addig *Wagner* élesen megkülönböztette a papírpénzt a bankjegytől és alaposan megvilágította a fedezetlen papírpénz és a bankjegy kibocsátása közötti különbséget.¹⁴⁶ *Wagner* nyomán a német irodalomban szokássá vált a kényszerárlólyammal bíró *beválthatatlan* és a *beváltható papírpénz* közötti megkülönböztetés.

A bankszerűség iskolájának a bankjegyek természetére

¹⁴⁴ On the Regulation of Currencies. London, 1844.

¹⁴⁵ Die Geld- und Credittheorie der Peel'schen Bankacte. Wien, 1862

¹⁴⁶ Sozialökonomische Theorie des Geldes und Geldwesens. Leipzig, 1909. a 677—681. old.

és szerepére vonatkozó fejtegetései megkönnyítették annak a kérdésnek eldöntését, hogy a váltó-, a csekk- és az átírási forgalom a pénzmennyiség részének tekintessék-e. Erre vonatkozólag kételyek egyáltalában csak addig merültek fel, amíg az árakra való hatás szempontjából a pénz és a pénz-helyettesítők közötti különbséget tartották döntőnek és tisztán a beválthatóság szempontjára helyezték a súlyt. Mihelyt a bankoknak a fizetési forgalom szempontjából való szerepe közelebbi megvilágítást nyert, nem lehetett többé kétséges az, hogy a bankszerű fizetési módok hatásuk szempontjából a bankjegyekkel egyenlő elbírálás alá kell, hogy essenek.

Viner azt említi,¹⁴⁷ hogy *James Penningtonnak* szokták tulajdonítani ennek felismerését. Ezzel szemben *Laughlin* idézi *Hamiltonnak*, egy 1790-ben tett idevágó megjegyzését,¹⁴⁸ *J. Viner* pedig kimutatta, hogy e megismerés még régebbi keletű és hogy a XIX. század elején már többen hangoztatták a bankjegy és a bankszexfi fizetés közös vonásait.¹⁴⁹ Téves volt tehát *Pennigtonnak* tulajdonítani e tény felismerését, ő volt azonban az, aki oly időben hangoztatta a bankletéteknek és hiteleknek az árakra való befolyását, midőn ennek megértésére már meg volt a fogékony-ság, és ezért érvelésével nagyobb hatást tudott elérni.¹⁶⁰ *Fullarton* azután nyíltan kimondotta, hogy a folyószámlahitelekre, vagy bankletétekre alapított csekk, vagy egyéb hasonló fizetési mód ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint a bankjegyek, mert az üzleti világ egyformán él mindegyikkel.¹⁶¹

Az a vita, mely előbb a buliionisták és az antihullionisták, később pedig a currency elmélet és a bankszerűség iskolája között lefolyt, egyaránt, azt mutatta hogy a pénzmennyiség kifejlett bankrendszer mellett sokkal bonyolultabb fogalom, mint tiszta fémvaluta esetében. Nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzmennyiségre vonatkozólag a bankrendszer kialakulása nem közömbös, mert bizonyos körülmények között a bankok gyarapíthatják a pénzmennyiséget. Már *Thornton* levonta ebből a következtetést, amidőn *járvulékos pénzről* szólt, mely a papírfizetési eszközökkel ilyenkor forgalomba kerül. Annak kiemelése, hogy az így a forgalmat

¹⁴⁷ *Studies in the Theory of International Trade*. London, a 243. old.

¹⁴⁸ *The Principles of Money*. New York 1903. a 118—119. old.

¹⁴⁸ *Viner* egy 1697-ben, továbbá egy 1710-ben megjelent röpiratra utal és hivatkozik *W. Boyd* (1801.), *E. Thornton* (1802.), valamint *James Mill* (1807.) és *Lord Stanhope* (1811.) idevágó megjegyzéseire. (E. i. m. 244. old.)

¹⁵⁰ Nézetét *Pennington* először egy értekezésben *fejtette* ki, melyet *Tooke* „A Letter to Lord Grenville” c. a. közölt 1829-ben, majd pedig egy *Torrenshez* intézett értekezésben, melyet az utóbbi „A Letter to... Melbourne on the Causes of the recent Derangement in the Money Market” e. a. tett közzé 1837-ben.

¹⁵¹ *On the Regulation of Currency*. London, 1844. a 41. old.

gyarapító fizetési eszközök is növelik az árúk iránti keresletet már *Thornton* használata a vásárlóerő kifejezést (additional power of purchasing).

A vásárlóerő fogalmával egy oly fogalom született meg, amely nem kutatva többé azt, hogy pénznek tekintsük-e a bankok által forgalomba hozott fizetési eszközöket, arra irányította a figyelmet, hogy minden, ami növeli a vásárlási lehetőségeket, megváltoztatja az árúigények és a fizetési eszközök viszonyát és befolyásolja az árakat. Lelkesen karolta fel ezt a gondolatot *J. St. Mill*.

Mill szerint arra nézve, hogy a bankok által forgalomba hozott pénzhelyettesítők (substituts of money) befolyásolják-e az árakat, nem a formájuk irányadó. A bankjegyek, váltók és csekkek szerint semmi befolyással nincsenek az árakra,¹⁵² ami az árakat befolyásolja, „az csupán a hitel, bármely alakban is jelenjen is meg.”¹⁵³ Az tehát közömbös, hogy „átruházható vagyonjegyek”¹⁵⁴ alakját tölti-e a hitel, vagy nem, mert minden, ami árúk iránt keresletet támaszt, hatással van az árakra; hitellel pedig épp úgy lehet vásárolni, mint készpénzzel.¹⁵⁵

Ezzel *Mill* világosan kimondotta, hogy az árakra való hatás szempontjából nem az a fontos, hogy milyen alakban szolgálják ki a bankok a közönséget, hanem az, hogy a vásárlási lehetőséget biztosítanak hiteleikkel.¹⁵⁶ A bankoknak a fizetési forgalomban játszott szerepe ezzel ugyan, mint látni fogjuk még nem volt minden vonatkozásban tisztázva, de a pénzelmélet egy nagy lépéssel jutott előre, mert figyelme elterelődött arról a kérdésről, hogy milyen alakban jelenik meg a hitel és ezentúl arra irányult, hogy növeli-e a hitel a közönség vásárlóerejét, vagy nem. Így a vásárlóerő fogalma lett ezután a pénz mennyiségi elméletének központi fogalma, mert lehetővé tette a hitel nehézség nélküli figyelembevételét a kérdés tárgyalásánál. Midőn *Irving Fisher* felállította forgalmi egyenletét, bátran beállíthatta képletébe a bankletéteket is mint vásárlóerőt.¹⁵⁷

A pénzmennyiség tágabb értelmezése azonban távolról

¹⁵² A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv 156. old.

¹⁵³ U. o.

¹⁵⁴ *Mill* átruházható eszközökről (instruments) beszél és ezt fordította Dapsy vagyonjegyeknek.

¹⁵⁵ U. o. 138. old.

¹⁵⁶ V. ö. u. o. a 122. old. *Mill* itt ugyan a hitel és a pénzmennyiség között különbséget tesz, de a kettőt nála összeköti a vásárlóerő fogalma, minthogy úgy a hitel, mint a pénz — *Mill* a készpénzre gondol — árúk iránti keresletet támaszt.

¹⁵⁷ *The Purchasing Power of Money*. New York, 1911. a 47. old.

sem jelenti annak tagadását, hogy az arany mennyiségének a változása teljesen elveszítette volna befolyását az árszínvonalra. Bár e kérdés a világgazdaság mai feldúlt állapotában nem korszerű, kétségtelen, hogy ameddig az országok nagy részének valutarendszere az arannyal állt kapcsolatban, az arany mennyiség változásai érintették az a rakat. Ez az összefüggés az aranytermelés és az árak között azonban távolról sem olyan szoros, mint ahogy azt a pénz termelési kökségelmélete gondolta.

Cassel megkísérelte statisztikai alapon megvizsgálni azt, hogy milyen hatást tulajdoníthatunk az arany mennyiség változásának.¹⁵⁸ E célból a *Sauerbeck-féle* indexszámok alapján adódó árszínvonal változásokat és *Lexisnek*, valamint *Helfferrichnek*. a számításai alapján az aranytermelés alakulását 1850—1910 között vetette egybe. Abból, hogy 1910-ben az angol árszínvonal ugyanolyan magas volt, mint 1850-ben, azt következtette, hogy az arany mennyiségnek 10 milliárd márkáról 52 milliárdra emelkedése megfelelt a gazdasági fejlődés által megkívánt mennyiségnek. Mint-hogy az 1850. és 1910. között lefolyt 60 évben e növekedés évenként átlag 2.8%-nak felelt meg, szerinte ezt vehetjük annak a mennyiségnek, amely megfelelt a közgazdaság keretei tágulásának és így hatás nélkül maradt az árakra, és melyet ezért *Cassel* a szükségelt *normális aranynövekménynek* nevez. A valóságban azonban nem volt ily egyenletes az arany mennyiség növekedése a vizsgált 60 évben; a ténylegesen a világ készletéhez hozzánövekvő arany mennyiség hol több, hol kevesebb volt, mint a normális mennyiség. Minthogy a jelzett időszakban az árszínvonal változásának irányzata valóban nagyban egyezik a *Cassel* által *viszonylagosnak* nevezett *aranynövekménnyel*, mely a tényleges és a normális aranynövekmény hányadosát fejezi ki, *Cassel* ebből azt következtette, hogy az árak hosszabb időközökben való változását az arany mennyiség alakulása idézte elő.¹⁵⁹

*Cassel*nél kevésbé merész érveléssel *Taussig* is arra az eredményre jut, hogy az arany mennyiség változásának van befolyása az árszínvonal változásaira. *Taussig* ezt a megállapítást arra az összefüggésre alapítja, mely az arany mennyiség és a bankhitelek között a banktevékenység természetéből kifolyólag fennáll.¹⁶⁰ Készségesen elismerve azt, hogy a papírfizetési eszközök egy része ebből a szempontból eléggé érzéketlen, véleményét azzal támasztja alá, hogy viszont a letétek és a jegybankok aranykészlete között szoros az összefüggés. Ez *Taussig* szerint sem jelenti azt, hogy az aranykészlet minden változása visszahat a fizetési forgalomra; az utóbbi és az laxanymennyiség közötti kapcsolat sokkal lazább, semhogy a fizetési forgalom azonnal megérezné az arany mennyiség változását. Előbb-utóbb azonban, ha lényeges változásról van

¹⁵⁸ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. 416—426. old.

¹⁵⁹ U. ö. 439. old.

¹⁶⁰ International Trade. New York, 1934. V. ö. a 192—201. old.

szó, a viszahatás el nem maradhat, mert a bankok kamatláb-politikája összefügg az aranyáramlásokkal, melyek a nemzetközi forgalom folytán előállnak. *Taussig* érvelése annál inkább megérdemli figyelmünket, mert ő szigorúan a pénz mennyiségi elméletének az alapján áll és teljes mértékben tekintettel van a bankfizetési eszközökre.

9. A hitelteremtés elmélete. Az a vita, mely a bankjegyekre vonatkozólag a XIX. századi első felében lefolyt, a pénz mennyiségi elméletének Hatása alatt főképpen, a bankjegykibocsátásnak az árakra és a váltóárfolyamra való hatása körül forgott. Akkor is, midőn a bankszerű fizetési eszközöket mindjobban bevonták a kérdés vizsgálatába, a forgalom szempontjából való Hatás állott előtérben. A hitelnek mint ilyennek a kérdése csak alkalmasszerűleg merült fel, főképpen avval a kérdéssel kapcsolatban, hogy van-e szerepe a gazdasági válságok felidőzésében.

Ennek a Hitel lényegére vonatkozólag tanúsított közönynek az oka az volt, Hogy a pénzforgalom kérdéseinek megítélése tekintetében eltérő véleményen lévő táborok a Hitel természetére és szerepére vonatkozólag nagyjában egyetértettek. Elismerték ugyan azt, Hogy a hitel — annak szűkebb vagy bősegebb kezelése — összefüggésben állhat a pénzforgalom növelésével, de ebben a bankjegykibocsátással, illetőleg vásárlóerő más úton való forgalombahozatalával kapcsolatos visszaélést láttak.¹⁶¹ Hiszen a bankszerűség iskolája sem azt vitatta, hogy a hitellel nem lehet visszaélni, hanem csak azt, hogy a hitelek egészséges bankpolitikái elvek alapján való nyújtása és józan keretek között maradása esetén nem növelik szükség nélkül a pénzforgalmat.

Annak az egyetértésnek, mely a hitel lényegére vonatkozólag a két tábor között uralkodott, a forrása az volt, Hogy a hitel magában véve közömbös a közgazdaság folyására nézve, mert lényegéből kifolyólag az *csak vásárló erőnek egyik kézből a másikba való átvitele*.¹⁶² A bankok, e felfogás szerint, amikor hitelt nyújtanak, nem tesznek mást, mint azt, hogy a gondjaikra bízott, tehát a már meglévő tőkét ki-hitelezik, azaz ideiglenesen másnak engedik át Használatra.¹⁶³

¹⁶¹ Találónan jegyezte meg *Valentin Wagner* (*Geschichte der Kredittheorien*. Wien 1937. a 343. old.), hogy a hitel közömbösségéről szóló tan normatív jellegű volt.

¹⁶² *Mac Culloch* ezt így fejezte ki: „The advantage of credit consists in its tendency to distribute capital in the best manner.” (*The Principles of Political Economy*. Edinburgh. MDCCCXXV. a 114. old.

¹⁶³ *J. St. Mill* szerint:.....a letéti bank oly tőkét ad kölcsön, melyet az apró részletekben gyűjtött össze a közönség-től” (*A nemzetgazdaságtan alapelvei*. III. köt. a 316. old.)

A bankoknak ez a tevékenysége ennél fogva teljesen közömbös a pénzmennyiség és az árak viszonya szempontjából, legalább is addig, amíg helyesen kezelik a bankjegykibocsátást, mert a bankok csak oly vásárlóerőt engedhetnek át ügyfeleiknek, melyet mások nekik rendelkezésre bocsátottak.

A bankok tevékenységének olyan elképzelése állt e felfogás mögött, mely szerint azok, akik takarékoskodnak, tényleg a tőkés, megtakarításaikat a bankban helyezik el, mely azután ugyanazt a vásárlóerőt engedi át a vállalkozóknak, melynek használatáról a tőkés ideiglenesen lemondta, midőn a bankba vitték pénzüket. A vállalkozó tehát azt a vásárlóerőt használja fel, midőn a hitelt felveszi, amelyet a tőkés nem fordított vásárlásra, midőn a pénzt megtakarította. Ha túllépi e határt, a bank visszaélést követ el a bankjegykibocsátással és felidézi a túlkibocsátás hátrányait.

E felfogás háttérében az a tétel áll, hogy a *tőkeképződés egyedüli forrása a takarékoság*. Már *Thornton* hangsúlyozta, hogy hitelezett pénzzel lehet ugyan gépeket vásárolni, de nem lehet azok mennyiségét szaporítani. *J. St. Mill* ugyan ezen a nézeten volt és „igen különös”-nek találta, hogy azt még bizonyítani kell, miszerint a hitel csak engedély arra, hogy másnak tőkéjét használhassuk.¹⁶⁴ Ezzel, mondja, a termelés eszközei nem szaporodnak, hanem a hitel csak „a tőkének egyik kézből a másikba átvándorlásából áll.”¹⁶⁵ Előnye csak az, hogy a tőke oly kezekbe kerül, melyek jobban képesek azt termelésre használni. Az Egyesült Államokban az elmélet első nagy képviselője, *J. A. Walker*, ismételten és különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a tőkeképződés egyedüli forrása a takarékoság.¹⁶⁶

A hitelnek ez az értelmezése a merkantilizmus ama túlzásai ellenhatásaként keletkezett, mellyel a hitelnek tőkét teremtő erőt tulajdonítottak, midőn azt hirdették, hogy a bankok hiteleikkel, tehát pénznek rendelkezésre bocsátásával a jószágok világától függetlenül új erőforrást nyithatnak a gazdasági életnek. A fiziokratizmussal megindult felfogás, mely szerint a pénz tisztán forgalmi eszköz és így a jószágoktól függetlenül semmiféle eredeti teljesítményre nem képes, szöges ellentétben kellett, hogy álljon minden ilyenmű elgondolással, mely a pénzt mintegy csodatevő hatalommal

¹⁶⁴ U. o. a 117. old.

¹⁶⁵ U. o. a 119. old.

¹⁶⁶ „At every step of its progress, capital follows one law. It arises solely of saving.” (First Lessons in Political Economy. New-York, 1893. a 64. old.) Később pedig írja: „capital arises wholly out of savings.” (U. o. a 238. old.)

látszott felruházni, midőn azt állította, hogy a jólét emelkedése belőle is kiindulhat.

A takarékoságról mint a gazdaság alapjainak kiszélesítésére egyedül alkalmas eszközzel és a bankoknak a takarékoskodók és hitelt igénybevevők közötti tisztán közvetítő szerepéről való ezen felfogással először *Henry Dunning MacLeod*¹⁶⁷ szállt szembe. Hangsúlyozva azt, hogy a hitel hatá-
sában minden tekintetben egyenlő elbírálás alá esik a készpénzzel, *MacLeod* az vitatta, hogy a bankok nem közvetítői tevékenységet fejtenek ki a tőkés és a hitelt igénybevevő termelők között, hanem hitelnyújtásukkal forgalmi eszközöket teremtenek.¹⁶⁸ Szerinte tehát a bankok igazi tevékenysége fizetési eszközök teremtése és forgalomhozatala. E hivatásukat kifejtve a bankok előmozdítják és élénkítik a közgazdasági életet és lehetővé teszik a közgazdaság rendelkezésére álló tőkének a gyarapítását. *MacLeod* szerint tehát a bankok kihitelezéseikben nincsenek a náluk levő letétekhez kötve, hanem szabadságukban áll ezeken túl is hiteleket nyújtani, vagyis, amint mondják, *hitelt teremteni*.¹⁶⁹

MacLeod eme felfogása kortársai előtt úgy tűnt fel, minthogyha a merkantilizmusnak a pénz jelentőségét túlzó felfogása ébredne új életre. *MacLeod* abba a gondolatmenetbe látszott visszazökkenni, amelyet *John Lan* képviselt, amidőn azt hirdette, hogy a pénzmennyiség szaporításával lehet az ipart fejleszteni. A valóságban azonban, amint erre már *Knies* is rámutatott,¹⁷⁰ *MacLeod* nem értett egyet Lan?-val, mert míg az utóbbi kevés érzékkel bírt a pénzsza-
porítás hátrányai iránt, addig *MacLeod* tisztában volt a hiteltermelés hátrányaival is, nevezetesen azzal, hogy hitelek mérték nélküli nyújtása *hitelinflációt* idéz fel, melyet azután nem lehet másképp ellensúlyozni, mint *hitelrestrikcióval*, vagyis *hitelmegszorítással*.

MacLeod fejtegetései nagy ellenzésre találtak kortársainál, nemcsak azért, mert ellentétben állottak a pénz és a tőke viszonya tárgyában uralkodó felfogással, hanem azért is, mert *MacLeod* kevésbé szerencsésen képviselte álláspontját.

¹⁶⁷ *The Theory of Credit*. London, 1889—1891. (2. kiad. 1897.)

¹⁶⁸ A hitelekről azt mondja: „they are in their nature and effects in every aspect equivalent to an equal quantity of Money.” (2. kiad. 255. old.)

¹⁶⁹ Az angolok „credit creation”-ről, a németek „Kreditschöpfung”-ről beszélnek.

¹⁷⁰ *Der Credit*. I. Hälfte. Berlin 1876. a 66. old. A *Lam* és *MacLeod* álláspontja közötti különbségre vonatkozólag 1. továbbá *Diehl*: „Über neuere Kredittheorien im Lichte der Lehre von MacLeod.” (*Die Kredit-Wirtschaft*. Kölner Vorträge. I. Bd. Leipzig, 1927. a 116—116. old.)

Általában sajátos felfogása volt a közgazdaságtan egyéb kérdéseire vonatkozólag is¹⁷¹ és a pénz és a tőke egymáshoz való viszonyát nem sikerült megfelelően tisztázni. *MacLeod* álláspontját nemcsak Angliában, hanem másfelé is helytelenítették és különösen a német közgazdák, mint *Adolf Wagner*, *C. Knies*, *G. Cohn* és *Böhm-Bawerk* ragaszkodtak ahhoz, hogy a bankok hitelnyújtásukkal csak közvetítő szerepet töltenek be a tőkés és a kölcsönvevő között. Erre támaszkodva *Johann O. Komorzynski* a XX. század elején azt vélte megállapíthatni, hogy a hitelnek tőkét teremtő hatást tulajdonító felfogás meghaladott álláspontnak tekinthető.¹⁷²

A *MacLeod* által felvetett gondolatok elutasítása azonban nem bizonyult véglegesnek és általánosnak, nem szólva arról, hogy *Komorzynski* maga is felemlíti, hogy *MacLeod* felfogása, ha nem is a maga egészében fogadta azt el. bizonyos hatást gyakorolt *Schäfflere*.¹⁷³ Megállapíthatjuk ezt másokra nézve is. Az Egyesült Államokban már 1895-ben *Horace White* tollából a bankügyről egy munka jelent meg,¹⁷⁴ mely szerint, szorosan *MacLeodhoz* ragaszkodva, a bank kített teremtő és a forgalmat megkönnyítő intézmény.¹⁷⁵ Ez, mondja *White*, már *Alexander Hamilton* előtt is világos volt 1791-ben midőn megírta az Egyesült Államok bankjára vonatkozó jelentését, de a gondolat teljes kifejtése *MacLeod* műve volt.¹⁷⁶

A XX. század első évtizedében ismét felmerült az a gondolat, hogy a bankok hitelnyújtásukkal vásárlóerőt teremtenek. A készpénznélküli forgalom erős kifejlődése és az angol bankoknak az a gyakorlata vetette fel azt, mely szerint, midőn ügyfelek számára hitelkeretet biztosítanak, az összeget letétként jóváírják ügyfelüknek. Az angol bankok ezen gyakorlatának figyelembevételével vizsgálva a fizetési

¹⁷¹ *Edwin Cannan*, midem *MacLeod* „The History of Economics” c. munkájáról írt, azt mondta, hogy *MacLeod* és a többi közgazdák közötti eltérés oly nagy, hogy azt semmilyen bírálat nem hidalhatja át. (Econ. Journ. VI. köz. 1896. a 608. old.)

¹⁷² Die nationalökonomische Lehre vom Kredit Innsbruck, 1905. a 575. old.

¹⁷³ V. ö. *Komorzynski* e. i. m. a 589. old.

¹⁷⁴ Money and Banking. Boston, 1895. (2. kiad. 1902.) Idézeteink az utóbbiból valók.

¹⁷⁵ „A bank in the moderne sense is a manufactory of credit and a machine for facilitating exchanges.” (E. i. m. 217. old.)

¹⁷⁶ U. o. 220. old. — Ennek ellenére *MacLeod* nevét még *Palgrave*: Dictionary of Political Economy 1925. évi kiadásában sem találjuk a címszavak között, pedig függetlenül attól, hogy helyes vagy helytelen volt-e álláspontja, kétségtelen, hogy egy messze kiható gondolatmenetnek volt megindítója.

forgalmat, *Hartley Withers*¹⁷⁷ 1909-ben arra a megállapításra jutott, hogy a bankok letétéinek túlnyomó része nem abból származik, hogy a tőkések pénzt helyeztek el náluk, hanem abból, hogy a bank hiteleket engedélyezett. Ebből *Withers* azt a következtetést vonta le, hogy az így keletkezett letéteket a bankok maguk „teremtették”. Ezen az alapon, egészen *MacLeod-ra* emlékeztető módon, a bankokat „pénzgyárak”-nak nevezte.¹⁷⁸ Érintkezési pontokat mutat *Withers* nézetével *R. G. Hamtrey*¹⁷⁹ felfogása is.

Röviddel *Withers* munkájának megjelenése után, — egyébként egészen más irányú munkájában — *Schumpeter*¹⁸⁰ lépett elő a bankok feladatára vonatkozó hasonló gondolatokkal. Szerinte csupán a haladás nélküli — vagy a teljesen egyenletesen haladó gazdaságot — jellemzi az, hogy a bankok csak a tőkések által megtakarított pénzeket hitelezik ki, de gazdasági haladás új termelési eljárások bevezetése ezen az úton nem lehetséges. A közgazdaság statikus állapotában a vállalat maga teremti elő az üzem folytatásához szükséges eszközöket; ha azonban újítást akar eszközölni, és közjogi kényszer nem áll a vállalkozónak rendelkezésére, mellyel magának az ehhez szükséges termelési tényezőket biztosíthatná, kénytelen a bankoknál hitelt felvenni, amelyet ezek nem nyújthatnak a hozzájuk befolyt megtakarításokból, mert ezek éppen elegendők arra, hogy a termelést a megszokott mederben folytassák.¹⁸¹ A bankok tehát, folytatja okoskodását *Schumpeter*, kénytelenek e célra vásárlóerőt teremteni, mely megadja a vállalkozóknak a hatalmat arra, hogy új termelési eljárásokat alkalmazzanak.¹⁸²

Amidőn a háború befejezése után a gazdasági élet ingadozásainak kérdése került az érdeklődés homlokterébe, a *hitelteremtés elmélete*, ahogy a bankhitel új magyarázatát most nevezték, erősen kezdett térhódítani. Már *Schumpeter* elmélete erősen alátámasztotta azt a felfogást, hogy a bankhitelnek köze van a konjunktúraváltozásokhoz. Most e nézet megerősödött és erős túlzásokhoz is vezetett. Így p. o. *Al-*

¹⁷⁷ *The Meaning of Money*. 1909. (Német ford. Geld und Kredit. Übers, v. H. Patzauer. Jena, 1911.)

¹⁷⁸ A könyv V. fejezetének címe: „The Manufacture of Money.”

¹⁷⁹ *Currency and Credit*. 3. kiad. London, 1928.

¹⁸⁰ *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig, 1912.

¹⁸¹ U. o. 209—210. old.

¹⁸² „Kredit ist wesentlich Kaufkraftschaffung zum Zwecke ihrer Überlassung an den Unternehmer, nicht aber einfach Überlassung von vorhandener Kaufkraft — von Bescheinigung über vorhandene Produkte — an ihn.” (214. old.)

bert Hahn, ki Németországban toborzott híveket az új hitel-elméletnek, annak a kijelentésére ragadtatta magát, hogy a bankok működésének nem a letéti üzlet az alapja, hanem a hitelezés, mely maga teremti a letéteket.¹⁸³ Nyilvánvalóan az angol bankok fentemlített gyakorlata lebegett Hahn szeme előtt ennek kijelentésénél, mert a hitelkeret engedélyezése ott valóban letéteket is teremt.

C. A. Phillips¹⁸⁴ azonban már felhívta a figyelmet arra, hogy az így keletkezett letétek, melyeket White elnevezésével *másodlagos letéteknek* nevezett, különböznek az *elsőleges letétektől*, melyek készpénz befizetéséből származnak,¹⁸⁵ Phillips azt a nézetet is visszautasította, mintha egy bank magában a többi bankoktól függetlenül kihitelezéseit jelentékenyen a hozzája befolyt készpénzen felül terjeszthetné ki. Az ilyen bankot ez rövidesen bajba sodorná, mert elvesztené liquiditását. A jelentősebb hitelkiterjesztés lehetősége szerinte csak a bankrendszerre a maga egészében áll fenn, mert csak itt érvényesül az átírásoknak az a hatása, hogy a készpénzkészlet növekedésénél jóval nagyobb arányban nyújthatók hitelek.¹⁸⁶ Phillips egy alapvető szempontra világított rá annak hangsúlyozásával, hogy a kihitelezések aránya nincsen a bankokhoz befolyt készpénzletétekkel közvetlen viszonyban, mert a hiteleket nem ez, hanem a *készpénztartalék* korlátozza, minthogy a letétek tulajdonosai, midőn letéteik felett rendelkeznek, készpénzfizetést is követelhetnek és erre a banknak megfelelő készpénzkészlet tartásával fel kell készülnie. Phillips okfejtését teljes mértékben magukévé tették Fr. v. Hayek¹⁸⁷ és J. M. Keynes.¹⁸⁸ Az utóbbi külön ki is emeli, hogy mihelyt valamely a bankrendszerbe tartozó bank készpénztartaléka növekszik, vagyis felülmúlja a szokásos arányt, megindul a másodlagos letétek keletkeztetése, vagyis a hitelteremtés.¹⁸⁹

¹⁸³ Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits. 2. kiad. München und Leipzig, 1924. a 27—28. old. Hahn elméletéről találóan mondotta Valentin Wagner: „Es handelt sich hier um eine äusserst naive, durchaus verfehlte Anwendung des fiktiven Denkverfahrens.” (Geschichte der Kredittheorien. Wien 1937. a 185. old.)

¹⁸⁴ Bank Credit. New York, 1928.

¹⁸⁵ E. i. m. 40—41. old.

¹⁸⁶ U. o. 37—40. old.

¹⁸⁷ Geldtheorie und Kredit theorie. Wien u. Leipzig, 1929. a 81—85. old.

les A Treatise on Money. London, 1935. I. köt. 26—27. old.

¹⁸⁹ „... if a bank finds itself in the possession of an amount of reserves which exceeds this ratio (t. i. a szokásos arányt), it proceeds to „create” additional deposits ... by lending and investing more freely.” (E. i. m. II. köt. 50. old.)

A hiteltermésnek ez a módosított elmélete sem maradt ellenmondás nélkül. Mindenekelőtt élesen szembehelyezkedett vele *Cannan*,¹⁹⁰ nem minden gúny nélkül bírálva *Withers* fejtegetéseit. Ragaszkodva ahhoz, hogy a bank a tőkés és a hitelt igénylő vevő fél közötti közvetítő,¹⁹¹ *Cannan* azt igyekezett bizonyítani, hogy semmi különös sincs abban, ha a bank hitelei többszörösét teszik a hozzá befolyt pénznek, mert ez a pénz folytonos forgásban van a hitelek útján.¹⁹² Németországban *Cannannál* nem kevésbé hevesen fordult *Diehl* a hiteltermés elmélete ellen. Főképpen arra hivatkozott, hogy a bankok nem teremthetnek tőkét, hanem csupán a náluk elhelyezett tőkét kölcsönözhetik ki.¹⁹³ Hasonló kifogást emelt *Navratil Ákos* a -hiteltermés elméletével szemben,¹⁹⁴ míg az osztrák nemzeti bank elnöke *Richard Reisch*,¹⁹⁵ elismerte ugyan a hiteltermelésnek bizonyos szűkebb korlátok között való lehetőségét, de erősen kikelt azon beállítás ellen, minthogyha a bankhitelek ily módon való bővítésének a gazdasági élet szempontjából nagyobb jelentősége volna.¹⁹⁶ Hasonló álláspontot foglalt el a svájci bankvilág kimagasló tagja, *Felix Somari*/is,¹⁹⁷

Ezek ellenére is a hiteltermés elmélete — nem utolsósorban a világháború utáni nehéz idők hatása alatt — tovább is képviselőkre talált, sőt újabb gondolatokkal is gazdagodott. Ezekre azonban csak a hitelelmélet egy más irányú kibővítése után térhetünk rá, melyről a következőkben lesz szó.

10. A kényszertakarékosság. Láttuk, hogy a pénzmennyiség értelmezése körüli viták mindinkább oda vezettek, hogy

¹⁹⁰ An Economist's Protest. London, 1927.

¹⁹¹ E. i. m. 262. old.

¹⁹² U. o. 261. old.

¹⁹³ „... darin besteht eben die befruchtende Wirkung des Kredits daß durch diese Kapitalübertragungen das vorhandene Kapital in die Hände leistungsfähiger Personen kommt, die es vermittels ihrer Tätigkeiten nützlich verwenden können.” (E. i. m. 122. old.) — Később is ezt mondja *Diehl*: „Jede Krediteinräumung setzt jedoch bereits vorhandenes Kapital voraus.” (U. o. 130. old.)

¹⁹⁴ Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságban. Budapest, 1928.

¹⁹⁵ Die „Deposit” — Legende in der Banktheorie (Zeitscher, f. Nationalök. I. köt. (1929.) 489—533. old.

¹⁹⁶ Szerinte *Phillips* és hívei egészen egyoldalúan járnak el, amikor mindig csak a letétek gyarapodását veszik tekintetbe és nem számolnak eléggé az azokban párhuzamosan bekövetkező csökkenéssel és a banktartalékok egyéb forrásokból származó növekedésével. (E. i. m. 520—521. old.)

¹⁹⁷ A *Phillips-léle* és a vele rokon elméletek főhibája *Somary* szerint az, hogy az azonnal esedékes letéteket az összes bankletétekkel azonosaknak tekintik, holott az előbbieket csak egy hányadát teszik az összes letéteknek. (Bankpolitik. 2. kiad. Tübingen, 1930. a 64. old.)

a forgalmi eszközöket egy közös fogalomban foglalták össze, melyet — a forgalmi eszköz minőségére való tekintet nélkül — *vásárlóerőnek* neveztek. A vásárlóerő elmélete abból indul ki, hogy a fizetési eszközök közös tulajdonsága, hogy a piacból áruk elvonását teszik lehetővé. Ebből származik hatásuk az árakra. Az árszínvonalat tehát az a vásárlóerőmennyiség határozza meg, mely a közönség birtokában van. Ha tehát új vásárlóerő keletkezik, illetőleg jut be a gazdasági életbe, ennek hatással kell lennie az árakra. Minthogy azonban az árak emelkedésével nem emelkedik mindenkinek a jövedelme, mindazok, akiknek a jövedelme nem tart lépést az árak emelkedésével, kénytelenek fogyasztásukat megszorítani.

Ez a gondolatmenet, mely először mutatott rá arra, hogy a *vásárlóerő szaporítása az árak emelkedésével bizonyos körök fogyasztásának megszorítására vezet*, a XIX. század elején erősen foglalkoztatta az, elméletet. Meggyőzően mutatta ki ezt, *Hayek* számos idézettel *Jeremy Bentham*, *Dugald Stewart* és *Malthus* munkáiból.¹⁹⁸ Ezen inflációs kor szemlélőinek valóban bő alkalmuk is volt a szóbanforgó jelenség megfigyelésére.

Bentham, aki nagyon világosan fejtette ki ezt a gondolatmenetet, kikényszerített mértékletességnek (Forced Frugality) nevezte a folyamatot,¹⁹⁹ mely később *kikényszerített takarékoság* vagy *kényszertakarékosság* nevét nyerte arra való utalással, hogy a pénzmennyiség szaporításával járó áremelkedés ugyanúgy fogyasztástmegszorítást jelent mint a takarékoság, csak azzal a különbséggel, hogy az utóbbi önkéntes elhatározás eredménye míg az előbbi kényszer hatása alapján keletkezik. *Thornton* már 1802-ben takarékoságról szólt ebben az összefüggésben. A későbbi rendezett valutáris viszonyok között azután feledésbe ment a kényszertakarékosság gondolata és csak *Wicksell* hozta ismét felszínre, amidőn a kamatláb és az árszínvonal viszonyát tanulmányozva a pénzbeli és a jószágfolyamatok kölcsönhatásával foglalkozott.²⁰⁰ Ezért volt sokáig általános az a nézet, hogy a kényszertakarékosság gondolata *Wickselltől* származik.

¹⁹⁸ A Note on the Development of the Doctrine of Forced Saving. (Quart. Journ. of Ec. XLVII. köt. (1932.) 123—153. old.)

¹⁹⁹ Manual of Political Economy. (The Works of Jeremy Bentham. Published under the superintendence . of his executor John Bowring. III. köt. Edinburgh, MDCCCLIII. a 44. old.)

²⁰⁰ „Die reale Ersparnis, welche notwendig ist, um eine längere Kapitalinvestierung zu ermöglichen, wird... in der That... der Gesamtheit der Konsumenten *aufgezwungen*.” (Geldzins und Güterpreise. Jena 1895. a 143. old.)

A vásárlóerőelmélet, melyből a kényszertakarékosság fogalma származott, mint erre már fentebb utaltunk, összhangban volt avval az elgondolással, mely szerint a hitel nem szaporítja a rendelkezésre álló vásárlóerőt, hanem csak már meglévő javak feletti rendelkezési hatalom átruházása a kölcsönvevőre. Sőt a vásárlóerőelmélet egyenesen alátámasztotta ezt, midőn a hitelben vásárlóerőnek ideiglenes átengedését látta. Mégis egy új elemet is vitt be a hiteleméletbe annak hangsúlyozásával, hogy a hitellel a tőke oly kezekbe kerül, melyek azt jobban, inkább a közgazdaság érdekében használják fel. Midőn *J. St. Mill* szembeszállt azokkal, akik azt hiszik, hogy a hitel semmiből teremthet valamit,²⁰¹ és velők szemben hangsúlyozta, hogy a hitel tőkének egyik kézből a másikba való átvándorlásából áll²⁰² és „szükségkép mindig valakinek másnak a tőkéjéből van elvéve”,²⁰³ oly hozzáadást is fűzött ehhez, melyből azt lehet következtetni, hogy a hitel mégis a tőkekópzésnek is szolgál. *Mill* utalt ugyanis arra, hogy az a vásárlóerő, mely bizonyos időpontban a közgazdaságban adva van, kétféle irányban érvényesül; egyrészt a fogyasztást másrészt a termelést érinti.²⁰⁴ A hitel ugyanis eltolódást okoz a vásárlóerőben, mert, ha mint rendesen, a hitel útján a termelők kezébe kerül a vásárlóerő nagyobb része, akkor ezek azt tőkéül használják és „ennyiben valóságos tőkenövekedés eszközöltetett a művelet által”.²⁰⁵

A kényszertakarékosság elmélete e gondolatfűzéssel teljesen összhangban arra a kérdésre felel, hogy mi történik akkor, ha a vásárlóerő nem marad állandó, hanem a hitel vásárlóerő növekedésével kapcsolatos. Minthogy magában a hitelezés ténye által a jóságok mennyisége nem szaporodott, de a termelők nagyobb vásárlóerő birtokába jutottak, ennek szerinte nem lehet más következménye, mint az, hogy a meglévő javak nagyobb hányadát igyekeznek céljaik számára megszerezni; ezzel emelik az árakat és egyúttal csökkentik a nem termelő osztályok, tehát a fogyasztók vásárlási lehetőségeit. Ez a kényszertakarékossági elmélet magva és *Malthus* már 1811-ben utalt arra, hogy új bankjegyek kibocsátása járulékos tőke gyanánt kerül forgalomba, csökkentve a fogyasztók vásárlóképességét és növelve a termelőket.²⁰⁶

²⁰¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. köt. 117. old.

²⁰² U. o. 119. old.

²⁰³ U. o. 118. old.

²⁰⁴ U. o. a 118—119. old. jegyzete.

²⁰⁵ U. o. 119. old.

²⁰⁶ A *Ricardo* első cikkéről az „Edinburgh Review” XVII. köt. XXXIV. számában (1811. II.) írt névtelen ismertetésben. V. ö. *Hayek*: *Prices and Production*. 2. kiad. London (1934.) a 19—20. old.

Malthus tehát már rámutatott arra, hogy a járulékos hitel a tőkeképződés javára tolja el a meglévő javak felhasználását. Ezzel a kényszertakarékossági elmélet határozottan érintkezési pontot mutat a hitelteremtés elméletével, mert egyrészt elismeri azt, hogy a hitelek növelésével a tőkeképződés fokozható, másrészt pedig hangsúlyozza azt, hogy a *hitelek növekedése különbözőképpen érinti a termelési és a fogyasztási javak árát.*

Ami a járulékos vevőerők keletkezését illeti, a kényszertakarékossági elmélet hívei a múlt század elején kevésbé érdeklődtek annak banktechnikai forrásai és lehetőségei iránt. Szemük előtt a közgazdasági hatás lebegett. A közgazdasági összefüggések szemszögéből nézve a kérdést, már *Thornton* oly gondolatot vetett fel, mely később erős figyelemben részesült és szervesen olvadt bele ebbe az elméletbe. *Thornton* ugyanis arra utalt, hogy a hitelek iránti kereslet a kamatlábbal függ össze, mely mellett a bankok a pénzt kínálják, és pedig oly módon, hogy a vállalkozók sietnek üzletük kiterjesztésére hitelt felvenni, ha a pénzzel többet remélnek keresni, mint amennyit a pénz használataért fizetni kell. Ezzel nyers fogalmazásban már 1802-ben jelentkezett az a gondolat, mely a hitelek mértékét a vállalkozói nyereséggel hozta összefüggésbe és később *Wicksell*, majd pedig *Mises*, *Hayek* és *Strigl* elméleteiben döntő szerephez jutott. E felfogás szerint a bankok, mivel a tőkét hitelnyújtás útján gyümölcsöztetik, hajlanak arra, hogy alacsony kamatláb mellett minél több pénzt helyezzenek ki. Ez ösztönzi őket arra, hogy a piaci kamatlábat a vállalkozói nyereségnél alacsonyabb színvonalon tartsák és ezzel a hitelek mennyiségét növeljék, felidézve evvel az árak emelkedését és a vele kapcsolatos kényszertakarékosságot.

A kényszertakarékosság eszméje a takarékoság fogalmának behatóbb elemzésére ösztönzött. *D. H. Robertson* igyekezett oly gyűjtőfogalmat találni, mely magában foglalja mindazokat a folyamatokat, melyek rokonságot mutatnak avval, amit takarékoságnak nevezünk.²⁰⁷ Szerinte az vonás, mely közös e folyamatokban, a fogyasztástól való tartózkodás, illetőleg a *fogyasztás megszorításának* (lacking) ténye. Közelebbről ez *Robertson* szerint azzal egyértelmű, hogy valaki kevesebbet költ egy alapulvett időszakban, anint amennyire a rendelkezésre álló jövedelem képesíti. A fogyasztás (megszorítása) történhet önkéntes elhatározással, amely esetben *Robertson* az egyén önszántából való fogyasztásmegszorításáról, (spontaneous lacking) szól. A fogyasztásmegszorításnak ez az esete az, amelyet rendszeren takarékoskodás alatt

²⁰⁷ V. ö. *Banking Policy and the Price Level*. London, 1926. a 40—50. old.

szokás érteni, és amelyet *önkéntes takarékoskodásnak* nevezhetünk. A fogyasztás megszorításának azonban nemcsak az egyén szabad elhatározása lehet az alapja, hanem az árak emelkedése is. Ez az az eset, amelyet a *kényszertakarékosság* fogalma fed. *Robertson* automatikus fogyasztásmegszorításról (automatic lacking) szól ily esetekben. A fogyasztás megszorításának van azonban még egy további válfaja is, melyet *Robertson* „induced lacking”-nak nevez, és amely abból származik, hogy az illető egyén az árak emelkedésére való tekintettel megfelelően igyekszik pénztárczésletét is növelni és ennél fogva nagyobb mértékben szorítja meg fogyasztását, mint amire szüksége volna akkor, ha tétlenül nézné gazdasági tartalékai értékének csökkenését.

A kényszertakarékosság elmélete teljesen összhangban volt a hitelelmélet alaptételével, mely szerint a tőkeképződés egyedüli forrása a takarékoság. Sőt egyenesen folyománya volt ennek a felfogásnak, mert abból indult ki, hogy a vásárlóerő gyarapodása nem növeli a jószágmennyiséget és ezért okoz áremelkedést, fogyasztáscsökkenést és ezen keresztül tőkegyarapodást. Ennek megfelelően ítélték meg a hitelteremtésnek a gazdasági életre való hatását is, hangsúlyozva, hogy *a termelés kiterjesztésének természetes alapja az önkéntes takarékoság*, mert a fogyasztás megszorításával csak ez bocsájtja a közgazdaság egyensúlyának megbontása nélkül rendelkezésre a vállalkozásnak a termelés növeléséhez szükséges javakat.

Ennek szem előtt tartásával iktatta be a vásárlóerő elmélet a kényszertakarékosság gondolatát is, mint olyan jelenséget, amely az árak és a jövedelmek egyensúlyának a pénzzaporítás által okozott megbomlásából származik. *Hayek* erősen kidomborította a vásárlóerő teremtésével való financirozás és az önkéntes megtakarításokkal való financirozás közötti különbséget, midőn azt hangoztatta, hogy az infláció útján való financirozás folytonosan újabb pénzmennyiségek kibocsátását teszi szükségessé mégpedig gyorsuló ütemben, ami pedig az árak folytonos emelkedését is előidézi úgy, hogy végre a pénzmennyiség növelése teljesen tarthatatlan állapotot idéz elő, és végül a hiteltereimtest meg kell szüntetni.²⁰⁸

Evvel a nézettel *Hansen* és *Tout*²⁰⁹ szálltak szembe, utalva, arra, hogy az 1896-1914. évek közötti időszak tapasztalatai az ellenkezőt mutatják. Ekkor ugyanis a bankhitelek növekedtek és ezt az árak lassú emelkedése követte, de össze-

²⁰⁸ Geidtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig, 1929. a 128—129. old.

²⁰⁹ Investment and Saving in Business Cycle Theory. (Econometrica I. köt. 1953. a 144. old.)

omlás nem következett be. Ebiből *Hansen* és *Tout* azt következtették, hogy mérsékelt arányban alkalmazva a kényszer-takarékosság nem kell, hogy a bajok forrásává legyen, mert nem idézi fel azt a gyorsulási folyamatot, amelyre *Hayek* elmélete támaszkodik. Szerintük a hiteltermelés csak akkor okoz bajokat, hogy ha erősen hullámzik, hol nagymértékű kényszer-takarékosságot váltva ki, hol pedig azt megszüntetve.

Hansen és *Tout* e felfogásukkal már *feladták azt a régi álláspontot, hogy a kényszer-takarékosság csak átmenetileg alkalmas a termelés kiterjesztésének finanszírozására*, de még nem tagadták meg azt, hogy a hiteltermeléssel való finanszírozás árszínvonal emelkedéssel jár. *Keynes* azonban olyan gondolatot vetett fel, mely, a termelés finanszírozásával kapcsolatba hozva, az utóbbi tételnek kétségbevonására is vezetett. *Keynes* szerint ugyanis lényeges különbséget kell tenni, egyrészt a közgazdaság oly állapota között, melyben tömeges munkanélküliség uralkodik és a közgazdaságban vannak parlagon heverő termelő erők, másrészt pedig a közgazdaság azon állapota között, melyben teljes foglalkoztatottság van.²¹⁰ *Keynesnek* ez a gondolata különösen a német irodalomban talált visszhangra és vezetett oly következtetésekre, melyek a hiteltermelést nem csak ideiglenes és okvetlenül áremelő hatással járó finanszírozási eszköznek tüntetik fel, hanem annak, legalább is bizonyos körülmények között, feltétlenül előnyös voltát hangsúlyozzák. E felfogásnak alapgondolata az, hogy a *hiteltermelést csak akkor kell feltétlenül árszínvonal-emelkedésnek követnie, ha a közgazdaság a teljes foglalkoztatottság állapotában van*, mert csak akkor hat a vásárlóerő szaporítása a termelésre feltétlenül drágítólag. Elmarad azonban az infláció és az árak emelkedése akkor, ha vannak meg a közgazdaságban ki nem használt termelő erők, mert ilyenkor a nyújtott hitelek a termelés és ezzel a jólét emelkedéséhez is vezetnek.

Erősen felkarolta ezt a gondolatot *Nöll von der Nahmer*²¹¹ és belőle azt a következtetést vonta le, hogy egy országnak a ki nem használt erőforrásai alkotják a termelők részére való hitelnyújtásnak az alapját, a közgazdaság *hitel-alapját* (der volkswirtschaftliche Kreditfonds). Amíg a hitelek arra szolgálnak, hogy a vállalkozások segítségével ebből

²¹⁰ The General Theory of Employment, Investment and Money. London, 1936. V. ö. különösen a 16. old. — A német irodalomra nagy hatással volt már *Keynes* előbbi munkája is, t. i. A Treatise on Money. I., II. köt. London, 1930., mely már jelezte ezt a gondolatot.

²¹¹ Der volkswirtschaftliche Kreditfonds. Berlin, 1934.

az erőforrásból merítsenek, addig *Nöll* szerint a hitel nem hathat drágítólag, feltéve, hogy oly javak előállításáról van szó, melyek iránt megfelelő kereslet mutatkozik. Ebben az esetben ugyanis a hitel csak arra szolgál, hogy oly kihasználatlan termelési erőket kapcsoljon be a termelésbe, melyek termékei a piacon el is helyezhetők, melyekre tehát szükség van.

Már *Nöll von der Nahmer* munkájában megtaláljuk a hiteltermelés elméletének újabb változatában uralkodó két gondolatot. Az egyik az, hogy *a fizetési forgalomnak a hitel segítségével való kiterjesztése nem feltétlenül emeli az árszínvonalat*, mert nem más felhasználási ágaktól vonja el a termelés számára szükséges tényezőket és ezért helyesen alkalmazva nem okoz költségemelkedést. Az utóbbi csak akkor következnek be, ha már minden munkás és minden anyagi termelési tényező be volna illesztve a termelésbe és a hitel arra szolgálna, hogy valamely alkalmazásból a másikba vigye át a termelési tényezőket.

A hitelelmélet új alakjának második vezérgondolata, mely az előbbinél is élesebb ellentétben áll a régi hitelelmélettel az, hogy *a hitelnyújtásnak alapját egyáltalában nem a megtakarítások képezik.*²¹² *Nöll von der Nahmernél* ez a nézet közvetlen folyománya annak a körülménynek, hogy amíg kihasználatlan termelési tényezők állnak rendelkezésre, nincsen szükség a fogyasztás megszorítására ahhoz, hogy a termelést kiterjesszük. Ezért szerinte addig, amíg vannak kihasználatlan termelési lehetőségek, a takarékoskodás egyenesen káros,²¹³ mert ebben az esetben nem kell a termelés számára a javakat a fogyasztástól való tartózkodással felszabadítani.

Carl Föhl mélyen szántó munkájában²¹⁴ ezt a kérdést a megtakarítás és a beruházás viszonya szempontjából vizsgálja. Miután már *Keynes* kiemelte, hogy a megtakarítás ténye magában véve a fogyasztás megszorításával csak árcsökkentő hatást idéz elő és még nem feltétlenül jelenti azt, hogy az így felszabadult javak a termelés számára lesznek felhasználva, *Föhl* is hangsúlyozza, hogy a pénzbeli megtakarítás még nem egyértelmű a reáltőkeképződéssel, legfeljebb egyik feltétele annak.²¹⁵ Hogy a megtakarítást beruházás is kövesse, ahhoz nemcsak az szükséges, hogy a tőkés a

²¹² „Dem Sparen kommt keine selbständige Bedeutung als Kreditquelle zu.” (E. i. m. 76. old.)

²¹³ U. o. 120. old.

²¹⁴ Geldschöpfung und Wirtschaftskreislauf. München—Leipzig, 1957.

²¹⁵ E. i. m. 65. old.

megtakarított pénzt a bankok rendelkezésére bocsássa, hanem az is, hogy akadjon vállalkozó, ki hajlandó befektetéseket eszközölni. *Föhl* szerint azonban a fogyasztástól való tartózkodás egyáltalában csak a naturálgazdaságban feltétele a befektetésnek, tehát a termelés kiterjesztésének. A pénzgazdaságban szerinte tisztán szervezési kérdés az, hogy milyen úton adjuk meg a vállalkozónak a lehetőséget arra, hogy a termelési eszközök fölött rendelkezék.²¹⁶ Ezt a lehetőséget biztosítja a bankhitel éspedig, ha kihasználatlan termelési erők állnak rendelkezésre, a nélkül, hogy az árszínvonal emelkedése bekövetkeznék.²¹⁷

Egy másik oldalról támasztotta alá a hiteleknek a megtakarításoktól való függetlenségét hangsúlyozó álláspontot *Hans Gestrich*.²¹⁸ Téves szerinte az a felfogás, hogy a bankok valamilyen befolyt pénzből nyújtanák hiteleiket, mert minden hitel fizetési erőt teremt. Ennyiben tehát a bankokhoz befolyt pénzek és a hitelek között nincs közvetlen kapcsolat. Ez azonban, mint *Gestrich* erősen hangsúlyozza,²¹⁹ távolról sem jelenti azt, amit az egyszerű pénzszaporítás hívei olyan szívesen kiolvasnak belőle, t. i. az inflacionizmus pártolását. *Ügy Gestrich*, mint *Föhl*, mint pedig *Eduard Lukas*,²²⁰ ki *Gestrich* felfogását messzemenőleg osztja,²²¹ tisztában vannak azokkal a korlátokkal, melyeket a girális forgalomnak a készpénzforgalommal való kapcsolata szab a hitelek nyújtásának. Bár a bankhitel kérdését nem nézik abból a tisztán banktechnikai szempontból, mely *MacLeod* óta a hiteltermelés elméletét alátámasztotta, erősen hangsúlyozzák azokat a korlátokat, amelyeket a bankokkal szemben támasztott készpénzigények vonnak a hitelnyújtásnak.

²¹⁶ U. o. 21—22. old.

²¹⁷ U. o. 149—151. old. Gondolatmenetét jobban megvilágítja következő kijelentése: „Gelingt es uns zu zeigen, daß diese Wirkung unter den genannten Voraussetzungen tatsächlich eintritt, so ist damit erwiesen, daß die Methode der Finanzierung der Sachkapitalschaffung durch Geldschöpfung in einer Wirtschaft, die sich im Zustand der Unterbeschäftigung befindet, gegenüber der Methode der Ausscheidung der Finanzierungsmittel aus dem Verbrauchskreis einen entscheidenden Vorteil hat.” (163. old.)

²¹⁸ Kredittheorie und Wirklichkeit. (Weltwirtsch. Archiv. 52. köt. 194a. 1. 277—298. old.), valamint *Hans' Gestrich: Neue Kreditpolitik. (Ordnung und Wirtschaft. 3. füz.)* Stuttgart u. Berlin 1936.

²¹⁹ E. i. cikkében 52. köt.

²²⁰ Sparen und Investieren. (Deutsche Geldpolitik. Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe Wirtschaftswissenschaft. 4. sz. a 371—402. old. Berlin 1941. és Aufgaben des Geldes. Stuttgart u. Berlin, 1937.).

²²¹ V. ö. Sparen und Investieren c. cikkét.

A bankhitelnek ez az elmélete, mely újabban Németországban kifejlődött, *Keynes* munkáihoz hasonlóan, a nagy munkanélküliséggel kapcsolatban alakult ki, mely a világválság éveiben uralkodott. Ez magyarázza meg azt, hogy a közgazdaság foglalkoztatási foka benne oly nagy szerephez jut. Ezzel áll kapcsolatban az is, hogy a bankhitelek és az árszínvonal közötti összefüggést más világításban látják, mint azok a közgazdák, kik a hitelek kiterjesztését feltétlenül az árszínvonal emelkedésével hozzák összefüggésbe. *Ügy Föhl*,²²² mint *Lukas*²²³ kifejezetten utalnak arra, hogy ott, ahol az állam kezében tartja az áralakulást és a bankok működését is szabályozza, józan korlátok között való hitelkiterjesztésnél nem kell áremelkedésektől tartani.

Mérsékeltőbb képviselőinél a hitelteremtés elmélete mint látjuk, jelentékenyen eltávolodott *MacLeod* és híveinek álláspontjától és a vásárlóerő elméletének eredeti, legalább is *J. St. Mill-féle* fogalmazásától. Mint láttuk, az elmélet jobban elmélyedő hívei a hitelteremtés korlátait is erősen hangsúlyozzák. Egyébként a német irodalomban sem talált általános elfogadásra a hitelmélet legújabb válfaja. Egyesek, közöttük p. o. *Hero Möller*,²²⁴ szembehelyezkedtek vele, mások pedig, mint p. o. *Adolf Weber*, a hitelteremtés gondolatát csak erős fenntartással fogadják el és különösen azt emelik ki, hogy ha a bankhitelek a náluk elhelyezett megtakarításokat többszörösen meghaladják, ez nem jelenti azt, hogy ilyen méretű volna a hitelteremtés.²²⁵ Legalaposabban *Valentin Wagner* indokolja meg ezt alapos munkájában,²²⁶ mely azonban az elmélet legújabb fejlődési irányát még nem részesíti nagyobb figyelemben. *Wagner* szerint a bankhitel az árakra csak akkor van hatással, ha a hitel a jövedelmek nagyságát növeli; a hiteleknek túlnyomó része azonban csak azt a forgalmat táplálja, mely az árúknak piacra hozatalát megelőzi, melyet tehát a termelés különböző fokozatainak egymásra építettsége tesz szükségessé és ezért hatásában a fogyasztók és termelők közötti forgalmat nem érinti.

Visszatekintve arra az eszmecesterére, mely a pénzforgalom és a hitel kapcsolatára vonatkozólag egy század óta le-

²²² E. i. m. 151. old.

²²³ E. i. cikkében a 587. old.

²²⁴ Ordnung der Wirtschaft. Bemerkungen zur Schriftenreihe „Ordnung der Wirtschaft. (Archiv f. mathematischen Wirtschafts und Sozialforschung. 5. köt. 1939.)

²²⁵ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. a 398. old.

²²⁶ Geschichte der Kredittheorien. Wien, 1937.

folyt, megállapíthatjuk, hogy a bankok szerepére, valamint a takarékoságra vonatkozó fogalmak komoly megfontolást érdemlő gondolatokkal bővültek. Az az elgondolás mely szerint a bankok a náluk elhelyezett tőkéket kölcsönzik ki, nagy általánosságban jellemzi a hitelnyújtás terén való szerepüket, de kétségtelenné vált, hogy a bankszerű fizetések térfoglalásával a bankok tevékenysége bonyolultabbá lett. Már nem egyszerűen pénzt kölcsönöznek ki, hanem, mint arra nemcsak *Gestrich*, az újabb irányzat híve, hanem *Valentin Wagner* is rámutatott, sokkal bonyolultabb módon kapcsolódnak be a pénzforgalomba, midőn valósággal *hitelt* nyújtanak, mely tekintélyes mértékben nem pénz közvetlen felhasználása segítségével bonyolódik le, hanem csak a pénz forgalomra támaszkodik. Ezzel kidomborodott a *készpénz* és a *bankszerű fizetés* közötti különbség, megvilágítva azt, hogy a kettőnek forgalmi köre különböző, midőn az utóbbi főképpen csak az árúknak piáiéra kerülésük előtti forgalmával kapcsolatos, míg a készpénzforgalom körzete a jövedelmek keletkezése és felhasználása. Lényegileg ebből folyik a két forgalmi körzetnek egymáshoz való viszonya, mely a bankoknak bizonyos mozgási szabadságot biztosít hitelnyújtásuk szempontjából, melyet azonban nem szabad túlbecsülnünk, mint ahogyan p. o. *Mises* teszi, amikor azt állítja, hogy a bankok korlátlanul terjeszthetik ki hitelforgalmukat.²²⁷ Új megvilágításba került a megtakarítások közgazdasági szerepe is. Ha eltekintünk az e téren felmerült túlzásoktól, akkor is megmarad az a vélemény, hogy a megtakarítások, legalább is bizonyos körülmények között, nem az egyedüli forrásai a tőkeképződésnek, mert e téren a termelésbe be nem kapcsolt termelési tényezőknek is szerep juthat. E gondolat nem is annyira új, mint amilyennek feltűnt akkor, amikor *Keynes* a teljes és a nem teljes foglalkoztatottsági! közgazdaság közötti különbségre utalt, mert már *Bentham*, midőn a kényszertakarékosági elméletet kifejtette, utalt arra, hogy a teljes foglalkoztatottság állapotára gondol.²²⁸ Arra is rámutattak már régebbi, az új irányzatoktól még

²²⁷ „Die Banken haben es, vermöge der ihnen zustehenden Macht. Zirkulationskredit durch Ausgabe von Umlaufsmitteln zu erteilen, in der Hand, die zirkulierende Gesamtmenge des Geldes und der Geldsurrogate ins Grenzenlose zu vermehren” (Theorie des Gelds und der Umlaufsmittel. 2. kiad. München—Leipzig, 1924 a 317. old.)

²²⁸ „All hands being employed, and employed in the most advantageous manner, wealth — real wealth — could admit no further increase, but money would be increaseable ad infinitum.” (Manual of political Economy. The Works of J. Bentham, III. Edinburgh, MDCCCXLIII. a 45. old.)

nem érintett közgazdák, hogy a tőkeképződésben nemcsak a fogyasztástól való tartózkodásnak van szerepe, hanem a termékenység növekedésének is.²²⁹ Ez természetesen igaz; mégis óvakodnunk kell túlzásától, mert a fogyasztásra alkalmas javak mennyisége, mint a tőkekamatról szóló fejezetben láttuk, a termelés kiterjesztésének korlátokat szab, amint ezt *Böhm Bawerk* alaposan megindokolta, és ezért a fogyasztás korlátozásának a szerepe a termelés kiterjesztésében tagadhatatlan, mert a termeléshez nemcsak nyersanyagok és segédanyagok szükségesek, hanem munkások is, akik bérüket túlnyomóan fogyasztási cikkekre költik. Ezért a termelés kiterjesztése nagyobb fogyasztással is jár. Az ezt lehetővé tevő javak felszabadítása a takarékoság feladata.

A hitelteremtés elméletének a vásárlóerő elméletére támaszkodó továbbfejlesztésében csak egyesek mentek olyan messze, hogy, mint *Nöll v. d. Nahmer*, egyenesen az önkéntes takarékoság ellen fordultak. Már *Bentham* kiemelte, hogy rendszeren az önkéntes takarékoság elegendő a termelés fejlesztésének táplálására²³⁰ és az önkéntes takarékoság jelentőségét nemcsak *Hayek*, hanem mások is magasan értékelik. Nevezetesen kiemelik, hogy az utóbbi biztosítja leginkább a fejlődés zökkenésmentességét, ment az önkéntes takarékoság egyenletesebb mederben folyik. Ezért ez marad természetes táplálója a tőkeképződésnek, melynek egyenletesebb folyását főképpen a vállalati tőkeképződés és a hitelek kiterjesztése zavarja meg. Ezért játszik, mint látni fogjuk, a hitelek kiterjesztése és a vállalati vagyis a vállalati nyereségből származó tőkeképződés oly jelentős szerepet a gazdasági hullámzások elméletében.

11. A pénz forgási sebessége. Még jóval mielőtt a hitel-eszközöknek a pénzmennyiséghez való viszonyáról szóló vita megindult, a figyelem az árakat befolyásoló pénzmennyiséggel kapcsolatban egy másik kérdés felé fordult. Nevezetesen

²²⁹ Így p. *Lexis* következő kijelentésével: „Überhaupt kann man sagen, daß das neue freie Kapital der Hauptsache nach nicht aus der Beschränkung der Konsumtion hervorgeht, sondern aus der Steigerung der Produktion, die der fortschreitenden Entwicklung der Technik und der Verkehrsmittel zu verdanken ist.” (Allgemeine Volkswirtschaftslehre. 2. kiad. Leipzig—Berlin, 1913. a 64 old.). Miután már *Julius Wolf* (Nationalökonomie als exakte Wissenschaft, Leipzig, 1908.) a technikai kaladás jelentőségét hangsúlyozta, *Alexander Kockalis* (Die Theorie der Arbeit. 1. köt. Jena, 1942.) a takarékoság tőkeképző szerepének szélsőséges háttérbeszorításával az ember találmányosságában látja a tőkeképződés igazi forrását. (V. ö. a 46—51. old., továbbá a takarékoságra vonatkozó fejezeteit.)

²³⁰ *Bentham* a takarékoságról ezt írja: „This voluntary sacrifice is, at least in the ordinary state of things, amply sufficient for the purpose — for every purpose; and as the impulse is spontaneous, so far all is right.” (E. i. m. 44. old.)

hamar be kellett látni, hogy a pénz a piacon nem úgy viselkedik, mint az áruk, mert a piacon vásárlólag való fellépése után nem tűnik el onnan, mint azok, hanem újból vásárlásra lesz fordítva és így egy pénzdarab nem csak egyszer látja el vásárlási szerepét, hanem folyamatosan erre a célra szolgál. A XVII. században erősen vitatott kérdésre keresve választ, hogy mennyi pénzre van Angliának forgalma lebonyolításához szüksége, *Petty* figyelme arra terelődött, hogy egy határozott időszakban ugyanaz a pénzdarab többször teljesíti szolgálatát,²³¹ *Locke* pedig ugyancsak a forgalom pénz szükségletével foglalkozva megjegyezte, hogy ez nemcsak a pénz mennyiségétől, hanem *forgási* sebességétől (quickness of its circulation) is függ.²³²

MHnthy *Locke* kissé általánosan fejezte ki magát, egyesek kétségbevonták azt, hogy ő valóban tisztán felismerte volna a pénz forgási sebességének a jelentőségét. *M. V. Holtrop* idevágó fejtegetései meggyőzően mutatják azonban azt, hogy *Locke* már valóban tisztában volt a pénz forgási sebességének az árakra gyakorolt befolyásával.²³³ Utána *Cantillon* már határozottan kimondotta azt, hogy a pénz forgási sebességének meggyorsulása hasonló hatással van az árakra, mint a pénzmennyiség növekedése.²³⁴ *J. S. Büsch* is figyelemben részesítette a pénz forgási sebességét mint az árszínvonal tényezőjét.

A pénz forgási sebességének figyelembevételére két módszer kínálkozott. *Petty* és *Cantillon* az egyes pénzdarabok ismételten vásárlólag fellépésre fordították figyelmüket, míg *Locke* a pénz forgási sebességének képzetét inkább ahhoz a gondolathoz kötötte, hogy az emberek ügyleteik lebonyolítására bizonyos pénzmennyiséget szoktak készletben tartani. *Holtrop*, ki behatóan foglalkozott a pénz forgási sebességére vonatkozó elmélet történetével, az első vizsgálati módszert a *mozgási elméletnek*, (motion theory), a másodikat pedig *pénztári egyensúlyi elméletnek* (cash-balance theory) neozte.

E két nézőponthoz kapcsolódott a pénz forgási sebességére vonatkozó elmélet további fejlődése. Mindkét irány tiszt-

²³¹ The Economic Writings of Sir William Petty. Ed. by Ch. Hull Cambridge, 1899. V. ö. az I. köt. 112—113. old.

²³² The Works of John Locke. IV. köt. London, 1824. a 23. old.

²³³ V. ö. Theories of the Velocity of Circulation of Money in earlier Economic Literature. (Economic Journ. Supplement. Ec. History. 1929. januári szám 505—506. old.)

²³⁴ Essai sur la nature du commerce en général. 1755. (V. ö. a H. Higgs által rendezett kiadás és angol fordítás. London, 1931. a 161. old.)

tában volt azzal, hogy a pénzmennyiség nem olyan egyszerű fogalom, mint a piacra kerülő árumennyiségé, mert a pénz kézzől-kézre vándorol, míg az árukat elfogyasztjuk vagy állandóan használjuk, de mindenesetre kivonjuk a forgalomhói. A pénz forgási sebességének elmélete a kérdést a pénzdarabok többszöri megfordulásának képzetéhez kötötte, azt vizsgálva, hogy a pénz bizonyos időközben hányszor teljesíti szolgálatát.²³⁵ Ezzel szemben a pénztári egyensúly elmélete az ellenkező oldalról igyekezett a kérdést megközelíteni, azt vizsgálva, hogy miképpen változik az a mennyiség, amelyet a pénzből az egyének készen tartanak. Míg tehát az első pénzt mozgásában, azaz bizonyos időközönként való piacrajövetelében kívánta nyomonkövetni, addig a második módszer abból indult ki, hogy a készenlétkben tartott pénzmennyiség az egyének bevételének és kiadásának egymáshoz való viszonya szerint igazodik. Az elmélet mindkét típusa világosan megértette azt, hogy az, *ami az árakra hat, nem egyszerűen a pénzmennyiség, hanem a rendelkezésre álló pénzmennyiség áramlása, illetőleg ennek üteme.*

A legegyszerűbb alakjában illesztette magyarázatába a mozgási elméletet *James Mill*, midőn kifejtette, hogy, bár minden pénzdarabnak különböző a forgási sebessége, mégis a közgazdaságban egy átlagos forgási sebességgel lehet számolni, mely azután a pénzmennyiséggel összevetve irányadó a pénz értékére. Ez az átlagos forgási sebesség azt fejezi ki, hogy hányszor fordul meg egy pénzdarab egy alapul vett időközben. Növekedése vagy csökkenése úgy hat az árakra, mint a pénz mennyiség növelése vagy csökkenése.²⁸⁶ Bár bizonyos fenntartással, *Christian Schlözer* is azon a véleményen volt, hogy a pénz forgási sebességének változása hasonló hatással van az árakra, mint a pénzmennyiség változása.²³⁷ *Roscher* is azt hangsúlyozta, hogy egy tallér, mely egy éven belül tízszer fordul meg a forgalomban, olyan hatással van, mint hogyha egy tallér helyett tíz volna forgalomban.²³⁸

²³⁵ A német irodalom ezt „die Händewechseltheorie”nak nevezte.

²³⁶ „By rapidity of circulation is meant... the number of purchases made in a given time. An increase in the number of these purchases has the same effect as an increase in the quantity of money; a diminution the reverse.” (Elements of Pol. Ec. London 1821. a 98. old.)

²³⁷ „Eine lebhaftige Circulation kann auf die Nationalpreise die nämliche Wirkung haben, die eine grössere Masse umlaufenden Geldes hervorbringt, indem sie solche erhöht.” (Anfangsgründe der Staatswirtschaft. Riga, 1805. I. köt. 87. old.)

²³⁸ Grundlagen der Nationalökonomie. 8. kiad. Stuttgart, 1869. a 247. old.

J. St. Mill is ismétli azt a megállapítást, hogy minden fontot vagy dollárt annyi fontnak vagy dollárnak kell számítani, ahányszor vásárlás céljából gazdát, cserél. *Mill* szerint azonban nein az a lényeges, hogy hány kézen fordul meg a pénz bizonyos idő alatt, hanem a pénzzel szemben álló javak mennyiségére is tekintettel kell lenni.²³⁹ Ezért a pénz által bizonyos idő alatt eszközölt vásárlások számát szerinte „nem magával az idővel, hanem az ugyanazon idő alatt eladott javak mennyiségével kell összehasonlítani.” Ennek alapján a pénz forgási sebességét nem egészen szerencsésen úgy határozza meg, hogy az „a minden egyes pénzdaráb által egy bizonyos mennyiségű pénzbeli üzlet létesítése céljából tett vásárlások átlaga.”²⁴⁰ Egyszerű és számbeli kifejezésnek is hozzáférhető meghatározást igyekezett adni *Irving Fisher*, midőn azt mondja, hogy a pénz forgási sebessége az a hányados, mely az egy év alatt eszközölt összes pénzforgalomnak, (money payments) az ez idő alatt átlag forgalomban levő pénzmennyiséggel való elosztásából adódik.²⁴¹ Munkájának egy későbbi részében azonban *Irving Fisher* is felemlíti, hogy kétféleképpen értelmezhető e fogalom; vagy úgy, hogy hányszor fordul meg egy pénzdaráb a közgazdaságban, vagy úgy, hogy hányszor fordul meg egy ember kezében az ő pénztárkészletéhez viszonyítva.²⁴²

Annak a bizonytalanságnak kiküszöbölése végett, mely a pénz forgási sebességét illetőleg fennforog, *Pigou* igyekezett értelmét közelebbről meghatározni.²⁴³ Szerinte e fogalmat háromféle értelemben lehet használni. Vonatkoztatható az először is arra, hogy a pénz egy éven belül hányszor jelenik meg, mint jövedelem. Ebben az értelmezésben a pénz forgási sebessége arra van vonatkoztatva, hogy a pénz mennyisége az árakra azáltal gyakorol befolyást, hogy a jövedelmet fogyasztási javak vásárlására fordítjuk. Ezért *Pigou* ezt *jövedelmi forgási sebességnek* nevezte. Hasonló gondolatot fejezett ki *Schumpeter* is, midőn arra helyezett súlyt, hogy a jövedelemmé vált pénzegység egy bizonyos időközben hányszor érinti a fogyasztás körzetét.²⁴⁴ A pénz forgási sebességének ez az értelmezése tehát kizárja a forgási

²³⁹ A nemzetgazdaságtan alapelvei a 94. old.

²⁴⁰ U. o. 95. old.

²⁴¹ *The Purchasing Power of Money*. New York, 1911. a 17. old.

²⁴² U. o. 252—253. és 262—263. old.

²⁴³ *Industrial Fluctuations*. 2. kiad. London, 1929, a 168—170. old.

²⁴⁴ *Das Sozialprodukt and die Rechenpfennige*. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. 1917—(1918. a 627—715. old. V, ö, a 666—673, old.)

sebesség fogalmából mindazokat az ügyleteket, amelyeknél a pénz felhasználása nem vonatkozik közvetlenül a fogyasztásra, hanem a gazdasági élet egyéb műveleteire úgy, hogy a pénz végleges felhasználása szempontjából, miként ezt *Budge* kifejtette, csak átmeneti tételekről van szó.²⁴⁵ A pénz jövedelmi forgási sebességének képzete tehát azon az elgondoláson nyugszik, hogy a pénz végeredményben a fogyasztást szolgálja és így végső sorban a pénz teljesítménye az áruforgalomhoz való viszonyában a fogyasztással kapcsolatban veendő szemügyre, ha a forgási sebességnek az árakra való befolyását kutatjuk.

A második értelmezés, amelyben *Pigou* a pénz forgási sebességét használja, az egész kereskedelmi forgalomra vonatkozik és ezért *Pigou* itt a pénz *kereskedelmi forgási sebességéről* (trade velocity) szól. Ennek megállapítása végett azt kell vizsgálni, hogy egy éven belül hányszor cserél gazdát a pénz általában árúért és szolgáltatásokért.

A harmadik értelmezés, melyet a pénz forgási sebességének *Pigou* szerint adhatunk, a pénz *ügyleti sebessége* (transactions velocity) mely kifejezi azt, hogy egy éven belül a pénz hányszor cserél gazdát, akár fogyasztási, akár termelési javakért, akár pedig tulajdonátruházások kapcsán. Ez természetesen a legtagabb értelmezés, amely a pénz forgási sebességének adható.

Az utóbbi értelmezés az, mely régebben előtérben állott. Mínthogy azonban a pénz forgási sebessége abból a szempontból nézve bír fontossággal, hogy mennyiben indulnak ki hatások a pénz oldaláról az árakra, kételyek merültek fel arra nézve, vajjon a pénznek minden megmozdulása számbaveendő-e. Lehetnek ugyanis a pénznek olyan teljesítményei is, melyek tisztán technikai természetűek és mintegy közbenső állomások a jószágellátásban. Innen származott az a kérdés, hogy *nem kell-e a pénznek egyes megmozdulásait figyelmen kívül hagyni*, ha azt akarjuk, hogy a pénzforgalom meggyorsulásának vagy meglassulásának mennyiben van hatása az árakra. A forgási sebességnek az a fogalma, melyet *Pigou* jövedelmi sebességnek nevez, abból a törekvésből származott, hogy mindaz kiküszöböltessék, ami a pénz értékére nézve közömbös.

A pénz forgási sebességének a jövedelemre vonatkoztatott értelmezése mellett kétségtelenül súlyos érvek szólnak, mert végre is az árszínvonal és fordítottja, a pénzérték, a javak hozzáférhetőségének nagyobb vagy kisebb fokát fe-

²⁴⁵ Die Lehre vom Gelde. Jena, 1951. a 247. old.

jezi ki. Magas pénzérték azt jelenti, hogy a pénzért sok jószágot lehet kapni; alacsony ennek az ellenkezőjét. Erre pedig, a gazdálkodás végcélját tekintve, valóban csak a pénznek mint jövedelmi egységnek a magas vagy alacsony volta adhat választ.

Mégis felmerült az a kérdés, hogy a forgási sebességnek ily alapon való meghatározásánál valóban figyelembe vétetnek-e mindazok a körülmények, melyek a pénz forgási sebességének oldaláról az árak magasságára befolyással vannak. A pénzforgalomnak ugyanis olyan számos vonatkozása van, hogy kételyek merültek fel aziránt, vajjon a pénzértékre a pénz forgási sebessége részéről való hatások maradék nélkül figyelembe vétetnek-e akkor, ha csupán a pénzforgalom és a fogyasztási javak egymáshoz való viszonyára vagyunk tekintettel. A pénzértéknek kétségtelenül legfontosabb szerepe az, mely jövedelmi egység mivoltához kapcsolódik. De mondhatjuk-e azt, hogy kizárólagosan csak ebben a vonatkozásban érinti az az embereket? Náncsen-e a gazdasági tevékenységnek oly körzete, melyben a termelési javak árváltozása, vagyis a pénzértéknek ezekkel szemben való változása fontosságot nyer?

Ez a kérdés az irodalmat eddig kevésbé foglalkoztatta. Inkább arra helyezett súlyt, hogy a pénz forgási sebessége képzetének tágításánál ügyelnünk kell arra, hogy valóban mindaz kizárassék, ami nem érinti igazán a pénz forgási sebességének oldaláról az árakat. Így merült fel az a kérdés, hogy *a közvetítő kereskedelem pénzforgalma és a pénzforgalomnak az a megduzzadása, melyet a termelés különböző fokozatainak egymásra épülése idéz elő, gyakorolhatnak-e hatást az árakra?*

Ügy az a körülmény, hogy a javak előállítás, míg a nyersanyagtól a készgyártmányokig elérkezünk, számos folyamaton megy keresztül és ennek kapcsán az egyes üzemek között fizetések eszközöltnének, mint pedig az, hogy a javak a kereskedelemben több kézen mennek keresztül, befolyással lehet a pénz forgási sebességére. Kérdéses lehet azonban, hogy ez hatással van-e az árakra. Hiszen nem kíván új vásárlóerőt, hanem csak mintegy szakaszokra osztja az előállítás folyamatát, és nem is termel új javakat, mert hiszen olyan forgásról van szó, mely ugyanarra az árúra vonatkozik, mely kész állapotban a piacra kerül. Ezt a tényt *Holtrop* szerint egy *differenciálódási együttható* (Differenzierungskoeffizient) alakjában vehetjük számba, mely a közgazdaság szerkezetének megfelelően a javak fokozatos előállítását és piacra kerülését, illetőleg az ezzel járó pénz-

forgalmi eseteket öleli fel.²⁴⁶ Ez *Holthrop* nézete szerint lehetővé teszi azoknak a forgalmi tényeknek kiküszöbölését, melyek érintik ugyan a pénz forgási sebességét, de nem érintik az árakat. Maga *Holthrop* sem állítja azonban azt, hogy a pénznek minden megmozdulása, mely ezzel kapcsolatban történik, feltétlenül közömbös az árakra nézve, hanem csak azt, hogy az esetek messze túlnyomó részében itt a pénznek és a javaknak a folyama párhuzamosan mozog és amennyiben ez így van, a folyamat közömbös az árakra nézve.

Annak hangoztatásában, hogy a pénz és az árúk megmozdulása mindig párhuzamosan halad, a közgazdák egy része még tovább ment. Úgy okoskodtak, hogy a pénz forgási sebességével párhuzamban a javak is hasonló mozgást végeznek, mely pontosan ellenlábas a pénz forgásának és közömbösíti mindazokat a hatásokat, amelyek a pénz forgási sebességéből származhatnak. Erre az álláspontra helyezkedett *W. Eggenschmyler* és *Irving Fisher* pénzülméleti munkájának bírálatában, azzal támasztotta alá állítását, hogy a pénzforgalom körében végbemenő minden ügylet természeténél fogva pénznek és javaknak egymásért való kicserélése.²⁴⁷ Egészen hasonló álláspontra helyezkedett *Davenport* is azzal a kijelentésével, hogy a pénznek és a javaknak a forgalma mindig kölcsönös és ezért a pénz forgási sebességét nem szabad oly tényezőnek tekinteni, amely magában véve az árszínvonalat befolyásolhatná.²⁴⁸ *Wiser*²⁴⁹ és mások is kétségbevittek a pénz forgási sebességének az árszínvonalra való befolyását.²⁵⁰

Ezzel az állásponttal, amely szerint tehát a pénz forgási sebességének egyáltalában nem volna befolyása az árakra. *A. W. Marget* helyezkedett szembe és figyelmeztetett arra, hogy ez az okoskodás nem veszi figyelembe azt, hogy az az

²⁴⁶ Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1935. a 115—209. old. V. ö, a 219. old.)

²⁴⁷ Die Kaufkraft des Geldes. (Arch. f. Sozialwiss. und Sozialpol. XXXVI. köt. 1913. a 220. old.)

²⁴⁸ A pénz és az árúk forgási sebességéről *Davenport* azt mondja, hogy „These two sorts of change are parallel, equal and offsetting.” (The American Economic Review. XX. köt. 1930. a 10. old.)

²⁴⁹ Gesammelte Abhandlungen von Fr. Freiherrn v. Wieser. Herausg. v. Hayek Tübingen 1929. a 221. old. Ezzel kapcsolatban τ. ö. *A. Marget* megjegyzéseit a Journ. of Pol. Ec. 40. köt. 289—294. old.

²⁵⁰ Így p. o. *Budge* a „Lehre vom Gelde”-ben azt mondja, hogy legnagyobb kétkedéssel kell fogadni azt a nézetet, hogy a pénz forgási sebességének befolyása volna az árakra (246. old.) és *K. Helfferich* a pénzről szóló munkájában mellőzi az egész kérdést. Már *Richard Hildebrand* üres fogalomnak nevezte a pénz forgási sebességének képzetét (Die Theorie des Geldes. Jena 1883. a 41. old.)

ütem, amelyben a pénzt vásárlásra fordítjuk, illetőleg a javak a közgazdaságban gazdát cserélnek, nem marad szükségképpen ugyanaz.²⁵¹ Mások is azon a nézeten voltak, hogy nem leket a pénz forgási sebességének az árakra gyakorolt befolyását egyszerűen azzal tagadásba venni, hogy a javak oldalán is beszélhetünk bizonyos értelemben forgási sebességről. Ez az okoskodás, amely ugyanolyan értelemben gondol a javak forgalmi sebességére, mint amilyen értelemben vesszük a pénz forgási sebességét, aligha veszi eléggé figyelembe azt a tényt, amelyből a pénz forgási sebességének képzete kiindul. Nevezetesen elhanyagolja azt, hogy míg az árúk végeredményben — miután egy vagy több kézen keresztülmennek — mégis csak kivonatnak a piacból és oda vissza nem térnek, addig a pénznél ez másképp van és ezért a pénz forgási sebessége mást jelent, mint az, ha bizonyos árak több kézen mennek keresztül.²⁵² Az tagadhatatlan, hogy a pénzmennyiségnek az árakra gyakorolt hatásánál a termelés, illetőleg a kereskedelem különböző fokozatainak a közbeiktatása élénkebb pénzforgalmat kíván és ez bizonyos fokig közömbösítheti akár a pénzmennyiség gyarapodásának, akár forgási sebességének növekedését, de ebből aligha következik az, hogy a pénz forgási sebességének változásai egyáltalában közömbösek az árak alakulására nézve. Ezt az eredményt megerősítették *J. Marschak*²⁵³ és *Fr. Lutz*²⁵⁴ is.

Magától értetődik, hogy a forgalomba nem kerülő pénznek nincsen hatása az árakra. Már *Hume* megjegyezte, hogy a pénz, mely a szekrényben hever, „az árképződésre csak annyi befolyást gyakorol, mintha meg volna semmisítve.”²⁵⁵ Miután *H. Thornton* és *Tooke* ráirányították a figyelmet arra, hogy különösen válságos időkben a pénznek ily módon való felhalmozása nagyobb méreteket ölt, a bankszerűség iskolája behatóbban foglalkozott ezzel a jelenséggel. Különösen *Fullarton* a *heverő*, azaz a *thezaurált pénznek* (hoards) fontos szerepet tulajdonított, hangoztatva azt, hogy a forgalom nem tud több pénzt lekötni, mint amennyire szük-

²⁵¹ The Relation between the Velocity of Circulation of Money and the „Velocity of Circulation of Goods.” (Journ. of Pol. Ec. 40. köt. 1932. a 300. old.)

²⁵² V. ö. erre vonatkozólag *Schumpeter* megjegyzését az Arch. f. Sozialpol. 44. köt. 670—671. old.

²⁵³ Economic Parameters in a Stationary Society with Monetary Circulation. (Econometrica. II. köt. 1934. a 91—111. old. V. ö. a 110. old.)

²⁵⁴ Über die Umlaufgeschwindigkeiten des Geldes. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 144. köt. 1936. a 385—409. old.)

²⁵⁵ *Hume* Dávid közgazdasági tanulmányai. 2. kiad. Budapest, 1899. az 56. old.

sége van. Ebből azt következett, hogy a pénz hevertetése annak eredménye, hogy több pénz került forgalomba, mint amennyire szüksége van. *Fullarton* azt tartotta, hogy ezek a pénzek felszabadulnak, mihelyt a forgalomnak szüksége van rájuk és ezért fontos szerepet töltenek be a pénzforgalom önszabályozódásában. A bankszerűség iskolája tehát a pénz forgási sebességének változásából fegyvert kovácsolt annak a nézetének alátámasztására, hogy a pénzmennyiség változása — kivételes esetektől eltekintve — nem; hat az árakra. Ez a nézet később háttérbe szorult és a bankrendszer erőteljes kifejlődésével a heverő pénzek kérdése lekerült a napirendről. Az a nézet kerekedett felül, hogy a pénz thezaurálása csak fejletlen bankrendszerrel bíró országokban ölthet számbavehető méreteket.

Újabbán a világválság éveiben azután a heverő pénzek elmélete ismét előtérbe lépett. Különösen *Robertson* és *Keynes* elevenítették fel a régi gondolatot, hogy bizonyos körülmények között a pénz hevertetése jelentős tényező lesz a közgazdasági folyamatban. míg teljesen statikus körülmények között, mondja *Keynes*,²⁵⁶ midőn senki sem tartja bizonytalannak a jövőt, a kincsgyűjtésre való hajlam megszűnik, nyugtalan időkben az ismét fellép, mert a jövő bizonytalansága visszatartja az embereket a befektetésektől és a helyzet bizonytalansága nagyobb készpénz tartását is teszi szükségessé. *Hawtrey* elméletében is nagy szerepet játszanak a heverő pénzek.²⁵⁷

A világháború utáni infláció nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy vannak okok, melyek a pénzforgalmat a pénz hevertetésével meglássítják, hanem arra is, hogy bizonyos körülmények között a pénzforgalom erős gyorsulása is bekövetkezhetik. Ilyen az erős infláció esete, amidőn az emberek annak tudatára ébrednek, hogy a pénzérték súlyyedése folytán folytonosan emelkedő árakkal kell számolniuk és ezért a kapott pénzt lehetőleg rövid ideig tartják maguknál. A fogyasztók fokozott mértékben eszközölnék vásárlásokat és a vállalatok sietnek befektetéseket eszközölni.

Maga a tény, hogy ez így van, nem lehet vitás, mert nyilvánvalóan volt észlelhető. Vita csak a körül fejlődött ki, hogy a pénz forgási sebességének növekedése okozza-e ilyenkor az áremelkedéseket. *Keynes*, *Bresciani*, *Turroni*, *Wahre*

²⁵⁶ The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936. a 208. old.

²⁵⁷ *Hawtrey* a felhasználatlan bankszámlákra (idle balances) helyezi a súlyt. (Capital and Employment. London 1937.)

de Bordes és *A. Hahn* azt állították, hogy erős inflációban nem a pénz mennyiségének szaporodása okozza az áremelkedéseket, hanem a pénz forgási sebességének növekedése is közrehat ebben. Álláspontjuk alátámasztására arra hivatkoztak, hogy p. o. Németországban az infláció tetőpontját az árak emelkedése erősen felülmúlta azt az arányt, melyben a pénzmennyiség szaporodott.²⁵⁸ Ezzel, a felfogással *Bortkiewicz* helyezkedett szembe, tagadva azt, hogy a pénz forgási sebessége önálló tényező volna az árak alakulásában. *Bortkiewicz* szerint, ha az emberek gyorsabban költik el jövedelmüket, akkor hosszabb ideig kell várniok, míg ismét vásárolhatnak. Szerinte nem a pénz forgási sebességének változása itt az ok, mely a tüneményt felidézi, hanem a pénzbe vetett bizalmatlanság és a forgási sebesség gyorsulása csak ennek következménye.²⁵⁹ Már *Adolf Wagner*²⁶⁰ is így fogta fel a kérdést és ezzel lényegileg *W. Eucken*²⁶¹ is egyetértett, de ő a pénztári egyensúly elmélete alapján magyarázta a folyamatot arra utalva, hogy a bizalmatlanság folytán bekövetkezett áremelkedések okozzák azt, hogy sokan átmenetileg csökkentik pénztári készletüket. Ezzel elérkezünk a pénz forgási sebessége magyarázatának másik változatához, a pénztári egyensúly elméletéhez, melyre a következőkben rátérünk.

12. A pénztári egyensúly elmélete. Az előbbieken láttuk, hogy a pénz forgási sebességének elmélete számos nehezen megoldható kérdés elé állította a tudományt. Eltekintve attól, hogy a forgási sebességnek többféle értelmezése lehetséges, nagyon nehéz e fogalomnak olyan körülhatárolása, mely mindazokat a hatásokat felöleli, melyek a pénz forgási sebességének változásából erednek. Erre vezethető vissza az, hogy mindjobbán előtérbe lép a kérdésnek a másik oldalról, t. i. a pénztári készletek oldaláról való megközelítése. E módszernek, mint már említettük, hosszú múltja van. Bővebb kifejtése különösen *Walras* és *Marshall* érdeme.

Walras eredetileg a pénz forgási sebességének képzeté-

²⁵⁸ *Holtrop* említi, hogy Németországban 1921. májusától januárjáig a pénzmennyiség 23 szorosra, az árak pedig 251 szerezre emelkedtek. (E. i. m. 202. old.)

²⁵⁹ V. ö. Verein für Sozialpolitik 1924. IX. 26-án tartott ülésén tartott előadását. (Schriften des Vereins f. Sozialpol. 170. köt. 256[^]-274. old.)

²⁶⁰ Die russische Papierwährung. Riga.

²⁶¹ V. ö. Kritische Betrachtung zum deutschen Geldproblem. 1923 és Die Ursachen der potenzierten Wirkung vermehrten Geldumlaufs auf das Preisniveau. (Jahrbücher f. Nationalere u. Stat. 1925. köt. 289—309. old.)

bői indult ki és ezen az alapon *Irving Fisher*éhez hasonlóan forgalmi egyenlethez jutott.²⁶² Később azonban e jelenség megvilágítására alkalmasabbnak találta a pénztári egyensúly gondolatát.²⁶³ Mint látjuk, *Walras* arra építette pénzelméletét, hogy idővel valamelyik árú alkalmasnak mutatkozik arra, hogy csereeszközüül használjuk és benne fejezzük ki a többi árúknak az értékét. A kérdést azután oly módon vetette fel, hogy miképpen oszlik meg a pénz gyanánt használt árúknak a mennyisége a jószághasználat és pénzhasználat között. Nyilvánvaló, okoskodott *Walras*, hogy az illető jószágból mindenki annyit igyekszik pénzkészletként tartani, amennyi jövedelmi helyzetének megfelelően alkalmas arra, hogy vele a többi árúban való szükségleteit fedezhesse. Az illető jószágból pénzhasználatra tartott összeg a *pénztári készlet* (*encaisse désirée*, vagy *encaisse monétaire* mint későbbi munkájában a pénztári készletet nevezte) és ennek nagysága attól függ, hogy a készletben tartott mennyiségért a, piaci viszonyok szerint a kívánt árúk mily mennyiségét tudja megszerezni. Ezért *Walras* az illető jószágból pénzkészlet gyanánt tartott hányadot egyenlővé tette az érte vásárolható árúk pénzegységben kifejezett mennyiségével. Ezzel a pénztári egyensúly fogalmához jutott el.

A pénztári egyensúly elméletének, amint ez már *Walras*-nál tisztán kifejezésre jut, az az alap gondolata, hogy vásárlásai lebonyolítására és kötelezettségei teljesítésére mindenki megfelelő pénzkészletet tart készletben, mely készlet természetesen az árakhoz alkalmazkodik, mert ezektől függ, hogy milyen pénzmennyiség biztosítja szokásos életmódjájának fenntartását és esedékes tartozásainak kifizetését. *A pénztári készlet* ennél fogva elsősorban az *árak magasságától* függ, mert ezek határozzák meg a pénzegység értékét, vagyis azt, hogy a jószágok milyen mennyisége fölötti rendelkezést biztosít a pénztári készlet. Ezt hangsúlyozzák az angol közgazdák, midőn javakban kifejezett pénzkészletről, „real balance”-ről szólnak.²⁶⁴ Ha magas a pénz értéke, kisebb, ha ala-

²⁶² Az *Éléments d'économie politique pure* 1. kiadásában, mely 1874-ben jelent meg.

²⁶³ Álláspontját már a „*Théorie de la monnaie*. Lausanne, 1886”-ban megjelent munkájában megváltoztatta és az „*Éléments*” 2. kiadásába (1889-ben) is a pénztári egyensúly elméletét illesztette be. V. ö. *Walras* álláspontjára vonatkozólag *A. W. Marget*: *Walras and the „Cash-Balance Approach”* (*Journ. of Pol. Ec.* XXXIX. köt. 1931. az 575—577. old.)

²⁶⁴ Így p. o. *Pigou* egyszerűség kedvéért bűzára vonatkoztatva fejezi ki a pénztári készletet. (*The Value of Money*. *Quarterly Journ. of Ec.* XXXII. köt. 1917. a 41. old.) *Walras* ezt így fejezte ki: „... ce

csony, nagyobb pénztári készlet biztosítja a fenti célok elérését.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szükséges pénztári készlet nagysága nem csupán a pénznek a vásárolni kívánt javakban kifejezett értékétől, hanem más tényezőktől is függ. Így befolyása van arra az egyén jövedelmének és annak az *időszaknak* is, *melyben bevételeihez jut*, továbbá a *fizetési szokásoknak* és a *hitel lehetőségeinek* is. Az e tényezőkben beállott változás tehát hatással van a pénztári készlet nagyságára.

Marshall egy további tényezőre mutatott rá, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy *a pénz gyümölcsöző elhelyezése kínáló alkalmak* is befolyásolják a pénztári készlet nagyságát.²⁶⁵ Amidőn ugyanis arról határoz valaki, hogy mennyi pénzt tartson készletben, mérlegeli azt is, hogy mily mértékben érdemes azonnali fizetőképességének érdekében pénztét hevertetni, amikor azt gyümölcsözően is el tudná helyezni. Később, kivált az 1918. után nagy méreteket öltött infláció tapasztalatai alapján felismerték azt is, hogy az árak irányzata, vagyis *az árakra vonatkozó anticipációk* is befolyásolják a pénztári készlet nagyságát. Ha ársüllyedésre van kilátás, az emberek tartózkodóbbak vásárlásaikban, míg akkor, ha áremelkedéstől félnek, sietnek vásárolni és aránylag kevesebb pénzt tartanak készletben.

A pénztári készlet nagyságának a változó helyzetekhez való alkalmazása — a pénzmennyiség mellett — maga is tényezője lesz az árak változásának. A pénztári készlet ugyanis készpénz iránt keresletet jelent. Ez a kereslet növekszik, ha az egyének növelni igyekeznek pénztári készletüket és csökken, ha csökkentik azt. *Az árak viszont növekszenek, ha az egyének pénztári készletüket csökkentik*, mert ilyenkor gyorsabban tódul a pénz a piacra és a piacon vásárlólag fellépő pénzfolyam széleshedik, tehát a pénzmennyiség növelése nélkül is emeli az árakat, míg a pénztári készletek növelésére való törekvés tartózkodóbbá teszi az embereket vásárlásaikban és ezért csökkenti az árakat.²⁶⁶

qu'il faut bien comprendre, c'est que lorsqu'un consommateur ou un producteur a le désir d'avoir par devers lui une certain provision d'or... ce qu'il considère uniquement, c'est non la quantité de cette monnaie. qui lui es tout a fait indifférente en elle-même, mais la quantité des autres marchandises ... qu'il pourra obtenir en échange de sa monnaie". (Éléments d'économie pure. 2. kiad. Lausanne, 1889. a 378. old.)

²⁶⁵ Money, Credit and Commerce, London, 1929. a 45. old.

²⁶⁶ „Si toutes choses restant égales d'allieurs, la quantité existante de la monnaie augmente, ou que l'encaisse désirée diminue, les prix haussent proportionnellement.” (*Wairas*: Élément d'économie pure. 2. kiad. 383. old. (Az eredetiben kurzív betűkkel.)

A pénztári egyensúly elméletének, melyet *Marshall* nyomán különösen a cambridgei iskola karolt fel, megvan az az előnye, hogy a pénz iránti kereslet közelebbi meghatározását teszi lehetővé. Megadja a lehetőséget arra, hogy a fogyasztók és a termelők viselkedését közelebbről vizsgáljuk és hogy a bankok szerepét e téren is megvilágítsuk. Az utóbbinak a közelebbi vizsgálata különösen *Pigou* nevéhez fűződik, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a közgazdaság egésze számára szükségelt pénztári készlet csökken, ha a közönség megszokta pénzkészlete egy részének a bankokban való elhelyezését. Erre való tekintettel *Pigou* megkülönböztette az egyének otthon tartott és a bankokban elhelyezett pénzkészletét.²⁶⁷ Ez azért fontos, mert a bankok a náluk elhelyezett összegek számára egységes pénztári készletet tartanak, mely számbavehetően kisebb, mint amilyen az egyéni pénzkészletek összege volna, ha minden egyén külön-külön otthon tartaná pénzkészletét. A bankoknál elhelyezett összegekből felmerülő kihelyezések nagy része ugyanis átírás útján nyer elintézését és ezért a bankok csak a velük szemben felmerülő készpénzszükséglet arányában tartanak pénztári készleteket. Liquiditásukat ez is biztosítja és náluk teljes mértékben érvényesül *Marshall*nak fenti megállapítása, hogy a pénz készletben tartása és a pénz gyümölcsöző kihelyezésének haszna elhatározásaikban versenyeznek egymással. Ebből következik az, hogy *fejletlen bankrendszer mellett a közgazdaság pénzszükséglete sokkal nagyobb*, mint kifejlett bankszervezet mellett, mely utóbbi mellett a pénz *effektivitása*, azaz kihasználási foka sokkal nagyobb.²⁶⁸ A *Pigou* okoskodásában kifejtett tény,²⁶⁹ hogy t. i. a pénzszükséglet meghatározásánál különbség teendő az egyének által otthon tartott pénzkészlet és a bankoknál elhelyezett készpénzkészlete között, *Keynes* egyszerűsített alakban a következő egyenletben fejezte ki:

$$n = p (k + rk')$$

Ebben az egyenletben n fejezi ki az összes pénzszükségletet, p egy fogyasztási egységnek, vagyis a számhivatott fogyasztási javak átlagos egységének árát, k azt a készpénzmennyiséget, melyet a közönség fogyasztására való tekintettel magánál tart, k' pedig azt a készpénzmennyiséget fejezi ki, amelyet a bankoknál elhelyezett letétek ellenében a

²⁶⁷ E. i. cikkében a *Quart. Journ. of Ec.* XXXII. köt. 42. old.

²⁶⁸ Már / *St. Mill* a pénz forgási sebességének „a pénz hatályosságát” kifejezéssel való kifejezését ajánlotta. (*A nemzetgazd. alapeim.* III. köt. 95. old.) Ezt a kifejezést használták *Schumpeter* (*Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol.* 44. köt. (1917—18.) a 671—675. old.) és *Holtrup* (*Beiträge zur Geldtheorie* a 130. old.)

²⁶⁹ *Pigou* bonyolultabb képletben fejezte ezt ki. E. i. m. 43. old.

bankok tartanak készpénzkészlet gyanánt, míg r annak az arálynak felel meg, amelyben a bankok szükségesnek tartják ítéleteiket készpénzzel fedezni.²⁷⁰

Később *Keynes* a pénzkészletnek még további részletezését tartotta szükségesnek.²⁷¹ Tekintettel ugyanis arra, hogy a letétek különböző célokat szolgálnak, a takarékbetéteket, az üzleti letéteket és a fogyasztók által elhelyezett letéteket (az utóbbiakat „income deposits”-nak nevezte) különböztette meg. Így számolt azzal a ténnyel, hogy a bankok pénztárckészletét a bankok liquiditási megfontolásai is befolyásolják, míg a fogyasztási célokat szolgáló betétek és letétek magassága a közönség ama megfontolásai alapján változik, hogy mennyit tart szükségesnek jövedelméből bankletétek alakjában készletben tartani. *Hawtrey* a fogyasztók és az üzletemberek pénztárckészleteinek megkülönböztetésére helyezi a súlyt. A pénztári készleteket az *el nem költött határnak* (unspent margin)²⁷² nevezi és e határ változását elsősorban a bankhitelekkel hozza összefüggésbe. A hitelek növekedése ugyanis növeli a jövedelmeket és a fogyasztók kiadásait is; ezzel emelkednek az árak és csökken az el nem költött határ, mi azután a pénztárckészletek feltöltését teszi idővel szükségessé, mert ezeknek az árak színvonalához kell alkalmazkodniuk. Jelentős szerep jut ennek a gondolatmenetnek *Hawtrey* konjunktúraelméletében.

Hawtrey ily módon a pénztári készletekre ható egyéb tényezők háttérbeszorításával a pénz mennyiségének változását tekinti lényegesnek. A pénz mennyiségének a hitelek következtében való növekedése ugyanis az, ami a forgalom élénkítésével a pénzkínálatot növeli, majd a pénztári egyensúlyt megbontja és a pénztárckészletek feltöltését teszi szükségessé. Ebben kétségtelenül igaza van *Hawtreynál Keynes* is hasonló eredményre jutott.²⁷³

Az infláció jelenségeinek megmagyarázására egyébként már *Marshall* is felhasználta a pénztári készletek elméletét. Rövid megjegyzésében *Marshall* azonban csak az erős infláció esetére gondolt, mely megrendíti a pénzbe vetett bizalmat és ezért a közönséget az infláció előrehaladásával kisebb pénztárckészletek tartására indítja, mint amilyenekkel rende-

²⁷⁰ A Tract on Monetary Reform. London, 1924. V. ö. továbbá A Treatise on Money. I. köt. a 223. old.

²⁷¹ A Treatise on Money. I. köt. 232. old.

²⁷² „The means of payment (comprising money and bank credit), which people have in hand, I call the *unspent margin*.” (*Hawtrey*: Trade and Credit. London 1928. a 83. old.)

²⁷³ A Tract on Monetary Reform. London, 1924.

sen beéri. A súlyt arra helyezte, hogy a pénz értéke ennek következtében gyorsabban süllyed, mint amily mértékben mennyisége szaporodik.²⁷³ *Keynes* és *Hawtrey* jobban elmélyítették a kérdést midőn arra mutattak rá, Hogy a *pénz elérték-telenedése nem maradhat arányos a forgalomba kerülő pénz-mennyiséggel*, mert az infláció kezdetén a jövedelmek növekedésével pénzbőség keletkezik egy ideig, de akkor, amidőn az árak emelkedése nagyobb mértékben mutatkozik, megkezdődik a pénztári készletek feltöltése, mely mint *Hawtrey* kiemeli, növeli a készpénz tartása iránti keresletet. Az infláció folyamatának a pénztári készletek változása alapján való még pontosabb megmagyarázását kísérelte meg *D. H. Robertson*,²⁷⁵ kinek gondolatmenetét *Pigou* is helyeselte,²⁷⁶ míg *Neubauer Gyula* kifogásolva *Robertson* feltevéseinek merész voltát, élesen szembefordult vele.²⁷⁷

Az infláció az az eset, melyben a pénz forgási sebessége hirtelen változásokat mutat és ezzel nagy befolyást nyer az árak alakulására. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy más tényezők is befolyásolják a pénz forgási sebességét, csak hogy ezek hatása lassú és fokozatos és ezért kevésbé szembetűnő. Róluk már előbb volt szó. *A pénztári egyensúly elmélete, mely Angliában* mindjobban előtérbe lépett, Németországban régebben kevés követőre talált. Amennyiben egyes német közgazdák érintették ezt a nézőpontot, ez legtöbbször avval a kérdéssel kapcsolatban történt, hogy mennyi pénzre van a közgazdaságnak szüksége. így volt ez *Mengernél*²⁷⁸ és *Adolf Wagnernál*.²⁷⁹ Mindketten annak megállapításával igyekeztek ezt a kérdést megközelíteni, hogy milyen pénzkészletre van szükségük az egyes gazdaságoknak és mindketten figyelemmel voltak a bankok működésének a készpénzszükségletet csökkentő sze-

²⁷⁴ Money, Credit and Commerce a 47—48. old. Ugyanezt a nézetét fejezte ki, midőn 1899-ben az indiai pénzrendszerről való értekezleten szakvéleményt adott. (V. ö. Official Papers by Alfred Marshall. London 1926. a 269. old.)

²⁷⁵ Banking Policy and the Price Level. London, 1926. V. ö. e munka függelékét.

²⁷⁶ A Contribution to the Theory of Credit. (Econ. Journ. XXXVI. köt. 1926. a 215—227. old.) és Industrial Fluctuations. 2. kiad. London, 1929. a 153—162. old.

²⁷⁷ Eine pseudo-exakte Geldtheorie. (Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 135. köt. (1931.) a 656—702. old.) E vita tárgyalása túlmessze Tezetne, *Robertson* képleteit kellene ismertetnünk, melyek valóban igen merész feltevéseken alapszanak.

²⁷⁸ V. ö. „Geld” c. cikkét a Handwörterbuch d. Staats Wissenschaften 3. kiad.-ban (1909.) IV. köt. 606—609. old.

²⁷⁹ Theoretische Sozialökonomie. Leipzig, 19Ü9. a 150—207. old.

repère, valamint a bankok tartalékaira is. *Wagner* megkülönböztette a fogyasztási célokra és üzleti célokra tartott pénztári készleteket. A pénztári készletek változásának az árakra való befolyását elismerték, de egyiküknél sem áll az a szempont előtérben, mely a pénztári egyensúly elméletét jellemzi, hogy t. i. a pénztári készleteknek a közgazdaságban végbe ment változásokhoz való alkalmazkodása a készpénz iránti keresletet növelve vagy csökkentve a pénzmennyiség mellett egyenrangú tényezője a pénzértéknek. Egyikük sem helyez továbbá arra súlyt, hogy a készpénzkészlet az árak magasságához igazodik.

Midőn Németországban a nagy infláció megvitatására került a sor, *W. Eucken*²⁸⁰ ezen az alapon foglalt állást és *H. Neisser*²⁸¹ is a pénztári egyensúly elméletét használta fel a pénz csereértékéről szóló munkájában. Hasonlóképpen *C. Föhl* ezt a módszert alkalmazta a hiteltermelés elméletében.²⁸² Külön tanulmányt szentelt a pénztári készletek kérdésének *E. O. Mickmilz*.²⁸³

13. A pénz mennyiségi elméletének bírálata. A pénz mennyiségi elmélete lényegileg egyszerű és a maga általánosságában kétségbevonhatatlan tényt fejez ki. Voltaképpen a ritkaság elvét alkalmazza a pénz értékére. Ha ennél az általános megállapításnál maradt volna, akkor a pénz mennyiségi elméletével szemben komoly ellenérvek nem is merülhettek volna fel. E megállapítás azonban magában véve túlságos általánosnak látszott, mert csak azt tartalmazza, hogy a pénz mennyisége és az árak színvonala között összefüggés áll fenn. Ennek az összefüggésnek a közelebbi meghatározása elkerülhetetlen, de a megoldás, melyet az elmélet erre talált, volt az, mely a bírálatot kihívta.

Közelebbi fogalmazásban a pénz, mennyiségi elmélete eredeti alakjában három feltevésből indult ki. Az első az, hogy a *pénzmennyiség az ártól független tényező*, vagyis az, hogy az árszínvonal magassága nem befolyásolja a pénzmennyiséget. A második feltevés szerint, bár a viszonylagos árak különböző tényezők batása alatt alakulnak, *az árszínvonal, mint ilyen, csupán a pénzmennyiségtől és a pénz forgási sebességétől függ*, míg a harmadik feltevés szerint ez az összefüggés abban áll, hogy *az árak színvonala pontosan arányos a forgalomban levő pénzmennyiség és a pénz forgási*

²⁸⁰ Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem, 1923.

²⁸¹ Der Tauschwert des Geldes. Jena, 1928.

²⁸² Geldschöpfung u. Wirtschaftskreislauf. München—Leipzig, 1937.

²⁸⁸ Kassenhaltung und Preisniveau. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 62. köt. (1929.) az 555—588. old.

sebességének szorzatával. Irving Fisher a pénz mennyiségi elméletének ezeket az alapvető feltevéseit azzal egészítette ki, hogy a pénz forgási sebessége független a pénzmennyiségtől, viszont a bankpénz mennyisége határozott viszonyban áll a készpénz mennyiséggel.

E feltevések elsejét már a bankszerűség iskolája kétségbevonta. Kétkedése könnyen megmagyarázható. Amíg ugyanis csak fémpénz volt forgalomban, természetesnek látszott az az állítás, hogy a pénzmennyiség nem függ az áráktól. Mihelyt azonban a bankok bekapcsolódnak a pénzforgalomba, a pénzmennyiségnek egyik főtenyezője a bankok hitelnyújtása lesz, ez pedig nem független az áráktól, mert magasabb árak mellett élénkebb, alacsonyabb árak mellett lanyhább az üzletmenet. Később *Mentor Bouniatian* újította fel ezt az érvet, utalva arra, hogy a mai fizetési forgalomnak fő előnye rugalmassága, mely képesíti arra, hogy emelkedő árak idején nagyobb pénzmennyiséget bocsásson a közgazdaság rendelkezésére.²⁸⁴ A mennyiségi elmélet hívei erre azzal válaszoltak, hogy a bankletétek és a készpénz között szoros összefüggés áll fenn, mert a bankok liquiditásuk érdekében kénytelenek készpénzt tartani és ezért végeredményben a bankpénz mennyisége bizonyos időleges ingadozásoktól eltekintve, a liquiditás fenntartásához szükséges készpénzmennyiségétől függ.²⁸⁵ Ezen okoskodás szerint tehát nem az árak változása, hanem a bankok rendelkezésére álló készpénz határozza meg azt, hogy milyen mennyiségben bocsáthatnak bankpénzt a közgazdaság rendelkezésére. A korszerű hitelszervezet érzékeny és bonyolult volta tehát, mint *E. W. Kemmerer*²⁸⁶ és mások hangoztatják, nem változtat azon, hogy végeredményben az árak színvonala a pénzmennyiségtől függ.

A mennyiségi elmélet második alaptételével szemben arra lehet hivatkozni, hogy a pénzmennyiség növekedésével *emelkedő árszínvonal ellenhatást vált ki a termelés részéről*, mert az árak emelkedése ösztönzőleg hat a termelésre. Így az árúk kínálata növekszik, ami ellensúlyozhatja az árak további emelkedését. Már *Larp* rámutatott erre és *Melon*, valamint *Forbonnais* is hangsúlyozták ezt. Ez az okoskodás kö-

²⁸⁴ Industrielle Schwankungen, Bankkredite und Warenpreise. (Archiv f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 58. köt. 1927. a 467. old.) V. ö. továbbá *M. Bouniatian*: Credit et conjuncture. Paris, 1935.

²⁸⁵ All ez *Irving Fisher* szerint nemcsak a bankokra, hanem a vállalatokra is. (V. ö. *The Purchasing Power of Money*. New York, 1911. az 50. old.)

²⁸⁰ *Money*. New York, 1937, a 64—65. old.

zelebről vizsgálva nincsen igazi ellentétben a mennyiségi elmélettel, mert elismeri azt, hogy a pénzmennyiség növekedésével az árak emelkednek és csak azt vitatja, hogy a termelés növekedése ellene hat annak, hogy az árak állandóan a pénzmennyiség szaporodásának ütemében emelkedjenek. Sőt ez az érvelés *Irving Fishernek* avval a tételével sem ellenkezik, hogy a forgalmi egyenletnek egyetlen szenvedőleges eleme az árszínvonal,²⁸⁷ mert ez az állítás nem zárja ki azt, hogy amennyiben a pénzmennyiség gyarapodása folytán az árak emelkednek, ennek hatása legyen a termelésre és ezen keresztül az árszínvonalra. Ebben a megvilágításban a termelés emelkedése már másodlagos hatás, melyet a pénzmennyiség szaporodása által okozott áremelkedés idéz elő. Amit a mennyiségi elmélet hívei hangsúlyozni kívánnak voltaképpen az, hogy az *árszínvonal magassága lényegében különbözik a viszonylagos árártól* és nem a termelési feltételektől függ, mint az utóbbiak, hanem csupán a pénzmennyiségtől.

Ez a gondolat a háttérben lappang már amióta *Hume* a pénz és az árak színvonala közötti összefüggésre vonatkozó nézeteit kifejtette, hangoztatva azt, hogy a pénz mennyisége magában véve a közgazdaságra közömbös, mert, ha kisebb a pénzmennyiség, alacsonyabb, ha nagyobb, magasabb az árak színvonala. Élesen kidolgozta ezt a gondolatmenetet *Schumpeter*. Érvelése arra támaszkodik, hogy a javak termelési viszonyainak változása csak egymás közötti kicserélési arányukat, tehát csak a *viszonylagos árakat* érinti.²⁸⁸ Ha ugyanis valamely jószágot a termelési technika változása folytán olcsóbban tudunk előállítani, mint azelőtt, ez kihat ugyan arra az árra, melyért az kapható, de ez csak ezt jelenti, hogy más árukkal szemben ez a jószág olcsóbb lett. Magát az árszínvonalat ez nem érinti, mert a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő változatlan marad. A szóban

²⁸⁷ E i. m. a 172 old és ii^va ic=ak a 181. old.

²⁸⁸ Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 44. köt. (1917—18.) a 677—681. old.) Érvelését a következőkben foglalja össze: „Allgemeine Veränderungen von Preisen, die sich nicht in dieser Weise ausgleichen, können nur von einem monetären Anstoss, nie von der Warensseite ausgehen. Der direkte Einfluss der Warensseite wirkt sich immer in der Verschiebung der Preise untereinander aus; gleichmässige, diese Verhältnis nicht tangierende Preishewegungen können nur das rein äusserliche Spiel des Rechenmechanismus der Geldwirtschaft zur Ursache haben.” (681. old.) — Erre gondolt *J. Si. Mill* is következő megjegyzésében: „Az áruk és a pénz közötti viszony vizsgálatánál ... csak azon okokra lehetünk kiválóbb figyelemmel, melyek valamennyi árura egyformán behatással vannak.” (E. i. m. III. könyv. 89. old.)

forgó árú olcsóbb lett, de hozzája viszonyítva a többi árú ugyanannyival drágább lett, mert érték pénzben kifejezve ugyanannyit kell most is fizetnünk mint régebben, ami egyértelmű avval, hogy az olcsóbbodott árúhoz hasonlóan ugyanannyival drágultak. A pénz értéke tehát emelkedett avval az árúval szemben, melyet most olcsóbban termelünk, de ehhez az árúhoz hasonlóan ugyanannyival süllyedt a többi árúra vonatkozólag. Ebben az értelemben tehát az egyik árú olcsóbbodását a többi viszonylagos drágulása ellensúlyozza.

Ezek szerint az árszínvonal csökkenése vagy növekedése nem lehet következménye a termelési viszonyok változásának, mert minden árú termelési feltételei különlegesek és így azok változása mindig csak eltolódást jelent az egyes árúk kicserélési arányában. Hozzátehetjük, hogy állandó pénzmennyiség mellett a termelési feltételek változása csak akkor változtatná az árszínvonalat, ha e változás minden termelési ágban pontosan egyformán következne be. Ebben az esetben nem tolná el a viszonylagos árakat, hanem a pénz vásárlóerejét változtatná meg. Minthogy azonban a termelési feltételek változása vagy változatlansága árúk szerint különböző, ez csak a viszonylagos árakat érinti és nem az árszínvonalat. Az árszínvonal változását — magyarázza *Schumpeter* — csak olyan ok idézheti elő, amely egyformái* hat minden árúra, ez pedig csak a közgazdaság rendelkezésére álló vásárlóerő mennyisége lehet. A súly, mint látjuk ebben az okoskodásban azon van, hogy *az árszínvonal változását csak olyan tényező vonhatja maga után, mely az összes javakra közösen hat.*

Ezt az árszínvonal és a viszonylagos árak éles szembe-helyezésére alapított érvelést visszautasítják azok, akik kételkedők az általános árszínvonal fogalmával szemben. Így *Laughlin* merőben a képzelet szülöttének nevezi a pénzmennyiség által támasztott általános árúkeresletet, mert keresletük csak az egyes árúknak külön-külön van,²⁸⁹ az pedig szerinte az oknak az okozattal való összetévesztése,²⁹⁰ ha a pénz oldaláról akarjuk megmagyarázni az árak változását, holott csak egyszerűen pénzben fejezzük ki a javak kicserélési arányait. Szerinte az árak magasságát elsősorban az

²⁸⁹ „That, in truth, is only a phantom of demand, a figment of the imagination.” (Principles of Money. New York, 1903. a 324. old.) „The quantity theory errs in wrongly applying the general principles of demand and supply; it sets up a fictitious theory of demand quite independent of the goods on which the demand is based.” (No. 325. old.)

²⁹⁰ U. o. 316. old.

árúk termelési viszonyai határozzák meg. Az értékelés, hangsúlyozza *Laughlin*, megelőzi a javak cseréjét²⁹¹ és azok árának pénzben való kifejezését; a pénzmennyiség ezért eredménye és nem oka az árak színvonalának.²⁹²

Laughlin érvelése mindenesetre túllő a célon, mert egészen háttérbe szorítja azt, hogy a pénz oldaláról is indulhatnak: ki az árszínvonalat módosító hatások. A való tényálláshoz sokkal közelebb jutott *Hamtrej*, midőn elismerte azt, hogy az árúk termelési viszonyaiban végbement változások, ha lényegesek, az árszínvonalra is kihathatnak. Ezért *Hamtrej* jogosan óvatosságra int annak megállapításánál, hogy mennyiben tulajdonítandó az árszínvonal változása a pénzmennyiség változásának. Ha ezt akarjuk megállapítani, szerinte először gondosan meg kell vizsgálnunk azt, hogy egyes az árszínvonal képződésnél fontos árúkat illetően nem történtek-e az áruoldalról ható lényegesebb változások, és csak ezek kiküszöbölése után következtethetünk arra, hogy mennyiben hatott a pénzmennyiség változása az árszínvonalra.²⁹³

Hamtrej álláspontja teljesen összefér avval, hogy az árszínvonal elsősorban a pénzmennyiségtől függ, de nem feledkezik meg arról, hogy az árszínvonal egyes árakból tevődik össze és ezért az árúk különböző fontossága folytán a viszonylagos árak közötti lényeges eltolódások is befolyásolhatják az árszínvonalat. A pénzegység értékénél ugyanis nem az a fontos, hogy az egyik áru drágulása a másik ugyanily arányban való olcsóbbodását jelenti, hanem inkább az, hogy a megélhetés vagy a termelés feltételei változtak-e. - Ha néhány ebből a szempontból fontos áru olcsóbb lett, de fontos árúk drágultak, akkor a pénz értéke süllyedt annak dacára, hogy a pénz vásárlóereje egyes kevésbé fontos árúkkal szemben növekedett.

Kétségtelen, hogy az a befolyás, melyet főképpen az árúk termelési viszonyainak változása az árszínvonalra és ezzel a pénzértékre gyakorol, bonyolultabb, mint az az összefüggés, mely a pénzmennyiség és az árszínvonal magassága között fennáll. Már az 1914-ben kitört világháború folyamán világosan kitűnt azonban, hogy a termelési viszonyok változása is lényeges befolyással van az árszínvonalra, mely az

²⁹¹ U. o. 362. old.

²⁹² „The quantity of the media of exchange is a result, not a cause, of the evaluation between gold and goods, and therefore cannot have been the means of fixing prices.” (U. o. 362. old.)

²⁹³ Money and Index-Numbers. (Journal of the Royal Statistical Society. XCIII. köt. 1930. a 64[^]-85. old.)

árúliány folytán emelkedik. A jelen háború tapasztalatai ezt még jobban megerősítették. Nem lehet tehát többé kétségbevonni azt, hogy árszínvonalváltozások az árú oldaláról is kiindulhatnak.²⁹⁴

A *legnagyobb ellenzést* a mennyiségi elméletnek az a tétele váltotta ki, mely szerint *az árszínvonal változása arányos volna a pénzmennyiség növekedésével vagy csökkenésével.* Az árelmélet fejlődésével mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy ez a feltevés annak feltételezésére van alapítva, hogy az összes árak egyformán érzik meg a pénzmennyiség növekedését. A pénzmennyiség változása és az árszínvonal arányos változása tekintetében már régóta merültek fel bizonyos kételyek. Így p. o. *Cantillon* rámutatott arra, hogy a pénzmennyiség növekedése megváltoztatja a fogyasztásnak az irányát és befolyással van a forgalom gyorsaságára is. Ebből egészen helyesen azt a következtetést vonta le, hogy a pénzmennyiség növekedésével nem minden ár növekszik arányosan, hanem az egyes árak között eltolódások keletkeznek.²⁹⁵ *Cantillon* tisztán látta tehát, hogy a pénzmennyiség változásának az árakra való hatása fokozatosan megy végbe és ha érinti is az összes árakat, ennek hatása csak bizonyos idő múlva jelentkezik az összes árakra vonatkozólag.

A kérdésnek ez a dinamikus nézete annyira szembezőkő, hogy a pénz mennyiségi ehnéletének hívei is kénytelenek vele számolni. *Irving Fisher* külön fejezetet szentelt neki a pénz vásárló erejéről szóló művében, elismerve azt, hogy a pénzmennyiség növekedése csak fokozatosan hat az árakra és hogy ezért csak egy *átmeneti időszak* után következik be az, hogy az árszínvonal magassága valóban arányos a pénzmennyiség időközben bekövetkezett szaporodásával.²⁹⁶ Szerinte tehát az arányosság csak az egyensúlyi állapotra áll, mely egy idő múlva be is következik,²⁹⁷ ha csak időközben nem lépnek fel újabb zavaró körülmények. *Irving Fishernek*

²⁹⁴ A rövid és hosszú időközökben végbemenő változások figyelembevételével nagyban helytálló *Erich Egner* következő megjegyzése: „Sowohl Geldseite als auch Wareseite verfügen über Eigenimpulse im volkswirtschaftlichen Prozesse. Ihnen beiden sind Grenzen gezogen. Dabei wirkt die Güterwelt ausschlaggebend bei Betrachtung eines einzelnen Augenblicks und bei Berücksichtigung recht langer Zeitspannen. Zwischen diesen Schranken hängt aber alles vom Gelde ab. (Zeitschr. f. ges. Staatswiss. 84. (1928. p. 553.).)

²⁹⁵ *Essai sur la nature du commerce en général.* Ed. by H. Higgs. London, 1931. a 181. old.

²⁹⁶ E. i. m. IV. fejezet. — *Budge* is elismeri, hogy a pénzmennyiséggel az összes árak nem változnak egyszerre és ugyanabban az arányban. (Lehre vom Gelde. Jena 1931. a 139. old.)

²⁹⁷ A IV. fejezet bevezetésében az 55. old.

ez az engedménye azonban erősen megrendíti a pénz mennyiségi elméletét, mert alkalmasszerűleg *Irving Fisher* maga azt állapítja meg, hogy az átmeneti időszakokat tekinthetjük a szabálynak, az egyensúlyi állapotot pedig a kivételnek.²⁹⁸ Nem alaptalan *Mitchell*nek az az ellenvetése sem, hogy a forgalmi egyenletben szereplő mennyiségek nem vonatkoznak ugyanarra az időpontra, mert az egy napon lebonyolított vásárlások nagy részének árát nem fizetik ki ugyanazon a napon és az egy napon vásárolt árukat nem is szállítják le feltétlenül ugyanakkor. Jogosan kifogásolja tehát *Mitchell*, hogy a forgalmi egyenlet figyelmen kívül hagyja az idő szerepét oly folyamatban, melyben az lényeges.²⁹⁹

E súlyos ellenvetések ellenére is vannak, akik azt kívánják bizonyítani, hogy a viszonylagos árak változása nem érinti azt a tételt, hogy az árszínvonal pontosan a pénzmenyiség változásával arányosan változik. Ez állítja p. o. *S. Budge* arra való utalással, hogy, ha a pénzmennyiség változik, az árak színvonalának is meg kell változnia, amennyiben a pénzzel szembenálló árúk mennyisége nem változik, mert végeredményben az összes pénzmennyiség vásárlólag áll szemben az összes árumennyiséggel.³⁰⁰

Azokkal az érvekkel szemben, melyek arra utalnak, hogy a forgalmi egyenletben szereplő tényezőkön kívül egyéb tényezők is szerepet játszanak az árszínvonal változásainak felidőzésében, a pénz mennyiségi elméletének hívei azzal szeretnek védekezni, hogy a „ceteris paribus” záradékra hivatkoznak, vagyis arra, hogy tételük tísak annyiban áll, amennyiben egyéb változások nem történnek. Erre *Marshall*³⁰¹ és vele együtt mások³⁰² is azt felelték, hogy ezen az alapon az egész elmélet truizmussá válik, mely alig fejez ki valamit, amit külön hangsúlyozni szükséges volna. Helyesen jegyezte meg *Cannan*, hogy a „ceteris paribus” záradék azt a célt szolgálja, hogy sokoldalú összefüggések közül egyet ki-

²⁹⁸ E. i. m. 71. old. Az 56. old. is ezt mondja: „These permanent ultimate effects follow after a new equilibrium is established, — if, indeed, such a condition as equilibrium may be said ever to be established” *Hamtre*y is így nyilatkozik: „In practice it seldom, perhaps never, happens that a state of equilibrium is actually reached.” (Currency and Credit. 3. kiad. London 1928. az 58. old.) Az árszínvonalnak a pénzmennyiséggel pontosan arányosan való változását az sem teszi valószínűbbé, ha *Kemmerer* a letétek és ezek forgási sebességének tompító hatását hangsúlyozza. (E. i. m. 65. old.)

²⁹⁹ Business Cycles. 136—139. old.

³⁰⁰ Lehre vom Gel de. Jena, 1931. a 145. old.

³⁰¹ Money, Credit and Commerce. London 1923. a 48. old.

³⁰² Így p. o. *Cannan*: Money. 4. kiad. Westminster, 1923. a 64-65. old.

keresünk, melyet hangsúlyozni kívánunk és a többit egyszerűen elhanyagoljuk.³⁰³ Egyébként *Irving Fisher* úgy értelmezi forgalmi egyenletét, hogy az nem jelenti azt, hogy egyéb okok nem ellensúlyozhatják azt a hatást, amelyet a pénzmennyiség szaporodása az árakra gyakorol.³⁰⁴ Ezzel azonban voltaképpen ő maga is elismeri azt, hogy a mennyiségi elmélet mintegy kiszakítja az általa kiemelt összefüggést a valóságban létező bonyolult tényállásból és azt hangsúlyozza, hogy amennyiben csupán magában a pénzmennyiség változik, ennek növekedésével arányosan növekszik az árszínvonal is.

Hogy hibái és hiányai ellenére is a közgazdák nagy része ragaszkodik a pénz mennyiségi elméletéhez, ennek főképpen az az oka, hogy egy kétségtelenül fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet. A pénz mennyiségi elmélete ugyanis véglegesen leszámolt a merkantilisták azon tévedésével, hogy a pénz bősége növeli a nemzet gazdaságát, és éles világitásba helyezte azt, hogy a pénzmennyiség szaporodása az árszínvonal emelkedéséhez vezet. A pénz mennyiségi elmélete kimutatta azt is, hogy a közgazdaság minden pénzmennyiség mellett³⁰⁶ egyensúlyba *helyezkedhetik* és a pénzmennyiség nagysága csak arra van hatással, hogy magas-e vagy alacsony az illető országban az árszínvonal. Megdöntötte továbbá a mennyiségi elmélet a klasszikusoknak egészen elhibázott nézőpontját, mely szerint a pénz nem változtat semmit a közgazdaság lefolyásán, mert csak simábbá teszi, de lényegileg nem befolyásolja a javak kicserélésének folyamatát. A mennyiségi elmélet megmutatta, hogy a pénz mennyiségének változásával mélyremenő változások állhatnak elő a közgazdaságban. Nagy és maradandó jelentőségű teljesítmények voltak ezek a tudomány fejlődésében.

E haladásnak — mint egyébként nem ritka a tudományok történetében — meg volt az ára, t. i. az, hogy a hang-

³⁰³ E. i. m. 158. old. *Irving Fisher* „a scandal in Economic Science”-nek nevezi itt azt, hogy vannak, akik a mennyiségi elmélet alapvető tételén kételkednek.

³⁰⁴ „The quantity theory as thus stated does not claim that while money is increased in quantity, *other* causes may not affect M \ Y, V and the Q's, and thus aggravate or neutralize the effect of M on the p's. So far as M *by itself* is concerned, its effect on the p's is strictly proportional”. (E. i. m. 158, old.)

³⁰⁵ Találón jegyezte meg *Schumpeter*: „Die Volkswirtschaft als solche hat auch keinen bestimmten Geldbedarf... Nur in bezug auf ein bestimmtes Preissystem kann es zu viel oder zu wenig *Geld* geben.” (Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 44. köt. 1917—1918. a 650. old.)

súlyozni kívánt tényállás egyoldalúan vonta magára a tudomány figyelmét, árnyékba helyezve azt, hogy bonyolultabb összefüggéseknek csak egyik vonatkozása. Abból, hogy a pénzmennyiség mértékadó tényező az árszínvonal megájpításában, az lett, hogy az árszínvonal, mint ilyen, csak a pénzmennyiségtől, valamint a pénz forgási sebességétől függ. A mennyiségi elmélet ezen a vágányon haladva, nem tudta elejteni eredeti kiindulási pontját, a pénzmennyiség és az árszínvonal arányos változásának gondolatát. Ahhoz, hogy a tudomány e ponton túl jusson, új nézőpontok bekapcsolódása volt szükséges. Elsősorban a határhaszonelmélet jött ebben a pénzelmélet segítségére, amidőn a pénzértéknek a fogalmát saját elméletének alapgondolatával megtermékenyítette.

14. A pénz szubjektív csereértéke. Hosszú ideig azt gondolták, hogy a határhaszon fogalma a pénzre nem alkalmazható. Ez volt p. o. *Helfferrichnek* a véleménye. Indokolására azt hozta fel, hogy a pénzt mindenki vásárlásra használja fei, ennél fogva piaci értéke, tehát objektív csereértéke mindenki számára egyaránt irányadó.³⁰⁶ Érdekes, hogy *Wicksell*. kinek elmélete minden vonatkozásában szoros kapcsolatban áll a határhaszonelmélettel, bár enyhébb alakban, mégis osztotta *Helfferrich* nézetét, szintén arra hivatkozva, hogy a pénz értéke attól függ, hogy mit lehet érte a piacon kapni.³⁰⁷ *Edgeworthra* hivatkozva azonban *Wicksell* már érintette azt, hogy a pénz közvetett határhasznáról szólhatnánk, érteve alatta azt a jólétben való gyarapodást, melyet jövedelmünknek egy pénzegységgel való szaporodása biztosítana. E gondolatot azonban azzal az indokolással ejtette el, hogy a jóléti gyarapodás egyénenként különböző és így nem alkalmas a pénzérték megmagyarázására.³⁰⁸ Ezzel *Wicksell* tehát éppen azt az utat tartotta járhatatlannak, anely célhoz vezetett.

Másképpen gondolkozott *W. F. Lloyd*, aki ugyan maga sem jutott el a kérdés kifejtéséig, de a határhaszon fogalmának elemzése közben a pénzértékre is alkalmazta ennek alapgondolatát. Rámutatva arra, hogy a szegény számára értékesebbek az egyes javak, mint a gazdag számára, lehetetlen feltevésnek bélyegezte azt, hogy a szegény és a gazdag számára egyenlő volna a pénzegység értéke és hogy p. o. azonos összegű pénzbírság egyenlően sújtaná az egyiket és a

³⁰⁰ Das Geld. Leipzig 1,903. a 488—489. old.

³⁰⁷ Vorlesungen über Nationalökonomie. II. köt. Jena, 1928. a 21. és tt 147. old.

³⁰⁸ E. i. m. 149. old. Itt *Wicksell* a pénz objektív csereértékére gondolt.

másikat.³⁰⁹ Mint *Lloyd* megjegyzése mutatja, a szubjektív értékelmélet gondolatmenetének a pénz értékére való alkalmazása mintegy önként kínálkozott, midőn az értékelésben fellépő egyéni különbségeket hangsúlyozta. *Jevons* ezt nem is mulasztotta el és habozás nélkül megállapította, hogy a pénz egyéni értéke attól az utolsó jószágtól függ, amelyet érte az egyén megvásárolni hajlandó.³¹⁰ A csökkenő haszon törvényét kifejtve *Marshall* ezt haladék nélkül alkalmazta a pénzre is és a pénz határhasznát az egyének jövedelmi helyzetével hozta kapcsolatba.³¹¹ A gondolat további kidolgozása azonban egyelőre elmaradt.

Nagy lépéssel vitte előbbre a pénzérték elméletét *Zwiedineck-Südenhorst*, amidőn arra mutatott rá, hogy ellentétben *Helfferrich* megállapításával, a pénznek valóban van szubjektív csereértéke;³¹² amelynek forrása az, hogy a pénzegységnek az egyén számára való értéke az egyén jövedelmétől függ. Ebből kiindulva *Zwiedineck* azt igyekezett kimutatni, hogy a jövedelmi változások a pénzérték változását idézik elő. Ennek a gondolatnak további kiépítése *Wieser* nevéhez fűződik.

Wieser már a természetes értékről írt munkájában érintette a pénzérték kérdését és *Jevons*hez hasonlóan a pénzegység egyéni értékének mértékét abban kereste, hogy az egyén a rendelkezésére álló pénzmennyiség alapján milyen szükségletkielégítést engedhet meg magának.³¹³ Egy későbbi értekezésében³¹⁴ azután *Wieser* a pénznek vásárlóerejét, mint a pénz objektív csereértékének kifejezőjét élesen szembeállította a pénznek az egyének részéről való értékelésével. Az utóbbit a pénz személyes értékének nevezte, minthogy alapja a pénzt értékelő személy egyéni jövedelmi helyzete. Később nevezték el a pénzértéknek ezt a válfaját a pénz szubjektív csereértékének.

A pénz szubjektív csereértéke elsősorban az egyén gazdasági adottságaitól, szükségleteitől és jövedelmétől függ.

³⁰⁹ „No one would be absurd enough to maintain, that a guinea has the same value, and therefore, would become an equal forfeiture to two persons, the one having a thousand and the other only ten of these.” (The Notion of Value. 1833. Újból kiadva az Economic Journ. Supplement. Econ. History No 2. 1927. máj. a 179. old.)

³¹⁰ The Theory of Political Economy. 3. kiad. 140. old.

³¹¹ Principles of Pol. Ec. London 1890. a 156. old.

³¹² Die Einkommensgestaltung als Geldwertbestimmungsrund. (Schmollers Jahrbuch 33. évf. 1909. a 131—189. old. V. ö. a 148. old.)

³¹³ Der natürliche Wert. Wien. 1889. a 46. old

³¹⁴ Der Geldwert und seine Veränderungen. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. 132. köt. Leipzig 1910. a 497—540. old.)

Változását főképpen az egyén jövedelmének változása, növekedése vagy csökkenése idézte elő. Minthogy azonban a pénznek az egyén számára való haszna az, hogy érte más javakat szerezhet, a pénz szubjektív csereértékének az árszínvonal is tényezője lesz,³¹⁵ mert ettől függ az, hogy a pénz egy egységéért mennyi árut szerezhet meg magának az egyén. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a pénzegység értéke az egyén számára növekszik, ha az árszínvonal csökken, vagyis, ha több árut kap egy pénzegységért és csökken, ha az árak növekszenek.

A pénz objektív csereértéke és a pénz egyéni értéke közötti kapcsolat felderítésére törekedve *Wieser* abból indult ki, hogy ha az egyének valamelyik számbavehető csoportjának pénzjövedelme emelkedik, a jövedelmi emelkedésben részesülők fogyasztásukat csak az által növelhetik, hogy többet kínálnak a javakért, mint amennyi azok eddigi ára volt. Erre meg is van a hajlandóságuk, mert jövedelmük növekedése lehetővé teszi nekik, hogy magasabb életszínvonalait biztosítsanak maguknak és jövedelmük növekedésével számukra is a pénzmennyiség értéke süllyed. *Az a kapocs tehát, amely a pénzegység egyéni értékét és a pénz vásárlóerejét összefűzi, maga a pénznek az egyéni értékelése, melyet viszont az élvezett jövedelem nagysága befolyásol.* Az a hatás ugyanis, melyet a jövedelmek növekedése az árakra gyakorol, a pénz szubjektív csereértékének a változásából indul ki. Azok az egyének, akiknek most jövedelmük emelkedése folytán nagyobb pénzmennyiség áll-rendelkezésükre, megváltoztatják a pénzre vonatkozó egyéni értékelésüket, mert számukra a pénzegység értéke csökken. Az által, hogy a piacon ennek megfelelően viselkednek és többet kínálnak az arákért, mint a többiek, egyéni pénzértékük megváltozása piaci következményeket von maga után és így végeredményben a pénz szubjektív csereértékének megváltozása az árakra is kihat. Minthogy *Wieser* elmélete szerinte tehát a pénzmennyiség változása a jövedelemeloszlás változásain keresztül hat az árakra, ezért *Wieser* elméletét a *pénz jövedelmi elméletének*, is szokták nevezni.

Nyilvánvaló, hogy a pénz jövedelmi elmélete is a pénz mennyiségi elméletére épít és lényegileg annak elmélyítése abban az irányban, hogy a pénzmennyiség növekedése vagy csökkenése a jövedelemeloszlás változásain keresztül hat az árakra. Az tehát, *amivel a pénz jövedelmi elmélete a pénzelméletet gazdagította, annak megállapítása, hogy a pénz-*

³¹⁵ V. ö. erre nézve *Borikiemicz*: Der subjektive Geldwert. (Schmolters Jahrbuch 44. évf, 1920. a 156. old.)

mennyiség változása az árakra nem közvetlenül és egy tömegben, hanem a jövedelemelosztáson keresztül hat. Wieser elmélete tehát arra támaszkodik, hogy a pénzmennyiség növelése nem történhetik úgy, hogy a jövedelemelosztás változatlanul maradjon, mert az újonnan hozzánövekvő pénzmennyiség nem növekszik közvetlenül hozzá az összes egyének rendelkezésére álló pénzmennyiséghez, hanem mindig egyesek, illetőleg egyes osztályok jövedelmi helyzetét változtatja meg. Amíg tehát a pénz mennyiségi elmélete régebbi fogalmazásában a pénzmennyiséget közvetlenül helyezte szembe az árszínvonalal, addig a pénz jövedelmi elmélete ezt a jövedelmek változásán keresztül teszi, hangsúlyozva, hogy a pénzmennyiség növekedése nem hat egyszerre az összes árakra, hanem ezeket csak fokozatosan és egymásután érinti. Ennélfogva a pénz jövedelmi elmélete azokat a hatásokat hangsúlyozza, amelyeket Irving Fisher átmeneti hatásoknak nevez. Wieser elmélete szerint ezek a hatások anynyiban nem egyszerűen átmenetiek, mert csak akkor volnának ilyeneknek tekinthetők, ha az átmeneti korszak letele után az árszínvonal valóban pontosan visszatükrözné a pénzmennyiség változását, vagyis változása pontosan az utóbbi arálynak felelne meg. A pénz jövedelmi elmélete szerint azonban ez, miként Mises is hangsúlyozta, lehetetlen, mert a pénzmennyiség növekedése által okozott jövedelmi változások a kereslet egész szerkezetét érintik, és ennélfogva e változások útját állják annak, hogy az árszínvonal pontosan a pénzmennyiség növekedésével arányban változzék, illetőleg, hogy minden árunak az ára ugyanabban az arányban változzék.³¹⁶ Az olyan árúknak ugyanis, amelyek iránt a változott jövedelmi helyzetben nagyobb a kereslet, nagyobb áremelkedést kell mutatniok, mint amilyen az olyan árúk árában előáll, melyek az új jövedelmi helyzet mellett nem állanak szemben megnövekedett kereslettel, sőt melyek iránt a kereslet csökkenhet is. Hozzátehetjük, hogy ez nem is olyan elképzelhetetlen, mert szélesebb körök jövedelmének a növekedése könnyen a jobb minőségű árúk iránti keresletet a gyengébb minőségűek rovására emeli.

Spann ennek megfelelően egyenesen az *áreltolódások elméletéről* beszélt,³¹⁷ ami annyit jelent, hogy a pénzmennyi-

³¹⁰ Theorie des Geldes und der Umlaufmittel. 2. kiad. München—Leipzig. 1914. a 121—124 old., ahol szépen kifejti, hogy a viszonylagos árakban való eltolódások miért nem egyenlítődnek ki.

³¹⁷ Die Theorie der Preisbewegungen. (Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpol., und Verwaltung. XXII. köt. Wien 1915.) — V. ö. *Heller F.*:

ség növekedésével az árak egymáshoz való viszonya is megváltozik. Újabb fejlődése folytán az elmélet tehát annak megalapozott kifejlesztéséhez jutott el, amit már *Cantillon* is meglátott, hogy t. i. *nem az árszínvonal változik közvetlenül a pénzmennyiség növekedésével, hanem az egyes árak,* amelyek sorozatosan érzik meg a növekedett pénzmennyiség hatását abban a mértékben, amelyben irántuk a kereslet növekszik és így a viszonylagos árak egymásközötti eltolódása elengedhetetlen következménye a pénzmennyiség gyarapodásának.³¹⁸

Aftalion arra mutatott rá, hogy a pénzérték jövedelmi elmélete oly tényezők hatására is rávilágít, amelyek a kvantitási elmélet eredeti fogalmazásában és a forgalmi egyenletben figyelmen kívül maradnak. Ezek közül *Aftalion* különösen arra hívta fel a figyelmet, hogy a váltóárfolyam süllyedése akkor is befolyásolhatja az árszínvonalat, ha nem is kapcsolatos a pénzmennyiség növekedésével. Adatokkal is bizonyítani igyekezett ezt, kiemelve, hogy a pénz mennyiségi elmélete a maga általánosságában e tényt nem tudja megmagyarázni, mivel szemben a pénz jövedelmi elmélete könnyen megtalálja a magyarázatot abban, hogy a váltóárfolyam emelkedése, vagy süllyedése egyes rétegek jövedelmi helyzetét befolyásolja és ezúton hathat az árszínvonalra.

Aftalion azonban egyéb szempontból kiegészítést is javasol a pénzérték jövedelmi elméletére vonatkozólag. Különösen a termelési javakra vonatkozólag tartja ezt szükségesnek, figyelemmel arra, hogy ezek kereslete a *piaci kilátások* hatása alatt áll. Hasonlóképpen az anticipációk hatással lehetnek a fogyasztási javak áralakulására is. *Aftalion* eme gondolatfűzése teljesen összhangban van a határhaszon-elmélet lélektani alapjaival, mert a jövőbeni kilátások mérlegelése is lélektani alapon nyugszik.

A pénzérték jövedelmi elmélete kételyeket támasztott az árindekszálok használhatósága szempontjából, hangsúlyozva azt, hogy ezek a számok csak a pénz vásárlóerejének változásait tükrözik vissza és így helyes következtetések belőlük csak akkor vonhatók, ha az illető csoport, vagy személy egyéni helyzetét is figyelembe vesszük. Már *Wieser* rámutatott arra, hogy óvatosan kell eljárni, ha az általános árindeks változásaiból következtetni akarunk egyes népsz-

A drágaság kérdése elméleti világitásban. (Közgazd. Szemle. XXXV. évf. 43. köt. 1911. a 301—342 és 385—418. old.)

³¹⁸ *Cantillon* megállapítása ez volt: „From all I conclude that by doubling the quantity of money in a State the prices of products and merchandises are *not* always doubled” (Higgs kiadásában a 173. old.)

tályok életszínvonalának változására, mert ily következtetés csak akkor vonható le helyesen, ha az árindex mellé jövedelmi indexet is állítunk, amely az illető csoport pénzjövedelmének változását tünteti fel.³¹⁹ *Wiesertől* azonban távol volt az általános árszínvonal képzetének ezen az alapon való kifogásolása. *Hayek*³²⁰ és *Haberler*³²¹ már kételkedően nyilatkoztak arról, hogy vajjon az általános árszínvonalnak mint ilyennek, elgondolása jogosult-e. Helyesen mutatott rá ezzel szemben *Erich Schneider*³²² arra, hogy bár az általános árszínvonal változásaiból vont következtetéseinkkel óvatosnak kell lennünk, mégis bizonyos célokra az általános árszínvonal képzelete nélkülözhetetlen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az általános árindexek a pénz objektív csereértékének változásait, bár kissé elnagyoltan, de mégis szemmel tarthatóvá teszik.

A fentiek világosan mutatják, hogy milyen elhamarkodott volt azoknak a nézete, akik azt gondolták, hogy a határhaszon fogalmát a pénz értékére nem lehet alkalmazni. Láthatjuk, hogy ezen elmélet alkalmazása nemcsak lehetséges, hanem egyúttal igen gyümölcsöző is volt és számos oly tényre mutatott rá, amely a pénz mennyiségi elméletének általános fogalmazásában nem jutott kifejezésre.

15. A pénzérték szélesebbkörű dinamikus vonatkozásai. A pénz jövedelmi elmélete jelentős lépéssel vitte előre a pénzérték magyarázatát, midőn megvilágította, azt, hogy a pénz mennyiségének változásai eltolódásokat okoznak a jövedelemeloszlásban, melyek nem maradhatnak hatás nélkül az árakra, mert a pénzegységnek az egyének részéről való értékelését módosítva eltolódásokat okoznak a viszonylagos árakban. Ezzel rámutatott arra is, hogy a mennyiségi elmélet túlságosan leegyszerűsítette a tényállást, amidőn magyarázatában a jövedelemeloszlás befolyásolását mellőzte. Óvás volt ez a piénzmennyiségben beállott változások hatásának mechanikus felfogásával szemben.

A pénzelméletnek egy másik hiánya azonban ezzel még nem küszöbölődött ki. A pénz mennyiségi elmélete ugyanis, amint erre *Myrdal* is rámutatott,³²³ nem találta meg a kapcsolatot az általános árelmélettel. A pénz és az árak összefüg-

³¹⁹ V. ö. Gesammelte Abhandlungen. Herausg. v. Hayek. Tübingen 1929. a 207. old.

³²⁰ Prices and Production. 2. kiad. London. 1934. V. ö. a 4—? és 10—31. old.

³²¹ Der Sinn der Indexzahlen. Tübingen, 1927. a 98. old.

³²² Archiv, f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 67. köi. a 233. old.

³²³ Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. (Beiträge zur Geldtheorie. Wien, 1933. a 372. old.)

gését magában, az árak alakulásától függetlenül vizsgálta. Az egyensúlyi elmélet meglátta ugyan az árak egymásközötti összefüggését, de az áraknak a pénz különleges természetéből származó befolyása nem volt beleillesztve az általános árelméletbe, mert az utóbbi nem adott felvilágosítást arról, hogy a pénz mint általános csereeszköz hogyan alakítja ki az árak magasságát. Így az általános árelmélet csak azt tudja megmagyarázni, hogy miképpen alakulnak az egyes áruk árai, vagyis a viszonylagos árak pénzben kifejezve, de annak magyarázata hiányzott, hogy a pénz hogyan befolyásolja az árak összességét. Ezt külön elmélet, a pénz mennyiségi elmélete magyarázta a nélkül azonban, hogy az árelméletbe közelebről beleilleszkedett volna.

A pénz jövedelmi elmélete már közeledett ahhoz, hogy az általános árelméletet összekapcsolja a mennyiségi elmélettel, midőn a pénznek mint jövedelmi egységnek a jövedelemmel való összefüggését dolgozta ki. Ezzel egy fontos lépést tett a pénzelméletnek az árelméletbe való bekapcsolása felé. Magát a pénzkínálatot azonban csak jövedelmi vonatkozásában vizsgálta és annak egyéb vonatkozásait, különösen a pénzpiaccal való összefüggését figyelmen kívül hagyta. *Elhanyagolta azt, hogy a pénznek nemcsak a kész áruk piacán van szerepe, hanem a termelésben is.* Az elméletnek ebben az irányban való továbbfejlesztése *Wicksell* nevéhez fűződik.

Wicksell már tisztán látta ugyanis azt, hogy a viszonylagos árak magyarázata még nem magyarázza meg az áraknak azt a kapcsolatát, mely közöttük a pénz oldaláról származik, pedig a pénz éppen úgy tényezője az árrendszernek, mint az áruk oldaláról ható tényezők.³²⁴ Ezzel felismerte azt, hogy az árelmélet mindaddig hiányos, amíg a pénzelmélettel meg nem találja a kapcsolatot, ahogy a pénzelmélet is hiányos, amíg szervesen bele nem illeszkedik az árelméletbe. Hiszen az árrendszer nemcsak az egyes árak egymáshoz való viszonyát, a viszonylagos árakat foglalja magában, hanem az árak egy bizonyos magasságát is, amely pedig a pénz oldaláról nyeri meghatározását, mert a pénzt tisztán a csere szempontjából értékeljük és ezért értékét az érte kapható áruk mennyisége határozza meg. Azt, *hogy egyes árukért mit adhatok, éppen azért csak akkor tudom, ha ismerem a pénznek más árukkal szemben való vásárlóerejét is.*

Elismerve azt, hogy a pénz értéke a pénzmennyiséggel összefügg, *Wicksell* túlságosan általánosnak találta ezt a megállapítást ahhoz, hogy a pénzérték alakulását megmagya-

³²⁴ V. ö. Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. V. ö. a 16—26. old.

rázza. A pénzmennyiség nem változatlan adottsága a gazdasági életnek, amint azt már a bankszerűség iskolája meglátta. *Wicksell* azonban itt meg nem állt, hanem tovább kutatta a pénzmennyiség változásának tényezőit. Így jutott arra a megállapításra, hogy a pénzmennyiség változására döntő hatással van a kamatláb magassága, mert ez az amitől a hitel igénybevételének mértéke függ.³²⁵ A *kamatláb süllyedése* ugyanis — ez *Wicksell* érvelésének kiindulási pontja — az *árak emelkedéséhez vezet*, mert pénzbőséget idézve elő növeli a keresletet.³²⁶ *Wicksell*nek ez az érvelése a pénz mennyiségi elméletétől abban tér el, hogy azt a kamatláb és az árszínvonal közti összefüggés beiktatásával kibővíti.

E gondolat továbbfűzése azonban még egy másik megállapítással is kibővíti a mennyiségi elméletet, mely ahhoz fűződik, hogy a pénz bősége következtében a nyersanyagok árai emelkednek.³²⁷ Ez ugyanis arra irányította *Wicksell* figyelmét, hogy a pénzmennyiség szaporodásának hatásait kutatva, különbséget tegyen a *termelési és a fogyasztási javak piaca* között. Láttuk, hogy *Wicksell* erősen rokonszenvezett *Böhm Bawerk* kamatelméletével, mely szerint az alacsony kamatláb a termelési időszak kiterjesztéséhez vezet. Ez annyit jelent, hogy az olcsó hitel folytán hozzánövekvő pénzmennyiség elsősorban a termelési javak iránti keresletet növeli. Ezt a megállapítást *Wicksell* erősen elmélyítette, midőn a kamatláb és a vállalkozás jövedelmezősége közötti összefüggésre irányította a figyelmet, mint arra a tényezőre, melyen keresztül gyakorolja a pénzmennyiség változása hatását az árakra. Az, hogy milyen mértékben táplálja a pénzmennyiség kölcsönök útján a termelést, — hangsúlyozza *Wicksell* — attól függ, hogy a kamatláb mely mellett kölcsönök kaphatók, *hogyan viszonylik a termelés útján értékesített tőke hozamához*. Ha a hozam, melyet a vállalatokba fektetett tőke nyújt, nagyobb, mint a kamat, amelyet a pénz-

³²⁵ „... nicht in der vergrößerten Notemission als solcher, sondern eben in der Krediterleichterung seitens der Bank, welche zu ersterer Veranlassung gab, hat man die wirkliche Ursache der Preishöhung zu erblicken.” (E. i. m. 79. old.)

³²⁰ „Wenn ... die Herabsetzung des Diskonts *nicht durch gleichzeitige anderweitige Umstände in ihrer Wirkung paralyziert wird*... und wenn sie lange genug gedauert hat, um auf die Zinssätze für langfristige Darlehen erdrückend einzuwirken, so ist wahrhaftig nicht einzusehen, wie sie umhin könnte, das Geschäftsleben und die Produktion anzuspornen und das Verhältnis zwischen Angebot und Nachfrage der Güter und der produktive Leistungen in einer Richtung zu verändern, welche an sich eine Erhöhung aller Preise zur Folge haben müsste.” IE, i. m. a 81. old.)

³²⁷ E. i. m. 84. old.

kölcsönért fizetni kell, a kölcsönök iránti kereslet élénk. Ezzel megélénkül a vállalkozás is, mert a vállalkozók a fizetett kamat és elért hozam közötti különbözethez megfelelő nyereséghez jutnak. Ez kihat az egész közgazdaságra, mert a vállalkozás élénkülése a többi jövedelmeket is növeli. A megnövekedett árakereslettel szemben a kínálat elmarad és ennek megfelelően az *árszínvonalnak emelkednie kell.*³²⁸

Wicksell ezen elgondolásának alapja az, hogy a termelés és a fogyasztás akkor van egyensúlyban, ha a termelőnek megtérülnek költségei, vagyis a vállalkozó amellet, hogy termékeinek eladása által fedezni tudja egyéb költségeit, éppen megkeresi azt az árat, melyet a tőke visszafizetésén kívül a termelésnél felhasznált kölcsöntőke használatáért fizetnie kell. Mihelyt kevesebbet fizet a tőkéért, mint amennyit vele kereshet, ebből tiszta nyereségre nyílik kilátása. Ezért növeli a tőke iránti keresletét és ezzel a fentieknek megfelelően megbomlik az egyensúly és az árszínvonal emelkedik. Az egyensúly csak akkor marad meg, ha a vállalkozó éppen annyit fizet a tőkéért, mint amennyit vele kereshet, mert ebben az esetben nincs érdekében vállalatát kiterjeszteni. Azt a kamatlábat, mely mellett az árszínvonal állandó marad, mert a tőke hozama egyenlő a fizetett kamatlábal, *Wicksell természetes kamatlábnak nevezte.*³²⁹ mert egyenlő a tőke természetbeni hozamával. Később *egyensúlyi kamafnak* is nevezték, mert a közgazdasági egyensúly feltételként van elgondolva.

A piaci kamatlábnak a természetes kamatláb alá süllyedése tehát *Wicksell* szerint oly folyamatot indít meg, melynek hatásai halmozódnak. A termelés csatornáiba áramló pénz ugyanis élénkíti a termelést és a vállalkozás fellendítésével növeli a jövedelmeket. Ezzel növekszik az áruk iránti kereslet, mellyel a kínálat nem tud lépést tartani. Ez viszont az árakat emeli, ami tovább fokozza a termelési felszerelés növelésére való törekvést, mert ez nyereségesnek ígérkezik. Ez a kumulációs folyamat, melynek összevonásával a konjunkturaelméletben fogunk foglalkozni, a *Wicksell-féle folyamat* nevét nyerte.

Amidőn *Wicksell* letért arról a vágányról, mely a pénzmennyiség növelésének hatását a pénzmennyiség és az árumennyiség közvetlen szembehelyezéséből kívánta megma-

³²⁸ Máj. feljebb említettük, hogy *Thornton* már érintette ezt a gondolatmenetet. *Thornton* megjegyzése azonban meglehetősen észrevétlen maradt és csak *Wicksell* tudta a gondolatot a tudományban gyümölcsözővé tenni.

³²⁹ A természetes kamatláb meghatározását 1. Geldzins und Güterpreise a 93. old.

gyarázni, a közgazdaságnak egy oly folyamatát vette tekintetbe, melyet a mennyiségi elmélet teljesen elhanyagolt. Nevezetesen *szakított azzal a feltevéssel mint hogyha mindenki egész jövedelmét elfogyasztaná* és így a közgazdaságban megtakarítások nem eszközölnének.

Kétségtelenül leegyszerűsítésekkel, egyes folyamatoknak figyelmen kívül hagyásával kell az elméletnek mindig dolgoznia. Lényeges folyamatoknak okoskodásunkban való mellőzése azonban teljesen elferdíti a tényállást és helytelen eredményekre vezet. Csak *Wicksell* fejtegetéseiből tűnt ki, hogy mennyire áll ez a pénz mennyiségi elméletéről, amidőn figyelmen kívül hagyja azt, hogy az emberek nem fogyasztják el egész jövedelmüket, hanem *megtakarításokat is eszközölnék*. Hiszen a megtakarítás feltétele nemcsak a termelés kiterjesztésének, hanem állandó színvonalon tartásának is. Amidőn *Wicksell* ennek a ténynek figyelembevételével látott a pénzmennyiség és az árszínvonal közötti összefüggés magyarázatához, olyan irányban bővítette ki a mennyiségi elméletet, mely nélkül az igazán csak a legdurvább általánosításnak tekinthető.

Wicksell elmélete azonban még egy további vonatkozásban is mélyremenő módosítását tartalmazza a mennyiség elméletnek. Szakít ugyanis azzal a nézőponttal, mely az árumennyiséget egyszerű adottságnak tekinti és tisztán a pénz szemszögéből nézi a közgazdaságot. *Wicksell* elméletében a pénzmennyiség nem egy holt árutömeggel, hanem a közgazdaság élő szervezetével van szembeállítva, melyre a pénz mennyiségének változása hat; az ő megvilágításában figyelemben részesül az, hogy a pénzforgalom hatása a jószágvilágban, a reális javakban végbemenő folyamat, mely kölcsönhatásokat idéz elő a pénz és a jószágvilág viselkedésében. A pénz mennyiségi elmélete kezdettől fogva arra volt ugyan felépítve, hogy a pénz szaporítása azért hat az árakra, mert a pénzmennyiség növelésével nem lehet árubőséget teremteni. A mennyiségi elmélet ellenesei arra már rámutattak, hogy az előidézett áremelkedés növeli a termelést. De csak *Wicksell* világított rá arra, hogy a kamatláb alakulásával összefüggésben a jószágok világában *a pénzmennyiség változásával végbemenő folyamatok a tőkejavak és a fogyasztási javak termelésének arányát megváltoztatják*.³³⁰

Wicksell maga nem aknázza ki teljesen alapgondolatának gazdag tárházát, őt főképpen a kamatláb és az árszínvo-

³³⁰ A kényszertakarékosság gondolatával kapcsolatban ugyan már *Malthus* érintette ezt, de *Wicksell* érdeme annak az összefüggésnek a pénz mennyiségi elméletébe való szerves beillesztése.

nal közötti összefüggés érdekelte. Elméletének további kidolgozása hozta csak teljesen napvilágra azt, hogy a természetes amatlábról szóló tétele a *pénzmennyiségnek a fogyasztási és a termelési javak piaca között való megoszlását* világította meg. Egyik tanítványa, *Erik Lindahl* fejtette ki világosan azt, hogy e tan szerint *a nemzeti jövedelemnek csak a meg nem takarított része áll szemben a fogyasztási javakkal mint vásárlóerő és így fogalmazásában a mennyiségi elmélet úgy hangzik, hogy csak ez a része a vásárlóerőnek egyenlő az árak és a forgalmazott árumennyiség szorzatával*, vagyis csak ez szabályozza az árszínvonalat.³³¹ Ennek a háttérben pedig az áll, hogy a piaci kamatláb magassága a természetes kamatlábhoz való viszonyában döntő arra nézve, hogy a pénzmennyiség hogyan oszlik meg a fogyasztási és a termelési piacok között. A szerint, hogy többet, vagy kevesebbet takarítanak meg, változik az az összeg, amely a késztermékek vásárlására rendelkezésre áll és a szerint, hogy a vállalkozók milyen mértékben képesek és hajlandók beruházások eszközzésére, több vagy kevesebb tőke alkalmazható a fogyasztási iparokban.

Ezzel a *Wicksell-féle* gondolatmenet elindította az érdeklődést a *beruházások* iránt, amelyek a közgazdaság menetére döntő befolyással vannak. *Wicksell* elméletében, mely *Böhm-Barverk* kamatelméletével szorosan érintkezik, a termelési időszak, tehát a beruházás és a termelési időszak egymáshoz való viszonya fontos, mert az alacsony piaci kamat szerinte a termelési időszak kiterjesztésére ösztönöz, így azután, ámbár *Wicksell* a statikus állapot feltevéséből indult ki elméletében, végeredményben *a mennyiségi elmélet dinamikus nézleléhez* jutott. Ezért értékeli teljesítményét ma oly magasra és ezért lett *Wicksell* elmélete kiindulási pontja azoknak a kísérleteknek, melyek a pénzmennyiség változásának hatásait a megtakarítások szempontjából vizsgálják. Különösen *Mises* és *Hayek*, valamint *Keynes*, *D. H. Robertson* és *Hamtrey* karolták fel *Wicksell* gondolatfűzésének egyes elemeit. Hogy milyen nagy mértékben használták fel ezeket az elmélet továbbfejlesztésére, különösen a konjunkturaelméletben fog kitűnni.

Alapos vizsgálat alá vetette *Wicksell* elméletét *G. Myrdal*^{TM2} azt kutatva, hogy mennyiben felelnek meg *Wicksell* elgondolásai a piaci egyensúly következményeinek. *Myrdal* mindenk előtt a természetes kamatláb *Wicksell-féle*

³³¹ Penningpolitikens medel., 12. old. (V. ö. Beiträge zur Geldtheorie. Wien 1933. a 378. old.)

³³² E. i. munkájában.

fogalmát tartja módosítandónak, mert a fogaimig gazdaságban nem a termelékenység a maga közvetlenségében befolyásolja a dolgok menetét, hanem a pénzben (kifejezett jövedelmezőség. Ezért nem a reáltőkének természetbeni hozama, hanem pénzben kifejezett jövedelmezősége lehet csak mértéke a beruházásoknak. Behatóan bírálja *Myrdal* a *Wicksell-féle* elméletnek azt a tételét is, hogy a megtakarítások és a beruházások egyenlősége az elgondolt értelemben feltétele volna a gazdasági egyensúlynak. Fejtegetésében különösen figyelmet érdemel az árak érzékenységének, azaz változási sebességének az elméletbe való beleillesztése, mert kétségtelen, hogy a piaci tényezők változásaival szemben nem egyformán érzékenyek az összes javak árai. Nagy súlyt helyez *Myrdal* bírálatában az áranticipációk, tehát az árakban várt változások figyelembevételére, mert ezek úgy a tőkejavak tőkeértékét, mint pedig a várható hozamot erősen befolyásolják. Ezekkel *Myrdal* a *Wicksell-féle* elmélet dinamikus vonatkozásait karolta fel, melyek éppen azért oly gyümölcsözők, mert a közgazdaság dinamikus vonatkozásainak megértését segítik elő, ehhez azonban az szükséges, hogy a *Wicksell* által felvetett gondolatokat ennek megfelelően módosítsuk, illetőleg dinamizáljuk.

Midőn *Wicksell* a természetes kamatlábra vonatkozó elméletét kifejtette, magyarázatában a tiszta elméleti szempont mellett egy gazdaságpolitikai eszmény is lappangott. Nevezetesen az a gondolat, hogy elképzelhető a gazdasági életnek egy oly állapota, mely mellett a pénz az árakkal szemben közömbös abban az értelemben, hogy a javak cseréje úgy folyik le, mintahogy lefolynék a pénz használata nélkül.³³³ Ez a kérdés azonban külön vizsgálatot kíván.

16. A neutrális pénz. A klasszikusok abban a törekvésükben, hogy a pénznek tisztán forgalmi eszköz mivoltát kiemeljék, szerették hangoztatni, hogy a pénzforgalom csupán megkönnyíti az áruk és szolgáltatások kicserélését, de magában véve nem változtat semmit a közgazdaság lefolyásán. A pénz, amint *J. S. Mill*, mondotta „a tárgyaknak egymáshoz való viszonyán semmit sem változtat”³³⁴ és semmi befolyással nincsen a piaci törvényekre. Ez a megállapítás azonban természetesen csak arra az esetre vonatkozott, midőn a pénzforgalom a rendes mederben marad, mert hiszen azt a klasszikusok is jól tudták, hogy infláció esetében a pénz erősen megzavarja a közgazdaság menetét. Avval tehát tisztá-

³³³ Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. a 93. old.

³³⁴ A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. III. köt. a 84. old.

ban voltak, hogy a pénz csak bizonyos körülmények között viselkedik közömbösen; ennek feltételeit azonban közelebről nem vizsgálták, bár, mint láttuk a pénzszaporítás, illetőleg a bankjegykibocsájtás kérdésével behatóan foglalkoztak.³³⁵

Midőn a természetes kamatlábról szóló tételét kifejtette, *Wicksell* olyan összefüggésre mutatott rá, mely a pénz és az árak közötti viszonyt közletről érinti. A közömbös (*neutrális*) pénz kérdését egyébként ő sem vizsgálta közelebről, hanem beérte ebben a vonatkozásban a természetes kamatlábra való utalással, mely szerinte azt biztosítja, hogy az árszínvonal állandó marad.³³⁶ Az a kérdés, hogy mikor tekintendő a pénz közömbösnek, csak akkor vonta magára az érdeklődést, amidőn a hitelteremtés kérdése körül a vita megindult. Erősen hozzájárult ehhez a konjunkturaelmélet fejlődése, mely a pénz és a gazdasági élet hullámozása között való összefüggésre különös figyelmet fordított. Sokan a közgazdák közül egyenesen a pénzmennyiség szaporításának tulajdonították ezeket a hullámozásokat és azt állították, hogyha sikerülne a pénzforgalmat úgy szabályozni, hogy a pénz közömbösen viselkedjék a gazdaság folyamataival szemben és tisztán csereeszköz minőségében maradjon, a gazdasági élet ingadozásai is elmaradnának, vagy legalább is tetemesen mérséklődnének. Különösen *Hayek* képviselte nagy hévvel ezt az álláspontot.³³⁷

Fölvetve azt a kérdést, hogy mi a feltétele a pénz közömbös viselkedésének a közgazdaságban, közel feküdt az a gondolat, hogy ezt a pénzmennyiség állandóan tartása biztosítja. Hiszen a pénznek az árszínvonalra gyakorolt befolyása a pénzmennyiség változásából származik. A pénzmennyiség szaporítása emeli, csökkenése süllyeszti az árszínvonalat; ha tehát e változások elmaradnak, az árszínvonalnak is változatlanul kell maradnia, így okoskodtak a mennyiségi elmélet hívei. E szerint tehát a pénz akkor közömbös a közgazdaság szempontjából, ha mennyisége nem változik.

Már *Walter G. Behrens* azt találta, hogy ez az okoskodás helytelen.⁸⁸⁸ Nézetének alátámasztására hivatkozott arra

³³⁵ A pénz közömbös voltának feltételét *Ricardo* és hívei abban látták, hogy, ha a jegyek beváltása biztosítva van, a bankjegyeket használó pénzrendszer is így viselkedik, mint hogyha tiszta fémforgalom volna.

³³⁰ Geldzins und Güterpreise a Ili. old.

³³⁷ V. ö. Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien-Lepzig, 1929. 1. az 52. old. Később *Hayek* némileg enyhítette álláspontját.

³³⁸ Das Geldschöpfungsproblem. Jena, 1928. a 229. old.

a megkülönböztetésre, mely *Mengertől* származik, aki a pénz külső csereértékének változásáról szolt akkor, ba nem a pénz oldaláról kiinduló körülmények folytán változik annak értéke és a pénz belső csereértékének változásáról akkor, ha pénz okoz árszínvonalváltozásokat. *Menger* elnevezése ugyan nem nagyon szerencsés, mert belső pénzértékről szólva a pénz belértékére vagy esetleg belföldi értékére gondolhatunk és a külső pénzérték műszó a pénznek külföldön való értékét juttatja eszünkbe. Maga a tény azonban, melyre *Menger* megkülönböztetése vonatkozik, valóban nagy jelentőségű, mert arra hívja fel a figyelmünket, hogy az árszínvonalat, illetőleg a pénzértéket egyrészt az áruk, másrészt pedig a pénz oldalán ható tényezők befolyásolják és egyszer a tényezők egyik, máskor másik csoportja jut döntő szerephez.

Nagyon fontos e tény figyelembevétele annak megállapításánál, hogy mikor tekinthető a pénz viselkedése a közgazdaság szempontjából közömbösnek. Minthogy a pénz oldaláról az árakra gyakorolt befolyás képze a pénzmennyiség változásával kapcsolatos, csábító az a gondolat, hogy a pénz akkor közömbös, ha mennyisége nem változik.

Stacionär állapotban tehát, ha a közgazdaságban, sem a termelésben, sem a fogyasztásban semmilyen számbavehető változás nem történék, akkor állandóan tartott pénzmennyiség mellett valóban közömbös volna a pénz, mert csupán megkönnyítené a cserét, de annak eredményét nem befolyásolná. Mihelyt azonban akár a termelés folyamatában, akár a fogyasztásban lényegesebb változás történik, ez az árakat és ezzel a pénzértéket is befolyásolja. A hatás ebben az áruk oldaláról indul ki, tehát nem a pénz oldaláról. Közömbösnek mondható-e ebben az esetben a pénz?

Ha abból indulunk ki, hogy a pénz akkor közömbös, ha a pénz oldaláról nem indul ki befolyás a: közgazdaság menetére, akkor ebben az esetben közömbösnek kellene tartanunk viselkedését, mert nem a pénz okozta a változást, hanem egyéb tényezők. Mégis, mondható-e az, hogy ebben az esetben a pénz léte hatástalan a közgazdaság folyására? Ha nem használna a közgazdaság pénzt, akkor az árucseré közvetlenül alkalmazkodnék a változáshoz. Ha p. o. a népesség nővekszik és a termelés mennyisége nem változik, kevesebb jószág jutna az emberekre; ha a termelés technikája változik és a lakosság állandó marad, bőségesebb lenne az áruellátás. Pénzforgalom mellett azonban még egy tényező kapcsolódik be a folyamatba, t. i. a pénzmennyiség. Ha ez nem változik, akkor ennek merevsége, azaz változatlanul tartása

nem zavarja-e meg a különben simán végbemenő folyamatot? Az árukon kívül beleszól a pénz mennyisége és merevségével árváltozásokat idéz elő. Közömbösnek mondható-e ebben az esetben a pénz? Nem akkor közömbös-e a viselkedése, ha pontosan követi a jószágvilágban végbement változásokat azáltal, hogy mennyiségét ezekhez mérten változtatjuk? Nem idéz-e elő ebben az esetben a közvetlen árúcserevel szemben változást a pénznek a közgazdaság tagjai megosztása, vagyis a fennálló jövedelemelosztás?

Erre nézve a közgazdák nem tudtak megegyezni. *Behrens* azt az álláspontot képviselte, hogy a pénz akkor közömbös, ha belső értékét állandósítjuk³³⁹ és még élesebben fejtette ki ezt az álláspontot *Hayek*.³⁴⁰ Ezzel szemben erősen előtérbe lépett az a nézet, hogy a pénzmennyiségnek a közgazdaság pénzsükségletéhez kell alkalmazkodnia, ha el akarjuk hátrítani azt, hogy önálló befolyást nyerjen a közgazdaságra. Erősen hangsúlyozta ezt *Röpke*. Szerinte, ha azt akarjuk, hogy ne zavarja a közgazdaság menetét, a pénzmennyiségnek rugalmasnak kell lennie, azaz alkalmazkodnia kell a közgazdaságban végbemenő változásokhoz.³⁴¹ *Röpke* állásfoglalása már konjunkturaelméleti megfontolások hatása alatt áll és azok ellen fordul, akik a pénzmennyiségnek a közgazdaság folyamataihoz való alkalmazkodásában feltétlenül inflációt látnak.

Ennek a vitának, mely a körül folyt, hogy mikor tekinthető a pénz a közgazdaság folyására közömbösnek, a kérdés elméleti jellege mellett is nagy gazdaságpolitikai háttere volt. Ebben az időben ugyanis, főképpen Angliában, a pénzérték állandósításának kérdése* állott előtérben, amivel szemben a neutrális pénz hívei a pénzmennyiség állandósításának kívánatos voltát vitatták. Ebből a szemszögből vizsgálta a kérdést *Alexander Mahr*, arra az eredményre jutva, hogy a pénzérték állandósítása elméletileg és gyakorlatilag megfelelőbb célkitűzés, mint a pénz neutralitása.³⁴² Az első, mint

³³⁹ Das Geldschöpfungsproblem. Jena, 1928. a 152. és a 229. old.

³⁴⁰ Geldtheorie u. Konjunkturtheorie. Wien u. Leipzig, 1929. V. ö. az 52. old.

³⁴¹ Krisen und Konjunktur. Leipzig, 1932. — *Röpke* ezt különösen az elmélyült, másodlagos depresszióval kapcsolatban hangsúlyozta, arra utalva, hogy a pénz mennyiségének szaporítása ilyenkor nem inflatorikus hatású. *Röpke redeflációról* szólt, (E. i. m. 116. old.) jelezni akarva ezzel azt, hogy a pénzmennyiség növelése ilyenkor csak a forgalomból kikerült pénznek oda visszavezetése.

³⁴² Neutrales oder wertstabiles Geld? (Weltwirtsch. Arch. 38. köt. 1933. a 16—56. old.)

*Alexander Bilimovic*³⁴³ megállapította, a pénzmennyiség változtatásával szemben elnézőbb, mert elismeri, hogy a pénzérték állandóan tartásához erre szükség lehet, míg a második a pénzmennyiség lehető állandóan tartásában látja a célt. Arra hivatkozva, hogy a pénzmennyiség állandóan tartása nem biztosítja azt, hogy a közgazdaság pénzforgalom mellett is ugyanaz lesz, mint ami a pénz használata nélkül volna,³⁴⁴ hogy továbbá az összefüggések bonyolult volta a pénz neutralitása feltételeinek meghatározását alig engedi meg, *Bilimovic* is az árszínvonal állandósítását tartja a megfelelő megoldásnak.

Ezzel szemben *J. G. Koopmans*³⁴⁵ szerint a neutrális pénz előnyeinek csupán elvi elismerése is nagy előnyt jelent, mert rávezet bennünket annak belátására, hogy az árszínvonal állandóan tartása elhibázott célkitűzése a gazdaságpolitikának. A pénz neutralitása a pénzmennyiség változatlanul maradásával függvény össze, *Koopmans* ennek feltételeit igyekszik közelebbről meghatározni. Új pénzmennyiségnek a közgazdaságba bevezetésén, tehát a hitelteremtésen kívül szerinte elsősorban a pénz thezaurálása, vagy thezaurált pénzmennyiségek forgalomba kerülése zavarja meg a pénz neutralitását. A pénztári készleteknek az a feltöltése azonban, mely áremelkedések következménye, nem zavarja a közgazdaság menetét, ahogy az sem zavarja, lia árváltozások folytán kerül a heverő pénzek megfelelő hányada forgalomba. Ezenkívül *Koopmans* szerint a pénzbevételek és kiadások közötti időszaknak is nagyjában állandónak kell maradnia ahhoz, hogy a pénz ne torzítsa a közgazdaság eredeti jószágfolyamatait.

Koopmans fejtegetései is mindenesetre azt mutatják, hogy, ha általában szó lehet arról, hogy a pénz közömbösen viselkedhetik a közgazdaság lefolyásában, akkor ez csakis a valóságtól nagyon távoleső feltételek között volna lehetséges. E feltételek annyira mesterkéltek és ellentétbe jutnak a pénz szerepével a közgazdaságban, hogy majdnem egyértelműek a pénz szerepének teljes kikapcsolásával. A pénz mindenesetre dinamikus tényezője a közgazdaságnak; számos eltolódásnak a *forrása a közgazdaságban és* különösen erősen érinti a termelés folyamatát. Ezek az eltolódások igen nehezen tekinthetők át, éppen úgy, mint a jövedelmi eltoló-

³⁴³ Zum Problem des „neutralen“ Geldes. (Zeitsehr. f. Nationalök., VI. köt. 1935. az 55—84. old.)

³⁴⁴ U. i. a 74. old.

³⁴⁵ Zum Problem des „Neutralen“ Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 211—359. old.)

dások, melyek a pénz forgalmából származnak. Igazat adhatunk *Pigounak*, hogy olyan pénzrendszer, mely semmi befolyással nem Tolna a közgazdaság folyására, el nem képzelhető.³⁴⁶ Ebben az értelemben véve a pénz közömböségét, az oly elképzelés mely a pénznek a közgazdaságban játszott szerepével jut ellentétbe. Csak, ha a pénznek az egyszerű árucseré megkönnyítésén kívül nem lenne más szerepe, lehetne az közömbös a közgazdaság lefolyására.

Kétségtelen, hogy a pénzérték erős ingadozásai sok bajt okoznak a közgazdaságban. Az azonban erős túlzás, ha azt kívánjuk, hogy a pénznek semmi befolyása ne legyen a közgazdaságra. A közömbös pénz mint eszmény csakis az inflációtól és az erős konjunktúraingadozásoktól való félelem szüleménye, ha ezt abban az értelemben vesszük, hogy a pénzgazdaság úgy viselkedjék, mint az olyan közgazdaság, melyben nincsen pénz. Ennek elismerése természetesen nem jelenti azt, hogy a pénz oldaláról kiinduló bizonyos hatások ellensúlyozása nem volna kívánatos.

³⁴⁶ „The conception of a neutral money, which shall allow everything *to* proceed as *it* would do if there were no money at all is parallel *to* that of a „neutral” lubricant, whose presence shall make no difference *to* anything. The only lubricant which „makes no difference” is a non-existent lubricant.” (Economies of Unemployment. London, 1933» a 188. old. jegyz.)

V. FEJEZET.

A külkereskedelem.

1. A kereskedelmi mérleg tana. A különböző területek között lebonyolódó csere felé a közfigyelem először a városok fejlődésével fordult. Ipari lakosságuk növekedése a városokat élelem szempontjából mindinkább függésben hozta a falusi környezetüktől, a falusi lakosság iparcikkek utáni kereslete pedig jó piacot biztosított a városi kézműveseknek. Fejlődésükkel egyre szembetűnőbbé lett a kereskedelemnek a városok szempontjából való jelentősége és a városi hatóságok igyekeztek a kereskedelemnek saját polgáraik számára való biztosításával új kereseti forrást nyitni. Mindjobban kezdték ezért a kereskedelmet gondozni és polgáraik számára előnyt nyújtó intézkedésekkel szabályozni.

A nemzeti egység kialakulásával a területek közötti forgalom iránti érdeklődés növekedett és kiszélesedett. A városi politika szűkkörű, helyi nézőpontját a nemzet egészét átölelő nézet foglalta el és felébredt az érdeklődés a nemzetek közti cserének az ország polgárai jólétére és vagyoni gyarapodására való hatása iránt.

A városok kereskedelempolitikai intézkedései szolgáltak jkiindulási pontul a kérdésnek szélesebb szempontból való vizsgálatánál is. *Hekscher*¹ és *Viner*² rámutattak arra, hogy miképp keveredtek e kor felfogásában a fogyasztói és a termelői szempontok, melyek egyrésről a nemzetnek javakkal való ellátását, másrésről pedig polgárai számára foglalkozási alkalmak teremtését tartották szem előtt. A nemzeti szellem ébredésének e korszakában a népesség szaporodása látszott kívánatosnak. Miután pedig fel kellett ismerni, hogy minden országnak megvannak a maga adottságai, melyek hárt szabnak gazdasági lehetőségednek, eszközöket kellett keresni a növekvő lakosság megélhetésének biztosítására. A kereseti lehetőségek növelésére s a megélhetési lehetőségek tágí-

¹ Mercantilism. Transi, by M. Shapiro. London (1935.) E munka, mely ma a merkantilizmus legkimerítőbb elemzése, 1931-ben jelent meg svéd nyelven. L. 128—130. old. az angol kiadás I. köt.-ben.

² English Theories of Foreign Trade before Adam Smith, f. Journ. of Pol. Economy. XXXVIII. köt. (1930.)

fására területi hódításokon kívül alkalmas eszközökül kínálkozott a más országokkal való kereskedelem, mely nemcsak nyersanyagokkal láthatja el az ipart és ezzel működési körét szélesbítheti, hanem kiviteli iparok kifejlődésével a munkaaltsalmak számát is növelheti. Felismerve az ország gazdagodásának a politikai küzdelemben való jelentőségét, a politikai nézőpont erősen egybeforr a gazdasági szemponttal. A politikai vetélkedés szelleme hatotta át a gazdasági felfogást is. Ezzel volt kapcsolatos a nézet, hogy miként a politikában egyik nemzet nyeresége a másik vesztesége, úgy a nemzetközi forgalomban is mindig van nyertes és vesztes fél. Ebben az okoskodásban kezdettől fogva nagy szerep jutott a pénzforgalomnak, mint a munkamegosztás és a kereskedelem főszközének. A pénzforgalom élénkítette a gazdasági életet és táplálni látszott annak egész menetét. A pénz, a tőke és a gazdagság képzetéi ebben a korban még tisztázatlanul álltak egymás mellett és ezek összezavarása folytán a gazdagság egyik legszembezőköbb alakját és általánosan elismert képviselőjét, a pénzt tartották szem, előtt akkor, amidőn egy ország anyagi gyarapodásáról volt szó.³ Alátámasztotta ezt annak felismerése is, hogy egy ország erőforrásainak kibontakozásához üzemi tőkére van szükség, mert csak pénzzel lehet vállalkozásba bocsájtkozni. Vállalkozási kedvben pedig, kivált ott, ahol mint p. o. Angliában a kereskedelem erősen fejlődött, ez időtájt már nem volt hiány. Ezért állandó volt a panasz, hogy nem áll kellő pénzmennyiség a közgazdaság rendelkezésére.

E ténynt mindinkább kapcsolatba hozták a külkereskedellemmel, mely egyrészt alkalmasnak látszott a nemesfém-bányákkal kellő mértékben nem rendelkező országoknak nemesfémekkel való ellátására, de amely másrészt a pénznek az országból való kiáramlásához is vezethet, csökkentve ezzel az ország pénzforgalmát. Az utóbbival vádolták Angliában különösen a Távol Kelettel való kereskedelmet (a Keletindiai Társaságot), mert onnan fűszereket és különböző nyersanyagokat hozott be nemesfémekért, melyek a Keleten uralkodó kincsgyűjtési hajlamnál fogva többé nem tértek vissza Angliába. Ezzel mindinkább arra a szoros kapcsolatra irányult a figyelem, mely az áruforgalom és a pénzforgalom között fennáll. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az országok nemesfémforgalma az áruforgalommal függ össze és csakis az áru-

³ Jellemző erre nézve a „Gemeine Stymmen von der Mü'titze” (Leipzig 1530.) e. röpiratban található következő megjegyzés: „Reichtumb, das ist Gelt.” (Idézve Encyclopaedia of Social Sciences. III. köt. 60. old.)

forgalom megfigyelése és irányítása vezethet a kívánt eredményre, t. i. arra, hogy az ország külforgalma a readelkezésre álló nemesfém mennyiséget gyarapítsa.

A figyelem ezek alapján a behozatal és a kivitel értékének szembeállítására fordult; hiszen a kettő egymáshoz való viszonyától függ az, hogy a külforgalomból az országnak követelése, vagy tartozása származik-e, vagyis, hogy a kiviteli többletért nemesfém áramlik-e az országiba, vagy pedig beviteli többletét érnek kiszállításával kell-e megfizetnie. Az első esetben a felfogás szerint az országnak előnye van külforgalmából, míg a második esetben veszteség áll elő belőle.

Így jutottak el a *kereskedelmi mérleg* fogalmához, vagyis a behozatal és a kivitel pénzértékének szembeállításához. Az erre alapított magyarázatot a *kereskedelmi mérleg tanának* nevezik. Szerinte a kivitel és a behozatal értékének egymáshoz való viszonya döntő arra nézve, gyarapszik-e egy ország külforgalma folytán, vagy pedig hátrányt szenved-e általa. A kereskedelmi mérleg ugyanis lehet *aktív* vagy *passzív*. Az előbbi esetben *kedvezőnek*, az utóbbiban *kedvezőtlennek* tartották: az országra nézve, mert az, első esetben pénznyereséget, az utóbbiban pedig pénzvesztést jelent az ország számára. A mérleg fogalma az üzleti forgalomból *származott*, de hatalmi erők mérlegéről beszélve a politikusok is használták. A nemzet gazdaságának szemléletében a mérleg fogalma a behozott és kivitt áruk értékének egymással való szembeállítására által alkalmasnak látszott a külkereskedelmi forgalom megvilágítására. Ily módon a magángazdaság kiadási és bevételi rovataihoz lehet hasonlítani⁴ a külkereskedelemből származó forgalom mérlegét, mely miként értékek minden szembeállítására, nyereséget, vagy veszteséget tüntethet fel.⁵

W. H. Price a kereskedelmi mérleg tanának eredetét kutatva, *Richard Alesbury* 1381-ben az angol parlament előtt tett kijelentésére utalt, mert *Alesbury* már világosan kife-

⁴ *Hales* p. o. a következőket írta: „...we always must take heed that we buy no more of strangers than we sell them; (for so we should impoverish ourselves and enrich them.) For he were no good husband ihat as no other yearly revenues but of husbandry to live on, that will buy more in the market than he selleth again.” Á Discourse of the Common Weal. 1581.) *Hales* e munkát már 1550-ben írta, de csak 1581-ben jelent meg.

⁵ *Mun* szerint: „The ordinary means... to increase our wealth and treasure is by foreign trade, wherein we must ever observe this rule; to sell more to strangers yearly than we consume of theirs in value.” (England's Treasure by Forcen Trade. 1664. L. Early English Tracts on Commerce. Ed by Mac Culloch. London 1856, a 125. old.)

jezte azt, hogy a pénznek Angliából való kiáramlását úgy lehet megakadályozni, hogy Anglia nem hoz be több külföldi árut, mint amennyinek ellenértékét a külföldre kiszállítja.⁶ Lassankint e gondolat tért foglalt a közvéleményben is; különösen a bullionisták,⁷ vagyis azok foglalkoztak vele, kiknek szemében a pénzforgalom helyes rendezése látszott a legfontosabb gazdasági kérdésnek. Érvelésük főképpen az érmék kivitele ellen fordult, mely nézetük szerint elszegényíti az országot. Hivatkozva a pénzforgalom nagy jelentőségére a közgazdaságban, a bullionisták különböző javaslatokat tettek a pénz külföldre áramlásának megakadályozására. Ezek között az első helyet az érmék kivitelének tilalma foglalta el, melyhez ezután a váltóárfolyam hatósági szabályozásának követelése csatlakozott,⁸ mert a bullionisták azt tartották, hogy a kereskedelem a külföldi érméket túlértékelté és így Anglia a külföldi árukat a kelleténél több pénzzel fizette meg.

A XVII. században azután lassanként az a meggyőződés kezdett érlelődni, hogy akár az érmék kivitelének tilalma, akár pedig a váltóárfolyamok szabályozása magukban véve hiába való rendszabályok, mert a pénz kiáramlását az áruforgalom okozza. *Gerard Malynes* már belátta, hogy az érmék kiáramlása a kereskedelmi mérleg állásának következménye, mégis a Royal Exchanger intézményét, vagyis a váltóárfolyamainak hatósági árszabályozását pártolta. *Malynes* ugyanis, bár megértette, hogy a pénz belértékének hatása van az érmék egymásközötti értékviszonyára, a bullionisták okoskodásával rokonszenve, mégis az üzérkedésnek tulajdonította, hogy az angol érméknek a külföldiekhez való értékviszonya gyakori ingadozásokat mutat, mert abból indult ki, hogy az átváltási aránynak bizonyos állandóságot kellene nm-tania, ha a váltókkal való üzérkedés nem lépne közbe. Ezért pártolta az átváltási árfolyam hatósági szabályozását. Meg-

⁶ The Origin of the Phrase „Balance of Trade.” (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. 1906. 1. a 157. old.) *Price* megállapítása szerint a kereskedelmi mérleg kifejezést a következő kéziratban használták először: „Sir Lionel Cranefield, his balance of trade. 21. May 1615.” (E. i. m. 165. old.)

⁷ A bullionistákra vonatkozólag I. *E. R. A. Seligman* cikkét az Encyclopaedia of Social Science, New York MCMXXX. III. köt. 60—64. old.

⁸ A bullionista nézőpontot legélesebben fejezte ki *Thomas Milles*, következő munkáiban: *The Customer's Apology*. 1602., *The Customer's Replie*. London, 1604., továbbá *The Misterie of Iniquitie*. London, 1609.

⁹ Fontosabb munkái: *A Treatise of the Canker of England's Commonwealth*. London 1601., *The Maintenance of Free Trade*, London, 1922. és *The Center of the Circle of Commerce*, London 1923.

értve azt, hogy az árfolyamingadozásokat a kereskedelmi forgalom ingadozása okozza, *Edward Misseldeti*¹⁰ már ellemezte az érmekiviteli tilalmat és a váltóárfolyam hatósági szabályozását. Ezt a nézetet képviselte *Thomas Mun*¹¹ is, ki nyíltan kimondta, hogy az érmék leértékelése, vagy kivitelük megtiltása nem segíthet, hanem csupán a kereskedelmi mérleg kedvező irányban való befolyásolása, vagyis kiviteli többlet elérése idézheti elő nemesfémeknek az országba való behozatalát. Így tehát mindjobban előtérbe lépett annak felismerése, hogy *a nemzetközi pénzforgalom nem áll magában* és nem független az ország külkereskedelmi forgalmától és *ily módon a pénz nemzetközi áramlását is csupán a külforgalmon keresztül lehet befolyásolni.*

A cél szempontjából a bullionisták és a kereskedelmi mérleg tanának hívei egyetértettek. Mindkét csoport meggyőződés[©] az volt, hogy az ország felvirágoztatására megfelelő érmekészletre van szükség, amelynek biztosítása érdekében mindent el kell követni. Különbség csupán a teendő rendszabályok szempontjából állott fenn. A bullionisták az érmeforgalom és a váltóárfolyam szabályozásához ragaszkodtak, míg a kereskedelmi mérleg tanának hívei felismerték az ily rendszabályok hiábavalóságát, mert már tisztában voltak azzal, hogy az érmeforgalom a kereskedelmi forgalommal függ össze. Ezért már megértették azt, hogy az utóbbit kell befolyásolni, arra törekedve, hogy hiábavaló árukat ne hozzanak be és a kereskedelmi mérleg kedvezően alakuljon, aminek következtében majd a kiviteli többlet értéke érmékben fog befolyjni az országba. A kereskedelmi mérleg tanának álláspontja jelentős haladás volt a bullionistákéval szemben, mert már magában foglalta azt a megállapítást, hogy egy ország gazdasága egy a maga teljességében összefüggő egész, melynek szabályozásánál, ha célt akarunk érni, szintén a közgazdaság egészére kell tekintettel lennünk.

A kereskedelmi mérleg tanának később azt vetettek szemére, hogy túlságosan hangsúlyozta a pénz szerepét a közgazdaságban. Erre valóban meg is volt a hajlama, de nem szabad elfelejtenünk, hogy e korszakban a fémpénzforgalom merevsége erősen érvényesült és így amidőn a fejlődő gazdasági élet keretei folytonosan tágultak, a forgalomnak pénzzel

¹⁰ *Free Trade, or the Means to make Trade flourish.* London, 1622. és *The Circle of Commerce: Or the Balance of Trade,* London 1625; az utóbbi válaszirat *Malynes* támadásaira.

¹¹ *A Discourse of Trade from England into the East Indies,* 1621. (új kiadás New-York 1930.) és *England's Treasure by Foreign Trade* 1664. (de már 1630-ban írva) (W. J. Ashley által rendezett új kiadás New-York 1895.)

való ellátása valóban nehézségekkel küzdött. Nem csoda, hogy a nemesfémhányák birtoka, oly kívánatosnak látszott e korban és, hogy lényeges különbségnek látszott az, hogy rendelkezik-e az ország ilyen bányákkal vagy sem. Azoknak az országoknak, amelyeknek nincsenek arany- és ezüsthányái, úgy okoskodtak, igyekezniök kell kivitelük útján megszerezni azt a nemesfémmennyiséget, mely forgalmuk lebonyolítására szükséges. Ez az oka annak, hogy olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak a nemesfémek bevitelének.

Hogy a kereskedelmi mérleg tanának hívei a pénz szerepének erős hangsúlyozása mellett is a közgazdaság egészét tartották szemük előtt, ezt bizonyítja, hogy figyelmük a népesedés, a munkaalkalmak teremtése és az ipar fejlesztésének kérdéseire is kiterjedt és különösen a későbbi merkantilisták mindjobban hangoztatták az ország termelő erőinek lehető bőséges kifejlesztését. Figyelmet fordítottak a fogyasztás minőségére is, különösen helytelenítve a fényűzést tápláló külföldi cikkek behozatalát.

Hosszú ideig az volt az általános nézet, hogy a kereskedelmi mérleg tanának hívei csupán az áruforgalmi mérlegre fordították figyelmüket és nem is gondoltak arra, hogy a nemzetek közötti forgalomnak egyéb tételei is vannak. Újabb kutatások bebizonyították, hogy e nézet egészen téves volt. A merkantilisták már elég korán figyelmet fordítottak a fizetési mérleg ú. n. *láthatatlan tételeire* is; így p. o. *Misselden* felemlítette a katolikusoknak Rómába küldött Péterfilléreit, mint az érmekivitelnek egyik forrását, *Petty* pedig az angol hajózás fuvarbevételeiről emlékezett meg. Amidőn egyesek az ú. n. *munkamérlegről* beszéltek, (Labour balance), az lebegett szemük előtt, hogy a hazai munka, bármilyen alakban is egyik forrása az ország gyarapodásának. Gondos örökösét ajánlottak afölött, hogy az országba jövő kereskedők pénzüket az ország termékeinek vásárlására költsek el és a külföldön élő diplomataik kiadásai sem kerültek el figyelmüket. A külföldi kölcsönök szerepe ebben az időben még jelentéktelen volt; ennek dacára már *Malynes* megjegyezte, hogy a külföldi kölcsönök után fizetett kamatok érintik a külfölddel szemben fennálló mérleget. Bár egyes írók az egyik, mások ismét a másik u. n. láthatatlan tétel létezését vették észre és részesítették nagyobb figyelemben, mégis, mint a fentiek mutatják, nem volt előttük ismeretlen az a tény, hogy a külfölddel fennálló gazdasági kapcsolatok nem merülnek ki az áruforgalomban. A kereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg közötti éles megkülönböztetést e korszak íróinál természetesen hiába keressük, de ez érthető is, mert

az áruforgalom volt ebben a korban az, amely mellett az egyéb tételek eltörpültek.

Némelyek három korszakra kívánták felosztani a kereskedelmi mérleg tanának fejlődését. Így p. o. még *L. Cossa* is első korszaknak az *ügyletek mérlege* (balance of bargains) képzetének keletkezését tartotta,¹² mely még csak az egyes lebonyolított ügyletek eredményére volt tekintettel; csak ezután következett volna a mérleg fogalmának két ország forgalmának egészére, majd pedig egy országnak több országgal lebonyolított forgalmára való kiterjesztése. E nézetet, mely úgy látszik *Richard Jonestól* származott,¹³ *Viner* tévesnek bélyegezte, mert az eredeti forrásból alligha lehet kiolvasni a kereskedelmi mérleg fogalmának ily fbkozatos kibontakozását.¹⁴ Ezzel a megállapítással nem ellenkezik az, hogy p. o. a Franciaországgal való forgalom passzivitását használták fel egyes angol írók védővamos követeléseik alátámasztására.¹⁵

2. A külkereskedelmi forgalom önszabályozása. A kereskedelmi mérleg tana rávilágított arra, hogy egy ország behozatala és kivitele, valamint pénzforgalma között szoros összefüggés áll fenn. Mindamellett jó időbe telt, amíg ez az összefüggés a maga egészében és szükségszerűségében teljes megvilágítást nyert. Ennek oka főképpen az volt, hogy a merkantilisták túlságosan gazdaságpolitikai szempontból nézték a kérdést. Őket elsősorban az érdekelte, hogy mily módon használható fel a külkereskedelem az ország pénzkészletének gyarapítására és iparának fejlesztésére. A külkereskedelem tényezőinek egybefűzőtsége csak annyiban keltette fel figyelmüket, amennyiben ez a kitűzött célt befolyásolja. E mellett koruk szellemének megfelelően az egész kérdést a nyereség és veszteség szempontjából tekintették¹⁶ és nem a közreműködő erők egymáshoz való alkalmazkodásának szemszöge alatt.

Ennél a beállítottságuknál fogva éppen *azt az összefüggést sikerült legkevésbé tisztázniuk, mely a külkereskedelem szerkezete és a pénzforgalom között fennáll*; pedig amint láttuk, voltaképpen a kérdésnek ez a vonatkozása érdekelte legjobban a merkantilistákat. Minthogy azonban mindig csak arra gondoltak, miképpen lehetne érméknek az országba

¹² An Introduction to the Study of Political Economy. Transi, by L. Dyer. London 1893. I. 198. old.

¹³ „Primitive Political Economy in England” c. tanulmányt „Literary Remains of Richard Jones. Ed. by Whewell, 1892.”

¹⁴ Journal of Political Economy. XXXVIII. köt. 260. old.

¹⁵ Erre nézve l. *E. A. J. Johnson*: Predecessors of Adam Sstik London 1937. VIII. fej.

¹⁶ *Devenant* p. o. a következő címet adta munkájának: An Essay on the Probable Means of Making the Teople Gainers in the Balance of Trade. London, 1699.

való behozatalát előmozdítani és ezzel a kereskedelmi forgalmat élénkíteni, valamint a kamatláb süllyedését előidézni, csak másodrendű kérdésnek látszott előttük a pénz és az árak közötti összefüggés.

Egyébként nem is volt könnyű a kereskedelmi mérleg tanát a pénzelmélettel összhangba hozni, melyben a mennyiségi elmélet mindjobban előtérbe lépett. Míg ugyanis az előbbi a pénznek az országba való özönlését tartotta kívánatosnak, addig a pénz mennyiségi elmélete, mely a pénz és az árak közötti összefüggést magyarázta, azt tanította, hogy a pénz mennyiségének növekedése a nemzeti jólét gyarapítása helyett csupán az árak emelkedéséhez és így a pénzérték süllyedéséhez vezet. Ez semmiesetre sem volt az, aimi a merkantilisták szemei előtt lebegett, mert ők a pénzmenyység szaporodásától az ország jólétének gyarapodását remélték.

*William Potter*¹⁷ és *John Law*¹⁸ megkísérelték a pénz mennyiségi elméletével oly módon összhangba hozni a kereskedelmi mérleg tanát, hogy a pénzmennyiség gyarapodásának az üzleti életre gyakorolt kedvező hatására hivatkoztak, minélfogva a termelés mennyisége szerintök nagyobb mértékben növekszik, mint a pénz mennyisége és így végeredményben a javak gyarapodása ellensúlyozza a drágulást. E magyarázat azonban inkább védekezés volt a pénz mennyiségi elmélete alapján a kereskedelmi mérleg tana ellen intézhető támadással szemben, mintsem szerves kapcsolatba hozatala a két elméletnek. A feladat oly nehéz volt, hogy még *Locke* sem tudott vele megbirkózni. Bár a pénz mennyiségi elméletének kiváló képviselője volt, külkereskedelmi elméletében ennek nem jutott szerep.

Csak a XVII. század végén, midőn a merkantilisták nézetei is már sokban módosultak, nyílt meg a lehetőség arra, hogy a pénzmennyiségnek a külkereskedelemmel kapcsolatos szerepe tisztázódjék. *Dudley North*,¹⁹ *Simon Clement*,²⁰ *Samuel Pratt*,²¹ *William Wood*,²² *Thomas Prior*²³ és *Jacob Vanderlint*²⁴ már többé-kevésbé tisztában voltak azzal, hogy

¹⁷ *The Key of Wealth*. London, 1650.

¹⁸ *Money and Trade Considered*. Edinburgh, 1705.

¹⁹ *Discourses upon Trade*. London, 1691. (Új kiadás Baltimore, 1907.)

²⁰ *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchanges*. London, 1695.

²¹ *The Regulating Silver Coin, made practicable and easie*. 1696.

²² *A Survey of Trade*, 1718.

²³ *Observations on Coin in General*. Dublin, 1730.

²⁴ *Money answers all things*. London, 1734. (Új kiadás Baltimore, 1914.)

a pénznek az országba özönlése nem feltétlenül előnyös a közgazdaságra. Megértették, hogy az aktív kereskedelmi mérleg következtében az országba folyó pénzmennyiség az árak emelkedése folytán előbb-utóbb változást okoz a kereskedelmi mérlegben, mert a magas árak idegen árukat vonzanak a belföldi piacra és egyidejűleg hátráltatják a kivittelt.²⁵ Ekkor tehát már nagyjában felismerték azt, hogy a nemesfémeknek az országba való áramlása nem lehet tartós folyamat, hanem előbb-utóbb a kivitel csökkentéséhez és a bevétel növekedéséhez vezet. Miként ebből láthatjuk, ezidőtájt már egészen közel jártak a nemzetközi forgalom automatikus folyamatának felismeréséhez de ennek a lehetősége csak akkor nyílt meg igazán, amidőn a kereskedelmi mérleg tanának a pénzforgalomra vonatkozó tévedései helyreigazítást nyertek. E tekintetben első sorban *Nicolas Barbonnak*²⁶ és *Dudley Northnak*²⁷ vannak különös érdemei, de csak *David Hume*nak sikerült a merkantilizmus álláspontját cáfolva, a nemzetközi forgalom önműködő szerkezetének a maga egészében egységes nézletéhez eljutnia.²⁸

Hume az egész kérdést a pénz mennyiségi elméletének távlatába állította. A nemes fémeknek országról országra való áramlása szerinte az a tényező, amely az országok közötti forgalmat szabályozza. A nemes fémek ugyanis igyekeznek a különböző országok között egyenletesen megoszlani abban az értelemben, hogy nagyjában mindenütt ugyanaz legyen a vásárlóerejük. Ezzel *Hume* rámutatott arra, hogy a nemzetközi forgalom automatikus működésének a középpontjában a pénz és az árak közötti összefüggés áll, amennyiben a nemesfémek országról országra való áramlása a különböző országok árszínvonalát egymással kapcsolatba hozza és a nemzetközi forgalomban résztvevő országok árszínvonalának kiegyenlítődése irányában hat.

Ezzel *Hume* számára kikapcsolódott az az akadály, amely mindig elhomályosította a merkantilisták tekintetét, midőn azt gondolták, hogy a külforgalom az, az eszköz, amellyel egy ország a másik hátrányára növelheti pénzforgalmát. *Hume* rámutatott arra, hogy, mivel az egymással kereskedelmet

²⁵ *Viner* különösen *Isaac Gervaise* fejtegetéseire hívta fel e tekintetben a figyelmet. (L. *Studies in the Theory of International Trade*. London a 79—83. old.).

²⁶ *A Discourse of Trade*. London, 1690.

²⁷ E. i. m.

²⁸ *Political Discourses*. London, 1752. — *Hume* közgazdasági tárgyú értekezései „*Hume* Dávid Közgazdasági Tanulmányai” címen magyarul is megjelentek *Körösi József* fordításában (Budapest, 1886.) Alábbi idézeteink a magyar fordításból valók.

folytató országokban automatikusan kiegyenlítődnek az árak és e kiegyenlítődés a pénzforgalom segítségével történik, semmi értelme sincs annak, hogy egy ország nagyobb nemesfémmennyiséget igyekezzék magának biztosítani, mint a másik. *Hume* szerint, ha ez célszerű és keresztülvihető is volna, akkor sem volna az eredmény maradandó, mert a pénzmennyiség növekedésével az árak is emelkednek, ami határt szab a nemesfémek további beáramlásának. Az egész folyamat automatikus voltánál fogva,²⁹ hangsúlyozta *Hume*, egyik ország sem biztosíthat magának nagyobb pénzmennyiséget, mint amilyen az ország gazdasági viszonyainak megfelel és viszont bármilyen pénzmennyiség mellett is kialakul egy árszínvonal, amely előbb-utóbb összhangban lesz a nemzetközi helyzettel is.

Miként látjuk, *Hume* szerencsés kézzel oly ponton fogta meg a nemzetközi forgalom kérdését, amely a merkantilistáknak, folytonosan a pénzforgalom növelésére irányuló gondolkodásuk folytán, nem volt hozzáférhető. A külforgalom szabályozására irányuló törekvésükben ugyanis, bár ismételten érintették a folyamat automatikus voltát, mégis mindig elejtették e gondolat fonálát azért, mert abban hittek, hogy a pénzmennyiség növelése magában véve kívánatos. Ezért maradt mindig hiányos még a merkantilisták késői képviselőinek a nemzetközi forgalomra vonatkozó nézete is, mert bár a mechanizmus tényezőivel tisztában voltak, mégsem tudták magyarázatukat annak felismerésével betetőzni, hogy az egész folyamat automatikus. Ez az eredmény ellenkezett volna az egész felfogásukkal, mely mindig a szabályozásra volt irányítva. *Hume* tiszta képzetei e folyamatról éppen annak voltak a következménye, hogy az ő tekintete már nem a mesterséges rendszabályokra, hanem egyenesen a dolgok természetéből adódó összefüggésekre volt irányítva.

Amidőn *Hume* foglalkozott a nemzetközi kereskedelem kérdésével, már más léghör áramlása volt érezhető. Nem a szabályozás, hanem a dolgok természetéből adódó összefüggések kerültek az érdeklődés homlokterébe és ebből magyarázható, hogy ugyanabban az időben, amikor *Hume* fejtette ki nézeteit a külkereskedelemről, mások is hasonló eredményre jutottak. Két évvel *Hume* után tette közzé *Joseph Harris* erre vonatkozó nézeteit, kiemelve az előszóban, hogy munkáját néhány évvel előbb írta.³⁰ Valószínűleg ugyanez

²⁹ *Hume* a víz szinteződéséhez hasonlította e folyamatot. (L. e. κ m. 89. old.)

³⁰ An Essay upon Money and Coins. 1757—1758.

volt az eset *Richard Cantillon* híres munkájánál is,³¹ melyben erősen tisztult és *Huméhoz* igen hasonló nézeteket vall a nemzetközi forgalom önműködő szerkezetéről. *Cantillon* már teljesen tisztában volt azzal, hogy a nemesfémeknek az országba áramlása hatással van az árak színvonalára, minek azután visszahatást kell kelteni. Hangsúlyozta azt, hogy pénznek az országba áramlása valóban élénkíti a gazdasági életet, de csak átmenetileg, mert előbb-utóbb a kivitel csökkenése és a behozatal növekedése kell hogy következzen be. Ily módon, *Huméhoz* hasonlóan, *Cantillon* is megértette azt, hogy a pénzmennyiség szaporodásának közvetlen hatásától meg kell különböztetni későbbi hatásait. Noha *Cantillon* ezeket ilyen tisztán látta, nézetei mégsem állnak egészen azon a magaslaton, mint *Humeéi*, mert munkája végén kibújik a merkantilista, hangoztatva azt, hogy az országnak törekednie kell minél több nemesfém behozni³² és ügyelnie kell kereskedelmi mérlegének kedvező alakulására.³³

Ezek után érthető, hogy a külkereskedelmi elmélet további fejlődése *Hume* nézeteiből indult ki, midőn a külkereskedelemben szereplő egyes tényezők viszonyának közelebbi tisztázásra törekedett. Erre nemsokára bő alkalom nyílt is, minthogy 1797-ben felfüggesztették az angol bank jegybeváltási kötelezettségét és felmerült a kérdés, miként viselkedik a külkereskedelmi forgalom e változás hatása alatt. *Hume* elmélete ugyanis a tiszta aranyvaluta esetére volt alapítva, amidőn az aranyforgalom teljesen szabadon gyakorolja az árakra kiegyenlítő hatását. Ez esetben egész világos volt a dolgok összefüggése, mert az arany szabad áramlása volt az egész folyamat szabályozója. Mihelyt azonban a készfizetések beszüntetésével e helyzet megszűnt, az a kérdés merült fel, működik-e és miképpen ilyen körülmények között az a mechanizmus, amely aranyvaluta esetében a külforgalmat szabályozza.

E kérdés erősen kezdte foglalkoztatni az angol közvéleményt. *Thomas Pain* 1787-ben³⁴ és 1796-ban közzétett röpiratai,³⁵ melyek tele voltak az angol bank elleni támadásokkal, nagy izgalmat keltettek, amidőn szerzőjük azt állította, hogy az angol bank jegyeinek is az lesz a sorsuk, amely a

³¹ *Essai sur la nature du commerce en général*. 1755. (Idézeteink H. Higgs angol kiadásából valók, mely Londonban 1951-ben jelent meg.)

³² „... it should always be endeavoured to import as much silver as possible” (E. i. m. 235. old.)

³³ „... care must always be taken to maintain the balance against the foreigner.” (U. o. 243. old.)

³⁴ *Prospects on the Rubicon*.

³⁵ *Decline and Fall of the English System of Finance*.

francia assignatákat utolérte. *Walter Boyd Pitt*hez írt nyílt levelében hasonló irányban nyilatkozott.³⁶ *Francis Horner*³⁷ és *Lord King* azt erősítették, hogy a baj forrása a bankjegyek túlságos mennyiségben való kibocsátása és hogy mindaddig nem lehet a helyzeten segíteni, amíg a pénzforgalmat szűkebb keretek közé nem szorítják, mert az arany kiáramlásának oka az infláció. A bullionistákkal szemben *Henry Thornton* azt állította, hogy az arany kiáramlása a fizetési mérleg romlásának is lehet következménye. Így megindult a vita a körül a kérdés körül, hogy a bankjegyek beváltásának a felfüggesztése, vagy pedig a fizetési mérleg romlása okozta-e az aranyak Angliából való kiáramlását.

Szigorú logikájával alkalmazva *Humenak* a külkereskedelmi forgalomra vonatkozó elméletét a papírvaluta esetére, *Ricardo* a bullionisták nézetéhez csatlakozott,³⁸ mely szerint a bajt az okozta, hogy több pénz került Angliában forgalomba, mint amennyi a bankjegyek szabad beváltása esetében foroghatna. Fejtegetései nyomán mentek azután át a köztudatba a nemzetközi forgalom mechanizmusára vonatkozó nézetek úgy, hogy azután a *Ricardo-féle mechanizmus* címen szokták az idevonatkozó elméletet említeni. *Ricardo* szerint papírpénz esetében a külkereskedelmi forgalom önműködő szerkezete nem szűnik meg, csak módosul. Minden áru továbbra is azt a piacot keresi, ahol többet fizetnek érte. Az arany ezentúl is odaáramlik, ahol nagyobb az értéke, ahol tehát többet lehet érte vásárolni, mint az inflációban szenvedő országban, ahol az árak papírban kifejezve magasabbak, ahol tehát ugyanannyi névértékű érméért most kevesebb árut lehet kapni, mint amennyi az arany igazi értékének megfelel. Angliából abban az időben szerinte azért áramlott ki az arany, mert az árak emelkedése folytán az arany lett Angba legolcsóbb kiviteli cikke.

Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy valutáris oka van a külforgalmi viszonyok változásának, *Ricardo* visszatartotta azt a nézetet, minthogyha a fizetési mérleg tételeiben való változás okozta volna az aranykivitel. Az érmék kivitele, jelentette ki *Ricardo*, olcsóságuk következménye és a kedvezőtlen külforgalmi mérlegnek nem következménye,

³⁶ *Thorntonnak* „An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Currency of England” c. munkájának bírálatában (Edinburgh Review. I. 1802.) — Hasonlóképpen *Lord King* és *J. Wheatley* munkáiról írt bírálataiban. (U. i. II. és 111. köt.)

³⁷ Thoughts on the Effects of the Bank Restriction, 1805.

³⁸ The High Price of Bullion 1809.

hanem oka.³⁹ Az aranyak ez az olcsósága pedig a papírfizetési eszközök bőségének a következménye, minthogy a pénz értéke ezzel süllyedt és az áruk árai emelkedtek.⁴⁰

A Ricardo-féle felfogás, amelyet legélesebben *John Wheatley* képviselt,⁴¹ tagadta, hogy a fizetési mérleg változásai befolyásolják a folyamatot és az arany kiáramlását tisztán annak tulajdonította, hogy az áruk emelkedése folytán árukban kifejezve az arany lett a legolcsóbb jószág. *Henry Thornton*⁴² e nézet egyoldalúságára hívta fel a figyelmet. Nem vonta kétségbe azt, hogy a pénzmennyiség szaporodása kedvezőtlenül befolyásolhatja a váltóárfolyamot. Szerinte azonban az *áruk iránti kereslet eltolódása, is megzavarhatja a fizetési mérleget* és vezethet az aranyak kiáramlásához. Példaképpen arra hivatkozott, hogy egy rossz termés nagyobb gabonakivittelt tehet szükségessé és ezzel arany kiáramlásához vezethet, ha a külföldön a belföld termékei iránti kereslet nem emelkedik a szükségessé váló gabonabehozatal arányának megfelelően.

Thornton érvelése arra támaszkodott, hogy az arany kiáramlásának más oka is lehet, mint az *infláció*. *Ricardo* erre azt válaszolta, hogy a kereskedelmi mérleg önmagától kiegyenlítődik, mert nincsen ország, melynek valamilyen árucikkre ne volna szüksége,⁴³ és ragaszkodott ahhoz, hogy az arany csak akkor megy külföldre, ha otthon alulértékelik, mert nincs ország, mely arannyal fizetne akkor, amikor árukkal olcsóbban, egyenlítheti ki tartozását. E választ *Thornton* nem találta kielégítőnek. *Ricardo* állítása ugyanis nem cáfolta meg azt, hogy a külfölddel szemben oly kötelezettségek is keletkezhetnek, melyek ellenértékét az nem hajlandó árukban elfogadni, mert az olyan áruk iránti kereslete hiányzik, amilyeneket a másik ország adni tudna. *Malthus* is visszautasította *Ricardo* érvelését és *J. S. Mill* szintén *Thornton* álláspontját fogadta el. Elismerve azt, hogy rendkívüli esetekben, ha t. i. nem tartós okról van szó, a fizetési mérleg kiegyensúlyozása a bankárok tartalékai segítségével is

³⁹ „The exportation of the coin was caused by its cheapness, and; was not the effect but the cause of an unfavourable balance.” (Works ed. by MacCulloch. 1. 268. old.)

⁴⁰ U. o. 270. old. a jegyzetben.

⁴¹ Remarks on Currency and Commerce, 1803.

⁴² An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Currency' of England. London, 1802.

⁴³ „No mistake can be greater than to suppose that a nation can ever be without wants for commodities of some sort.” (The High Price of Bullions. 4. kiad. London, 1811. a MacCulloch-féle kiadásban a. 294. old.)

történhetik,⁴⁴ *Mill* a hadi sarcra, vagy egyéb jelentősebb tartós külföldi kötelezettségekre utalt, hangsúlyozva azt, hogy az első átutalásoknak pénzben kell történniök.⁴⁵ Ily módon tehát szerinte is arany áramlik ki az országból anélkül, hogy ezt a pénz értékének süllyedése okozta volna.

A klasszikus elméletnek ezt a változtatát, mely szerint tehát az arany vándorlások nemcsak annak lehetnek következményei, hogy belföldön az infláció felhajtotta az árakat, a *Thornton-Mill-féle magyarázatnak*, nevezitek. *Mill* elgondolása szerint p. o. egy nemzetközi kölcsön esetében a folyamat azzal indul meg, hogy a kölcsöntadó országból aranyküldemények indulnak meg a kölcsönvevő ország felé, mint-hogy a kölcsöntadó országban a kölcsöntvevő országra szóló váltók ára a felső aranypontig emelkedik és így előnyösebbé válik aranyaknak a küldése, mint váltóknak fizetésre való felhasználása. Az aranyak az áramlása változást okoz mindkét ország pénzmennyiségében, ami azután a két ország árainak megfelelő változását vonja maga után. Az emelkedő árak előnyössé teszik áruknak a kölcsönvevő országba való bevitelét, míg a kölcsöntadó országban az árak süllyedése következik be, minek folytán kivitele növekszik. Mihelyt azonban a kölcsön visszafizetése megkezdődik, a helyzet megfordul. A kölcsönt felvevő ország tartozásait részben árukban, részben pedig aranyban fizeti és most a kölcsöntadó országban kezdenek az árak emelkedni, Ösztönözvén az oda való bevitelt. Ily módon tehát az aranyáramlások az árak befolyásolása útján hatással vannak a fizetési mérleg alakulására.

A *Thornton-Mill-féle magyarázat* alap gondolata, mint látjuk, azonos a *Ricardo-féle elméletével*. Mindkettő a *Hume-féle gondolat*on épül fel, mely szerint a fizetési mérleg az arany áramlása és az áraknak ez által felidézett alkalmazkodása alapján helyezkedik egyensúlyba.⁴⁶ A különbség közöttük csak az, hogy a *Mill-féle magyarázat* nemcsak a pénz oldalát veszi figyelembe, hanem a fizetési mérleg egészére támaszkodik és tekintettel van arra, hogy más okok is vezethetnek aranyáramlásokra, mint a valuta elértéktelenedése.

⁴⁴ A nemzetgazdaság alapelvei. III. köt. 286. old.

⁴⁵ U. o. 298. old.

⁴⁶ *J. St. Mill* is ezt mondja: „Amidőn tehát olyanok az árak, hogy a nemzetközi kereslet nem egyenlíti ki maga magát, mert az egyik ország többet érő beviteli cikket kíván, mint amennyiért kiviteli cikkével megfizethet, — az annak a jele, hogy az illető országban a nemes fémekből, vagy ezek helyetteseiből több van forgalomban, mint amennyi állandóan forgalomban maradhat és hogy a súlyegyen helyreállhasson, szükségkép el kell bocsátani annak egy részét.” (E. i. m. III. könyv :286-287. old.)

Ricardo azon állításával szemben, hogy a fizetési mérleg zavarai önmagukban kiegyenlítődnek, vagy legalább is nem okozhatják a váltoárfolyam tartós romlását, a Thornton-Mill-féle elmélet arra Hivatkozik, hogy maga a fizetési mérleg alakulása is befolyásolhatja, mozgásba hozhatja az arany-mechanizmust, vagyis aranyvándorlásokhoz vezethet.

Egyébként a Mill-féle változat is teljesen elfogadja az árak nemzetközi szinteződésének tételét és azt, hogy e szinteződést a pénz mennyiségének változása és az áraknak ez által előidézett változása okozza. A Thornton—Mill-féle magyarázat alap felfogása a fentemlített árnyalati különbségtől eltekintve, annyira azonos a Ricardo-féle magyarázattal, hogy sokáig egyáltalában nem fordítottak figyelmet a kettő közötti különbségre és sokan még ma is általában a klasszikus mechanizmusról beszélnek. A különbséget főképpen *Viner* domborította ki.⁴⁷

Ricardo elméleti kiindulási pontját élesen megvilágította *A. C. Whitaker*. (The Ricardian Theory of Gold Movements and Professor Laughlin's Views of Money. Quarterly Journal of Ec. XVIII. köt. 1904. a 220—254. old.) *Ricardo* azon nézete ugyanis, melynél fogva a nemzetközi forgalom kiegyenlítődési folyamata az arányáramlásokon alapszik, semmi inas mint *Hume* alapgondolatának a *Ricardot* jellemző következetességgel és merevséggel való végigvezetése. E szerint az füzi össze a nemzetgazdaságokat, hogy az arany, mint nemzetközi árunak az értéke minden országban csak ugyanaz lehet. Ezért egy országban sem maradhat több vagy kevesebb arany, mint amennyi ahhoz szükséges, hogy értéke mindenhol egyenlő legyen. Ez a gondolat annyira uralkodott *Ricardo* felfogásán, hogy minden más forrásból származó változás mellékesnek tűnt fel előtte.

3. A klasszikus magyarázat ellenzői. Mielőtt a klasszikus elmélet továbbfejlesztésére térnénk rá, röviden ki kell térnünk azokra az ellenvetésekre, melyek vele szemben felmerültek. Ezek elsősorban alapgondolata ellen irányultak, mely, mint láttuk, a pénz mennyiségi elméletére támaszkodott, midőn a nemzetközi árszinteződés irányzatából indult ki, mely szerinte a pénzmennyiség változásainak segítségével és az árak változásán keresztül valósul meg.

Mindenekelőtt *Adolf Wagner* utasította vissza azít íaz elgondolást, hogy a pénzmennyiség és az árak változása között oly közvetlen volna a kölcsönhatás, mint ahogy azt a klasszikus elmélet feltünteti. Rigában való tanárkodása idején *Wagner* az orosz papírvalutát alaposan tanulmányozva arra a fontos megállapításra jutott, hogy a pénzmennyiség változásának, vagyis az inflációnak hatása alatt sem a

⁴⁷ Studies in the Theory of International Trade. London.

váltóárfolyamok, sem a javak árai nem változnak olyan közvetlenül és olyan szabályosan, mintahogy azt a klasszikus elmélet feltételezi.⁴⁸ Ezzel *Wagner* oly tényre hívta fel a figyelmet, melyet a világháború utáni idők is megerősítettek.⁴⁹ Különös figyelmet szentelt *Wagner* annak, hogy a váltóárfolyamok emelkedése nem egyformán érinti az árakat és hogy így nem az egész árszínvonal alkalmazkodik egységesen a változott pénzmennyiséghez, hanem az árak bizonyos csoportjai különbözőképpen változnak a váltóárfolyam ingadozásaival. A váltóárfolyam hatását közvetlenül csak a *behozatali cikkek* érzik meg, míg a *kiviteli cikkek* és a *bel-földi cikkek* árai csak lassabban és egyenlőtlenül alkalmazkodnak a változott helyzethez. Ezzel *Wagner* egy félszázaddal *Taussig* előtt figyelte meg azt, amit ma *csoportos ár-változásoknak* (az amerikaiak „sectional price levels”-ről szólnak) nevezünk.

Miután *Theodor Hertzka* a *Ricardo-féle* elmélet védelmére kelt,⁵⁰ *Richard Hildebrand*, mint a pénz mennyiségi elméletének erős ellenzője intézett heves támadást a klasszikus elmélet ellen.⁵¹ Szerinte az általános árszínvonal fogalmának nincs is komoly értelme és arról szó sem lehet, hogy a pénzmennyiség változása egyenlően érintené az összes árakat.⁵² Tanítványa *Leo Petritsch* tovább szötte *Hildebrand* nézeteit, arra az eredményre jutva, hogy a nemzetközi kiegyenlítődési folyamat nem a pénzmennyiség és az árak változásával megy végbe, hanem a *pénzpiac közreműködésével*. *Petritsch* világosan megírt munkájában⁵³ azonban igazat ad *Ricardonak* abban, hogy az infláció ösztönzőleg hat a bevételre és csak *Ricardo* ama túlzását utasítja vissza, hogy az arany kiáramlása csupán az infláció következtében állhat elő.⁵⁴ Ezzel *Petritsch*, bár *Hildebrand* nézeteiből indult ki, erősen közeledik a *Thornton—Mill-féle* magyarázathoz; amiben ettől eltér, elsősorban annak hangsúlyozása, hogy a pénzmennyiség változása és ennek az árakra gyakorolt ha-

⁴⁸ Die russische Papiervährung. Riga, 1868. L. különösen a 86. old. *Wagner* mint a bankszerűség iskolájának híve *Tooke* nézeteivel rokon-szenvezett. (L. 85—86. old.)

⁴⁹ Erre nézve v. ö. *Jankovich* Béla: A papírpénz inflációja és értéke az utolsó évtized tapasztalatai nyomán. (Közgazd. Szemle. XLIX. évf. 68. köt. 1925. 3—126. old.)

⁵⁰ Weckseikurs und Agio. Wien, 1894.

⁵¹ Die Theorie des Geldes. Jena, 1883.

⁵² E. i. m. 127—134. old.

⁵³ Die Theorie von der sogenannten günstigen und ungünstigen Handelsbilanz. Graz, 1902

⁵⁴ U. i. 130. old.

tása távolról sem oly közvetlen,⁵³ mint ahogy ezt a klasszikusok feltételezték, mert a pénzpiacnak igen jelentős szerepe van a kiegyenlítődési folyamatban. Így *Petritsch*, mint egyébként a klasszikus elmélet több bírálója is, nagyban hozzájárult a ma uralkodó felfogás kialakulásaihoz, midőn *Wagnerrel*,⁵⁶ *Földessel*⁵⁷ és másokkal együtt a klasszikus elmélet egyoldalúságára világított rá.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a klasszikus elmélet bírálata főképpen a pénz mennyiségi elméletének ellenzéséből származott. Érthető ennél fogva, hogy *J. Laurence Laughlin* is a bírálók sorában találjuk.⁵⁸ Szerinte a külkereskedelemnek minden olyan magyarázata téves úton jár, amely akár a pénz mennyiség változásában, akár az ez által okozott nemzetközi árkülönbözetekben keresi a külforgalmat szabályozó tényezőket. Az árakat *Laughlin* szerint nemzetközi vonatkozásban is ugyanazok az erők határozzák meg, melyek, mint a termelési viszonyok és a kereslet, alaptényezői az ár alakulásnak. A nemzetközi kereskedelem alapjai tehát azonosak a kereskedelem általános alapjaival. A kereskedelem ebben a vonatkozásban is minden árkülönbözetet kihasznál és ezért jelentősebb különbségek az egyes országok árai között nem állhatnak fenn. Legkevesebb okozhatja ezeket egy közelebről meg sem határozható pénzmennyiség változása, mert a nemzetközi kereskedelem *nem az általános árszínvonalról, hanem az egyes áruk áraiban mutatkozó különbségektől függ;*⁶⁰ ezeket pedig első sorban az egyes országok termelési viszonyaiban fenálló különbségek, tehát a termelési költségek határozzák meg. A klasszikus elmélet már csak azért is téves, mert abból indul ki, hogy az aranynek különböző országokban különböző lehet az értéke, holott ez nemzetközi használatánál fogva *nem* lehetséges.⁶⁰ Megelégedéssel

⁵³ U. i. a 131. old.

⁵⁰ L. e. i. ni.

⁵⁷ Der Einfluß des Agios auf den Ausseuhandel. Wien. 1877.

⁵⁸ The Principles of Money. New York, 1903.

⁵⁹ E. i. m. a 377—378. old.

⁶⁰ U. o. 379. old. — *Laughlin* itt olyan feltevést tulajdonít a klasszikusoknak, mely tőlük távol áll. Sem *Ricardo*, sem másvalaki a klasszikusok közül, nem (gondolta azt, hogy az arany ára különböző országokban különböző lehet, sőt *Ricardo*, mint láttuk, éppen avval érvelt, hogy az arany infláció esetében azért hagyja el az országot, mert az árukhoz viszonyítva nem részesül abban az értékelésben, mely nemzetközi értékének megfelel. *Ricardo* elmélete nem azt mondja, hogy az arany ára különböző, hanem azt, hogy az inflációs papírárak mellett az aranyérme nem vásárol annyit, amennyi értékének megfelel. — *Laughlin* ellentéteire vonatkozólag 1. *A. C. Whitaker*: The Ricardian Theory of Gold Movements and Professor Laughlin's Views on Money, (Quart. Jovon of Ec. XVIII. köt. a 220—254. old.)

utalt *Lauglilin* arra, hogy a pénz mennyiségi elméletének oly híve, mint *Nicholson*, kénytelen a nemzetközi forgalom magyarázatánál elhagyni pénzelméleti álláspontját.⁶¹

A pénz mennyiségi elméletének ellenzése volt döntő *Wieser* állásfoglalására e kérdésben. *Wieser* szerint az árak nemzetközi szinteződése téves elgondolás és még inkább téves az a feltevés, hogy az áruforgalom körében menne végbe a nemzetközi forgalom alkalmazkodási folyamata.⁶² Ez *Wieser* szerint csak akkor volna lehetséges, ha tisztán árúcsere forgalomról volna szó. A fejlett közgazdaságok azonban ezen már túl vannak, mert számos alapon keletkeznek a nemzetek között tartozások és követelések és így a fizetési mérlegnek csak egyik tétele az áruforgalmi mérleg. Az idegenforgalom, a kivándoroltak hazaküldött pénzei és a nemzetközi kölcsönök az áruforgalomtól független alapon keletkeznek, de szerepük a nemzetközi viszonylatokban tagadhatatlan. Ezért, így okoskodik *Wieser*, mindenképpen egyoldalú az a felfogás, mely a pénzmennyiség változásával és az árak változásával kívánja a nemzetközi alkalmazkodás folyamatát megmagyarázni. A fizetési mérleg csak látszólag egységes, mert végeredményben a nemzetközi ügyletek sorozatára bomlik szét, melyek mindegyike az általános cseretörvények szerint teremti meg ellentétét.⁶³

Aftalion is egyoldalúsággal vádolja a klasszikus magyarázatot.⁶⁴ Szerinte ugyanis minden olyan elgondolás, mely csupán néhány tényezőtől kívánja megmagyarázni a nemzetközi forgalom tényeit, meg nem engedett leegyszerűsítése egy bonyolult folyamatnak, mely a tényezők egész seregének hatása alatt megy végbe.⁶⁵ A világháború utáni események *Aftalion* szerint rációfoltak minden ilyen leegyszerűsítésre, melynek egyik főhibája, hogy túlságosan mechanikusnak tételezi fel a folyamatot, megfelelkezve a lélektani okok befolyásáról. Mindamelllett *Aftalion* is van egy leegyszerűsített nézlete a nemzetközi kiegyenlítődési folyamatról, midőn abból indul ki, hogy nemzetközi forgalom nélkül a nemzet egész jövedelme vásárolná meg a hazai termelés egész eredményét. Ha megnyílik a külforgalom és a nemzeti jövedelem változatlan marad, akkor a hazai termékek vásárlására már csak a nemzeti jövedelemnek az a része áll rendelkezésre.

v

⁶¹ E. i. m. 371. old.

⁶² *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*. (Grundriss der Socialökonomik. Tübingen 1914. a 426—440 old.

⁶³ *Wieser* a klasszikus magyarázatot félígazságnak nevezi. (E. i. m. 433. old.)

⁶⁴ *L'équilibre dans les relations économiques internationales*. Paris. 1937.

⁶⁵ E. i. m. különösen a 148—152. old.

zésre, mely a külföldi árúk vásárlására fordított összegek levonása után megmarad. Ennek hatása nem lehet más, mint az, hogy a belföldön az árak süllyednek, ezzel a bevételre való ösztönzés csökken, a kivitel pedig ösztönzést nyer. Ilymódon *Aftalion* maga is oly kiegyenlítődési folyamatot vázol, mely erősen hasonlít a klasszikus elgondoláshoz és ettől csak abban tér el, hogy nem az arany áramlása, hanem a jövedelem és ennek hazai és külföldi cikkek között való megosztása idézi fel — még pedig az árak befolyásolásával — a kiegyenlítődéshez szükséges változásokat.

4. A klasszikus magyarázat továbbfejlesztése. A klasszikus elméletet, mint láttuk, főképpen azok utasították vissza, kik a pénz mennyiségi elméletével, vagy legalább is ennek szigorúbb értelmezésével, melyre a klasszikus magyarázat támaszkodott, egyetérteni nem tudtak. Minthogy azonban a pénz mennyiségi elméletének hívei túlsúlyban voltak és a klasszikus elmélet ellenesei nem tudtak ezen elmélettel hasonló egyszerű és világos magyarázatot vele szembeállítani, a Thornton-Mill-féle elmélet továbbra is megtartotta helyét a közgazdaságtanban. Különösen Angliában és az Egyesült Államokban a közgazdák kevés kivétellel ragaszkodtak hozzá.⁶⁶ Hívei körében bírálati megjegyzésekre először az ezüst értékcsökkenésének kérdése adott alkalmat.

Az ezüst értékcsökkenésének az árakra gyakorolt hatásával foglalkozván, *J. Shield Nicholson*⁶⁷ azt vetette szemére a klasszikus magyarázatnak, hogy a nemes fémek áramlásáról, mint a nemzetközi kereskedelem szabályozójáról szóló tételében egységesen tárgyalja a nemesfémeket és megfigyeli arról, hogy az arany és az ezüst értékviszonya változhatik; e ténnyel pedig szinte számolni kell, mert az ezüst értéke a külforgalom folyamataitól függetlenül is változhatik. Lehet-e erre való tekintettel állítani, kérdezte *Nicholson*, hogy az ezüstnek az értéke tisztán az ezüstvalutás országoknak attól az ezüstszükségletétől függ, melyet a kereskedelmi forgalomban felmerülő adósságaik kiegyenlítése támaszt? Ha erre a kérdésre nemleges választ adunk, így okoskodott *Nicholson*, hiányosnak kell a klasszikus elméletet tekinteni, nemcsak azért, mert az arany és ezüst közötti értékviszony eltolódhatik, hanem azért is, mert túlságosan a kereskedelmi

⁶⁶ L. *Viner* „Die Theorie des auswärtigen Handels” c. cikkét. (Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart IV. köt.-ben a 106—125. old.) A Ricardo-féle változathoz ragaszkodtak *Hollander* (I. Quarterly Journ. of Ec. XXXII. köt. 674—690 old.) és *Whitaker*, ki *Laughlinnal* szemben vette védelmébe *Ricardot* (1. U. o XVIII. köt. 1904. a 220—254. old.)

⁶⁷ A Treatise on Money and Essays on Present Monetary Problems. London. 1888.

mérleg tényeire támaszkodik és nem veszi figyelembe, hogy az ezüst értékére még más tényezők is befolyással vannak. *Bastahle* azzal igyekezett az ellenvetést elhárítani, hogy a két fém értékviszonyának változása csak eredménye és nem oka a nemzetközi kereskedelem feltételei változásának.⁶⁸ A kettős valuta tehát, bár bonyolultabbá teszi a tényállást, lényegében semmit sem változtat a nemzetközi kiegyenlítődési folyamaton és így ezen az alapon nem lehet kifogást emelni a klasszikus elmélet ellen.

Nicholsonnak azonban más ellenvetése is volt a klasszikus elmélettel szemben. Szerinte ugyanis jelentősebb befolyást az árak színvonalára a pénzmennyiség változása csak akkor gyakorolhatna, ha csupán két ország egymással való forgalmáról volna szó. Mihelyt figyelembe vesszük azt, hogy számos ország áll egymással külkereskedelmi forgalomban, be kell látnunk, hogy aranyáramlások csak csekély befolyást gyakorolhatnak az árszínvonalra, mert hatásuk számos ország között megoszolva csak jelentéktelen lehet. *Mill* magyarázata *Nicholson* szerint tehát csak arra a valóságtól távol eső esetre áll, midőn csak két ország forgalmát vesszük tekintetbe.

Nicholson ennek kapcsán *J. St. Millnek* arra a megállapítására is kitért, mely szerint hadisarc fizetése az árszínvonalat érinti. Az árszínvonalat ez *Nicholson* szerint csakis akkor befolyásolhatná, ha a két ország egyéb országokkal nem állna külkereskedelmi összeköttetésben.⁶⁹ *Bastahle* is osztotta *Nicholson* ama felfogását, hogy valamely nem a kereskedelmi forgalomból származó nemzetközi fizetési kötelezettség nem okozhat jelentősebb árszínvonalváltozásokat. Kétségbevonta ugyanis azt, hogy p. o. egy nemzetközi kölcsön esetében a pénzmennyiség növekedni fog a hitelező és csökkenni az adós államban. *Bastahle* szerint a hitelező országban a pénzbeli jövedelem kétségtelenül növekszik ugyan, de ez felhasználható úgy, hogy a kölcsönt nyújtó vagy a hadisarc útján gazdagodó ország az előbb behozott árukból a régi áron nagyobb mennyiséget vásárol és evvel teszi lehetővé bevitelének a régi színvonal fölé emelkedését, anélkül, hogy az áraknak változniuk kellene. *Bastahle* szerint tehát *Mill* elhanyagolta azt, hogy a felvett kölcsön befolyásolja a kölcsönt adó, vagy hadi sarc fejében fizetéseken részesülő ország vásárló képességét és így módot ad neki arra, hogy többet vásároljon külföldi árukból, még pedig oly módon, hogy eset-

⁶⁸ On Some Applications of the Theory of International Trade. (Quart. Jouira, of Ee. IV. köt. 1889. a 11. old.)

⁶⁹ L. e. i. m. 348—349. old.

leg nemcsak a régi árukat vásárolja nagyobb mennyiségben, hanem új beviteli cikkekkel bővíti behozatalát.⁷⁰

Bastable ezzel lényegileg visszatért *Ricardo* felfogásához, mely szerint, ha nem forog fenn az arany belföldön való alulértékelésének ténye, a két ország közötti keresleti változások útján történik a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása. Ezzel azt a fontos tényt hangsúlyozta, hogy nemzetközi követelések és tartozások keletkezésével kapcsolatban *a kiegyenlítés nem szükségképpen kell, hogy arany küldése és árszínvonalváltozások útján történjék, hanem történhetik a keresleti viszonyok megváltozásával is.* Ennek alátámasztására *Nicholsonhoz* hasonlóan *Bastable* is arra hivatkozott, hogy a külkereskedelem számos országra terjed ki, és ezért tág lehetőség nyílik arra, hogy tőkeáramlások következtében a keresleti viszonyok megváltozzanak anélkül, hogy feltétlenül árváltozásoknak is kellene bekövetkezniök.

Nicholson továbbbűzte ezt a gondolatmenetet. Arra utalt, hogy, ha p. o. Anglia új kiviteli piacokat talál és kivitele fejében arany áramlik Angliába, ez a többi országok árszínvonalát alig érintheti, mert az Angliába befolyó arany a világ aranykészletének csak elenyésző csekély hányada lehet. De Angliában sem fognak az árak ennek hatása alatt feltétlenül emelkedni, mert a beáramló aranyak nem kell szükségképpen forgalomba kerülnie, mert az is lehetséges, hogy a bankok azt visszatartják tartalékaik növelésére.⁷¹ Aranyáramlásnak és árváltozásoknak *Nicholson* szerint még jelentékenyebb egyoldalú külföldi fizetések esetében, tehát akkor sem kell feltétlenül bekövetkezniök, ha egyik ország a másikkal kölcsönt nyújt, vagy javára hadisarcot fizet, mert a kereslet eltolódásai kiegyensúlyozhatják a helyzetet e változások nélkül is. A kölcsönvevő országra szóló váltókban megnövekedett keresletet a kölcsönt adó ország külföldi árúk iránti növekvő keresletével is kiegyenlítheti. Ha ugyanis hadisarcot kénytelen egy ország egy másikkal fizetni, akkor az utóbbi ország a megnövekedett vásárló erőt külföldi árúkeresletének növelésére is használhatja, éppenúgy mint ahogy a nemzetközi kölcsönt felvevő ország is a kölcsönt egészben vagy rész-

⁷⁰ „It is ... doubtful whether, Mill is correct in asserting that the quantity of money will be increased in the creditor and reduced in the debtor country. The sum of money incomes will no doubt be higher in the former; but that increased amount may be expended in purchasing imported articles obtained by means of the obligations held against the debtor nation.” (Quart. Jouin. of Ec. IV. köt. (1889) a 16. old.)

⁷¹ Principles of Political Economy. 2. kiad. II. köt. London, 1903. 1. 288. old. *Nicholsonnal* egyidejűleg ugyanerre mutatott rá *Loughlin* is. (E. i. m. 387. old.) Szerinte az arany beáramlása közvetlenül a bankok tartalékait érinti és nem kerül szükségképpen forgalomba.

ben külföldi árúkeresletének növelésére használhatja fel. Ezzel a külföldi váltók piacain oly ellentétel keletkezik, mely még” a külföldi váltóárfolyamok nagyobbmértékű emelkedését is elháríthatja. *Nicholson* természetesen nem kívánta érinteni azt az állítást, hogy a váltóárfolyaim jelentékenyebb változása lehetséges és hogy ennek bekövetkezése a két országban az árak színvonalát befolyásolhatja. Csak azt akarta kiemelni, hogy *Mill* okoskodása az események bekövetkezésének csak egyik lehetőségével számol, még pedig azzal, amely *Nicholson* szerint nem a legvalószínűbb eset, mert keresleti eltolódások folytán az egyensúlyi helyzet gyakran árváltozások nélkül is elérhető.⁷²

Miként látjuk, *Nicholson* azt igyekezett kimutatni, hogy a klasszikus elmélet két kiegyensúlyozó tényezőjének, az *aranyáramlásnak és az árszínvonalhullámlásnak nem kell feltétlenül sorompóba lépniök* még szélsőbb esetekben sem, amilyenek az egyoldalú fizetések. Szerinte ugyanis keresleti eltolódások feleslegessé tehetik úgy a nagyobbméretű aranyküldeményeket, mint pedig a jelentősebb árváltozásokat. Ezzel *Nicholson* nem akarta helytelennek bélyegezni a klasszikus elméletet; saját magyarázatát szerényen „alternatív” megoldásnak nevezte, csupán annak valószínűségét akarván kimutatni, hogy a nemzetközi egyensúly létrejövételéhez gyakran nincs szükség a klasszikusok által kiemelt erősebb eszközökre.

Nicholson e felfogása egyelőre kevés visszhangot keltett és a külkereskedelem kiegyenlítődesi folyamata csak a világháború utáni időkben kezdte újból erősen foglalkoztatni a tudományt, midőn az a kérdés került előtérbe, hogy az: aranyvaluta megszűnése és az erős nemzetközi eladósodás miképpen befolyásolják e folyamatot.

Az Egyesült Államok egyik legnagyobb kögazdája, *Taussig* a klasszikus elméletből kiindulva kísérelte meg a külforgalmi mechanizmusnak a háborús viszonyok között való működését megmagyarázni.⁷³ Az arany szabad áramlásának megszűnésével a váltóárfolyam szerepe növekszik. Ha a papírvalutás országban infláció van, a váltóárfolyam már a kiindulási pontban sincs paritásos. Ha már most a papírvalutás ország nagyobb külföldi kölcsönt vesz fel, akkor ez mindenekelőtt a váltóárfolyamot fogja érinteni. A kölcsönt adó országban a kölcsönt vevő ország váltói keresettek lesznek: árfolyamuk emelkedik és ez a kölcsönt adó

⁷² U. o. I. 290. old.

⁷³ International Trade under Depreciated Paper. (Quart. Journ. of Ec. XXXI. köt. (1917.) a 380—403. old.)

ország számára jövedelmezőbbé teszi a kölcsönt vevő országba való kivitel, míg az onnan való behozatal kevésbé jövedelmező lesz, mert a kölcsönt adó ország váltóinak a kölcsönt felvevő országban való árfolyama nagy kínálatuk következtében csökkent. Minthogy ilyen körülmények között a kölcsönrel pénz nem folyik ki az országból, változatlan pénzmennyiség áll szemben a nagyobb kivitel folytán csökkent árumennyiséggel és ezért az árszínvonal emelkedik. Ennek ellenkezője történik a kölcsönt felvevő országban. A pénzmennyiség itt sem változik, mert pénz nem jön az országba. Az árumennyiség azonban itt növekszik, mert a behozatal olcsóbb lett és ezért növekedett, a kivitel pedig kevésbé jövedelmező voltánál fogva csökkent.

Ugyanaz az eredmény jön tehát létre, mint szabad arany forgalomnál; a kölcsönt vevő ország bevitele növekszik, kivitele csökken és ez által egyensúlyozódik ki a folyamat. De az árak éppen ellenkezőleg viselkednek, mint szabad arany forgalomnál; nem süllyednek a kölcsönt adó országban és nem emelkednek a kölcsönt felvevőben. Árváltozások azonban mégis bekövetkeznek, de ezeket nem a pénz áramlása, hanem a váltóárfolyam változása okozza.

Ha közelebbről vizsgáljuk *Taussig* érvelését, abban már némi eltávolodás mutatkozik a régi elmélettől. Mindenekelőtt *élesen* kidomborodik benne a klasszikusok által legalább is nem hangsúlyozott az a tény, hogy *a kölcsön nyújtásakor a hitelező állam helyzete hasonlít egy adós ország helyzetéhez, midőn adósságai fejében kamatokat és törlesztési részleteket utal át hitelezőjének.* Hiszen a kölcsön nyújtásakor a hitelező állam is átutalásokat eszközöl adósa számára, ami keresletet támaszt az adósságot felvevő országi váltói iránt. Ez a hasonlatosság azonban csak átmenetileg áll fenn, t. i. addig, amíg a kölcsön folyósítása tart. Ez tehát egy *átmeneti korszak*. A váltóárfolyam változása befolyásolja az árakat és ezzel hat a kereskedelmi forgalomra, mely ennek hatása alatt kiegyensúlyozza a fizetési mérleget. Mihelyt a kölcsön folyósítása befejeződött és a kamat-, valamint a törlesztési részletek átutalására kerül a sor, fordított irányban mutatkozik a hatás. Tanulmányában *Taussig* azt a nézetét fejezte ki, hogy elméletének helytálló voltát könnyen lehetne tényleges adatok vizsgálatával igazolni. Erre vállalkoztak tanítványai. *T. Williams*,⁷⁴ *F. D. Graham*⁷⁵ és *J. Viner*⁷⁶ adatszerűen beiga-

⁷⁴ *Argentine International Trade under Inconvertible Paper Money 1880—1900.* Cambridge (Mass.) 1920.

⁷⁵ *International Trade under Depreciated Paper. The United States. 1862—1879.* (Quart. Journ. of Ec. 1922. február.)

⁷⁶ *Canada's Balance of International Indebtedness. 1900—1913.* Cambridge (Mass.) 1924

zolták, hogy egy nemzetközi kölcsön a kölcsönvevő ország bevitelének növekedéséhez vezet, míg a kölcsön kamatainak és törlesztési részleteinek fizetése a kivitel emelkedését jelenti. A kiegyenlítődés tehát *Taussig* szerint akkor is árváltozások segítségével megy végbe, ha aranyáramlás a viszonyok folytán nem következhetik be és így a klasszikus magyarázat elvei a változott viszonyoknak megfelelően — ez esetben is érvényesülnek.

A klasszikus elmélethez való ragaszkodása ellenére is azonban *Taussig* már bizonyos engedményeket tett. Elismerte ugyanis azt, hogy szabad aranyforgalom mellett sem kell a kölcsön egész összegének aranyban a kölcsönvevő országba befolytania.⁷⁷ Bár szerinte (valószínű, hogy a kölcsön egy része aranyküldemények alakjában lesz kifizetve, elismerte, hogy ennek sem kell feltétlenül megtörténnie. *Fejlett bankrendszer mellett* ugyanis a kölcsön a pénzpiacon keresztül jut el rendeltetési helyére és így ennek ügyletei csökkentik, sőt esetleg feleslegessé is tehetik az aranyküldeményeket. Ezzel *Taussig* még alig távolodott el a klasszikus magyarázattól, mert, bár ez eredetileg elhanyagolta a pénzpiac szerepét és az aranyáramlásokhoz ragaszkodott, már *Marshall* és még inkább *Goschen*TM beleszótték a magyarázatba a pénzpiac szerepét.

A klasszikus elméletnek legalább is kibővítése volt azonban *Taussig* ama megállapítása, hogy a kölcsön! hatása alatt az árak nem változnak egyformán, hanem a beviteli, a kiviteli és a belföldi cikkek árai különböző mértékben változnak.⁷⁹ Ezzel *Taussig* oly tényt ismert el, melyet *Wagner* a klasszikus elmélet ellen fordított. *Taussig* azonban nem vette észre, hogy ezzel eltávolodott a klasszikusok azon tételétől, mely szerint a pénzmennyiség változása nem egyes árakat változtat, hanem az egész árszínvonalat érinti. Ily módon *Taussig*, bár a klasszikus elméletet kívánta fenntartani, már nem egy pontban módosította annak tételeit és csak ahhoz ragaszkodott, hogy a kiegyenlítődés árváltozások útján történik.

Ezzel, valamint annak elismerésével, hogy az aranyáramlások nem feltétlenül következnek be, *Taussig* már jelentékenyen enyhítette a klasszikus elmélet merevségét. *Taussig* mégis ragaszkodott a klasszikus elmélet azon felfogásához, hogy az aranyáramlás és különösen az árak változása — mely papírvaluta esetében a váltóárfolyam változásának hatása alatt következik be — lényeges alkatrésze a külforgalmi mechanizmusnak.

⁷⁷ L. e. i. cikkét a *Quart. Journ. of Ec.* XXXI. köt. 391. old.

⁷⁸ *The Theory of Foreign Exchanges.* London, 1861. — V. ö.

⁷⁹ *L. Quart. Journ. of Ec.* XXXI. köt. 390. old.

újabbban egyes közgazdák, különösen *James W. Angelic Bertil Ohlin*⁸¹ és *Kari Yvergen*⁸² nagyobb mértékben kívánják módosítani a klasszikus magyarázatot. Szerintök ugyanis az árváltozások, bár részei a folyamatnak, nem oly közvetlenséggel következnek be, mint a klasszikusok hitték és *egyéb fényezők* gyakran *jelentősebb szerepei játszanak a kiegyenlítődesben*, mint az arany áramlások és az árváltozások. Hogy az aranyküldemények nem elengedhetetlen részei a kiegyenlítődesi folyamatnak, ezt, mint láttuk, már *Taussig* is elismerte. Legalább is az aranyvaluta szünetelése esetére már ő is — nemzetközi váltók útján — *vásárlóerő átengedésére* vagy áramlására támaszkodott magyarázatában, mely szerint a váltóárfolyamok módosításával befolyásolja a külforgalmat. Az újabb felfogás a nemzetközi kölcsönöket már egyenesen ebben a világításban látja és a *vásárlóerő nemzetközi eltolódásaira* helyezi a súlyt.⁸³ Szerinte a lényeg az, hogy a hitelező ország a kölcsön folyósításával vásárlóerőt enged át, míg a kölcsönt felvevő ország vásárlóerőgyarapodáshoz jut. Míg azonban *Taussig* csak a váltóárfolyam és az árak ily úton való befolyására irányította figyelmét, addig az újabb felfogás *Nicholson* gondolatmenetét karolja fel, mely szerint a *keresleti viszonyok* változnak és e változások döntő szerepet játszanak a kiegyenlítődesben.

A Thornton—Mill-féle magyarázatot szemlélve, szinte érthetetlennek kell találnunk benne annak teljes elhanyagolását, hogy a nemzetközi kölcsönök által okozott vásárlóerő-eltolódás keresleti eltolódásokhoz is vezet, melyek a kiegyenlítődes folyamatára befolyással lehetnek. Ha *Ricardo* felfogása túlzott volt is, midőn abból indult ki, hogy a fizetési mérlegben végbemenő minden változás, ha nem a pénzürték süllyedéséből származik, megteremti a maga ellentételeit a kereskedelmi mérlegben és így aranyáramlás nélkül bonyolódik le, úgy nem kevésbé volt egyoldalú a Thornton—Mill-féle nézet, mely figyelembe vette ugyan a kölcsönös kereslet hatását az árúk kicserélési arányának meghatározásánál, de megfeledkezett arról, hogy *a kölcsön megváltoztatja legalább is a kölcsönt felvevő ország keresletét*, mert új vásárlóerőt bocsátván rendelkezésére új kereslet lehetőségeit nyitja meg számára. Ez az, amit *Nicholson* hangsúlyozott és amit újabbban döntő jelentőségűnek ismernek fel. Ez ugyanis vol-

⁸⁰ The Theory of International Prices. Cambridge (Mass.) 1926.

⁸¹ Interregional and International Trade. Cambridge (Mass.) 1935.

⁸² International Capital Movements. Copenhagen—London, 1935.

⁸³ Már *Nicholson* szerint is folyamat lényege, „a transference of consuming power from one nation to the other.” (Principles of Economics, 2. kiad. II. köt. 291. old.)

takeppen nem jelent mást, mint azt az elemi tényt, hogy a nemzetközi forgalomban minden tartozás és követelés arra hajlamos, hogy áruszállítás alakját vegye fel, mi viszont egyszerű következménye annak, hogy végeredményben, nem, mint a merkantilisták hitték, a külföld aranyára, hanem árukra és szolgáltatásokra van szükségük a forgalomban résztvevő nemzetgazdaságoknak. Ezért a rendelkezésükre kerülő vásárlóerőt is lehetőleg áruk beszerzésére fordítják és így nemzetközi keresletük bővül. Különösen *Yversen* hangsúlyozza azt, hogy a tőkevándorlások végeredményben áruknak és szolgáltatásoknak a cseréjéhez vezetnek.

Az újabb felfogás is természetesen elismeri azt, hogy ez nem jelenti a pénzüzetek kiküszöbölését. Hiszen az áruforgalom is ezeken keresztül bonyolódik le és nemi minden hitelművelet oldódik fel végeredményben áru szállítási ügyletben. A hitelműveletek már csak ezért is lényeges részei maradnak a kiegyenlítődési folyamatnak és nem szabad elfelejteni, hogy ezek sokszor megelőzik az áruszállítást és attól függetlenül is keletkezhetnek. Fontosságukat ezért az új felfogás is elismeri, sőt éppen ez az egyike azon pontoknak, melyekben a klasszikus elmélettől eltér. *A klasszikusok ugyanis a hitelműveletek sokoldalúságát elhanyagolták* és a nemzetközi kölcsönt legegyszerűbb alakjában tartották szem előtt és azt közvetlen pénzküldeménynek (tehát aranyáramlásnak) tekintették.

Ezzel szemben Kanada fizetési mérlegéről szóló beható tanulmányaiban *Viner* arra mutatott rá, hogy az árváltozások nem közvetlenül arany áramlások, hanem a bankletétek és a bankjegyforgalom eredményeként szoktak bekövetkezni.⁸⁴ Kanada példája kapcsán *Viner* továbbá kiterjesztette figyelmét a külföldön az ország javára tartott letétekre is,⁸⁵ melyek fontos szerepet játszhatnak az alkalmazkodási folyamatban, úgy, hogy az aranyáramlás bekövetkezése vagy elmaradása az adott helyzettől és a bankoknak annak alapján tett intézkedéseitől függ. *Viner* tanulmánya is megerősítette tehát, hogy az aranyáramlás nem a megindítója a folyamatnak, hanem inkább eredménye a letétekben és a bankjegyforgalomban bekövetkezett változásoknak, melyeket a vásárlóerőben való eltolódás okozott.

K. Yversen egy másik körülményre hívta fel a figyelmet. A rövid lejáratú hitelek szerepét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ezek a nemzetközi pénzpiacon döntő szerepet játszanak

⁸⁴ Canada's Balance of International Indebtedness. 1900—1913. Cambridge (Mass.) 1924.

⁸⁵ E. i. m. a 180—182. old.

és hirtelen váltóárfolyamemelkedéseket háríthatnak el a fizetési idő kitolásával és pénzügyi váltók közbeiktatásával, tehát az esedékességek megfelelő szabályozásával. Ugyanez áll a bankok tervszerű közbelépésére is, mely elháríthatja p. o. azt, hogy a kölcsön által nyert vásárlóerő közvetlenül kerüljön a forgalomba és túlságos mértékben befolyásolja az országban az árszinyokot. Ezzel az, amit már *Marshall* és *Goschen* is megláttak, t. i. a pénzpiac szerepe, az új felfogásban jelentőségének megfelelően domborodik ki.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy nincsen automatikus alkalmazkodás és hogy bizonyos változások nem váltanak ki határozott ellenhatásokat, hanem csak azt, hogy *a pénzpiacnak és a bankok viselkedésének is beleszólása van a folyamatba* és hogy ezek viselkedése — bizonyos natárok között — megfelelő eszközökkel irányíthatja, vagyis befolyásolhatja az alkalmazkodási folyamatot. *Taussig* sem vonta kétségbe azt, hogy a pénzpiac különböző ügyleteivel közbeléphet és befolyásolhatja a dolgok folyását. Befolyása azonban, amint *Taussig* hangsúlyozza, csak átmeneti lehet és végleg nem küszöbölheti ki a folyamat természetes tényezőit.⁸⁶

Mindent összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy, mint annyi más kérdésben, a klasszikus elmélet élesen meglátta a folyamat körvonalait és az azt befolyásoló legalapvetőbb tényezőket, amelyek a végső eredményt kialakítják. Nevezetesen meglátta azt, hogy a nemzetek közötti forgalomban a kiegyenlítődé a pénzforgalom és az árak befolyásolásával megy végbe. A klasszikusok azonban teljesen leegyszerűsített alakjában, minden közbenső tényező kikapcsolásával írják le a nemzetközi alkalmazkodás folyamatát, midőn csak az aranyáramlásokra és az árszínvonalváltozásokra utalnak. Az újabb vizsgálatok ezzel szemben kimutatták, hogy mielőtt ezek a folyamatot végső sorban befolyásoló tényezők szóhoz jutnak, még más tényezők lépnek a sorompóba, amelyek esetleg a helyzet végső kialakulását is befolyásolhatják úgy, hogy aranyküldeményekre és árszínvonalváltozásokra esetleg nem is kerül a sor. Ezzel a nemzetközi kölcsönöknek a klasszikusok által elhanyagolt közvetlen hatásait világították meg és rámutattak arra, hogy milyen közbenső folyamatok módosíthatják a dolgok menetét. Míg a klasszikusok az aranyvaluta esetét tartották szemelőtt, melytől az ő korukban a papirvaluta csak időleges eltérésnek látszott, az *Yversen* által *korszerű transzfer elméletnek* nevezett újabb fejtegetések a szabad valuták esetét vizsgálták különösen behatóan. Ezenkívül az elmélet kiterjesz-

⁸⁶International Trade. New York, 1954. a 376—384. old.

tette figyelmét előbb elhanyagolt távolabbi hatásokra is, midőn *Ohlin* a keresleti eltolódásokon kívül a nemzetközi kölcsönök által a termelési tényezők felhasználásában okozott eltolódásokra,⁸⁷ *Ragnar Nurske* pedig a termelés függőleges szerkezetében, tehát a termelés különböző fokozataiban való eltolódásokra mutatott rá.⁸⁸

A régi és az új elmélet közötti különbség élesen kiütközött a háború utáni jóvátételi kötelezettségek hatásáról szóló vitában. *Keynes*⁸⁹ és *Taussig*⁹⁰ azon a nézeten voltak, hogy a német árszínvonal erős süllyedésének kell bekövetkeznie a jóvátételi kötelezettségek áruszállításokkal való alátámaszthatása végett. A német közgazdák közül *Watter Eucken* is hasonlóképpen nyilatkozott, hangsúlyozva azonban, hogy a német árak süllyedésének csak addig kell folytatódnia, amíg a világgpiaci versenyviszonyokkal egyensúlyba került, azután pedig, kivált egyes a külföld részéről erősebb keresletnek örvendő cikkeknel még áremelések is lehetségesek lesznek.⁹¹ Azzal *Röpke* is egyetértett, hogy Németországban az áraknak és jövedelmeknek süllyedése elkerülhetetlen, de ő már a keresleti eltolódások szerepét is figyelembeveendőnek tartotta.⁹² Még a klasszikus elmélet hívei is elismerték azonban azt, hogy az árváltozásokon kívül a termelés szerkezetében is változásoknak kell bekövetkezniök és így a reparációk teljesítését az árváltozásokon kívül egyéb változásoknak is alá kell támasztaniök. Azt is be kellett látni, hogy, ahogy a fizetések aranyban való teljesítésének meg van a határa, az árukban való teljesítés sem akadálymentes, mert a német áruk árának süllyedése magában véve nem elegendő egyensúlyi helyzet elérésére, ha a jóvátételben részesedő országok vonakodnak nagyobb méretű áruszállítványok elfogadására.

Midőn *Keynes* megismételte azt az állítását, hogy Németországban az árak és a jövedelmek süllyedése elkerülhetetlen,⁹³ mert

⁸⁷ L. e. i. m.

⁸⁸ Internationale Kapitalbewegungen. Wien, 1935.

⁸⁹ The Economic Consequences of the Peace. London, 1919. Magyarul: A béke gazdasági következményei. Ford. Biró S. és Sárkány F. Budapest, 1920. — L. továbbá: A Revision of the Treaty. London, 1922.

⁹⁰ German Reparation Payments. (American Ec. Review. Suppl. 1920. a 33—49. old.)

⁹¹ Das Übertragungsproblem. Jahrb. f. Nationalök. uüd Stat. köt. (1924.) 145—164. old.

⁹² L. Zum Reparationsproblem c. cikkét a Jahrb. f. Nationalök. tt. Stat. u. e. köt. az 52?—536. old. és jelentését a pyrmonti összejövetelről szóló Das Reparationsproblem. Kiadta E. Salin. Berlin, 1929. c. munkában a 329—364. old.

⁹³ The German Transfer Problem. (Ec. Journ. XXXIX. köt. 1929. I. k. 1—7. old.) „The expenditure of the German People” írja *Keynes* „must be reduced, *not only* by the amount of the reparation-taxes which they must pay out of their earnings, but also by a reduction in their gold« srate of earnings below what they would otherwise be.” (a 4. old.)

Németországnak nem csak a kivitelhez szükséges árukat kell előteremtenie, hanem ezek kivitelét árleszállításokkal is lehetővé kell tennie, *Ohlin* ez ellen azt hozta fel,⁹⁴ hogy keresleti változások és Németország termelésének átcsoportosítása elháríthatják ennek nagyobb mértékben való bekövetkezését. Együttal szemére vetette *Keynesnek*, hogy egy lényeges körülményt figyelmen kívül hagyott, t. i. azt, hogy Németország jelentős külföldi hitelek felvételével igyekezett helyzetén könnyíteni. *Ohlin* utalt arra, hogy a felvett külföldi kölcsönök nemcsak, hogy elháríthatják az áruk esését Németországban, hanem még a hazai termékek árainak emelkedéséhez is vezethetnek. A korszerű transzferelmélet álláspontjára helyezkedve *Ohlin* tehát azt vitatta, hogy a jóvátételben részesedő országok, vásárlóerőgyarapodáshoz jutván, képesek lesznek nagyobb mértékben német árukat vásárolni, mint amily mértékben ezt előbb tették és így a német áruknak nem is kell feltétlenül süllyedniük, mert egy ország kivitele nemcsak kiviteli cikkei árától, hanem egyéb körülményektől is függ.⁹⁵ *Ohlin* is továbbment az új gondolatok alkalmazásában *Jaques Rueff* midőn azzal érvelt, hogy miként az erő nem vész el a természetben, úgy a vásárlóerő sem veszhet el és kereslet alakjában kell, hogy jelentkezzen, ha egyik nemzet a másik javára fizetéseket teljesít.⁹⁶

Elismerve azt, hogy a keresleti eltolódások, melyek a jóvátételi fizetésekből származnak, befolyással lehetnek a helyzet kialakulására, *Haberler* visszautasította *Rueff* szélső álláspontját⁹⁷ és a vásárlóerő megmaradásának tételét semmitmondó általánosságnak bélyegezte. Minthogy be nem bizonyítható állítás az, hogy a hadisarcban részesedő ország ezt az összeget a hadisarcot fizető ország kiviteli cikkeinek vásárlására fogja fordítani,⁹⁸ *Haberler* elkerülhetetlennek tartotta a német kiviteli cikkek árának süllyedését. Ezzel *Haberler* okoskodása az újabb felfogásnak tett engedménye mellett is a klasszikus álláspontot foglalta el, amelyet a felmerült újabb szempontok nem jelentéktelen mértékben módosítanak ugyan, de távolról sem cáfolhatnak meg.

5. A váltóárfolyam. A váltóárfolyam kérdése egyes országokban már a XVI. század második felében éles vitákra adott alkalmat. A váltó alkalmazása a nemzetközi forgalomban ekkor kezdett nagyobb mértékben teret foglalni. Még az üzleti világ nagy része sem volt azonban teljesen tisztában a nemzetközi váltók igazi szerepével és még kevésbé a váltóárfolyamra ható tényezőkkel, a nagyközönség és a politiku-

⁹⁴ The Reparationsproblem. A Discussion. (Ec Journ. u. o. 172—178.) old. L. továbbá *Ohlin*: „The Reparations Problem” az Index c. stockholmi folyóirat 28—29. sz. 1928.

⁹⁵ Ec. Journ. XXXIX. köt. 1. 175. old.

⁹⁶ Mr. Keynes Views on the Transfer Problem. Ec. Journ. XXXIX. köt. 1929. a 388—399. old.

⁹⁷ Transfer und Preisbewegung. Zeitschrift für Nationalökonomie. I. köt. 1929. 1. 547—554. old.

⁹⁸ U. i. 552. old.

sok számára pedig egyenesen érthetetlennek látszott az, hogy a váltóárfolyam miért térhet el a két ország fém pénzének egymáshoz való viszonyától, vagyis az érme paritástól. Ebben az időben ugyanis, miként *Taroney* mondja, a közönség nem tudta megkülönböztetni az egyszerű pénzváltást és a külkereskedelmi váltót.⁹⁹ Amidőn tehát azt látta, hogy a váltóárfolyam ingadozik, e mögött az üzletemberek valami ravasz-ságát sejtette, mely az üzérkedéssel és jogtalan hasznok keresésével függ össze. Ekkor még csak kevesen látták be, hogy a külföldi váltó nem egyszerű fizetési eszköz, hanem lényegében hiteleszköz. Még kevésbé volt tisztázva ekkor az a tény, hogy a nemzetközi váltók árfolyama a kereskedelmi mérleggel is összefüggésben van és hogy már csak ezért sem lehet állandó.

Tisztultabb nézetek e kérdésben csak akkor váltak lehetségessé, amidőn egyrészt a váltó hiteleszköz természetét megértették, másrészt pedig világossá vált az, hogy a nemzetközi váltók az ország kereskedelmi mérlegével is valamilyen összefüggésben vannak. A kereskedelmi mérleg tanának előtérbelépésével az utóbbi tényt kezdték felismerni, de mégsem volt könnyű szabadulni a régebbi előítéletektől. *Malynes* p. o. már tisztában volt azzal, hogy miért ingadoznak a váltóárfolyamok; ennek ellenére ő is hajlott a felé a nézet felé, hogy az ingadozásban az üzérkedésnek is jelentős szerepe van és ezért végeredményben a váltóárfolyam hatósági szabályozása mellett foglalt állást. Ellenfelei, *Eduard Misseiden* és *Thomas Mun*, levonva a következtetéseket abból, hogy a váltóárfolyam a kereskedelmi mérleggel függ össze, hatósági szabályozása ellen fordultak, és *Locke* világosan kimondotta, hogy ha a váltóárfolyam magas, akkor ez annak a következménye, hogy az illető ország több árút vásárol a külföldtől, mint amennyit ott elad.¹⁰⁰ Ilymódon lassankint tisztázódott az az összefüggés, mely a váltóárfolyam alakulása és a kereskedelmi mérleg között fennáll.

Ezzel kapcsolatban *Sir Thomas Gresham* már azt is látta, hogy az aranykivitelre akkor kerül sor, ha a váltóárfolyam magasabb, mint az aranyküldésnek a költségei.¹⁰¹ Tisztán látta ezt *Petty* is, utalva arra, hogy az aranyküldésnek költségei, a kamatveszteség és a biztosítási díj beszámításával, szabják meg azt a határt, amelyen túl a váltóárfolyam nem

⁹⁹ *Thomas Wilson: A Discourse upon Usury. With an Historical Introduction by R. H. Tawney. London, 1925. (V. ö. Tawney bevezetését a 86. old.)*

¹⁰⁰ Further Considerations Concerning Raising the Value of Money *iL. Locke's Works. 12. kiad. IV. köt. 149. old.)*

¹⁰¹ V. ö. e. i. m. *Tawney* bevezetésében a 71. old.

emelkedhetik. A XVII. század végén *Simon Clement* a felső aranypont szerepét már teljesen tisztán írta le. Ezzel tehát teljes tisztázást nyert az is, hogy a váltóárfolyam nem lehet állandó, minthogy a kereskedelmi mérleg ingadozásait követi, de egyúttal tisztázva volt az is, hogy a váltóárfolyam, ingadozásainak határai is vannak.

Ebben a tekintetben *Hume* és vele együtt a klasszikus elmélet már készen találták a váltóárfolyam magyarázatát. E magyarázat azonban, mely e váltóárfolyam önszabályozódásának elvén nyugodott, a fémvaluta esetére szólt és, amidon 1797-ben felfüggesztették az angol bank jegybeváltási kötelezettségét, az elmélet új kérdés előtt állott: hogyan alakul a váltóárfolyam, ha az aranyvaluta nem működik zavartalanul?

Azt, hogy két ország fizetési eszközeinek egymáshoz való viszonya a belföldi pénzrendszerrel összefüggésben áll, az érmékre vonatkozólag már régóta tudták, mert már korán felismerték, hogy a pénzláb csökkentése odavezet, hogy a belföldi érmét kisebb belértékének megfelelően csak kisebb értékben fogadja el a külföld és így több belföldi pénzegységet kell adni a külföldi áruk fejében. Az angol bank jegyei beváltásának felfüggesztése azt a megismerést érlelte meg, hogy a papírfizetési eszközöknél hasonló folyamat megy végbe. Abban a vitában, mely az angol bank jegyei beváltásának felfüggesztése után megindult, az a nézet kerekedett felül, hogy a váltó árfolyamok romlását a bankjegyek elszaporodása okozta. Mar *Walter Boyd* és *Lord King* az angol váltóárfolyamok romlását az inflációval magyarázták. Azzal érveltek, hogy ha a fém pénz túlságosan mennyiségben kerül forgalomba, feleslege a külföldre vándorol, a papírpénz azonban, minthogy nem exportálható, az árakat felhajtja és a feleslegének megfelelően elértéktelenedik. Ennek megfelelően süllyedt vásárlóereje következtében a külföld az* ilyen pénzt kevesebbre értékeli, ami a váltóárfolyam romlásában jut kifejezésre. Az a kiegyenlítési folyamat, mely fém pénz esetében a feles vásárlóerő külföldre áramlásával bekövetkezik, ilyenkor elmarad és így a váltóárfolyam tartósan eltávolodhatik az érmeparitástól. *Ricardo* is e magyarázatot fogadta el, hangsúlyozva, hogy a külföldi váltóárfolyam romlásának oka a túlságos bankjegykibocsátás.¹⁰²

Ezzel megvilágítást nyert az, hogy a bankjegyek túlságosan mértékben való kibocsátása süllyesztí a pénzértéket és ezért emeli a külföldi váltók árfolyamát. *Ricardo* és külö-

¹⁰² V. ö. *Ricardo*: Reply to Mr. Bosanquet's Practical Observations on the Report of the Bullion Committee. London, 1811.

nősen *Wheatley*¹⁰³ azonban erős egyoldalúsággal képviselték ezt az álláspontot és azt állították, hogy a külföldi váltók árfolyamának romlása mindig a belföldi pénz elértéktelenedésének következménye és egyúttal ennek mértéke is.¹⁰⁴ *Ricardo* nem tagadta a fizetési mérlegnek a váltó árfolyamra való befolyását, de azon a nézeten volt, hogy az oly csekély, hogy elhanyagolható és nem változtathat azon, hogy a váltóárfolyam alakulása a belföldi pénz elértéktelenedésének mértékűt fejezi ki. *Ricardonak* és híveinek álláspontja újabb bizonyítéka annak, hogy az életben közvetlenül szemlélt tények mily nagy hatással vannak az emberi gondolkodás fejlődésére és mily könnyen terelik azt egyoldalú irányba, még oly kérdésekben is, amelyekben higgadt meggondolás után *könnyű volna a dolgok általános összefüggéseit felismerni. Az antibullionisták és a bankszerűség iskolájának hívei ettől az egyoldalúságtól mentek maradtak. Az ő gondolkodásuk a bankok valódi szerepének megértéséhez sokkal közelebb állt, semhogy Ricardo egyoldalú álláspontját elfogadhatták volna. Távolról sem tagadták, hogy az infláció befolyásolhatja a váltóárfolyamot, de tekintetük inkább ama tényezők felé fordult, amelyek a fizetési mérleggel függenek össze. Ezzel annak az álláspontnak lettek előharcosai, mely szerint a váltóárfolyam a külföldi váltók keresletének és kínálatának hatása alatt alakul.*

A bullionista vita élesen megvilágította azt, hogy *a bankjegyek beválthatatlansága* esetében a *külföldi váltóárfolyamok* emelkedésének vagy süllyedésének *határai* — az aranyfontok — *nem érvénye sülhetnek.* Véleményeltérések csak a körül merültek fel, hogy a váltóárfolyam romlása feltétlenül az inflációnak tulajdonítandó-e, vagy következménye lehet-e a fizetési mérleg kedvezőtlen alakulásának is. valamint a körül, hogy a jegybanktól való alanyelvonást tisztán a bankjegyek túllcibocsátása okozza-e, vagy pedig lehetnek-e annak más okai is.

E kérdés vitatása közben már az 1810-beri megjelent híres „Bullion Report”⁷¹⁰⁰ egy fontos körülményre világított

¹⁰³ Remarks on Currency and Commerce. Í803. és A Report on the Reports of the Bank Commettees. Srewsbury, 1819.

¹⁰⁴ *Ricardo* szerint: „The exchange will... be a tolerably accurate criterion by which we may judge of the debasement of the currency, proceeding either from a clipped coinage or a depreciated papermeney.” (The High Price of Bullion. 4. kiad. London, 1811. a Mac.Culloch-féle kiadásban a 274. old.) — A bullionisták erre vonatkozó nézeteit illetőleg v. ö. *Viner*: Studies in the Theory of International Trade. London, a 124—145. old.

¹⁰⁵ Report together with Minutes of Evidence, and Accounts from the Select Committee on the High Price of Gold Bullion. London, 1810.

rá. Nevezetesen rámutatott arra, hogy a bankok aranykészletének megrohamozását különböző okok idézhetik elő. Okozhatják ugyanis belső válságok, melyekben a bizalom megrendül és a közönség — kételkedve a pénz értékének állandóságában — siet magát ez ellen aranypénz tartásával biztosítani. Ha azután a válság elmúlt, a közönség visszahozza a bankokba az aranyat. Erre az esetre a jelentés bőkezű és nagyvonala bankpolitikát ajánl, mely a közönséget megnyugtató és az arany elvonást megszünteti.

Egészen más természetű az aranyelvonás, ha a külföldön rendül meg a bizalom az ország pénzében. Ilyenkor a váltóárfolyam romlik; az aranyat a külföldi tartozások kiegyenlítésére fordítják és azt tényleg kiviszik az országból. Ebben az esetben valóban a bankjegyek túlkibocsátása az aranyelvonás oka és azt a forgalom szűkítésével lehet ellensúlyozni, mely a pénz értékét emeli és a váltóárfolyamot javítja.

Az érvelésnek ez a része a bullionisták gondolatmenetével érintkezett és *J. St. Mill* részletesen magyarázta a váltóárfolyam romlásának az agioval való összefüggését. Kifejtette, hogy, miután a papír fizetési eszközök kiszorították a forgalomból a fém pénzt és a bankjegyek beváltása megszűnt, nem lehet többé a bankoktól a paritáson fém pénzt a kivitel céljaira kapni, a váltóárfolyam romlása, mely az arany agiójának felel meg, kifejezi azt, hogy mennyivel süllyedt a belföldi pénz értéke a külföldivel szemben. Az agio által befolyások árfolyamot *Mill névleges váltóárfolyamnak* nevezi, merj: az arany nemzetközi értékének megfelelően az arany értéke a paritáson marad, és így a névleges váltóárfolyam eltér a *reális árfolyamtól*,¹⁰⁶

A bullionista álláspont egyoldalúsága nyilvánvalóvá lett a Peel aktát követő években. A tények mutatták, hogy a pénzmennyiségnek a Peel akta által való szigorú szabályozása ellenére is ingadoztak a váltó árfolyamok és arany ismételen nagy mértékben áramlott ki Angliából. Bebizonyult, hogy a bankjegykibocsátás szigorú szabályozása nem adta az angol bank aranykészletét megvédeni. Ezzel a currency iskola magyarázata csődöt mondott. A tények tehát igazat adtak *Thorntonnak*, ki már 1802-ben is azt vitatta, hogy az arany külföldre küldésének a fizetési mérleg megromlása is lehet az okozója.

Keresve azokat az eszközöket, melyekkel a váltóárfolyam romlása megakadályozható, most már nem lehetett egy-

¹⁰⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv. 307—309. old.

szerűen a bankjegyforgalom szabályozására utáni, mint ahogy ezt a Peel-akta meghozatala előtt a currency iskola hívei tették. Midőn kitént, hogy a bankjegyforgalomnak és ezen keresztül az, áraknak befolyásolása nem nyújt elegendő védelmet a váltóárfolyam romlásával szemben, a kérdéssel ismételtén foglalkozó bizottságokban az a gondolat merült fel, hogy a jegybankkamatláb, vagyis a *bankrâta* emelése a külföldi tőkéseknek az országban való elhelyezésére indíthatja és így — növelve a külföldi váltók kínálatát — az aranyhoz az országba való özönlését idézheti elő.' így született meg a váltóárfolyamok kérdésével kapcsolatban a *diszkontpolitika* gondolata. Maga *Lord Overdone*, a currency iskola vezére, 1857-ben kijelentette, hogy ez az eszköz, tehát a diszkontpolitika hatályos rendszabálynak bizonyult az arany elvonások korlátok között tartására.¹⁰⁷ Megerősítette ezt az álláspontot *J. St. Mill* is.

A váltóárfolyamokról szóló vita kiszélesedésével kétségtelenné vált, hogy a currency elméletnek a váltóárfolyamokra vonatkozó álláspontja egyoldalú, mert a váltóárfolyamot számos tényező befolyásolja.¹⁰⁸ *Bár kivételes időkben a belföldi valuta romlásának hatása döntő lehet a váltóárfolyam alakulására, rendes körülmények között mégis a váltók kereslete és kínálata maradnak főtényezői.* Ezt, mint látni fogjuk, még száz évvel később is sokan nem tudták megérteni.

A váltóárfolyamok átfogó és az elmélet haladását visszatükröző magyarázatát *George J. Goschen* adta először 1861-ben megjelent könyvében.¹⁰⁹ Mint tapasztalt gyakorlati férfiú *Goschen* világosan tekintette át a váltóárfolyammal kapcsolatos összefüggéseket. Szemléltetően fejtette ki, hogy a fizetési mérleggel kapcsolatban hogyan alakul a külföldi váltók kereslete és kínálata, valamint azt, hogyan kapcsolódik be a hitel az egész folyamatba és milyen következményei vannak ennek. Különös gondot fordított nevezetesen *Goschen* arra, hogy a külföldi váltók piaca mily módon működik és közben erősen kidomborította a bankrâta szerepét. Az ő fejtegetései kapcsán kezdték szélesebb körökben megérteni,

¹⁰⁷ Erre nézve *I. H. Leroy Fürst*: Die Entwicklung der Lehre von der Zahlungsbilanz im 19. Jahrhundert. (Archiv, f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 56. köt. 1926.)

¹⁰⁸ Report from the Select Committee on the Bank Acts. 1857. No 3529.

¹⁰⁹ The Theory of Foreign Exchanges. London, 1861. (Magyar fordítás: A külföldi váltók árfolyamainak elmélete. Ford. Lobmayer Ferenc Budapest, 1891.)

bogy mi a feladata a diszkontpolitikának az ország aranytartalékának megvédésében.

Goschen munkája nemcsak világos előadásával és a folyamat összes mozzanataira kiterjedő figyelme alapján volt nagy tatással a váltóárfolyam elméletének fejlődésére, hanem különösen, realisztikus előadásával is, melyben szépen kidomborodott, hogy a pénz mennyiségének változása, valamint az árszínvonal változása, melyek a klasszikus magyarázatnak középpontjában állottak, inkább későbbi és nem is mindig feltétlenül bekövetkező hatások, míg a váltóárfolyam alakulása közvetlenül a pénzpiac köré csoportosuló tényezők hatása alatt áll. E nézletben szépen helyet talált az is, amire az előbbi fejezetben rámutattunk, hogy t. i. a bankok politikája sem hatástalan a nemzetközi forgalom eseményeiben és így nem lehet hatástalan a váltóárfolyamok alakulása tekintetében sem. Nem csodálkozhatunk ezek után, hogy *Goschen* munkáját számos nyelvre lefordították és szellemében fejtegették a váltóárfolyam kérdését más országokban is. Franciaországban *havelaye*, Németországban pedig *Richard Hildebrand* állottak erősen hatása alatt, kiemelve a diszkontpolitikának a váltóárfolyammal való összefüggéseit.

A világháború befejezése utáni években a váltóárfolyamok körüli vita felújult és e vitában az eseményeknek megfelelően ismét az az álláspont kezdett felülkerekedni, hogy a váltóárfolyamok elsősorban a valuta értékváltozásainak hatása alatt alakulnak. Míg ugyanis az aranyvaluta hiánytalan működésének korszakában *Goschen* magyarázata felelt meg leginkább a körülményeknek, most¹¹⁰ *Adolf Wagner* felfogásához hasonló nézetek kerekedtek felül, sőt *Ricardo* gondolatfűzése is ismét feléledt.

Wagner, mint láttuk, a lélektani vonatkozásoknak, kivált a valuta iránti bizalomnak, illetőleg bizalmatlanságnak a váltóárfolyamokra való hatását emelte ki. Szerinte nagyobb valutazavarok esetében a kincsgyűjtési, thezaurálási hajlani és a külföldnek a belföldi valutára vonatkozó alulértékelése hatnak elsősorban a váltóárfolyamra. Ezek határozzák meg ugyanis a külföldi pénzérték süllyedésének mértékét (*Entwertung*), míg az árák változása (*Werthverminderung*), melyet a belföldi árák emelkedése idéz elő, csak idővel hat ki a váltóárfolyamra.¹¹¹ *Wagner* és hozzája hasonlóan *Földes Béla*¹¹² is helyesen látták azonban, hogy e tényezők, t. i. a

¹¹⁰ Amivel nem akarjuk mondani, hogy *Goschen* figyelmen kívül hagyta a valutazavarok hatását.

¹¹¹ Die russische Papierwährung. L. 80—94. old.

¹¹² Der Einfluß des Agios auf den Aussenhandel. Wien, 1877.

thezaurálás és a bizalmatlanság rendkívüli körülmények, illetőleg erős infláció alatt nyernek csak előtű befolyást a váltóárfolyamra, míg rendes körülményeik között hatásuk elenyésző.

A háborút követő időkben az utóbbiról mindinkább megfeledkeztek és a lélektani tényezőknek, kivált az üzérkedésnek és az anticipációknak a váltóárfolyamra való hatását erősen kidomborították. Az utóbbiakat emelte ki *Bertrand Nogaro*,¹¹³ míg *Charles Rist*¹¹⁴ a költségvetési egyensúlyra helyezte a súlyt a váltóárfolyamok magyarázatában. Már az utóbbi hangsúlyozta a klasszikusokkal szemben, hogy a váltóárfolyamok emelkedése megelőzheti a belföldi árak emelkedését. *Albert Aftalion* még tovább ment a klasszikus elmélet bírálatában, melyet szerinte a világháború utáni események megcáfoltak. Elfogadva azt, hogy a váltóárfolyam a külföldi váltók iránti kereslet és az azokban való kínálat eredményeképpen alakul, *Aftalion* azt igyekezett kimutatni, hogy nem csupán mennyiségi, hanem minőségi tényezők is hatnak a váltók piacára. A rendes üzleti forgalomból, tehát a fizetési mérleg ingadozásaiból származó kereslethez és kínálatához ugyanis, kivált rendkívüli időkben az üzérkedéssel és anticipációkkal kapcsolatban számos oly ügylet csatlakozik, melyeket a pillanatnyi helyzetváltozások hoznak létre és amelyek rendkívüli időkben igen jelentékeny összegekről szólhatnak.¹¹⁵ Ennélfogva *Aftalion* szerint a váltóárfolyamok alakulása nem olyan automatikus, mint a klasszikusok hitték, hanem, legalább is rendkívüli időkben, a pénzmennyiség és az árakon kívül a helyzet pillanatnyi változásai által felidézett ügyletek döntő befolyáshoz juthatnak és erősen eltéríthetik a váltóárfolyamokat azon állásuktól, mely a rendes üzleti forgalomnak felelne meg.

Míg a francia közgazdák nagy része az események hatása alatt azt a gondolatmenetet fűzte tovább, melyet már *Wagner* érintett az orosz valutára vonatkozó fejtegetéseiben, addig a svéd közgazdák *Ricardora* visszatérve egyszerűen a valutaromlással hozták kapcsolatba a váltóárfolyamok alakulását. Már a világháború vége felé magára vonta a figyelmet a német valuta süllyedése és *Wicksell*¹¹⁶ Németországban a külföldi váltóárfolyamok emelkedését az inflációnak

¹¹³ La monnaie et les phénomènes monétaires contemporains. Paris, 1924

¹¹⁴ La déflation en pratique. Paris, 1927.

¹¹⁵ Monnaie, prix et changes. Paris, 1927. L. továbbá L'équilibre dans les relations économiques internationales. Paris, 1937.

¹¹⁶ V. ö. Hinauf mit den Bankraten! (Archiv, f. Sozialwiss. u. Sozialpol. 41. köt. 1916. a 745—757. old.)

tulajdonította, amelyet szerinte a jegybank kamatának alacsony tartása elősegített. Legelősebben *Cassel* képviselte azt az állapotot, mely a régi bullionisták nézőpontjának felel meg.¹¹⁷ Érvelésében főképpen arra támaszkodott, hogy egy ország pénzét a külföldi azért keresi, hogy velen az illető országban árukat vásároljon és éppen ezért a pénz belföldi vásárlóerejének döntő befolyása van az illető ország pénzének külföldi értékelésére. Ezen okoskodás alapján *Cassel* azt a tételt állította fel, hogy ha két valuta infláció folytán veszít vásárlóerejéből, akkor a két valuta egymáshoz való értékviszonyát kifejező váltóárfolyam egyenlő a két valuta régi paritásának az inflációs együtthatóval való szorzatával.¹³⁸ *Cassel* a *L. ezt* az elméletét nevezték azután a *vásárlóerő paritás elméletének*, miért szerinte két ország pénzértékének egymáshoz való viszonya a két pénznem vásárlóereje viszonyának felel meg.

Cassel elméletével Angliában sokan rokonszenveztek. *K&yries*¹¹⁹ kezdettől fogva helyeselte és *Pigou*¹²⁰ *Robertson*,¹²¹ valamint *Hamtre*¹²² is — bár bizonyos fenntartásokkal — elfogadták azt. Legnagyobb hatást azonban Németországban tett a vásárlóerőparitás elmélete, ahol leginkább érezték azokat a zavarokat melyeket a váltóárfolyamok alakulásában az infláció okozott. *Mises*,¹²⁹ *W. Eucken*,¹²ⁱ *Hans Neisser*¹²⁶ és *Albert Hahn*^{12*} lelkesen csatlakoztak *Cassel* felfogásához és

¹¹⁷ The Present Situation of the Foreign Exchanges. (Ec. Journ. XXVI. köt. 1916.) és Abnormal Deviations in International Exchanges. (U. o. XXVII. köt. 1918.)

¹¹⁸ Memorandum on the World's Monetary Problems. Brussels, 192;). Documents of the Conference V. — L. továbbá Das Geldwesen nach 1914 Übers. von W. Biermer. Leipzig, 1925. I. 105. old.

¹¹⁹ L. az Ec. Journ. XXVI. köt-ben *Cassel* első cikkéhez fűzött jegyzetét, valamint „A Tract on Monetary Reform. London, 1923.” c. könyvét.

¹²⁰ International Finance Conference. Brussels, 1920. Documents of the Conference: Memoranda of Economic Experts. London, 1920. c. munkában a XIII. értekezést: Memorandum on Credit, Currency and Exchange Fluctuations.

¹²¹ Money a 69—73. old.

¹²² „If the purchasing power of the currency units of two countries be considered in terms of foreign trade products only, then the arte of exchange between the two currency units will approximate closely to the ratio of their purchasing power so calculated.” (Currency and Credit. 5. kiad. London, 1928. I. 71. old.)

¹²³ Die Geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems. (Schriften des Vereins für Sozialpol. 164. köt. 1923.)

¹²⁴ Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem. Jena, 1923.

¹²⁵ Der Tauschwert des Geldes. Jena, 1928. I. 116. old.

¹²⁶ Geld und Kredit. Tübingen. 1924.

— némi fenntartással — *Adolf Weber*¹²⁷ is elfogadta a vásárlóerő paritás elméletét. Élesen szembefordult vele azonban *Kari Helfferich*, ki szerint a váltó árfolyamok kedvezőtlen alakulása a fizetési mérleg kedvezőtlen állásának volt a következménye és ez okozta az inflációt is.¹²⁸ Ezt az álláspontot foglalta el a német kormány is¹²⁹ és ehhez csatlakoztak a Knapp-féle pénzelmélet hívei, mint *Friedrich Bendixen*¹³⁰ *Otto Heyn*,¹³¹ *Karl Elder*¹³² és *Kurt Singer*.¹³³ A két tábor hívei között — *Cassel* híveit inflacionistáknak (Inflationstheoretiker), *Helfferich* követőit a fizetési mérleg elve képviselőinek (Zahlungsbilanztheoretiker) nevezték — a bullionista vitához hasonló vitatkozás indult meg, mélyben *Cassel* hívei a defláció szükségessége mellett kardoskodtak, míg elleneseik a váltó árfolyamok szabályozásában és a fizetési mérleg megjavításában látták a megoldást.

Más országokban kevésbé szenvedélyes hangon folyt a vita. Az Egyesült Államokban p. o. *Irving Fisher*,¹³⁴ *T. E. Gregory*,¹³⁵ *A. C. Whitake*¹³⁶ és *Frank D. Graham*¹³⁷ helyeselték *Cassel* elméletét, míg *James Angell*¹³⁸ *J. Viner*¹³⁹ és *V. Yntema*¹⁴⁰ bírálgatták azt. Elismerve azt, hogy erős infláció esetén a váltóárfolyam nyersen visszatükrözi a két ország pénzének vásárlóerejét, *Taussig* visszautasította azt a gondolatot, hogy a vásárlóerőparitás alapján normális váltóárfolyam fejlődhetnék ki.¹⁴¹ Mikit láttuk, a francia közgazdák

¹²⁷ Allgemeine Volkswirtschaftslehre. München—Leipzig, 1928. 1. 385. old.

¹²⁸ Das Geld. 6. kiad. Leipzig, 1923.

¹²⁹ Deutschlands Wirtschaftslage unter den Nachwirkungen des Krieges. Kiadta a Statistischen Reichsamt. Berlin, 1923.

¹³⁰ Das Inflationsproblem. (Finanzwirtschaftliche Zeitfragen. 31. füz. Stuttgart, 1917.) és Die Bestimmungsgriinde der Wechselkurse (Weltwirtsch. Archiv. 13. köt. 1918. 1. 65—74. old.)

¹³¹ Zur Frage der Wiederherstellung entwerteter Währungen (Weltwirtsch. Arch. 14. köt. 1919. 1. 399—402. old.), valamint: Zur Valutafrage. München—Leipzig, 1920.

¹³² Die Seele des Geldes. Jena, 1920.

¹³³ Das Geld als Zeichen. Jena, 1920.

¹³⁴ The Annals of Amer. Acad. of Political and Social Sciences. XXXIX. köt. 1920. 1. 276. old.

¹³⁵ foreign Exchanges before, during and after the War., 1921.

¹³⁶ Foreign Exchanges. 2. kiad. New York—London, 1933.

¹³⁷ Exchange, Prices and Production in Hyper-Inflation. Germany 1920—1923. Princeton, 1930.

¹³⁸ The Theory of International Prices. Cambridge (Mass.) 1926.

¹³⁹ Studies in International Trade. London.

¹⁴⁰ A Mathematical Reformulation of the General Theory of International Trade. Chicago, 1951.

¹⁴¹ International Trade. New York, 1934. a 357. old.

legnagyobb része túl egyszerűnek tartotta a vásárlóerőparitás elméletét és főképpen mechanikus voltát kifogásolta.

Természetesen senkinek sem jutott eszébe kétségbevonni azt, hogy az inflációnak hatása van a váltóárfolyamra. Azt is mindenki szívesen elismerte, hogy bizonyos körülmények között t. i. igen nagyfokú infláció esetében a pénz belföldi vásárlóerejének süllyedése döntő tényezője lehet a váltóárfolyam alakulásának. *J. Viner, J. B. Yniema, C. Bresciani-Turroni* és mások azonban az ellen fordultak, hogy ily esetekben a két ország” pénzének viszonyát pontosan az inflációs együttható, vagyis az infláció mórtékének egymáshoz való viszonya állapítaná meg. Arra hivatkoztak ugyanis, hogy a váltóárfolyamnak nem egyedüli tényezője az árszínvonal, mert az egyúttal más tényezőknek a befolyása alatt is áll, amilyenek a fizetési mérleg állapota és különböző anticipációk, mihez azután még az üzérkedés befolyásolása is járul, amely rendkívüli időkben érzékenyen befolyásolhatja a váltóárfolyamot.

Ezen érvelés hatása alatt maga *Cassel* is kénytelen volt elismerni, hogy a váltók iránti kereslet és kínálat hatással van a váltóárfolyamra ;¹⁴² szerinte azonban e hatás csak időleges és átmeneti és végeredményben mégis csak a két szöbanforgó valutának belföldi vásárlóereje dönti el azt, hogy a két ország pénzének a viszonya miképpen alakul. *CDssel* szerint tehát a vásárlóerőparitás mintegy az egyensúlyhelyzetet jelzi két inflációt szenvedett valutára vonatkozólag. *Mises* azzal kívánta *C-ssel* álláspontját alátámasztani, hogy szerinte a külföldi váltók kereslete és kínálata is a két ország pénze vásárlóerejének figyelembevételével és ennek alapján alakul és így nem önálló tényező. Mindez, természetesen nem változtat azon, hogy a vásárlóerő paritás elmélete egyoldalú, mert a két ország árszínvonalán kívül mellőz minden más tényezőt.¹⁴³

Ohlin különösen azt hangoztatta, hogy a két ország árszínvonalának egymáshoz való viszonya általánosan véve nem lehet alapja a váltóárfolyam alakulásának azért, mert, legalább is közvetlenül, a váltóárfolyamra nem az egész árszínvonal, hanem csak egyes árúk árai hatnak, t. i. azon

¹⁴² Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. 1. 457. old.

¹⁴³ Találó *G. Myrdal* megjegyzése, hogy a vásárlóerőparitás elmélete egy különleges helyzete illő, leegyszerűsített és csak megközelítő formula, mely éppen azért nem tarthat igényt általános érvényre, mert egy különleges helyzet éles megvilágítása. (Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse, Beiträge zur Geldtheorie. Herausg. v. Hayek. Wien, 1933. a 366. old.)

árúk ára, amelyek a két ország közötti forgalomnak tárgyai. Hibás tehát *Ohlin* szerint az általános árszínvonalból kiindulni, mert az összes árak árai nem egyformán érzik meg az infláció hatását, minthogy a belföldi árakat első sorban a termelési tényezők árai befolyásolják. Ezért *Ohlin* képzelenségnek mondotta a váltóárfolyamnak bármiféle áratlalgok alapján való magyarázatát.¹⁴⁴ Ezzel szemben *Haberler* arra utalt, hogy a nemzetközi árúk, tehát azok az árak, melyek a nemzetközi forgalomban a legnagyobb szerepet játszi-szák, döntő befolyással vannak az árszínvonalra, mert ezek foglalják magukban a termelésre alapvető befolyással bíró nyersanyagokat is.¹⁴⁵

A vásárlóerőparitás elmélete körüli vita újabb hangsúlyozásához vezetett annak, hogy nagyobbfokú infláció esetében a pénz belföldi értékének süllyedése döntő befolyást nyer a váltó árfolyamok alakulására. Másrészt azonban újból be kellett ismerni azt is, hogy a pénz belföldi értéke nem egyedüli tényezője a váltóárfolyamnak és éppen ezért távolról sem következik be az, hogy a váltóárfolyam; pontosan lépést tart a pénz elértéktelenedésének fokával. Ezt már csak az is megakadályozza, hogy az üzérkedés, bizonyos anticipációk és más tényezők is közrehatnak a váltóárfolyamok alakulásában. A vita eredményét világosan fejezte ki *Yntema*, mondván, hogy ez az elmélet tisztán a pénzérték hatását veszi figyelembe és eltekint mindattól, ami a pénzértéket a pénzmennyiségen kívül befolyásolhatja.¹⁴⁶

Cassel vásárlóerőparitás elméletének nagy vonzóerejét talán a benne foglalt azon gondolattal magyarázhatjuk meg, hogy infláció esetében is létezik egy oly viszony, amely a természetes állapotnak felel meg, és amelyet fémvalutákra vonatkozólag az érmeparitás fejez ki. Ha *Cassel* ezt az álláspontot arra az esetre korlátozta volna, amidőn az infláció mindkét országban már megállt és a viszonyok már kiegyensúlyozódtak, akkor kevésbé lehetett volna ellene kifogást tenni. *Cassel* azonban nem dolgozott eme megszorítással, hanem általánosan állította fel a tételét, mely szerint tehát az infláció folyamán is mindig annak a viszonynak kellene

¹⁴⁴ *Interregional and International Trade*. 546. old.

¹⁴⁵ *Der internationale Handel*. Berlin, 1933. 1. 33. old. Hasonlóképp nyilatkozott *L. B. Zepoleon*: *International and Domestic Commodities and the Theory of Prices*. (Quart. Journ. of Ec. XLV. köt. 1931.)

¹⁴⁶ „It (t. i. a vásárlóerőparitás elmélete) can dael adequately only with those changes of a purely monetary origin and character in which price levels and exchange rates require appropriate adjustment to each other, i. e. in which only „a compensated monetary change” occurs.” (E-I m. 19. old.)

érvényesülnie a váltóárfolyamokban, amely a két országban bekövetkezett infláció fokának megfelel.

Nem érdektelen az, hogy *Knapp* egyáltalában kétségbevonta a váltóárfolyamok egyensúlyának tételét. *Knapp* szerint ugyanis egyáltalában nincsen a váltóárfolyamoknak természetes állapotuk abban az értelemben, minthogyha az önmagától megmaradna. Szerinte tehát a váltóárfolyamoknál nem azt kell kérdezni és nem annak okait kell kutatni, hogy miért ingadoznak, mert a fizetési mérleg *változásai szerint* való ingadozásuk a természetes állapot. E szerint az a kérdés, mely a váltóárfolyamokra vonatkozólag felmerül, inkább az, hogy rendes körülmények között miért változnak azok oly szűk határok között. A kérdést így felvetve *Knapp* azzal válaszolt, hogy az aranyvaluta maga tudatos befolyásolása a váltóárfolyamnak, t. i. oly intézmény, vagyis a valutának oly elrendezése, amely mellett beavatkozás nélkül is a két aranypont között marad a váltóárfolyam. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a váltóárfolyamok maguktól bizonyos (határok között) maradnak, hanem csak azt, hogy az aranyvaluta esetében oly berendezést létesítünk, mely az aranypontok közé szorítja a váltóárfolyamok ingadozását. Ily berendezés híján *Knapp* szerint csak tervszerű eljárással lehet a váltóárfolyam állandóságát elérni.¹⁴⁷ Említésre méltó, hogy *Cassel*, ki egyébként nézeteiben igen messze áll *Knapp*tól, e pontban vele hasonló felfogást vallott.¹⁴⁸

6. A komparatív költségek elmélete. A merkantilizmusmal szembefordulva a klasszikusok nem érhették be a nemzetközi forgalom mechanizmusának új alapokon való magyarázatával, hanem a nemzetközi forgalomból származó előnyöket is új világításban kellett látniok. Semmi esetre sem fogadhatták el azt a magyarázatot, hogy a kivitel fejében befolyó arany mennyiség az, amiből a nemzetek a külforgalomból való előnye származik. A nyereségnek szerintök javakban és nem pénzben kellett állania, mert az utóbbi csak az árat befolyásolja és nem emeli magában véve a jólétet. Figyelmük a munkamegosztás felé fordult, melynek előnyeit *Smith Ádám* oly ékes szavakkal ecsetelte. Abból kiindulva, hogy egy fejlett közgazdaságban a munkamegosztás előnyei a nemzetgazdaságon belül legmesszebbmenően érvényesülnek, úgy hogy a nemzetközi forgalom számára e téren már alig maradnak lehetőségek,¹⁴⁹ a nemzetközi forgalom sajátos körülményeiben kellett a magyarázatot keresniük.

E gondolkörből született meg a nemzetközi munkameg-

¹⁴⁷ Staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. a 214. old.

¹⁴⁸ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad. Leipzig, 1932. I. 465. old.

¹⁴⁹ *Cairnes* már ennek hangsúlyozásával vezeti be az összehasonlított költségek magyarázatát. (Vezérelve a közgazdaságtan köréből újból kifejtve a 261—265. old.)

osztásnak *Ricardo* nevéhez fűződő elmélete. A munkaelmélet szempontjából nézve az érték és az árucseré kérdéseit, *Ricardo* arra az eredményre jutott, hogy a nemzetközi árucserében a belföldi áruforgalomtól eltérő értékelési elvek érvényesülnek. Míg ugyanis — így okoskodott *Ricardo* — az ország határain belül a nyereséghányad kiegyenlítődése folytán az árak egymással szoros viszonyba kerülnek, addig a nemzetközi forgalomban ez nem történhetik meg, minthogy a termelési tényezők *egyik országból a másikba nein vándorolhatnak szabadon* és ezért a nyereséghányadok különbözők lehetnek. Ebből *Ricardo* szerint az következik, hogy a nemzetközi forgalomban nem érvényesül a munkaérték elve és így lehetővé válik, hogy valamelyik ország oly árúért, amely aránylag kisebb munkaáldozatot kíván, *a külföldről oly árút cserélhet be, amelyet csak nagyobb munkaáldozattal volna képes előállítani.* Ez *Ricardo* szerint arra indítja az országokat, hogy a hazai szükségletnél nagyobb mennyiségben állítsanak elő olyan árúkat, amelyek számára a termelési feltételek az illető országban kedvezőek és belőle való feleslegükért olyan árúkat cseréljenek be, amelyeket hazájukban csak nagyobb munkaáldozattal lehetne előállítani. A nemzetközi csere tehát, mint *J. Si. Mill* összefoglalta, azért előnyös, mert lehetővé teszi, kisebb munkaáldozattal egyes árúk oly mennyiségének megszerzését, melynek hazai előállítása nagyobb munkaáldozatot kívánt volna.¹⁸⁰

Ricardo híressé vált példája szerint Anglia és Portugália között előnyössé válik posztóért bort cserébe adni, mert még abban az esetben is, ha Angliában a munka mindkét termelési ágban kevésbé termelékeny, mint Portugáliában, mégis előnyös lesz bori Portugáliából beszerezni, mert ennek otthon, való előállítása több munkát igényelne, mint amennyit Angliának a posztó előállítására kell fordítania. Hasorrlóképpen Portugália számára akkor is előnyös volna posztóért bort szállítani Angliába, ha Portugália mindkét cikket olcsóbban tudná előállítani, mint Anglia. Az előny ugyanis abból származik, hogy Portugália kiszállított boráért nagyobb posztómennyiséget tud beszerezni, minthogyha bortermelésre fordított munkájának egy részét posztó előállítására használná fel. *Ricardo* elmélete szerint tehát a nemzetközi árucserének az az oka, hogy egy országon belül *a munka nem minden termelési ágban egyaránt termelékeny* és így előnyössé válik a nemzet munkaerejét olyan árúk előállítására összpontosítani, amelyekben az különösen termelékeny és így a nemzet-

¹⁸⁰ Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. 2. kiad. London, 1874. az 1—2. old.

közi csere lehetőséget ad arra, hogy kisebb munkával nagyobb jószágmennyiséget biztosítson mindkét ország magának. *Ricardo* tételében, amelyet az *összehasonlított (komparatív) költségek* elméletének nevezünk, a súly nem azon van, hogy a külföld valamit olcsóbban tud előállítani, mint a belföld, hanem azon, hogy a belföld nagyobb jószágmennyiséget kap rendelkezésére, ha munkaerejét azokra a termelési ágakra összpontosítja, melyekben az legeredményesebb és az oly árukat, melyekben kevésbé teljesítőképes, a külföldről szerzi be, oly árukat adva érték cserébe, melyeket ő maga előnyös feltételek között tud előállítani. Ezzel tehát *Ricardo* rámutatott a nemzetközi csere mélyebben fekvő indítóokaira, megerősítve azt, hogy a munkamegosztás nemzetközi vonatkozásban is előnyös, mert lehetővé teszi az ország termelő erőinek azokra a termelési ágakra való összpontosítását, melyekben legnagyobb a termelékenyséjük.

*Leser*¹⁵¹ és *Seligman*¹⁵² szerint nem *Ricardo* hanem *Torrens* az összehasonlított költségek elméletének megalapítója, mert az elmélet alap gondolatát már ő érintette.¹⁵³ Ez azonban aligha változtat valamit *Ricardo* érdemén mert bár kétségtelenül *Torrens* már érintette az összehasonlított költségek elvének alap gondolatát, mégis *Ricardo* volt az első, aki kellő hangsúlyt adott a komparatív költségek tételének és akinek fejtegetései alapján azután a tétel tovább fejlődése megindult.¹⁵⁴

Az a körülmény, melyre a komparatív költségek tana a súlyt helyezi, nem az, hogy egyazon, cikknek a termelési költségei a két egymással forgalmat lebonyolító országban különböznek. Már *Cairnes* figyeimeztetett erre és élesen kidomborította azt, hogy az árúcsere nemzetközi vonatkozásban az teszi előnyössé, hogy két cikknek ugyanabban az országban különböznek a termelési költségei, úgy, hogy a nemzet munkája és tőkéje az egyik áru előállításában hatályosabb, mint a másikéban. Ha p. o. Anglia a kőszent fele annyi költséggel tudja előállítani, mint Franciaország, ez az utób-

¹⁵¹ Untersuchungen zur Geschichte der Nationalökonomie. Jena, 1881. L. a 82. old. jegyzetét.

¹⁵² On Some Neelected British Economists. Ec. Jcmrn. XIII. köt. 1903. I. 344—345. old.

¹⁵³ L. An Essay on the External Corn Trade. 1815. a 284—285. old. — *Viner* arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Smith-t* megelőző korban ismételen érintve volt a *Torrens* és később *Ricardo* által felkarolt gondolat. Különösen a „Considerations on the East India Trade” c. névtelen értekezésre utalt *Viner*, mely 1701-ben jelent meg. (L. Studies in the Theory of International Trade a 440. old.)

¹⁵⁴ V. ö. *Viner*: The Doctrine of Comparative Costs. (Weltw. Arch. 36. köt. 1932. I. 362. old.)

bira nézve még nem teszi előnyössé azt, hogy a szén Angliából szerezzék be. Ez csak akkor válik Franciaországra nézve érdekessé, ha talál olyan jószágot, amelyben munkája és tőkéje termelékenyebb, mint a szénbányászatban; ekkor ugyanis érdekessé válik Franciaországnak erre a termelési ágra nagyobb mértékben összpontosítani termelő erőit és az így viszonylagosan olcsóbban termelt áru fejében szénét vásárolni Angliából.¹⁵⁵ Hasonlóképpen Angliának is csak akkor érdemes kivétel számára szénét termelnie, ha termelő erői ebben a termelési ágban hatályosabbak, mint más javak termelésében. Legújabbban *Harrod még* részletesebben *íjelté* ki ezt a gondolatot.¹⁵⁶

Az összehasonlított költségek tana nemcsak Angliából származott, hanem többé-kevésbé angol termék is maradt, amennyiben külföldön kevésbé lelkesedtek érte. *Mangoldt*TM kivételével a német közgazdák kevésbé foglalkoztak vele, bár úgy *Roscher*,¹⁵⁵ mint más német közgazdák is említést tesznek róla. A német közgazdák ugyanis a nemzetközi forgalom kérdésében inkább a dolog gyakorlati oldala iránt mutattak érdeklődést és a szabadkereskedelem védelmében inkább *Cobden* és *Bright* érvelésére támaszkodtak, míg elméleti nézeteikben szívesebben csatlakoztak *Smith* okoskodásához, mint *Ricardo*éhoz. *List Frigyes* egyenesen ellene fordult a komparatív költségek tanának, minthogy szerinte e tan nem veszi figyelembe a gazdasági politika főelvét, mely szerinte nem lehet más, mint a nemzet term előerőinek minél tökéletesebb kifejlesztése. Később *F. Eulenburg*¹⁵⁹ sem találta kielégítőnek az összehasonlított költségek tanát a nemzetközi forgalom megmagyarázására és szigorú elméleti beállítottsága ellenére csodálatos módon hosszú ideig az osztrák iskola sem érdeklődött iránta. Franciaországban sem volt nagyobb az érdeklődés. *Say* rendszerében mellőzte a komparatív költségek elméletét, *Cournot* pedig más alapon kereste a nemzetközi forgalom magyarázatát. Sőt csakhamar Angliában is kételyek merültek fel az iránt, szükséges-e a nemzetközi kereskedelmet az elmélet külön részeként tárgyalni.

A kételyek *Ricardo* elméletének kiindulási pontjával szembe támadtak, mely szerint a belföldi és a nemzetközi kereskedelem közötti különbség abból származik, hogy míg

¹⁵⁵ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből újból kifejtve, a 275. old.

¹⁵⁶ International Economics. London (1933.) a II. fejezetben.

¹⁵⁷ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1883.

¹⁵⁸ System der Volkswirtschaft III. köt. 3. kiad. Stuttgart, 1882. 1. 185. old.

¹⁵⁹ Außenhandel und Aussenhandelspolitik. Tübingen, 1929.

a belföldön a termelő erők szabadon áramlanak és keresik fel a legelőnyösebb termelési lehetőségeket, addig az ország határán belül szabadon mozgó termelő tényezők, a munka és a tőke országról-országra nem vándorolnak és ezért itt a termelési feltételek kiegyenlítődése nem következik be. Ez *Ricardo* szerint az oka annak, hogy a különböző országok termelési fölényei nem tudnak kiegyenlítődni. Ha ugyanis szabadon mozognának a termelő tényezők, akkor a munka és a tőke oda áramlanék, ahol nagyobb nyereségre, tehát kedvezőbb termelési feltételekre van kilátás. Ha ez lehetséges volna, akkor a nemzetközi piac épp oly egységes volna, mint az egyes országok piaca és akkor nem történhetné az, hogy valamit, aminek termelése az egyik országban nagyobb áldozatot kíván, mint a másikban, olyan áráért lehetne cserébe kapni, amelyet ott kevesebb munkával lehet előállítani. Ezt *Ricardo* szerint csak az teszi lehetőleg, hogy a termelési előnyök nemzetközi kiegyenlítődése nem következik be, éspedig azért nem, mert a munka és a tőke nemzetközi vándorlásának akadályai vannak.

Cairnes volt az, aki megértve *Ricardo* elmélete eme feltevésének alapvető jelentőségét, alaposan vizsgálat alá vette azt. Vizsgálatának az volt az eredménye, hogy e feltevés nem helytálló, mert a munka és a tőke országról-országra is vándorolhat, sőt a tőkére nézve, mondja *Cairnes*, hogy az „napról-napra mindinkább elveszti nemzeti jellegét és egyre fokozódó mértékben kozmopolitikussá válik.”¹⁶⁰ Míg azonban *Cairnes*, mint más kérdésekben is, végül is visszakanyarodott a klasszikus elmélet útjára és elfogadta az összehasonlított költségek elméletét mint a nemzetközi kereskedelem különleges magyarázatát, addig *Sidgwick* már nem riadt vissza annak kijelentésétől, hogy a nemzetközi kereskedelem sajátossága csak abban áll, hogy nagyobb távolságokra szóló kereskedelem.¹⁶¹ *Sidgwick* szerint tehát a nemzetközi kereskedelem csak annyiban tekinthető a közgazdasági elmélet külön fejezetének, amennyiben a kisebb távolságokra való kereskedelem különbözik a nagy távolságok forgalmától. Döntők tehát e téren csupán a szállítási költségek.

Még tovább ment *Ohlin*. Szerinte a *belföldi kereskedelem és a külkereskedelem között egyáltalában nincsen elvi különbség*, mert nem áll az, hogy a termelési tényezők ország-

¹⁶⁰ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből, a 266. old.

¹⁶¹ *Sidgwick* szerint a nemzetközi forgalom elméletének a következő címet kellene viselnie: „A Theory of the values of wares exchanged? between distant places”. (Principles of Political Economy. 2. kiad. London, 1887. I. 215. old)

ról-országra nem vándorolhatnak. Különbőség csak a helyi piacra szorító árúk között van.¹⁶²

Ezzel *Ohlin* kerekén visszautasította *Ricardonak*. azt az állítását, mely szerint a nemzetek közötti csere más értékelven nyugodnék, mint a belföldi csere. *Ohlin* szerint a nemzetközi forgalomban is megvan a termelő tényezőknek bizonyos jelentékeny fokú mozgékonyága, melyet nemzetközi vonatkozásban is a jövedelmezőségük kiegyenlítésére való törekvés idéz elő. *Ohlin* igyekezett ezt részletesen bizonyítani, rámutatva arra, hogy mily mértékben vándorolt a munka olyan országokba, amelyek bőséges természeti forrásokkal bírnak és még a vállalkozói egyéniség is sokszor elhagyta hazáját, hogy oly országban próbálja képességeit érvényesíteni, amelyben nagyobbak a nyereségkiállítások.¹⁶³

Ricardo korában a termelési tényezők vándorlása még csekély volt és így ebben a kérdésben való állásfoglalása, ha kissé merész volt is, mégis megmagyarázható. Nagyobbarányú tőkevándorlások, melyekről egyébként már *J. St. Mill* is megemlékezett, csak később indultak meg. Miután azonban ágy a külföldi tőkeelhelyezések, mint pedig a munkások vándorlása nagy arányokban megindultak, *Ricardo* feltevése tarthatatlanná vált és így *Ohlin* valóban korszerűsítette a nemzetközi kereskedelem elméletét, midőn e feltevést egyszerűen és kifejezetten elejtette.

De vajjon megcáfolta-e ezzel *Ohlin* azt az alap gondolatot is, amely a *Ricardo*-féle elmélet mögött rejlik, és mely lényegében semmi más, mint a nemzetközi munkamegosztás gondolata? Ha megtisztítjuk *Ricardo* elméletét az ő érték-elméleti feltevésétől, melyre az alábbiakban még visszatérünk, akkor lényegében mégis csak az a gondolat rejlik mögötte, hogy *minden nemzet termelőerőit azokra a termelési ágakra összpontosítja, amelyekben termelési fölénye van a többiek fölött, vagyis, amelyekben munkáját és tőkéjét a leggyümölcsözőbben tudja felhasználni. Valóban ez a kivitelnek és behozatalnak a főforrása, mert ez vezet nemzetközi munkamegosztáshoz, amelynek előnyös voltát lényegében még a mai autarkiaira hajlamos korunk is elismeri és az egész ú. n. nagytérgazdálkodás (Großraumwirtschaft) ennek a gondolatnak nemzeti szempontokkal összekapcsolt elismerése.*

Azt sem lehet azonban kétségbevonni, hogy bármennyire

¹⁶² Interregional and International Trade. Cambridge (Mass.) 1933. a 141. old.

¹⁶³ Erre nézve I. különösen: Die Beziehung zwischen internationalem Handel und internationalen Bewegungen von Kapital und Arbeit. (Zeitschr. f. Nationalök. II. köt. (1930.) I. a 161—199 old.)

igaza van is *Ohlinnak* a termelési tényezők vándorlásáról szóló megállapításaiban, e vándorlásoknak is meg vannak a maguk akadályai és korlátai. És ha nincs is igaza *Ricardonak* a termelési tényezők vándorlására vonatkozó elgondolásában, mégis tagadhatatlan marad az, hogy a termelési tényezők nemzetközi vándorlása számos akadályba ütközik és semmi esetre sem megy olyan mértékben és olyan simán végbe, mint a termelési tényezőknek egy ország határain belül az egyik termelési ágból a másikba való átmenetele. A termelési tényezők, nem is szólva a természeti tényezők feltétlen kötöttségéről, mégis nagyobb mértékben vannak az ország határaihoz kötve és így alapvető tényezői maradnak a nemzetközi munkamegosztásnak. *Mindig vannak termelési ágak, melyeknek az ország adottságai, nevezetesen a termelési tényezőknek egymáshoz való viszonyai folytán különösen előnyös a helyzetük.* Az ország termelő erőinek ezekben való nagyobb-mértékű foglalkoztatása kétségtelenül előnyös. Ez a tény független a termelési tényezők vándorlásának kérdésétől, mert a különböző termelési ágak termelékenységének egymáshoz való viszonyától függ és ezáltal döntő jelentőségű, a nemzetközi forgalom számára.

Ohlin elgondolásának mindenesetre megvan az, a nagy előnye, hogy megnyitotta az utat az ipari település elméletének a nemzetközi kereskedelem tanába való beolvasztása számára. Ez az elmélet ugyanis abban az alakban, amint azt már *Thünen* megalapította,¹³⁴ magában állott, és nem kereste a kapcsolatot a nemzetközi kereskedelem elméletével. Eredetileg a szállítási költségeknek a termelés módjára való befolyását hangsúlyozta a mezőgazdaságban, míg azután *Roscher*¹³⁵ és *Launhardt*¹³⁶ az elgondolást általánosították és az ipar települési viszonyainak megmagyarázására használták fel. *Alfred Weher* is csak ebben az irányban fejlesztette ezt tovább.¹³⁷ Bár *Ohlin* nem a szállítási költségekre helyezte a súlyt,¹³⁸ mégis az a körülmény, hogy a belföldi és a nemzetközi kereskedelem elméletét szorosabb kapcsolatba hozta egymással, kiindulási pontot nyújtott arra, hogy az ipari tele-

¹³⁴ Der isolierte Staat. 1842.

¹³⁵ Studien über die Naturgesetze welche den zweckmässigen Standort der Industriezweige bestimmen. (Ansichten der Volkswirtschaft aus geschichtlichem Standpunkte. 4. kiad. Leipzig—Heidelberg, 1878.)

¹³⁶ Der zweckmässige Standort einer gewerblichen Anlage. (Zeitschr. des Vereins Deutscher Ingenieure. 1882.)

¹³⁷ Industrielle Standortlehre. (Grundr. d. Sozialökonomik. VI. rész, 2. kiad. Tübingen, 1923.)

¹³⁸ Interregional and International Trade. 195. old.

pülés elméletét bekapcsoljuk a nemzetközi kereskedelem elméletébe.¹⁶⁹

Az összehasonlított költségeknek *Ricardo-féle* magyarázata két pilléren nyugodott: a termelési lényezők nemzetközi mozgásának tagadásán és a munkaérték elméleten. Észrevételek nemcsak az elsővel, hanem a másodikkal szemben is már korán jelentkeztek. Ismét *Cairnes* volt az, aki először vette bírálat alá *Ricardo* értékelméleti alapját a nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatban. Itt is engedékenységre hajolva, elismerte, hogy általában a termelési költségek szabályozzák a forgalmat, de kiemelte, hogy a nemzetközi forgalom közvetlenül nem a költségek, hanem az *árak* alakulásának hatása alatt áll. Megjegyzésének kevés hatása volt. *Mangoldt* és *Marshall* továbbra is megmaradtak azon állásponton, hogy a termelési erőegységek (units of productive power), tehát a reálköltségek összehasonlításán nyugszik a külkereskedelmi forgalom.

A klasszikus értékelmélet azonban mindinkább a határhason elméletének kellett, hogy adjon helyet és így nem volt tartható a külforgalmi elméletnek munkaértékelméleti alapja sem. Már *Pareto*¹⁷⁰ és *Lexis*¹⁷¹ ellene fordultak és újabban az ellenzés mind erősebb lett. *Edmund S. Mason* p. o. egyenesen rámutatott az ellenmondásra, mely ezen az alapon az általános értékelmélet és a külkereskedelem elmélete között fennförog.¹⁷² Mindjobban kitűnt az az ellenmondás is, mely *Ricardo* elméletében rejlett, midőn egyrészt a nemzetközi forgalom alkalmazkodási folyamatát a pénzmennyiség változásaival magyarázta, másrészt azonban az összehasonlított költségek tételében ragaszkodott ahhoz, hogy reálköltségekben, tehát munkaáidozatban való megtakarítások irányítják a nemzetközi áruforgalmat.

Pareto és *Nicholson* igyekeztek ezt az ellenmondást kiküszöbölni és a reálköltségekben való érvelést árakban való okoskodással helyettesíteni. Mint annak idején *Cairnes*, úgy most ők is azt hangsúlyozták, hogy az országok közötti árúcserének nem közvetlenül az eredeti termelési költségekben

¹⁶⁹ Legyen szabad arra rámutatnom, hogy kézi könyvem 3. kiadásában (Közgazdaságtan. I. köt. Budapest, 1925.) jóval *Ohlin* előtt a termelési ágédi településével vezetem be a külkereskedelmi-elméletet.

¹⁷⁰ Cours d'économie politique. Lausanne, 1897. λ^f. ö. II. köt. a 210. old.

¹⁷¹ V. ö. a Schönberg's Handbuch der politischen Ökonomie II. kötetben (1891.) a „Handel” c. cikkét a 902. old.

¹⁷² The Doctrine of Comparative Cost. (Quarterly Journ. of Ec. XLI. köt. (1926.) a 63—93. old.)

való különbségeik az előidézői, hanem az árakban mutatkozó eltérések. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a munka- és anyagáldozatban való különbségek, melyek különböző országok termelési viszonyainak eltérő voltából származnak, közömbösek volnának a nemzetközi munkamegosztás szempontjából. Hiszen ezek állanak a viszonylagos árak alakulása mögött, mert mindenhol az olcsó, aminek előállítására szempontjából az illető ország termelési erőit illetően előnyben van, vagyis ami legjobban felel meg az illető ország termelési adottságainak. Minthogy azonban a csere általában és így nemzetközi vonatkozásban is a pénzforgalmon keresztül bonyolódik le, a termelési fölények is az árakon keresztül érvényesülnek és a költségek összehasonlítása is ezen az alapon történik. Ezt igyekezett bizonyítani *Nicholson*¹⁷³ és *James Angell*¹⁷⁴ is ezt kívánta érvelésével alátámasztani.

Legélesebben *Ohlin* foglalt a mellett állást, hogy a nemzetközi kereskedelem elméletét az általános árelmélet részeként kell kiépíteni.¹⁷⁵ Elismerve azt, hogy a klasszikus külkereskedelmi elmélet az akkor uralkodó értékelmélet következetes keresztülvitelén nyugodott, *Ohlin* azt a kérdést vetette fel, egyezik-e ez a magyarázat a való tényállással, vagyis, áll-e az, hogy a munka- és az anyagáldozat, melyet a termelésnél hozunk, minden jószág termelésénél azonos arányban lép fel. Csakis ennek feltételezése alapján lehet ugyanis azonos termelési erő egységeiben mérni a javak előállításához szükséges költséget. Számos példával bizonyítja *Ohlin*, — ami egyébként könnyen érthető — hogy a munka és tőke aránya az egyes termelési ágakban nagyon eltérő. Ennek megértésére csak arra kell gondolnunk, hogy vannak tőke- és vannak munkaintenzív termelési ágak. A második érv, melyet *Ohlin* a klasszikus elmélettel szemben felhoz, ugyancsak meggyőző. A klasszikusok ugyanis abból indultak ki, hogy a munkabér arányos a végzett munkával, tehát minden munkás fáradságáért azt a bért kapja, mely erőfeszítésének megfelel. Hogy e feltevés téves voltát felismerjük, csak arra kell gondolnunk, hogy a munkabér a kereslet és kínálat viszonyai szerint alakul; mértéke nem valamely reálegység, ami lyen p. o. egy fáradsági egység volna, hanem, a pénzegység. A különböző munkanemek bérének és általában a *termelési költségeknek egy nevezőre hozatala tehát nem egy elképzelt reálegységben, hanem pénzben történik, mely tisztán forgalmi*

¹⁷³ V. ö. Principles of Political Economy. II. köt. 2. kiad. London, 1903. a 298—299. old.

¹⁷⁴ The Theory International Prices. Cambridge (Mass.), 1926.

¹⁷⁵ Interregional and International Trade. Cambridge (Mass.), 1933.

egység és a reálfolyamatokkal csak bonyolult kapcsolatban áll.

Ezek alapján bátran kérdezheti *Ohlin*, hogy miért ragaszkodjunk az élet tényeivel összhangba nem hozható feltevésekhez és miért ne alapítsuk a külforgalmi elméletet közvetlenül az árelméletre.¹⁷⁶ Közelebb hozzuk ezzel az elméletet az élethez, és ugyanúgy számbavesszük a nemzetközi munkamegosztáshoz vezető tényeket, mint a régi elmélet. Az árak nemzetközi különbségei ugyanis azon nyugszanak, hogy a különböző országoknak termelési tényezői különböznek; ez pedig az árakban éppenúgy érvényre jut, mint ahogy a klasszikusok által vélelmezett reáltermelési egységben.

Ohlin álláspontjának valóban nagy előnyei vannak. Először is szakít avval az egyoldalúsággal, mely a közgazdaságot tisztán a kínálat szempontjából tekinti. Ez jogosult lehetett addig, amíg, mint a klasszikusok korában, a kereslet elemzése nehézségekbe ütközött; ma azonban nem menthető. Az árban a kínálaté mellett a kereslet befolyása is érvényesül. Másik nagy előnye *Ohlin* álláspontjának az, hogy egységesebbé teszi az elméletet azzal, hogy megszünteti a külkereskedelmi elmélet különállását és beolvasztja azt az áreknéletbe. Ezt, mint láttuk, egyesek már régebben is kívánatosnak tartották. Az elmélet számára nyereség minden lépés, mely egységesítéséhez közelebb viszi. Minél jobban tudjuk az! élet tünetnyeit egységes alapelvekre visszavezetni, annál közelebb jutunk az élet összefüggéseinek megértéséhez. A termelési költségek helyett az árak összehasonlításával a külkereskedelmi elméletet az élethez közelebb jut és beolvad az általános ár-elméletbe. Ezzel megfelelően kidomborodik az a befolyás is, melyet a pénzrendszerek különbözősége gyakorol a nemzetközi forgalomra, mert érvényre jut az, hogy az árak nemzetközi összehasonlítása a devizaárfolyamon való átszámítás útján történik¹⁷⁷ és így az egész folyamat oly tényezőnek a hatása alatt is áll, melyet a régi elmélet csakis valutazavarok esetében vett figyelembe.

Az előadottak azonban a klasszikus elmélet híveit máig sem tudták eltéríteni attól, hogy a komparatív költségek té-

¹⁷⁶ E. i. m. az 588. old.

¹⁷⁷ A klasszikus elmélet ezt elhanyagolta, mert abból indult ki, hogy a közgazdasági folyamatok — valutazavarok esetétől eltekintve, — úgy folynak le, mint hogyha nem is volna pénz. Ezért már *James W. Angell* is rámutatott arra a különbségre, mely a pénz nélküli nemzetközi cserével szemben a pénzgazdaságban mutatkozik. E különbség *Angell* szerint; the presence of money; the other, the presence of the foreign exchange markets and of the quoted exchange rate". (E. i. m. a 462. old.)

telének eredeti fogalmazását fenntartsák. Így p. o. éppen a külkereskedelmi elmélet egyik legkimagaslóbb tekintélye, *Taussig* máig is ragaszkodik az eredeti fogalmazáshoz és azt igyekszik bizonyítani, hogy a tőkének a termelésben játszott szerepe nem sokat változtat a dolgok folyásán, mely alig tér el attól, ahogy a nemzetközi forgalom végbemenne, ha tisztán munkaköltségekkel számolnánk.¹⁷⁸ Pedig *Taussig* egyébként híve a határhaszonelméletnek és munkájában ismételtelen utal is a kereslet szerepére a nemzetközi kereskedelemben.

Az új értékelmélet hívei közül *Haberler* szerint is nagyobb nehézség nélkül meg lehet találni a komparatív költségek elméletének Ricardo- féle magyarázatából annak korszerű értelmezésének az útját. *Haberler* szerint ugyanis a munkaértékelmélet szerepe *Ricardonál* csupán az volt, hogy az árak nemzetközi vonatkozásban való alakulását megmagyarázza. A munkaköltségek azonban hatáskat az árakra a termelés eredményessége szempontjából fejtik ki és ez nem csupán a munkaköltségek sajátos szerepe, hanem ez általában a szerepe a termelési költségeknek. A kérdés tehát lényegileg *Haberler* szerint változatlan marad akkor is, ha elhagyjuk a munkaelmélet szűk talapzatát és a termelési költségek általánosabb síkján okoskodunk. Szerinte a kérdés, amely felmerül, mindig ugyanaz, t. i. az, hogy mily termelési ágakban értékesíthetjük legelőnyösebben termelőerőinket. A munkaelmélet a maga egyoldalú álláspontjából bírálta el ezt a kérdést, de semmi sem áll útjában annak, hogy a komparatív költségek tételét szélesebb értékelméleti megalapozásban állítsuk fel.

Ez *Haberler* szerint lehetségessé válik, amint a termelési költségeknek azt az értelmezését fogadjuk el, mely *Wiesertől* származik. E szerint a termelési költségek azt a hasznot jelentik, melyről ta kell mondanunk, ha valamely termelési tényezőt egy bizonyos célra felhasználunk. Így a termelési rokonságon belül a helyettesíthetőségi viszony lép előtérbe, mely a termelést úgy szabályozza, hogy a termelési rokonságon belül a termelő tényezőket a legkisebb áldozat elve alapján osztjuk fel és ezzel a határköltség szabályozza a termelést és — az egyes áruk keresletét is figyelembe véve — az áruk kicserélési arányát is.¹⁷⁹

Haberler okoskodása mindenesetre érdekes és szellemes kísérlet

¹⁷⁸ „High or low interest does not in itself act as an independent factor; it exercises an influence of its own, only so far as it enters to greater degree in one commodity than in another”. (International Trade a 66. old.) Azonban, mint láttuk, éppen ez az, ami történik. Ezt *Ohlin* behatóan beigazolta.

¹⁷⁹ V. ö. Der internationale Handel. Berlin, 1933. a 132—137. old. *Haberler* eredményét így foglalja össze: „Das Austauschverhältnis zwischen je zwei Gütern ist bestimmt durch das Verhältnis jener Mengen, die das Produkt gleichwertiger, d. h. an der Grenze durch einander ersetzbarer Produktionsmittel sind. Mit anderen Worten: Das Austauschverhältnis ist gleich dem (indirekten) Substitutionsverhältnis (opportunity cost).” (U. o. 137. old.)

a klasszikus elmélet korszerű értelmezésére, illetőleg a nemzetközi forgalomnak jobb értékelméleti megalapozására, mint amelyet a munkaértékelmélet nyújthat. *E. Mason* fenti szemrehányása nem érheti, mert összhangba van a ma uralkodó értékelmélettel. Ha azonban meggondoljuk, hogy a javak forgalma nem tisztán értékelésükön múlik, hanem, a piac szűrőjén keresztül bonyolódik le, akkor kételyek ezzel a magyarázattal szemben is felmerülhetnek. *Haberler* is elismeri, hogy feltétele a szabad verseny érvényesülése, mely a termelő tényezők árát a határtermelékenységgel egyenlővé teszi. A nemzetközi kereskedelem egyes terein valóban éles a verseny, de éppen a termelés alapanyagainál, bizonyos nyersanyagoknál és félégyártmányoknál erős kartellálási hajlam is észlelhető. Ebben az esetben természetesen *Haberler* feltevései nem helytállóak.

Viner arra mutatott rá, hogy *Haberler* megoldása, bár *Haberler* hallgatással mellőzi a reálköltségekben való okoskodást, lényegileg mégis csak az.¹⁸⁰ Tagadhatatlan ugyanis, hogy érvelését a munkaértékelmélet költségfogalmának másik, a reálfolyamatokkal kapcsolatos költségfoffalom alkalmazásával fejti ki. Ezzel szemben pedig nemcsak *Viner*, hanem mások is azt az ellenvetést érvényesítik, hogy a reálköltség, ha munka- és tőkeáldozatra gondolunk, nem hozható egy nevezőre¹⁸¹ és az sem bizonyítható, hogy a termelő tényezők jövedelme mindig arányos egy bárhogyan értelmezett reáláldozattal. Egyszóval a viszonylagos árak nem a reáláldozat szerint alakulnak. *Viner* szerint a komparatív költségek elméletének alátámasztására nincs szükség a reálköltségekben való okoskodásra, sőt az felesleges bonyodalmakhoz vezet az elméletben.

Úgy *Viner*, mint különösen *Ohlin* ezektől a bonyodalmaktól akarják megszabadítani az elméletet és azt igyekeznek bizonyítani, hogy a külkereskedelmi elmélet tisztán az árakra való utalással is kellőképpen megmagyarázható. Ebben a tekintetben különösen *Ohlin* érvelése meggyőző, mert a költségkülönbsétek sikerült magyarázatát nyújtja, amidőn a termelési tényezők bőséges vagy szűkös voltából vezeti le ezeket. Ezzel a külforgalom mozgatója tehát az, hogy a termelési adottságok vidékenként és országonként különbözők és ez — az árak alakulásán keresztül — teszi előnyössé a nemzetközi árucserét.

7. A kölcsönös kereslet törvénye. Azok az ellenvetések, melyekről a fentiekben volt szó, mégj netm foglalják magukban mindazokat a kifogásokat, melyek a komparatív költségek elméletével szemben felmerültek. *Ricardo* ugyanis az alapelv kidomborítása érdekében a tétel kifejtésénél több oly feltevéshez folyamodott, melyek közelebbi megvilágítást igényeltek. Így *Ricardo* tétele felállításánál kifejezetten eltekintett a szállítási költségektől; tételét csupán két ország

¹⁸⁰ The Doctrine of Comparative Costs. (Weltwirtschaftliches Archiv. 36. köt. (1932.) a 413. old.)

¹⁸¹ Ezt igyekszik bizonyítani p. o. *E. Mason* előbb említett cikkében.

egymás közötti forgalmára vezette le és pedig állandó termelékenység feltételezésével, mellőzve ilymódon azt, hogy a valóságban a nemzetközi csere nem csupán két nemzetgazdaság között bonyolódik le, hanem a nemzetek nagy száma vesz benne részt és pedig oly termékekkel, melyek előállítása hol a csökkenő, hol pedig a növekvő termelékenység alapján történik.

Ricardo eme feltevéseinek a való élettől való eltávolodását tisztán felismerte *J. St. Mill*. Átlátva a kérdés nagy horderejét, *Mill* már egyik ifjúkori munkáját a külkereskedelmi elmélet további kiépítésének szentelte.¹⁸² Sorra vette *Ricardo* feltevéseit és megoldást keresett, mely az élethez közelebb hozza az elméletet.

Nem volt nehéz azt a hiányt kiküszöbölni, melyet a szállítási költségek mellőzése okozott. Bár *Sidgroick* azt vitatta, hogy ez a sarkpontja az egész külkereskedelemnek,¹⁸³ könnyű volt kimutatni, hogy a szállítási költségek csupán szűkítik azokat a határokat, amelyek között érdemes az áruk nemzetközi cseréje, de -a komparatív költségek alapvető befolyását ki nem küszöbölhetik. A szállítás ugyanis csak drágítja a külföldi árut, de nem szünteti meg a termelési feltételekben való különbségeket. A csere tehát nyereséggel eszközölhető, mihelyt az áruk előállítási költségeiben a különbség nagyobb mint amennyit a szállítási költségek felemésztenek.¹⁸⁴

Nehezebb volt annak bebizonyítása, hogy a külforgalomnak az országok sokaságára való kiterjedése sem változtat a dolgok lényegén. Két országot a többiektől elszigetelten vizsgálva ugyanis el lehetett képzelni azt, hogy a különböző áruk termelési költségeinek összehasonlítása dönti el, hogy milyen árukat cserél ki egymásért a két ország; mihelyt azonban több országról van szó, igen bonyolult lesz az a kérdés, hogy melyik ország mit visz be és miben lesz kivitele. E kérdésen elmélkedve jutott el *Mill* a komparatív költségek elvének legnagyobb hiányához, felismerve azt, hogy e tétel teljesen megfeledezett a kereslet szerepéről a nemzetközi forgalomban.

Ricardo a komparatív költségek törvényében semmiféle utalást nem tett a keresletre. Egyszerűen feltételezte azt, hogy minden ország arra összpontosítja termelő erejét,

¹⁸² *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. L. e kötetben az első értekezést.

¹⁸³ *The Principles of Political Economy*. 2. kiad. London, 1887. L. különösen a 207. old.

¹⁸⁴ Ezt már *J. St. Mill* megállapította e. i. cikksorozatában (v. ö. 18. old.) és *Haberler* bővebben foglalkozott a szállítási költségek kérdésével. (*Der internationale Handel* a 107—108. old.)

amiben fölénye van és külföldről szerzi be azokat az árukat, amelyek előállítására nem érdemes termelő erőit felhasználná minthogy azokat úgyis olcsóbban kapja a külföldről, mint amennyibe előállításuk neki kerülne. Számára tehát magától értetődőnek látszott az, hogy minden országban meg van a kereslet a külföld olyan termékei iránt, amelyekben az illető ország kevésbé előnyösen értékesítheti termelési tényezőit» mint egyéb termelési ágakban.

Ricardo kortársai kezdettől fogva érezték, hogy a komparatív költségek tétele túlságosan a kínálat oldaláról tekinti a kérdést és nem fordít elég figyelmet arra, hogy a keresletnek a nemzetközi forgalomban is jelentős szerepe van. Erre *James Mill*, *Torrens*, *Longfield* és *Pennington* fel is hívták a figyelmet. A kérdés teljes jelentőségét azonban csak *J. St. Mill* ismerte fel. Vizsgálva azt, hogy milyen feltételek közt jön létre két ország között a csere, *Mill* megértette ugyanis, hogy a kérdés a kicserélendő javak megjelölésével még nincs elintézve, mert a kicserélt cikkek ismerete magában még nem határozza meg a csere feltételeit. A javakat mindig *határozott mennyiségekben* cserélik ki egymásért és erre nézve a komparatív költségek tétele semmit sem tartalmaz és nem is tartalmazhat, mert ez a *kereslet* nagyságától is függ, melyet egyik ország a másik ország áruira iránt támaszt. Ennélfogva a nemzetközi csere csak akkor lesz határozott, ha a két országnak egymás cikkei iránti keresletét, vagyis a *kölcsönös keresletet* is figyelembe vesszük. A kölcsönös kereslet ugyanis azt jelenti, hogy az egyik ország áruira iránti kereslete az ellenértékül felkínált kivitel útján árukínálattá és ugyanígy a másik ország kivitele a cserébe vett áruk révén árukeresletté lesz. Így jutott el *Mill* ahhoz, amit ő a *nemzetközi kereslet egyenletének* nevezett, mely a külkereskedelmet az országok közötti termelési költségkülönbsétek (komparatív költségek) és a kölcsönös kereslet alapján úgy szabályozza, hogy — amennyiben a fizetési mérleg egyéb tételei közbe nem lépnek — minden országban *a behozatal és a kivitel egyenlő*, vagyis az összkivitel fizeti meg az össz-behozatalt.

Ezzel *Mill* nagy jelentőségű lépéssel vitte előbbre a külkereskedelmi elméletet, mert rávilágított arra a kapcsolatra, melyben a komparatív költségek tétele a nemzetközi fizetések mechanizmusával áll. Nemcsak kiegészítette *Ricardo* elméletét, mely csupán a költségkülönbsétekre támaszkodva hiányos volt, hanem azt is megmutatta, hogy a külkereskedelmi forgalom sem áll kizárólag a költségtörvény alapján, hanem szintén a kereslet-kínálat törvényének van alávetve.

Így *Mill*nek sikerült azt a kérdést is megoldania, hogy

a komparatív költségek miképpen nyernek alkalmazást arra az esetre, ha nem csupán két ország, hanem számos ország egymásközötti cseréjéről van szó. Minden ország *egész külforalmát egy egésznek* kell felfogni, mert nem csupán két cikk, hanem számos cikk kicseréléséről van szó, és a csere — a komparatív költségek alapján — minden ország között addig folyik, amíg a behozatal és a kivitel értéke között az egyensúly helyre nem áll. Ezzel az ország külkereskedelme határozottá válik, mert a javakból csak annyit vásárolhat, amennyit kivitelével megfizetni képes. *Mill* magyarázata tehát megvilágította azt, hogy a nemzetközi forgalomban az árak, melyeket egy nemzet megfizetni hajlandó és képes, mint minden cserénél, függnnek a vevők fizetőképességétől, melyet ez esetben *a nemzetközi fizetési mérleg állása, is befolyásol* mert ez szab határokat annak az ellenértéknek, melyet az ország behozataláért nyújtani képes, illetőleg annak, hogy fennálló követelése révén mit igényelhet a külföldtől. Ebbe természetesen az ország termelő erőinek eredményességi foka is beleszól, mert ez szabja meg azt, hogy mily mennyiségben és milyen költségek mellett állnak a behozatal fedezésére kiviteli cikkek rendelkezésre. Az árucserének tehát oly árak alapján kell történnie, hogy az egész forgalom végeredményben megfeleljen e feltételeknek. Csak ennek megállapításával nyeri el helyét a nemzetközi kereskedelem elmélete a közgazdaság általános elméletében, annak megállapításával, hogy a külforgalomnak eleget kell tennie a nemzetközi kereslet egyenletének.

Az a tétel, hogy a kivitelnek kell a behozatalt megfizetnie, természetesen csak az alapelvet fejezi ki, mert a fizetési mérlegnek az árucserén kívül egyéb tételei is vannak. Annak meghatározásánál, hogy mit és mennyiért hozhat be árukban egy ország, természetesen a nemzetközi adósságok és a különböző nemzetközi szolgálatok teljesítése vagy igénybevétele is befolyást gyakorolnak. Ilymódon állhat elő a behozatali vagy kivételi többlet, azonban úgy, hogy a fizetési mérleg kiegyenlítésének szolgálatában; áll, mely az egyes árukért fizethető árakat is befolyásolja,

Mill eme teljesítményét egyes közgazdák lebecsülték, azt állítván, hogy a behozatal és kivitel kölcsönössége az összehasonlított költségek tanában már bennfoglaltatik és így ennek megállapítása nem tekinthető különös teljesítménynek. *Shadwell* p. o. egyszerű truismusnak nevezte a nemzetközi kereslet egyenletét és azt kifogásolta, hogy nem oldja meg azt a kérdést, hogy milyen áron cserélődnek ki a külforga-

lomban az egyes áruk.¹⁸⁶ Ugyanezt kifogásolta *Frank D. Graham*¹⁸⁶ is, meggy jegyezve, hogy a kereslet magában véve, t. i. az ártól függetlenül, sem nagy sem kicsiny nem lehet, mert a kereslet nagysága az árak függvénye. Ebben kétségtelenül igaza van *Grahamnak*, mégis téves az a következtetése, hogy a komparatív költségek tétele magában véve elegendő volna a külkereskedelem tényeinek megmagyarázására és a kölcsönös kereslet tételét mint helytelen el kellene ejteni.¹⁸⁷ Helyesen jegyezte meg *Haberler*, hogy e tétel elejtése ugyanazt jelentené, mint hogyha általában kétségbe vonnák a keresletnek az árra való befolyását.¹⁸⁸ Egyébként *Graham* a kölcsönös keresletre vonatkozó bírálatát a hosszú időközökben végbemenő folyamatokra szorítja, elismerve a kölcsönös kereslet hatását rövid időközökben.¹⁸⁹

Igaz, hogy a komparatív költségek tételébe belemagyarázható az a megállapítás, hogy a nemzetközi forgalomban is keresletnek kell a kínálattal szemben állnia. Mégis *Mill*nek már magában az is érdeme volt, hogy az összehasonlított költségek tanának a kereslet és kínálat törvényével való összefüggését kifejezetten hangsúlyozta. De ennél továbbmenőleg is jelentős lépésnek kell tekintenünk, hogy a kereslet szerepe *Mill* fogalmazásában külön is ki van emelve, mert ez megnyitotta az utat annak figyelembevételére, hogy nemcsak a költségek döntők, hanem a kereslet is erősen befolyásolja a nemzetközi kereskedelem folyamatát. Különbösen is a kereslet fennállása éppenséggel nem mindig olyan magától értetődő dolog, még jelentős költségkülönbségek esetén sem; mint ahogy azt a komparatív költségek tételének eredeti fogalmazása feltételezi. Ennek jelentősége erősebben domborodik ki akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi kereskedelemben számos ország áll egymással szemben és így könnyen lehetséges, hogy, miként a tengerentúli búza jelentkezése esetében történt, egyes országok termelési feleslegeinek értékesítése nehézségekbe ütközik annak ellenére, hogy számukra a legelőnyösebb egvéb áruszükségletüket egyes terményeik kivételével megfizetni. Helyesen hívta fel *Mill* tehát

¹⁸⁵ *A System of Political Economy*. 1877.

¹⁸⁶ *The Theory of International Values*. (*Quart. Journ. of Ec.* XLVI. köt. (1932.) az 581—616. old.)

¹⁸⁷ *E. i. m.* az 596—597. old.

¹⁸⁸ *Der internationale Handel*, a 114. old.

¹⁸⁹ „The principle of comparative cost must still be the cornerstone of the theory of international values ... but we must abandon reciprocal demand, unmodified by a change in ratios of interchange, as an explanation of anything other than short-time phenomena”. (*E. i. m.* a -615. old.)

a figyelmet arra, hogy a fogyasztók kajlamai és körülményei jelentősen befolyásolják a nemzetközi forgalom folyamatát. Teljesen átértették *Mill* fejtegetéseinek fontosságát *Cairnes*, és *Mangoldt*. *Cairnes* a kölcsönös kereslet és az összehasonlított költségek viszonyát úgy határozta meg, hogy az első dönt, a második ellenőriz¹⁹⁰ a nemzetközi kereskedelmi viszonylatokban, *Mangoldt* pedig igyekezett a nemzetközi kereslet elméletébe jobban elmélyedni és azt, — természetesen a komparatív költségekkel együtt, ahogy ezt *Mill* is gondolta — annak megmagyarázására felhasználni, hogy az egyes országok bevitelében és kivitelében milyen áruk foglalnak helyet.¹⁹¹ Ezen az úton haladt tovább *Edgemorth* is, aki nagyjelentőségűnek jelezte *Mill* teljesítményét¹⁹² és *Bastable* is a *Mill-féle* gondolatokra építette fejtegetéseit. Ugyancsak *Mill* fejtegetéseit vette alapul *Marshall* is egyik legelső munkájában, amelyben külön módszert eszelt ki a nemzetközi kereskedelem bonyolult folyamatainak megvilágítására.¹⁹⁸ Hogy ne pusztán két áru egymással való kicserélésére kelljen a folyamat vizsgálatában szorítkoznia, a *reprezentatív árukosár* fogalmát eszelte ki, mely alatt az illető ország behozatalára jellegzetes áruknak az országra jellemző csoportosításban való összefoglalását értette.¹⁹⁴ Az ilyen árukosár *Marshall* szerint az ország munkájának és tőkéjének bizonyos csoportosítású termelékeny beruházását képviseli. E módszer segítségével azután *Marshall* igyekezett azt megvilágítani, hogy két ország külkereskedelme miképpen helyezkedik egyensúlyba egyrészt a behozatali áruk iránt

¹⁹⁰ Vezérelvek a közgazdaságtan köréből, újból kifejtve. V. ö. a 511. old. Ugyanezt ismétli napjainkban *Taussig* is következő szavakkal: „The barter terms of trade between the countries depend on their states of demand; on the intensity and elasticity of Germany's demand for wheat, of America's demand for linen. The limits within which the terms of trade are confined depend on the range of difference in costs.” (International Trade a 31. old.)

¹⁹¹ Grundriß der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart, 1863. V. ö. a „Von der Gleichung der internationalen Nachfrage” c. függelékét (2. kiad. 1871. a 203—250. old.)

¹⁹² V. ö. The Theory of International Values. (Ec. Journ. IV. köt. (1894.) a 38. old.)

¹⁹³ *Marshall* külkereskedelmi elméletét — egy másik értekezésével együtt — 1879-ben adta ki a nyilvánosság kizárásával korlátozott számú példányban. A két értekezés halála után a „London School of Economics” sorozatában jelent meg „Pure Theory of Foreign Trade and Pure Theory of Domestic Values” címen (No 1. in Series of Reprints of Scarc Tracts in Economic and Political Science. London, 1930.) Maga *Marshall* idevágó gondolatait „Money, Credit and Commerce. London, 1923.” c. könyvében hasznosította.

¹⁹⁴ A jellegzetes árukosár fogalmát később a statisztika a megélhetési index szerkesztésénél használta fel.

való kereslet sürgős volta, másrészt pedig az ezekért cserébe felajánlott áruk előállításí feltételei alapján. Döntő jelentőségű ebben az, hogy egyrészt a jellegzetes árukosár iránt mennyire elasztikus a kereslet, másrészt milyenek a cserébe adható árukosár termelési feltételei, mert ezektől függ az, hogy mily mennyiség milyen áron lesz kicserélhető.

Marshall módszere, melyet *Edgeroorth* behatóan elemzett,¹⁹⁵ nem maradt ellentmondás nélkül. Elsősorban *Frank D. Graham* fordult ellene azt hozva fel, hogy az országok bevitelében és kivitelében az áruk csoportosítása folytonos változásnak van alávetve.¹⁹⁶ Elismerve a *Marshall*-féle módszer hiányait, joggal mutatott rá ezzel szemben *Viner* arra, hogy *Marshall* eljárása mégis védelmezhető azon az alapon, hogy valóban nehéz volna más módon megvilágítani ezt a bonyolult kérdést.¹⁹⁷

Azt, hogy *Marshall* módszerének is meg vannak a hibái, semmit sem változtat azon, hogy a kölcsönös kereslet szerepe alapvető jelentőségű a külkereskedelmi forgalomban. Helyesen jegyezte meg *Marshall*, hogy ha az összehasonlított költségek tanát végig gondoljuk, a kölcsönös kereslet tételéhez jutunk és *Viner* találóan zárta le e vitát azzal, hogy a nemzetközi csere feltételeit végeredményben a kölcsönös kereslet határozza meg és semmi más, mert a kölcsönös kereslet végeredményben a termelési költségek és a szükségletek természeté alapján alakul ki.¹⁹⁸ A kölcsönös kereslet tételének hangsúlyozása csak annak kiemelése, hogy a költségkülönbözöt magában véve még nem biztosítéka annak, hogy egy országnak valóban valamely másik ország olyan áruira van szüksége, amelyekben az utóbbi termelési fölényben van és amelyeket ezért szívesen szállítana. Aligha tekinthető véletlennek az, hogy *Mill* éppen a külkereskedelemmel kapcsolatban érintette a kereslet elaszticitásának a kérdését¹⁹⁹ oly korban, melyben e fogalom még kevéssé vonta magára a figyelmet. Tényleg a közgazdák a kereslet szerepét a külkereskedelemben újabban mindjobban hangsúlyozzák. Teszi pedig ezt nemcsak *Ohlin*,²⁰⁰ ki mint láttuk bírálólag áll szemben a komparatív költségek tételével, hanem maga *Taussig* is, aki egyébként a komparatív költségek tételének védelmezője.²⁰¹

¹⁹⁵ V. ö. e. i. értekezését a 424—443. old.

¹⁹⁶ E. i. m. a 608. old.

¹⁹⁷ *Studies in the Theory of International Trade* az 554. old.

¹⁹⁸ U. o. 549. old.

¹⁹⁹ *A nemzetgazdaságtan alapelvei*. III. könyv, a 258. old.

²⁰⁰ *Interregional and International Trade*. 106—107. old.

²⁰¹ *International Trade*, a 30—31, továbbá a 104. old.

Azt természetesen nem várhatjuk, hogy a kölcsönös kereslet törvénye magában eligazítson bennünket abban a kérdésben, hogy a forgalom tárgyát képező egyes áruk ára hogyan fog alakulni. Amíg, mint *Mill* és *Mangold* egyszerűbb példáiban, csak két áúról van szó, melyek egymásért cseréltetnek, erre is lehet következtetéseket vonni, de az áruk sokaságánál ez az út már nem járható, annál is kevésbé, mert abba, hogy milyen ellenértéket nyújthat az egyik ország a másikkal az onnan behozott árukért, a fizetési mérleg egyéb tételei is beleszólnak. Arra azonban nincs is szükség, hogy az árakat a nemzetközi kereskedelemben külön elv alapján magyarázzuk, mert nyilvánvaló, hogy itt is az általános ártörvények érvényesülnek. A kereslet és kínálat törvényei itt éppen úgy hatnak, mint a belforgalomban és a nemzetközi kereslet egyenlete csak a határok megszállásával működik közre, mert a kivitel és a fizetési mérleg egyéb aktív tételei képviselik a fizetési erőt, mely a passzív tételek kiegyenlítésére rendelkezésre áll. Ez a külföldtől vásárolható áruk számát és mennyiségét befolyásolja, míg a termelési feltételek döntik el azt, hogy mennyiért kínálhatók az egyes áruk. Mihelyt a pénz közbelép és szélesebbkörű lesz az áruforgalom, nem egyik áru kivitelével fizetünk a másik behozataláért, hanem pénzben a fizetési mérleg összes aktív tételeivel az összes passzív tételekért és ezért a csereviszony nem állapítható meg többé két áru kicserélt mennyiségének összehasonlítása alapján. Igaza volt *Nicholsonnal* midőn, mint egyike az elsőknek, hangsúlyozta azt a különbséget, mely a közvetlen árucseré és pénzforgalom alapján, lebonyolódó árucseré között a nemzetközi forgalomban is mutatkozik.

Mill figyelmét a kölcsönös kereslet elve annyira lekötötte, hogy a kínált mennyiség és a hozadéki törvények közötti összefüggést a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó fejtegetéseiben mellőzte és megmaradt az állandó termelékenység feltételezése alapján. E mulasztás, mely annál is inkább feltűnő, mert *Mill* a kereslet oldalán figyelmet fordított arra, hogy az ár a kereslet mennyiségével változhatik, nem maradhatott sokáig észrevétlen. *Mangoldt*, *Fawcett*, *Nicholson*, valamint *Bastahle* igyekeztek elméletükben figyelemmel lenni arra, hogy a hozadéki törvények a külkereskedelem befolyására hatással lehetnek. Az eredményt *Bastahle* abban foglalta össze, hogy *a csökkenő termelékenység általában szűkíti, a növekvő termelékenység pedig tágítja a külkereskedelem határait.*²⁰² A csökkenő termelékenység ugyanis azt jelenti, hogy

²⁰²The Theory of International Trade. 2. kiad. 51. old.

a szóban forgó árú nagyobb mennyiségben csak drágábban állítható elő és így nagyobb mennyiségben való kivitele csak akkor lehetséges, ha a külföld a magasabb árat megfizetni hajlandó. Viszont a növekvő termelékenység eredménye az, hogy az illető áruból nagyobb mennyiséget olcsóbban lehet előállítani, és így kivitele könnyebbé és előnyösebbé válik.

Vitát idézett fel az, hogy a külforgalommal kapcsolatban melyik termelékenységi törvénynek van nagyobb jelentősége. Általánosságban feltehetjük, hogy a kivitel lehetőségei a szóbanforgó termelési ágakban a termelés kiterjesztéséhez vezetnek és így — legalábbis akkor, amikor a kiviteli lehetőségek megnyílnak, — a szóbanforgó termelési ág viszonyai szerint a csökkenő vagy a növekvő termelékenység esete bekövetkezik. Abból kiindulva, hogy a nagyobb kiviteli lehetőség folytán a termelést a lehetőség határáig kiterjesztik, *Haberler* azt következtette, hogy, mihelyt ez megtörtént, a külforgalomban legtöbbször a csökkenő termelékenységgel állunk szemben, mert a termelés további kiterjesztése, ha erre újabb alkalom nyílik, már csak növekvő költségekkel lehetséges.²⁰³ Ezzel szemben *Ohlin* és mások is, azt hangoztatták, hogy a nagyiparban a csökkenő költségek, vagyis a növekvő termelékenység érvényesülésének sokszor éppen a külkereskedelem egyengeti az útját.

Az utóbbi állítást aligha lehet kétségbe vonni, ami ellenkezni látszik azzal a: már fent említett felfogással, mely szerint csökkenő költségek össze nem férnek a szabad versenyen. Láttuk azonban az árelméletben, hogy e felfogás kissé egyoldalú, mert nem veszi eléggé figyelembe azt, hogy a növekedett kereslet új helyzetet teremt és ezzel költségcsökkentéseket is tehet lehetővé. Az bizonyos, hogy e csökkentéseknek is megvan a határuk, de nincs okunk feltételezni, hogy a kiviteli iparokban e lehetőségek, vagy azok határai eltérnének a belföldi forgalomban mutatkozó esetekéitől. Maga *Haberlerns* elismerte, hogy a csökkenő költségek lehetőségét nem szabad teljesen kizártnak tekinteni a kiviteli iparokban,²⁰⁴ pedig, mint láttuk, szerinte szabálynak mégis csak növekvő költségeket kell tekintenünk. Ebben azonban csak annyiban lehet igaza, amennyiben bekövetkezett az, hogy a termelés valóban elérte azt a határt, melyen túl csak növekvő költségekkel lehet termelni. Hogy ez egyes kiviteli ágakban bekövetkezik-e, a verseny fokától fog függni, mely a kiviteli iparokban, ha nem áll fenn nemzetközi kartell, valóban szélesebbkörű, mint a hazai piacon.

²⁰¹ Der internationale Handel. 153. old

²⁰² E. i. m. a 155. old.

A termelékenységi törvények hatásának kérdését *Frank D. Graham* a klasszikus elméletnek a bírálata közben vetette fel, azt állítva, hogy a termelékenységi törvények, hatása folytán a külkereskedelemnek lehetnek kedvezőtlen következményei is. Érveinek helytálló voltát a következő szakaszban fogjuk vizsgálni.

8. A külkereskedelemből származó nyereség. A politika szemszögéből nézve az életet, a külkereskedelmi forgalomból a nemzetgazdaságra származó előny kérdése volt kezdetől fogva annak az élénk érdeklődésnek a forrása, amelyet a merkantilisták a külkereskedelem iránt tanúsítottak. Gondolatkörüknek a politikával való szoros kapcsolata irányította érdeklődésüket a külforgalomból származható előnyök és hátrányok felé, mert a nemzeti küzdelmek korszakában magától értetődőnek látszott, hogy az egyik fél előnyöket csak a másik hátrányára biztosíthat magának. Ebből a szempontból nézve a külkereskedelmet, úgy látszott, hogy itt is kell, hogy legyen nyertes és vesztes. Sajátos felfogásuknak megfelelően» a merkantilisták a külkereskedelemben elérhető előnyöket a pénzforgalom terén keresték. A külkereskedelem a nemes fémekért való küzdelem volt a szemükben, mely a gazdasági élet táplálásához szükséges pénzmennyiség körül forog. Ennélfogva számukra az aktív kereskedelmi mérleg jelentette a nyereséget, a passzív a veszteséget. A külkereskedelem előnyeinek és hátrányainak mérlegelése tehát a merkantilisták számára egészen egyszerűnek látszott. *Ha a külkereskedelem pénzt hoz az országba, akkor nyereséges, ellenkező esetben veszteséggel zárul.*

Sokáig tartott, amíg azt az egyoldalúságot sikerült kiküszöbölni, melyből a merkantilisták a külkereskedelem kérdését nézték. Gyökerében meg kellett változnia a gazdasági élet szemléletének ahhoz, hogy tisztultabb nézetek foglaljanak teret. A pénzforgalomra összpontosított szemléletet a gazdasági élet alapjaiig előrehatoló szemléletnek kellett felváltania ahhoz, hogy mélyebb bepillantás nyíljon meg a külkereskedelem folyamataiba. Meg kellett érteni azt, hogy a pénz csak segédeszköze a gazdasági életnek, mely lényegében az élet fenntartását és kellemesebbé tételét szolgáló javak körül forog. Ezzel háttérbe szorult a külkereskedelmi forgalomnak a pénz szempontjából való szemlélete, annak felismerése pedig, hogy mint az egyének, úgy a nemzetek is kölcsönös forgalomból meríthetnek hasznot, elsöpörte azt a gondolatot, hogy a külforgalomban egyik nemzet csak a másiknak a rovására juthat előnyhöz. Utat tört magának az a meg-

ismerés, hogy az együttműködés és az egymásraiámaszkodás is lehetnek előnyök forrása.

Teljes határozottsággal ezen az alapon elsőnek Hume fordult szembe a merkantilisták nézetével. A kereskedelmi feltétekenységről szóló fejezetében Hume bátran érvelt a mellett, hogy az egymással kereskedő nemzetek mindegyikének előnyére szolgál, ha a külkereskedelem fellendül. Miután pedig Smith megírta a munkamegosztás előnyeit élesen megvilágító fejezetét, semmi kétség sem maradhatott többé abban a tekintetben, hogy a külkereskedelem, mint a nemzetek közötti munkamegosztás gyümölcse, mindkét fél jólétét szolgálja.

A Hume-mal győzelemre jutott felfogás még egy harmadik szempontból is éles ellentétbe került a merkantilisták nézetével. Az utóbbiak felfogása szerint ugyanis, mint tudjuk, a kivitelből származik a nyereség. Ezzel szemben már James Mill azt hirdette, hogy a nyereség forrása a behozatal.²⁰⁵ A behozatal ugyanis az, almit az ország kap és minél olcsóbban, tehát minél kevesebb áldozatért kapja! a behozott árukat, annál előnyösebb számára a nemzetközi forgalom.

Annak elismerése, hogy a külkereskedelem mindkét félre nézve előnyös, bonyolult kérdés elé állította a közgazdákat. Nehéz volt ugyanis annak aj kérdésnek az eldöntése, hogy miképpen osztoznak az árukat kicserélő országok a nemzetközi forgalom áldásaiban. A nemzetközi forgalom előnyeit szorosán Ricardo nyomán fejtegetve, James Mill eredetileg úgy tüntette fel a dolgot, minthogyha mindkét ország nyeresége egyenlő volna az összehasonlított költségek különbözetével.²⁰⁶ Később azonban, kézikönyve 3. kiadásában, J. Mill odamódosította nézetét, hogy ez a nyereség a két ország között megoszlik.

Vita indult meg arról, hogy kitől származik e gondolat. J. St. Mill önéletrajzában ugyanis azt említi, hogy ő és G. Graham vetették fel a külkereskedelmi nyereség megosztásának gondolatát.²⁰⁷ Ezzel szemben Torrens²⁰⁸ egyik munkájában fog-

²⁰⁵ „The benefit which is devided from exchanging one commodity for another arises, in all cases, from the commodity *received*, not from the commodity given. When one conuntry exchanges, in other words, when one conuntry traffics with another, the whole of its advantage consists in the commodities *imported*. It benefits by the imporation, and by nothing else.” (Element of Political Economy. London, 1821. a 89. okl.)

²⁰⁶ V. ö. Elements of Political Economy. London, 1821. 86—87. old.

²⁰⁷ Autobiography. 2. kiad. London, 1873. a 121—122. old.

²⁰⁸ Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Act. of 1844. 2. kiad. London, 1857. 1. XV—XVI. old.

lait nyilatkozatából *L. Einaudi* arra vélt következtethetni, hogy *J. Pennington* volt az, akinek e haladás köszönhető.²⁰⁹ *P. Sraffa* azonban arra mutatott rá,²¹⁰ hogy *James Mill* már 1826-ban a fenti értelemben nyilatkozott, míg *Pennington* munkáiban csak 1840-ben található meg e felfogás.²¹¹ *Einaudi* erre csak azzal tudott válaszolni, hogy *Pennington* az akkoriban szokásos szűkebbkörű közgazdasági viták egyikében szóbelileg képviselhette e nézetet.

Az a meggyőződés, hogy a nyereségnek valahogyan meg kell oszlania a cserében résztvevő országok között, mindjobban erősödött. Nehezen volt azonban tartható az az álláspont, melyet *William Ellis* és *MacCulloch* képviseltek, hogy t. i. a két ország között egyenlő arányban oszlik meg a külforgalomból származó nyereség.²¹² Már *Pennington* arra terelte a figyelmet, hogy a nyereség bizonyos határok között mozog, melyeket szerinte a komparatív költség közötti különbözet jelöl ki. Ennek az elgondolásnak azonban az a hátránya, hogy tisztán a költségek szempontjából nézi a kérdést és ne onnan, tudomást arról, hogy a keresletnek is kell, hogy befolyása legyen a cserefeltételekre. Itt mutatkozott a kölcsönös kereslet tételének úttörő szerepe, mely lehetővé tette a cserenyereség kérdésének tágabb alapon való vizsgálatát.

Már *Longfield* hangoztatta, hogy minél sürgősebb és fontosabb egy országban valamely árunak külföldről való behozatala, — és hozzátehetjük, minél inkább elengedhetetlen valamely cikkének kivitele — annál kedvezőtlenebbül alakulnak számiára a csere feltételei.²¹³ E gondolat azután szilárd elméleti alátámasztást nyert *J. St. MiZZ*nek a kölcsönös keresletre vonatkozó elméletében. *Minél inkább múlja felül egy országnak a termékeire irányuló külföldi kereslete a belföldnek ai külföldi árúk iránti keresletét, annál előnyösebbek lesznek Mill szerint azok a feltételek, amelyek között hazai termelését folytathatja és amelyek között külföldről való árúszükségletét beszerezheti.*²¹⁴ Ezen az alapon, úgy gondolta *Mill*, a vagyonosabb országok a külkereskedelem

²⁰⁹ James Pennington or James Mill: An Early Correction of Ricardo. (Quart. Journ. of Ec. XLIV. köt. 1929. 1. 164—171. old.)

²¹⁰ An Alleged Correction of Ricardo. Ü. o. 539—545. old.

²¹¹ A Letter to Kirkman Finley, Esqu. on the Importation of Foreign Corn. London, 1840.

²¹² V. ö. *Finer*: Studies in the Theory of International Trade. 1. 446. old.

²¹³ Three Lectures on Commerce and One on Absentism. Dublin. 1835.

²¹⁴ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv. XVIII. fej.

egy-egy ügyletén aránylag keveset nyernek ugyan, minthogy azonban kiterjedt a külkereskedelmük, a maga egészében abból származó nyereségük mégis nagyobb, mint a szegényebb országoké.²¹⁵

A kölcsönös keresletnek a nemzetközi cserefeltételekre való hatását példás világossággal fejtette ki *Fawcett*. Élesen megvilágította ugyanis azt, hogy a keresleti és termelési adottságok miképpen befolyásolják a kicserélt javak árát és ezen keresztül hogyan idézik elő a kereslet és kínálat kiegyenlítődését. Ha ugyanis valamely ország egy áruból nagyobb mennyiséget kínál, mint amilyent a külföld felvenni hajlandó, az árnak addig kell süllyednie, míg eléri azt a szintvonalat, melyen a külföld a kínált mennyiséget megvásárolni hajlandó, és az ár süllyedése egyúttal azzal is elősegíti az alkalmazkodást, hogy tonipítólag hat az árú kínálatára.²¹⁶

Ebben a magyarázatban, mint látjuk, már nagy szerepe van a kereslet elaszticitásának. Ezt a befolyást igyekezett *Marshall* behatóbban elemezni.²¹⁷ Bár igazat adott *J. St. Mill*-nek, abban, hogy a gazdag országok külkereskedelmi nyeresége tételenként csekély, de összességében jelentékeny, e megállapítás *Marshall* szerint arra a kiegészítésre szorul, hogy egy gazdag és virágzó ipari országnak számos lehetősége nyílik új cikkek bevezetésére és arra is, hogy kiviteli cikkeiben a kiviteli piacok igényeihez alkalmazkodják, ami mindenestre a külkereskedelemből származó nyereséget növeli.²¹⁸ *Marshall*-nak ezt a nézetét helytelenítette *Graham*. Szerinte ugyanis nincsen, bizonyítva, hogy a nagy országok külföldi árú iránti kereslete rugalmas; különben is *Marshall* érvelésében; egy a kölcsönös keresletnél sokkal fontosabb tényező figyelmen kívül marad. Nevezetesen szemére veti *Marshall*-nak, hogy nem számol az országok egymásközötti versenyével, mely a kiviteli cikkekben sokszor igen éles.²¹⁹ *Graham* erre! főképpen az őstermelő országok példáját hozza fel, melyek súlyos veszteségeket szenvedtek a kiélesedett verseny következtében. Ez tagadhatatlan, amint saját tapasztat-

²¹⁵ U. o. a 261. old.

²¹⁶ *Manual of Political Economy*. 5. kiad. London, 1876. a 380—587. old.

²¹⁷ *Marshall* szerint „the elasticity of a country's demand for import may be measured by the proportionate increase in that demand, which results from any movement in the terms on which she can obtain them.” (*Money, Credit and Commerce*. London, 1929 167. old.)

²¹⁸ U. i. a 169. old.

²¹⁹ V. ö. e. i. m. a 608—610. old.

lásból tudjuk. Mégsem szabad azonban a nemzetközi keresletnek a szerepét lekicsinyelni, mert az épp olyan kétségtelenül befolyásolja a nemzetközi cserefeltételeket, mint a kínálat versenye.

A klasszikus közgazdaságtannak a külkereskedelemre vonatkozó okoskodása a reálköltségek képzetére volt alapítva. Elgondolásuk az volt, hogy a nyereség forrása annak a lehetőségnek a megnyitása, hogy a kisebb munka és tőkeáldozattal előállított kiviteli cikkekért az ország oly árukat tud becserélni, melyeknek előállítása egyébként neki több munka- és tőkeáldozatba került volna. Eszerint tehát, mint már említettük, szemükben a nyereség igazi forrása nem a kivitel, hanem a behozatal. Az egész elgondolás háttérében is már az állt hogy a nemzet külforgalma segítségével a javaknak sokkal nagyobb mennyiségéhez jut, minthogyha a behozatali cikkeket is saját munkájának és tőkéjének segítségével kellene előállítania.

Bár a külkereskedelemnek ez a magyarázata a munka- és tőkeáldozatot fogadta el a nyereség mértékéül, mégsem mellőzte azt a tényt, hogy a külforgalom végeredményben a piaci árak alapján bonyolódik le. *Ricardo* a pénz és az árak szerepére részletesen kitért.

Ha a nemzetközi kereskedelem pusztá csereügylet volna, tehát a pénz közbenjövete nélkül bonyolódna le, magyarázta *Ricardo*, csak addig lehetne Angliának Portugáliába posztót kivinnie, amíg Anglia olyan olcsón tudja a posztót munkaáldozatban számítva előállítani, hogy posztójáért több bori kap, mint hogyha maga termelné a bort. Amint valamely körülmény lehetővé tenné Angliának, hogy a bort kevesebb munkaáldozattal termelje mint előbb, a Portugáliába való posztókivitel lehetősége is megszűnnék, mert most már nem volna érdemes a portugál kivitel számára posztót termelnie. Ugyanez történik *Ricardo* szerint akkor is, ha a pénz közbenjövetelel bonyolódik le a forgalom. A különbség csak az, hogy most ugyanezt az eredményt az, árak változása idézi elő. Angliában ugyanis a bor termelési költségeinek esökkenése süllyeszti a bor árát. Ha ennek ellenére továbbra is posztót vinnének ki Angliából Portugáliába, akkor bor helyett Portugáliából pénz jönne be Angliába. A pénzszaporulat Angliában emelné és a pénz kifolyása Portugáliában süllyesztené az árakat, amíg megszűnnék annak lehetősége, hogy posztót vigyenek Angliából Portugáliába. Az aranyáramlás folytán előálló árváltozások tehát ugyanazt az eredményt hozzák létre, amely a pénzforgalom nélküli állapotban bekövetkeznék.

Az aranyvaluta esetében az arany szabad áramlása folytán az arany értéke nagyjában mindenhol ugyanaz, de ez miként *Ricardo* kifejtette, nem jelenti azt, hogy a gabonának, a posztónak vagy bármely más árúnak az ára különböző országokban azonos. Hiszen e javak ára a bennök fekvő munkamennyiségtől függ, amely az országok különböző adottságai szerint különbözik. A bor ára ennél fogva magasabb lesz Angliában, mint Portugáliában és viszont a posztó olcsóbb Angliában, mint Portugáliában. Az árak tehát az összehasonlított költségeket tükrözik vissza és árúkat csak akkor lehet kivinni, ha a külföldön magasabb az árak. Ha a javak termelésénél hozandó munkaáldozatban valamely találmány, vagy más körülménynél fogva változás történik, ez, megváltoztatja a viszonylagos árakat és ezzel eltolódásokat okozhat a bevétel és a kivitel összetételében.

A külkereskedelem és a pénzforgalom közötti összefüggést egy másik vonatkozásban dolgozta ki *Senior*. Idevágó gondolata ahhoz a megállapításhoz fűződik, hogy a nemesfémhányakkal rendelkező országokban a pénz értékét a nemesfémek termelési költségei határozzák meg, vagyis a munkának és az önrmegetartóztatási áldozatnak az a mértéke, amelyet a nemesfémek előállítása kíván. Az aranyat nem termelő országokban azonban a forgalmukhoz szükséges aranyat kivitelük árán szerzik meg; az tehát oly munka- és tőkeáldozatba kerül nekik, amennyi kiviteli cikkek előállításához szükséges. Ezen az alapon *Senior* arra az eredményre jutott, hogy a pénz értékét ezekben az országokban az a munka- és önrmegetartóztatási áldozat határozza meg, amely a kiviteli cikkek előállítására szükséges. Aranyat nem termelő országokban tehát *Senior* szerint a kiviteli cikkek előállítására fordított áldozat felel meg annak az áldozatnak, amely az aranytermelő országokban az arany előállításának a reálköltsége. Aranytermelő országokban az arany előállításához szükséges munka- és tőkeáldozat csökkenése könnyíti a külföldi árúk megszerzését, tehát javítja a közgazdaság helyzetét, míg aranyat nem termelő országokban ugyanez történik akkor, ha a kiviteli iparokban beálló javítások kevesebb munka- és tőkeáldozat segítségével teszik lehetővé a kiviteli cikkek előállítását, mert ez annyit jelent, hogy az illető ország most mátr olcsóbban' vagyis kisebb áldozat árán kapja meg a behozott iparcikkeket, mint azelőtt. *Senior* szerint tehát a munkának és a tőkének a termelésben való hatékonysága az a mérték, amelyben a nemzetközi kereskedelemből származó előnyök kifejezésre jutnak.

Senior e magyarázata teljesen összhangban volt az összehasonlított költségek tételének eredeti elgondolásával. Ez ugyanis mindig az volt, hogy egy nemzetnek összefogyasztására kevesebb munkát és tőkét kell költenie akkor, na a fogyasztott cikkeknek csak egy részét állítja elő a belföldön és mindazokat az árúkat, amelyek előállítására nézve körülményei kevésbé kedvezőek, a külföldről szerzi be. Ezért *J. St. Mill* is teljesen egyetértett *Seniorral* abban, hogy azok az országok, amelyekben a termelés a leghatályosabb, behozatalukat is a legelőnyösebben tudják beszerezni. *Mill* szerint azonban ez még csak egy része a igazságnak, mert az, hogy egy ország mit kap kiviteléért, még nincsen meghatározva azzal, hogy milyen hatályos a munka kiviteli vonatkozásában, minthogy arra az ellenértékre, melyet kivitt áruíért kap, a külföld keresletének a hazai árúk iránt és a hazai közgazdaságnak a külföldi árúk iránt való keresletének szintén befolyása van. Miként ebből is látjuk, *MiüZnél* a külkereskedelem tüneményeinek a kereslettel való kapcsolatba hozatala nem volt puszta szólásmód, vagy egyszerűen annak kifejezése, ami a komparatív költségek tételében már amúgy is bennfoglaltatott, hanem valóban annak felismerése, hogy a csere eredménye sohasem függ tisztán a kínálattól, vagyis a termelési költségektől, hanem arra mindig befolyása van a keresletnek is. E gondolatot tovább kifejtve, *Mill* arra az eredményre jutott, hogy a munkának a külföldi iparokban való hatályossága magában még nem határozza meg a külkereskedelemben szereplő cikkek árát, sem pedig a külkereskedelem útján elérhető nyereséget, mert erre a keresletnek is van befolyása.

Midőn a klasszikusok, különösen *Ricardo* és követői a külkereskedelem által nyújtott előnnyel foglalkoztak, az lebegett szemük előtt, hogy a behozatal és a kivitel hogyan viszonylanak egymáshoz abból a szempontból, hogy az ország drágán vagy olcsón jut-e behozatalához. Ez, vagyis a kicserélt árúk mennyiségi viszonya az, amit az angol irodalomban a „terms of trade” műszóval jelölnek. A külkereskedelmi nyereség ebben az értelemben tehát azt az arányt fejezi ki, amelyben a behozott árúk mennyisége a kivitt árúk mennyiségéhez áll. Úgy látszott ugyanis, hogy ebben jut kifejezésre az, hogy milyen fokban kedvező, vagy kevésbé kedvező a külkereskedelem eredménye. *Minél kevesebb áruíért minél több külföldi árút tud magának a belföld külkereskedelme által szerezni, annál kedvezőbbek számára a csere feltételek.*

Egyszerű volna természetesen ennek meghatározása ak-

kot, ha csupán egy fajta árú kivitele állana szemben egy másik fajta árú behozatalával. Ha p. o. Magyarország búzájáért szerezne be a külföldi iparcikkeket, akkor valóban attól függne a csere előnyös volta, hogy sok, vagy kevés külföldi iparcikket kap-e búzájáért. A valóságban azonban ez soha sincsen így, mert eltekintve a monokultúrás országoktól, melyekben csak egy jellegzetes kiviteli cikk van, a fejlettebb országok kivitele és bevétele egyaránt sok áruból tevődik össze. Ezért a tiszta mennyiségi szembeállítás nem teszi lehetővé a cserefeltételek áttekintését. A kép csak akkor lesz áttekinthető, ha a behozatal és kivitel *értékét* állítjuk egymással szembe; erre pedig már az árak alakulása is befolyást gyakorol.

De nem is lehet kétséges az, hogy az árak alakulása maga is lényegesen befolyásolja a nemzetközi cserefeltételeket, mert az ország kiviteli cikkei árának süllyedése rontja, behozatali cikkei árának süllyedése pedig javítja külforgalmi helyzetét, sőt az ország kiviteli cikkeinek a világpiacon való áresései el is nyelheti a nyereséget és veszteséget is okozhat, ha az illető ország tovább erőlteti kivitelét, vagy annak további fenntartására kényszerül.²²⁰ A kivitel veszteséges voltánlak ily esetekben nyilvánvaló bizonyítéka az, ha a kivivő ország államsegélyt kénytelen nyújtani ahhoz, hogy kivitelét fenntarthassa.

A külkereskedelmi nyereség meghatározása, miként már ezekből is kitűnik, számos nehézségbe ütközik. Az egész elgondolás olyan általánosításon nyugszik, mely nincsen tekintettel a külforgalom sokoldalú voltára. A forgalmazott cikkek sokaságánál és az árak változásánál fogva nem eszközölhető oly szembeállítás, mely világosan mutatná, hogy a sokoldalú csere az országai helyzetét javította-e, vagy pedig rontotta. Sokoldalú forgalomnál ugyanis mar nem az, egyes javak cseréltetnek ki egymásért, hanem — eltekintve a fizetési mérleg egyéb tételeitől²²¹ — a kivitt árúk összessége fizeti meg a behozott árúk összességét.

²²⁰ Arra, hogy a kiviteli cikkeinek áresése milyen kárt okozhat egy nemzetnek, érdekes számítást végzett *Szigeti Gyula*. (V. ö. Fizetési mérlegünk alakulása. Magy. Stat. Szemle. XIV. évf. 1936. a 949. old.)

²²¹ Hogy a fizetési mérleg egyéb tételei is figyelembe részesüljenek, *Taussig* a *nyers* és *tiszta* cserefeltételek közötti megkülönböztetést ajánlotta. Az előbbi (gross barter terms of trade) nyersen, tehát a fizetési mérleg összes tételei alapján állítja szembe a behozott és kivitt árúkat, míg az utóbbi (net barter terms of trade) csak az áruszállítást veszi alapul. (International Trade a 113. old.) Nehéz azonban elképzelni, hogy miképp lehet e szétválasztást gyakorlatilag eszközölni.

Bowley a külkereskedelmi nyereség meghatározására oly módezert hozott javaslatba, mely a behozatali és kiviteli árut árának változásából igyekszik arra következtetni, hogyan változik egymáshoz képest a kicserélt áruk mennyisége. Teljesen összhangban azzal, amit előbb említettünk, *Bowley* is arra az eredményre jut, hogy az ország kiviteli cikkei árának süllyedéséből arra lehet következtetni, hogy az országnak javakban drágábban kell behozatalát megfizetnie.²²² A behozatali áruk árának süllyedése természetesen ennek ellenkezőjét mutatja. *Bowley* javaslata általános helyesléssel találkozott, mert oly utat jelöl ki, amely a mindenhol rendelkezésre álló külforgalmi adatok alapján könnyen járható. Helyesen mutatott rá *Taussig* arra, hogy mindezek az adatok azonban csak a külforgalommal kapcsolatos változásokra, illetőleg a külkereskedelem nyereséges voltában mutatkozó növekvő vagy csökkenő irányzatra világítanak rá és nem teszik lehetővé abszolút mértékének meghatározását.

A külkereskedelemből származó nyereségnek költségmegtakarításként való felfogása elsősorban a munkaértékelméletnek volt a folyománya. Egyoldalú volta mindinkább nyilvánvaló lett, minél jobban erősödött az az irányzat, mely a javak értékelésének igazi forrását hasznukban ismerte fel. Egyes közgazdák azonban már korábban is kétségeik támadtak az iránt, hogy helyes úton jár-e az elmélet, amidőn a külkereskedelem előnyét egyszerűen a költségmegtakarításban keresi.

A kétkedők között találják mindenekelőtt *Matthust*. Arról elmélkedve, hogy igaza van-e *Ricardonak*, amidőn a külkereskedelemből származó előnyt abban a költségkülönbségben keresi, melyet egyes áruknak a külföldről való behozatala jelent, *Malthus* utal a gyarmatarúkra és egyéb oly cikkekre, melyekre nézve senkinek sem juthat eszébe a termelési költségekben való különbségre gondolni, hogy az behozatalnak előnyét megállapítsa. A külkereskedelemből származó előny forrása szerinte sem lehet más, mint amiből minden csere előnyös voltai származik, t. i. „az a megnövelt érték, amely eredménye a kevésbé szükségelt jószág kicserélésének azért, ami inkább szükséges.”²²³ További üzte a gondolatmenetet *Cairnes*, hangsúlyozva azt, hogy minden kereskedelem célja a termelést olcsóbbá tenni és hatályosabban megközelíteni a végcél: a fogyasztás kiterjesztését.²²⁴ Ennélfogva a kül-

²²² England's Foreign Trade in the XIX. Century, 1893.. továbbá Changes of Prices of Imports and Exports since 1881. (Journ. of the Royal Statistical Society LX. köt. (1897.) 5.) E. i. ni. 252. old.)

²²³ A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra a 338. old.

²²⁴ E. i. m. 569. old.

kereskedelemből származó nyereség végeredményben abban áll, hogy bőségesebb fogyasztási lehetőségeket biztosít.

Ilymódon ama régi felfogás mellett, amely azt hitte, hogy a termelési költségek közötti különbszet alapján lehet megítélni a külkereskedelmi nyereséget, egy egészen más alapon nyugvó magyarázat csírázott ki, amely már nem a költségeknek, hanem a *haszonnak és a nyújtott élvezetnek* a szempontjából ítélte meg a kérdést. *Jevons* természetesen az utóbbihoz csatlakozott. Különösen azt a gondolatot vetette el, hogy az árkülönbözetek alapján lehetne megítélni a külkereskedelemből származó nyereséget. Helytelen ugyanis *Jevons* szerint azt hinni, hogy bizonyos árnak valamely cik-kért megfizetése rosszabb, mint az áru megszerzéséről való lemondás. Az ilyen okoskodás szerinte két különböző dolgot kever össze, t. i. az árunak az árát és az összhasznot.²²⁵ Ha valóban meg akarjuk határozni azt az előnyt, amely a külforgalomból reánk származik, akkor nem az árát, hanem aa összhasznot kell nézni, mert minden csere, melyet szabad elhatározásunkból eszközlünk, növeli az összhasznot, különben tartózkodnánk tőle. Később, miután *Marshall* a fogyasztói járadék fogalmát kidolgozta, *Edgervorth* is szemére vetette *J. St. Müinek*, hogy a határhasznot összekeveri az összhaszonnal, figyelembe nem véve a fogyasztói járadékot.²²⁶

A külkereskedelmi nyereségnek ez az új értelmezése tehát már *nem a munka- vagy egyéb költségek, hanem a hasznok összehasonlításán* nyugszik és arra helyezi a súlyt, hogy a *nemzet reáljövedelme mennyiben* növekszik a külkereskedelem által. Nyilvánvaló, hogy ezen az alapon gondolkozva, a külkereskedelem általában véve növeli a nemzet reál jövedelmét. A kérdésnek ily módon való felvetése mindenestre közelebbi kapcsolatba hozza az egész külkereskedelem problémáját a közgazdaságtan alapkiindulási pontjával, a haszon növekedésének, vagy csökkenésének elemzésével. Az a nehézség azonban, amely a reálköltségekkel kapcsolatban felmerül, hogy t. i. az árak alakulása és a reál-folyamatok nincsenek mindig összhangban egymással, a vizsgálat e módszerénél is felmerül. Az élvezetgyarapodásnak a mérése éppen olyan akadályokba ütközik, mint a treálköltségek összehasonlítása és így ez a szemlélet sem képesít a külkereskedelemből származó nyereség közelebbi meghatározására. Már *Cairne*, is megállapította, hogy any-

²²⁵ The Theory of Political Economy. 3. kiad. London. 1888. a 145. old.

²²⁶ Econ. Journ. IV. köt. (1894.) a 608—609. old.

nyit tudunk, hogy a külkereskedelemből származó nyereség jelentékeny, de azok az adatok, amelyek rendelkezésünkre állanak, ezen az általános és határozatlan megállapításon túl következtetésekre nem nyújtanak lehetőséget.²²⁷

Arra, hogy mégis valamennyire tájékozódjunk a külkereskedelem előnyének mértékéről, alig marad más út, mint az, amelyre a klasszikusok gondoltak, midőn a nemzeti termelési erőknek a kiviteli iparokban való termelékenységi fokára gondoltak. *Az, hogy a nemzet munkája és tőkéje mennyire gyümölcsöző kiviteli cikkei előállításában, kétségtelenül egyik főtenyezője a külforgalom útján való anyagi gyarapodásának.* Ezért *Taussig* is erre a gondolatra tért vissza. Ezt csak helyeselhetjük, ha visszagondolunk Magyarországnak 1867 után bekövetkezett hirtelen gyors fejlődésére, melyben a búzatermelés és állattenyésztés terén való előnyeink a külforgalommal kapcsolatban döntő szerepet játszottak.

Mégsem szabad elfelejtenünk, hogy ez az előny csak akkor vezet az országnak a külforgalom révén való gyarapodásához, ha a külföldön megfelelően keresettek az; ország kiviteli cikkei. 1867 után Magyarország búzája, lisztje valamint állatai és állati termékei jó áron voltak a külföldön eladhatók, de az 1932—35. években nem, pedig a magyar földnek a búzatermelésre való alkalmassága nem változott. Ha a külforgalomból származó előlnyeit akarjuk megismerni, akkor tehát az árak nem maradhatnak figyelmen kívül. A kiviteli cikkek árának emelkedése vagy süllyedése erős hatással van a nyereség mértékére. *Taussig* arra utalt, hogy e mellett a pénzjövendelmeknek valamely országban másokéhoz hasonlítva magasabb volta is jele annak, hogy külforgalma révén az ország gazdagszik.²²⁸ Ebben igaza lehet, mert az arra enged következtetni, hogy az ország termelő erői jól vannak kihasználva és az országnak alkalma nyílik termelési fölényei kihasználására. Mivel tudja ezt egy ország tenni» annál inkább lesz külkereskedelme fontos forrása a nemzeti jólét gyarapodásának.

A külkereskedelemből származó nyereségnek a hozott áldozat és az elért haszongyarapodás nézőpontjából való szemlélése egyébként nem ellentétek, hanem egymást kiegészítik, mert a külkereskedeleimre vonatkozólag is áll az, hogy a gazdaságban mindig a hozott áldozatnak az elért haszonnal való összeméréséről van szó. Az ország termelési ténye-

²²⁷ E. i. m. a 372. old.

²²⁸ V. ö. *Wages and Prices in Relation to International Trade.* (Quart. Joura. of Ec. XX. köt. (1906.) a 497—522. old.)

zöinek a külforgalom által lehetővé tett jobb kihasználása éppenúgy előny a nemzet számára, mint az a haszongyarápodás, mely az országban nem, vagy csak drágán termelhető javak élvezetéből származik.

Már a klasszikusok óta élénken foglalkoztatta a közgazdák a külföld számára ellenérték nélkül teljesítendő fizetéseknek a nemzetközi cserefeltételekre való hatása. *J. St. Mill* azt gondolta, hogy a hadisarcot, vagy külföldi kölcsönök után kamatokat fizető, vagy bármely más címen ellenérték nélkül fizetéseket teljesítő ország a teljesített fizetéseken túlterjedő hátrányt szenved, mert „nem csak azt veszti el, amit kifizet, hanem még valamivel többet is, azon kevésbbé előnyös feltételek folytán, melyek mellett ő kénytelen terményeit a külföldi cikkekért kicserélni.²²⁹ *Mill* szerint ezt az eredményt az idézi elő, hogy a fizető ország addig teljesíti kötelezettségeit pénz küldésével, amíg a pénzmennyiség a pénz beáramlása folytán a fizetésben részesülő országban nem növekszik és a fizető országban a pénz kiáramlása folytán nem süllyed annyira, hogy érdemessé válik nagyobb mennyiségű árunak a fizető országból a másik országba szállítása. Ekkor a pénz áramlása megszűnik és helyét az áruforgalom foglalja el.

Mint már említettük a külkereskedelmi elmélet új irányához tartozó közgazdák nem osztották azt a nézetet, mely szerint a jóvátételi fizetésből kifolyólag Németország cserefeltételeinek romlania kellene. Szerintük, amint ezt különösen *Ohlin* hangsúlyozta a jóvátételi fizetések folytán jövedelemgyarapodásban részesülő országokban a német áruk iránti kereslet növekedése is bekövetkezhetik. Adatokkal azonban ez az állítás nem volt alátámasztható, nem szólva arról, hogy a jóvátétel fizetéseiben részesülő országok ipara éppenséggel nem látta szívesen a német áruk behozatalát.

Figyelemben részesült az is, hogy a nemzetközi kölcsönök útján bekövetkező fizetési erő eltolódások a termelési erőknél a különböző termelési ágakban való igénybevételét is befolyásolják. Így p. o. *Yversen* szerint ez a hatás abban az irányban is érvényesülhet, hogy a kölcsöntadó országban a megnövekedett kivitel oly termelési tényezők jobb kihasználását teszi lehetővé, melyeket nem a belföldi ipartól kell elvonni és ebben az esetben nem áll *Mill* állítása, hogy a kölcsöntadó ország cserefeltételei romlanak.²³⁰ *Nurske* is rámutatott arra, hogy *Mill* magyarázata számos tényezőt elha-

²²⁹ E. i. m. III. könyv a 298. old.

²³⁰ *International Capital Movements*. Kopenhagen, London, 1935. a 481. old.

nyagol. *Nurske* szerint a keresleti viszonyokban való eltolódás a két ország közötti cserefeltételeket még akkor is enyhítheti, ha egyébként eredetileg azok hátrányosan alakultak volna a fizető országra nézve.²³¹ Sem *Nurske*, sem mások felhozott érveikkel nem azt akarták bizonyítani, hogy ellenérték nélküli külföldi fizetések a fizető ország cserefeltételeit nem befolyásolhatják kedvezőtlenül, hanem csak azt, hogy ennek nem kell feltétlenül bekövetkeznie. Az e kérdés körüli vita is csak azt bizonyította, hogy minden túlságos általánosítás veszedelmes, mert olyan tényezők elhanyagolásához vezet, amelyeknek számbavehető befolyásuk lehet a vizsgált folyamatra.

Éppenséggel nem volt egyszerű a külforgalomból származó előnyök kérdésének a gazdaságpolitikára való alkalmazása. A kérdés ugyanis csak addig látszott egyszerűnek, amíg a közgazdasági elmélet a munkaköltségek elvére volt felépítve és ezen az alapon az összehasonlított költségek tanával arra lehetett rámutatni, hogy a forgalom szabadsága azt jelenti, hogy a nemzet kisebb erőfeszítése révén nagyobb fogyasztáshoz jut akkor, ha bekapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásba. Minthogy azonban a szabadforgalom lehetőséget nyújt arra, hogy a belföldi termelés egyes ágai megérezzék a külföldi verseny hatását, korán felmerült az a gondolat, hogy egyes iparágak ezzel hátrányt is szenvedhetnek.

Bár teljes mértékben elismerve a szabadkereskedelem előnyeit, *Smith* is figyelmet fordított erre midőn a sok munkáskezet foglalkoztató iparágak szempontjából óvatosságra intett.²³² *Malthus* bizonyos körülmények között a gabonabevitel szabályozása mellett foglalt állást és maga *Ricardo* is a más termelési ágakra való átmenet megkönnyítése végett azt javasolta, hogy mielőtt a gabonabevitel szabaddá tétetik, átmenetileg a bevétel illetékkal sújtassék, hogy ez idő alatt nagyobb veszteség nélkül vissza vonulhasson a tőke más termelési ágak felé.²³³ Miként látjuk, tehát a klasszikusok tisztában voltak azzal, hogy a nemzetközi kereskedelem előnyei

²³¹ Internationale Kapitalbewegungen. Wien, 1935. a 125—127. old.

²³² Vizsgálódás stb. I. köt. a 463. old.

²³³ A nemzetgazdaság és adózás alapelvei a 211. old. Ez is mutatja, hogy mennyire túloznak azok, akik úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a klasszikus elmélet a kereskedelmi szabadság bizonyos hátrányait teljesen mellőzte volna. Ezt bizonyítja az is, hogy *R. Torrens* kétségbe vonta az egyoldalú szabad kereskedelem előnyös voltát (V. ö. *The Bugdet: A Series of Letter on Financial, Commercial and Colonial Policy*. London, 1841.) *Senior* ellenérveire vonatkozólag] v. ö. *M. Bomley*: Nassau Senior and Classical Economies. (1957.) a 225—228. old.

nem feltétlenek, hanem velük bizonyos hátrány is áll szemben, amely abból származik, hogy egyes iparok leépítése válhatik szükségessé a külföldi verseny folytán. A klasszikusok azonban erősen lekicsinyelték azt a nehézséget, amely a termelési erőknek egyik termelési ágból a másikba való átviteléből származik és *Ricardo* szerint ezek olyan veszteségek, amelyeket a nemzetközi forgalom előnyeinek élvezete érdekében a nemzetnek magára kell vennie.²³⁴

Közelebbi vizsgálatra mindjobban kitűnt, hogy a klasszikus külkereskedelmi elmélet háttérében több olyan feltevés húzódott meg, amelyről a szabadkereskedelmi politika hívei megfélekedtek, midőn minden korlátozás nélkül csupán a kereskedelmi szabadság előnyeit hangsúlyozták. A klasszikus elmélet kizárólagosan statikus viszonyokat tartott szem előtt és egész figyelmét azokra a különbségekre fordította, amelyek különböző országok között a termelési feltételek szempontjából a jelenben fennállnak. Ez a gondolat annyira megragadta figyelmét, hogy statikus szemléletében megfélekedett arról, hogy az egyes nemzetek termelési adottságai nem minden vonatkozásban olyan természetűek, hogy feltétlenül változatlanok volnának, vagy hogy változtatásuk sohasem válnék kívánatossá.

A támadás a klasszikus külkereskedelmi elmélet ellen gyakorlati alkalmazhatósága szempontjából e ponton indult meg. Az Egyesült Államok termelő erőinek kifejlesztése érdekében *Hamilton*²³⁵ szállt síkra, Németországban pedig *List* karolta fel lelkesen az ipar kifejlesztésének gondolatát. "Lendületes nemzeti hevülésben *List* egyenesen a termelési erők kifejlesztésének tanát állította elméletének és gyakorlati következtetéseinek középpontjába, erősen hangoztatva, hogy ezek az erők fejlődésképesek, és hogy kifejlesztésük érdekében átmenetileg terhet is kell a nemzetnek magára vennie. Így jutott el *List* *Hamiltonhoz* hasonlóan a *nevelő-Oámok* fogalmához, melyeket alkalom szerűleg *J. St. Mill* is helyeselt.²³⁷ Lényegileg *List* elgondolása alig volt ellentétben a klasszikus felfogással és attól voltaképpen csak *dinamikus* vonatkozásban különbözött, mert *List* is csak átmeneti vármokra gondolt, melyek feladata a termelési ágak addig való *ibi* ápolása, amíg a nemzetközi verseny tüzeiben is meg tudja állani a helyét.

²³⁴ E. i. m. a 210. old.

²³⁵ „Report on the Subject of Manufacture” (1790.) és „Encourage and Protection of Manufactures” (1791.) c. jelentéseiben. (1791. dec. 5.)

²³⁶ A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Ford. Horn. J. Budapest, 1940.

²³⁷ A nemzetgazdaságtan alapelvei. V. könyv, a 344—345. old.

E gondolatok mindinkább világossá tették, hogy a nemzetközi kereskedelemből származó előnyt nem szabad tisztán statikusan tekinteni, hanem *a nemzeti fejlődési lehetőségeket is figyelembe kell venni*. Nagyobb súlyt kell továbbá helyezni, amint most kitűnt, arra is, hogy a nemzetközi forgalomból származó előnyök nem állanak magukban, hanem bizonyos hátrányokkal is kapcsolatosak. A gyakorlati alkalmazást illetően, ezt miként láttuk, alkalmasszerűleg a klasszikusok is elismerték, csak hogy a nagy elvi szempont mellett jelentéktelennek tartották. Ezzel szemben a figyelem most mind jobban a felé fordult, hogy a gazdaságpolitika irányításánál nem szabad elmulasztani a nemzetközi kereskedelemből származó előnyöknek a velük kapcsolatos hátrányokkal való összehasonlítását, mert csak kölcsönös mérlegelésük alapján lehet a gazdasági politikát helyesen irányítani. Ez a fő szempont, amelyet *Richard Schütter* dolgozott ki gondosan,²³⁸ midőn szembeállította a külkereskedelemből a fogyasztók számára származó nyereséget azokkal a veszteségekkel, amelyeket a külforgalomból kifolyólag a termelők szenvedhetnek. Ez összehasonlítás mérlege *Schüler* szerint az előnyök, vagy a hátrányok túlsúlyát mutatja és eszerint kell adott esetben eljárni. *Barone* okoskodása is hasonló volt.*³⁹ Szorosan érintkezik e gondolatkörrel *John H. Williams* felfogása is, aki a klasszikus álláspont egyoldalúságára élesen rámutatott.²⁴

A klasszikus elmélet újabb hívei ezzel szemben ismét azt hangsúlyozzák, hogy a külkereskedelem előnye lényegileg mégis csak a termelési fölények kihasználásából származik és e mellett — átmeneti nehézségektől eltekintve — a hátrányok eltörpülnek. *Haberler* p. o. arra az álláspontra helyezkedett, hogy a termelőknek a nemzetközi verseny által szenvedett veszteségei végeredményben csak magángazdasági veszteségek és nem veszteségei magának a közgazdaságnak.²⁴¹ Minthogy azonban feladatunk e könyvben csupán az

²³⁸ Schutzzoll und Freihandel. Leipzig, 1905.

²³⁹ Grundzüge der theoretischen Nationalökonomie, übers., von 11. Staehle. Bonn, 1927. L. 105. old.

²⁴⁰ *Williams* szerint „the relation of international trade to the development of new resources and productive forces is a more significant part of the explanation of the present status of nations, of incomes prices, well-being, that is the cross-section value analysis of the classical economists, with its assumption of given quantum of productive factors already existent and employed.” (The Theory of International Trade Reconsidered. Econ. Journ. XXXIX. köt. 1929. 1. 196. old.)

²⁴¹ Die Theorie der komparative Kosten und ihre Auswertung für die Begründung des Freihandels. (Weltwirtsch. Arch. 32. köt. 1929. i. 368—369. old.)

elméleti szempontok vázolása, a szabadkereskedelem és védvám kérdésére vonatkozó vitába tovább bele nem mehetünk. Áttekintve a külkereskedelemből származó nyereség elméletének fejlődését, megállapíthatjuk, hogy egyes régebbi tételek az idő folyamán módosulást szenvedtek. Különösen kitűnt az, hogy a *klasszikus elmélet túlságosan leegyszerűsítve fogta fel a külkereskedelemből származó nyereség kérczését is*. Annak felismerése, hogy e kérdés sokkal bonyolultabb, mert nem egyszerűen a komparatív költségek különbségéről van szó, óvatosságra int azokkal a kísérletekkel szemben, melyek arra történtek, hogy számszerűleg állapítassék meg az a nyereség, amely az egyik és másik országra nézve a külkereskedelmi forgalomból származik.

VI. FEJEZET.

A gazdasági élet hullámzásai.

1. A gazdasági élet önszabályozódása és a válságok. Az a korszak, melyben a gazdasági élet önműködő szerkezetének elméletét kiépítették, éppenséggel nem volt mentes rázkódásoktól és a gazdasági élet terén fellépő zavaroktól. Súlyos válságok zökkentették ki 1815-ben, majd 1825-ben rendes medréből Anglia gazdasági életét és 1836—37-ben, valamint 1857-ben ismét válságok léptek fel; 1866-ban újabb rázkódás következett és 1873-ban egész Európa gazdasági életét súlyos válság rendítette meg.¹

A klasszikus elmélet számára e válságok keletkezése, főképpen pedig időnkint való ismétlődésük, nehezen megoldható kérdést jelentett. Nehéz volt ugyanis megmagyarázni azt, hogy mi bontja meg időnkint a közgazdaság egyensúlyát, midőn elméletük azt hirdette, hogy a gazdasági élet önműködő szerkezete magától beszabályozódik és egyenúlyi helyzetet hoz létre. Minthogy azonban, a gazdasági élei minden megrázkódtatás után, bár súlyos veszteségek árán, ismét visszazökkent rendes medrébe, egyszerűen átmeneti zavarokat láttak a válságban, azzal vigasztalódva, hogy végeredményben mégis helyt áll az a tételük, hogy a gazdasági élet erői önmaguktól kiegyensúlyozzák egymást.

A klasszikus tan ellenzői, kivált a szocialisták, viszont a gazdasági válságok kérdését a legnagyobb hévvel karolták fel, mert az utóbbiak szerint a válságok bekövetkezése fényes bizonyítéka volt annak, hogy a gazdasági élet önműködő erői éppenséggel nem biztosítják az emberiség jólétét, hanem mindaddig több bajt, mint előnyt jelentenek, amíg a magántulajdon intézménye fennáll. *Bray, Omen, Fourier, Proudhon* és mások főképpen a gépek alkalmazását okolták a válságokért. A kapitalizmus c. gyűlölt eszközei szerintük csak a tőkést gazdagítják, a munkásokat pedig megfosztják keresetüktől és — az éhség martalékaul dobva őket, — ezrével szórják a munkásokat az utcára. Bár nem ily

¹ A gazdasági válságok történetéről 1. *Surányi ünger Tivadar*: a gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig. Budapest 1921. — Beható elemzésüket nyújtja *J. Schumpeter*: *Business Cycles*. I—II. köt. New York, London, 1939.

szélsőségesen kiélezve, polgári közgazdák is hasonló álláspontot foglaltak el a válságokkal szemben, azit állítván, hogy a közgazdaság oly szerkezeti hibában szenved, mely kiegyensúlyozódását akadályozza, mert a termelés növelésével egyidejűleg nem gondoskodik az áruk iránti kereslet megfelelő növeléséről. *Lord Lauderdale, S. Sismondi és T. Chalmers* érveltek ezen az alapon és az *általános túltermelés* (general glut) lehetőségét hangoztatták.

A klasszikus elmélet híveinek nehéz volt ezzel az érveléssel szembeszállni. Az, hogy általános túltermelés keletkezhetnék, sehogy sem fért meg elméletükkel és hasonlóképpen felfogásukkal összeegyeztethetlenné látszott az a feltevés is, hogy a válságok bizonyos szabályszerűséggel ismétlődnek. A gazdasági életben tagadhatatlanul mutatkozó időnkinti rázkódások statikus szemléletükkel csak úgy voltak összhangba hozhatók, hogy ezeket *átmeneti zavaroknak* tekintették, melyek a piaci helyzetnek egyes vállalkozók részéről történt téves megítélése folytán álltak elő és melyeket a gazdasági élet önmagától gyorsan kiküszöböl. Így fogta fel a válságokat *Ricardo* is hangsúlyozva, hogy ezek csak átmeneti nehézségek, melyek nem befolyásolják azt a képet, melyet a gazdasági élet önműködő szerkezetéről festettek.² Felfogásuk ebben teljesen egyezett azzal mely már a XVIII. században foglalt teret, hirdelve, hogy a túltermeléstől való félelem teljesen indokolatlan.³ E nézetnek rendszeres elméletté való kiépítésén *J. B. Say* és *James Mill* fáradoztak.⁴

Say kereken tagadta azt, hogy általános túltermelés keletkezhetnék. Szerinte ezt lehetetlenné teszi az, hogy a

² Letters of D. Ricardo to Malthus. Ed. by J. Bonar. Oxford 1887. a 127. old.

³ L. Mac Culloch: The Literature of Political Economy. Series of Reprints of Scarce Works on Political Economy, Nr. 5. London 1938. a 21. old. jegyzetét.

⁴ A *Say* és *James Mill* közötti elsőbbségre vonatkozólag I. J. H. Hollander megjegyzéseit a: „Ricardo's Notes on Malthus „Principles of Political Economy.” Ed. by J. H. Hollander and T. E. Gregory. Baltimore 1928.” c. munkája bevezetésében a LXXIX—LXXXIII. old. — *Hollander* itt (LXXIX. old.) azt a nézetet fejezte ki, hogy a *Say* és *James Mill* által hirdetett elmélet gyökerei a fiziokratákig nyúlnak vissza. *E. o. Bergmann* más nézetet volt, mert szerinte a fiziokraták itt figyelembe jövő megjegyzéseikkel csupán a pénznek pusztán forgalmi eszköz mivoltát kívánták hangsúlyozni (Geschichte der nationalökonomischen Theorie der Wirtschaftskrisen. Stuttgart 1895. 1. a 65—66. old.) Minden valószínűség szerint *Bergmann* megállapítása a helytálló, bár a túltermeléstől való félelem valóban távol állt a fiziokratáktól. Az c korukba azonban a gazdasági válságok még aligha foglalkoztatták behatóbban az elméket.

javakat végeredményben nem pénzért, hanem javakért cserélik ki és így minden jószág termelése maga teremti meg elhelyezési lehetőségét.⁵ Hiszen a termelés is fogyasztással jár és ezért minden termelő egyúttal fogyasztó is. Ahogy senki sem fogyaszthat a nélkül, hogy a közgazdaságnak valamilyen termelői szolgálatot ne teljesítene, úgy — állította *Say* — a termelő sem termelhet mások terményeinek, illetőleg szolgáltatásainak igénybevétele nélkül. Ez *Say* szerint teljesen kijárja annak a lehetőségét, hogy általános túltermelés keletkezzék, mert minden kínálat ugyanoly értékű javak iránti keresletnek is ad létet.⁶ Ez a gondolatmenet fejezi ki *Say* híres elméletét, melyet a *piacok elméletének* (théorie des débouchés) nevezett el és amelyet kortársai *Say* legnagyobb teljesítménye gyanánt magasztaltak.

A piacok elmélete szerint nincsen kizárva a *részleges túltermelés* lehetősége. Lehetséges ugyanis, hogy valamelyik termelési ág fejlődésében túlszárnyalja a többit és így hiányzanak azok a javak, melyekért termékei kicserélhetők volnának. Ez, amint *Say* is elismeri, zavarokat okozhat, de csak átmenetileg, mert az új termelési ág is fogyasztással jár és mihamarabb maga teremti meg a cserében szükséges ellentételeket. *Say* ezen okoskodása szépen rávilágít arra, hogy nemcsak az egyensúlyi gondolat állott e korban annak útjában, hogy az általános túltermelés lehetőségét felismerjék, hanem a termelés növekedésének feltétlenül jótékony hatásába vetett hit is. Abból, hogy a termelés fejlődik, nem szarni azhatik hátrány az emberiség számára, gondolták *Say* és követői, és így jutott *Say* arra a tényekkel nehezen ösz~" ezegegyeztethető gondolatra, hogy nem a javak bősége okozza a bajt, mint ezt a túltermelési elmélet hívei gondolták, hanem ellenkezőleg az, hogy csak az egyik vagy másik termelési ág fejlődött és nem valamennyi egyszerre. Ezért *Say* izerint a válságok forrása nem a javak bősége, hanem az, hogy hiány van oly javakban, melyek cserébe volnának adhatók a megnövekedett termékekért.

Egészen hasonló volt *James Mill* okoskodása is. A ter-

⁸ (*Say* „Traité d'économie politique. Paris 1803.” c. munkájában lejtette ki ezt az elméletet. Egy másik helyen a következőket mondja: „L'homme qui veut acheter, doit commencer par vendre, et il ne peut vendre que ce qu'il a produit, ou ce qu'on a produit pour lui.” (Cours complet d'économie politique pratique. 2. kiad. Paris 1840. I. köt. 341. old.)

⁹ „Il est bon de remarquer qu'un produit terminé offre de cet testant, un débouché à d'autres produits pour tout le montant de sa, valeur.” (Traité d'économie politique. 7. kiad. 1861. 1. 138. old.)

melés maga teremti a piacot termékei számára,⁷ mert a javak egyik része vásárolja a javak másik részét. Mindenki hajlandó fölöslegéért mások fölöslegét kicserélni és ha ez az egyes egyéneknél így van, okoskodik *Mill*, így kell hogy legyen az egyének összeségére vonatkozólag is. Az összkereslet és az összkínálat ennél fogva okvetlenül egyenlők. Mint ebből kitűnik, *Mill is* ugyanabból a gondolatból indult ki, hogy a termelés növekedéséből az emberiségre nem származhatik nehézség, mert végeredményben minden termelés munkaalkalmat teremt és anyagfogyasztással jár és ezzel létrehozza a termékek értékesítéséhez szükséges keresletet is. Ha aránytalanságok mutatkoznak a termelésben, ezek mindkettő szerint gyorsan elmúlnak, mert mindenki igyekszik azt előállítani, amire szüksége van és így a nyereség kiegyenlítődési törvénynél fogva a tőke onnan visszavonul, ahol értékesítési nehézségek vannak és a jövedelmezőbb termelési ágakat keresi fel.

Annak az optimizmusnak, mely úgy *James Mill* mint pedig különösen *Say* elméletében megnyilatkozott⁸ az volt az alapja, hogy nem tudták elképzelni, hogy a javak szaporításából nehézségek származhatnak. *Say* szerint a bőségesebb ellátás lehetősége új szükségleteket ébreszt és a meglévők tökéletesebb kielégítésének vágyát kelti fel. A munkamegosztás, melynek az előnyeit *Smith* oly élenken ecsetelte, valamint a csere szerintők nem hogy akadályokat gördíthetnének a jólét emelkedése elé, hanem ezt inkább előmozdítják.

Ricardo a válságok kérdését illetőleg teljes mértékben osztotta *Say* és *James Mill* nézetét. Bár *Say*vel az érték-elméletben nem értett egyet, helyeselte azt a megállapítását, hogy legfeljebb az egyes termelési ágak egymáshoz való alkalmazkodásának hiánya okozhat nehézségeket, de semmi esetre sem a javak bősége.⁹ Általános túltermelésről *Ricardo* szerint szó sem lehet mindaddig, amíg kielégítetlen szük-

⁷ „The production of commodities creates, and is the one and universal causa which creates a market for the commodities produced.” (Commerce Defended. London 1808. I. 80—81. old.)

⁸ „Vous voyez Messieurs” — írja *Say* — „que chacun est intéressé à la prospérité de tous, et que la prospérité d'un genre d'industrie est favorable à la prospérité de tous les autres” (Cours complet. 2. kiad. 342. old.)

⁹ „What I wish to impress on the reader's mind” — mondja *Ricardo* — „is that at ail times the bad adaptation of the commodities produced to the wants of mankind which is the specific evil, and not the abundance of commodities.” (Notes on Malthus. I. 161. old.)

ségletek vannak.¹⁰ Ezért ő is lehetetlennek tartotta az általános túltermelést és csatlakozott ahhoz a nézethez, hogy csupán téves számítások vezethetnek egyes termelési ágakban részleges túltermeléshez. Hasonló volt *Mac Culloch*¹¹ és *Senior*¹² véleménye is.

A klasszikus elmélet nagy tekintélye ellenére is nehéz volt azonban a válságok e magyarázatát kielégítőnek találni. Egyrészt a válságok ismétlődése megrendítette az esetleges voltukba vetett hitet, másrészt mindjobban kitűnt, hogy nem részleges tünetekről volt szó, hanem a közgazdaság egészét megrázkódtató zavarok léptek fel. Ezért már korán gyökeret veri az a meggyőződés, hogy a közgazdaság szerkezete nem lehet egészen mentes olyan tényezőktől, melyek a kereslet és kínálat kiegyenlítődését akadályozzák és időnkint a közgazdaság lefolyásában zavarokhoz vezetnek. Különösen két tényező felé fordult e tekintetben a figyelem: a *tőkeképződés* és a *jövedelemeloszlás egyenlőtlensége* felé.

Az elsőnek a gazdasági élet menetére való befolyását már *Lauderdale* hangsúlyozta. Szerinte a nemzeti jólét (public wealth) és az egyéni gazdagság (individual riches) élesen megkülönböztetendők, mert, míg egyesek gazdagságát növelheti a javak ritkasága, addig a nemzeti jólét nem a javak ritkaságától, hanem azok bőségétől függ.¹³ A takarékoság növelheti az egyéni vagyont, de a nemzeti jólétet csak bizo-

¹⁰ *Malthus*hoz intézett egyik levelében ezt írja: „Give man but the means of purchasing, and their wants are insatiable.” (Letters to Malthus. I. 49. old.) Persze, mint látni fogjuk, *Malthus* éppen azt vonta kétségbe, hogy széles néprétegeknek a szükséges vásárló erő rendelkezésükre áll és nem azt, hogy szükségleteik vannak.

¹¹ „A glut never originates in an increase of production, but is, in every case a consequence of the misapplication, of that power, or of the producers not properly adapting their means to their ends.” (The Literature of Political Economy. 22. old.)

¹² *Senior* úgy vélte megcáfolhatni az általános túltermelés lehetőségét, hogy ez szerinte csak az emberiségnek javakkal való teljes telítettsége esetében következhetnék be. Szerinte ugyanis „the only... hypothesis on which the existence of a general glut can be supposed, is that of a general satiety, that all men may be so fully provided with the precise articles which they desire, as to afford no market for each, other's superfluities.” (Political Economy. 6. kiad. 1. 29. old.)

¹³ Az egyéni gazdagság *Lauderdale* szerint mindabból áll „that man desires, as useful or delightful to him; which exists in a degree of scarcity.” (An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth and into the Means and Causes of its Increase. Edinburgh, 1804. I. 57. old.) , míg a nemzeti jólétet általában mindaz növeli „that man desires as useful or delightful to him.” (56. old.) Míg tehát, így okoskodik *Lauderdale*, az egyéni gazdagságot növeli a javak ritkasága, a nemzeti jólétet a ritkaság fokozása csökkentheti. (1. ö. 55—57. old.)

nyos határok között szolgálja, t. i. addig, amíg a megtakarított tőke a termelést oly irányban táplálja, melyben a közület számára hasznos javakat hoz létre. Mihelyt a tőkegyűjtés e határt túlhaladja, csak egyesek gazdagodását idézi elő, de a közgazdaságban zavart okoz, mert csökkenti a fogyasztási javak iránti keresletet, sőt végeredményben még ezt a keresletet is csökkenti, melynek érdekében a másik fogyasztástól elvonják a vásárlóerőt.¹⁴ Mihelyt ugyanis kiderül, hogy a termelési tényezők az üzleti pangás folytán rem foglalkoztathatók *jövedelmezően*, ezek értéke is csökken. Ezen okoskodással szorosán érintkezett *H. Storch*¹⁵ felfogása is, ki *Lauderdale*hez hasonlóan hangsúlyozta az egyéni gazdagodás és a nemzeti jólét emelkedése közötti hülönbséget és azt is felismerte, hogy *a takarékoság, a fogyasztás megszorításával járván, a kész árúk iránti keresletet csökkenti*. Minthogy pedig a termelés a fogyasztást van hivatva kiszolgálni, a kereslet csökkenésével zavarnak kell bekövetkeznie a termelésben is.

Lauderdale és *Storch* fejtegetései csak csekély visszhangot keltettek. A fejlődő kapitalizmus e korszakában a gazdasági fejlődés jótékony hatásába vetett hitnek *James MiU* és *Say* okoskodása felelt meg. Franciaországban nagy elméleti teljesítményként ünnepelték *Say* érvelését, melylyel azt igyekezett bizonyítani, hogy a termelés növelése nem lehet az emberiség hátrányára, *m. Chevalier*, *Fr. Passy*, *Fr. Bastiat* és *G. Molinari* lelkesen csatlakoztak *Say* elméletéhez és csupán *Ch. Ganilh*¹⁹ és később *Saint Chaman*¹⁷ foglaltak ellene állást Angliában nagy hatást keltett az, hogy *Ricardo* helyeselte *James Mill* és *Say* álláspontját,¹⁸

¹⁴ „Thus a diminution of value must be produced, not only in the article for which parsimony occasions an abstraction of demand, but even in the article for which it creates a demand; and public wealth must severely feel the effects of the discouragement by this means given to the production of both.” (U. o. 220. old.)

¹⁵ Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. St. Petersbourg, 1815. es Considérations sur la nature du revenu national. Paris, 1824.

¹⁸ Des systèmes d'économie politique. Paris, 1809. — Théorie de l'économie politique fondée sur les faits resultants des statistiques de la France et de l'Angleterre. Paris, 1815. es Dictionnaire analytique de l'économie politique. Paris 1826.

¹⁷ Traité d'économie public. Paris, 1850. c. munkájában igen élesen fordult szembe a piacok elméletével.

¹⁸ *Ricardonok Say* tanáról szóló elismerő álláspontját teljesebbé osztotta *Mae Culloch* így írván *Say*ról: „His principal merit in „a scientific point of view consists in his showing in a more satisfactory manner than it had been done previously, that effective demand depends upon production.” (E. i. m. 21. old.)

holott az utóbbival egyébként sokban nem érteit egyet. Az általános túltermelés lehetősége mellett felhozott érvekre tudományos körökben csak akkor fordítottak figyelmet, midőn *Malthus* kezdte ezeket hangsúlyozni.

Malthus sok vonatkozásban *Ricardoétól* eltérő felfogása tette arra hajlamossá, hogy a gazdasági élet feltétlen összhangját hirdető felfogással szembehelyezkedjék. Az ár-elméletben mint tudjuk, a termelési költségek elméletével szemben a kereslet döntő szerepét hangsúlyozta és népese-dési tana dinamikus nézletre vezette. Ezek alapján *Malthus* számára az a gondolat nem volt idegen, hogy egyes tényezői változékonyságánál fogva a gazdasági életben zavarok is keletkezhetnek. Ezenkívül *Malthus* távol állott *Ricardo* doktrinarizmusától és minden vonatkozásban átértékelte a való élet bonyolult voltát.

Malthus sok vonatkozásban *Ricardoétól* eltérő felfogására, hogy a munkamegosztáson nyugvó közgazdaságban a jólétet a termelés magában még nem növeli, mert ehhez az íb szükséges, hogy a termelt javaknak megfelelő értékük legyen, amit csak irántuk való megfelelő kereslet biztosíthat.¹⁹ Ha ez hiányzik, a termelés növekedése zavarokhoz kell, hogy vezessen, mert a termelt áruk ára oly alacsonyra süllyedhet, hogy a termelés költségeit sem fedezi. *Malthus* a keresletre vonatkozó fejtegetései nyomán a takarékos-ság hatására vonatkozólag *Lauderdaleéhoz* hasonló felfogásra jutott. Bár távolról sem kicsinyelte a takarékos-ság közgazdasági jelentőségét,²⁰ habozás nélkül rámutatott arra, hogy a forgalomra alapított közgazdaságban az csak bizonyos határok között maradvá mozdítja elő a jólétet, mint ahogy a föld termelékenysége és a technikai találmányok is csak akkor emelik az emberi jólétet, ha a megMövekedett termeléssel hatályos kereslet áll szemben. A takarékos-ság csökkenti a fogyasztást és, ha ez bizonyos határon túl bekövetkezik, a termékek iránti kereslet annyira megcsappan, hogy munkanélküliség és nyomor lesznek a következményei.²¹

Ezen az alapon okosodva *Malthus* szemében az általános túltermelés éppenséggel nem látszott agyémnek. A

¹⁹ A közgazdaságtan elvei Ford. Neubauer Gyula. Budapest, 1940.

²⁰ U. o. 259. old.

²¹ „De ha a jövedelem tőkévé való átalakításának, egy bizonyos ponton túlhajtvá, a termék hatékony keresletének kevesbítésével meg kell fosztani a munkásosztályokat alkalmazásuktól, nyilvánvaló, hogy a takarékos-sági szokásoknak túlnagy fokban való elsajátítását eleinte a legelszomorítóbb hatások kísérhetik, majd pedig állandóan a vagyonság és népesség feltűnő pangása” (E. i. m. 272. old.)

tőkefelhalmozástól ösztökélve a termelés oly méreteket öltethet, melyek mellett az árukat nem lehet oly áron eladni,²⁷ hogy termelési költségeik megtérüljenek és ennek csak zavar lehet a következménye. Az eladhatatlan árukészletek torlódhatnak és beáll a válság. Erre az érvelésre támaszkodva szállt szembe *Malthus* azzal a nézettel, melyet *Say* és *Ricardo* képviseltek. *Malthus* szerint *Say* elmélete ellenkezik azokkal az elvekkel, melyek a keresletet és a kínálatot szabályozzák, mert az árúk termelése magában véve nem biztosítéka a kereslet és kínálat összhangjának.²⁸ Termelés és jövedelemeloszlás a két pillére az emberi jólétnek. A jólét gyarapodása csak akkor következik be, ha nemcsak a termelés mennyisége, hanem annak értéke is növekszik.²⁹ Ez pedig nincsen feltétlenül biztosítva, mert a termelés mennyisége a nemzet termelő képességétől függ, a termékek értéke pedig a jövedelemoszlástól. Ha a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei folytán a kettő között nincsen meg a helyes arány, a piacok túltömöttsége elkerülhetetlen és ezzel az általános túltermelés állapota következik be. Világos okfejtésével *Malthus* határozott alakban öntötte a túltermelési elméletét, amelyet már *Lauderdale* és *Storch* képviseltek.

Ricardo élesen szembeszállt *Malthusnak* a túltermelésre vonatkozó nézeteivel. Amennyire egyetértett népesedési tanával, annyira nem tudta elfogadni a tőkefelhalmozódás hatásaira vonatkozó felfogását, mert úgy gondolta, hogy a megtakarított vásárlóerő másra ruháztatván át, az az árupiac számára nem vész el.^B *Malthus* ama nézetére, hogy a takarékoság csak bizonyos körülmények között — ha t. i. a jövedelem növekedése e özi meg — nem kurtítja az

²⁷ „... teljesen nyilvánvaló, hogy a javak e tömegének, a munkával való összehasonlításban, amelyért el kell cserélni, eshetik az értéke egy torlódás folytán, amint bármely jószág értéke esik a kínálat túltengése folytán, összehasonlítva akár a munkával, akár a pénzzel.” (260. old.)

²⁸ „Ez a tan azonban abban a terjedelemben, amelyben alkalmazást nyert, úgy tűnik nekem, hogy szerfelett alaptalan és teljesen ellentmond azoknak a nagy elveknek, melyek a kínálatot és keresletet szabályozzák.” (U. i. 260. old.)

²⁹ „Termelés és szétosztás a vagyonság két nagy alapeleme, amelyek illő arányban egyesítve képesek arra, hogy földünk népességét és gazdagságát nem nagy idő múltával a lehetséges erőforrásaik legvégső határáig terjesszék, de amelyek különvéve, nem illő arányokban egyesítve, csak azt a fogyatékos gazdagságot és fogyatékos népességet hozzák létre sok ezer esztendő leteltével, amely ezidőszerint a földgömb felszínén elszórtan megvan.” (U. o. 313. old.)

³⁰ „I deny that the wants of the consumers (generally) are diminished by parsimony — they are transferred with the power (to consume) to another set of consumers.” (Notes on Malhus, 164. old.)

árak iránti keresletet,²⁶ *Ricardo* habozás nélkül azzal válaszolt, hogy a tőkefelhalmozás mindig a fogyasztás csökkentése nélkül megy végbe.”

Azok az érvek, melyeket elméletük védelmére *Say* és *James Mill* felsorakoztattak, kevésbé voltak meggyőzőek. Egyikük sem értette meg *Malthus* érvelésének lényegét és elméletük védelmében mindketten inkább ismételték, mintsem bizonyították tételüket. *James Mill* folytonosan arra tért vissza, hogy termékeket csak termékekkel lehet vásárolni és azt vitatta, hogy még abban, az egyébként az emberi természettel ellenkező esetben sem volna hátrányos következménye a takarékoságnak, ha mindenki csak a legelemibb szükségleteire költene és jövedelmének többi részét megtakarítaná, mert a megtakarítások is keresletet támasztanak, azzal, hogy a termelést növelik, amihez pedig nyersanyagokra és egyéb árukra van szükség. Így az összkereslet és összkínálat mindig összhangban maradnak egymással. *Say*, midőn érvei kifogytak, azzal válaszolt *Malthus* érvelésére, hogy termelés alatt csak oly javak létrehozását szabad érteni, melyek megérik a termeléssel járó áldozatot és nem vette észre, hogy ezzel nem cáfolta meg a túltermelés lehetőségét, hanem a termelés fogalmát úgy értelmezte, hogy az eleve kizárja a túltermelés lehetőségét. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy csak annak előállítását tekintjük termelésnek, amit érdemes volt termelni, akkor csak azért nem beszélhetünk túltermelésről, mert ami túltermelés, azt azon a címen zártuk ki, hogy az nem tekinthető termelésnek. Így *James Mill* és *Say* egyaránt az érvelés hevében még a részleges túltermelés engedményétől is kezdtek eltávolodni. Igazat kell adnunk *Bergmarcn*-nak, hogy érvelésük inkább idevágó nézeteik gyengéit tette nyilvánvalóvá, semhogy a túltermelés lehetőségét cáfolta volna.²⁸

A túltermelésről folytatott vitának legérdekesebb eredménye az volt, hogy *Ricardo* indítatva érezte magát a gépeknek a közgazdaságban játszott szerepéről szóló korábbi nézetét módosítani, elismerve azt, hogy nem tekinthető alaptalannak a munkásosztálynak az a felfogása, hogy a gépek alkalmazása hátrányos következményekkel is járhat a munkásságra nézve.²⁹ Ezen engedményéért leghívebb tanítványa.

²⁶ A közgazdaságtan elvei. L. a 272. old. levő jegyzetet.

²⁷ Notes on Malthus. 173. old.

²⁸ E. i. m. 90. old.

²⁹ „A munkásosztály véleménye, hogy a gépek beállítása gyakran sérti az érdekeit, nem csak előítéletesen és tévedésen alapszik, hanem a közgazdaságtan helyes elveiből következik.” (E. i. m. 317. old.)

Mac Culloch hibáztatta ugyan *Ricardot*, de nézetének változtatása csak azt mutatja, hogy *Ricardo* nem zárkózott el véleménye helyesbítése elől, ha mások érvei ennek szükségéről meggyőzték.³⁰

Ricardo nézetének változása nem maradt hatás nélkül. *J. St. Mill*, bár végeredményben megmaradt ama felfogás mellett, hogy a gépek használata a munkások javát is szolgálja, mégis elismerte, hogy minden törekvés „annak bizonyítására, hogy a munkásosztály mint testület *ideiglenesen sem szenvedhet* a gépek behozatala vagy a tőkének állandó javítmányokba fektetése által”, tévedésen alapszik.³¹ Azt a véleményt, hogy ennek ellenére sem következnek be a valóságban a munkásokra hátrányos következmények, *J. St. Mill* azzal indokolta, hogy a gépek térfoglalása csak lassú ütemben történik, éspedig bevételi feleslegekből, úgy, hogy ezzel a munkások foglalkoztatására rendelkezésre álló tőke nem csökken.

Azt az elméletet, melyet *Malthus* képviselt, *általános túltermelési elméletnek* nevezték. Voltaképpen azonos volt ez azzal az elmélettel, melyet a *fogyasztáshiány elmélete* néven ismerünk. Az utóbbi elmélet alapítójának azonban nem *Malthust*, hanem *Sismondit* szokták tekinteni, mert idevágó felfogását egy évvel *Malthus* előtt tette közzé és a súlyt kevésbé az áruk túlságos mennyiségére, mint inkább a munkásosztály jövedelmének csekély voltára helyezte.³²

A klasszikus iskola tanításával több irányban szembehelezkedő és a kapitalista rendszert élesen támadó munkájában *Sismondit* nem egy gondolatot vetett fel, melyet később az elmélet felkarolt.³³ Az a gondolat azonban, melyre folytonosan visszatért, akár a termelésről, akár a jövedelemelosztásról volt szó, a termelés és fogyasztás összhangjának szükségessége volt. „A nemzeti jövedelem összeségének rendeltetése, hogy cseréltessék a nemzeti termelés összeségé-

³⁰ L. Letters of D. Ricardo to Malthus. Oxford 1887. a 184. old.

³¹ A nemzetgazdaságtan alapelvei Ford. Dapsy L. Budapest 1874. i. I. köt. 140—141. old. Az idézetben a „behozatala” kifejezés hibás. *Mill* a gépek bevezetéséről (introduction) szól.

³² *Malthus*: Principles-jei 1820-ban jelentek meg, míg *Sismondit*: Nouveau principes d'économie politique-ja 1819-ben. (Magyar fordítás-Bán: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi Lukács. I. köt. Budapest 1893.) *Malthus* helyeslőleg említi is *Sismondinak* a fogyasztásra és a keresletre vonatkozó nézetét (Principles. L 420. old. jegyzetét)

³³ Így P. o. rámutatott annak a bizonytalanságnak a hatására, mely abból származik, hogy a vállalkozónak terveivel a jövőbe kell tekintenie, mely bizonytalan, továbbá arra, hogy a vállalkozók soksáer egymásról nem tudva növelik termelésüket stb.

ért.”³⁴ Ha ez nem történik meg, a termékek egyrésze eladatlan marad és a termelésben zavarok állnak be. A termelés és a fogyasztás közötti összhangot a mai gazdasági rendben *Sismondi* megállapítása szerint veszélyezteti a termelésnek a gépek alkalmazásával való gyors növelése és a fennálló jövedelemeloszlási rendszer. Az előbbi túl gyors ütemben duzzasztja meg a termelést és — a gépi termelés kevesebb munkást foglalkoztatván mint a kézmű — a munkások egy részét keresetétől fosztja meg, míg a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége és különösen a munkabér elégtelensége megakadályozza azt, hogy a munkás a megnövekedett termelés eredményének megvásárlására elegendő jövedelemmel rendelkezék.” Nincs tehát igazuk azoknak, kik, mint *Say* és *Ricardo* azt állítják, hogy a termelés maga teremti meg a szükséges fogyasztást. Az említett tényezők ezt az összhangot megzavarják és a fogyasztás hiánya válságot idéz fel.

A fogyasztáshiány elmélete legnagyobb tetszésre a szocialisták táborában talált. Már említettük, hogy a szocializmus hívei kezdettől fogva a gépek bevezetését okolták a válságokért. Szocialista részről tudományos alátámasztást a fogyasztáshiány elmélete elsősorban *Rodbertus* munkáiban nyert. *Rodbertus* szerint a kapitalista rendszer alapvető hibája az, hogy a haladás eredményeiben nem engedi részesedni a munkást. A csökkenő bérhányad törvénye — melyről már szó volt — megakadályozza ugyanis ezt még akkor is, ha a munkabér némi emelkedést mutat is, mert ahhoz, hogy a munkásosztály fogyasztását oly mértékben tudja kiterjeszteni, mely a termelés fejlődésének megfelel, a bér emelkedésének a haladás mértékével lépést kellene tartania. Míg ez meg nem történik, a válságok elkerülhetetlenek és ismétlődésük fogja végül a szocializmust megvalósítani.

Marx nem ilyen egyöntetűen magyarázta ugyan a válságokat, mire alább még vissza térünk. Válságelméletének főgondolata mégis a fogyasztáshiány volt, melyet a munkások kizsákmányolása idéz fel. Midőn a kapitalista rendszer a termelést nem az összesség érdekében, hanem tisztán a kapitalisták javára folytatja, ezzel aláássa saját létét, mert a vál-

³⁴ L 94. old. a magyar fordításban.

³⁵ „Mindenkor, ha a fogyasztás kereslete fölülhaladja a népesség termelési képességét, minden új találmány. .. jótétemény a társadalomra nézve... Ellenben ... mindenkor, ha a termelés teljesen megfelel a fogyasztás igényeinek, minden hasonló találmány fennálló társadalmi szervezetünk mellett — káros hatású, sőt csapás.” (U. o. 286. old.) Ehhez fűzött jegyzetében azután megjegyzi *Sismondi*, hogy tulajdonképpen „nem a gépek tökéletesítése a valódi csapás, hanem termelvényeink igazságtalan felosztása.” (U. o.)

éágok az értékesítés nehézségeivel és a munkanélküliséggel mindinkább aláaknázzák a rendszert, előkészítvén az utat a szocializmus számára. A csökkenő nyereséghányad törvénye és idegen piacok meghódítása ideiglenesen elháríthatja ugyan az összeomlást, de ez végeredményben mégis elkerülhetetlen.

Visszatekintve a túltermelési vitára, igazat adhatunk Gide-nek abban, hogy a Say-féle piacok elmélete annak a tételnek bővebb kifejtése volt, hogy a pénz csak közvetítője a cserének és így közbejötté nem változtathat azon, hogy végeredményben az árukat árukért cserélik el. E mellett az lebeggett úgy Say, mint James Mill szemei előtt, hogy a termelés kiterjesztése munkaalkalmakat teremt. Ma is főképpen ezt az érvet szokták a túltermelési elmélet ellen felhozni, azt hangoztatva, hogy a termelés jövedelmek forrása és ezzel lehetőséget ad a termelés megnövekedett eredményének megvásárlására.³⁶ E gondolat homályosította el az általános túltermelés lehetőségét visszautasító közgazdák szemei előtt azt, az egyébként nehezen kétségbevonható tény, hogy a jövedelemeloszlás és a tőkeképződés folyamatai sem lehetnek közömbösek a termelés és fogyasztás összhangja szempontjából.

Malthus és Sismondi érdeme e tényezők hatásának hangsúlyozása volt. Már Sismondi rámutatott arra, hogy a pénzre alapított közgazdaságban a csere közvetlensége megszűnik” és J. St. Mill is ugyanezen az alapon cáfolta a piacok elméletét, hangsúlyozva, hogy az a pénznélküli csere feltevésén nyugszik. A pénz közbejöttével a helyzet megváltozik és ha valaki árut adott el, nem vásárol szükségképpen a kapott összegért haladéktalanul más árut.³⁸ Alapvető hibája a Say-féle elméletnek mindenesetre annak elhanyagolása is, hogy még a megfelelő jövedelem rendelkezésre állása sem biztosítja, hogy a fogyasztóknak azokra az árukra van szükségük amelyek a vállalkozók termelnek és oly arányokban, amilyenekben azokat termelik.

Másrészről az általános túltermelés fogalma sem volt egészen szerencsés. Ezzel azt akarták kifejezni, hogy a termelés és a fogyasztás összhanghiánya általános. Ennek beközlés így p. o. Röpke: *Crisis and Cycles*, London 1956. (1. 80. és 86. old.)

³⁷ E. i. m. 115—116. old.

³⁸ Although who he sells, really sells only to buy, he needs not buy at the same moment when he sells; and he does not therefore necessarily add to the *immediate* demand for one commodity when he adds to the supply of another.” (Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. 2. kiad. London, 1874. 1. 70. old.)

vétekezéséhez azonban nem feltétlenül szükséges, hogy minden áruban túltermelés legyen, hanem csak az, hogy a termelés és fogyasztás kiegyenlítődése széles körben hiányozzék. Ennek felismerésében *Say*i és híveit az akadályozta, hogy a termelést nem a megvásárlásra rendelkezésre álló jövedelemhez, hanem egyszerűen az emberek szükségleteihez viszonyították és így született meg az a következtetés, hogy oly állapot elképzelhetetlen, melyben túl sok volna a jószág. Az emberek szükségleteihez viszonyítva ez valóban elképzelhetetlen, de jövedelmükhöz viszonyítva éppenséggel nem lehetetlen, mert feltétlenül igaza van *Malthus*nak és *Sismondin*ak abban, hogy a termelés növekedése magábanvéve még nem biztosítja a keresletet a megnövekedett termelés számára. Okoskodásukban csak azt nem részesítették kellő figyelemben, hogy α haladás sokszor a termelési költségek süllyesztéséhez vezet és ez megnyithatja az utat az áruk nagyobb mennyiségének megvásárlására. Ezzel szemben *Malthus* és *Sismond*i mindig csak az ár olyan süllyedésére gondoltak, mely a termelési költségeket nem fedezi.

Az, hogy túltermelési elméletnek vagy a fogyasztáshiány elméletének nevezzük-e ezt a magyarázatot, inkább csak hangsúly kérdése. A túltermelés éppen úgy a termelés és fogyasztás egészségtelen viszonyát fejezi ki, mint a fogyasztáshiány. A tényállás mindkét esetben ugyanaz. A német szociálpolitikusok, így p. o. *Brentano* és *Herkner* a fogyasztáshiányelmélet hívei voltak.

2. A konjunktúra-probléma kibontakozása. A gazdasági válságok ismétlődése a kérdést állandóan napirenden tartotta. Újabb és újabb nézőpontok merültek fel, anélkül azonban, hogy átfogó magyarázattá tudtak volna sűrűsödni, mely hasonlítható lett volna ahhoz, melyet *Malthus* vagy *Sismond*i adtak.

Megkísérelték a válságokat azzal magyarázni, hogy a & álló tőke a forgó tőkéhez viszonyítva túl gyorsan növekszik. F magyarázat közelfekvőnek látszott akkor, amidőn a gépek térfoglalása volt az ipari fejlődés főjellemvonása. Már *Ricardo* érintette ezt a szempontot, rámutatva arra, hogy az iparnak gépi termelésre való berendezkedése azzal a hatással járhat, hogy a forrás, melyből a földbirtokosok és a kapitalisták merítik jövedelmüket, növekszik, míg az, melyből a munkásosztály él, csökken.³⁹ Különösen a bankok vezetői, mint *Lord Overstone*, *G. W. Normann* és *J. Wilson* vallottak hasonló nézetet, melyhez *Torrens* is csatlakozott. *Wilson* p. o.

³⁹ A közgazdaság és az adózás alapelvei L. 313—314. old.

világosan kifejtette, hogy az állótőke gyors növekedése fel-emészti a vállalkozás rendelkezésére álló tőke nagy részét és ezzel forgótőkében hiány keletkezik, mi fennakadáshoz kell, hogy vezessen a vállalkozás terén.⁴⁰ Franciaországban *Cow-celle-Seneuil* helyezkedett hasonló álláspontra.⁴¹

Az a körülmény, hogy a XIX. század első felében fellépő válságokat az árak erős felcsigázása és rendkívül élénk üzletmenet előzték meg, sokakban azt a véleményt táplálta, hogy a válságokat *üzérkedés* idézte elő, vagy legalább is az üzérkedésnek nagy szerepe volt kitörésükben. Annak feltételezése azonban, hogy a spekuláció egyes üzletemberek különös hajlamából vagy csupán ötletszerűleg keletkezett, alig látszott kielégítőnek. Igyekeztek tehát jobban a dolog mélyére hatolni és azokat az okokat felderíteni, melyek az üzérkedést előidézik. *J. St. Mill* p. o. a nyereséghányad csökkenésére utalt, mely szerinte merész vállalkozásokba hajtja a tőkéseket, hogy újabb nyereségforrásokat aknázzanak ki.⁴²

Új gondolatokkal gazdagította a válságok körüli vitát az az élénk eszmecsere is, mely Angliában a bankjegyek beváltási kötelezettségének felfüggesztésével kapcsolatban indult meg. E vita ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy a pénzmennyiség változása hatással van az üzleti élet menetére. Bár különböző utakon, erre az eredményre jutottak úgy a bullionisták és a currency elmélet hívei, mint a bankszerűség iskolája. Az előbbieket a bankjegyek túlságos mennyiségű kibocsájtásának hatásait vizsgálva jutottak erre a megállapításra. Ezzel szemben a bankszerűség elvének hívei tagadták ugyan, hogy a bankjegyek beválthatósága esetében ezek kibocsájtása emelhetné az árakat, de készségesen elismerték, hogy a kamatláb alacsonyan való megállapítása és a bankok részéről könnyelmű kihitelezés esetében az árakban jelentős emelkedés következik be. Ily módon tehát, miképp erre *Valentin F. Wagner* már rámutatott,⁴³ az egyébként egymással szemben álló két iskola abban egyetértett, hogy valutáris fejlemények befolyásolhatják az üzletmenetet. E nézetet nem-

⁴⁰ *Fluctuations of Currency, Commerce and Manufactures referable to the Corn Laws.* London 1840.

⁴¹ *Traité théorique et pratique d'économie politique.* Paris 1858—59.

⁴² A nemzetgazdaságtan alapelvei. IV. könyv, hol *Mill* ezt írja: „Azonban épen a biztos tőkejövedelem csekélyége teszi az embereket hajlandókká, hogy minden oly tervet meghallgassanak, amelynél, ha bár veszteségre is van kilátás, de másfelől nagyobb mérvű tőkejövedelemmel is biztosíthatják magukat. Így keletkeznek azok a spekulációk, melyek azután az őket követő krízisek idején elpusztítják vagy külföldre szállítják át a tőkék egyes tekintélyes részét.” (L. IV. köt. 64. old.)

⁴³ *Geschichte der Kredittheorien.* Wien 1937. L. 351. old.

csak Angliában fogadták el; lelkes híve volt annak az Egyesült Államokban p. o. *Amasa Walker*⁴⁴ és Németországban a bankszerűség iskolájának kiváló képviselője, *Adolf Wagner* is elismerte, hogy a hitel könnyelmű kezelése az üzérkedést táplálja.⁴⁵

Különösen az utóbbi nézet, t. i. a könnyelmű hitelezésnek az üzérkedést előmozdító természetének elismerése mindjobban foglalkoztatta a közgazdákat. A válságokról szólva *J. St. Mill* p. o. kifejtette azt, hogy a hitel az árak oly emelkedését teszi lehetővé, mely, ha mindenkinek készpénzben kellene fizetnie, be nem következhetnék.⁴⁶

E mellett az a nézet is tartotta magát, hogy az állótoke túlságos gyors ütemben való növekedése gazdasági zavarokat okoz. Különösen *James Wilson* igyekezett ennek hatását közelebbről megvilágítani. Túlelmedve azon a magyarázaton, hogy ez a munkások alkalmazására szükséges tőkét csökkenti, illetőleg a beruházásokkal arányos növekedését gátolja, *Wilson* arra mutatott rá, hogy ez a termelés folyamatát is erősen befolyásolja, mert a termelési javak előállítását fokozza és a fogyasztási javak termelését csökkenti.⁴⁷ *Walras* ezt a szempontot kapcsolatba hozta a hitel növekedésével, azt állítva, hogy e hiteleket a vállalkozók elsősorban az állótoke növelésére használják fel. Ez *Walras* szerint is megzavarja a termelés egyensúlyát, de a válságot *Walras* végeredményben mégis a valutáris okokból szükségessé váló hitel-megszorítással magyarázza.⁴⁸

Bár, miként említettük, az idevágó fejtegetések célja nem az volt, hogy egyszerűen a pénz oldaláról magyarázzák meg a gazdasági válságokat, mégis e tekintetben bizonyos előkészítő szerepük volt, mert e fejtegetésekben merült fel először az a gondolat, hogy a pénz- és a hitelforgalom kiterjesztése

⁴⁴ The Nature and Use of Money and Mixed Currency. (1857.) L. bővebben *Harry E. Miller* „Earlier Theories of Crises and Cycles in the United States c. cikkét. (Quart. Journ. of Ec. XXXVIII. köt. (1924.) 1. 303. old.)

⁴⁵ Die Geld- und Credittheorie der Peel'schen Bankacte. Wien 1862. 1. 158. old. „Geben die Banken die begehrten Mittel, sei es aus ihrem eigenen müssig liegenden Capital, oder durch Darlehen mittelst ihrer Depositen und ihrer Noten her, so befördern sie hierdurch die Speculation.”

⁴⁶ A nemzetgazdaságtan alapelvei. III. könyv a 140. old.

⁴⁷ Capital, Currency and Banking. London 1847.

⁴⁸ Théorie mathématique du billet de banque. Mémoire lu à la Société des Sciences Naturelles à Lausanne (le 19. novembre 1879.) c. értekezésében. L. Études d'économie politique appliquée 1898. Részletesen tárgyalja ezt az értekezést *Valentin Wagner* e. i. munkájában.

élénkítőleg hat az üzleti életre. Ennek felismerésében határozottan haladást kell látnunk, mert, mint már említettük, a régebbi irodalom erősen hajlott arra, hogy a közgazdaságban a pénz szerepét elhanyagolja és tisztán a jószágfolyamatokat tartsa szem előtt. Ennek téves voltára már *Mait nus* felhívta a figyelmet, rámutatva arra, hogy különösen a jövedelemeloszlásra a piaci forgalom pénzben való lebonyolításának is van hatása.⁴⁹ A most említett irodalom azután arra világított rá, hogy a pénz és a hitelviszonyok nem közömbösek az üzletmenetre. E megállapítás a pénz- és tőkepiac megfigyelésére ösztökélt és az idevágó tanulmányoknak azután döntő szerep jutott annak megállapításában, hogy a gazdasági válságok nem olyan hirtelen és váratlan rázkódásai a gazdasági életnek, mint sokáig hitték, hanem bizonyos előzményeknek következményeképpen lépnek fel.

Ennek alapján lassankint az a nézet kezdett felülkerekedni, mely szerint *a gazdasági élet hullámozása nem rendkívüli következmények eredménye, hanem magának a gazdasági szervezetnek egyenlőtlen működéséből származik.* Ezt a nézetet az Egyesült Államokban *Condy Raguét* már 1829-ben képviselte,⁵⁰ Angliában pedig *Lord Over stone* néhány évtizeddel később világosan kifejtette, hogy ciklikus mozgásokról van szó, melyek bizonyos szabályossággal lépnek fel a jó és a rossz üzletmenet váltakozását idézvéen elő. A nyugalmi állapotból — írja *Lord Overstone* — bizonyos javítások és a jövő kilátásaiba vetett növekvő bizalom lassanként kiemeli a gazdasági életet, majd fellendülés, később pedig túlzott élénkség váltják fel ezt az állapotot, míg azután rázkódások árán ismét visszaesik a gazdasági élet a pangás és gazdasági zavarok állapotába és végül ismét megnyugszik. Ezzel *Lord Overstone*⁵¹ a gazdasági hullámozásnak oly érthető és szemléltető képét festette, mely hivatott lett volna teljesen háttérbe szorítani azt a nézetet, mint hogyha itt egyszerű, hosszabb előzmények nélküli válságokról volna szó. Fejtegetései azonban nem keltettek oly figyelmet, amilyent érdemeltek volna. Kora pusztán egy adaléknak tekintette⁵² azokat az akkor az érdeklődés középpontjában álló bankkérdés vitájá-

⁴⁹ A nemzetgazdaságtan elvei. L. a 266. old.-on levő jegyzetet, továbbá a 326. old.

⁵⁰ *Condy Raguét-ről* 1. *H. Miller*: Early Theories of Crises, and Cycles in the United States. (Quart. Journ. of Ec. 1924. 294—329. old.)

⁵¹ Tracts and other Publications on Metallic and Paper Currency. London 1858.

⁵² *L. Burchart* megjegyzéseit Weltw. Archiv XXVIII. köt. (1928.) és *J. Lutz* idevágó fejtegetését „Das Konjunkturproblem in der Nationalökonomie. Jena 1932.” c. munkájában a 107. oldalon.

hoz, aminthogy átsiklott több oly megjegyzésen is, mely ebben a korban tétetett és alkalmas lett volna arra, hogy a válságelmélet helyét egy, a gazdasági élet hullámzására vonatkozó általánosabb elmélet foglalja el.

Ily irányú elmélet megalapozását kísérte meg *Clément Juglar* 1862-ben megjelent munkájában,⁵³ melyben egyenesen szembeszállt azzal a felfogással, mint hogyha a gazdasági válságok önmagukban álló tünetények volnának és ezzel a válságprobléma helyébe a *gazdasági élet hullámzásának* kérdését állította,⁵⁴ ennek magyarázatát tűzve ki elmélete feladatákként. *Juglar* munkája más irányban is úttörő volt, mert a tisztán spekulatív okoskodás helyébe a tények alapos és gondos vizsgálatát állította. Főképpen a tőke- és pénzpiac adatait igyekezett elemezni, nem minthogyha kizárólag ezekből vélte volna megmagyarázhatónak a gazdasági hullámzás tünetényeit, hanem főképpen azért, mert e piacokra álltak leginkább adatok rendelkezésére.

Minthogy *Juglar* volt az első, aki beható vizsgálatokat végzett e téren és az ő munkája volt az, mely alapos felépítésénél fogva először hívta fel szélesebb körök figyelmét arra, hogy a kérdés, mellyel a közgazdaságtan szembenáll, Bzélésebbkörű, semmint régebben hitték, őt szokták általában a gazdasági hullámzás elmélete, vagyis a *konjunktúraelmélet* megalapítójának tekinteni. Érdemei e téren minden kétségen felül állnak, de mégsem szabad elfelejtenünk, hogy voltak már előtte is, mint láttuk, egyesek, akik a probléma szélesebbkörű voltát felismerték, persze anélkül, hogy oly alapos vizsgálatot szenteltek volna annak, mint ahogy ezt *Juglar tette*. Mindamellert nem szabad azt hinnünk, hogy *Juglar* munkájának megjelenése után általánossá lett a válságelméletnek konjunktúraelmélet által való felváltása. Még sokáig a válságok kérdéséhez fűzték a konjunktúra problémát és maga *Juglar* is válságokról szólt alapvető munkájának címében.

Ennek főképpen az volt az oka, hogy — mint fentebb láttuk — a közgazdasági elméletnek a múlt század végéig uralkodó kereteibe igen nehéz volt beilleszteni a gazdasági hullámmozgás tünetényét. Az uralkodó elmélet ugyanis

⁵³ Des crises commerciales et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États Unis. Paris 1862. (2. kiad. 1889.)

⁵⁴ A *Léon Say* és *J. Chaüley* által kiadott „Nouveau Dictionnaire d'Économie Politique”-ban *Juglar* írta a válságokról szóló cikket, melyben nézeteit összefoglalta. Itt a következőket írja: „L'explosion des crises ne tient donc pas à un accident, il n'y aurait pas d'explosion si tout n'était préparé pour l'explosion et si la mine n'était pas chargée.” (I. köt. 646. old.)

lényegében statikus jellegű volt. A gazdasági élet alaptényezőinek egymáshoz való viszonya állott benne előtérben és nem a gazdasági élet változásainak kérdése. Az alaptényezőket az elmélet főképpen egymáshoz való alkalmazkodásukban vizsgálta és így elsősorban a kölcsönös alkalmazkodás foglalkoztatta, mely a súrlódásmentes lefolyásra irányította a figyelmet és nem tudta beilleszteni vizsgálatába a rázkódásokhoz vezető változások szempontját. *Malthus, J. St. Mill* és *Jevons* tudatára ébredtek e nehézségeknek és érezték a dinamikus elmélet kívánatos voltát, aminthogy később *Marshall* is hangsúlyozta, hogy a statikus elmélet csak bevezetés lehet a gazdasági élet változásait is figyelembevevő dinamikus elmélet számára, de egyikük sem tudott valóban dinamikus elméletig előrehatolni. E nélkül pedig a gazdasági hullámozás elméletének folyton nehézségekkel kellett küzdenie. *S. Patten, J. B. Clark, Th. Veblen, Schumpeter* és *H. E. Vogel* karolták íél a dinamikus nézletet, míg azután *H. L. Moore* és mások eljutottak az igazán dinamikus elmélet alapjainak kidolgozásához.

Igazán általánossá a dinamikus szempont iránti érdeklődés csak a világháború után lett. Ez nem véletlen. Miként a napóleoni háborúk után vetődött fel a válságprobléma, úgy a világháború után most már kiszélesedett alakjában a konjunkturaprobléma lett az a kérdés, mely mindenkit foglalkoztatott. Mindkét esetben a gazdasági élet hullámozása oly erős volt, hogy általános érdeklődést keltett, sőt — ebben is hasonlatosság van a két korszak között — a pénzprobléma mellett a közgazdaság leglényegesebb kérdésének látszott. A közgazdák serege szállotta meg e területet és nemes verseny indult meg felderítése körül. Az elmélet ennek sok hasznát látta, de a nagy érdeklődésnek megvolt a hátránya is, mert a kutatás hevessége, mint látni fogjuk, sokszor egyoldalú magyarázatokhoz és szétforgácsolódáshoz vezetett.

3. A konjunkturaprobléma módszertani nehézségei. Annak felismerése, hogy a gazdasági, válságok nem oly magukban álló jelenségek, amint ezt régen hitték, hanem csak láncszemei egy bonyolultabb folyamatnak, közvetlenül alig volt hatással a konjunkturakérdés módszertani beállítására. Az érdeklődés középpontjában továbbra is a válságok maradtak és csupán a vizsgálat köre szélesbedett ki azzal, hogy most már a válságot megelőző és az ezt követő folyamatokat is bevonták a vizsgálat körébe. Minthogy a válságokat továbbra is a gazdasági élet beteges tüneteinek tekintették, vita indult meg a körül, hogy a fellendülés vagy pedig a pangás tekintendő-e a normális állapotnak, melynek megzavarásaként

jelentkezett a válság.⁵⁵ *Sombart* ama nézet felé hajlott, hogy a kapitalista gazdaság rendes állapota a pangás⁵⁶ és még tovább ment *Th. Veblen* azzal a kijelentésével, hogy szabad verseny mellett a gépek használatára alapított közgazdaságban az egyszer bekövetkezett pangás minden valószínűség szerint tartós marad.⁵⁷

A gazdasági élet hullámozásának magyarázatán ez a vita alig lendített valamit, bár már figyelmet szentelt a fellendülés és a pangás tüneteinek is. Ezzel szemben jelentős lépéssel vitték előbbre *Tugan Baranovsky*⁵⁹ és *M. Bouniatian*⁵⁹ munkái az elméletet. A válságok ténybeli adataira támaszkodva mindketten behatóan vizsgálták a válságot megelőző fellendülés, valamint az azt követő pangás tüneteit és igyekeztek e jelenségek okait is megállapítani. Úgy *Tugan Baranovsky*, mint pedig *Bouniatian* vizsgálatai megerősítették azt a nézetet, hogy a gazdasági élet szerkezetén belül kell keresni azokat a tényezőket, melyek a hullámozást okozzák. A válságok osztályozására törekedve *Bouniatian* az *exogén* és *endogén* válságok közötti különbséget érintette⁶⁰ és ezzel felhívta a figyelmet arra, hogy a válságok magyarázatában az okok két egymástól élesen megkülönböztethető csoportjával kerülünk szembe, minthogy az első esetben oly rázkódásokról van szó, melyeket a gazdasági életen kívül álló körülmények idéznek fel, míg a második esetben maga a közgazdaság szerkezete az, mely magából termeli ki a zavarokat. E megkülönböztetés⁶¹ nagy horderejű volt a konjunktúraelméleti módszertana szempontjából, mert megvilágította azt, hogy a válságok és egyúttal a konjunktúraváltozás kérdését is két úton lehet megközelíteni. Az első az, hogy a gazdasági helyzetváltozásokat olyan okoknak tulajdonítjuk, melyek a gazdasági életen kívül esnek, de hatással vannak rája, a

⁵⁵ így p. o. *Röscher*: Die Produktionskrisen mit Rücksicht auf die letzteren Jahrzehnte. Die Gegenwart 1900. L. ezenkívül *N. Pinkus*: Das Problem des Normalen in der Nationalökonomie. Leipzig 1906.

⁵⁶ *Sombart* e nézetét a Verein für Sozialpolitik 1903. évi hamburgi vitájában fejtette ki. (L. Schriften des Vereins für Sozialpolitik XCTII. köt. Leipzig 1904. a 300. old.)

⁵⁷ The Theory of Business Enterprise. New York 1910. 244—245. old.

⁵⁸ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901.

⁵⁹ Studien zur Theorie und Geschichte der Wirtschaftskrisen. I—II. köt. München 1908.

⁶⁰ E. i. m. 3. old.

⁶¹ E megkülönböztetés lényegén semmit sem változtatott *Alfred Weber* ama javaslatát, hogy szerves és szervetlen magyarázatok közt kellene különbséget tenni. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. CXI IL köt. 267. old.)

második az, hogy magában a gazdasági életben keressük a hullámozás okait.

Nyilvánvaló, hogy az első módszer egyszerűbb, vagy legalább is kényelmesebb a közgazda számára, mert nem kerül összeütközésbe a közgazdasági elmélet amaz alapvető feltevésével, hogy a közgazdaság erői egymáshoz kölcsönösen alkalmazkodva egymást kiegyensúlyozni törekuszenek. A második módszernek szembe kell néznie avval a nehézséggel, hogy a közgazdaság tényezőinek kölcsönös kiegyensúlyozódásra való törekvése ellenére is miért hullámoz a gazdasági élet. Tekintettel a válságok megismétlődésére és a fellendülés és pangás gyakori váltakozására, a közgazdák nagy része e felfogás módszertani nehézségei ellenére is mindinkább arra törekedett, hogy magában a gazdasági életnek a szerkezetében találja meg a gazdasági hullámozást előidézó okokat.

Ezt az álláspontot azonban éppenséggel nem volt könnyű a közgazdaság uralkodó elméletével összhangba hozni. A fő akadály az elmélet statikus beállítása volt, amely eldugaszolni látszott minden forrását annak, hogy a gazdasági élet önmagából termeljen ki hullámozást. Ebben kell keresnünk annak az okát, hogy a konjunktúraelmélet hosszú ideig a közgazdaságtan elméletétől függetlenül, vagy legalább is azzal való szorosabb kapcsolat nélkül, a maga útján haladt és nem tudta megtalálni azt a nézőpontot, amelyen a közgazdaságtan általános tételeivel közös alapra helyezkedhetett volna. Ezen nem is csodálkozhatunk, mert már a válságelméletről mondottakból is kitűnik, hogy sem a túltermelés, vagy a túltökésítés, sem pedig a fogyasztáshiánynak a gondolata nem volt szervesen beleilleszthető a közgazdaságtan általános alapelveinek keretébe. Ezek után érthető, hogy a XIX. század végén nagyobb érdeklődést keltő elméletek olyan közgazdák-tól származtak, akik a maguk útján haladtak, nem sokat törődve azzal, hogy az általános elmélettel ellentétbe kerül-e konjunktúra magyarázatuk, vagy nem. Így volt ez p. o. *Tugan-Baranomszknál*, aki egyébként, mint tudjuk, *Marx* dinamikus elméletéhez állott közel.

Miután nehéz volt annak megoldását megtalálni, hogy miképpen lehetne az általános elmélet keretében konjunktúraelméletet kiépíteni, nagy volt a kísértés arra, hogy a gazdasági hullámozások okait ne a gazdasági élet szervezetén belül, hanem ezen kívül keresse az elmélet. Maga *Jevons*, a gazdasági egyensúly elméletének egyik fő munkása, fordult e megoldáshoz akkor, amidőn alább tárgyalandó elméletében a napfoltokkal hozta összefüggésbe a gazdasági élet helyzetváltozásait. *Jevons* magyarázata az exogen elmélet tiszta

typusát mutatja. Ennek ellenére alkalmas volt arra is, hogy nemcsak a válságok keletkezését, hanem ezek időszakos viselkedését is megmagyarázza.

Jevons elmélete azonban mégis csak kevés visszhangra talált, bár maga a gondolat, hogy külső okokból magyarázandók a válságok, a közgazdák egy részét vonzotta. Igyekeztek is különböző tényezőkre rámutatni, amelyek a gazdasági élet egyenletességét megzavarhatják. Így p. o. a szocialisták, mint már említettük, kezdettől fogva a gépek bevezetését okolták a válságokért, mások pedig a találmányok és felfedezések szerepét domborították ki. Könnyen belátható azonban, hogy ezek a tényezők nem tekinthetők a gazdasági életen kívül álló tényezőknek, legalább is nem oly mértékben, mint a *Jevons* által okolt napfoltok. Kétségtelen, hogy p. o. új technikai eljárások feltalálása nem szükségképpen a gazdasági életből születik meg; mégis a közgazdaság menetét befolyásoló találmányok nagy része közvetlenül magából a gazdasági életből és ennek szükségéből merült fel. Hasonlóképpen van ez az aranytermeléssel, amellyel *Sombari* kívánta összefüggésbe hozni a gazdasági élet időnkint való fellendülését és pangását.⁶² Szerinte az aranybányák felfedezése és a bőségesebb aranyellátás idézte elő a gazdasági életnek időnként való fellendülését. De, ha külső tényezőknek fogadjuk is el az aranybányák felfedezését, független-e az arany kitermelése a gazdasági élet menetétől, különösen az árszínvonalától?

A gazdasági élet hullámzásait okozó belső és külső okok közötti megkülönböztetés módszertani szempontból kétségtelenül alapvető fontosságú. Csak az a baj, hogy a külső okoknak tekintett tényezők, kevés kivétellel, a gazdasági élettel oly szoros összefüggésben állanak, hogy nehéz azokat a gazdasági élettől egészen független jelenségeknek tartani. Ez a körülmény azonban nem zavarta azokat a kísérleteket, amelyek a gazdasági életen kívülállónak vélt okokból igyekeztek megmagyarázni a gazdasági élet hullámzását. Minél tudatosabbá vált az a körülmény, hogy a gazdasági élet folytonos hullámzása nehezen egyeztethető össze az általános elméletnek az egyensúlyi irányzatról való elgondolásával, annál inkább erősödött az egyensúlyelmélet szorosabb híveinek a törekvése, hogy a gazdasági élet kiegyensúlyozó erőin kívül álló tényezőire vezessék vissza a közgazdaság hullámzását. Erre nézve jellemző *Hayek* kísérlete.

⁶² Der moderne Kapitalismus II. köt. Leipzig 1902. 1. 8. old.

Hayek azt igyekezett bizonyítani, hogy a pénz, minthogy *nem* közvetlen eszköze a szükségletkielégítésnek, nem tartozik a gazdasági egyensúly alapvető tényezői közé, tehát bizonyos tekintetben exogén tényező, mert mennyiségének változtatása a bankok viselkedésétől függ. A pénz mennyiségének a változása azonban visszahatást kelt a gazdasági rendszerben és így képes megzavarni ennek egyensúlyát azért, mert az egész rendszer nem tud a pénzmennyiség változásához egyszerre alkalmazkodni. *Hayek* szerint a pénzmennyiség szaporítása valóban megzavarja a gazdaság egyensúlyát akkor, ha a reális tőke, vagyis a termelési felszerelés növekedését mozdítja elő anélkül, hogy megfelelő megtakarítások előzték volna meg e folyamatot. Ezzel megzavarja a gazdasági élet rendes menetét, mert ahhoz, hogy fennakadás és a fennálló árviszonyok megzavarása nélkül lehessen a termelési felszerelést növelni, a beruházásokat megtakarításoknak kell megelőzniök, melyek a fogyasztók önkéntes elhatározása alapján bocsátják rendelkezésre a termelés kiszélesítésére szükséges eszközöket. Ha pénzsaporítás folytán a tényleges megtakarításoknál nagyobb méreteket öltenek a beruházások akkor csak egy hosszabb alkalmazkodási folyamat állíthatja ismét vissza a gazdasági élet egyensúlyát, amely a javak fogyasztásának és a tőkeképződésnek a helyes arányain nyugszik.⁶³

Hayek gondolatmenete szépen megvilágítja azt, hogy miért oly népszerűek azok a konjunkturaelméletek, melyek a pénz oldaláról magyarázzák a gazdasági élet helyzetváltozásait. Ha ugyanis a pénzt a gazdasági egyensúly alaptényezőitől független tényezőnek tekintjük, mely a bankok politikájától függ, lehetőség nyílik arra, hogy a konjunkturaelmélet a gazdasági élet egyensúlyelméletével összhangba hozzassék.

A közgazdák egy része azonban ezzel sem érte be, hanem egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy igazi konjunkturaelmélethez csak akkor juthatunk el, ha feláldozzuk az elméletnek azt az elgondolását, mely szerint a gazdasági élet önműködő szerkezetében az egyensúlyi helyzet felé hajlik. *Hugo Emanuel Vogel* volt egyike az elsőknek, kik nyíltan az egyensúlyi elmélet elejtését követelték, hogy megnyissák az utat a konjunkturaelmélet számára. *Vogel* élesen szembe-

⁶³ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Beiträge zur Konjunkturforschung. I. Herausg. vom österr. Institut, f. Konjunkturforschung. Wien—Leipzig 1929. 1. 14. és 56. old.

helyezkedett *Schumpeter* ama kísérletével,⁶⁴ hogy a gazdasági fejlődés elméletét az egyensúly elmélettel összhangban építse ki.⁶⁵

Vogel azonban egyébként is ellensége a gazdasági egyensúly elméletének és így azt gondolhatnák, hogy a fenti álláspontja eme nézetének kifolyása. Azonban *Vogel* uem egyedül állt avval a nézetével, hogy a konjunkturaelmélet az egyensúlyi elmélettel összeegyeztethetetlen. Ezt az álláspontot igyekezett kifejteni az egyensúlyi elmélet egyik határozott német barátja, *Adolf Lome* is, ki ezzel nyíltan felvetette a konjunkturaelméletnek az egyensúlyi elmélettel összeférhetetlen voltának kérdését. Szerinte az egyensúlyi elmélet statikus felfogása egyenesen kizárja a konjunkturaelmélet lehetőségét, minthogy a konjunktúra dinamikus folyamat.⁶⁶ *Lome* szerint tehát csak két lehetőség között lehet választani: vagy exogén konjunkturamagyarázatot kell találni, mely természetesen összeegyeztethető azzal a feltevéssel, hogy a gazdasági tényezők egymást kiegyensúlyozni törekszenek, vagy pedig szakítani kell az egyensúlyelmélettel, dinamikus alapon gondolva el a közgazdaság egész elméletét. E nézetével nem is maradt elszigetelten, mert az Egyesült Államok közgazdái közül *Simon Kuznets* teljesen csatlakozott *Lome* felfogásához, azt vitatva, hogy az oly közgazdasági elméletnek, melyben helyet lehet adni a konjunkturaelméletnek, az egyensúlyi gondolat elejtésével kell kezdődnie.⁶⁷ Az egyensúlyi elképzelés *Kuznets* szerint legfeljebb oly korlátozásokkal volna fenntartható egy, a gazdasági egyensúly képzetével dolgozó elméletben, amelyek gyakorlatilag annak teljes elejtését jelentenék.⁶⁸ Az egyensúlyi elképzelés szempontjából *Kuznets* csatlakozott *Rosenstein-Rodan* bírálatá-

⁶⁴ *Schumpeter* ezt már első konjunkturaelméleti tanulmányában megkísérelte (Über das Wesen der Wirtschaftskrisen. Zeitschr. f. Volkswirtschaft. Sozialpol., und Verwaltung. XIX. köt. 1910.). Elméletét a „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, Leipzig 1912”, „Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens” a Sombart-féle Archívban XXXIX. évf. (1914.) 1—32. old. fejlesztette ki tovább és „Business Cycles. New York 1939.” c. könyvében még behatóbban megindokolta.

⁶⁵ Die Theorie des wirtschaftlichen Entsickelungsprozesses und das Krisenproblem. Wien—Leipzig 1917.

⁶⁶ Wie ist Konjunkturtheorie überhaupt möglich? (Weltw. Arch. 24. köt. (1926.) 165—197. old.) és Der gegenwärtige Stand der Konjunkturforschung in Deutschland. (Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege. Festgabe f. L. Brentano. München u. Leipzig 1925. I. 329—377. old.)

⁶⁷ Equilibrium Economics and Business Cycle Theory. (Quarterly Journ. of. Ec. XLIV. köt. (1930.) I. 400. old.)

⁶⁸ „... the concept of persistant equilibrium, is running counter to» all the generalisations of business-cycle theories, except of those recurring to external causes.” (I. 399—400. old.) —

hoz, mely szerint az egyensúlyi elmélet nem veszi számba az idő folyását, illetőleg annak hatását a gazdasági életre és mellőzi azt, hogy a gazdasági élet egyes mozzanatai nem egy időben és nem egyformán reagálnak dinamikus hatásokra.⁶⁹ ízen okoskodás elfogadásával *Kuznets* a gazdasági hullámozásnak ama magyarázata felé hajlott, melynek gondolatát *Eugen Slutsky*, orosz statisztikus vetette fel, arra utalva, hogy véletlen okok halmozódása is okozhat hullámozást a gazdasági életben.⁷⁰

A gazdasági egyensúly elmélete és a konjunkturaelmélet közötti ellentétet azonban korántsem mindenki találta olyan élesnek, mint a most említett közgazdák. Az egyensúlyi elmélet egyik legnagyobb mestere, *Pareto* p. o. egyensúlyi elméletének kifejtése után semmi nehézséget sem érzett annak megállapításában, hogy a valóságban a gazdasági élet nem oly statikus jellegű, mint ahogy ezt az elmélet első megközelítésében feltételezi. Ellenkezőleg, szerinte a gazdasági életet állandóan mozgásban levő elemek együttesének kell képzelnünk, melyben a tényezők változása folytonos hullámozást okoz, sőt a változások hatásainak halmozódása esetében válságokat is idézhet fel.⁷¹ *Pareto* tehát egyensúlyi elméletének kiépítése mellett minden nehézség nélkül beszélt a gazdasági élet ritmikus mozgásairól. Nyugodtan is tehetette ezt, mert a gazdasági egyensúly, vagy a statikus állapot feltételezése mindig csak olyan elképzelés volt, mely eszközül szolgál a való élet mozgásainak magyarázatához is. Ezt *J. St. Mill* már megmondta⁷² és *Marshall* megismételte.⁷³

A gazdasági egyensúly elgondolásának alapja a gazdasági tényezők kölcsönös függésének gondolata és az az elgondolás, hogy az e tényezőkben beállott valamilyen változáshoz a gazdasági élet rendszere önmagától alkalmazkodik, így értelmezve a gazdasági élet egyensúlyi irányzatát az elgondolás távol van annak feltételezésétől, mint hogyha az egyes tényezőket, melyek között az egyensúly létrejön, magukban véve is feltétlenül változatlanoknak kellene

⁶⁹ Das Zeitmoment in der mathematischen Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichtes. (Zeitschr. f. Nationalök. I. köt. (1929.) I. 129—142. old.)

⁷⁰ The Summation of Random Causes as the Source of Cyclic Processes. Közzétéve The Problems of Economic Conditions Moscow. III. köt. (1927.) 1. sz.

⁷¹ Cours d'économie politique. II. köt. II. könyv. IV. feje.

⁷² Principles. Peoples edition. London 1883. I. 421. old. A magyar fordítás IV. és V. köt. 1—2. old. e szöveget nagyon elavult nyelvezettel tartalmazza.

⁷³ Principles. 8. kiad. 461. old.

elképzelnünk. Az egyensúlyi elgondolás alapképzete távolról sem a gazdasági rendszerben működő tényezők változatlanlansága, tehát a gazdasági életnek statikus elképzelése, hanem csupán tényezőinek oly módon való összefüggése és egybekapcsoltsága, hogy az egyikükben beállott változás a többieknek e változáshoz való alkalmazkodását idézi elő. Az egyensúlyi elmélet ily értelmezéséből indult ki *Schumpeter* a gazdasági haladásról szóló elméletében, melynek lényegéhez tartozik az, hogy az új üzleti gondolatnak utat törő vállalkozó által felidézett helyzethez a gazdasági élet egésze kénytelen alkalmazkodni.

Így, miképp *Pareto* említett rövid magyarázatával, *Schumpeter* pedig a gazdasági újítások elméletével éppenséggel nem az egyensúlyi elmélet és a konjunkturaelmélet összeférhetetlenségét bizonyították, hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy az egyensúlyra való törekvés elgondolása nélkül alig lehetséges a gazdasági élet hullámzásait megmagyarázni. Teljesen helyénvalók voltak tehát *R. W. Souter* észrevételei, amelyeket *Kuznets* előbbi felfogásával szemben tett, midőn azt vitatta, hogy a közgazdasági elméletben a statikus és dinamikus nézlet nem ellenkezik egymással, hanem éppen ellenkezőleg egymást kiegészítik.⁷⁴ Ha elejtjük az egyensúlyi gondolatot, akkor eldobjuk azt az eszközt, amellyel meg tudjuk azt magyarázni, hogy miért okoz valamely dinamikus esemény hullámzást a gazdasági életben. *E hullámzás ugyanis egyenesen következménye annak, hogy a többi elemeknek alkalmazkodniok kell a változáshoz.* Ezen az alapon jogosan utasította vissza *Souter* azt a gondolatot, amellyel *Erich Carew*⁷⁵ védelmezni akarta a konjunkturaelméletnek az egyensúlyi gondolattal való összeegyeztethetőségét, azt állítva, hogy a tiszta elmélet a közgazdaság lényegére vonatkozik csupán és nem a való életre. Az egyensúlyra való törekvés, így hangzik *Souter* érvelése, nem a tiszta elmélet elvont elképzelése, hanem az a való életben is érvényesül, minek — tehetjük hozzá — nem mond ellen az, hogy teljes egyensúly a gazdasági életben soha sincsen, mert a tényezők egyike sem marad változatlan.

A konjunkturaelméletnek az általános elmélettel való

⁷⁴ L. Equilibrium Economics and Business Cycle Theory: A Commentary. (Quart. Journ. of Ec. XLV. köt. (1930.) 40—93. old.) Helyesen mondja *Souter*: „... it would be not possible to discard the concept of static equilibrium without at the same time throwing aside the whole problem of „economic dynamics” as well.” (1. 58. old.)

⁷⁵ *Carell* e gondolatot „Sozialökonomische Theorie und Konjunkturproblem, München—Leipzig 1929.” c. könyvében fejtette ki (1. 112. old)

összeegyeztethetősége körül lefolyt vita mindjobban azt a nézetet érlelte meg, hogy az ellentét, amelyet egyesek a kettő között felfedezni véltek, a valóságban nem áll fenn. E következtetést erősíti meg *W. C. Mitchellnek*, a konjunktúraelmélet egyik legnagyobb kiválóságának, a felfogása is. *Mitchell*, bár nem igazi híve az egyensúlyi elméletnek, mégis elismeri, hogy a gazdasági hullámzásokra vonatkozó legtöbb elgondolás kezdettől fogva oly képzetekkel kénytelen dolgozni, melyek, mint a túltermelés, túltőkésítés fogalmai stb. az egyensúlyi gondolatot magukban foglalják, mert a kiegyensúlyozott állapottól való eltérést jelentenek. *Mitchell* szerint annak, hogy a gazdasági hullámzás magyarázatát összhangba hozzuk az egyensúlyi elgondolással, csak egy feltétele van és ez az, hogy az egyensúlyt oly erők közötti összefüggésnek kell elképzelnünk, amelyek egyenként magukban véve nem változhatnak és melyek különböző mértékben változnak.⁷³ Az egyensúlyi elmélet hívei maguk is mindig így képzelték el a gazdasági egyensúlynak a lényegét és mindig távol állott tőlük annak feltételezése, hogy az egymásközöiti egyensúlyra törekvő tényezők egyike sem változhatik. Hiszen ezen erők egyensúlyi törekvése éppen akkor válik hatályossá, ha a tényezők egyike változik. Az egész érelméidnek ez az alapja. E meggondolások eredményét abban szűrhetjük le» hogy a gazdasági élet egyensúlyra való törekvésének elgondolása nem, hogy útjában állana a dinamikus elméletnek, hanem inkább maga is egyik eleme annak.

A konjunktúraelmélet újabb fejlődése mind jobban tudatára is ébred ennek. Már *Wickselt* érintette azt, hogy a gazdasági hullámzás magyarázata voltaképpen két elemből tevődik össze. Az egyik az előidéző ok, a másik a közgazdasági rendszer viselkedése a felidézett változással szemben. Az elsőt az *impulzus* problémájának nevezik. Ez lényegében semmi más, mint azon okok felkutatása, amelyek akár a gazdasági életen kívül állva, de arra hatva, akár pedig a gazdasági életen belül állhatnak elő. A másik a *propagáló* kérdése, vagyis annak megvilágítása, hogy maga a közgazdasági rendszer miképpen viselkedik a változás hatása alatt.

E szemszögből vizsgálták újabban *Ragnar Frisch*⁷⁴ és *J. Tinbergen*⁷⁸ a gazdasági hullámzások kérdését. Mmdkette-

⁷⁰ Business Cycles. New York 1927. I. 186. old.

⁷⁷ Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics. (Economic Essays in Honour of Gustav Cassel. London (1933.) L 171—205. old.)

⁷⁸ Annual Survey: Suggestions on Quantitative Business Cycle Theory. (Econometrica. HI. köt. (1935.) L 241—308. old.)

jük, valamint *Schumpeter*⁷⁹ tanulmányai is, megerősítették azt, hogy akár endogén, akár exogén elmélet felé hajlunk, mindkét tényező, t. i. a lökést megadó változás és a közgazdasági rendszer visszahatása e változásra, egyenlő jelentőséggel bírnak abban, hogy a hullámvás miképpen folyik le. A különbség a két elmélet típus között tisztán az, hogy míg az első az impulzust egy a gazdasági életen kívül álló okra vezeti vissza, addig a második, miként *Tinbergen* kifejezi, dinamizálja magát a közgazdasági rendszert azzal, hogy egyre több tényezőjét az időben változónak tételezi fel. Az exogén elmélet szerint tehát külső, az endogén szerint pedig belső változás adja az impulzust a hullámvásra; mindkét elmélet-typus azonban csak úgy nyújthat kielégítő magyarázatot, ha a közgazdasági rendszer felépítésére is tekintettel van, mert ettől függ az, hogy milyen mértékben és milyen módon keletkeznek a rendszerben visszahatások a felmerült impulzusra. Miként a mechanikában nem közömbös, hogy valamely külső erő behatása milyen szerkezetre történik és a rezgések különbözők lesznek, nemcsak az impulzus ereje, hanem egyúttal a szerkezet természete szerint is, éppen úgy keli ezt elképzelni *R. Frisch* szerint a gazdasági életben is. Lehetnek oly szerkezetek, melyekben élenkebb visszahatást keltenek egyes változások és lehetnek olyanok, melyekben a visszahatás csekély. *Frisch* azt a véleményt fejezte ki, hogy a gazdasági ciklus hossza elsősorban a közgazdaság szerkezetének természetétől függ, míg a hullámvás intenzitását főképpen az impulzus természete határozza meg.⁸⁰

Mihelyt tudatára ébredünk annak, hogy a közgazdaság-szerkezete, vagyis elemeinek egymáshoz való viszonya nem közömbös a hullámvás természetére nézve, kellően kiemelkedik előttünk annak fontossága, hogy a közgazdaság belső szerkezetének tulajdonságait megismerjük. A matematikai közgazdák, köztük ismét különösen *Tinbergen*, hangsúlyozzák is azt, hogy igazán megfelelő konjunkturaelméletet csak akkor adhatunk, ha azzal állunk szemben, amit ők „zárt rendszer”-nek neveznek, vagyis a közgazdaságnak oly rendszerével, melyben a kiegyensúlyozó tényezők egymáshoz való viszonya pontosan meg van határozva. Ezen az alapon azután *Tinbergen* állást foglal mindazon elméletek ellen, amelyek az egyes tényezők egymásra való hatásából akarják a gazdasági hullámvást megmagyarázni, anélkül, hogy az

⁷⁹ L. Különösen *Business Cycle Theory* (1939.) c. könyvét.

⁸⁰ L. e. i. dolgozatát a Cassel tiszteletére készült ünnepi dolgozatokban a 171. old.

összes tényezők egymáshoz való viszonyát pontosan meghatároznák.

A gazdasági helyzet változások beható tanulmányozásával újabb módszertani kérdések is merültek fel. Ezek azonban nagyrészt az adatok feldolgozására vonatkoznak és ezért tisztán elméleti munkánkban ezekre ki nem térhetünk. Annál is kevésbé tehetjük ezt, mert a rendelkezésünkre álló helyet egy másik, a közgazdasági elmélet szempontjából fontosabb módszertani kérdésnek kell szentelnünk.

Minél inkább fordult ugyanis a konjunkturaelmélet a tények felé és minél jobban mélyedt el a statisztikai anyag vizsgálatában, aimai inkább észre kellett vennie, hogy az a hullámzás, amelyre már *Lord Over stone* és főképp *Juglar* felhívták a figyelmet, nem az egyedüli mozgás, amely a közgazdaságban megfigyelhető. Mindjobban kitűnt ugyanis, hogy az u. n. konjunkturahullámokon kívül egyéb, bizonyos szabályossággal vagy egyes esetekben legalább ennek látszatával fellépő hullámzások is észlelhetők. Ezzel a vizsgálandó kérdés egész képe megváltozott, amennyiben most már nehéz volt egyszerűen csak a konjunktúra hullámzásáról beszélni; a figyelmet a gazdasági élet egyéb hullámzásainak tanulmányozására is ki kellett terjeszteni. Módszertanilag ez annyit jelentett, hogy nemcsak különböző hullámokat kellett megkülönböztetni, hanem ezek természetét és egymáshoz való viszonyát is vizsgálni. Felmerült tehát a kérdés, mily természetű hullámzásokról van szó és van-e, és ha igen, milyen természetű összefüggés a különböző hullámok között.

A megfigyelt hullámzások egyik csoportja, amelyet már *Jeunons* észrevett, aránylag egyszerű természetű. Az évszakok, az emberi és társadalmi szokások váltakozása okozza ezeket, melyeket éppen ezért *szezonális*, vagy *időszaki* változásoknak nevezzük.

Sokkal bonyolultabb azoknak a hullámzásoknak a megmagyarázása, amelyekre először *J. van Gelderen*⁸¹ hívta fel a figyelmet és amelyeket azután *de Wolf*⁸² és *N. D. Kondratieff*⁸³ vizsgálták bővebben. Ezek az ú. n. *hosszú hullámok*,

⁸¹ Springvloed Besehouwingen over industrielle ontwikkeling en prijsbeweging. (De Nieuwe Tijd. 1913. I. 253-277., 369—384. és 445—464. old.)

⁸² Prosperitäts- und Depressionsperioden. (Der lebendige Marxismus. Festgabe zum 70; Geburtstag von Karl Kautsky, Jena, 1923. I. 13—43. old.)

⁸³ *Kondratieff* vizsgálatai először (1922. és 1925-ben) orosz nyelven jelentek meg, majd azután németül tette közzé „Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (Zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur) címen a Sombart-féle Archivban. 60. köt. (1928.) V. ö. 1—85. old.

melyek több évtizedet foglalnak magukban, szintén felemelkedő és azután lesüllyedő irányzatot mutatnak. *Simon Kuznets* ezeknél valamivel rövidebb, de a konjunkturahullámoknál hosszabb hullámokat is igyekezett kimutatni⁸⁴ és *Joseph Kitchin* ezek hosszát átlag 40 hónapban vélte megállapíthatónak, oly módon, hogy két vagy három konjunkturacyklust foglalnak magukban.⁸⁵

Ami a hullámzások egymáshoz való viszonyát illeti, nyilvánvaló, hogy a kisebb hullámok a nagyobbakon belül helyezkednek el. Ez egészen világos az időszaki változásokra vonatkozólag, de így van a konjunktúraváltozásoknál is, melyek ílymódon egy nagyobb hullámzáson belül végbemenő folyamatként mutatkoznak. A konjunktúrakutatás céljából természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy nem minden hullámzás származik konjunktúraváltozásból. Ha tehát a konjunkturahullámokat tisztán akarjuk megkapni, akkor úgy az időszaki változásoknak, mint pedig a hosszú hullámnak a hatásait ki kell küszöbölnünk adatsorainkból. A konjunktúravizsgálat szempontjából a hosszú hullám, mint oly irányzat mutatkozik, mely a konjunktúra fel- és lefelémozgó hullámától függetlennek képzelandő el és amelyet a gazdasági élet évtizedekre szóló irányzatának kell tekinteni. Ez az irányzat a konjunktúraelméletben az Egyesült Államokban a *trend (irányvonal)* elnevezést nyerte. Kiküszöbölésére különböző számítási módszereket alkalmaznak.

A hosszú hullámok elmélete ma még csak kezdetén van és még az is kérdéses lehet, hogy mily időre visszamenőleg állapíthatók meg ilyen hullámok. Még sokkal nehezebb természetesen e hosszú hullámok magyarázatát megadni. *Cassel* és *Kitchin* az arany termelés változásaiban igyekeztek magyarázatot találni arra, hogy miért mutatkozott a XIX. században egy ideig felmenő irányzat a gazdasági életben és miért lohadt le az később. Felfogásuk szerint az aranytermelés növekedése volt az, ami élénkítette a gazdasági életet. Bár az angol adatsorok, amelyekre a vizsgálatok támaszkodnak, látszólag összhangban vannak e magyarázattal, mégis a legnagyobb óvatosság ajánlatos mindazokkal a magyarázatokkal szemben, amelyek egy tényezőtől kívánják levezetni a gazdasági élet egészére kiterjedő hullámzást, midőn a közgazdaság nyilvánvalóan a tényezők hosszú sorozatának

⁸⁴ *Secular Movements in Production and Prices*. 1930. — L. továbbá *C. A. R. Wardmell: An Investigation of Economic Data for Major Cycles*. 1927.

⁸⁵ *Cycles and Trends in Economic Factors*. (Review of Economic Statistics. I. köt. (1923.)) (1. 10—16. old.)

hatása alatt áll. A közgazdaság a belső és külső tényezők oly sokaságának a hatása alatt fejlődik, hogy még ellenkező látzat ellenére is bizonyos gyanakvással kell fogadnunk minden oly magyarázatot, mely egy tényezőtől gondolja megmagyarázhatónak mozgásait.

A gazdasági élet hullámozására vonatkozó elméletek osztályozása igen nehéz kérdés. Számos alapon igyekeztek ezeket csoportosítani, de nem sikerült olyan osztályozást találni, amely minden szempontból következetes és kielégítő volna. Éppen ezért helyesebb, ha e kérdést mellőzve, a következőkben oly módon vesszük sorra a felmerült elméletek fontosabb típusait, hogy először foglalkozunk azokkal, amelyek a fejlődés általános vonalán némileg kívül maradtak, bár ezek is a kérdés egyes fontos vonatkozásait érintik; azután pedig rátérünk azokra a főtypusokra, melyek, mint a túlberuházási elmélet, a manetárius elmélet és a fogyasztáshiány elmélete, ma előtérben állnak.

4. Az időjárás, lélektani okok és a gazdasági fejlődés szerepe. A konjunktúraprobléma kibontakozásával kapcsolatban erősen magára vonta a figyelmet a gazdasági élet változásainak időszakos volta. Ennek okát keresve támadt *Jeuonsnek* az a gondolata, hogy a válságok a természet járásával függenek össze. Miután *Herschel* csillagász megállapította, hogy az időjárás változásai a napfoltokkal állnak összefüggésben, *Jevons* e gondolatmenetet tovább fűzve, úgy okoskodott, hogy ezen az alapon annak a magyarázatát is megtalálhatjuk, miért váltakoznak időnként a jó és rossz üzleti lehetőségek. Nem kétséges ugyanis, hogy az időjárás változásainak befolyása van a terméseredményekre, ezek pedig erősen befolyásolják az emberek jólétét.

Feltevésének helytálló voltát a tények világán keresztül vizsgálva, Anglia jószág-forgalmának tanulmányozása alapján *Jevons elég* szoros összefüggést vélt felfedezhetni a napfoltok és az angol közgazdaságban mutakozó hullámozások között. Vizsgálatai alapján 10 éves ciklusok föltevéséhez jutott, ami a napfoltok változásaira vonatkozó akkori megállapításokkal összhangban volt.⁸⁶ Midőn később a csillagászok a napfoltok váltakozására vonatkozó felfogásukat módosították, *H. S. Jevons* odamódosította atyja elméletét, hogy 3 ½ éves mezőgazdasági ciklusokai tételezett fel, ami megfelelt a naprendszerre vonatkozó újabb feltevéseknek. Elméletének igazolására az Egyesült Államok vastermelését, mint az üzletmenetet leginkább jellemző adatsort választotta vizsgálata alapjául

⁸⁶ *Investigations in Currency and Finance*. Ed. by H. S. Foxwell London 1884. I. 194—243. old.

és eléggé szoros korrelációt állapított meg az üzletmenet és a termésátlagok változása között. Szerinte azonban a fellendülés nem egy jó termésnek, hanem két vagy három jó teavmesnek eredményeként lép fel.⁸⁷

Az időjárás és a gazdasági élet közötti összefüggésből kísérte meg *H. L. Moore* is az utóbbi hullámzásnak megmagyarázását. Az Egyesült Államok bizonyos területeinek, majd egyéb országok terméseredményeinek változását vizsgálva, *Moore* szoros korrelációt talált a terméseredmények és a nagykereskedelmi árak, valamint a nyersvastermelés változása között. Nyolc éves ciklusokat állapítván meg, merész következtetéssel ezeket a Vénus bolygónak a Naphoz és a Földhöz való viszonyából, illetőleg ennek a Földre való hatásából akarta megmagyarázni.⁸⁸ *A. Piat Andrem* is arra az eredményre jutott, hogy bár az időjárás és a konjunktúrahullámzás közötti összefüggés nem oly szoros, mint *Jevons* hitte, mégis legalábbis az előző 40 év adatai azt igazolják, hogy az Egyesült Államokban minden fellendülési korszak jó termésekkel. az üzleti élet pangása pedig rossz termésekkel állt összefüggésben.⁸⁹ *William H. Beveridge* szintén az időjárás változásával, különösen az esőzéssel igyekezett összefüggésbe hozni a konjunktúraváltozást.⁹⁰ Óvatosabb volt *V. P. Timoshenko* a konjunktúra és a terméseredményeik közötti kapcsolatra vonatkozó megállapításaiban,⁹¹ megengedve azt, hogy bár a mezőgazdaságnak az idő változásával kapcsolatos ciklusai mindenesetre fontos tényezői a konjunktúraváltozásnak, ezzel nincsen feltétlenül és maradék nélkül megmagyarázva a gazdasági életnek az a hullámzása, melyet konjunktúraváltozásnak nevezünk. Végül az időjárás elméletnek egy sajátos és elszigetelten maradt magyarázatát állította fel *Ellsworth Huntington*, azt vitatva, hogy az időjárás változása az emberek egészségére van befolyással és ez gyakorol azután hatást az üzletmenetre.⁹² A kozmikus magyarázat, miként látjuk, elsősorban az angol irodalomban talált helyet, azonban Németországban is lelkes képviselője akadt *Heinrich Dietzel* személyében.⁹³

⁸⁷ *The Sun's Heat and Trade Activity*. London 1910.

⁸⁸ *Economic Cycles: Their Law and Causes*. New York 1904. és *Generating Economic Cycles*. New York 1923.

⁸⁹ *The Influence of the Crops upon Business in America*. (Quart. Journ. of Ec. XX. köt. (1906.) 325—351. old. L. a 351. old.)

⁹⁰ *Wheat Prices and Rainfall in Western Europe*. (Journal of the Royal Statistical Society. LXXXV. köt. (1922.) 434—437. old.)

⁹¹ *The Role of Agricultural Fluctuations in the Business Cycle*. Michigan Business Studies. 1930.

⁹² *World-Power and Evolution*. New Haven, 1919.

⁹³ „Ernten” c. cikkében a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 3. kiad.-ban L. az 1091—1012. old.

Az idevágó elméleteket áttekintve *John H. Kirk* anca az eredményre jutott, hogy a barometrikus nyomás elmélete inkább helytálló, mint a hullámnak az esőzéssel való kapcsolatba hozatala, mert a barometrikus nyomás változása a hőmérséklet változásával és egyéb a termést befolyásoló tényezőkkel is összefüggésben áll.⁹⁴

Az *időjárás*, vagy *kozmosz elmélet* — ahogy e magyarázatot nevezik — mindenesetre igen érdekes kutatásokhoz vezetett. Mindamellett igazat kell adnunk *Pigounak*, hogy, bár az adatok kétségtelenül valószínűsítik azt, hogy a termés-eredmények váltakozása és a gazdasági élet hullámmozgásai között van valamelyes összefüggés, ez mégsem olyan szoros, hogy a konjunktúráváltozásnak egyszerűen az időjárás változásra való visszavezetésére feljogosítsa.⁹⁵ Helyesen mutatott rá *Pigou* arra is, hogy a kultúra fejlődésével a termés-eredmények hatása az üzletmenetre nem erősödött, hanem inkább gyengült, mert hiszen egyrészt a technika fejlődése az embereknek a természetre való befolyását növelte, másrészt pedig a termés-eredmények egy részének tartalékolását is elősegítette, ami kétségtelenül mérsékli az időjárásnak a konjunktúrára való befolyását. Ehhez járul még az is, hogy az ipari fejlődéssel a mezőgazdasági termények az üzleti forgalomban, legalább is ennek nagyságát tekintve, mégsem foglalják már el azt a széles helyet, melyet régebben elfoglaltak.⁹⁶ Igazat kell adnunk *Spiethoffnak*⁹⁷ is, midőn arra figyelmeztet, hogy az elmélet hívei még azt sem tisztázták kellőképpen, hogy vajjon a bő termés a mezőgazdaság vásárlóerejének növelésével okozza-e a konjunktúrát (amint a nyersvas termelésnek a jó terméseket követő emelkedéséből következtetni lehetne, melyre *Jevons* óta különös súlyt helyeznek), vagy pedig a jó termés okozta áresés élénkíti-e a gazdasági életet. *Röpke* szerint p. o., ha ez utóbbit nem is vehetjük feltétlenül bizonyítottnak, mellette szól az, hogy alacsony élelmiszer- és nyersanyagárak kedveznek az iparnak és így fellendülését előmozdíthatják.⁹⁸

Bár valószínű, hogy agrárállamokban a termés-eredményeknek lényeges befolyásuk van az üzletmenetre, mégis kétséges, vagy legalább is eddig nincsen bebizonyítva az,

⁹⁴ *Agriculture and the Trade Cycle*. London 1933. 1. 169. old.

⁹⁵ E korrelációról egyébként nagyon kétkedően nyilatkozik *J. Akerman* (L. Zeitschrift f. Nationalökonomie II. köt. (1930.) 827. old.)

⁹⁶ *Industrial Fluctuations*. 2. kiad. London 1939. 1. 221—222. old.

⁹⁷ L. „Krisen” c. cikkét a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 4. kiad. (1925.) VI. köt.-ben a 63. old.

⁹⁸ *Crises and Cycles*. Adapted from the German and revised by Vera C. Smith. London (1956.) a 22. old.

hogy itt kell keresnünk a konjunkturális hullámmás igazi okát. Helyesnek látszik *Schumpeter* felfogása, mely szerint, a mezőgazdaságnak megvan a maga ciklusa, mely bizonyára az ország többé vagy kevésbé agrár jellege szerint nagyobb vagy kisebb befolyást gyakorol azokra a hullámokra, melyeket konjunkturahullámzásoknak tekintünk, de ezeknek nem a terméseredmények változása az igazi előidézője.” Egyébként az eddigi vizsgálatok, melyek az időjárás és a terméseredmények, valamint az üzleti élet menete közötti összefüggésre vonatkoznak, inkább csak egyes, bár néha elég széles, területre szorítkoznak. Márcsak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy szélesebbkörű visszhangot a kozmikus elmélet nem tudott kelteni.

A természet befolyására alapított más irányú magyarázatot kísérelt meg *Sombart*, mely azonban alig talált követőkre. Szerinte a gazdasági élet hullámmása azzal függ össze, hogy a szerves és szervetlen nyersanyagok termelése nem egyforma ütemben fejlődik. Míg a szervetlen anyagok felhasználásában a technika fejlődése jelentős haladást tesz lehetővé, addig a szerves anyagok termelése csak sokkal lassúbb ütemben növelhető. Ebből, ha a szervetlen anyagokra alapított termelés túl hevesen fejlődik, *Sombart* szerint összehanghiány áll elő, amely azután hullámmást okoz a gazdasági életben.¹⁰⁰

Amily csábítónak látszott a gazdasági élet folytonos hullámmásának okát természeti tünetekben keresni, épp oly vonzóerőt gyakorolt egyesekre az a gondolat, hogy a hullámmások az ember lelki világával állanak összefüggésben. A gazdaságot az emberek elhatározásai irányítják, ezek pedig lelki állapotával, hajlamaival és a dolgok folyására vonatkozó elgondolásaival kapcsolatosak. Így született meg a konjunkturaelméletnek az a típusa, melyet *lélektani elméletnek* neveznek.

Már említettük, hogy a XIX. század elején, midőn a válságokat gyakran heves üzérkedés előzte meg, sokan hajlottak arra, hogy a válságokat az üzérkedésnek és merész vállalkozásnak tulajdonítsák. *John Mill* volt az első, aki elméletté sűrítette össze az ez irányban mozgó gondolatokat.¹⁰¹ Szerinte lelki hajlandóságok befolyásolják a hitelt, melynek nyújtására és igénybevételére bizonyos időkben általános

⁹⁹ *Business Cycles*. New-York. London, 1939. a 178. old.

¹⁰⁰ L. *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*. CXIII. Leipzig 1904. a 131. és 133. old.

¹⁰¹ *Credit Cycles and the Origin of Commercial Crises*. (Transactions of the Manchester Statistical Society. Session, 1867—1868. V. ö. az 5—40. old.)

a hajlandóság, míg más időkben az erre való készség elapad. Midőn nagyobb csalódások érték az üzleti világot, nehéz hitelt kapni; lassanként azonban tőke halmozódik fel és ez, valamint a helyzet javulása, felkeltik a bizalmat és a hitelezésre való készséget, ami viszont az üzérkedési hajlamot táplálja és ezzel a helyzet túlfeszítéséhez és végre összeomlásához vezet.

Mills magyarázata erősen annak a felfogásnak a gondolatkörében mozgott, mely a válságokat a hitellel hozta összefüggésbe. Két irányban azonban fejlődést jelentett: a folyamat lélektani hátterének kidolgozásával szilárdabb alapra igyekezett fektetni a helyzetváltozások magyarázatát és egyúttal arra is rámutatott, hogy a gazdasági élet hol fellendülésre, hol pedig pangásra hajlik, tehát nem folyhat egyenletesen. Lényegében azonban *Mills* mégis csak elsősorban az üzérkedést okolta a válságokért.

A lélektani konjunkturaelméletnek e születési hibájától való megtisztítása *Pigou* érdeme. Szerinte is az üzletemberek lelki beállítottsága okozója a gazdasági élet egyenlőtlen folyásának, de ő ennek tárgyi okait is igyekszik felderíteni. A legfontosabbat abban látja, hogy a gazdasági fejlődés nem folyamatos, hanem lökésszerű és éppen így lökésszerű a szükségletek fejlődése is. Hozzájárul ehhez az, hogy a legtöbb iparágban a termelés hosszú időt igényel és a jövő helyzetet bajos tisztán előrelátni. A bizonytalanság és a tévedés e magyarázatban döntő szerepet játszanak, de hangsúlyozva van egyúttal az is, hogy a közgazdaság mai szerkezete erősen megnehezíti az előrelátást és tévedések elkerülését, mert bonyolult szerkezeténél fogva a termelő és a fogyasztó nem állanak egymással közvetlen kapcsolatban.

Pigou elméletének tulajdonképpen gerince a tömegek lelkiállapotának befolyásolhatósága. Bizonyos események bizakodást, vagy ijedelmet keltenek és ez az érzés járványszerűen terjed, intenzitásában növekedve és magávalragadva végül az egész gazdasági életet. Ezen az alapon *optimizmus* és *pesszimizmus*, mint tömeghangulatok váltakoznak és a gazdasági életben mutatkozó eseményeket lelki visszatükröződésükben önálló tényezővé alakítják.¹⁰²

Némileg más színezettel, de lényegileg azonos alapon magyarázzák a gazdasági élet hullámzását *C. O. Hardy*¹⁰³ és *F. Lavington*¹⁰⁴ is. Az első inkább a kockázatot és a bizony-

¹⁰² *Industrial Fluctuations*. London, 1927. (Idézeteink a 2. kiadásiból (1929) valók.)

¹⁰³ *Risk and Risk-Bearing*. Chicago, 1923.

¹⁰⁴ *The Trade Cycle, an Account of the Causes Producing Rhythmic Changes in the Activity of Business*. London 1922.

talanságot, a másik a bizalom keletkezését és megrendülését hangsúlyozza, de mind e magyarázatok alapja ugyanaz, t. i. *a magánvállalkozást rendszerből folyó kockázat és a nyereségkilátások különböző megítélése*, valamint az erre vonatkozó felfogás általánosulása.

A lélektani elmélet kétségtelenül a gazdasági hullámzás egyik igen fontos okára mutatott rá. Tagadhatatlan, hogy a gazdasági élet hullámzása sokkal csekélyebb volna, ha egyes, akár az üzleti életre előnyös, akár hátrányos eseményeknek nem volna meg a tömegvisszhangjuk, az előbbi bizakodást keltve és utánzásra ösztönözve, az utóbbi pedig ijedelmet és bizonytalanságot okozva, nem ragadná magával a tömegeket, oly cselekvésre indítva, melyek a helyzetet tovább kiélesítik. Vájjon azonban a lelki mozzanatok, melyek a gazdasági élet eseményeit követik, mielőtt ható tényezővé lesznek, nem következmények-e, vagyis kiváltásukhoz nem kell-e tárgyi történés? *Optimizmus és pesszimizmus a gazdasági életben nem önmagukból állanak elő*, hanem bizonyos események váltják ki azokat. Ezért a lélektani szempontok figyelembevétele, mint a konjunktúra elméletének egyik része, tagadhatatlanul nélkülözhetetlen, de önmagában meg nem állhat. Ez *Pigou* elméletén is meglátszik, mert bár a lélektani magyarázatra helyezi a súlyt, mégis azokra a gazdasági változásokra utal, amelyek a lélektani hatásokat kiváltják. Ezek között a pénzmennyiség változása elméletében nagy szerephez jut.

Nem is szólva *Hexter*¹⁰⁵ elméletéről, aki azt igyekezett bizonyítani, hogy az időjárás befolyásolja az emberek egészségi állapotát, ezen keresztül lelkivilágukat és egyúttal az üzleti életet is, a lélektani magyarázat — *Pigou* nagy tekintélye dacára — alig talált követőkre. Ennek mindenesetre a főoka az, hogy a helyzetváltozások megmagyarázására sokkal közelebb fekvő ok kínálkozott a kapitalizmusnak terjeszkedésre és újításokra való hajlamában.

Az elsőt, a vállalkozóknak terjeszkedésre és üzletük kiszélesítésére való hajlását már *Marx* felhasználta válságelméletében. *Marx* ugyanis egyetértett *J. St. Millel* abban, hogy a nyereség csökkenése a vállalkozókat merész vállalkozásokba sodorja; ebben azonban nemcsak a válságok időnkénti fellépésére talált magyarázatot, hanem már a válságból való kiemelkedésre is. Szerinte ugyanis az összeomlás tőkepusztítása megnyitja a lehetőségét annak, hogy a megmaradt és újonnan befektetendő tőkék nyeresége ismét nö-

¹⁰⁵ Social Consequences of Business Cycles. Boston—New-York 1925.

vekedjék, mert a tőkék elértéktelenedése azt a tökemennyiséget pusztította elsősorban, amelyből nem származik többletérték és így a munkások foglalkoztatása kapcsán újabb tőke bevezetésével, alkalom nyílik a további kizsákmányolásra. A neomarxisták, *Rudolf Hilferding*,¹⁰⁶ *Rosa Luxemburg*,¹⁰⁷ *Fritz Sternberg*¹⁰⁸ és *Lucien Lauráí*¹⁰⁹ e gondolatmenetet abban az irányban fűzték tovább, hogy szerintük a belső piac nem nyújthatja a további kizsákmányolás alapját és ezért a kapitalisták a kapitalizmustól még át nem hatott területek meghódítása érdekében törekszenek a kormányokat imperialista politikára kényszeríteni.

Az imperializmus elméletével a neomarxisták magukra maradtak, de a kapitalista közgazdaságnak a magánvállalkozásra alapított volta és a nyereségre törekvése továbbra is magukra vonták a konjunktúraelmélet figyelmét. Elsősorban a szocializmussal nem egy tekintetben rokonszenvező *Thorstein Veblen* karolta fel e magyarázatot. *Veblen* is abból indult ki, hogy a magánvállalkozás, nyereségvágyától hajtva, túlságos hajlamot mutat a terjeszkedésre. Emelkedő árakkal megindul az újabb és újabb beruházások sorozata és a tőkések szívesen bocsátanak rendelkezésre tőkét ily célokra. A beruházások növekedésével azonban a vállalatok tőkeértéke is növekszik és a növekedett tőkeérték hozama csökken, annál is inkább, mert az élénk beruházási tevékenység növeli a termelési költségeket. Ennek előbb-utóbb összeomláshoz kell vezetnie.¹¹⁰

Veblen tehát ahelyett, hogy a nyereséghányad csökkenéséből vezette volna le a válság elkerülhetetlen voltát, ezt a vállalatok tőkeértékének emelkedése és a nyereségkilátások csökkenése alapján magyarázta. Egyébként egy tekintetben *Veblen* magyarázata némileg visszafejlődést jelentett a marxi gondolattal szemben, melynek éppen az volt a főelőnye, hogy a válságból való kiemelkedésre is magyarázatot tudott adni, míg *Veblen* okoskodásában erre alig nyerünk támpontot.

Az a felfogás mindjobban elismerésre talált, hogy a magánvállalkozásnak nyereségre alapított volta és ebből kifolyólag *terjeszkedésre és újításokra* törekvése döntő szerepet játszik a gazdasági élet hullámzásában. Ezt igyekezett bő-

¹⁰⁶ Das Finanzkapital. Wien 1910.

¹⁰⁷ Die Akkumulation des Kapitals. Berlin 1912.

¹⁰⁸ Imperialismus. 1928.

¹⁰⁹ L'imperialisme et la décadence capitaliste. 1928., továbbá Le mouvement cyclique de la production. (Critique Sociale. No. 1. 1931.) es Contribution a l'étude de la théorie des crises. (U. i. No. 6—7. 1933.)

¹¹⁰ The Theory of Business Enterprise. New York 1904.

vebben kifejteni többek között *Jean Lescure* is, aki főképpen azt hangsúlyozta, hogy az emelkedő árak által felidézett fellendülés annyira megélelénkíti az üzleti életet, hogy a felcsigázott nyereségkilátások előbb-utóbb tévesnek bizonyulnak és ezzel a fellendülésnek véget kell érnie.¹¹¹ Úgy *Lescure*, mint *W. C. Mitchell*¹¹² utaltak a vállalatok tőkeértékének emelkedésére és a termelési költségeknek a fellendülésben való erős növekedésére mint oly okokra, melyek aláássák a vállalkozás továbblendülését. *Minnie T. England*¹¹³ az amerikai vállalkozási vagy inkább financozási rendszer egy sajátosságához kapcsolta hasonló magyarázatát; főképpen a „promoter”-ek vagyis a vállalatok alapításánál közreműködők szerepének tulajdonította a lökészerű fejlődést (*promotion theory*-nak nevezték elméletét), mely ezután összeomlásokat okoz, mert az üzleti élet visszaesését hozza magával. Az előbbiekhöz hasonlóan *Hugo Emanuel Vogel* is a fejlődés lökészerűségéből magyarázta a válságokat.¹¹⁴

Liefmann gondolatmenete is hasonló, de ő inkább a *technikai fejlődést* helyezte előtérbe.¹¹⁵ Szerinte ugyanis a technika haladása újításaival nem enged időt arra, hogy a gépek értéke törlesztődjék, és ezzel végeredményben tőkepusztításhoz vezet. Ez a vállalatokat súlyosan érinti és üzletmenetükben zökkenéseket okoz. *Liefmann* a technikai haladásra utalásával mindenesetre a gazdasági élet zökkenészerű lefolyásának egy fontos tényét érintette, de elmélete mégis inkább csak válságelmélet maradt, mert legalább is a hullámzás ütemszerűségét kevéssé tudta megmagyarázni. Sokkal átfogóbb és módszertanilag jobban alátámasztott az újításoknak az a magyarázata, melyet *Schumpeter* fejtett ki.

Schumpeter szerint a gazdasági élet hullámzása nem közvetlenül a technikai haladásnak, hanem annak a következménye, hogy vannak a gazdasági életben olyan egyéniségek, kik — akár az alkotás, akár a nyereség vágyától, vagy mindkettőtől hajtva — újításokra törekszenek. E törekvés adja meg a vállalkozónak igazi jellegét, aki ezzel a gazdasági élet igazi mozgatója és dinamikus alakja lesz. Természetesen ebben az értelemben nem mindenki vállalkozó, aki

¹¹¹ Des crises générales et périodiques de surproduction. Paris, 1907. (2. kiad. 1934.)

¹¹² E. i. m.

¹¹³ Analysis of the Crisis Cycle (Journ. of Pol. Ec. 1913.) és Promotion as the Cause of Crises. (Quart. Journ. of Ec. XXIX. köt. 1925. I. 748—767. old.)

¹¹⁴ Theorie des volkswirtschaftlichen Entwickelungsprozesses und das Krisenproblem. Wien Leipzig 1917.

¹¹⁵ Theorie des Sparens und der Kapitalbildung. (Schmollers Jahrbuch 36. köt. (1910.) L. 1565—1642. old.)

vállalatot vezet, mert e vezetés haladhat kitaposott utakon is. Az ilyen vállalati vezető azonban *Schumpeter* szerint nem igazi vállalkozó, hanem egyszerűen „routinier.” Az igazi vállalkozó az ipari kapitány („captain of industry” az amerikai műszó szerint), ki mindig újításra törekszik. Míg tehát a routinier-k a megszokott utakon haladnak, a vállalkozó a termelési tényezők új, eredményesebb módon való csoportosítására törekszik. Működése abban áll, hogy a termelésnek, vagy értékesítésnek új módszerét dolgozza ki, új vagy eredményesebb módot találva a vállalkozás számára. Ezzel változást szenvednek az üzleti lehetőségek és alkalmazkodási folyamat indul meg, melyben elesnek mindazok, akik a dolgok változott menetébe nem tudnak beilleszkedni. Új utak nyílnak meg és régiék bedugaszolódnak és az alkalmazkodási időszak lepergése után a gazdasági élet újból egyensúlyba helyezkedik akkor, amidőn az újítások hatása végig érvényesült az egész gazdasági életben. Újabb gondolatok, újabb találmányok és üzleti fordulatok ismer, kihozzák egyensúlyából a gazdasági életet és újból megindul a hullámzás.

Schumpeter idevágó gondolatait már 1900-ban vázolta¹¹⁶ s fokozatosan fejtette ki.¹¹⁷ *Újítási elmélete* kétségtelenül igen magas fokon áll. Teljesen megfelel annak a fentemlített elgondolásnak, mely a változásra alkalmat adó lökés és a rendszer alkalmazkodási folyamata között különbséget téve magyarázza meg a gazdasági helyzetváltozásokat. Ilymódon elmélete, mely látszólag ugyan exogén, de lényegében mégis endogén, nem került ellentétbe az általános elmélet egyensúlyi elgondolásával, sőt *Schumpeter* magyarázatának egyik eleme éppen az egyensúlyi gondolat, mert a gazdasági életnek egyensúlyra törekvése az, amely alkalmazkodásra kényszeríti azokat a vállalkozókat, akik szenvedő alanyai az újításnak. Lényegében a *Schumpeter-féle* elmélet ugyanis azon épül fel, hogy a gazdasági életnek az újításhoz alkalmazkodnia kell és ennek az alkalmazkodásnak azért vannak nehézségei, mert az alkalmazkodásra nem mindenki egyformán képes. Így e magyarázat egyenesen az egyensúlyi elgondoláson nyugszik, mert a hullámzás okát éppen abban látja,

¹¹⁶ Über das Wesen der Wirtschaftskrisen c. értekezésében (Zeitschr. f. Volkswirtsch., Verwaltung und Sozialpolitik. XIX. köt.)

¹¹⁷ Die Theorie der volkswirtschaftlichen Entwickelung. Leipzig 1912. c. könyvében már teljesen készen állt elmélete, melynek rövid összefoglalását tartalmazza „Die Wellenbewegung des Wirtschaftslebens” c. értekezése (Arch. f. Sozialwiss. u. Sozialpol. XXXIX. köt. (1914.) 1. 1—32. old.) Legújabb munkájában. Business Cycles. London—New York, 1939. teljes kifejlettségében áll előttünk elmélete.

hogy a lényeges újítások oly tényezőt képeznek a gazdasági életben, mely nem enged folyamatos és lassú alkalmazkodást, mint az olyan változások, amelyek folyamatosan és lassan lépnek fel, mint pl. a népszaporodás és a tokefelhalmozódás. A súly tehát *Schumpeter* elméletében azon van, hogy a lényeges újítás oly dinamikus erő, amely eltérően a népszaporodástól és a tőkefelhalmozódástól *lökésszerűen hat* és ezért az alkalmazkodásnak is hirtelen kellene végbemennie, hogy rázkódások be ne következzenek. Ennek oka pedig éppen a gazdasági élet szerkezetében van, amely lökészerűen fellépő tényezőkhöz nem tud simán alkalmazkodni.

Az elmondottakból is látjuk, hogy *Schumpeter* elmélete mélyrehatóan fejt ki a fejlődésnek a gazdasági élet menetére való befolyását. Ugyanezt kísérelte meg *H. E. Vogel*¹¹⁸ is, ki mint láttuk, szembehelyezkedett *Schumpeter* ama nézetével, hogy a konjunktúra-hullámzás egyensúlyi helyzetből indul ki és Ugyanoda tér vissza. Mégis lényegében *Vogel* elmélete is *Schumpeter* gondolatával teljesen egyezően abból vezeti le a gazdasági élet hullámzását, hogy az újítások a közgazdaságban nem lassan, hanem rázkódásszerűen hatnak. Ezzel kapcsolatban *Vogel* különösen azt emeli ki, hogy ennek oka a magánvállalkozás, amely egyéni kezdeményezésre bízta az újításokat és hogy az egyének nyereségkilátásoktól vezetve igyekeznek ezeket kihasználni, miközben sokszor tévednek a jövő kilátásait illetőleg. Abban azonban *Vogel* egyetért *Schumpeterrel*, hogy a gazdasági haladás egyenlőtlen és lökészerű volta okozza a konjunktúráváltozást és munkájának utolsó fejezetében messzemenő engedményeket kénytelen tenni az egyensúlyi gondolatnak is. Elméletében azonban nem domborodik ki eléggé az, hogy az alkalmazkodás nehézségeinek éppen oly döntő szerep jut a hullámzásokban, mint maguknak az újításoknak. Jelentős szerepet juttat az újításoknak, legalább is az 1850—70 és 1895—1912. évi hullámzások előidézésében. *Jean Lescure*¹¹⁹ is, *Ragnor Frisch* pedig egyenesen csatlakozott *Schumpeter* magyarázatához.¹²⁰

Visszapillantva az elmélet most vizsgált változataira, szembezőkő az a haladás, melyet ezek a gazdasági élet hullámjainak magyarázatában jelentettek. Magát a gazdaság szerkezetét és mozgó erőit vizsgálva rámutattak arra, hogy közgazdaságunk felépítésében és működésében változások felé hajlik, melyekhez egymásba fonódó részei nem mindig alkalmazkodnak könnyen. Megvilágították a most tárgyalt elméletek azt, hogy a változásoknak egyik főforrása a magánvállalkozási rendszer, amelyet a nyereségkilátások újításokra ösztönöznek és ezzel mozgást visznek be a közgazdaság rendszerébe, melyet az nem mindig tud zökkenések nélkül magába felvenni. Így tehát a haladás lökészerű lesz és

¹¹⁸ E. i. m.

¹¹⁹ Hausses et baisses des prix de longue durée. Paris 1933.

¹²⁰ L. Economie Essays in honour of Gustav Cassel. London 1933. a 203. old.

gyakran rázkódásokhoz és ezzel hullámzáshoz vezet. E gondolat elmélyítése és részleteinek feltárása volt a következőkben tárgyalandó elméletek munkája, bár néha más szemszögből nézték a gazdasági élet hullámzását.

5. A túltőkésítési elmélet. Az előbbieken érintett gondolatok mellett a válságok magyarázatára kezdettől fogva forgalomba került nézetek is tovább foglalkoztatták a közgazdákat. Ezek közül különösen a *túltermelés* gondolata újból és újból felbukkant. *Say-nek* a piacok elméletében kifejtett felfogása, mely mint láttuk, általában nagy elismeréssel találkozott, elzárni látszott azt az utat, amelyen a túltermelés elmélete elindult. Maga az a gondolat azonban, hogy az időnként felmerülő nehézségeket a túltermelés okozza, nem volt elnyomható és *Tugan-Baranovsky*¹²¹ magyarázatával, bár változott alakban, újból előtérbe került.

Elismerve azt, hogy általános túltermelésről mindaddig nem lehet szó, amíg árukat árukért cserélnek, *Tugan-Baranowsky* arra hivatkozott, hogy a pénz terjedésével a helyzet megváltozik. Amíg az árukat közvetlenül cserélik ki egymásért, addig az egyik áru árának az emelkedése a másiknak megfelelő süllyedését jelenti. Ha azonban a pénz lép közbe és az árukért pénzt kell adni, megnyílik annak lehetősége, hogy valamely áru árában bekövetkezett változás hasonló változást idézzen elő egyéb áruk árában is. A piaci felek most ugyanis már nem áruval, hanem pénzzel fizetik vásárlásaikat és ha az eladók valamely csoportjának jövedelme az áruk változásával megváltozik, ez kihat mindazokra a csoportokra, melyeknek termékeit a jövedelmében érintett gazdasági csoport vásárolja. Ha p. o. a búzaár süllyed, akkor ez a gazdák jövedelmét csökkenti és arra vezet, hogy a posztóért csak kevesebbet tudnak fizetni. Ezzel az, ami a természetbeni cserénél lehetetlen, t. i. valamely árváltozás általánosulása, a kapitalista rendszerben, lehetőségessé válik annál is inkább, mert már nem közvetlenül a szükséglet, hanem a piac lesz a termelés mozgatója és ezzel a termelés egész folyamata is átalakul. Kifejlődik a kapitalista termelés, mely nemcsak fogyasztási javak iránt támaszt keresletet, hanem termelési javakat is szükségei és így bekövetkezhetik az, hogy a fogyasztás csökken és az áruk iránti Összkereslet mégis növekszik, mert a termelési eszközök iránti kereslet a tőkefelhalmozódás következtében emelkedik. Ez *Tugan-Baranowsky* szerint azért lehet így, mert a kapitalista rendszerben a termelés már nem közvetlenül a fogyasztásnak szolgál,

¹²¹ Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901.

hanem egyúttal a termelés fejlesztésének is. Ha a tőkefelhalmozódás — így okoskodik tovább *Tugan-Baranowszky* — nem vezetne folytonosan újabb tőkeelhelyezési alkalmak keresésére, akkor a fogyasztás és a termelés közötti összhang nem forogna veszélyben. Minthogy azonban a kapitalista termelésben fogyasztás és termelés között a közvetlen kapcsolat nincs meg iőbbé, az általános túltermelés lehetővé válik.

Tugan Baranowsky azt gondolta, hogy a pénz szerepére való utalással és *Marx* tőkeakkumulációs elméletének segítségével vételével sikerült megdöntenie azokat az érveket, melyekkel *Say* az általános túltermelés lehetetlenségét kívánta bizonyítani. Fenti gondolatfűzésével az általános túltermelési elméletnek egy új válfaját honosította meg, melyet *Antalion a részleges túltermelés általánosított elméletének* (théorie de la surproduction partielle généralisée) nevezett el, minthogy a részleges túltermelés hatásainak általánosulásából vezette le az általános túltermelés lehetőségét. *Tugan Baranowsky* ebben követőkre is talált, amennyiben — bár tőle eltérő indokolással — *Menter Bouniatian*¹²² és *Jean Les-cnre*¹²³ is azon a nézeten voltak, hogy az egyes fontosabb iparágakban bekövetkező túltermelés kihatással van a többi iparágakra is és így könnyen általános zavarokhoz vezet. E magyarázat a klasszikus elméletnek a részleges túltermelésre vonatkozó felfogásától lényegesen eltér, mert míg a klasszikusok azt állították, hogy a részleges túltermelés csak múló jelenség, melyet a gazdasági élet mechanizmusa gyorsan kiküszöböl, addig *Tugan Baranowsky* és követői ennek ellenkezőjét állították, mert szerintük a részleges túltermelés hatásai általánosulnak és nem a piac egyensúlyának helyreállítására irányában dolgoznak.

E magyarázatot *Aftalion* nem találta kielégítőnek, mert nézete szerint nehezen érthető, hogy miképp általánosulhat az árak esése akkor, amikor a túltermelés csak részleges.¹²³ Minthogy azonban statisztikai adatok azt mutatják, hogy időnként valóban az árak süllyedése következik be, *Aftalion* szerint az általános túltermelés gondolata mégsem zárható ki, legalább is abban az értelemben, hogy a termelési ágak túlnyomó részében valóban túltermelés van, bár e mellett

¹²² Wirtschaftskrisen und Überkapitalisation. München 1908. és Les crises économiques. Oroszból ford. J. Bernard. 1932.

¹²³ Les crises générales et périodiques de surproduction. Paris 1907.

¹²⁴ La réalité des surproductions générales. (Revue d'économie politique. XXII. köt. (1908.) a 696—706. éVXXHI. köt. (1909.) a 81—117., 201—209. és 241—259. old., továbbá Essais d'une théorie des crises générales et périodiques. Paris 1909. és Les crises périodiques de surproduction. Paris 1913.

egy-ágakban még bizonyos termelési hiány is mutatkozhatik. Magyarázatot keresve az így értelmezett túltermelésre, *Aftalion* a határhaszonelmélethez fordult, melynek alapján arra az eredményre jutott, hogy emelkedő árak a termelés oly mértékű kiterjesztéséhez vezethetnek, mely mellett oly bőség keletkezik javakban, hogy azok határhaszna alászáll és ezért előbb-utóbb általános ársüllyedés áll elő.

Aftalion azonban azt az előkelő helyet, melyet a konjunktúraelmélet történetében elfoglal, nem ennek az okfejtésnek köszönheti, hanem egy új gondolat felvetésének, mely a gazdasági hullámzások megértésében igen értékesnek bizonyult. *Aftalion* ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy a mai jelentékeny technikai felszerelés mellett *hosszú időbe* telik, amíg egy gyár felszerelése elkészül. Hosszú időköz folyik le tehát egy gyár tervezése és berendezésének elkészülte között, mely idő alatt a viszonyok jelentékenyen változhatnak. Gyakran bekövetkezhetnek tehát az az eset, hogy valamely gyár felállítása, vagy bővítése indokoltnak látszik, de mire a gyár elkészül és elkezdni ontani termékeit, a fogyasztásnak ezekre már nincs olyan mennyiségben szükség, mint ahogy az a vállalkozás megindultakor, vagy a gyár bővítéskor látszott. Hozzájárul ehhez az is, hogy emelkedő árak és jó üzleti kilátások általában élénkítőleg hatnak a gazdasági életre és így nem egy vállalkozó lesz, aki a jövőben bízva, a helyzetet ki akarja használni és üzemét bővíti, vagy új telepet létesít, de várakozásában nagyon csalódik. Annál is inkább lehetnek e téren tévedések, mert a vállalkozókat elhatározásukban elsősorban az árak alakulása vezeti, ez pedig nem olyan megbízható jelzője a jövőnek, hogy rá biztosan lehetne építeni, mert az árak gyakran változnak. Ha azonban egyszer a telepek létesítése és bővítése megindult, akkor ez nagy veszteség nélkül meg nem állítható és így csak a túltermelés útját egyengeti.¹²⁵

Aftalion, kinek figyelme e gondolatmenetében a termelési felszerelés kérdései felé fordult, *Juglar* induktív módszerét követő kutatásai nyomán azt észlelte, hogy a *termelés ingadozásának igazi székhelye nem a fogyasztás számára termelő iparágak, hanem azok az iparágak, amelyek termelési javakat állítanak elő*. Azonban a termelési berendezések előállításához szükséges idő hosszúságára összpontosítva figyelmét, *Aftalion* nem aknáztta ki eléggé azt a megállapítását, hogy a túltermelés, nem, mint régebben hitték,

¹²⁵ *Aftalion* elméletének rövid kivonatát Í. Review of Economic Statistics, IX. köt. (1927.) a 165—170. old.

a tulajdonképpeni fogyasztás számára dolgozó iparágakban jelentkezik, hanem a termelési javak termelése az, mely túlméretezésre hajlik.

Ennek a gondolatnak teljes kifejtése *Spiethoff* érdeme. *Aftalion*hoz hasonlóan *Spiethoff* is széles induktív alapon vizsgálta a gazdasági élet helyzetváltozásait és ezen az úton jőit rá ő is arra, hogy a túltermelés nem a fogyasztási iparokban, hanem a termelési eszközök iparágaiban szokott jelentkezni.¹²⁶ Tehát a *termelékeny fogyasztás* (reproduktív Konsum) — ahogy *Spiethoff* a termelési javak iparágait nevezte¹²⁷ — a túltermelés igazi fészke. Ennek megállapításával *Spiethoff* figyelme a *termelési javak iránti kereslet* felé fordult, melynek sajátosságát abban találta meg, hogy *erős kilengésekre hajlamos*. A termelési javak iránti kereslet ugyanis már magában véve sokkal ingadozóbb és sokkal kevésbé egyenletes, mint a fogyasztási javak iránti kereslet, mert az utóbbit a jövedelmek állandó folyása táplálja, míg a termelési iparok kereslete az elhelyezést kereső tőke mennyiségétől függ, ez pedig a dolog természeténél fogva jelentékeny változásoknak van alávetve, mert a tőkefelhalmozódás mértéke nem egyenletes. Már magában véve ez erősen ingadozóvá teszi a tőkejavak iránti keresletet. Igen nagy mértékben fokozza azonban a tőkejavak keresletének ingadozásokra való hajlamos voltát maguknak a tőkejavaknak a természete is. Ezek legnagyobb része ugyanis tartós jószág és ezért nem oly rövid időközökben újul meg irántuk a kereslet, mint a fogyasztási javak nagy része iránti.¹²⁸ *Aftalion* és *Spiethoff* vizsgálatainak nyomán a túltermelési elmélet mindjobban eltávolodott alapgondolatától, mely szerint a túltermelés egyszerűen fogyasztási javakban való túlbőséget jelent. Mindjobban kitűnt, hogy a túltermelés, legalább is elsősorban, a gazdasági élet bizonyos területén, t. i. a termelési eszközök területén lép fel. A zavarok oka is tehát tulajdonképpen nem az, mintha a fogyasztási javak állának túlságos mennyiségben rendelkezésre, hanem inkább az, hogy a termelési iparok terén keletkeznek fennakadások. Csak a fennálló üzemek bővítése és újak létesítése után derül ki ugyanis, hogy túlcsigázott várakozások folytán oly méretű beruházások történtek, amelyeket a közgazdaság helyzete nem indokol. Ezael a túltermelési elméletbe *Vorbemerkungen zu einer Theorie der Überproduction* (Schmoller's Jahrbuch 26. köt. (1902.) a 721—759. old., továbbá „Krisen” c. cikkéi a *Handwörterb. der Staatswiss.* 4. kiad. (1925.) VI. köt. 8—91. old.)

¹²⁷ Schmollers' Jahrbuch 26. köt. 725. old.

¹²⁸ U. o. a 731. old.

let képe megváltozott és helyét a *túltőkésítési elmélet* foglalta el.

Erre voltaképpen a túltermelési elméletnek minidig volt hajlama. A *Spiethoff* részéről említett tények közül a megtakarítások útján keletkező tőkefelhalmozódás, bár némileg más összefüggésben, már *Malhus* figyelmét is magára vonta és, miként láttuk, az állótoke hirtelen gyarapodása is már régen foglalkoztatja az elméletet. Mégis igen jelentékeny volt az a lépés, amely a túltőkésítési elmélet kibontakozásával történt, mert háttérbe szorította a túltermelésnek oly módon való elgondolását, hogy annak a közvetlenül a fogyasztásra szánt javak bőségében kell állnia.

A túltermelési elmélet hívei közül voltaképpen már *Tugan Baranowsky* a túltőkésítési elmélet felé hajlott. Miután munkájának első részében a fentismertetett túltermelési elméletét kifejtette, az angol válságok vizsgálata után oly magyarázatra jutott, mely már lényegében túltőkésítési elméletnek tekinthető. E magyarázat abból indul ki, hogy a megtakarítások és beruházások különbözőképpen érzik meg az idők változását. A pangásban a beruházások megszűnnek, vagy legalább is erősen megcsappannak, de a megtakarítások nem szűnnek meg. Vannak ugyanis rétegek a társadalomban, melyek jövedelmét sehogy, vagy csak kevésbé érinti a gazdasági élet pangása és ezek takarékoskodása tovább folyik, annál is inkább, mert a süllyedő árak ezt még meg is könnyítik. Jelentékeny tőkemennyiségek gyűlnek össze ily módon, amelyek nyomást gyakorolnak a bankokra, hogy amint a javulás jelei mutatkoznak, igyekezzenek kihelyezéseiket megkezdeni és a gazdasági életet tőkével táplálni. Ezzel megindulhat a fellendülés és ahogy a pangásban egyik iparág nehézségei növelik a többiét, éppen úgy, most a fellendülésben az egyik helyen nyert lendület könnyen átterjed a többire. Ezzel a fejlődés általános lesz és a beruházásokhoz rendelkezésre álló tőkemennyiség gyorsan elfogy. Részben ez, részben pedig a fejlődés egyenlőtlensége folytán előálló nehézségek túltermeléshez, majd ismét összeomláshoz vezetnek.¹²⁹

Tugan Baranowsky (hoz hasonlóan *Spiethoff* elmélete is lényegében már túltőkésítési elmélet. *Spiethoff* a reálfolyamatokban való magyarázat felé hajolva, ezen az alapon igyekezett a túltőkésítés tényállását magyarázni. A megtakarítás

¹²⁹ *Kautsky* élesen támadta *Tugan Baranowskyt* eme nézetéért, melyeket az igazi marxizmussal összeférhetetlennek tartott. (Die Neue Zeit. 20. köt. (1920.) L. 37—47., 76-81., 110-118. és 133—143. old.)

Spiethoff szemében nyersanyagok és megélhetési eszközök felhalmozásában áll. A gazdasági élet megélénkülésével ilymódon a munka megindításához szükséges kiegészítő (komplementáris) javak bőségben állnak rendelkezésre. A beruházást kereső tőke tehát kellő mennyiségben találja a termelés bővítéséhez szükséges javakat a közgazdaságban. A fellendülés előrehaladásával azonban a megelőző pangás korszakában felhalmozódott termelési javak elfogynak és kiegészítő javakban való hiány kezd mutatkozni, *úttát* állva sokszor a megkezdett beruházások folytatásának és megakasztva a gazdasági fejlődést. Ennek a reáljavakban adott magyarázatnak pénzfolyamatban a tőkehiány felel meg, tehát ugyanaz, amelyről *Tugan-Baranovsky elmélete* is szól. Végeredményben tehát úgy az utóbbi, mint *Spiethoff* magyarázata szerint a fellendülésnek tulajdonképpen nem a túltermelés, hanem a termelés bővítéséhez szükséges *tőke hiánya* vet véget.

Az a gondolat, hogy a tőkehiány akasztja meg a gazdasági élet fellendülését, mint tudjuk, már *Torrensnél* felmerült, és nem kevés követőre talált már a múlt század elején is. *Tugan Baranorosky* és *Spiethoff* hatása alatt azonban most újra erősen előtérbe kezdett lépni és egyik főtámasza lett *Cassel* magyarázatának is.¹³⁰ A pangás, *Cassel* szerint, oly állapota a gazdasági életnek, melyben igen csekély a maradandó termelési javak iránti szükséglet, míg a fellendülést az ily javak és a megszerzésükhöz szükséges tőke iránti kereslet jellemzi. Éppen ezért a fellendülésben gyorsan felszívódnak a rendelkezésre álló tőkekészletek és a fellendülés előrehaladásával érzékeny tőkehiány áll be,¹³¹ mert a rendelkezésre álló megtakarítások már nem elegendők a fellendülésben előállott tőkejavak megvásárlására. Ezen okoskodás alapján *Cassel* arra az eredményre jutott, hogy a fellendülésben nem a fogyasztók késztermékek felvételére való készsége csekély, hanem a közönség nem képes azoknak a tőkéknek az előteremtésére, melyek a fellendülés további folytatásához szükségeltetnének.¹³²

Annak felismerése, hogy a túltermelés igazi oka a termelési javak terén keresendő, a beruházási szükséglet természetének további vizsgálatára ösztönzött. A tőkére épített termelés behatóbb vizsgálata már *Marx* figyelmét is felhívta arra a körülményre, hogy a termelési felszerelés időközönként felújításra szorul. Bár *Marx* tisztában volt azzal,

¹³⁰ Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad 526. old.

¹³¹ U. L. 577. old.

¹³² U. o. 575. old.

hogy a felújítási szükséglet, melyre a vállalkozók az amortizációnak megfelelő tőkeösszeget tartalékolnak, nem egyforma minden iparágban, mégis átlagban tíz éves felújítási időszakot véve alapul, evvel hozta összefüggésbe a válságokat, illetőleg a gazdasági élet időnkénti megélénkülését és ennek túlfeszítésével válságba jutását.¹³³

Nehéz megállapítani, hogy a felújítási szükséglet további vizsgálatát mennyiben befolyásolta *Marx* eszmemene-
nete; annyi azonban bizonyos, hogy a kérdés az érdeklődés homlokterébe akkor került, amidőn felismerték, hogy a túltermelés igazi fészke a termelési javak előállításában van. Az ezzel kapcsolatban felmerült gondolatok eleinte elég szétágazóak voltak. *Carver* p. o. az, áruk ingadozásával kapcsolta össze a kérdést. Szerinte a beruházási szükséglet növekedése akkor szokott bekövetkezni, ha a fogyasztási javak árai emelkednek, mert ekkor lendülnek fel a beruházások. Valamely termék árának változása aránylag nagy hatással van az azt előállító vállalatok tőkeértékére és így a fogyasztási javak árában bekövetkezett csekély emelkedés is erős ösztönzést gyakorol a vállalatok bővítésére. Ha azután ez a bővítés indokolatlannak mutatkozik, válságos helyzet következik be.¹³⁴

A kérdés továbbfejlődésére nagyobb hatással volt *G. H. Hull*¹³⁵ eszmemene-
te, mely szerint a beruházásoknak két csoportját kell megkülönböztetnünk. Az első az, melyet *Hull* *szükségszerű beruházásnak*, nevez, mely tehát halaszthatatlan keresletet támaszt a szóbanforgó termelési javak iránt. E szükségeszerű beruházások a berendezés kopásából és elavulásából származnak, ezért folytonos és szabályszerű természetűek, mert felújításokra az üzem folytatásához feltétlenül szükség van. Emellett azonban van a vállalatoknak olyan beruházási szükséglete is, mely nem lép fel pillanatnyilag parancsolólag, hanem amelynek eszközzése halasztható. Ezt *Hull* *tetszés szerinti beruházásnak* (*optional demand for construction work*) nevezi azért, mert a vállalkozó *tetszés szerint* akkor eszközli, amidőn erre az időt leg-

¹³³ „Durch diesen eine Reihe -von Jahren umfassenden Cyclus von zusammenhängenden Umschlagen, in welchen das Kapital durch seinen fixen Bestandteil gebannt ist, ergibt sich eine materielle Grundlage der periodischen Krisen.” (Das Kapital. II. köt. 4. kiad. Hamburg 1910. a 156. old.) *Hilferding* azután e gondolatmenetet bővebben fejte ki. (Das Finanzkapital, Wien, 1910. XVI. fejezet.). Egyébként *Marx* a nyereség-hányad csökkenésére helyezte konjunkturamagyarázatában a súlyt.

¹³⁴ A Suggestion for a Theory of Industrial Depressions. (Quart. Journ. of Ec. XVII. köt. (1903.) 1. 497—500. old.)

¹³⁵ Industrial Depressions. New York 1911.

alkalmasabbnak tartja. A vállalkozókat üzleti szellemük természetesen arra készteti, hogy ezeket a beruházásokat akkor eszközöljék, amikor lehetőleg alacsony költségek mellett lehet azokat végrehajtani. Minthogy azonban az összes vállalkozók erre törekcsenek, kedvező beszerzési lehetőségek egyidőben ösztönzik az összes vállalkozókat ily beruházásokra, ami azután az üzleti élet fellendülését mozdítja elő. Amint azután a vállalatok ezirányú szükségleteiket fedezték, a termelési iparokban erős visszaesésnek kell bekövetkeznie. *Hull* eszmémenete tehát azon a gondolon épül fel, hogy a beruházások iránti szükséglet csupán részben állandó, t. i. csak annyiban, amennyiben az egyszerűen felújítási szükséglet, viszont másik részében, t. i. amennyiben az bővítési szükséglet, csak időnként válik esedékessé, még pedig oly körülmények között, melyekben az erre való törekvés általánossá válik.

Pigou, hangoztatva a beruházások tartós voltát, arra mutatott rá, hogy a vállalkozási kilátásokkal a felszerelési tárgyak iránti szükséglet erősebben ingadozik, mint a fogyasztási javak iránti kereslet.¹³⁶ Továbbment *C. F. Bickerdike*, aki a hajóépítés példáját választotta a beruházási szükséglet ingadozó voltának igazolására; vizsgálati eredményét abban foglalván össze, hogy a forgalomnak szolgáló hajótér iránti kereslet emelkedése, hacsak kisebb méretű is, jelentős beruházásokra készteti a hajózási vállalatokat. Ez természetesen visszahat a hajóépítéshez szükséges anyagok és berendezési tárgyak keresletére is.¹³⁷ E gondolatmenetnek általánosabb fogalmazása *J. M. Clarktól* származik.¹³⁸ *Hull*-hoz hasonlóan különbséget téve egyszerű felújítási és bővítési beruházások között, *Clark* arra a megállapításra jutott, hogy míg az első a késztermékek keresletétől függ, addig a második aszerint alakul, hogy a késztermékek kereslete növekvő irányzatot mutat-e vagy sem. A bővítési szükséglet eszerint a késztermékek iránti kereslettel bonyolult viszonyban van, mert nem függ közvetlenül a kész termékek iránti kereslettől, hanem attól a módtól, amelyben ez a kereslet ingadozik. *Clark* szerint tehát, ha a késztermékek iránti keresletet annak a sebességnek tekintjük, amelyben a fogyasztás a piacból felszívja a késztermékeket, akkor a felújítási

¹³⁶ *Wealth and Welfare*. London 1912. 1. 144—145. old.

¹³⁷ *A Non-Monetary Cause of Fluctuations in Employment*. (Econ. Journ. XXIV. köt. 1924. 1. 357—370. old.)

¹³⁸ *Business Acceleration and the Law of Demand*. (Journ. of Pol. Ec. XXV. köt. (1917.) a 217—235. old.), továbbá: *Studies in the Economics of Overhead Costs*. Chicago (1923.)

«szükséglet nagyjában ettől a sebességtől függ, a bővítési szükséglet viszont a sebességnek a változásával, tehát gyorsulásával, vagy lassulásával függ össze. *Clark* e tételét a *gyorsulási elvnek* (acceleration principle) keresztelte az irodalom és *Clark* érdekes fejtegetései nyomán a közgazdák hosszú sorozata ezt az elvet döntő jelentőségűnek találta a gazdasági hullámzás megmagyarázása számára. Különösen *Hansen* és *Röpke* helyeztek rá nagy súlyt a konjunkturaelméletben, mert igen jó alapot nyújtott az üzleti élet időnként való erős fellendülésének és azután hirtelen való lelohadásának megmagyarázására.

A gyorsulási elv azonban, legalább is *Clark* formulázásában, ellenvetésre is adott okot. *Ragnar Frisch* ugyanis kifogásolta *Clarknak* azt az állítását, hogy a beruházási iparok kereslete feltétlenül csökken akkor, ha a késztermékek iránti kereslet növekvést hányada csökkent.¹³⁹ *Frisch* igyekezett bizonyítani, hogy a készárúk iránti kereslet növekedési ütemének lassulása magában véve még nem vonja maga után a beruházási szükséglet csökkenését.¹⁴⁰ Mídon ugyanis *Clark* ezt állította, akkor *Frisch* szerint az egész beruházási szükségletet úgy tekintette, mint hogyha az tisztán bővítési szükséglet volna, holott a felújítási szükségletnek is szerepe van a beruházásokban. Válaszában *Clark* elismerte,¹⁴¹ hogy a készárúk keresletének növekedésében bekövetkezett csekélyebb visszaesés összefér az általános beruházási szükséglet növekedésével, mert a felújítási szükséglet nagysága ellensúlyozhatja azt a hatást, amelyet a bővítési szükséglet lassulása előidéz. A vita befejezéséül *Frisch* azután a gyorsulási elv következő fogalmazását ajánlotta: a késztermékek iránti kereslet növekedési hányadának csökkenése akkor idézi elő a tőkejavak iránti kereslet csökkenését, hogyha, és csakis hogyha, a kész áruk iránti kereslet évenkénti százalékos csökkenési hányada nagyobb, mint az a százalék, amely a tőkejavak évenkénti elavulásának megfelel.¹⁴² Ezzel a fogalmazással *Hansen* is egyetértett, ki,

¹³⁹ V. ö. *Studies in the Economics of Overhead Costs* a 390. old. *Frisch* tétele mindenestre pontosabban fogalmazza a gyorsulási elvet, de *Clark* fent említett első tanulmányában nem feledkezett meg a felújítási szükségletről, és említett könyvében arra is rámutatott, hogy a felújítási szükséglet sokszor halasztható és ez is erősíti a termelési iparok keresletének ingadozó voltát. (*Studies in the Economics' of Overheard Costs* a 389—590. old.)

¹⁴⁰ *The Interrelationship between Capital Production and Consumer-taking*. (*Journ. of Pol. Ec.* XXXIX. köt. (1931.) 1. 651. old.)

¹⁴¹ *Journ of Pol. Ec.* XXXIX. köt. 1. 814. old.

¹⁴² *Journ. of Pol. Ec.* XL, köt. a 254. old.

bár előbb¹⁴³ lelkes híve volt a gyorsulási elvnek, utóbb osztotta *Frisch* ellenvetését. Teljesen elismerve azt, hogy újabb fogalmazásában a gyorsulási elv hathatós segédeszköze a konjunktúraváltozás magyarázatának, *Hansen* utóbb mégis súlyt helyezett arra, hogy ezen elv szerepe ne becsültesse túl, mint ahogy némelyek tették.¹⁴⁴ mert *Hansen* szerint a konjunktúraváltozás főoka nem ez, hanem az, hogy a gazdasági élet lökésekben és ugrásokkal fejlődik. Szerinte tehát az üzleti életben ingadozások volnának akkor is, ha a fogyasztás menetében nem volnának változások.¹⁴⁵

Afialion, *Spiehoff*, *Hull* és *M. Clark* a konjunktúraelméletet kétségtelenül igen jelentős gondolatokkal termékenyítették meg. A termelési és fogyasztási javak keresletének lényegesen eltérő természete, és a korszerű termelési felszerelés előállításának hosszabb időtartama oly tények, melyek érthetővé teszik a fogyasztás és a termelés közötti egyensúly időnkénti megbomlását, mely végeredményben mégis csak abból áll elő, hogy a termelési kapacitásnak megfelelő fogyasztás hiányzik és így a bővített termelési felszerelés túlméretezett a piac fogyasztóképessége szempontjából. Ez annyira magára vonta a figyelmet, hogy háttérbe került egy másik tény, mely ugyancsak lényegbe vágó és erősen hozzájárul a termelési felszerelés túlméretezéséhez. Ez a kapitalista termelési felszerelés azon tulajdonsága, hogy előállítása csak bizonyos méretekben fizeti ki magát. Ilyen a gépek nagy része, melyek alkalmazása csak bizonyos nagyobb egységekben jövedelmező. Nem utolsó oka ez annak, hogy a kapitalista termelésnek oly hajlama van a túlméreteződésre és nem utolsó oka annak sem, hogy a kapitalista termelés fejlődése lökészerű és nem egyenletes.

Csak arra kell gondolnunk, hogy ha a kézműipar volna az uralkodó termelési üzem forma, akkor a népszaporodás okozta keresleti növekedéshez sokkal simább volna az alkalmazkodás. Hogy a fejlődés lökészerű volta egyik főoka árhullámzásoknak, ezt, bár nem ezzel az okfejtéssel, *Hansen* is hangsúlyozza.¹⁴⁶

6. A túltőkésítési elmélet pénzületi vonatkozásai. Az eddigiekben a túltőkésítési elmélet gondolatmenetének csak egy részét érintettük, mellőzve azokat a vonatkozásokat, amelyek szorosabb kapcsolatban vannak a pénzforgalom-

¹⁴³ Business Cycle Theory. I. 113—114. old.

¹⁴⁴ Quart. Journ. of Ec. LI. köt. az 52. old.

¹⁴⁵ U. i. 524. old.

¹⁴⁶ U. o. az 524. old.

mal és az árakkal. Következménye volt ez annak, hogy nem az egyes szerzők elméleteit kívánjuk egymás mellé sorakoztatni, hanem az egyes gondolatok kifejlődését nyomon követni. A túltőkésítési elméletről alkotott képünk azonban csak akkor lesz teljes, ha a túltőkésítés tényének a pénzforgalommal kapcsolatos vonatkozásairól alkotott elgondolásokat is figyelembe vesszük, mert ezek ennek az elméletnek majdnem mindegyik változatában jelentős szerepet játszanak. Kiindulási pontul *Wicksell* úttörő vizsgálatai szolgáltak.

Wicksellnek nem volt szándéka a tőkekamat és az árak összefüggéséről szóló fejtegetéseivel konjunkturaelméletet nyújtani. Idevágó fejtegetései csak azt célozták, hogy a pénzmennyiség és az árak közötti összefüggést világítsák meg.¹⁴⁷ Midőn erre vonatkozó gondolatmenetét a konjunkturaelméletben kívánták felhasználni, *Wicksell* ezt visszautasította.¹⁴⁸ Mégis, ha szemünk elé állítjuk *Wicksellnek* a kamatláb és az árak közötti összefüggésre vonatkozó elgondolását, érhetőnek fogjuk találni, hogy ez nem maradhatott hatás nélkül a konjunkturaelmélet fejlődésére. Megvilágítva a tőke határtermelékenysége és a kamatláb közötti viszonyt, *Wicksell* a túltőkésít esnek egy fontos mozzanatára mutatott rá és e folyamat következményeinek elemzésével oly tényekre irányította a figyelmet, amelyek a konjunkturaelmélet számára alapvető jelentőségűek.

Ahhoz, hogy megértsük, miért kellett *Wicksell* gondolatmenetének döntő befolyást nyernie a gazdasági helyzetváltozások elméletére, ama fejtegetéseire kell gondolnunk, melyekkel azt igyekezett bizonyítani, hogy csak a természetes kamatláb érvényesülése biztosíthatja a megtakarítások és a beruházások egyensúlyát. *Wicksell* okoskodása szerint ugyanis a piaci kamatlábnak a természetes kamatlábtól való eltérése megzavarja a piaci egyensúlyt. Ha p. o. a tőkejavak termelékenysége nagyobb, mint a piaci kamatláb, ez a vállalkozásnak erős lökést ad, mert a pénz olcsóbb, mint amilyen nyereséget beruházásával el lehet érni. Hogy a tőke iránti kereslet, tehát a beruházásra való hajlamosság a kölcsön után fizetendő kamat és a beruházások jövedelmezőségének egymáshoz való viszonyától függ, ezt már *Thornton*

¹⁴⁷ L. Geldzins und Güterpreise. Jena 1898. c. mnkájának bevezetését

¹⁴⁸ L. az e. i munka angol fordításához *Ohlin* bevezetését további Vorlesungen über Nationalökonomie. 2. kiad. Jena 1928. 1. 238—244. old.

is felismerte és világosan meg is állapította,¹⁴⁹ a nélkül azonban, hogy sikerült volna kortársai figyelmét eme gondolatfiúzással megragadnia. Midőn azután a konjunktúra-kérdés jobban kezdte a közgazdákat foglalkoztatni és *Wicksell* a pénz és az árak közötti összefüggésre vonatkozó nézeteit kifejtve visszatért e gondolatra, az már erős visszhangra talált.

A termelési folyamat bővítése, így okoskodott *Wicksell*, csak akkor történhetik meg, ha a vállalkozók hajlandók az előbbieknél magasabb árakat fizetni a termelési javakért, máskülönben nem tudják azokat elvonni azoktól a termelési ágaktól, melyekben eddig alkalmazva voltak. Minthogy azonban a tőke a termelésbe befektetve, nagyobb jövedelmet hoz, mint amely a piaci kamatlábnak megfelel, a vállalkozók valóban hajlandók is a magasabb árakat a termelési javak biztosítása érdekében megfizetni. Ezzel a jövedelmek is emelkednek, mert hiszen ezek nagy része a termelési tényezők tulajdonosainak a termelésben való részvételével áll összefüggésben. Ily módon önmagát erősítő folyamat — az ú. n. *Wicksell-féle folyamat* — keletkezik, mert a jövedelmek emelkedése lehetővé teszi a fogyasztási javak árának további emelkedését és ezzel további terjeszkedésre serkenti a termelést, ami a tőkejavak iránti keresletet is tovább növeli. A tőkejavak iránti kereslet viszont a mai gazdasági rendben pénz iránti keresletet jelent, amelyet a bankok hitelek nyújtásával ki is tudnak elégíteni.

A pénz iránti fokozott kereslet azonban csak addig tart, amíg a piaci kamatláb alacsonyabb a természetes kamatlábnál. Ez azonban csak egy ideig tarthat, mert vannak olyan tényezők, melyek abban az irányban hatnak, hogy előbb-utóbb a piaci kamatlábat fel kell emelni a természetes kamatláb színvonalára. A pénzkölcsönök iránti kereslet ugyanis arra kényszeríti a hitelintézeteket, hogy tartalékaikat erősítsék. Ezzel a hitelnyújtás mindjobban akadályokba ütközik és a bankok előbb-utóbb kényszerülnek arra, hogy a pénzkamatlábat a természetes kamatláb színvonalára emeljék. Ezzel azután megszűnik az arra való indíték, hogy nagyobb mennyiségben keressenek pénzt beruházások céljaira.

Wicksellnek e folyamatra vonatkozó fejtegetései voltak azok, amelyek a konjunktúraelmélet munkásait vonzották.

¹⁴⁹ „We may,, consider this question as turning principally on a comparison of the rate of interest taken at the bank with the current rate of mercantile profit.” (An Enquiry into the Nature and Effects of Paper Credit of Great Britain. London. 1802. I. 287. old.)

A *Wicksell-féle* kumulációs folyamat ugyanis hathatós segítséget ígért annak megmagyarázásában, hogy miképp erősíti a fellendülés önmagát és hogyan egyeztethető össze a termelési és a fogyasztási javak árának egyszerre emelkedése. A *Wicksell-féle* folyamat arra is feleletet kínált, hogy a piac kiegyensúlyozó erői miért nem nyomják el a meginduló konjunktúrát és miért engedik azt önmagát erősíteni addig, míg összeomlása bekövetkezik. A kamatláb és a tőkejavak termelékenysége közötti összefüggés ugyanis egyenesen alátámasztja egy ideig az egyensúly megbontását és az árak párhuzamos emelkedését. Emellett *Wicksell* okoskodása nagyon alkalmas volt arra is, hogy a konjunktúráváltozásban a pénz és a bankok szerepe megfelelően figyelembe vétessék.

Mint hogy *Wicksell* a kamatlábra vonatkozó fejtegetéseit *Böhm-Bawerknek* a termelési közutakra vonatkozó felfogásával, hozta kapcsolatba, ez elsősorban az osztrák iskola híveinek rokonszenvét biztosította számukra. *Mises*, mint a bankszerűség iskolájának ellenzője, különösen hajlott *Wicksell* okoskodása felé, melynek a hitel élénkítő szerepére vonatkozó része különösen alkalmasnak látszott annak megmagyarázására, hogy a pénzmennyiség hitelek útján való növelése miért fokozza az üzleti tevékenységet oly módon, hogy végül is fordulatnak kell bekövetkeznie. *Mises* teljesen egy véleményen volt *Wicksellel* abban, hogy hitelek bőségebb nyújtása emeli az árakat és kiváltja a *Wicksell-féle* önmagát erősítő folyamatot. Csupán abban nem tudott egyetérteni *Wicksellel*, hogy a bankok maguktól kényszerülnek arra, hogy idővel a piaci kamatlábat felemeljék.¹⁵⁰ *Mises* szerint ugyanis a bankoknak módjukban áll alacsony kamatláb mellett hiteleiket úgyszólván a végtelenbe fokozni.¹⁵¹ A konjunktúra összeomlását ezért *Mises* szerint nem a bankok kamatpolitikája idézi elő, hanem az a körülmény, hogy magának a termelésnek a területén merülnek fel akadályok. A fellendülésben ugyanis az árak emelkedése és a szükséges hitelek rendelkezésre állása a termelésnek szélesebb alapokra helyezését hozza magával. Ez *Mises* szerint abban áll, hogy a termelési körutak száma növekszik, mert hiszen nagyobb mennyiségű tőkével újabb és újabb termelési körutak iktathatók be. Ez mindaddig akadálytalanul folytatható, amíg a szükséges anyagok rendelkezésre állanak és gondoskodva van arról, hogy az

¹⁵⁰ *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel*. 2. kiad. München—Leipzig 1924. I. a 366—368. old.

¹⁵¹ U. i. 368. old.

újonnan beiktatott termelési körutak munkásai is eltartásának. Előbb-utóbb azonban be kell következnie annak, hogy a megélhetési alap (Subsistenzmittelfond) nem elegendő többé az újabb termelési körutak alátámasztására, vagyis nem áll többé annyi fogyasztási jószág rendelkezésre, mint amennyi a megnövekedett termelési folyamatok fenntartására szükséges. Ilymódon tehát *Mises* szerint nem a pénztőkének a hiánya, hanem a megélhetéshez szükséges javak hiánya okozza a fordulópontot a konjunktúrában. E hiány abban nyilvánul meg, hogy a fogyasztási javak árai, elégtelen kínálatuk folytán, elkezdenek erősen emelkedni és ez nyilvánvalóvá teszi a pénzbeli és a reális folyamatok közötti ellentmondást. Kitűnik, hogy a rendelkezésre álló dologi javak alapján nem indokolt a termelési körútnak bekövetkezett bővítése és az erre fordított pénzüsszegek már nem hoznak megfelelő jövedelmet és ez kényszeríti a bankokat, hogy a kamatlábat felemeljék.¹⁵²

Mises, miként látjuk, *Wicksell*nek a természetes kamatlábra vonatkozó fejtegetéseit arra használta fel, hogy velük a *Böhm-Bawerk* által hangsúlyozott termelési körutak beiktatásának lehetőségeit megvilágítsa. Az ő szemében a természetes kamatláb az a kamatláb, amely a megélhetési alap és a termelési körutak közötti viszonyt szabályozza. A természetes kamatlábnál alacsonyabb piaci kamatláb sarkalja a vállalkozást, de mihelyt a termelési körutak növelése túlhaladja azt a mértéket, amely a rendelkezésre álló megélhetési alapnak megfelel, nehézségek állanak elő, mert a megélhetési alap nem bírja el többé a tőkésítésnek azt a fokát, amelyet az alacsonyabb kamatláb felidézett.

Ilymódon *az osztrák iskola híveinek világításában a termelésnek tőkével való bőségesebb előállítása mindinkább a termelési körutak növelésének értelmét nyerte*. Ezen az alapon a termelési körutak hosszában, vagyis a termelés időbeli felépítésében látták a termelés szerkezetének fő jellemvonását, mert szerintük ez tükrözi vissza azt, hogy mily mértékben áll a termelésnek tőke rendelkezésére. A termelésnek kapitalisztikusabbá válása tehát e felfogás szerint a javak kiérési idejének meghosszabbításával, vagy más szóval új termelési körutak beiktatásával egyértelmű.

*F. Machlup*¹⁵³ és *R. Strigl*¹⁵⁴ csatlakoztak e magyarázathoz, egyetértve vele abban, hogy a kamatláb feladata a ter-

¹⁵² U. o. 371. old

¹⁵⁸ Börsenkredit, Industriekredit und Kapitalbildung. Wien 1931.

¹⁵⁴ Kapital und Produktion, Wien 1934.

mélés időbeli szerkezetének, vagyis a termelési körútnak a megélhetési alappal való összhangba hozatala. Miként azt különösen *Strigl* kifejtette, a nagyobb tőkével való termelés újabb körutak beiktatását jelenti. A termelési időszak hossza tehát függvénye lesz a megélhetési alapnak és nagyobb termelési körutak csak addig tarthatók fenn, amíg ezeket a rendelkezésre álló megélhetési alap megengedi. A termelési időszaknak a megélhetési alappal összhangban maradását azonban csak addig lehet biztosítani, amíg a termelés kiterjesztése a rendelkezésre álló megtakarításokra támaszkodik. Amint hiteltermeléssel finanszírozzák a termelés kiterjesztését, ez megzavarja az összhangot és ezért állandóan fenn nem tartható.

*Hayek*¹⁵⁵ is ebből a gondolatmenetből indult ki, csak hogy annak új fordulatot adott azzal, hogy a súlyt a termelés egymásra épülő fokozatainak egymásközi arányaira illetőleg ezek megváltozására helyezte. Teljesen osztva *Misesnek* azt az álláspontját, mely a Wicksell-féle kumulációs folyamatra támaszkodik. Amint a lényegét abban látja, hogy *az árak különböző csoportjai közötti viszony tolódik el a pénzmenység növekedésével és ez megbontja az egymásra épülő termelési fokozatok egyensúlyát.*¹⁵⁶ Idevágó elgondolásának is az az alapja, hogy bőségesebb tőkeellátás a termelés szerkezetét változtatja meg oly módon, hogy a termelési körutak számát szaporítja. E folyamat azonban *Hayek* szerint a termelés különböző fokozatai között fennálló árkülönbsétek egymáshoz való arányától függ. A termelés különböző fokozatai, vagyis az egymást követő és egymásra épülő termelési folyamatok arányviszonyai olyanok, hogy azokon mindegyikük éppen azt a termelési jószágmenységet tudja magának biztosítani, amely az adott keretben való fenntartásához szükséges és éppen elegendő. Mihelyt változás áll be az árakban, ez visszahat a termelés szerkezetére, mert azok a termelési fokozatok, melyekben az árak emelkedtek, vonzóbbak lesznek a tőke számára. Erősebb kifejlesztésükhöz azonban a termelési javak nagyobb mennyiségére van szükség és ezért az áremelkedést mutató termelési ágak igyekeznek a nem sajátlagos, tehát a termelés fokozataiban is használt termelési javak nagyobb mennyiségét magasabb árak fizetésével maguknak biztosítani.

¹⁶⁵ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig 1929., továbbá Prices and Production. London 1931. és Profits, Interest and Investment. London 1939.

¹⁵⁸ Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Wien—Leipzig 1929. és Prices and Production. London 1931. (2. kiad. 1935.)

Amíg a magasabb termelési fokozatok kiterjeszkedése összhangban van a rendelkezésre álló eszközökkel, vagyis addig, amíg a rendelkezésre álló megtakarítások elegendők a termelés kiszélesítésére, ebből baj nem származik, mert a fogyasztók önmegtartóztatása tényleg rendelkezésre bocsátja a szükséges eszközöket. A kamatláb ily körülmények között süllyedni fog, mert a tőke kínálat a megtakarításokkal növekszik és így a termelési körutak növeléséhez szükséges tőke kedvező feltételek mellett áll rendelkezésre. Mihelyt azonban a termelés különböző fokozatai közötti viszonyt nem a megtakarítások növekedése változtatja meg, hanem a termelés felsőbb fokozatainak növelése hiteltermelés útján forgalombakerült tőkék segítségével történik, a termelés magasabb fokozatainak növeléséhez szükséges eszközöket csak avval lehet biztosítani, hogy ezeket magasabb árak fizetésével a többi termelési fokozatoktól elvonják. Amíg a hitelek tovább is alacsony kamatláb mellett biztosíthatók, a termelés magasabb fokozatainak kibővítése tovább folyik, de most már azzal a következménnyel, hogy a fogyasztáshoz közelebb álló termelési fokozatokon termelési eszközökben hiány áll be, minélfogva ezek termékeinek az ára emelkedik. Mihelyt azután a hiteltermelés nem táplálja tovább a felsőbb fokozatok tőkeellátását, itt az árak emelkedése megszűnik és ismét a fogyasztáshoz közelebb álló termelési fokozatok lesznek jövedelmezők. Abban az esetben tehát, ha a termelés kiterjesztését, illetőleg a felsőbb termelési fokozatok növelését nem a meglévő megtakarítások, hanem csupán az ezeken túlmenő bankhitelek teszik lehetővé, előbb-utóbb fordulatnak kell bekövetkeznie, mely ismét az alacsonyabb termelési fokozatoknak kedvez. A termelési tényezőknek a termelés magasabb fokozatai felé való áramlása ugyanis csökkenti a fogyasztási javak termelését és ezért, valamint a pénzmennyiség növekedése következtében, a fogyasztási javak árai emelkednek. A fogyasztásnak ez által való csökkentését (kényszertakarékosság) a közönség csak egy ideig viseli el; fogyasztását ismét emelni óhajtván, a fogyasztási javak iránti kereslet növekszik, ami tovább növeli árakat és ezzel most már a fogyasztási javak termelését teszi jövedelmezőbbé.

Az osztrák iskolának konjunktúra elmélete ellen főképpen azok foglaltak állást, akik nem rokonszenveztek a Böhm-Bawerk-féle elmélettel, illetőleg azzal a felfogással, mely a tőke szerepét a termelési időszak, illetőleg a termelési körutak szempontjából tekinti. Elsősorban *Knicht* volt az,

aki élesen bírálta *Hayek* elméletét,¹⁵⁷ mely legerősebben domborította, ki a termelési körutak szerepét a konjunktúra-változásban. *Hansen* és *Tout Hayeknek* azt az állítását bírálták, mely szerint a biteltermelés önmagának ássa meg a sírját, bizonyos ponton túl lehetetlenné téve a pénzmennyiség további növelését. Szerintük a hiteltermelésnek nincsenek akadályai, ka a pénzszaporítást helyesen irányítják.¹⁵⁸ Visszautasítva azt az állítást, hogy a megélhetési alap elégtelensége vet véget a fellendülésnek, *Hamtrej Mises* magyarázatát bírálta¹⁵⁹ és *Opie* azt találta, hogy *Strigl* fejtegetései több szempontból kételyeket támasztanak.¹⁶⁰

Azok a közgazdák, akik nem rokonszenveztek a termelési körutakkal kapcsolatos magyarázatokkal, a beruházások pénzügyi vonatkozásaira fordították figyelmüket. Ezért *Wicksell* okoskodásából elsősorban az ebben az irányban fekvő tanulságokat igyekeztek levonni és a fellendülés financozásának kérdését helyezték előtérbe. Már *Tugan BaranovOsky* is érintette ezt a kérdést, melyet egyszerűen azzal hozott kapcsolatba, hogy a pangás alatt tőkék gyülemlenek fel a bankoknál, amelyek azután ezeket arra indítják, hogy mihelyt a kilátások javulnak, újból megkezdjék kihitelezéseiket. Nagyjában *Spiethoff* és *Cassel* is osztották ezt a nézetet; az utóbbi azonban már figyelmet fordított arra, hogy a fellendülés maga is megkönnyíti a fenntartáshoz szükséges eszközök előteremtését, midőn a vállalkozói nyereségeket emeli és ezzel a vállalati tőkeképződést előmozdítja.

Ez azonban nyilvánvalóan csak időlegesen és egyéb források mellett tudja a termelési keretek bővítését táplálni, annál is inkább, mert a termelési költségek bekövetkező emelkedésével a vállalati tőkeképződés lassankint elapad. Ennélfogva a fellendülésnek pénzügyi eszközeit mégis csak elsősorban bankhitelekből kell merítenie, mihelyt a megtakarításokból származó eszközöket felemésztette. Ezzel a megfontolással mindjobban előtérbe került a *megtakart-*

¹⁵⁷ Professor *Hayek* and the Theory of Investment. (Econ. Journ. XLV. köt. (1935.))

¹⁵⁸ Annual Survey in Business Cycle Theory. Investment and Saving in Business Cycle Theory. *Econometrica*. II. köt. (1933.) *Hayek* válaszáat 1. Prices and Prodction London. 2. kiad. (1935.) függelékét. Érdekes e tárgyra továbbá *J. Tinbergen*: Annual Survey: Suggestions to Quantitative Buseines Cycle Theory. *Econometrica* I. köt. (1935.) 265—266 old.

¹⁵⁹ Econ. Journ. XLV. köt. (1935.) 1. 509—518. old. „The idea that expansion will be brought to an end by exhaustion of the „subsistence fund” is quite baseless.” (516. old.)

¹⁶⁰ U. o. 553. old.

iasok és beruházások viszonyának kérdése. Wicksellnek a pénzre és a bankokra vonatkozó fejtegetései ebben az irányban is nyújtottak kiindulási pontokat. A kényszertakarékosságra vonatkozó fejtegetései azt látszottak igazolni, hogy hitel teremtés nélkül a helyzet olyan túlfeszítése nem következhetnék be, amely végeredményben az összeomlást felidéri.

D. H. Robertsonnak a finanszírozási rendszer és az árszínvonal közötti összefüggésre vonatkozó fejtegetései erősen alátámasztották ezt a gondolatot. Bár *Robertson* általában inkább a konjunktúraváltozásnak jószágbez folyamatok alapján való vizsgálata felé hajlott,¹⁶¹ mégis a tőkeképződésre vonatkozó nézetei annak elismerésére indították, hogy a bankok hiteltermelésének az árszínvonalra való visszahatásai nemcsak jelentőségteljesek, hanem döntő fontosságúak is e kérdésben. *Robertson* vizsgálatai ugyanis megvilágították azt, hogy az önkéntes takarékoság nem elég rugalmas ahhoz, hogy a fellendülésben, előálló pénzszükségletet¹ táplálja. A bankok segítségére van tehát szükség, hogy oly mennyiségben álljanak tőkék rendelkezésre, amilyen a fellendülés mozgásbantartásához szükséges, és ezt a bankok *Robertson* szerint csak a vásárlóerő szaporításával teremthetik elő, minek következménye az árak emelkedése, ami azután a kényszertakarékosság segítségül vételével biztosítja a fellendülés későbbi szakaiban a vállalkozáshoz szükséges javakat. *Robertson* szerint tehát a fellendülést és annak fokozódását a kényszertakarékosságra való utalás nélkül nem lehet megmagyarázni.¹⁶² Ugyanezen a nézeten volt *W. Röpke* is, ki amellet, hogy a vállalati tőkeképződés szerepét hangsúlyozta, kiemelte azt is, hogy a kényszer bizonyos nemerű szükség van ahhoz, hogy a fellendülés túllendülésig fokozódjék.¹⁶³ *Röpke* szerint tehát a fokozódás eszközeit csakis hiteltermetés útján lehet rendelkezésre bocsajtani.¹⁶⁴

A magyarázatnak ezt a válfaját *Ilavrlcr* a tñitőkésítési elmélet *monetárius válfájának* keresztelte el. Jogosan annyiban, amennyiben az ezen az állásponton levő közgazdák a túltőkésítést főképpen a pénzügyi oldalról magyarázzák. Nehéz azonban a határt megvonni a túltőkésítési elemeinek a monetárius és nem monetárius válfaja között. Nem szólva arról, hogy *Robertson*, aki idevágó nézetét még azelőtt fej-

¹⁶¹ L. különösen *A Study of Industrial Fluctuations*. London 1915. c. művét.

¹⁶² *Banking Policy and the Price Level*. 1926.

¹⁶³ *Cycles and Crises*. London 1936. L. 107. old

¹⁶⁴ U. o. 100. old.

tette ki, mielőtt a hitelteremtés elméletét szorosabban kezdték összekapcsolni a kényszertakarékosság elméletével, erősen rokonszenvezett *Aftalion* és *Casket* magyarázataival,¹⁶⁵ melyek nagyobb súlyt helyeztek a dologi folyamatokra és különösen az állóőke növekedésére, és *Röpke*, a túltökésítési elmélet moneiárius ágának egyik főképviselője, a gyorsulási elvet választotta elmélete második pillérének, mely a gazdasági élet reálfolyamatain épül fel.¹⁶⁶ Bár az idevágó elméletekben, így p. o. *Cassel* elméletében, a kamatláb magasságának és a megtakarítások összegének¹⁶⁷ nagy szerep jutott, általában mégis a közgazdaságnak a termelési felszerelés túlfelkészítésére való hajlama áll a túltökésítési elmélet előterében. Viszont az osztrák közgazdák a termelési körúttakra súlyt helyező magyarázatában a pénzügyi szempontok távolról sem voltak elhanyagolva, sőt az ilyenfajta magyarázatok legtöbbszörénél, mint p. o. *Miseméig Hayeknél* és *Striglénél* a fellendülés pénzügyi magyarázata éppen úgy előtérbe lépett, mintahogy ennek szerepét *Spiethoff* is elismerte. Áll ez elsősorban *Keynesnek* első nagyobb idevágó munkájában kifejtett elméletére is.¹⁶⁷

A takarékoság és a beruházás közötti viszonyt tisztázandó, *Keynes* abból indult ki, hogy a takarékoság magában véve csak a fogyasztás megszorításához vezet és ezért csupán vásárlóerő eltolódást idéz elő, kedvezőbb helyzetbe hozva azokat, akik nem takarékoskodnak, és az árak súlylyesztésénél fogva veszteségeket okozva a fogyasztási javak előállításával foglalkozó vállalkozóknak.¹⁶⁶ Mihelyt azonban a megtakarításokat beruházás követi, a helyzet megváltozik, mert a beruházás a nemzet rendelkezésére álló termelési erőt növeli és így forrása lesz a nemzeti jövedelem jövőbeli emelkedésének. A beruházás ugyanis új termelési folyamatot megindításában vagy meglévőknél kiszélesítésében áll. *Keynes* értelmezése szerint tehát a beruházás akár álló-, akár pedig forgótőkéről van szó, már nem egyszerűen a pénz elköltésére vagy el nem költésére vonatkozó elhatározás, mint amilyen a megtakarítás, hanem dologi javakra vonatkozik. Ezért a beruházások mértékét az összesség termelői felszereléséhez hozzánövekvő jószágmennyiség adja

¹⁶⁶ Banking Policy and the Price Level. 5. old.

¹⁶⁷ A gyorsulási elvről szólva *Röpke* hozzáfűzi, hogy ez a konjunkturaváltozás fő oka és „not the fact that our economic system must rely on credit expansion to make this rise possible.” (Cycles and Crises 110. old.)

¹⁶⁷ A Treatise on Money. London 1930. — Idézeteink az 1935. évi kiadásból valók.

¹⁶⁸ E. i. m., I. köt 172—174. old.

meg.¹⁶⁹ Ha a beruházások összege egyezik a megtakarításokéval, a fogyasztók kiadásai és a termelt jószágmenyiség között az egyensúly a meglevő árakon jön létre, mert ha a megtakarított tőkét újabb munkásrétegek bekapcsolása nélkül használják fel, akkor a fogyasztási javak termelése annyival csökken, amennyi a megtakarításoknak megfelel, ha pedig újabb munkásrétegek nyernek vele alkalmazást, akkor ezek használják fel azt a vásárlóerőt, melyet a takarékoskodók fogyasztásuktól elvontak.¹⁷⁰ Ha azonban a beruházások összege felülmúlja a megtakarításokét, tehát a beruházások egy része a fogyasztás csökkentése nélkül történik, akkor a fogyasztási javak árai emelkedni fognak, kényszerítve a fogyasztókat csekélyebb jószágfogyasztásra.

Mint látjuk, *Keynes* okoskodása *Wicksellé*hez hasonlóan azon az érvelésen nyugszik, hogy az árszínvonal két összetevőből áll.¹⁷¹ Az egyik azon javak árának színvonala, melyek egy meghatározott időszakban a fogyasztás számára termeltetnek, a másik pedig azon javak árának színvonala, melyek a nemzet gazdagságát, vagyis termelőerejét növelni hivatottak. Az árak két csoportja csak addig van egymással összhangban, amíg mindkettő a termelési költségekkel egyezik, vagyis megfelel a termelési tényezők pénzben kifejezett ellenértékének, mert ha ez nincs így, akkor a termelők veszteséget szenvednek.

Keynes okoskodásának alapgondolata tehát az, hogy a termelés és a fogyasztás csak akkor vannak egyensúlyban, ha a javak ára egyenlő a termelési költségekkel; az utóbbi pedig attól függ, hogy a nemzeti jövedelemnek (income of the community) fogyasztásra fordított hányada egyenlő-e a nemzeti termelésnek azzal a hányadával, mely a fogyasztási javakra esik. Minthogy a jövedelemnek nem fogyasztásra költött hányada megtakarítatik, a fenti feltétel azt fejezi ki, hogy a fogyasztásra költött és a megtakarított jövedelem arányának egyensúlyi helyzetben meg kell felelnie a fogyasztási és termelési javak előállítására fordított költségek arányának.¹⁷² Ha a fogyasztási javak árszínvonala magasabb, mint termelési költségük, akkor a megtakarítások nem elegendők az új beruházások fedezésére, viszont ha több a megtakarítás, a fogyasztási javakat előállító termelők veszteséget szenvednek, mert a fogyasztásra költött összegek nem fedezik termelési költségeiket.

¹⁶⁹ U. o. 172. old.

¹⁷⁰ 174. old.

¹⁷¹ 179. old.

¹⁷² 180. old.

Ha a megtakarítás és a beruházás ugyanannak a személynek az elhatározásától függne, akkor az árszínvonalak összhangja biztosítva volna. Minthogy azonban mások azok, akik takarékoskodnak és mások, t. i. a vállalkozók azok, akik a beruházások mértékéről döntenek, összhanghiány állhat be a tőkejavak növelése és az egyének megtakarításai között. Ez az összhanghiány könnyen bekövetkezhetik, mert a megtakarítások hányada a szokástól függ és ezért nem szokott ugrásszerűen változni, ellenben a beruházások mértéke az üzleti kilátásoktól függve erősen változik. Így az a tényező, amely rendszerint az, ingadozásokat okozza, nem a megtakarítások összege, hanem a beruházások mennyisége. A megtakarítások mértékét felülmúló beruházásokra azonban csak a bankok által nyújtott hitelek képesíthetik a vállalatokat. A bankok szabják meg a hitelezés feltételeit és ők szabályozzák ezzel a hitelek árát és mennyiségét, minél fogva döntő befolyást nyernek a beruházások mértékére. Ha a bankok — így okoskodik *Keynes* — a hitelfeltételeket úgy szabják meg, hogy az új beruházások értéke egyenlő a megtakarítások összegével, akkor az össztermelés árszínvonala állandó és megfelel a termelési tényezőknek nyújtott ellenértéknek. Ha azonban a hitel olcsóbb, mint a tőkének az ára, mely megfelel a megtakarítások és az új beruházások egyenlő voltának, akkor a vállalkozók nyereséghez jutnak ; ha pedig a hitel drágább ennél, akkor a vállalkozóknak veszteségeik vannak. Ezzel tehát *Keynes* — figyelemreméltó új szempontok bevonásával — arra a vágányra érkezett, melyen a *Wicksell* nyomán kifejtett túltökésítési elmélet jár, midőn a bankhitelek szerepét hangsúlyozza.

Keynes elmélete több szempontból ellenzésre talált.¹⁷³ Bírálói azt vetették szemére, hogy eredményeire az alapulvett fogalmak önkényes és helyt nem álló meghatározása alapján jutott. Fenti okoskodásában *Keynes* ugyanis abból indult ki, hogy egyensúlyi állapotban nincsen szorosabb értelemben vett vállalkozói nyereség és ezért ezt a jövedelemre vonatkozó meghatározásából kirekesztette. Bírálóinak ellenvetései arra indították őt, hogy elméletét gyökeresen átalakítsa.¹⁷⁴ A jövedelem fogalmáról adott új meg-

¹⁷³ Többek között *D. H. Robertson* (Ec. Jura. XLI. köt. 1931. I. 395—411. old.), *R. G. Eamtrej* (The Art of Central Banking London 1932. c. könyvében) és *A. H. Hansen* (az American Ec. Review 1932. kötetében), valamint *Tout-ta* közösen (az Econometrica I. köt-ben 119—133. old.) bírálták *Keynes* Treatise-jét.

¹⁷⁴ L. General Theory of Employment, Interest and Money. London, 1936.

határozásába beiktatta a vállalkozói nyereséget, úgy, hogy új meghatározása szerint jövedelem alatt a termelés egész eredményét kell érteni, vagyis mindazt, amit a közület elfogyaszt és amit megtakarít. Minthogy pedig a megtakarítás az, ami az összertermelésből a fogyasztás levonása után fennmarad, a beruházás pedig az, ami a jövedelemből nem kerül fogyasztásra, *Keynes* arra az eredményre jutott, hogy a megtakarítások összege mindig egyenlő a beruházások összegével.¹⁷⁵ Ezzel megdőlt előbbi okoskodásának egyik pillére, mely abban állt, hogy a megtakarítások és beruházások közötti eltérés bontja meg a gazdasági élet egyensúlyát.

Elméletének másik pillére, mint láttuk, az volt, hogy a kamatláb a gazdasági élet kiegyensúlyozó tényezője, mert ez hozza egymással egyensúlyba a megtakarításokat és a beruházásokat. Most ezt a tételt is elejtette, mert új kamatelmélete szerint, — mely mint tudjuk, az időelmélet egy sajátos változata (liquidity preference elmélet), — nem a kamatláb az, ami a megtakarítások és a beruházások egymáshoz való viszonyát szabályozza, hanem — a jövedelem.¹⁷⁶

Ezzel egész új fordulatot nyert elmélete, mert a döntő szerep abban most már a jövedelem és a fogyasztás közötti viszonynak jutott. E viszonyt *Keynes* annak meghatározásával igyekezett tisztázni, hogy a fogyasztás miképpen alakul akkor, ha valakinek jövedelme növekszik. Világos, így okoskodott *Keynes*, hogy, ha valakinek jövedelme növekszik, az illető növelni fogja fogyasztását, de nem abban az arányban, melyben jövedelme növekedett.¹⁷⁷ A megnövekedett jövedelemnek ugyanis csak egy részét fogja az egyén fogyasztásának növelésére felhasználni, míg másik, mégpedig nagyobb hányadát megtakarítja, úgy, hogy a jövedelmek növekedésével a megtakarítási hányad fokozott mértékben növekszik, ami fenti meghatározása értelmében azt jelenti, hogy a beruházásra szánt összeg a jövedelmek növekedésénél nagyobb hányadban emelkedik. A beruházási hányad e növekedését kifejező arányszámot *beruházási szorzószámnak* (investment multiplier-nek) nevezte.¹⁷⁸ Minthogy a beruhá-

¹⁷⁵ E. i. m. 63—64. old.

¹⁷⁶ Ec. Journ. XLVII. köt. (1937.) 1. 250. old.

¹⁷⁷ General Theory I. 96. old.

¹⁷⁸ U. i. 113. old. A szorzószámhoz *Keynes* abból kiindulva jutott, hogy Y_w (a jövedelem fogyasztási egységében mérve) = C_w (a fogyasztás) + I_w (a beruházás, mindkettő ugyanezen egységben kifejezve). A fogyasztásra való határhajlandóság (marginal propensity to consume), vagyis az a hányad, melyet egy jövedelmi növedékből az egyén fogyasztására szán dY_w . Minthogy azonban $Y_w = A C_w + I_w$, a fogyaszt-

zási szorzószám a jövedelem növekedésével *Keynes* szerint erősen növekszik, ebben a túlberuházás egyik fontos előidéző okát vélte megtalálni.

Keynes új konjunktúramagyarázatának mégsem ez a sarkpontja, ment kifejezetten arra helyezi a súlyt, hogy a tőke határtermelékenységeinek ingadozása okozza a hullámzást.¹⁷⁹ A vállalkozók ugyanis könnyen hajlanak arra, hogy a jövő kilátásait túlbecsüljék és ezért gyakran oly beruházásokat eszközölnek, melyek később tévesnek bizonyulnak. A beruházások nagy mennyisége lenyomja a teke határtermelékenységét, mely azután csak hosszabb idő leteltével, a jószágkészletek kimerülése és a termelési eszközök felújítási szükségletének jelentkezése után¹⁸⁰ emelkedhetik ismét. Ezzel *Keynes* elmélete ismét visszatért a túlberuházás érvéhez, melyre mások sokkal kevésbé bonyolult okoskodással alapítottak magyarázatukat.

Messze vezetne *Keynes* újabb elmélete egyéb részleteinek elemzése. Eredeti elgondolásai kétségtelenül erősen gondolateltők, így p. o. fenti okoskodásával kapcsolatban erős visszhangot keltett a jövedelem növekedése és jövedelmi növedéknek a fogyasztás és a megtakarítás közötti megosztására vonatkozó elgondolása. Figyelemre méltó a *fogyasztási hajlandóság* (propensity to consume) fogalma, mely azt fejezi ki, hogy mily mértékben növekszik az egyének jövedelmével fogyasztásuk.¹⁸¹ A beruházási szorzószám fogalmát többen élesen bírálták, de a gazdasági élet tényezőinek változását kifejező összefüggések és ezeket kifejező függvények felállítása másokat is foglalkoztatott. Így p. o. *M. Kalecki*¹⁸² haladt ez úton és *R. F. Harrod*¹⁸³ egyenesen *Keynes* beruházási szorzószámát használta fel elméletében.

A *Keynes* magyarázataival szemben felhozott egyik legaltalánosabb ellenvetés az volt, hogy elmélete statikus. *D. H. Robert-*

tásra való határhajlandóság $1 - k$ — ahol k a jövedelemnövedéknek beruházásra szánt hányada és akkor k a beruházási szorzószám, mert $\Delta Y_w = k \cdot \Delta I_w$. E szorzószám gondolatát *R. F. Kahn* egy értekezése sugallta *Keynesnek*, melyben *Kahn* foglalkoztatási szorzószámáról beszélt. (Econ. Journ. XLI. köt. (1931.) L 182—190. old.) A fogalom bírálatára nézve *Í. Haberler*: Prosperity and Depression a 222—232. old.

¹⁷⁹ U. i. 313. old.

¹⁸⁰ U. i. 321. old.

¹⁸¹ A fogyasztási hajlandóság függvényszerű összefüggés a jövedelem nagysága és ennek ama része között, melyet a fogyasztásra szánunk. (U. i. 90. old.)

¹⁸² Probe Teorij Konjunktury. Warszawa 1933., továbbá A Macrodynamical Theory of Business Cycles. (Econometrica III. köt. 1935. és Comments on the Macrodynamical theory of Business Cycle. (U. i. IV. köt. 1936.)

¹⁸³ The Trade Cycle. London 1930.

son, E. Lundberg¹⁸⁴ és J. Tinbergen¹⁸⁵ igyekeztek dinamikus alapra helyezni a konjunktúraelméletet, figyelembevéve, hogy az egyes tényezők változása nem egyidejűleg, hanem csak bizonyos idő múltán következik be.

7. A monetárius elmélet. A fentiekben már ismételt szó volt az angol bankügyi vitáról, amelyben a bankoknak az általános üzletmenetre való befolyása is ismételt szóba került. Bár úgy a currency-elmélet, mint pedig a bankszerűség iskolájának hívei visszautasítottak minden olyan magyarázatot, amely egyoldalúan tisztán a pénzügyi oldalról kívánta az üzleti élet ingadozásait magyarázni, mégis az e vitában felvetett gondolatok vetették meg az alapját annak a magyarázatnak, melyet *monetárius konjunktúra-elméletnek* nevezünk. Az említett iskolák mindegyike ugyanis rámutatott arra, hogy a pénzrendszerben beállott változások hatást gyakorolnak az üzleti életre.

Ennek megállapítása magában véve természetesen még nem vezet monetárius elmélethez, és ha minden elméletet, amely a pénznek is szerepet juttat a gazdasági élet hullámzásának megmagyarázásában, monetárius elméletnek akar-nánk tekinteni, akkor nagyon kevés magyarázat maradna, amelyet nem kellene idesorolnunk. Az igazi monetárius konjunktúraelmélet azonban nem éri be azzal, hogy a pénzrendszernek is juttat szerepet a gazdasági élet helyzetváltozásainak magyarázatában, hanem azt vitatja, hogy *magában a pénzrendszerben van annak az oka, hogy a gazdasági élet menete egyenlőtlen.*

Ezt a gondolatot annak megfigyelése vetette fel, hogy a fennálló hitelügyi szervezet mellett nem mindig egyforma bőségben állanak a vállalkozás rendelkezésére azok az eszközök, melyek terjeszkedéséhez szükségesek. Az, hogy könnyebb, vagy nehezebb hitelt kapni, kétségtelenül számos tényezőtől függ, de már korán felismerték, hogy a tényezők egyike mindenesetre a bankok viselkedése. Ennek felismerése vetette fel azt a gondolatot, hogy *a bankhitelre épített pénzrendszernek hol terjeszkedésre, hiti pedig összehúzó-dásra való hajlama hullámzásokat okoz* magában a gazdasági életben is. Egyes régebbi közgazdák egyenesen hitelciklusokról beszéltek, utalva arra, hogy a hitelnek mily jelentős szerepe van a gazdasági élet helyzetváltozásaiban. Az ilyirányú magyarázatok iránt való hajlandóságot erősen növelte az a fent már említett körülmény, hogy a konjunk-

¹⁸⁴ Studies in the Theory of Expansion. London 1937.

¹⁸⁸ Az Econometric* c folyóirat I. (1933.) és III. (1935.) kötetében közölt cikkeiben.

túraelmélet általában nehezen volt összeegyeztethető a közgazdasági egyensúlyi helyzetre való törekvés gondolatával; a pénzrendszerre, mint az ingadozás forrására való hivatkozás a konjunktúraelméletet e nehézségen látszólag átsegíti

A monetárius konjunktúraelmélet lényegében a pénz mennyiségi elméletének alkalmazása a konjunktúraváltozásokra. Helyesen jegyezte meg *Röpke*, hogy a monetárius elmélet a gazdasági élet túllendülésében az inflációnak, pangásában pedig a deflációnak egy nemét látja.¹⁸⁶ Minthogy az elmélet szerint a gazdasági élet egyensúlyát a pénzmennyiség változása bontja meg, ez az elmélet fő feladatát abban látta, hogy azokat az okokat felkutassa, amelyek a pénzmennyiség változásához vezetnek. Nem is volt nehéz ennek igazolására érveket találni, mert nyilvánvaló, hogy a hitelek nyújtására és igénybevételére való hajlandóság nem mindig van meg egyformán a közgazdaságban. Már *Ricardo* észrevette, hogy a hitel iránti kereslet a kamatláb magasságával függ össze.¹⁸⁷ A kamatláb csökkentése könnyebben hozzáférhetővé teszi a vállalkozásnak a hitelt, míg a kamatláb emelésének ellenkező hatása van. Feltételezve már most azt, hogy a közönség tőkéjét összegyűjtő bankoknak a nagyobb méretű kihitelezés érdekében áll, könnyen lehetett arra az eredményre jutni, hogy a bankok tőkéik nagyobb méretű kihelyezése érdekében hajlamosak a kamatlábnak túl alacsonyan való megállapítására. Eltekintve attól, hogy a bankok nagy részének fő kereseti forrása tőkéik kihitelezése, arra is lehetett hivatkozni, hogy a bankletétek nagyobb mértékű növekedése rájuk egyenesen nyomást gyakorol abban az irányban, hogy mihelyt az üzleti élet kilátásai javulnak, a kamatlábat leszállítsák. Ezt az érvelést az is alátámasztja, hogy a megtakarítások a pangásban sem szűnnek meg és így hosszabb pangási időszak után a hitelintézeteknél jelentékeny tőkekészletek gyülemlenek fel, amelyek kihelyezést követelnek.

Mihelyt elfogadjuk azt a tételt, hogy a bankok örömmel ragadják meg az alkalmat, mely tőkéik kihelyezésére kínálkozik, és hogy a nagyobb mértékű kihitelezés élénkíti a gazdasági életet, magától adódik annak megállapítása, hogy a pénzbőség elősegíti a konjunktúra kifejlődését. De a pénz mennyiségi elmélete alapján annak az okát sem volt ne-

¹⁸³ Crises and Cycles. London (1936.) 1. 112. old.

¹⁸⁷ A bankokról szólva azt írja: „Ha kevesebbet számít fel, mint a piaci kamatláb, nincs olyan pénzösszeg, amelyet (a bank) kölcsön, adhatna”. (A közgazdaság és az adózás alapelvei L. 292. old)

héz megtalálni, hogy miért nem tarthat a fellendülés vég nélkül és miért kell pangásnak felváltania a fellendülést. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hitelek kiterjesztése nem folytatható korlátlanul. Eltekintve ugyanis azoktól a hatásoktól, amelyek a pénzmennyiség növekedése folytán a pénzürték csökkenésével előállnak, nyilvánvaló az, hogy a bankok hitelezésüket nem folytathatják a végtelenig. Az aranyvaluta esetére ez magától értetődik, de a papírvaluta esetében is könnyen be lehet látni, hogy a bankoknak likviditásuk megővésére való törekvése is határt szab kihitelezéseiknek. Ily módon a monetárius elmélet a pénz oldaláról találta meg a konjunktúra összeomlásának magyarázatát is.

Tudjuk, hogy már *Thornton* felvetette azt a gondolatot, hogy a pénzpiacnak a kamatlába és a pénz befektetésével elérhető nyereség egymással viszonyban állanak. E gondolat, melyet később *Wicksell* karolt fel, éppen úgy alátámasztani látszott a monetárius konjunktúraelméletet, mint a hiteltermelés elméletének későbbi kifejlesztése. Egyik is, másik is arra mutatott rá, hogy a hitelintézetek meglehetősen tág határok között változtathatják hiteleiket és különösen a hitelkiterjesztésben messze elmehetnek, mielőtt az összeomlás bekövetkezik. A hitelek kiterjesztése tehát hosszú ideig ösztönözheti a vállalkozás terjeszkedő hajlamait, amíg végre a bankrendszer kénytelen hitelei megszorításával a fordulatot felidézni. Ez az érvelés könnyen megmagyarázhatja azt, hogy éppen a túltökésítési elmélet hívei közül miért hajlanak annyira a monetárius alapon való okoskodás felé, és miért hozzák a konjunktúra túllendülését oly szívesen a kamatláb alacsony tartásával kapcsolatban.

A monetárius konjunktúraelméletet leginkább jellegzetes alakjában *Hawtrey* képviseli. Tőle származik az a kijelentés is, hogy a konjunktúraváltozás tisztán pénzügyi tünetemény. *Hawtrey* szerint a konjunktúraváltozás annak a következménye, hogy a bankok hitelek útján élénkíthetik, vagy lelohaszthatják a vállalkozói kedvet és növelhetik vagy csökkenthetik az árúk iránti keresletet. *Hamtrej* szerint a mai bankrendszer szerkezetéből következik az, hogy a bankok majd ösztönzik, majd lelohasztják a vállalkozási kedvet. A pénzmennyiség változtatására való hajlamuk szerinte abból származik, hogy a pénzrendszer szabályozásában a tőkék kiáramlása és felszívása alapvető szerepet játszik. Ha a bankok letétjei növekszenek, ez fokozott mértékben kihitelezésre ösztönzi őket, amit pedig csak a kamatláb csökkentésével érhetnek el. A kamatláb süllyesztése viszont a kereskedőket ösztönzi hitelek felvételére, mert alkalmat ad nekik.

készleteik kiegészítésére és feltöltésére. A kereskedők megrendeléseivel élénk tevékenységre ösztönzik az ipart, aminek nincs is akadályá mindaddig, amíg a kihitelezett pénzek a megtakarításokban fedezetet nyernek. A fogyasztási javak árai nem emelkednek, sőt csökkennek, mert a megtakarítások vásárlóerőt vonnak el a fogyasztói piactól. Mihelyt azonban a megtakarítások már nem elegendők a fellendülés pénzügyi szükségletének fedezésére, csak hitelteremtéssel lehet az üzletmenet élénkségét fenntartani. A kereskedők megrendeléseinek tovább folyása a termelés növelésével most már a jövedelmeket is növeli; több vásárlóerő áll rendelkezésre a fogyasztásnak is és így a fogyasztási javak árai emelkednek. Ezzel a közönség pénzügyi tartalékai elkezdnek csökkenni, mert senkisésem vesz hitelt azért igénybe, hogy azt hevertesse. Különösen a munkásoknál mutatkozik nehézség az emelkedő árakhoz való alkalmazkodásban, mert a bérek tudvalevőleg lassabban szoktak emelkedni, mint az árak. A bankok most már nem adhatnak ki bőséges hiteleket, hanem kénytelenek likviditásuk megóvása érdekében hiteleiket megszorítani. Ezzel a fellendülés véget ér és a pénzforgalom csökkenése következik be, mely pangást okozva a gazdasági életben addig tart, amíg a bankok a le-tétek növekedése folytán az első alkalmat felhasználják arra, hogy hiteleik kiterjesztését megindítsák.

Hawtrey elmélete a monetárius konjunktúra magyarázatnak legtisztább típusa. Pillérei a hitelteremtés és a pénztári készletek elmélete. Az ingadozásokat felfogása szerint az okozza, hogy a hitelteremtés a pénztári készletek kimerülését hozza magával és a fellendülésben a vállalkozás és a közönség szívának fel készpénzt, míg a pangásban a pénztári készletek ismét feltöltődnek és a bankok felé irányul a készpénz áramlása. A hitelteremtés magyarázza meg a gazdasági élet élénkülését, míg a vállalkozó és a nagyközönség pénztári készleteinek kimerülése és ezzel a forgalom nagyobb készpénzszükséglete szolgál annak magyarázatául, hogy a bankok likviditásuk fenntartása érdekében kényszerülnek hiteleik megszorítására, amivel a fordulatnak be kell következnie. A pénzforgalom természete tehát az, amely *Harotrey* szerint magában és minden más ok hozzáadása nélkül is megmagyarázza a gazdasági élet helyzetváltozásait.¹⁸⁹

¹⁸⁸ L. „The Genoa Resolutions on Currency” c. cikkét az *Econ. Journ.* XXXII. köt. (1922.) 298. old.

¹⁸⁹ *Currency and Credit*. 3. kiad. London 1928. (Német fordításban *Währung und Kredit*. A 2. kiad. alapján for. L. Oppenheimer. Jena, 1936.) — *Trade and Credit*. London 1928. — *Capital and Employment*, London 1937.

Erősen *Wicksell* gondolatmenetére támaszkodik *Irving Fisher* konjunkturamagyarázata, melyet még a világháború előtt fejtett ki.¹⁹⁰ E szerint a gazdasági élet fellendülését a kamatlábnak oly alacsony színvonalon tartása idézi elő, mely széles körben hitelek igénybevételére buzdítja az üzleti életet. Ez lassankint az árak emelkedéséhez vezet, mi több élénkíti az üzleti életet és további hitelek igénybevételére ösztönöz, mert emelkedő árak mellett jók az üzleti kilátások. Idővel az árak emelkedése mind jelentékenyebb lesz és nehézségek kezdenek mutatkozni, annál is inkább, mert a nagy hitelkereslet folytán a bankok kénytelenek a kamatlábat felemelni. Mihelyt azután a kamatláb emelkedése erősebb, mint az árak emelkedése, bekövetkezik a fordulat.¹⁹¹ A hitelek folyósítása megakad és a vállalatok egy része nem kapja meg a várt hiteleiket, mert a bankok pénztári készletei lepadtak és az üzleti életben lábra kapott nyugtalanság folytán tőlük is készpénzt követelnek és így válságba kerül az üzleti élet.¹⁹²

Két évtizeddel később is lányegében ugyanezen alapon fejtette ki *Irving Fisher* idevágó nézeteit.¹⁹⁵ Elismerte Ugyan, hogy a túltőkésítésnek és az üzérkedésnek is van szerepe a gazdasági élet hullámzásában, valamint azt is, hogy sokféle ok hat közre a hullámok felidezésében, mégis hű maradt ahhoz az elgondolásához, hogy a pénzügyi okok és az árszínvonal zavarai az igazán lényeges tényezők. Elméletének újabb változatában ezeket főképpen a vállalatok túlságos eladósodásában látta, mely a fellendülés alatt következik be; *túleladósodási elméletnek* (theory of debt-deflationnak) nevezték ezt az elméletet. Az adósságok felszaporodásával ezek likvidálására kerül a sor, ami deflációhoz vezet, maga után vonva a fizetéseképtelensége és üzleti bukások sorozatát.

Könnyen érthető ezek után, hogy miért gyakorolt a monetárius elmélet különös vonzóerőt a túltőkésítési elmélet híveire. A beruházásokat financirozni kell és ez nagyrészt hitelek igénybevételével történik. Így nyilvánvaló, hogy a bankok viselkedése, hitelezői lehetőségeik és hitelfel-

¹⁹⁰ *The Purchasing Power of Money*. New York 1911.

¹⁸¹ „But the rise in interest, though belated, is progressive, and, as soon it overtakes the rate of rise in prices, the whole situation is changed.” (U. i. 64. old.)

¹⁸² U. L. 65. old.

¹⁸³ *Booms and Depressions*. London, 1933. és *The Debt-Deflation; Theory of Credit Depressions*. (Econometrica. I. köt. 1933. L a 557—357. old.)

tételeik erősen befolyásolják a beruházások és általában az üzleti terjeszkedés menetét. Ilymódon a túltökésítési elméletnek különösen a *Wicksell-nek* gondolatfűzéshez közel álló hívei, mint p. o. *Mises* és *Hayek*, de a hitelteremtésre és a kikényszerített takarékosagra hivatkozó közgazdák is, tágabb értelemben a monetárius elmélet híveinek mondhatók, mert elméletük egyéb elemei mellett nagy részben monetárius érvekre támaszkodik. Ugyanezt mondotta *Bouniatian a Pigou-féle elméletről*.¹⁹⁴

A monetárius elméletnek van azonban még egy másik változata is, melyet ugyan fogyasztáshiány elméletnek is nevezhetünk, mely azonban a tiszta monetárius elmélet jellegét viseli, mert a pénz használatából és a fizetési forgalom természetéből magyarázza a konjunktúraváltozást. E magyarázat leginkább *William T. Foster és Waddil Catchings* által képviselt alakjában¹⁹⁵ adott széleskörű vitára alkalmat¹⁹⁸ és kivált az Egyesült Államokban nagy népszerűsége tett szert.

Foster és *Catchings* abból indultak ki, hogy a tisztán jószágcsereán alapuló közgazdaságban a csere természete biztosítja a termelés és fogyasztás közötti összhangot. A korszerű pénzrendszer kifejlődése azonban e helyzetet megváltoztatja és lehetővé teszi azt, hogy a kereslet és a kínálat egymástól függetlenül fejlődjenek. Ezért szerintük a konjunktúraváltozás okául a pénzrendszert kell tekinteni.

A mai pénzrendszer a kereslet és kínálat összhangját azért nem tudja biztosítani, mert nem tesz eleget annak a követelménynek, hogy a fogyasztók vásárló ereje a vállalkozás termelőképességével arányosan növekedjék. A pénz ugyanis többször megfordul a termelésben, mielőtt ismét a fogyasztók kezébe kerülne, mert a nyereségnek nagy része, mely az árúk eladásából származik, nem kerül vissza köz-

¹⁹⁴ Industrielle Schwankungen. Bankkredite und Warenpreise. (Arch. für Sozialwiss u. Sozialpol. 58. köt. (1927.) I. 449—477. old.)

lee Profits. New York 1925. — L. ezenkívül Business without a Buyer, Boston, New York 1927.

¹⁹⁸ Az amerikai „Pollak—Foundation” pályadíjat tűzött *Foster és Catchings* „Profits” c. munkájának bírálatára. A beérkezett legérdekesebb bírálatokat „Pollak-Prize Essays: Criticism of „Profits” címen tették közzé (New York 1927.) — Részletes bírálatokra nézve L még: *A. H. Hansen*: Business Cycles. New York 1927. — *F. A. Hayek*: Profits, Interest and Investment, London 1939. — *D. H. Robertson*: The Monetary Doctrines of Messrs Foster and Catchings. (Quart. Joura. of Ec. XLIII. köt. (1929.) I. 473—499. old.) — A német irodalomból I. *F. A. Hayek*: Gibt es einen Widersinn des Sparens? (Zeitschr. f. Nationalök. I. köt. 1929. a 387—429. old.), továbbá *H. Gottschalk*: Die Kaufkräftelehre, Jena 1932.

vétlenül a fogyasztók körébe, hanem a vállalkozók azt újból beruházzák a termelésbe. Az új hitelek hasonlóképpen nem a fogyasztókon keresztül táplálják a pénzforgalmat, hanem a vállalkozók kezébe kerülnek, kik azzal termelnek, mielőtt termékeik elhelyezése biztosítva volna. A termelésnek hitelek következtében való megélénkülése vásárlóerőhöz juttatja ugyan a közönséget, de nem abban a mértékben, amely szükséges volna ahhoz, hogy a megnövekedett termelés eredményét megvásárolhassa. Így tehát a termelés és fogyasztás egyensúlya megbomlik és az árak süllyedni kezdenek. Ez nehézséget okoz a vállalkozásnak és beáll a pangás, mert a termelt árúk nagy mennyiségét nem lehet a termelési költségeket fedező áron eladni. Segíteni csak úgy lehetne, ha az a pénzmennyiség, amely a termelésben megfordul, változatlanul a fogyasztók kezeihez is jutna és ezzel azokat abba a helyzetbe hozhatná, hogy a termelés eredményét megvásárolhassák.

Forster és *Catchings* nem állnak magukban e magyarázattal. *Lt. Col. Powell* és *Major Douglas* hasonló gondolatmenetet vázoltak még erősebb kiélézéssel. Szerintük a gazdasági élet egyensúlyát csak úgy lehetne fenntartani, ha az összes jövedelmek, melyek az árúk vásárlására vannak szánva, egyenlők volnának az összes eladásra szánt árúk árainak összegével. A nyereségek és osztalékok azonban a mai gazdasági szervezetben útját állják ennek és ebből származik a mai gazdasági élet bizonytalansága és ingadozása. Kevésbé szélső és jobban kidolgozott alakban *P. W. Martin* képviselt hasonló gondolatokat. Jellemző ennek az "iránynak" képviselőire az, hogy szerintük a gazdasági élet egyenletesebb folyását csak újabb és újabb pénzmennyiségeknek a közgazdaság csatornáiba juttatásával lehetne biztosítani, még pedig csakis akkor, hogyha ezek az összegek nem a termelőkhöz, hanem elsősorban a fogyasztókhoz jutnának.

A most említett magyarázatokat az amerikaiak *profit theory-nak*. kérészeitek el;-lényegükben azonban ezek igazi monteárius elméletnek tekinthetők, mert mint említettük, a pénzrendszerben látják a gazdasági élet hullámozásának okát. Monetárius jellegük mellett azonban egyúttal a fogyasztásihiány elméletére támaszkodnak, melyre a következőkben rátérünk.

8. A fogyasztásihiány elmélete. A gazdasági hullámozásoknak az a magyarázata, mely leghívebben őrizte meg a gazdasági válságokkal kapcsolatban régen felmerült felfogást, a *fogyasztásihiány* elmélete néven ismeretes. Ez az elmélet, továbbra is megmaradt azon az, állásponton, hogy a

fogyasztási javakban, időnként keletkező túlbőség zavarja meg a gazdasági élet rendes folyását, még pedig az által, hogy a fogyasztók nem rendelkeznek kellő vásárlóerővel a növekvő termelés felvételére. Eredeti alakjában a fogyasztáshiány elmélete ezt arra vezette vissza, hogy a vagyonsabb osztályok túl sokat takarítanak meg jövedelmükből és ezáltal a vásárlóerő tetemes részét nem fogyasztásra, hanem a termelés kiszélesítésére használják fel. A fogyasztáshiány elméletének hátterében tehát eredetileg a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére való utalás állt.

Szélesebb alapot keresve annak bizonyítására, hogy a fogyasztás nem tud állandóan lépést tartani a termeléssel, a fogyasztáshiány elméletének számos újabb képviselője nem érte be a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeire és az ebből származó túlzott takarékosagra, mint a baj forrására való utalással, hanem, tovább menve, azt igyekezett kimutatni, hogy a gazdasági élet mai szervezetében számos oly jövedelem keletkezik, mely — befektetésekre használtatván fel — a termelés és fogyasztás egyensúlyát aláássa. *Lt. Col. Powell*¹⁹⁷ és *C. H. Douglas*¹⁹⁸ ennek az irányznak legszélsőbb képviselői. Szerintük a vállalkozói nyereségek, az osztalékok, biztosítási díjak és más hasonló jövedelmek lehetetlenné teszik azt, hogy a fogyasztási javak növekvő tömegét a közönség megvehesse, mert e jövedelmek nem fogyasztásra, hanem közvetlenül termelésre használatnak és így nemcsak a fogyasztási javak keresletét csökkentik, hanem e mellett még ezek termelését is folytonosan növelik. Így a gazdasági élet mai szervezetében állandóan hiány mutatkozik vásárlóerőben, minek következtében a gazdasági élet megrázkódásai elkerülhetetlenek lesznek. Ennek az irányzatnak egyik mérsékeltbb képviselője, *P. W. Martin* abban foglalta össze a nehézségek okát, hogy a termelőktől nem elég pénz áramlik vissza a fogyasztókhoz, úgy hogy ezek nem tudják a termelési költségeknek megfelelő áron megvásárolni az árúkat, és így a termelt javak egy része eladhatatlanná válik.¹⁹⁹ Az alapgondolat tehát, mely a fogyasztáshiány elméletének e változatában különböző alakban mindig visszatér, az, hogy a pénzforgalom megbontja a termelés és fogyasztás egyensúlyát.

Ez a magyarázat különösen *Foster* és *Catching*²⁰⁰ gon-

¹⁹⁷ *The Flow Theory of Economics.*

¹⁹⁸ *Credit Power and Democracy.* 1934. és egyéb munkáiban.

¹⁹⁹ *The Problem of Maintaining Purchasing Power.* London 1931.

L 170. old.

²⁰⁰ V. Ö. *The Dilemma of Thrift.* New York, 1928.

dosabban kidolgozott fogalmazásában keltett erős visszhangot. Némileg közeledve a fogyasztáshiány elméletének eredeti kiindulási pontjához, *Foster* és *Catchings* első sorban a takarékoságban látják a baj okozóját, mert a megtakarítások nem fogyasztási javak vásárlására, hanem a termelés bővítésére használatnak fel. A takarékoság tehát a fogyasztási javak árainak süllyesztéséhez vezet, mi azután magának a termelésnek okoz nehézséget. Ezért a *takarékosság dilemmájáról* beszélnek, arra utalva, hogy egyrészt a mai gazdasági rendben a takarékoság nélkülözhetetlen — hiszen úgy az egyéneknél, mint a vállalatoknál a jövő biztosítását szolgálja, — másrészt azonban közgazdaságilag az ársüllyedés veszedelmét rejtí magában, mely azután a takarékoság gyümölcset, a bőségesebb termelést veszélyezteti.

Profit-elméletnek azért nevezték el ezt a magyarázatot, mert arra támaszkodik, hogy egyrészt a fogyasztás körét nem érintve gyakran újból beruházásra kerülnek a nyereségek, másrészt a túltermelés által felidézett ársüllyedés veszélyezteti a vállalkozók nyereségét és ezzel a további termelést.

A fogyasztáshiány elméletének emez újabb, különösen az Egyesült Államokban és részben Angliában nagy népszerűséghez jutott változatai a fogyasztáshiány eredeti gondolatmenetétől, vagy legalább is ennek *Malthus* részéről való elgondolásától erősen eltávolodtak. *Malthustól* ugyanis távol volt az, hogy a takarékoságot általánosságban és feltétlenül károsnak tartsa; ő csupán túlhajtásában látott veszélyt a közgazdaságra. Még távolabb állott *Malthus* attól a gondolatmenettől, melybe az említett fogyasztáshiányelméletek torkoltak, midőn a pénzmennyiség szaporításában látják a kivezető utat.

A malthusi gondolat, amely csak a takarékoság túlhajtásában lát veszedelmet, *J. A. Hobson* elméletében talált folytatást.²⁰¹ Miképp *Malthus*, vagy *Hobson* is teljesen tisztában van *azzal*, hogy a termelési gépezet karbantartása és fejlesztése tökélet igényel és ezért a takarékoságot szükségessé teszi. Így *Malthushoz* hasonlóan *Hobson* is csak az oly takarékoságot ítéli el, amely bizonyos arányokon túlterjed és ezzel a szükségesnél több vásárlóerőt von el a fogyasztástól. A tőkeképződés túlzott mértékét *Hobson* arra vezeti vissza, hogy a vállalkozás számos ágazatában túlzott nyereségek keletkeznek, azaz olyan nyereségek, amelyek már nem szol-

²⁰¹ *Hobson* elméletét: *The Industrial System* 2. kiad. London, 1909., továbbá *The Economics of Unemployment*. London 1931. és *Property and Improperly*. London, 1937. c. munkáiban fejtette ki

gálják a termelésnek a körülményekben indokolt fejlesztését. E nyereségek, midőn tőkeképződésre fordítatnak, nemcsak indokolatlan mértékben vonnak el vásárlóerőt a fogyasztástól, hanem a termelésnek a fogyasztók felvevőképességét felülhaladó mértékben való kiterjesztésével az árak esését idézik elő és így előáll az a helyzet, amidőn a közönség nem tudja többé megvásárolni a termelés összes gyümölcseit, a termelők pedig veszteségeikéi szenvednek, mert a válság által felidézett alacsony árak termelési költségeiket sem fedezik.²⁰²

Némileg hasonló, de mégis más színezetű és erősen a túlberuházási elmélet felé hajlik *Erich Preiser* magyarázata. Szerinte is a megtakarítások okozzák a nehézséget, mely azonban nem a megtakarítás tényéből, hanem csak annak bizonyos módozatából származik. Miként *Hobson*, úgy *Preiser* is a megtakarításoknak két fajtát különbözteti meg. Az ő megkülönböztetése azonban más alapon nyugszik. *Preiser* ugyanis abból indul ki, hogy vannak megtakarítások, melyek az egyének szabad elhatározásából származnak és vannak olyanok, melyek forrása az egyes jövedelmek közötti eltolódás. Az egyének önkéntes elhatározásából származó megtakarítások lényege az, hogy az emberek jövedelmük egy részét nem fordítják fogyasztásra. *Preiser* a megtakarítások e fajtát *autonóm takarékoságnak*, nevezi.²⁰³ Ennek nincsen káros hatása, mert bár az egyének elhatározása érinti jövedelmük felhasználását, az így keletkező megtakarítások egyenletesen táplálják a tőkeképződést és ezért beruházásuk a kamatláb ellenőrzése alatt áll. Nem így van ez a megtakarítások másik fajánál, amelyet *Preiser* *heteronom megtakarításoknak* nevez. Ezek nem a meglevő jövedelem felhasználási módjának megváltozásából, hanem a jövedelemeloszlás változásaiból származnak. Ha p. o. a munkakínálat növekedésével a munkabérek süllyednek és a vállalkozók jövedelme növekszik, ez megkönnyíti a tőkék beruházását, mert hirtelenül megnövekedett tőkemennyiség áll rendelkezésre; minthogy pedig az így keletkező tőkék nem a tőkepiac érintésével kerülnek beruházásra, hanem a vállalkozók rendelkezésére állnak, akik a tőkét közvetlenül használják fel beruházásra, a kamatláb ellenőrző hatása itt

²⁰² „This unproductive surplus” — írja *Hobson* — „is the principal cause not merely of waste but of economic malady... saved excessively, it upsets the right balance between the volume of production and consumption in the industrial system.” (The Industrial System. Bevezetés MIL old.)

²⁰³ Grundzüge der Konjunkturtheorie. Tübingen, 1953. L. 44. old.

nem érvényesül és oly beruházások is történnek, amelyek a piac helyzetével sokszor nem számolnak eléggé és ezért nagyon gyakran indokolatlanoknak bizonyulnak. Ennek okát *Preiser* abban látja, hogy a jövedelmi eltolódással a fogyasztási viszonyok is eltolódnak és így a vállalkozók könnyen tévednek beruházásaik eszközlésében.

Miként látjuk, *Preiser* magyarázata abban érintkezik *Hobsonéval*, hogy nem magában a megtakarításban látja a veszélyt. Abban is egyezik *Hobson* felfogásával, hogy a vállalkozói nyereségek idézik fel azt a helyzetet, amely túlságos beruházásokkal a termelés és fogyasztás egyensúlyának megbontásához vezet. *Preiser* azonban, *Hobsonnal ellentétben*, nem a jövedelemeloszlásban magában, hanem ennek változásában látja a baj felidézőjét, amennyiben szerinte a vállalkozók hányadának növekedése és a munkások részére kifizetett hányad aránylagos csökkenése idézi fel a nehézségeket. Ennek következményei *Preiser* szerint azért súlyosak, mert az árak sülyedése egy ideig még táplálja a fogyasztást és csak hosszabb idő múlva tűnik ki az, hogy a termelést túlméretezték.

Az a gondolat, hogy a jövedelemeloszlásban bekövetkezett változások okozzák a gazdasági élet ingadozását, már előbb is felmerült. Nevezetesen ebből indult ki *Emil Lederer*²⁰⁴ is, ki azonban nem a takarékossgal, hanem a közgazdasági hitellel való táplálásával hozta kapcsolatba e gondolatot. *Lederer* szerint a fellendülést a termelésnek hitelekkel való bőséges ellátása indítja meg, ami az árak emelkedéséhez vezet. A rugalmas keresletű árúk árai, kivált a nyersanyagokéi, elkezdenek emelkedni, míg a kevésbé rugalmas árak emelkedésükben legalább is visszamaradnak. Ezek közé tartoznak a munkabérek is, melyek nem tudnak azzal a gyorsasággal emelkedni, mint a rugalmas keresletű árúk árai. Ezzel a munkások fogyasztóképessége mindjobban elmarad az árak emelkedése mögött és az így előálló fogyasztáshiány a konjunktúra összeomlásához kell, hogy vezessen. *Hobson* visszaautasította *Lederer* okoskodását, mert szerinte a munkabéreknek a fogyasztási javak áremelkedése mögött való elmaradása csupán növeli a nehézségeket, de nem igazi forrásuk, azért, mert magában véve a jövedelemeloszlás okozza ezeket.²⁰⁵ *Hobson* szerint a hiteltermelésre való utalás

²⁰⁴ Konjunktur und Krisen. (Grundriss der Sozialökonomik. IV. Abteilung. I. Teil.) Tübingen 1925.

²⁰⁵ The Economics of Unemployment. új kiad. London, 1931. L 72—73. old.

is felesleges,²⁰⁶ mert a kapitalizmusban a túltakarékosság idült jelenség, amely állandóan bajokat kell, hogy okozzon.²⁰⁷

A fogyasztáshiány elmélete eredeti elgondolásban inkább a kapitalista termelési rendszer összeomlásának elmélete volt, mintsem a gazdasági hullámzásoknak a magyarázata. Nem könnyű ugyanis a fogyasztáshiány gondolatából kiindulva arra magyarázatot találni, hogy miért ismétlődnek a hullámok és miért nem vezet az elmélet hívei által hangsúlyozott helyzet a kapitalizmus összeomlására. Annál is inkább nehéz e kérdésre feleletet adni, mert a tőkefelhalmozódásnak ezen elmélet értelmében fokozódnia kellene, amivel nem konjunktúraingadozásokat, hanem az egész rendszer összeomlását idézné fel.

A szocialisták valóban azon a nézeten is vannak, hogy az összeomlásnak végül is be kell következnie. Azonban, mint láttuk, már *Marx*, megtalálta az útját annak, hogy a fogyasztáshiány elméletéből konjunktúraelméletet faragjon, mert szerinte az üzérkedés túlhajtása és idővel a felújítási szükséglet parancsoló jelentkezése, bár tőkepusztítások árán, mégis újabb fellendülést tesz lehetővé. Ugyanezt a neomarxisták a nem kapitalisztikus térbe való behatolásból vélték megmagyarázhatni. Sőt még az újabb amerikai elméleteknek is sikerült oly nézőpontot találni, amely szerint nagy ellentmondásai ellenére sem kell a fennálló gazdasági rendszernek összeomlania, mert újabb pénzmennyiségeknek a közgazdaságba való bevezetése időlegesen kiemelkedési lehetőségeket nyújthat. *Hobson*nak még ezekre a kétes értékű érvekre sem volt szüksége annak indokolásában, hogy a fogyasztáshiány nem teljes összeomlást, hanem csak időnként visszatérő ingadozásokat okoz a gazdasági életben. *Hobson* ugyanis arra utalt, hogy a takarékoságnak is megvannak a határai, mert a fogyasztáshiány folytán hanyatló árak és a jövedelmek csökkenése folytán összehúzódó termelés a gazdasági életnek ismét egyensúlyba kerülését segíti elő. A helyzet kiéleződése és a megtakarításoknak a pangásban való csökkenése, valamint a termelés összehúzódása a gazdasági életnek újból magához téréséhez vezetnek és amidőn ez a zsugorodási folyamat már kellően előrehaladt, újból megnyílik a lehetősége a kiemelkedésnek. A kereslet és kínálat törvényének érvényesülése tehát, bár megrázkódtatások árán, újból helyreállítja az egyensúlyt

²⁰⁰ A hitelteremtést csak másodlagos jelentőségűnek tartotta. (U. L. 50. old.)

²⁰⁷ U. i. 141. old.

és ezután a megtakarítások lassankint ismét elkezdnek növekedni és a folyamat újra megindulhat.

A közgazdák legnagyobb része a fogyasztáshiány elméletét idejétmúlt és ma már fenn nem tartható magyarázatnak tekinti. Különösen azt szokták szemére vetni, hogy teljesen statikusan nézi a dolgokat és megfélekedezik arról, hogy a termelés haladásával az árak oly módon is süllyedhetnek, hogy ez nem bontja meg a gazdasági élet egyensúlyát. Ennek az ellenvetésnek mindenestre megvan a maga jogosultsága. Sokszor azonban oly érveket is hallunk hangoztatni, amelyek kissé elhamarkodottan ítéleznek a fogyasztáshiány elméletéről. Így pl. *Röpke* azzal véli megcáfolhatni ez elméletet, hogy az a vásárlóerő, amely nem jut a munkásokhoz, a vállalkozók vásárlóképességét növeli. Szerinte tehát nem jogosult fogyasztáshiányról beszélni. *Röpke* szerint egyáltalában indokolatlan a túltermeléstől való félelem, mert a haladás útja több és több jószágnak az előállítására.²⁰⁸ Később azonban maga *Röpke* is megengedi azt, hogy a jövedelemeloszlás éppenséggel nem mellékes tényezője a gazdasági élet zavarainak.

Tagadhatatlan, hogy a fogyasztáshiány elmélete kiépítésében erősen elmaradt a túlberuházási elmélet mélyenszántó változatai mögött. Tovább is kitartott az eredeti elgondolás mellett, amely szerint a fogyasztási javak bősége okozza a gazdasági élet nehézségeit és ezzel túlságosan egyszerűnek látja az egész folyamatot. Újabb változatai egy részében a fogyasztáshiány elmélete kétségtelenül oly irányba terelődött, mely komoly tudományos alapon alig védelmezhető. Áll ez elsősorban monetárius változatairól, amelyek végeredményben az inflacionizmus tengerén eveznek. Ezek egyik változatát azonban, nevezetesen *Foster* és *Catchings* elméletét, a tudományos bírálat is érdemesnek tartotta arra, hogy foglalkozzék vele.²¹⁰ Többek között *D. H. Robertson*, *A. H. Hansen* és *Hayek* érdemesítették *Foster* és *Catchings* elméletét arra, hogy vele bővebben foglalkozzanak.

Robertson szerint *Foster* és *Catchings* kündulási pontjai tévesek. Állításuknak, hogy a pénzt többször egymásután használják a termelésben, nincsen értelme²¹¹ és téves az az

²⁰⁸ *Crises and Cycles*. London 1933. L. 86. old.

²⁰⁹ U. i.

²¹⁰ Ebben része volt annak is, hogy az amerikai Pollák Alapítvány magas díjat tűzött ki *Foster* és *Catchings* elméletének bírálatára. A beérkezett pályamunkák — 435 ily munka adatott be — legjavát az alapítvány Poilak Prize Essays” címen (Newton. Mass. 1927.) ki is adta.

²¹¹ *The Monetary Doctrines of Messrs Foster and CathiAgs*. (Quarterly Journ. of Ec. XLIII. köt. (1929.) L. 463. old.)

állításuk is, hogy az árak színvonalat csak a pénzmennyiség újabb és újabb növelésével lehetne fentartani.²¹² *Hayek*²¹³ szerint a kapitalista gazdaság teljes félreismerésén alapszik az az állítás, hogy a termelés és fogyasztás egyensúlyát zavarja meg az a körülmény, hogy a termelők részéről a termelés folyamán elköltött összegek együttvéve felülhaladják azt az összeget, melyet a fogyasztók a kész árúk megszerzésére fordítanak. Ez ugyanis nem jelenti azt, hogy a termelők többet költöttek volna az árúk előállítására, mint amennyiért a fogyasztók ezeket megszerzik, mert csak annak következménye, hogy az árúk termelésük közben különböző fokozatokon mennek keresztül, melyek mindegyike pénzforgalmat is von maga után. Ily módon csak természetes, hogy a termelési javak minden előállítási fokozatában elköltött összeg együttvéve nagyobb mint az ugyanazon idő alatt fogyasztási javak vásárlására fordított összeg.²¹⁴ *Foster* és *Cathings* elméletének főhibája azonban *Hayek* szerint az, hogy teljesen statikus szemmel nézi a termelés folyamatát, fel nem ismerve a tőke igazi szerepét, mely abban áll, hogy a termelési javak ugyanoly mennyiségéből ezek jobb kihasználásával nagyobb mennyiségű fogyasztási jószág előállítását segíti elő. új termelési körutak beiktatásával a tőke ugyanis eredményesebbé teszi a termelést és ez igazi szerepe a közgazdaságban.²¹⁵ *Hansen* is főképpen az elmélet statikus kiindulási pontját kifogásolta, szembeszállva egyúttal avval a nézettel is, hogy minden takarékoság vásárlóerőhiányt okoz. *Hansen* szerint a gazdasági élet egyensúlyának megbontását nem maga a takarékoság, hanem különböző dinamikus tényezők idézik elő.²¹⁶

A fogyasztáshiány elméletének leginkább elmélyedő bírálatát *E. F. A. Durbin*²¹⁷ dolgozta ki, aki magát az elméletnek az alap gondolatát vette vizsgálat alá. Elismerve azt, hogy a takarékoság addig, míg egyenletes ütemben halad, nem zavarhatja meg a gazdasági élet nyugodt menetét, *Durbin* azt a kérdést vetette fel, hogy áll-e ez arra az esetre is, ha a megtakarítások összege hirtelenül emelkedik. Ily esetekben, mondja *Durbin*, a gazdasági élet nem tud elég gyorsan alkalmazkodni a változáshoz, részint azért, mert a kamatláb

²¹² U. o. 490—491. old.

²¹³ Gibt es einen Widersinn des Spatens? (Zeitschr. f. Nationalök. I. köt. (1929.) L. 387—429. old.)

²¹⁴ U. o. 405. old. és 406—408. old.

²¹⁸ U. o.

²¹⁹ Business Cycles Theory. L. 56—57. old.

²²⁰ A Critique of Under-Consumption Theories. 2. kiad. London, 1934.

is csak bizonyos idő elteltével száll le arra a színvonalra, mely a tőkebőségnek megfelel, részben pedig azért, mert számos termelési ágban, a tőke hosszabb időben való megfordulása folytán, a termelési költségeket a kamatláb leszálalása nem csökkenti oly mértékben, hogy ezek lépést tartsanak az áraknak ama sülyedésével, melyet a vásárlóerőnek a növekedett takarékoság folytán a fogyasztástól való nagyobb mértékű elvonása okoz. Ebből *Durbin* azt következteti, hogy ily esetekben a gazdasági élet egyensúlya csak hosszabb idő leteltével állhat helyre és az átmeneti időben a gazdasági élet általános megzavarása következik be.²¹⁸ Ennek felismerésével *Durbin* szerint a fogyasztáshiány elmélete valóban értékes gondolattal gazdagította a konjunktúra elméletet, mert rávilágított arra az összefüggésre, mely a megtakarítások és az árszínvonal között fennáll.²¹⁹ Ez persze *Durbin* szerint sem jelenti azt, hogy egyedül e ténnyel meg lehetne a konjunkturavátlozásokot magyarázni, mert a fenti körülmény által felidézett pangásból való kiemelkedést ez nem képes érthetővé tenni. A fellendülés indokát szerinte abban kell keresnünk, hogy a pangás alatt heverő termelési tényezők hajlamossá teszik a fellendülésre a gazdasági életet.²²⁰

9. A konjunktúraelmélet legújabb fejlődése. A konjunktúraelmélet, mint láttuk, a gazdasági válságok megmagyarázására irányuló kísérletekből nőtt ki. Kifejlődésével a válságok problémája azonban mindinkább háttérbe szorult és a gazdasági élet hullámozása lepott az érdeklődés középpontjába. Kitént, hogy e hullámozásnak nem feltétlen tartozéka a válság, legalább is nem ennek igazi értelmében, mert a felmenő irányzatnak nem kell szükségképpen súlyos rázkódásokkal végződnie. Amit a mindjebban tért hódító cikluselméletnek meg kellett magyaráznia, az volt, hogy szükségképpen vannak *fordulópontok* a gazdasági élet mozgásában, melyek úgy a fellendülésnek, mint pedig a pangásnak véget vetnek. E fordulópontok szükségyszerűségét a cikluselméletek azzal igyekeztek megmagyarázni, hogy amint a gazdasági életnek akár élénkölése, akár pedig leohadása egyszer megindult, a *folyamat önmagát erősíti* mindaddig, amíg a megindult irányzatot annyira túlcsigázta, hogy a mozgás irányváltozását kikényszerítő erők felülkerekednek.

²¹⁸ E. i. m. 89. old.

²¹⁹ U. o. 101—102. old.

²²⁰ V. ö. E. i. m. a 162—165. old.

Ezen az alapon könnyű volt annak megértése, hogy az egyszer megindult fellendülésnek előbb utóbb akadályokba kell ütköznie, mert nyilvánvaló, hogy a fellendülés az árak emelkedésével és a termelés gépezetének szélesbítésével, ha ez gyorsuló ütemben történik, előbb-utóbb oly pontra ér, amelyen a fellendülés már nem fokozható tovább és így a gazdasági tevékenység lelohadásának kell bekövetkeznie. Nehézség mutatkozott azonban akkor, amidőn az egyszer megindult pangás önmagát erősítő mivoltával igyekeztek annak szükségét igazolni, hogy a pangást ismét fellendülés kell, hogy kövesse. Míg ugyanis a fellendülésnél könnyen lehet megérteni azt, hogy a gazdasági élet keretei szélesbítésének előbb-utóbb nehézségekbe kell ütköznie, addig nem volt könnyű megérteni azt, hogy a gazdasági élet összehúzódása, ha tényleg önmagát erősíti folyamatról van szó, hogyan lesz kiindulási pontja a depresszióból való kiemelkedésnek.

E kérdéssel az elmélet már régebben is foglalkozott. Amíg azonban a pangásnak önmagát erősítő természetén nem volt erősebb hangsúly, a pangásból való kiemelkedés megmagyarázása nem látszott oly nehéznek. Mint tudjuk, *J. St. Mill* és *Marx* a tőkének a depresszióban való elértéktelenedésével vélték a fellendülés újabb lehetőségét érthetővé tenni, míg *fugán Baranowsky* egy új gondolatot vetett fel, arra utalva, hogy a pangás nem érinti egyformán a társadalom minden osztályát és vannak, akikre nézve az árak süllyedése előnyös. Ennek megfelelően *Tugan Baranowsky* szerint a depresszióban tőke halmozódik fel, mely újabb fellendülést készít elő. A monetárius elmélet a maga részéről a hitelteremtésre utalva vélte a depresszióból való kiemelkedést megmagyarázhatni, mert a hitelek megszűnésével az árak süllyednek és mihelyt ezen az alapon a gazdasági élet egyensúlya helyreáll, újabb hitelteremtéssel lehet a fellendülést megindítani. Még a lélektani elmélet is megtalálta a feleletet arra a kérdésre, hogy miképpen emelkedhetik ki a gazdasági élet a depresszióból, mert szerinte úgy az optimizmus, mint a pesszimizmus túlzásokra hajlik, ami végeredményben is egy fordulóponthoz kell, hogy vezessen.

A világháború után bekövetkezett nagy pangás, az u. n. *világválság* kételyeket támasztott ennek a magyarázatnak helyes voltában. A tények ellentmondani látszottak annak a feltevésnek, hogy automatikusan fellendülésnek kell követnie a pangást. Úgy látszott, hogy legalább is ebben az esetben a pangást előidéző erők oly intenzitással hatnak, hogy

útját állják azoknak az erőknek, melyek a fellendülést előkészítik. Azokban a vitákban, amelyek a világháború után elsősorban a munkanélküliség kérdése körül forogtak, mind erősebb kételyek merültek tehát fel azzal a nézettel szemben, hogy a gazdasági élet összezsugorodása önmagától fog teret adni a fellendülést előkészítő erők számára és ezért mindjobban a közmunkák megindítása és egyéb állami segítség iránti követelések hangzottak fel.

A nagy üzleti pangás tanulmányozásával kapcsolatban a megtakarítások és a beruházások kérdése is gondos elemzések tárgyát képezte. *Robertson* és *Keynes* vizsgálatai rámutattak arra, hogy a megtakarítások egymagukban nem elegendők ahhoz, hogy a gazdasági életet megélénkítsék, mert a megtakarított tőkék csak akkor hatnak élenkíiőleg a gazdasági élet folyamára, ha azok be is ruháztatnak. Ez pedig csak akkor történik meg, ha remény van arra, hogy a beruházások gyümölcsözők is lesznek. E gondolat, miként erre *Röpke* rámutatott, voltaképpen már a háború előtt is felmerült *N. Johannsen* egyik értekezésében, amely azonban akkor nem keltett figyelmet.²²¹

Más irányban is a régebbi nézetek némi helyesbítése látszott szükségesnek. Így *Röpke* arra mutatott rá, hogy a gazdasági élet túllendülésében fellépő inflációt követő defláció magában nem kell, hogy helyreállítsa a gazdasági élet egyensúlyát, mert a pangásnak oly állapota állhat be, amely már nem képes önmagából kitermelni a gyógyulásához szükséges eröket.²²² Ily esetekben *Röpke* szerint *másodlagos depresszióról* van szó, mely a deflációt tovább fokozza és így végeredményben a jövedelmek oly zsugorodásához vezet, amelyből nincsen automatikus kiemelkedés. A jövedelmek mindig kisebbek lesznek és ezzel az árúk iránti kereslet is fokozott mértékben húzódik össze. A pénzforgalom is gyorsuló ütemben összehúzódik, mert a termelésben való felhasználási lehetőségek hijján befektetés helyett a pénz thezaurálása foglal teret és beruházási alkalmak hijján a megtakarításoknak is egyenesen (romboló hatásuk van, mert nem kapcsolódnak be a gazdasági élet körfolyamatába és így nem ösztönzik sem a termelést, sem a fogyasztást. A világválság szomorú évei igazat is látszottak adni azoknak, akik tévesnek jelezték a cykluselméletnek azt a tételét, amely szerint a pangás épp

²²¹ *Johannsen* dolgozatát álnév alatt tette közzé, mégpedig német nyelven az Egyesült Államokban. A munka címe: *J. J. O. Lahn: Depressions-Perioden und ihre einheitliche Ursache*. Brooklyn, 1903-johannsenre vonatkozólag v. ö. *Röpke: Crises and Cycles*, a 132. old.

²²² V. ö. *Röpke* e. L nu különösen a 121. old.

oly szükségszerűséggel termeli ki a gazdasági életet fellendítő erőket, mint amilyen szükségszerűséggel vezet a fellendülés túllendüléshez, és ezzel a konjunktúra összeomlásához.

E kérdéssel mélyenszántó vizsgálatok alapján nézett szembe *Gottfried Haberler*. Vizsgálatai megerősítették abban a meggyőződésben, hogy helyes volt a (régebbi feltevés, mely szerint a depresszió épp úgy előkészíti a fellendülésnek az útját, mint ahogy a fellendülés a depresszió bekövetkezését. Ennek igazolására *Haberler* elsősorban azt hangoztatja, hogy akár a fellendülésnek, akár pedig a pangásnak és a gazdasági élet levertségének a helyzet túlhajtására van hajlama. Ez pedig mindkét irányban előbb-utóbb akadályokba ütközik és ezzel a másik irányba való lendülést készíti elő. Ahhoz, hogy a fellendülés meg ne akadjon, úgy a rendelkezésre álló pénzmennyiségnek, mint a termelési javak rendelkezésre álló mennyiségének korlátlanul rugalmasnak kellene lennie, mert mihelyt ezek valamelyikének megszerzésében nehézségek mutatkoznak, a fellendülés akadályokba ütközik. Ha máshol nem, úgy a rendelkezésre álló munkaerőnél *Haberler* szerint a fellendülésnek akadályokba kell ütköznie. Hogy ezt belássuk, ahhoz szerinte még azt sem kell feltételeznünk, hogy az összes munkások elhelyezkedtek a termelésben, mert elegendő akadálya a gazdasági fellendülés további fokozódásának már az is, ha valamely termelési ágban a tanult munkások megszerzése a bérek emelkedéséhez vezet. Ezzel már megindulnak azok az erők, amelyek fokozódva előbb-utóbb fordulatot kényszerítenek ki a gazdasági életben.

Ez azonban *Haberler* szerint nemcsak a fellendülésnél van így, hanem a pangásnál is, csak hogy itt a termelési tényezők és a pénz rugalmassága fordított irányban lép sorompóba. A pangás munkanélküliséget okoz; ezért fokozódásával a munkások bőséges tartaléka áll rendelkezésre, mely már csak a megélhetési költségek alacsony voltára való tekintettel is olcsó bérért ajánlkozik a termelésnek. Hasonlóképpen van ez a rendelkezésre álló pénzmennyiséggel is. Míg ugyanis a túllendülés mindinkább csökkenti a bankok liquiditását, addig a pangás alatt liquiditásuk növekszik, mert kihelyezéseik csekélyek; azonban a liquiditás növelésének is megvan a határa, melyen túl az elveszti értelmét. Ez pedig nemcsak a bankoknál van így, hanem a vállalatoknál és az egyéneknél is. Ez azt jelenti, hogy a pénzforgalom összehúzódásának is van határa, melyen túl a vásárlóerő felhalmozása elveszti értelmét.²²³ A fel-

²²³ Prosperité et dépression. Genève, 1937. a 324—326. old.

használatlanul heverő tőkék azután mindjobban kihelezésekre ösztökélik a bankokat és a tőkekamat alacsony volta jövedelmezővé tesz oly befektetéseket is, amelyek magasabb kamatláb mellett lehetetlenek volnának. Ez annál is inkább bekövetkezik, mert miként *Haberler* hangsúlyozza, a beruházások iránti szükséglet sohasem szűnik meg teljesen. Az alacsony kamatláb mindenesetre táplálja az erre való hajlandóságot, melyet a bérek és a nyersanyagok árának alacsony volta még erősít. Hozzájárul ehhez az is, hogy a süllyedő árak a fogyasztási lehetőségeket is táplálják és midőn a pénztartalékok bizonyos színvonalat elértek, az emberek fogyasztási hajlandósága is növekszik. Mind e tényezők együttvéve arra mutatnak, hogy a pangásnak is megvannak a határai és hogy végeredményben a gazdasági élet külső segítség nélkül is ki tud emelkedni belőle.

Haberler tisztán elméleti fejtegetéseivel természetesen, nem vonta kétségbe azt, hogy a gazdaságpolitika bizonyos eszközeivel nem lehet gyorsítani a kiemelkedésnek az útját. Fejtegetéseinek célja csupán annak igazolása volt, hogy az a régi feltevés nem volt téves, mely szerint nemcsak a fellendülés, fokozódó üteme rejti már magában az összeomlásnak a csiráját, hanem a pangásban is érvényesülnek tényezők, amelyek a belőle való kiemelkedést előkészítik.

Schumpeter is egyetért *Haberlerrel* abban, hogy ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a depresszióból való kiemelkedés erőinek gazdaságpolitikai alátámasztása helytelen volna és hogy mindig meg kellene várni azt, amíg egy erősebb fokú depresszió is önmagából termeli ki a kiemelkedés eszközeit. Mindamellett *Schumpeter* egy fokkal sötétebben látja a kérdést, amennyiben nem látja feltétlenül bebizonyítotttnak azt, hogy a depresszióból való kiemelkedésnek minden esetben önmagától kell megtörténnie. Kétségtelen, mondja *Schumpeter*, a gazdasági élet szerkezetének egyensúlyra való hajlása oly alkalmazkodási erőt tartalmaz, melyet nem szabad elhanyagolnunk, okoskodásunkban, viszont azonban arra nincs bizonyítékunk, hogy ez a kiegyensúlyozó erő minden esetben oly mértékben érvényesül, hogy a pangás elmélyítése irányában ható erőket legyőzni képes. Legalább is elméletileg nincs kizárva az az eset, hogy a pangást elmélyítő erők hatalmasabbak is lehetnek, mint a gazdasági szerkezetnek automatikus gyógyító erői.

A gazdasági élet pangásának súlyosabb eseteire vonatkozó eme megfontolások kétségtelenül az elmélet jelentős elmélyítéséhez vezettek. Egyrésztől óvatosságra intettek a konjunktúraelméletben való túlságos általánosításokkal szem-

ben, másrésről pedig rávilágítottak újból arra, hogy a gazdasági élet hullámzásaiban a hatást előidéző impulzus és a gazdasági élet alkalmazkodási erői küzdenek egymással elhatározzák meg a mozgásnak intenzitását és irányát.

Egyébként *Schumpeter* újítási elméletében a depresszió magában véve nem feltétlen tartozéka a folyamatnak. Szerinte pangásra könnyen kerül a sor, de a ciklus folyamata teljes enélkül is és így pusztán ténykérdés az, hogy esetleges körülmények valóban felidéznek-e a pangás állapotát. *Schumpeter* elemzésében tehát voltaképpen *kétfázisos a ciklus*, amely fellendülésből és lelohadásból áll. A hullámzáshoz mindkettő szükséges, míg depresszióra *Schumpeter* szerint csak akkor kerül a sor, ha a mozgás az egyensúlyi helyzetben különleges tényezők hatása folytán nem tud megállapodni. Egyébként *Schumpeter*től távol áll a gazdasági élet önszabályozó és regeneráló erejének alulbecsülése. Ellenkezőleg új tényezőt is hangsúlyoz e tekintetben, midőn rámutat arra, hogy a gazdasági élet összehúzóását a pangási jelenségeknek idővel való letompulása előmozdítja,

A pangás állapotának behatóbb vizsgálata mellett a konjunkturaelmélet újabb vizsgálatait a *szintézisre* való törekvés jellemzi. Midőn ugyanis a konjunktúra iránti érdeklődés felébredt, akkor nagy mohósággal vetette rá magát e kérdésre a tudomány és ijesztő számban és változatosságban keletkeztek magyarázatok, melyek mindegyike valamilyen különleges okból kívánta kizárólag magyarázni a konjunktúra ingadozásokat. Ily módon a konjunkturaelméletek bő változata keletkezett, melyek mindegyike arra tartott számot, hogy egyedül a benne foglalt alapon lehet a gazdasági élet hullámzását megmagyarázni. Bizonyos távlat volt ahhoz szükséges, hogy utat törjön magának az a meggyőződés, hogy a gazdasági élet a tényezők oly sokaságának hatása alatt áll, hogy ez nagyon valószínűtlenné teszi azt, hogy kizárólagosan egy okra legyenek az ingadozások visszavezethetők.

A felmerült elméletek áttekintése is azt mutatja, hogy bár az egyes szerzők egy-egy oknak különleges szerepét emelik ki, mégis határozott típusokat különböztethetünk meg az elméletben, melyek még hozzá egymással szorosan érintkeznek. A fentiek után felesleges arra rámutatnunk, hogy a túlberuházási elmélet és a monetárius konjunktúra-elmélet között mily szoros a kapcsolat. Lényegileg az seift tesz sok különbséget, hogy egyes közgazdák inkább, a reál-folyamatokat hangsúlyozzák, vagy inkább, mint *Hayek* az árfelépítésben végbemenő folyamatokat, mert azért a pénz ol-

daláról kiinduló hatásokat az elmélet eme változatai is figyelembe veszik, éppen úgy, mint ahogy a monetáris konjunkturaelmélet sem mulasztja el a beruházások szerepének és dologi következményeinek hangsúlyozását. A magánvállalkozási rendszerre és vállalkozói nyereségre súlyt helyező elméletek, valamint *Irving Fisher* túleladósodási elmélete között és a monetáris elmélet között ugyancsak szoros a kapcsolat. Hasonlóképpen áll ez a lélektani magyarázatra nézve, amely kezdettől fogva a pénzrendszer és a pénzpiac eseményeivel volt kapcsolatban és még a túltermelési elmé-
 iéinek is vannak olyan változatai, melyek a lélektani tényezőkre is nagy súlyt helyeznek, amilyen p. o. *Spiethoff* elmélete. Egyes esetekben, mint pl. *Pigounál*, a monetáris tényezők szerepe annyira előtérben áll a lélektani magyarázatnál, hogy *Bouniatian Pigou* elméletét egyenesen monetáris elméletnek tartotta. *Schumpeter* újítási elmélete látszólag különáll és mégis van kapcsolata a lélektani tényezőkkel, amidőn statikus és dinamikus természetű vállalkozókat különböztet meg. Csupán a fogyasztáshiány elmélete maradt meg bizonyos elszigeteltségben, ami egyes képviselői szélső álláspontjából, másrésről abból következett, hogy túlságosan ragaszkodott ahhoz a régi gondolathoz, mely szerint a fogyasztási javak bősége okozza a nehézségeket. *Hobson* elméletére azonban p. o., ha nem is a monetáris állásponttal, de mégis a túlberuházási elmélettel szoros érintkezést állapíthatunk meg és *Preiser* elmélete majdnem éppen annyira túlberuházási elméletnek minősíthető, mint amennyire fogyasztáshiányelméletet láthatunk benne.

Ezek a szoros érintkezési pontok az egyes elméletek között nem maradhattak észrevétlenül, és éppenséggel nem véletlen az, hogy legnagyobb elismerést mégis csak azok az elméletek arattak, amelyek, mint *Spiethoff*, *Mitchell* és *Haberler* elméletei, nem igyekeztek arra, hogy valamelyik tényezőnek kizárólagosságot, vagy pedig legalább is uralgó szerepet tulajdonítsanak a gazdasági élet hullámozásában. Az említett szintetikus munkák mindinkább erősítették azt a meggyőződést, hogy az a számos tényező, amelyet a részletkutatások felszínre hoztak, többé-kevésbé mind közrehat a gazdasági élet hullámozásának felidézésében. A pénz oldalán végbemenő változások, az üzleti kilátások, a vállalkozói nyereségek ingadozásai, a beruházási szükséglet változó volta, a vállalkozók lélektani adottságai és a gazdasági élet visszahatásai változásokra, egyenlőképpen tényezői a gazdasági hullámozásoknak. Ha talán egyes esetekben az egyik, vagy a másik erősebben hat, ez nem jelenti azt, hogy

a felsorolt tényezők mindegyikének nincsen valamilyen szerepe a gazdasági hullámok felidőzésében.

Ténybeli kutatások jelentékenyen alátámasztották a konjunkturaelmélet szintetikus irányban való fejlődését. Egy ideig azt gondolták, különösen az Egyesült Államokban, hogy az induktív kutatásé a vezetőszerp a konjunktúra-kérdésben és az elmélet e téren másodrangú jelentőségű. Ma már ezen az elgondoláson messze túlhaladt a tudomány,-mert be kellett látni, hogy az induktív kutatásnak is csak az elméleti elgondolások szabhatnak irányt. Más kérdés azután az, hogy a tapasztalati anyag valóban megerősíti-e a kiindulásul vett elgondolást, vagy pedig másnak a helyébe állítását teszi-e szükségessé. Azzal is tisztában van ma már az elmélet, hogy a konjunktúraváltozás nem légüres térben megy végbe és éppen ezért a tényleges adottságok döntően befolyásolják. Tévesnek bizonyult tehát az a régi feltevés, minthogyha, mintegy az adottságokra való tekintet nélkül, szabályosan és egy előre megállapítható séma szerint változnak fellendülés és pangás. Erősen hangsúlyozza *Schumpeter* p. o., hogy minden hullámnak többé-kevésbé meg van az egyéni jellege is, mi azonban természetesen nem állhatja *útját* annak, hogy az egész tünemény megmagyarázására általános elgondolásokra ne legyen szükség.

N é v m u t a t ó .

- Ackerman johan 159.
 Adamson 81.
 Aitalion Albert 35, 38, 112, 203,
 4i 1, 441, 442, 459, 540, 542, 548,
 557.
 Albertus Magnus 65.
 Albrecht Gerhard 20.
 Alesbury Richard 426.
 Allen R. G. D. 161, 163.
 Althusius Johannes 10.
 Altmann S. P. 350.
 Amoiin Alired 115, 119, 120, 177,
 238, 256, 261, 315.
 Amoroso Luigi 35, 160, 180.
 Anderson James 296, 297.
 Andrew A. Piatt 530,
 Angell James W. 448, 461.
 Antonelli Étienne 35.
 Aquinói Szent Tamás 530.
 Arias Gino 47.
 Aristophanes 332.
 Aristoteles 65, 261, 330, 335.
 Ashley W. J. 28, 37, 52.
 Auspitz Rudolf 91, 148, 235.
 Baader Franz 22.
 Bagehot Walter 28, 37, 64.
 Bailey Sámuel 80, 82, 134, 244,
 272, 311, 317.
 Bálás Károly 28, 30, 268, 316, 340.
 Barbon Nicolas 132, 330, 432.
 Baring F. 360.
 Barone Enrico 35, 204, 498.
 Bastable C. F. 443—444, 480, 482.
 Bastiat Frederic 19, 302, 505.
 Bauer Stefan 14.
 Baumstark Edward 24.
 Baudeau Nicolas 13.
 Baxa J. 21, 22.
 Bayer Hans 90.
 Bean L. H. 167.
 Becher Joachim 9.
 Behrens W. G. 338, 345, 419, 420.
 Belloni Girolamo 7.
 Bendixen Friedrich 344, 461.
 Bentham Jeremiah 272, 375, 383,
 384.
 Berens Eduard 320.
 Bergmann Eugen v. 501, 508.
 Berkeley Georg 210, 337.
 Bernstein Eduard 214.
 Bertrand Joseph 179. x
 Bethge Reinhold 44.
 Beveridge William 530.
 Bickerdike C. F. 546.
 Bilimovic Alexander 93, 422,
 Birck L. V. 87, 104, 105.
 Blanc Louis 31.
 Bodin Jean 7, 355, 356.
 Boninsegni P. 35, 335.
 Bortkiewitz Ladislaus 243, 282,
 343, 393.
 Boucke O. F. 49.
 Bougie C. 38.
 Bouniatian Mentor 400, 518, 546,
 567, 582.
 Bowen Francis 20.
 Bowley A. L. 180, 326, 492.
 Bowley Marian 17, 228, 355.
 Boyd Walter 360, 365, 435, 454.
 Böhm-Bawerk Eugen v. 35, 39*
 262.
 — árról 134, 135, 139.
 — értékről 94, 97, 105, 116, 121,
 147.
 — földjáradékról 314.
 — jövedelemeloszlásról 202,
 206—208, 235, 243, 262.
 — munkabérről 225, 226.
 — termelési javak értékéről 104,
 108, 109.
 — termelési költségekről 99.
 — termelési körütaokról 551, 552.
 — tőkekamatról 263, 265, 27a
 273—285, ^414, 417.
 — tőkeképződésről 384.
 Branchu Le, Jean Yves 7, 355, 356-
 Bray J. F. 500.
 Brentano Lujo 18, 27, 59, 40, 21T.
 222, 230, 277, 512.
 Bresciani Turrone 392, 462.
 Bright John 467.
 Broda E. 95.

- Buchanan David 311.
 Budge S. 256, 388, 390, 404, 405.
 Bunge N. Ch. 8.
 Buquoy Georg Gf. 338.
 Burawoy J. 345.
 Burchard Fritz 515.
 Buridan 332.
 Bücher Karl 27, 39.
 Busch, J. S. 385.
 Bye Raymond T. 50.
 Cabiati Attilio, 48, 175.
 Cairnes John Elliot 18, 99, 223, 224, 291, 464, 471.
 — értékről 72—74.
 — külkereskedelemről 466, 471, 480, 481, 492, 493.
 — pénzről 352.
 — reálköltségekről 72.
 — termelési költségekről 75.
 — versenyről 73, 185.
 Cannan Edwin 18, 75, 130, 135, 202, 240, 297, 326, 371, 374, 405.
 Cantillon Richard 14, 128, 383, 405, 411, 434.
 Carell Erich 524.
 Carey Henry Charles 19, 20, 301, 302, 303.
 Carli Filippo 47, 48.
 Carlyle Thomas 23.
 Carver Thomas Nixon 111, 188, 251, 232, 235, 237, 254, 283, 323, 545.
 Cassel Gustav 119, 120, 121, 149, 207, 238, 265, 313.
 — árról 146, 178.
 — kamatról 270, 292—295.
 — konjunktúráról 528, 544, 555, 557.
 — összhaszonról 527.
 — pénzről 354, 367.
 — váltóárfolyvámról 460, 461, 462, 463.
 Catchings Waddil 567—570, 574, 575.
 Chailley 516.
 Chalmers Thomas 257, 302, 501.
 Chamberlin Edward 175, 182, 185.
 Chevalier Michel 19, 331.
 Child Josiah 7, 15, 353.
 ClaDham J. H. 190.
 Clark John Bates 56, 49, 114, 140, 249, 281.
 — dinamikáról 517.
 — határhaszonról 116, 117.
 — határtermelékenységi elmélete 201, 207, 251, 257.
 — járadékokról 506, 522—525, — nyereségről 254, 255, 258.
 — termelékenységi törvényről 188; 190.
 — termelési javak értékéről 111, 112.
 — termelési költségekről 102.
 — tőkéről 285.
 Clark J. Maurice 50, 51, 52, 62, 546, 547, 548.
 Clement Simon 431, 454.
 Cliff Leslie Th. E. 28, 223.
 Cobb Ch. V. 205.
 Cobden Richard 467.
 Cohn Gustav 40.
 Colbert 7.
 Commons John R. 49, 51, 137, 187.
 Comte August 38.
 Comte Charles 17.
 Concha Győző 55, 57.
 Condillac Étienne Bonnet 14, 81—85, 155.
 Conrad Otto 80, 109, 148.
 Cornélissen Christian 79, 80, 116, 215, 258.
 Cossa Luigi 20, 450.
 Coulborn W. A. L. 545.
 Courcelle Seneuil 19, 177, 249, 515.
 Cournot Augustin 56, 84, 467.
 — árról 140, 141, 150, 151, 155, 160.
 — duopoliumról 179.
 — keresleti görbéről 141, 166.
 — monopolárról 169—170, 180.
 Craig John 82, 244.
 Croce -Benedetto 258.
 Cuhel 121.
 Cunningham William 28.
 Davanzati Bernardo 7, 155.
 — értékről 81.
 — pénzről 330, 334, 356, 358.
 Devenant Charles J. 150, 188, 189, 450;
 Davenport Herbert Joseph 73, 74, 102, 103, 138, 323, 390.
 Davidson John 237.
 Destutt de Tracy A. L. C. 228.
 Diehl Karl 29, 115, 120, 188, 189, 190, 261, 277, 309, 310, 343, 371, 374.
 Dietzel Heinrich 39, 98, 120, 218, 530.
 Dilthey W. 42, 46.
 Divisia François 35.
 Dominado 161.
 Douglas C. H. 568, 569.
 Douglas P. H. 51, 301.
 — gazdasági beszámításról lia.

- határ-termelékenységről 153,
204, 205, 207,
— munkabérről 217, 236, 237.
- Downey E. H. 49.
- Droz Joseph 247.
- Dunoyer Charles 19, 247.
- Dupont de Nemours Pierre Samuel
13.
- Dupuit Étienne 84, 170—171. 324.
- Durbin E. F. A. 575, 576.
- Durkheim 38.
- Dühring Eugen 20.
- Edelberg Viktor 272.
- Edgeworth Francis Isidro 36, 204.
333.
— duopoliumrői 179.
— gazdasági beszámításról 114.
— keresletről 154.
— közömbösségi vonalokról 122,
123, 124, 161.
— külkereskedelemről 480, 481,
482, 493.
— monopolárról 169, 172. 1.73.
— összhazsonról 91.
— versenyéről 177.
- Eggenschwyler W. 390.
- Eirner Erich 404.
- Eichorn 25.
- Einaudi Luigi 48, 355, 486.
- Ellet Charles 170.
- Ellis William 486.
- Elster Karl 345, 461.
- Endemann 262, 329.
- Engels Friedrich 31.
- England Minnie 536.
- Engländer Karl 95. 256.
- Eucken Walter 41, 45, 47, 227. 279.
281, 393, 451, 460.
- Eulenburg F. 467.
- Evans Griffith C. 62, 159.
- Ezekiel 167.
- Falck G. v. 230.
- Fanno Marco 48, 179.
- Fawcett Henry 19, 215, 220, 221,
223, 234, 482, 487.
- Ferguson 15.
- Ferrara Francesco 20.
- Ferri Carlo 47.
- Fetter F. A. 36, 51, 202, 231, 285,
301, 306, 307.
- Feuerbach Anselm 31.
- Fichte Johann Gottfried 339.
- Fisher Irving 36, 141. 160, 162,
277, 282, 323.
— értékről 123.
— haszonkiegyenlítődérsről 91,
— kamatról 284, 285, 294.
— konjunktúráról 566, 582.
— összhazsonról 91.
— pénzről 358, 366, 587, 390.,
393, 399, 400, 401, 404-406,
410, 461.
— tőkéről 285.
- Forbonnais François 7, 14, 400.
- Fossati Eraldo 48, 96, 191, 360.
- Foster William T. 567—570. 574.,
575.
- Fourier Charles 31, 500.
- Fohl Carl 380, 381. 399.
- Földes Béla 16, 28, 440, 458.
- Frisch Ragnar 58, 59, 65, 154.
— konjunktúráról 525, 526, 538.,
547, 548.
— pénz flexibilitásáról 153.
- Fullarton John 362, 363—365, 391.
392.
- Funck-Brentano 7, 8.
- Furnis Edgar S. 8, 210.
- Gaál Jenő 23, 28.
- Gagnemi Lello 48, 49.
- Galiani Fernando 81, 272.
- Ganilh Charles 505.
- Garnier Joseph 19, 247.
- Gelesnóff W. 79, 80.
- Gelderen van J. 527.
- Gentz Friedrich v. 22.
- Gervaise Isaac 432.
- Gestrich Hans 381.
- Gide Charles 18, 511.
- Gilbart G. W. 362.
- Gilio C. 8.
- Gobbi Ulisse 119.
- Goschen George 447, 450, 457, 458;
Gottl-Ottlilienfeld v. 43, 44, 45, 5t.
119.
- Gottschalk H. 567.
- Gournay J. Cl. Vincent de 13.
- Graham F. D. 446, 461. 479, 481.
483, 487.
- Graham G. 485.
- Graziadéi 117.
- Graziani Augusto 81.
- Green D. I. 102.
- Gregory T. E. 461.
- Gresham Lord 332, 453.
- Grotius Hugo 9.
- Guitton Henri 58, 51, 59, 150.
- Guttman Franz 345.
- Haberler Gottfried 187, 193, 412,
452.
— konjunktúráról 556, 579, 580.
582.

- külkereskedelemről 474, 475.
479, 483, 498.
— vásárlóerő paritásról 463.
- Hadley A. T. 232, 331.
- Hahn Albert 373, 392, 460.
- Hales John I. 7, 330, 426.
- Haller K. L. 22.
- Hamilton Alexander 365, 371, 497.
- Haney L. H. 18, 33.
- Hansen Alvin 378, 379, 547, 548,
555, 559, 567, 574, 575.
- Hardy C O. 533.
- Harrod F. R. 83, 157, 176, 467, 561.
- Hasbach W. 11, 14.
- Hawley A. T. 36, 249.
- Hawtrey 246, 405.
— konjunktúráról 555, 559, 564,
565.
— pénzről 345, 392, 397, 398, 403.
- vásárlóerőparitásról 460.
- Hayek F. A. 35, 147, 417.
— árindekekről 412.
— gazdasági beszámításról 109.
— kényszertakarékosságról 375.
- konjunktúráról 520, 521,
553,
555, 557, 567, 574, 575, 581.
— pénzről 419, 421.
— takarékoságról és tőkeképző-
désről 373, 377, 378, 384.
— termelési időszakról 282.
- Heckscher E. F. 8, 424.
- Hefendehl Hans 108.
- Hegel 31.
- Heimburger K. 214.
- Helferich Johann A. R. 230, 353.
- Helfferich Karl 347, 349, 390, 407,
408, 461.
- Henderson D. H. 308, 309.
- Herkner Heinrich 40, 512.
- Hermann Friedrich Benedikt 45.
56.
— értékről 81, 133, 136.
— jövedelemeloszásiáról 312,
316,
318.
— kamatról 263, 267, 268.
— keresletről 164.
— munkabérialapról 221, 222.
— nyereségről 260.
- Herschel 529.
- Hertzka Theodor 439.
- Hesse Albert 45.
- Hewins W. A. S. 8.
- Hexter M. B. 533.
- Heydt Eugen 108.
- Hëyking Edmund 8.
- Heyn Otto 341, 349, 461.
- Hibben J. G. 9.
- Hicks J. R. 161—163, 165, 182, 204.
- Hildebrand Bruno 25, 27, 38, 42,
81.
- Hildebrand Richard 390, 439, 458.
- Hilferding Rudolf 535, 545.
- Hobbes Thomas 9.
- Hobson J. A. 112, 307.
— árról 138, 185, 209.
— konjunktúráról 570, 571—573,
582.
- Hoffman 331.
- Hollander Jacob 68, 199, 307, 311,
442, 501.
- Holtrop V. 345, 349, 385, 589, 390,
395, 396.
- Horner Francis 360, 435.
- Hotelling Harold 162, 182.
- Hufeland Gottlieb 20, 81, 164, 249,-
338, 341, 346.
- Hull G. H. 545, 546, 548.
- Hume David 14, 15, 210, 264.
— külkereskedelemről 432—435,
438, 454, 485.
- pénzről 331, 346, 359, 361, 391,
401.
- Huntington Ellsworth 530.
- Huischeson Francois 14, 15.
- Iselin Isaak 13.
- Jakob Ludwig H. W. 20, 247.
- Jankovich Béla 439.
- Jannacone Pasquale 178, 191.
- Jevons H. S. 529.
- Jevons William Stanlev 34, 35, 36,
56, 103, 116, 232, 408, 493,
517.
— árról 135, 137, 142, 143,
145,
146, 148, 150, 185.
— értékről 82, 86, 90, 91, 96.
— határtermelékenységről 202,
231.
— munkabérialapról 225, 227.
— tőke szerepéről 271, 279,
280.
— válságokról 519, 520, 527, 529,
531.
— versenyről 177.
- Johannsen N. 578.
- Jones Richard 302, 430.
- Johnson E. A. Y. 8, 430.
- Johnson Y. F. 347, 349.
- Juglar Clément 516, 527, 541.
- justi Johann Heinrich Gottlob I*
Kahn R. F. 561.
- Káldor M. 194.
- Kalecky M. 561.
- Kauila Rudolf 66, 332.
- Kautsky Karl 543.
- Kautz Gyula 8, 28, 57, 86.
- Kemmerer E. W. 400, 405.

- Keynes John Maynard 52, 55, 56, 260, 585, 460.
 — hitelteremtésről 579.
 — kamatról 286, 287.
 — pénzről 596—598, 417.
 — reparációkról 451.
 — takarékoságról és tőkeképződésről 575, 580, 582, 557—562, 578.
 Keynes J. N. 57.
 King Gregory 150.
 King Lord 560, 456, 454.
 Kirk John H. 534.
 Kitchin Joseph 528.
 Kleinwächter Friedrich 205.
 Knapp Georg Friedrich 27, 25¾, 555—555, 541—545, 464.
 Knies Karl 25, 26, 58, 267, 554, 549, 571.
 Knight Frank H. 50, 256, 249, 254, 262, 270, 282, 285, 295, 294, 554.
 Kokkalis Alexander 252, 584.
 Komorzinsky J. v. 250, 571.
 Kondratieff N. D. 527.
 Koopmanns J. G. 422.
 Kováts Ferenc 28.
 Kraus Christian Jakob 246.
 Kraus Oskar 95.
 Krause G. F. 24.
 Kuznets Simon 522, 525, 528.
 Lahn J. J. O. 578.
 Lamond E. 7, 556.
 Landauer Carl 111.
 Landry Adolphe 265, 277, 284, 284.
 Lassale Ferdinand 20, 212, 242.
 Lauderdale Earl of, 21, 128, 150, 247, 266, 501, 504, 505, 506.
 Laughlin J. Laurence 547, 565, 402, 405, 440, 442, 444.
 Launhardt W. 158, 148, 470.
 Laurat Lucien 555.
 Laveley Emile 552.
 Law John 570, 400, 451.
 Lederer Emil 572.
 Lenz Friedrich 40, 41.
 Leontieff Wassily 154, 155.
 Leory Fürst H. 457.
 Lerner A. P. 164.
 Leroy-Beaulieu Paul 19.
 Leser E. 556, 466.
 Lescure Jean 556, 558, 540.
 Letrosne Guillome François 15.
 Lexis Wilhelm 85, 95, 94, 121, 179, 245, 245, 277, 545, 567, 584, 471.
 Lieben Richard 91, 148.
 Liefmann Robert 109, 118, 556.
 Lindahl Erich 417.
 List Friedrich 24, 25, 497.
 Lloyd John Samuel 561.
 Lloyd William Foster 82, 83, 85, 154, 407, 408.
 Locke John 7, 9, 15, 264, 550, 556, 557, 585, 455.
 Longe 225.
 Longfield Mountifort 85, 129, 136, 158, 199, 228, 257, 266, 477, 486.
 Loria Achille 175.
 Lottini 81.
 Lotz Johann Friedrich Eusebius* 20, 81, 247.
 Lotz Walter 545.
 Lowe Adolf 522.
 Lueder August Ferdinand 20.
 Lukas Eduard 581, 582.
 Lundberg Erik 65, 562.
 Lutz Friedrich 591, 515.
 Luxemburg Rosa 555.
 Mac Culloch John Ramsay 18», 75—78, 220, 221, 244, 256, 356, 568, 486, 501, 504, 505, 509.
 Mac Dougall 49.
 Mac Gregor D. H. 251, 526.
 Mac Leod Henry Dunning 532, 570, 571, 381, 582.
 Mac Mahon Theresa S 51.
 Mac Vane 75—77, 98, 99, 159, 224, 250, 269.
 Machlup F. 552.
 Mahr Alexander 420.
 Malestroit 555.
 Malthus Thomas Robert 16—48,, 20, 25, 51, 59, 61, 68, 80, 210, 211, 216, 228, 241, 247, 511, 416, 517.
 — árról 128, 129, 150.
 — csökkenő termelékenységről 130, 151, 297.
 — kényszertakarékosságról 575—577.
 — költségtörvényről 128, 130, 151.
 — külkereskedelemlről 456, 492, 496.
 — népesedésről 17.
 — takarékoságról 575.
 — túltermelésről 504—509, 518», 515, 545, 570.
 Malynes Gerard 7, 550, 427, 428, 429, 455.
 Mandeville Bernard 15.
 Mangoldt Hans Karl Emil v. 2¾, 45, 207, 222, 250, 252, 255, 26α, 267.
 — járadékról 319—321.

- külkereskedelemről 467, 471, 480, 481, 482.
- Marget A. W. 286, 390, 594.
- Marschak J. 167, 391.
- Marshall Alfred 36, 52, 59, 61, 62, 149, 209, 223, 270, 315, 517, 523.
 - árról 131, 138, 150—158, 160, 176.
 - 'doupóliumról 179.
 - értékről 91, 104, 114.
 - fogyasztói járadékról 324—327.
 - határtermelékenységről 202, 231.
 - hozadéki törvényekről 186, 187.
 - járadékról 299, 304—306, 313, 320, 321.
 - keresletről 150—154, 166.
 - külkereskedelemről 447, 450, 471, 480, 481, 487, 493.
 - munkabérről 234, 235, 236.
 - monopolárról 172.
 - nyereségről 255, 258.
 - pénzről 393, 395, 396, 397, 405, 408.
 - reálköltségekről 74—75.
- Martin P. W. 568, 569.
- Marx Heinrich Karl 20, 31, 32, 33, 315.
 - értékről 75, 77—80, 132.
 - ipari tartalékseregről 213.
 - nyereségről 242—244, 257—259.
 - válságokról 510, 519, 534, 540, 544, 545, 573, 577.
- Mason Edward S. 471, 475.
- Mayer Hans 35, 112, 145, 172.
 - egyensúlyi elméletről 147, 148.
 - értékről 92, 93, 95, 96.
 - gazdasági beszámításról 109, 110.
- Melon Jean François 7, 400.
- Menger Carl 34, 288, 314, 420.
 - árról 135.
 - értékről 87, 89%.
 - gazdasági beszámításról 106, 107.
 - kamatról 231, 267, 273.
 - módszerről 38, 39, 42, 53.
 - pénzről 330, 347, 398, 420.
- Mercier de la Rivière Paul Pierre 13.
- Mickwitz E. v. 399.
- Mill James 18, 365, 386.
 - értékről 75_a, 77.
 - külkereskedelemről 477, 485, 486.
 - munkabérialapról 219, 220.
 - tőkéről 76, 77, 268, 276, 290.
 - túltermelésről 501—503, 505—508.
- Mill John Stuart 18, 19, 28, 36, 59, 62, 108, 199, 209.
 - árról 127, 132, 133, 148, 150, 168, 185.
 - dnamikus szemléletről 517, 523.
 - értékről 71, 72, 80.
 - földjádékról 300, 302, 304, 310, 311.
 - hitelről 368, 369.
 - költségvetényről 129, 131.
 - külkereskedelemről 436—438?, 443, 456, 457, 469, 476—482, 485—487, 490, 493, 495, 497.
 - munkabérről 220, 223.
 - nyereségről 242, 244, 245, 248, 257.
 - pénzről 331, 339, 351, 352, 353, 366, 382, 387, 396, 401, 417.
 - tőkeképződésről 290, 376.
 - válságokról 509, 513, 534, 577.
- Miller Harry 514, 515.
- Mills John 532, 533.
- Mirabeau Victor Riquetti Marquis 13.
- Mises Ludvig v. 35, 93, 95.
 - konjunktúráról 551—553, 555, 557, 567.
 - pénzről 329, 334, 349, 377, 383_p, 417, 460, 462.
- Misselden Edward 7, 428, 429, 455.
- Mitchell W. C. 50, 51, 115, 405, 525, 536, 582.
- Mithoff Theodor 267.
- Mohrmann W. 109.
- Molinaeus Carolus 267, 268.
- Molinari Gustave de 505.
- Möller Hero 382.
- Monchrétien Antonie 7, 8.
- Montanari Geminiano ?_v, 81, 130., 330, 356.
- Montesquieu Charles Barone 330, 337, 356, 357.
- Moore Henry Ludwell 177, 179, 230, 517, 530.
 - elaszticitásról 152.
 - keresleti törvényről 155, 155., 167.
 - módszerről 58, 60, 61.

- *mozgó* egyensúlyról 158, 159.
 — munkabérről 230, 236.
 Morét Jacques 35, 141.
 Morgenstern Oskar 35, 90, 117, 147, 192.
 Mühlhäuser E. 46.
 Müller Adam 21, 22, 24, 43, 339.
 Mun Thomas 7, 210, 426, 428, 453.
 Murhard Carl 338.
 Mussolini Benito 47.
 Myrdal Gunnar 412, 417, 418, 462.
 Navratil Ákos 14, 28, 30, 374.
 — földjáraadékról 309, 316, 317.
 — hozadéki törvényekről 190.
 Nehenius Karl Friedrich 246.
 Neuser Hans 394, 460.
 Neubauer Gyula 125, 183, 398.
 — átlaghaszonról 96—97.
 — Gossen törvényekről 85.
 Neumarck 13.
 Neumann Friedrich Julius v. 121.
 Newcomb Simon 358.
 Nicholson J. S. 19, 325.
 — fogyasztói járadékról 325—327.”
 — külkereskedelemlről 352, 354, 441—445, 448, 471, 482.
 Nogaro Bertrand 459.
 Normann G. W. 361, 512.
 North Dudlev 15, 210, 431, 432.
 Nöll von d. Nahmer 379, 380, 384.
 Nurske R^pnar 451, 495.
 Ohlin Bertil
 — kamatról 287, 294.
 — külkereskedelemlről 448, 451, 452, 462, 463, 468—475, 481—483.
 Oldenburg Ulrich 44.
 Oneken August 8.
 Onie Redvers 321, 555.
 Oppenheim Samuel 338, 345.
 Oppenheimer Franz 214, 310.
 Oresme Nicolas 332.
 Overstone Lord 361, 457, 512, 515, 527.
 Owen Robert 31, 500.
 Pain Thomas 434.
 Palgrave 371.
 Pantaleoni Maffeo 35, 38, 100, 125, 148, 149, 346.
 Papi Guiseppe Ugo 48.
 Pareto Vilfredo 35, 38, 48, 49, 53, 60, 148, 149, 157, 164, 335, 471.
 — árról 160—62, 165, 194.
 — értékről 120—126.
 — határhaszonról 122.
 — határtermelékenységről 203, 204.
 — konjunktúráról 523, 524.
 — monopolárról 171—174, 179—180.
 — versenyéről 177.
 Passy F. R. 505.
 Passy H. D. 19.
 Patten Simon N. 17, 101, 198, 307, 517.
 Pearl R. 217.
 Pearson F. A. 167.
 Peel Robert 361.
 Pennington James 365, 477, 486.
 Pesch Heinrich 40.
 Peier Hans 45, 148, 149.
 Petrich Leo 439, 440.
 Petty William 7, 15, 351, 385, 453.
 Philippovich Eugen v. 35, 39, 139, 207, 260, 316.
 Phillips C. A. 373.
 Pierson N. G. 251.
 Pigou A. C. 36, 52, 156, 195, 179, 237, 460, 461.
 — konjunktúráról 531, 534, 546, 582.
 — költségmegtakarításokról 192.
 — monopolárról 172—174, 179.
 — pénzről 387, 388, 396, 423.
 Pirou Géptan 33, 51, 145, 148.
 Potter William 431.
 Powell Lt. Col. 568.
 Pratt Samuel 431.
 Predöhl Andreas 46.
 Preiser Erich 571, 572.
 Price W. H. 426, 427.
 Prior William 431.
 Prittwitz T. Z. 247.
 Pnfendorf Samuel 11.
 Pütz Theodor 44.
 Quesnay François 11—13, 16, 196, 197, 295.
 Ouetelet Lambert Adolph J. 216.
 Quincey de, Thomas 18.
 Quittner-Bertolasi 90.
 Rae John 14, 272, 273.
 Raguét Condé 515.
 Rambaud Joseph 8.
 Rath Klaus Wilhelm 46.
 Rau Karl Heinrich 9, 136, 207, 221» 303, 316.
 Read Samuel 81, 246, 302.
 Reed L. J. 217.
 Reisch Richard 374.
 Ricardo David 16, 18, 20, 21, 23, 28, 31, 32, 37, 59, 71, 75, 80, 81,

- :88, 101, 155, 202, 205, 248.
270,
271, 272, 320, 322, 376.
— árról 127, 128. 168.
— csökkenő termelékenységről
130.
— értékről 68, 69, 72, 241.
— járadékról 297—307, 309, 310,
317, 318.
— jövedelemeloszlásról 198,
199.
■— kamatról 289, 290, 293,
294,
563.
— külkereskedelemtől 435, 436,
438, 440, 448, 454, 455, 459,
465—471, 474—477. 488—
490,
492, 497.
— munkabérről 210—212, 214,
218, 227, 228.
— nyereségről 239—43, 246, 256
—
259.
— pénzről 331, 336, 338, 352, 360.
361.
— termelési költségekről 67.
— válságokról 503, 506, 507, 508.
512.
Ricci Umberto 35, 160.
Rickert H. 43.
Riedl A. F. 221.
Rist Charles 53, 202, 459.
Robbins Lionel 194.
Robertson D. H. 156, 192, 194, 287,
398. 417, 460,
— konjunktúráról 556, 559, 561,
567, 574, 578.
— takarékoságról 377, 378.
Robinson Joan 164, 174, 176,
182,
184, 189, 260. 309, 323.
Rodbertus Karl Tohann 20. 29, 31,
53. 77, 79, 202, 212, 213, 242, 459,
510.
Roger Thorold J. E. 28.
Roos C. F. 62. 160.
Ro«eher Wilhelm 9, 22. 24. 25, 56,
222, 232, 247, 266. 503, 316, 340.
358, 386, 467, 470. 518.
Rosenstein-Rodan P. N. 522.
Rousseau Teán Jacques 10.
Röpke Wilhelm 313, 421, 451.
— konjunktúráról 511, 531, 547,
556. 557, 563, 574, 578.
Rosier Carl Fr. H. 222.
Rueff Jacques 452.
Ruskin John 23.
Sachot 170.
Saint Chaman 505.
Saint Simon 31.
Salin Edgar 40, 41.
Sargent W. L. 292.
Sartorius G. F. 20.
Sauerbeck 367.
Savigny Friedrich Karl v. 25.
Sax Emil 35, 39.
Say Jean Baptiste 17, 18, 38, 114,
128, 133, 197, 206, 247, 290,
304,
309, 310, 467.
— értékről 83—84.
— földjáradékról 303, 311, 313.
— kamatról 263, 265—268.
— piacok elmélete 501, 502, 505,
508, 511, 512, 539, 540.
— termelékeny szolgálatokról
199, 205.
— termelői piacról 199, 205, 289.
Say Leon 19, 516.
Scaruffi Gasparo 7.
Schacht Hjalmar 8.
Schäffle Albert 250, 252. 256. 260.
267, 371.
— járadékról 319—321.
Scharling W. 139.
Schelle J. 12.
Schlettwein Joh. August 13,
Schlötzer Christian 246, 386.
Schmalz Th. A. H. 9.
Schmitt Carl 230.
Schmoller Gustav 8, 27, 38,
39.
42. 56, 215, 291.
Schneider Erich 145, 149, 154, 157,
181, 412.
Schultz Henry 58, 145.
— határtermelékenységről 204.
— keresleti törvényről 153,
155.
161, 162. 167, 192.
Schumacher H. 230.
Schumpeter Josef 18, 35, 64, 90,
95. 108, 147, 184, 194, 197,
278,
289, 314, 323, 517.
— hitelről 372.
— hozadéki törvényekről 193.
— kamatelmélete 287—288.
— konjunktúráról 500, 522,
526.
532, 536, 538, 580, 581, 583.
— monopóliumról 179, 180.
— nyereségről 255.
— pénzről 340, 349, 358, 387, 391.
401, 402, 403, 406.
— termelési költségekről 103.
Schüller Richard 18, 498.
Seager H. L. 36.
Seckendorff V. L. 9.
Seidler-Schmid 18.
Seligman Edwin R. A. 36, 80, 82, 104,
116, 231, 246, 249, 250, 252, 349,
429, 466.

- Senior Nassau 18, 54, 55, 75, 81, 89, 133, 276, 283, 290, 489.
 — értékelmélete 70.
 — járadékról 312—313, 315, 318.
 — kamatról 268—271, 289.
 — külkereskedelemtől 489, 490.
 — munkabérről 220, 228.
 — növekvő termelékenységről 132.
 — nyereségről 248, 249, 250.
 ”— önmegtartóztatásról 70.
 — pénzről 335, 351, 352.
 — termelési költségekről 72.
 — túltermelés 504.
- Sensinì Guido 49.
- Serra Antonio 7.
- Shadwell 478.
- Shove G. F. 192, 193, 309.
- Sidgwick Henry 19, 57, 280, 468, 476.
- Simiand François 38, 60, 232.
- Simmel Georg 341.
- Singer Kurt 461.
- Sismondi J. C. L. Simonde 23, 315, 336, 501, 509, 510, 511, 512.
- Slutsky Eugen 121, 523.
- Smith Adam 14—16, 17, 20, 21, 23, 37, 205, 262, 270, 271, 289, 296, 299, 309, 311, 312.
 — árról 128—133. ^
 — jö vedel emeloszlásról 197.
 — külkereskedelemtől 485, 496.
 — monopolárról 168.
 — munkabérről 219.
 — nyereségről 239, 240, 246, 247, 256, 257, 258, 259.
 — pénzről 339, 346, 359, 360, 361.
 — termelési költségekről 67.
- Smith Peshin 20.
- Smith William 356.
- Smith Thomas Sir 356.
- Soden Julius Gr. 20, 338.
- Somary Felix 374.
- Sombart Werner 27, 31, 32, 40, 46, 47, 518, 532.
- Sommer Luise 8, 9.
- Sonnenfels Tosef 14.
- Souter R. W. 5, 24.
- Spann Othmar 18, 42, 43, 45, 117—118, 149, 340, 410.
- Spiehoff Arthur 40, 531, 541—44, 548, 557, 582.
- Spirito Ugo 48.
- Sraffa Piero 156, 182, 190—193, 486.
- Stackeiberg Heinrich 149, 157.
- Stafford William 356.
- Stammler Rudolf 29.
- Stanhope Lord 365.
- Stefani Alberto 48.
- Stephens W. Walker 13.
- Sternberg Fritz 535.
- Steuart Dougald 375.
- Steuart James 14, 15, 337.
- Stolzmann Rudolf 29.
- Storch Heinrich 317, 505, 507.
- Strigl Rudolf 226, 377, 552, 553, 555, 557.
- Surányi-Unger Tivadar 941, 500.
- Souviranta Br. 333.
- Szigeti Gyula 491.
- Takeda T. 97.
- Taussig F. W. 36, 97, 188, 231, 246, 250, 367, 368.
 — külkereskedelemtől 439, 445—47, 450, 451, 474, 481, 491, 492, 494.
 — munkabéralapról 226.
- Tawney R. H. 453.
- Taylor O. H. 11.
- Theiss Ede 59, 155.
- Thomas E. 338.
- Thomas Karl 81, 84.
- Thompson William 31, 78.
- Thornton Henry 360, 365, 366, 369, 375, 377, 391, 415, 435, 436, 456, 543, 564.
 Thornton William T. 136, 137, 223.
- JThünen Johann Heinrich 20, 45, 111, 245, 266, 276, 299, 318, 470.
 — határtermelékenységről 199, 200.
 — munkabérről 228—230.
- Timoschenko V. P. 530.
- Tinbergen J. 62, 63, 525, 526, 555, 562.
- Torrens Robert 67, 69, 77, 210, 299-361, 466, 477, 481, 512, 544.
- Tout Herbert 378, 379, 555, 559.
- Truchy Henri 251.
- Tucker Josiah 15.
- Tugan Baranowsky M. 77, 208.
 — értékről 79—80.
 — nyereségről 240, 241, 258.
- Turgot Jacques Anne Robert 13, 133.
 — csökkenő hozadékról 129.
 — értékről 81.
 — kamatról 263, 265, 268, 272..
 — munkabérről 210.
- Tuttle C. A. 285.
- Yalk Willem 108.

- Vanderlint Jacob 431.
 Veblen Thornstein 33, 49, 51, 517, 535.
 Velhurst P. F. 217.
 Verryn Stuart 258.
 Viner Jacob 170, 175, 365, 432.
 — külkereskedelemről 424, 430, 442, 446, 449, 455, 461, 462, 475, 481.
 Vleugels Wilhelm 46, 108.
 Vogel Hugo Emanuel ' 517, 521, 522, 536, 538.
 Voigt Andreas 120, 343.
 Waffenschmidt 181.
 Wagner Adolf 29, 39, 56, 98, 209, 315, 514.
 — külkereskedelemről 438, 439, 440, 458, 459.
 — pénzről 547, 564, 571, 393, 398, 399.
 Wagner Valentin 368, 373, 382, 385, 515, 514.
 Wakefield E. G. 257.
 Walker Francis Amasa 20, 56, 252, 514.
 — jövedelemeloszlásról 198—199.
 — pénzről 546.
 — nyereségről 250, 251, 252, 258.
 — takarékoságról 569.
 Walras Auguste 84, 133.
 Walras Marie Esprit Léon 34, 35, 53, 56, 60, 514.
 — árról 143—148, 155, 157, 203, 204.
 — határhaszonról 87, 89, 90.
 — monopolárról 171—172.
 — nyereségről 253.
 — pénzről 555, 358, 393, 391, 395.
 — termelési költségekről 98—101.
 Walré de Borde 392.
 Wardwell C. A. R. 528.
 Warren G. F. 167.
 Webb Sidney és Beatrice 216, 234, 291.
 Weber Adolf 146, 274, 461.
 Weber Alfred 470.
 Weber Max 40, 41, 44, 47.
 Weinberger Otto 87.
 Weippert Georg 44.
 Weiss Franz Xaver 95.
 Weisser Gerhard 44, 45.
 Wendt Siegfried 44.
 West Edward 130.
 Wheatley John 360, 435, 436, 455.
 Whitaker A. C. 68, 74, 139, 147, 241, 438, 440, 442, 461.
 White Horace 277, 371, 373.
 Wickseil Knut 35, 87, 149, 203, 204, 294.
 — konjunktúráról 525, 549—553, 558, 559, 564, 566, 567.
 — kamatról 277, 281.
 — kényszertakarékosságról 375, 377.
 — monopolárról 180—181.
 — pénzről 355, 407, 413—419, 459.
 Wicksteed P. H. 36, 87, 114, 203, 231, 314.
 — határtermelékenységről 202, 205.
 Wieser Frigyes Br. 55, 85, 96, 105, 147, 207, 299, 507, 474.
 — árról 157, 140.
 — gazdasági beszámításról 107—109.
 — haszonkiegyenlítésről 95.
 — határhaszonról 87.
 — határtermelékenységről 201.
 — készletek értékéről 94—97.
 — költségtrvényről 99—101, 105.
 — külkereskedelemről 441.
 — pénzről 590, 408—412.
 Wilbrandt Robert 40.
 Williams Tohn H. 498.
 Williams T. 446.
 Willis Parker L. H. 555, 560.
 Wilson James 562, 385, 455, 512, 514.
 Windelband W. 45.
 Wirminghaus A. 246.
 Wiskeman Ervin 45.
 Withers Hartley 572, 574.
 Wolf Christian 11.
 Wolff S. De 527.
 Wolf Julius 584.
 Wolkoff M. 230.
 Wood Stuart 224.
 Wood William 451.
 Working Elmer 154.
 Working Holbrook 167.
 Interna Theodore Otte 157, 461, 462.
 Young Allyn A. 51, 192.
 Yversen Karl 448, 449, 450, 495, 496.
 Zapoléon 465.
 Zawadski W. 141.
 Zielenzieger K. 90.
 Zuckerkandl Robert 55, 95.
 Zweig Stefan 47.
 Zwiedineck-Südenhorst Otto v. 188, 207, 238, 343, 408.

Tárgymutató.

- Abszolút földjádék 310.
Abszolút munkaelmélet 79.
Adagolási módszer 111, 200.
Agioelmélet 273—275.
Akkumulációs elmélet 32.
Aktív kereskedelmi mérleg 426.
Alku (piaci) 135.
Alkuelmélet (bérnél) 237.
Állami beavatkozás 5.
Állami pénzelmélet 329.
Államszocializmus 31.
Állandó kiadási görbe 151.
Állandó termelékenység 186.
Általános egyensúly 143.
Általános költségek 156.
Általános túltermelés 501.
Amerikai lélektani iskola 36, 90.
Analógia törvénye 26.
Anticipációk 62, 159; 395.
Árak folyamatos volta 147.
Árak nemzetközi színteződése 438, 448.
Aranyáramlások 361, 428. 432. 435, 437, 454.
Arányok törvénye 188.
Áreltolódások elmélete 410.
Árfolyam (váltónál) 452—464.
Árhatárok 136.
Árrétegzés 170, 171.
Árrétegző monopólium 175.
Árűzínvonal 357.
Árszínvonalváltozás 401—404.
Árúkosár 480.
Asszimmetrikus duopolium 181.
Áthelyezési ár 508.
Átlaghaszon 97.
Átlagköltség 156.
Átlagnyereség 259.
Átmeneti határ 316.
Átmeneti időszak 404—408.
Átmeneti zavarok 501.
Automatizmus (piaci) 141.
Bankjegykibocsátás 360.
Bankráta 457.
Bankszerű fedezet 365.
Bankszerű fizetés 383.
Bankszerűség iskolája 562.
Bankszerű kibocsájtás 362.
Bécsi iskola 55, 90.
Behaviorism 50.
Belső megtakarítások 186.
Belterjes határ 308.
Belterjességi járadék 299.
Beruházási szorzószám 560, 561.
Beruházások 417, 545, 546.
Beválthatatlan papírpénz 364.
Bilaterális monopólium 181.
Bizonytalanság (nyereségnél) 249.
Brutto nyereség 253.
Bullionisták 360.
Cambridgei iskola 36.
Chartalis pénzelmélet 342.
Cobb-formula 205.
Csereérték 65.
Csereképesség 154.
Csökkenő bérhányad törvénye 215.
Csökkenő haszon törvénye 85.
Csökkenő költségek törvénye 132, 186.
Csökkenő termelékenység 129—131, 186, 297.
Currency elmélet 561, 362.
Deduktív módszer 21.
Devizaárfolyam 475.
Differenciálódási együttható 589.
Disutility 102.
Diszkontpolitika 457.
Dumping 175.
Duopolium 179, 180.
Dvnamikus nvercségelmélet 253—256.
Dynamikus pénzelmélet 417.
Dynamikus kamate^m^let 288,
Dynamikxis pénzprobléma 550.
Egyén 10.
Egvenértékűség elmélete 118.
Egyéni keresleti görbe 183.
Egyensúly 90, 140.
Egyensúlyi kamat 415.
Egyensúlyi zavarok 61-

- Egységköltség 156.
 Egyszerű monopólium 175.
 Ekonometria 58.
 Eladók értékelése 138—140.
 Elaszticitás (árnál) 150,
 Elaszticitási együttható 151.
 Elemi jelenségek 30.
 Elemző (analitikai) gondolkodás 55.
 Életszínvonalelmélet 215—217.
 El nem költött határ (pénznél) 397.
 Előlegezett árváltozások 159.
 Elrendező közgazdaságtan 46.
 Elsődleges letételek 373.
 Elsődleges szerepe pénznek 347.
 Első történeti iskola 23—26.
 Elszigetelés módszere 37.
 Elszigetelt csere 135.
 Élvezeti görbe 91.
 Endogén válság 518.
 Eredeti kamat 263.
 Erkölszi tényezők 23.
 Értékelő közgazdaságtan 46.
 Eszményi típus 41.
 Etikai iskola 23.
 Exogén válság 518.
 Fejlődési fokok 25.
 Fejlődés törvényei 25.
 Felvilágosodás bölcelete 0.
 Fizetési eszköz 543.
 Fizetési közösség 543.
 Fizetési mérleg 429, 436, 478.
 Fizetési szokások 595.
 Fizetőképesség 134.
 Fiziokratizmus 9.
 Flexibilitás (árnál) 155.
 Fogyasztáshiány elmélete 509, 510, 568—576.
 Fogyasztási hajlandóság 561.
 Fogyasztási javak 89.
 Fogyasztási kölcsön 261.
 Fogyasztásmegszorítás 377, 584.
 Fogyasztástól való tartózkodás 270, 577, 584.
 Fogyasztói járadék 324—327.
 Forgalmi egyenlet 558.
 Forgalmi gazdaság 5.
 Forgási sebesség pénznél 385—395.
 Formális elmélet 41.
 Földjáradék 297—517.
 Frikciós elmélet (nyereségnél) 254.
 Fullarton tétele 564.
 Funkcionális jövedelemeloszlás 201.
 Funkcionális pénzelmélet 546, 348.
 Független javak 162.
 Függvényszerű összefüggés 56—57,
 Gazdasági beszámítás 107—114.
 Gazdasági dimenzió 119.
 Gazdasági haladás 255.
 Gazdaságpolitika és elmélet 54.
 Generális egyensúly 143.
 Genetikus magyarázata az árak 146.
 Gossen törvények 85, 90, 124.
 Gresham törvénye 352.
 Gyümölcsözöttélmélet (kamatnál) 265.
 Hadisarc 437, 451, 452.
 Hajlékonyság (árnál) 153.
 Használati érték 65.
 Használati elmélet (kamatnál) 267.
 Használati határ 95.
 Használódzat 100.
 Haszonhányados 104.
 Haszonkiegyenlítő törvénye 85.
 Hatalmi viszonyok 254.
 Hatályos kereslet 155.
 Határbevétel 176.
 Hatáihasznok kiegyenlítődsének törvénye 91.
 Határhaszon 87.
 Határhaszonelmélet 88—98, 114—120.
 Határhaszoniskola 54.
 Határjövedelem 157, 176, 184.
 Határköltség 151, 156.
 Határpárok törvénye 152—140.
 Határretek 157.
 Határtermék 106.
 Határtermelékenvség elmélete 111—112, 200, 227, 266.
 Határ termelő 130.
 Háztartási egyenletek 145.
 Hedonista elv 89, 141.
 Helyettesítési határ (árváltozásnál) 166.
 Helyettesíthető javak 162, 168.
 Helyettesíthetőség 106, 125, 162.
 Helyettesíthetőség elaszticitása 164.
 Helyettesíthetőség határa 165.
 Helyzeti járadék 299.
 Heverő pénz 591.
 Hitelemélet (régii) 568, 369.
 Hitelinfláció 570.
 Hitelmegszorítás 370.
 Hitelműveletek szerepe nemzetközi kiegyenlítődsben 449.
 Hítelteremtés 570—574.
 Hosszú hullámok 527.
 Hosszú időre szóló hatások 61, 158.
 Hozadéki törvények 186—195.
 ideális piac 142.

- Ideáltypus 41.
 Időelméletek (kamatnál) 275, 285—287.
 Időjáráselmélet (konjunktúra) 529—531,
 Időszaki változások 527.
 Igazságos ár 4, 66.
 Indifferencia vonalak 122.
 Individualizmus 10, 21.
 Indokolt termelékenység elmélet (kamatnál) 266.
 Induktív módszer 58, 50.
 Infláció 456.
 Institucionalizmus 50.
 Intenzitási járadék 299.
 Ipari tartalékserg 213.
 Irányvonal 158, 528.
 Járadék 295, 296.
 Járadékfogalom általánosítása 317—323.
 Járulékos pénz 565.
 Jelképelem 539.
 Jellegzetes üzem 187.
 Jogrend és közgazdaság 28—33, 51.
 Jól felfogott önérdék 11, 15.
 Jövedelemeloszlás 196.
 Jövedelmi elaszticitás 165.
 Jövedelmi forgási sebesség 587.
 Jövedelmi hatás 166.
 Jövedelmi változások és ár 164—165.
 Justum pretium 66.
 kamatvételi tilalom 4, 261.
 Kameralizmus 8.
 Kapcsolt kereslet és kínálat 1.57.
 Kauzális törvény 56.
 Kényszertakarékosság 375, 578.
 Kereskedelmi forgási sebesség (pénznél) 588.
 Kereskedelmi mérleg tana 5, 426, 427.
 Keresleti egyenlet 145.
 Kereseti elaszticitás 150.
 Keresleti függvény 141.
 Keresleti görbe 166.
 Keresleti törvény 141, 164, 165.
 Keresleti változások (külkereskedelemben) 454, 444, 448.
 Kereslet-kínálat törvénye 127—129.
 Későbbi hatások 61.
 Készletek értékelése 94—98.
 Kézpénz 585.
 Kézpénztartalék 575.
 Kétfázisos ciklus 581.
 Kétoldali monopólium 181.
 Kétoldali olygopolium 181.
 Kiadási görbe 166.
 Kiegészítő javak 89, 106, 162, 168-
 Kikényszerített nyereség 158.
 Kikényszerített takarékoság 375.
 Kínálati görbe 194, 195.
 Kizsákmányolási elmélet 208, 242.
 Klasszikus árelmélet 127—15,2.
 Klasszikus iskola 14—20,
 — bírálata 21.
 Klasszikus mechanizmus (külkereskedelemben) 458.
 Kockázati díj 249.
 Komparatív költségek 464, 466.
 Komplementáris javak, 86, 89, 162.
 Komplementaritás 86, 89.
 Konjunktúra 512.
 Korlátozott verseny 176; 186.
 Korrelációs együttható 58.
 Korrelációs számítás 58.
 Korszerű transzferelmélet 450.
 Kozmikus konjunktúraelmélet 531.
 Kölcsönkamat 265.
 Kölcsönös kereslet 133.
 Kölcsönös kereslet törvénye 477, 486, 487.
 Költség 66.
 Költség törvény 66, 72—73, 127, 144.
 Közömbös pénz 418—423.
 Közömbösségi görbék 123.
 Közömbösségi vonalak 122.
 Közönséges beszámítás 108.
 Közvetlen hatások 61.
 Közvetlen költségek 156.
 Közvetett hatások 61.
 Közvetett költségek 156.
 Külkereskedelem 424.
 Külkereskedelem előnyei 425, 464—469, 484—485.
 Külkereskedelemből származható hátrány 496, 497, 498.
 Külkereskedelmi nyereség 484—496.
 Különbözeti járadék 295, 297, 302.
 Különleges beszámítás 108.
 Különleges költségek 156.
 Különleges nyereség 158.
 Különleges termelékenység 201.
 Külterjes határ 507.
 Láthatatlan tételek 429.
 Lausannei iskola 55.
 Law of indifference 171.
 Legmagasabb költségek törvénye 150.
 Lélektani elmélet 552.
 Lélektani iskola 90.
 Létnimumelmélet 210—218.

- Magántulajdon 31, 315,
 Manchesterizmus 23.
 Maradékélmélet 239.
 Maradékélv 198, 199.
 Maradékjövedelem 245.
 Második történeti iskola 27.
 Másodlagos depresszió 578.
 Másodlagos jelenségek 30.
 Másodlagos létét 373.
 Másodlagos szerepei a pénznek 347.
 Matematikai iskola 89, 140—168.
 Matematikai módszer 56.
 Materializmus 21.
 Meddő osztályok 12.
 Meggyezési elmélet 328—329.
 Megélhetési alap 325, 275, 553.
 Megélhetési színvonal elmélete 209—218.
 Megértő közgazdaságtan 43—46.
 Megjegyzett munka 76.
 Megtakarítások 575.
 Megtakarítások és beruházások 556.
 Menger tétele 135.
 Mennyiségi elmélet (pénznél) 399.
 Mennyiségi elmélet 355—358, 399—407.
 Merkantilizmus 3, 4.
 Metallizmus 333.
 Minőségi járadék 298.
 Minőségi verseny 184.
 Módszerbeli nehézségek (konjunk-túráira éleiben) 517—526.
 Módszerkérdés 36—64.
 Módszerviták 36—41.
 Monetárius konjunkturaelmélet 548, 562—67.
 Monetáris túltökésítési elméletek 548—562.
 monopolár 168—176.
 Monopólium 171.
 Monooolisztikus verseny 183, 184.
 Motivációs tan. 56, 115.
 Mozgási elmélet (pénznél) 385.
 Mozgó esrvensúly 60, 159.
 Munkaáldozat 68.
 MunkabérelaDelmélet 218—226.
 Munkaértékelmélet 67—80.
 Munkamérleg (nemzetközi) 429.
 Munkajáradék 319.
 Nagy számok törvénye 57—58.
 Nagytérgaidaság 469.
 Naiv termelékenységi elmélet (ka-matnál) 266. Nemes fémek termelési költségei 350.
 Nem versenyző csoportok 73.
 Nemzeti jövedelem 196.
 Nemzetközi cserefeltételek 490—492.
 Nemzetközi kereslet egyenlete 477.
 Nemzetközi kölcsönök 437, 446, 447, 448.
 Neoklasszikus elmélet 52.
 Neoromantikus iskola 43.
 Netto nyereség 253.
 Népesedés 217.
 Népesedési törvény 131, 211, 216, 217.
 Neutrális pénz 418—423.
 Nevelővámok 497.
 Nivelláiai elmélet 432, 438.
 Nominalizmus 342, 344.
 Normális aranynövekmény 567.
 Növekvő helyettesíthetőség 163.
 Növekvő termelékenység 132, 186.
 Nvereséghányad csökkenése 256, 257.
 Nvereséghányad kiegyenlítődése 32, 258.
 Nyereségjáradék 319.
 Objektív értékelmélet 75.
 Okozati összefüggés 56.
 Oligopolium 181.
 Ophélimité 87.
 Osztályharc 32.
 Osztrák iskola 35, 90.
 ökonomisták 13.
 önérdék *i* 1.
 Önkéntes takarékoság 378.
 önmegtartóztatás 70.
 önmegtartóztatás! elmélet 269, 270.
 összehasonlított költségek 464, 466.
 összetett kereslet és kínálat 114, 157.
 összeomlási elmélet 32.
 összhaszon 91.
 összhaszonfüggvény 91, 327.
 Papírpénz 363, 364.
 Parciális egyensúly 143.
 Parciális elasticitás 152.
 Pénz 328.
 Pénzérték 350.
 Pénz jövedelmi elmélete 409, 410.
 Pénzköltség 67.
 Pénzpiac 450.
 Pénzpiac szerepe váltóárfolyamnál 447, 449, 450.
 Pénzszükséglet (közgazdaságban) 396.
 Pénztári egyensúly elmélet 385.

- Pénztári készlet 394, 395.
 Pozitív módszer 38.
 Preferencia vonalak 122.
 Profit 239.
 Profitelmélet (konjunktúránál) 570.
 Promotion theory 536.
 Qualitativ-statisztikus pénzprobléma 350.
 Quantitási elmélet 355—358, 399—407.
 Quantitativ analysis 59.
 Quantitativ dinamikus pénzprobléma 350.
 Quasi-rent 321.
 Racionálisizmus 10, 13, 21.
 Reálbér 212.
 Realisztikus-empirikus elmélet 53.
 Reálköltség 67, 471, 472. 488.
 Redefláció 421.
 Rendes nyereség 259.
 Reparációs tartozások 451.
 Reprezentatív üzem 187.
 Részleges egyensúly 143.
 Részleges túltermelés 502.
 Reziduális elmélet 232, 239—250.
 Ricardo-féle mechanizmus 435.
 Ricardo—Thünen-féle földjáradék-elmélet 318.
 Ritkasági járadék 313.
 Romantikus iskola 22.
 Romantikus pénzelmélet 340.
 Rövid időbeni hatások 158.
 Rugalmasság áránál 150—151.
 Specialis költ=égek 156.
 Statikus elmélet 59—60.
 Statikus pénzprobléma 350.
 Stochasztikus összefüggések 58.
 Szabad verseny 16S, 176, 177.
 Szakszervezeti bérelmélet 234.
 Számolási egység 337.
 Számolási egységelmélet 339.
 Származtatott kereslet 114.
 Személyi jövedelemeloszlás 201—202.
 Szezonális változások 527.
 Szintetikus elmélet 60.
 Szintetikus ökonomia 167.
 Szinteződési elmélet 432, 438.
 Szociáldemokrácia 33.
 Szociális ellenőrzés 33.
 Szocializmus 30—32.
 Szociálpolitikai bérelmélet 216.
 Szubjektív csereérték (pénznél) 407—409.
 Szubjektív értékelmélet 80—98.
 Szükséglettelítési törvény 85.
 Szükségszerű beruházások 545.
 Takarékoság 290, 369, 505, 556 571.
 Takarékoság dilemmája 570.
 Társadalmi határhason 116.
 Társadalomjogi iskola 29—30.
 Technikai együttthatók 144.
 Technokrácia 33.
 Tehetségi járadék 317.
 Teljes foglalkoztatottság 379.
 Termelékeny osztályok 12.
 Termelékenység 12.
 Termelékenységi elmélet munka--bérnél 228—232.
 Termelékenységi elmélet kamatnál 265—268.
 Termelékenységi törvények 186—195, 482—484.
 Termelékeny fogyasztás 542.
 Termelékeny szolgálatok 199.
 Termelés határa 111.
 Termelési egyenletek 145.
 Termelési együttthatók 144.
 Termelési fölény 469, 470.
 Termelési időszak 272, 275.
 Termelési javak 89.
 Termelési javak értékelése 105—114.
 Termelési költségek 67—75, 98—105.
 Termelési költségelmélet pénznél 349—355.
 Termelési körutak 274, 279, 552.
 Termelési rokonság 160
 Termelési tényezők vándorlása 465, 468, 469.
 Termelés kapitalisztikussá válása 280—283.
 Természetes ár 127.
 Természetes bér 211.
 Természetes érték 66.
 Természetes kamat 415.
 Természetes mennyiség 140.
 Természetes rend 11.
 Testületi ember 48.
 Tetszés szerint szaporítható javak 81, 127.
 Thezaurálás 391.
 Thornton—Mill-féle magyarázat 437, 439.
 Tiszta ökonomia 16.
 Többletérték 78.
 Többletnyereség 251.
 Tőke 280. 285.
 Tőkediszpozíció 270.
 Tőkejáradék 319.
 Tőkejavak 285.
 Tőkeképződés 369.

- Tőkekínálat rugalmassága 290—293.
 Tőkeköltség 68, 69.
 Tökéletes piac 178.
 Történelmi költségcsökkentések 195.
 Történelmi materializmus 31.
 Történelmi iskola 25—28.
 Történelmi-jogi kategória 29.
 Törvények (közgazdaságiak) 12.
 Törvényes fizetési eszköz 342.
 Transzfer elmélet 450.
 Trend 158, 528.
 Tudományos szocializmus 20.
 Tulajdoni járadékok 316.
 Túlberuházási elmélet
 Túleladósodási elmélet 566.
 Túltakarékosság 573.
 Túltőkésítési elmélet 539, 543.
 Túrelmetlenségi elmélet 285.
 Tüítermelés (általános) 501—512.
 Túltermelés (részleges) 502, 540.
 Ujitási elmélet (konjunktúra) 535—537.
 Univerzalizmus 43.
 Utalványelmélet 339.
 ügyletek mérlege 430.
 Ügyleti forgási sebesség 388.
 Üzérkedés 459, 513.
 Választás elmélete 124.
 Vállalati tőkeképződés 391, 384.
 Vállalkozó 263; 536, 537.
 Vállalkozói munka 247.
 Vállalkozói nyereség 239.
 Válságok 500.
 Váltóárfolyam 452—464.
 Változási sebesség árnál 159.
 Változó arányok törvénye 188.
 Várakozási elmélet 270.
 Várakozások 62.
 Vásárlóerő 357, 375.
 Vásárló erő nemzetközi eltolódásai 448.
 Vásárlóerő paritás 460.
 Vasbértörvény 212.
 Verseny 177, 184.
 Versenyző javak 89, 162.
 Világpénz 339.
 Világpolgári felfogás 21.
 Világválság 577.
 Visszaható képesség árnál 150.
 Viszonylagos árak 401.
 Viszonylagos aránynövekmény 367.
 Viszonylagos munkaelmélet 79.
 Wicksell-féle folyamat 550.
 Wieser-féle törvény 100.

BEVEZETÉS.

A közgazdasági elmélet fejlődésének áttekintése.

i. A merkantilizmus.....	3
2. A fiziokratizmus.....	9
3. A klasszikus iskola.....	14
4. A klasszikus iskola visszahatása.....	21
5. A határhaszon iskola.....	34
6. Módszertani viták	36
7. A legújabb áramlatok.....	41
8. Módszertani eredmények.....	53

I. FEJEZET.

Az érték,

1. A termelési költségek elmélete	65
2. A munkaértékelmélet továbbfejlődése	75
3. A haszonértékelmélet keletkezése.....	80
4. A határhaszonelmélet.....	88
5. Vita a termelési költségek lényegéről.....	98
6. A termelési javak értékelése.....	105
7. A határhaszonelmélet ellenzői.....	114
8. Pareto értékelmélete	120

II. FEJEZET.

Az ár.

1. A klasszikus árelmélet.....	127
2. A határpárok törvénye.....	132
3. A piaci egyensúly elmélete.....	140
4. Az egyensúlyi elmélet továbbfejlődése	149
5. A kereslet elméletének újabb fejlődése	160
6. A monopolár.....	168
7. A korlátozott verseny	176
8. A hozadéki törvények	186

III. FEJEZET.

A jövedelemeloszlás

I.

A jövedelemeloszlási elmélet alapelveinek fejlődése.....	196
--	-----

II. A munkabér.

i. A megélhetési színvonal elmélete	209
2. A munkabéralapelmélet	218

3. A határtermelékenység és a munkabér.....	227
4. A munkabér piaci elmélete.....	253

III. A vállalkozói nyereség.

1. A maradékelmélet	239
2. A vállalkozói nyereség mint szolgálatok jutalmazása	246
3. A vállalkozói nyereség dinamikai elmélete	252

IV. A tőkekamat.

1. Az eredeti kamat	261
2. A kamat termelékenységi elmélete	263
3. A tőke és a termelés időbeli vonatkozásai.....	268
4. Az agióelmélet.....	273
5. A kamat határtermelékenységi elmélete.....	273
6. Tiszta időelméletek és a dinamikus kamatelmélet.....	283

V. A járadék.

1. A különbözőzeti járadék	295
2. A Ricardo-féle járadékelmélet bírálata	502
3. Az abszolút földjáradék.....	310
4. A járadékforgalom általánosítása.....	317
5. A fogyasztói járadék.....	324

IV. FEJEZET.

A pénz.

1. A megegyezési elmélet.....	328
2. A pénz árülmélete	331
3. A pénz árülméletének ellenzői.....	336
4. Az állami pénzelmélet.....	540
5. A funkcionális pénzelmélet.....	346
6. A pénzérték termelési költségelmélete	349
7. A pénz mennyiségi elmélete.....	555
8. A pénzmennyiség értelmezése.....	358
9. A hiteltermelés elmélete.....	368
10. A kényszertakarékosság	374
11. A pénz forgási sebessége.....	384
12. A pénztári egyensúly elmélete.....	393
13. A pénz mennyiségi elméletének bírálata	399
14. A pénz szubjektív csereértéke	407
15. A pénzérték szélesebbkörű dinamikus vonatkozásai.....	412
16. A neutrális pénz.....	418

V. FEJEZET.

A külkereskedelem.

1. A kereskedelmi mérleg tana	424
2. A külkereskedelmi forgalom önszabályozása	430
3. A klasszikus magyarázat ellenzői	438
4. A klasszikus magyarázat továbbfejlesztése	442
5. A váltóárfolyam.....	452
6. A komparatív költségek elmélete.....	464
7. A kölcsönös kereslet törvénye.....	475
8. A külkereskedelemből származó nyereség	484

VI. FEJEZET.

A gazdasági élet hullámzásai.

1. A gazdasági élet önszabályozódása és a válságok.....	500
2. A konjunkturaprobléma kibontakozása.....	512
3. A konjunkturaprobléma módszertani nehézségei.....	517
4. Az időjárás, lélektani okok és a gazdasági fejlődés	529'
5. A túltőkésítési elmélet.....	539
”i. A túltőkésítési elmélet pénzületi vonatkozásai	548
7. A monetárius elmélet.....	562
8. A fogyasztáshiány elmélete	568
9. A konjunkturaelmélet legújabb fejlődése	576

Értelemzavaró sajtóhibák.

felülről 3. sorban *hátér* helyett olvasandó *háttér*
alulról 51. sorban *Institutional Economis* helyett olvasandó
Institutional Economics
utolsó sorban *e fogalom* helyett olvasandó *E fogalom*
a 22. jegyzetben *Le ff ort s* helyett olvasandó *efforts*
Forrens helyett olvasandó *Torrens* és *Robertus* helyett olvasandó
Rodbertus
alulról 7. sorban *lián* helyeit olvasandó *tisztán*
Grossen helyett olvasandó *Gossen*
a 123. jegyzetben *Vluegls* helyett olvasandó *Vleugels*
az 1. jegyzetben *Wahres* helyett olvasandó *Walras*
a 77. jegyzetben 2. sorban u. i. az 6-sorban a képletében pd
helyett olvasandó $\frac{dp}{p}$, —, az 5. sorban pedig $x_s = \frac{dp}{p} / \frac{ds}{s}$
a jegyzet utolsó sorában *III. köt.* helyett olvasandó *II. köt.*
E. Chamberlain helyett olvasandó *E. Chamberlin*
a 147. jegyzetben *Seneuli* helyett olvasandó *Seneuil*
Chamberlain helyett olvasandó *Chamberlin*
a 23. jegyzet 5. sorában $P^* = (LC)$ helyett olvasandó $V = f(W)$
F. W. Hermann helyett olvasandó *F. B. Hermann*
Florence Sargent helyett olvasandó *W. L. Sargent*